
STUDIA

NAD

**AUTORYTARYZMEM
I TOTALITARYZMEM**

Tom 43, nr 2

STUDIA

NAD

AUTORYTARYZMEM I TOTALITARYZMEM

Tom 43, nr 2

DAWNIEJ STUDIA NAD FASZYZMEM I ZBRODNIAМИ HITLEROWSKIMI

pod redakcją
Adama Bosiackiego
Tomasza Schefflera

WROCŁAW 2021
WYDAWNICTWO UNIwersYTETU WROCŁAWSKIEGO

Rada Redakcyjna

Francesco Berti (Włochy), Shinsuke Hosoda (Japonia), Michal Kubát (Czechy),
Marek Maciejewski (przewodniczący, Polska), Henryk Malewski (Litwa),
Christoph-Eric Mecke (Niemcy), Henryk Olszewski (Polska), Daniel Pipes (Izrael),
Ryszard Skarzyński (Polska), Alessandro Vitale (Włochy)

Komitet Redakcyjny

Redaktor naczelny: Tomasz Scheffler (UWr)

Redaktorzy tematyczni: Radosław Antonów (UWr), Adam Bosiacki (UW), Łukasz Machaj (UWr),
Maciej Marszał (UWr), Mirosław Sadowski (UWr), Joanna Sondel-Cedarmas (UJ)

Sekretarze Redakcji

Andrzej Demiańczuk
Paolo Janiszewski
Jakub Juszcak

Redaktor tomu

Tomasz Scheffler

Redaktorzy numeru

Adam Bosiacki
Tomasz Scheffler

Stali recenzenci

Marta Baranowska, Konstantin Bieliakov, Magdalena Budyn-Kulik, Maciej Chmieliński,
Krystyna Chojnicka, Anna Citekowska-Kimla, Przemysław Dąbrowski, Lech Dubel,
Marto Ferronato, Olgierd Górecki, Leonard Górnicki, Żaneta Gwardzińska, Alicja Jagielska-Burduk,
Włodzimierz Kaczorowski, Krzysztof Kawalec, Marcin Kazimierzczuk, Piotr Kimla,
Marek Wojciech Kornat, Ewa Kozerska, Beata Kozicka, Jarosław Kostrubiec,
Miłosz Kościelniak-Marszał, Tomasz Kruszewski, Bartłomiej Krzan, Marek Kulik,
Grzegorz Ławnikowicz, Małgorzata Łuszczyńska, Artur Łuszczyński, Mateusz Machaj,
Henryk Malewski, Przemysław Malinowski, Barbara Mielnik, Katarzyna Miksza,
Anna Muszyńska, Arent van Nieuwerkerken, Patrycjusz Pająk, Jacek Przygodzki, Joanna Ryszka,
Arkady Rzegocki, Jacek Srokosz, Rafał Stankiewicz, Witold Stankowski, Piotr Stec,
Ryszard A. Stefański, Rafał Szubert, Andrzej Szymański, Anna Tylusińska-Kowalska,
Dominika Uczkiewicz, Michał Urbańczyk, Adam Wielomski, Karina Wojtowicz,
Andrzej Wrzyszc, Maria Zmierczak, Olha Zolotar

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.

Wrocław 2021

ISSN 0239-6661 (AUWr)

ISSN 2300-7249 (SnAiT)

Wersją pierwotną Czasopisma jest wersja drukowana

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.

50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15

tel. 71 3752885, e-mail: marketing@uwur.com.pl

ARTYKUŁY PROBLEMOWE

ROMAN BÄCKER

ORCID: 0000-0002-3796-3711

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

rombacker@wp.pl

JOANNA RAK

ORCID: 0000-0002-0505-3684

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

joanna.rak@amu.edu.pl

Challenging the theoretical framework of the totalitarian syndrome*

CHALLENGING THE THEORETICAL FRAMEWORK OF THE TOTALITARIAN SYNDROME

Summary

The article is of methodological nature and aims to evaluate the content validity of Carl Joachim Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski's totalitarian syndrome, that is, the extent to which this theoretical framework accurately represents the social phenomena to which it refers.

It introduces the critical analysis of the individual concepts extracted from the totalitarian syndrome as the indicators of totalitarianism and the model as a whole as a research tool for measuring political regimes. The paper begins with the discussion on an alternative concept of totalitarianism formulated by Nicholas Timasheff to illustrate the context in which the authors of the theoretical categories of totalitarianism created them. Then, the article goes on to analyze the nature and major characteristics of Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome as well as these reviews of *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, which addressed the validity of the model. Social scientists have widely criticized Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome. The most serious objection concerns the non-specific essential features collected and combined to define totalitarianism. The taxonomic nature of the model has allowed researchers, who blindly adopted the framework, to classify discretionarily political regimes of numerous states as totalitarian. Friedrich and Brzezinski

* This paper is a result of research project Contentious Politics and Neo-Militant Democracy. It was financially supported by the National Science Centre, Poland (grant number 2018/31/B/HS5/01410). While working on the article, Joanna Rak was supported by the Foundation for Polish Science (FNP) in the form of START Scholarship and Barbara Skarga Scholarship.

failed to advance any clear criteria for coding. They did not establish a line between meeting and not meeting the listed essential features. Furthermore, it is unknown what character the features enumerated under this syndrome have. This generates a question if the six “indicators” are essential, distinctive, significant, co-decisive, contours, features, factors, frames, pillars, or mechanisms. Although Friedrich and Brzezinski’s totalitarian syndrome fulfilled a prominent educational role mostly for US citizens by showing that there could be social worlds completely different from those in which one lives, the proposed understanding of totalitarianism is insignificant in defining such regimes. This theoretical framework inaccurately represents the social phenomena to which it refers. The paper finishes with the argument against applying the syndrome to scrutinize political regimes because of its considerably limited content validity.

Keywords: totalitarianism, totalitarian syndrome, Carl Joachim Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, non-democratic regime, theoretical model, content validity.

1. Introduction

In their famous *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Carl Joachim Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski formulated the general model of totalitarian dictatorship and of the society it has created by drawing upon generally known and acknowledged factual data.¹ It means that they made a generalization to formulate a theoretical category of totalitarianism. However, this generalization did not rest on methodologically informed research and thus failed to meet the contemporary social sciences standards. Moreover, the researchers decided not to seek to include any explanatory factors in their theory and therefore avoided accounting for the sources of totalitarianism. Accordingly, the approach comes down to laying down a set of criteria for the differentiation between totalitarian and other political regimes.² Nevertheless, despite many enthusiastic reviews and numerous papers released by Friedrich and Brzezinski’s followers,³ one should avoid taking for granted the analytical effectiveness of the theoretical totalitarian syndrome framework. The following article argues that researchers studying totalitarianism should question and challenge this model due to the construct content validity.

Validity is a fundamental criterion for assessing the quality of any analytical tool. The construct content validity determines how accurately a measure conforms to theoretical expectations. Any measure exists in a particular theoretical context and thus sheds light on relationships with other constructs that may be

¹ C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, MA 1965, p. xi.

² B.L. Alpers, *Dictators, Democracy, and American Public Culture: Envisioning the Totalitarian Enemy, 1920s–1950s*, Chapel Hill-London 2003, p. 253.

³ See e.g., A.J. Groth, “The ‘isms’ in totalitarianism”, *American Political Science Review*, 58, 1964, no. 4, pp. 888–901; I.K. Feierabend, “Expansionist and isolationist tendencies of totalitarian political systems: A theoretical note”, *The Journal of Politics* 24, 1962, no. 4, pp. 733–742.

anticipated and interpreted within this framework.⁴ The literature on the methodology of social sciences fails to provide researchers with any foolproof procedures to determine content validity. The use of validation methods must depend on the situation.⁵ The most common are triangulation and respondent validation. Nevertheless, while the first one may be biased by methodological assumptions formulated by researchers, the second may be equally biased because of stereotypes and myths concerning the phenomenon that is to be measured.

This article offers a critical analysis of the individual concepts extracted from the totalitarian syndrome as the indicators of totalitarianism, and the whole model as a research tool for measuring political regimes. The paper is of methodological nature and aims to evaluate the content validity of Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome, that is, the extent to which this theoretical framework accurately represents the social phenomena it refers to.⁶

The article commences with the discussion on an alternative concept of totalitarianism formulated by Nicholas Timasheff. Similarly to Friedrich, Timasheff delivered his speech for the first time during the conference at the American Academy of Arts and Sciences in March 1953. This theoretical approach initiates the analysis because it allows us to vividly illustrate the context in which the authors of the theoretical categories of totalitarianism created them. Hence, the article discusses the nature and major characteristics of Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome as well as those reviews of *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* which addressed the validity of the model. The paper finishes with the evaluation of the construct content validity.

2. Nicholas Timasheff's theoretical approach towards totalitarianism

Leon Petrażycki's student, Nicholas Timasheff, was one of the most outstanding Russian scholars. In 1920, Timasheff was forced to emigrate to the USA, where he became a professor at Fordham University, specializing in the sociology of law. Simultaneously, he was a qualified expert in the methodology of social sciences. During the conference organized by Carl Friedrich in 1953, he delivered the first paper: "Totalitarianism. Despotism. Dictatorship," which contributed to the studies

⁴ K.F. Punch, *Introduction to Social Research: Quantitative & Qualitative Approaches*, Los Angeles-London-New Delhi 2014, p. 240.

⁵ Ibidem. See also: J.L. Sullivan, S. Feldman, *Quantitative Applications in the Social Sciences: Multiple indicators*, Thousand Oaks, CA 1979, p. 36; S. Kvale, "The social construction of validity", *Qualitative Inquiry* 1, 1995, no. 1, pp. 19–40.

⁶ D. Silverman, *Interpreting Qualitative Data*, Los Angeles-London-New Delhi 2014, p. 326.

on non-democratic regimes by distinguishing three types of state functions.⁷ The first is the function of defending one's own rights. All states fall within this criterion on a continuum between extremely peaceful and radically aggressive models. The second type is the protective function, meant to maintain law and order. Timasheff claims that in this case, states can be placed on a continuum between two ideal kinds: *Rechtsstaat* (defined as a due process of law, although the term "the rule of law" is more known today) and a despotic state. In the latter case, however, the adequate term is the "prerogative state" (*Massnahmenstaat*), known in American literature since 1941.⁸ According to Timasheff, the position of states on this continuum can be determined by evaluating the average strength of applied criminal sanctions. This indicator, however, is inadequate to dealing with social aspects of political regime continuance, mostly because of the distortions in the form of the social (non-) conformism level and the scope of possessed and employed means of social control.

The third type of state function is auxiliary, and therefore does not concern the first two kinds. In this case, a continuum is defined by the liberal order, where the state does not perform such functions, and the totalitarian one, in which the state regulates all possible areas of life.⁹ Nevertheless, here the word "totalitarianism" is not entirely appropriate. It would be adequate to the nature of the considered continuum to replace "totalitarianism" with the word "total" in the meaning "holistic." If we stayed within the significantly broadened semantic field of the word "totalitarianism," then we would have to apply it to define every comprehensive social system based on one principle that regulated it. Such as, for example, a free market system expanding to all areas of social life. The analytical effectiveness of the model is, therefore, considerably limited.

Irrespective of the above critical remarks, Timasheff's line of thinking should be rated very highly. States, and more broadly all political entities, can be on a continuum between two antinomic ideal types. This is the fulfilment of given features that results in locating any entity on the continuum. The features are measurable within one or more significant criteria. In this case, one can measure the position of some political entities in relation to others (e.g., the extent to which a political system is totalitarian). An equally interesting research field is measuring the size and vector of the evolution of given political entities, i.e., their detotalitarization or approaching the ideal type of totalitarianism. Timasheff himself, in turn, points out a different research trail — that is, checking whether there are relationships between the places occupied by given entities on different continuums.¹⁰

⁷ N. Timasheff, "Totalitaryzm. Despotyzm. Dyktatura", [in:] *Totalitaryzm. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Amerykańską Akademię Sztuk i Nauk w marcu 1953 r.*, ed. C.J. Friedrich, Warszawa 2019, pp. 74–75.

⁸ E. Fraenkel, J. Meierhenrich, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017 [1941], p. 3.

⁹ N. Timasheff, op. cit., pp. 75–80.

¹⁰ Ibidem.

Note should be taken that the discussion after Timasheff's and Friedrich's speeches at the famous conference on totalitarianism held at the American Academy of Arts and Sciences in March 1953 did not address the issue of understanding the nature of totalitarianism at all. Meanwhile, the dominant debate subject was the uniqueness of this political regime in the 20th century or its universality in history. This problem might be solvable only if the definition of this epiphenomenon is established beforehand. Debaters directly (e.g. Hannah Arendt¹¹) or indirectly accepted the definition of totalitarianism presented by Friedrich.¹² One can only assume that it was simply closest to their scientific and life experiences.¹³

3. The theoretical framework of the totalitarian syndrome

According to Friedrich and Brzezinski, the totalitarian dictatorships share several essential features.¹⁴

1. They use an elaborate ideology that offers an official body of doctrine dealing with all relevant aspects of man's existence to which everyone functioning in that society is expected to adhere at least passively. This ideology is concentrated on a perfect final state of mankind. It draws upon a chiliastic claim that the existing society must be rejected and the world for the new one must be won.

2. One man called "the dictator" leads a single mass party. A relatively small percentage of the total population (up to 10%) is engaged in the party activity. However, a hard core of them is passionately and unquestioningly devoted to the ideology and ready to support by all means the dissemination of its general acceptance. The party is hierarchically, oligarchically organized and usually either superior to or entirely interwoven with the governmental bureaucracy.

3. A system of physical or psychic terror exists. Its means are the party and secret-police control, assisting but also supervising the party for its leaders. Terror is usually used against demonstrable "enemies" of the regime and arbitrarily chosen social groups. It systematically misuses scientific advances, especially those of psychology.

4. The party and the government have a technologically conditioned, almost total monopoly of control over all means of efficient mass communication, including the press, radio, and motion pictures.

¹¹ A.L. Gonçalves, "Interpretações do totalitarismo: Hannah Arendt e Friedrich-Brzezinski", *Clareira-Revista de Filosofia da Região Amazônica* 4, 2017, no. 1–2, pp. 68–83.

¹² K. von Beyme, "The concept of totalitarianism: A reassessment after the breakdown of communist rule", [in:] *The Totalitarian Paradigm After the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*, ed. A. Siegel, Amsterdam-Atlanta 1998, p. 35.

¹³ N. Timasheff, op. cit., pp. 112–123. See also: K. von Beyme, "Authoritarian regimes — Developing open societies?", [in:] *The Open Society in Theory and Practice*, eds. D. Germino, K. von Beyme, Dordrecht 1974, p. 109.

¹⁴ C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, op. cit., p. 22.

5. The party and the government have a technologically conditioned, near-full monopoly on the effective utilization of all weapons for armed combat.

6. The rules of central control and direction of the entire economy are in force. They are performed through the bureaucratic coordination of previously independent corporate entities, usually incorporating most of other associations and group activities.¹⁵

It is noteworthy that the researchers added the sixth criterion to this set after the 1953 conference. Brzezinski, who was a student of Friedrich and acted as a secretary for this conference, convinced him that control over the economy is also significant for the totalitarian syndrome.

Both Friedrich and Brzezinski treat this set of five, and later six interrelated criteria as holistic. Thus, the existence of totalitarianism as a political regime is confirmed by the simultaneous occurrence of all these criteria rather than the appearance of one or more factors, even in their most extreme forms.¹⁶

Besides, the authors very clearly emphasize that totalitarianism is a twentieth-century phenomenon. Its emergence has become possible thanks to new technologies both in the field of mass social communication and in top-down processes of shaping social awareness.¹⁷

4. The reviews of Friedrich and Brzezinski's theoretical framework of totalitarianism

The book *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* has been the subject of numerous academic discussions in major scientific journals. Although as many as eight reviews of this volume were released during the first ten years after its publication,¹⁸ one may assume that there are many more. However, the importance of the book is determined not by the number of reviews, but by the rank of journals that publish them. Let us list merely a few that took part in the dissemination of remarks about Friedrich and Brzezinski's approach: *The American Historical Review* (the official journal of the American Historical Association), *American Political Science Review* (American Political Science Association), *World Politics* (twice) (Cambridge University Press on behalf of the Princeton Institute for International and Regional Studies), *Political Science Quarterly* (published since 1886 by the Academy of Political Science), *The Review of Politics* (Cambridge University Press for the University of Notre Dame), and *Problems of Communism* (the United States Information Agency), which are among the best political and historical periodicals in the world.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, pp. 21–22.

¹⁷ Ibidem, pp. 18–19.

¹⁸ "Content archive of printed periodicals and books", *The Unz Review*, <https://www.unz.com/print/FriedrichCarl-1956/> (accessed: 12.03.2020).

The evaluative book reviews range from extremely appreciative¹⁹ to severely critical.²⁰ Carl Emil Schorske (1915–2015) wrote one of the most interesting ones. He was not only a professor at Harvard, among others, but also a head of American intelligence in Europe in the Office of Strategic Service — the predecessor of the Central Intelligence Agency (CIA) — during World War II. Schorske notices only one advantage of the volume: it may function well both as a serious monograph and a student textbook. His criticism mainly concerns the volume's theoretical level. As Schorske indicates, Friedrich and Brzezinski define totalitarian dictatorship in the possibly simplest terms. Although the choice of facts is appropriate, they do not fit into the general scheme. They are, nevertheless, pressed into the appropriate mold. Schorske illustrates this argument with Friedrich and Brzezinski's study of Italy. Despite the army's autonomy from the fascist party, this regime is treated as totalitarian anyway in *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. In turn, if the factors described by Friedrich and Brzezinski are not fully met, then the given autocracies are not totalitarian according to the adopted taxonomic method of classification. In this case, although not explicit, the suggestion is quite clear: Schorske implies that it would be more analytically effective to adopt the idealization approach initiated by Max Weber. It is considerably more reliable and apt to compare political regimes in terms of the intensity of totalitarianism rather than to arbitrarily decide about a regime — which may only meet constitutive features to some extent — belonging or not belonging to the totalitarian autocracy.²¹

Schorske clearly doubts the sense of adopting the institutional approach and emphasizes: “The a priori institutional approach to totalitarianism [...] cannot come to grips of its dynamics.”²² In addition, this approach seriously hindered the clarification of totalitarian regime's genesis (including intellectual). In turn, the use of institutional perspective and no other theoretical approach significantly reduced the possibilities of understanding the phenomenon of totalitarian thinking.²³ The gravest allegations include the incorrect selection of a taxonomic analytical tool rather than an idealizational one, and the use of solely the institutional paradigm when other paradigms should have been employed. Although Schorske does not disqualify this book completely, he considers it insufficient for both exploring and explaining the twentieth-century phenomenon of totalitarianism.

The criticism of Leonardo Schapiro from 1972 had a slightly different character. The researcher employed only one term: “factors,” to determine the elements

¹⁹ See e.g. F.A. Hermens, “Tyranny, past and present”, *The Review of Politics* 20, 1958, no. 2, pp. 257–263; A. Brecht, “*Totalitarian Dictatorship and Autocracy* by Carl J. Friedrich; K. Zbigniew Brzezinski [a review]”, *Social Research* 24, 1957, no. 4, pp. 482–486 (e.g., “This is the best book we have had so far on totalitarianism as a form of government,” p. 482).

²⁰ C.E. Schorske, “*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. By Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1956. Pp. xii, 346.)”, *The American Historical Review* 63, 1958, no. 2, pp. 367–368.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 367.

²³ *Ibidem*, pp. 367–368.

of the syndrome distinguished by Friedrich and Brzezinski.²⁴ Schapiro's criticism of Friedrich and Brzezinski's understanding of totalitarianism is twofold. First, he shows that the definition fails to cover the essential features of totalitarianism. More specifically, according to Schapiro, the syndrome did not cover the entire semantic field of totalitarianism. The researcher names two more features which are worth including in the framework: the theory of world domination and the need for constant efforts to create a state of mass mobilization. In turn, control over coercive measures is, in Schapiro's view, a significant feature typical of every government wishing to stay in power. It is, therefore, not specific to totalitarianism. The second level of criticism concerns the non-specificity of features enumerated in the totalitarianism syndrome. The use of modern technologies only created a difference in the degree and not the type of control over the masses.²⁵

Schapiro proposes a radical departure from Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome. He appeals to readers that "it is time to escape from it."²⁶ Thus, Schapiro considers this understanding of totalitarianism as completely outdated and unfit for use even after extensive modifications. For the professor from the London School of Economics, specializing in the history of twentieth-century Russia, the most important issue in understanding the concept of totalitarianism was to determine its essential defining features. Schapiro distinguishes four different types of features to show the multifaceted definition of totalitarianism: contours, features, factors, and pillars. Within the conceptual framework of these four characteristic types, the researcher defines the qualities considered specific to totalitarianism.

One ought to remember that the understanding of totalitarianism proposed by Schapiro in further parts of his book was not widely accepted in the world literature for various, also substantive, reasons.²⁷

5. Conclusions

Social scientists have widely criticized Friedrich and Brzezinski's totalitarian syndrome.²⁸ The most serious objection regards the non-specific essential features collected and combined to describe totalitarianism. The taxonomic nature of the model has allowed researchers to discretionarily classify political regimes of numerous states as totalitarian. Friedrich and Brzezinski failed to

²⁴ L. Schapiro, *Totalitarianism*, New York-Washington-London 1972, p. 19.

²⁵ Ibidem, pp. 19–20.

²⁶ Ibidem, p. 20.

²⁷ See the criticism of the approach: R. Bäcker, *Totalitaryzm. Geneza. Istota. Upadek*, Toruń 1992.

²⁸ See e.g. K. Brzeźczyn, "Metodologiczny status koncepcji totalitaryzmu a modelowanie dynamiki systemu komunistycznego", [in:] *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją a obiektywizmem badawczym*, eds. T. Błaszczak et al., Poznań 2011, pp. 67–84.

advance any clear criteria for coding. They did not establish a line between meeting and not meeting the listed essential features. In addition, the character of these features is unknown, which raises a question whether the six “indicators” are essential, distinctive, significant, co-decisive, contours, features, factors, frames, pillars, or mechanisms.

An additional factor is the evident lack of full knowledge of the literature on totalitarianism. The obvious source of information on the topic would certainly be Hannah Arendt’s texts; however, specialists should have also known the book by Ernst Fraenkel as well as Eric Voegelin’s excellent approach towards epistemic apparatuses in totalitarian regimes, which cuts through the assumptions on totalitarian ideology.²⁹ Although in references Friedrich and Brzezinski listed Voegelin’s *The New Science of Politics* (Chicago 1952) and *Die Politischen Religionen* (Vienna 1938),³⁰ they did not even mention political gnosis, the core category coined by Voegelin to address the way of thinking typical of totalitarianism. This notion of particular political religion reflects the essence of totalitarian thinking much more accurately than the concept of ideology.³¹ Ideology is non-specific to totalitarianism and may be efficiently produced, distributed, and redistributed in all types of political regimes.

However, perhaps the most important issue is the invalidity of the factors that make up the totalitarian syndrome. The first one, the chiliastic ideology assuming the complete transformation of humanity into an entirely different world, can be interpreted in many different ways. In lieu of chiliastic ideology, Friedrich and Brzezinski might have applied the then widely known category *Weltanschauung*,³² and even better — political gnosis. Applying a literal understanding of the chiliastic ideology, one may conclude that some varieties of liberalism or the religiously justified ways of political thinking (e.g., Christian Democrats) meet the above criterion.³³ As this argument points out, the first factor is not peculiar to totalitarianism.

There are two ways of interpreting the second criterion: narrowing and broadening. According to the former, if one writes about a “single mass party,” then they cannot restrictively classify those countries in which several parties formally exist as totalitarian regimes, even when all are completely subordinated to

²⁹ E. Voegelin, *The New Science of Politics: An Introduction*, Chicago-London 1987 [1952], pp. 120–121.

³⁰ They did not refer to: E. Voegelin, “Gnostische Politik”, *Merkur* 6, 1952, no. 4, pp. 301–317.

³¹ See also: P.W. Gray, “Vanguards, sacralisation of politics, and totalitarianism: Category-based epistemology and political religion”, *Politics, Religion & Ideology* 15, 2014, no. 4, pp. 521–540.

³² R. Sackmann, “Democracy, totalitarianism, and dead ends in sociology”, *Serendipities* 2, 2016, pp. 158–177.

³³ S.M. Lipset, “Democracy and working-class authoritarianism”, *American Sociological Review* 24, 1959, no. 4, pp. 482–501; V. Tismaneanu, *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*, Princeton, NJ 2009, p. 23.

the political will of the leader. If we adopt the broadening perspective, then all statistocratic authoritarian parties of the first type which managed to remove the opposition from the parliament are considered totalitarian parties.

The system of terror described in the third factor may not exist or manage to occur in incidental cases, and the regime will continue to be totalitarian. Terror appears at the stage of creating the regime, so when it is necessary for its survival, not only to “evaporate”³⁴ real and potential enemies, but also to completely atomize natural social groups. There is no need for terror in the stabilization phase and there is less and less opportunity for it in the bifurcation period.

The almost complete monopoly of mass communication within the party or government described in the fourth criterion is unimaginable for an American. In the United States of America, no party even has its own newspaper. However, such a monopoly has existed and occurs in many states which one may treat as authoritarian.

In the case of effective control over the means of violence, Friedrich and Brzezinski themselves realized that these measures exist in many states, including Great Britain.³⁵ Similarly, the sixth factor, i.e., the control of the entire economy through, for example, bureaucratic coordination, is non-specific to totalitarian regimes.³⁶

The six factors defining the totalitarian syndrome have one quality in common: in any case, they are antinomic to solutions, mechanisms, and institutions operating in the USA.

To sum up, Friedrich and Brzezinski’s totalitarian syndrome fulfilled a prominent educational role for US citizens.³⁷ This theoretical approach revealed that there could be social worlds completely different from those in which one lives. However, Friedrich and Brzezinski’s understanding of totalitarianism is insignificant in defining such regimes because of considerably limited content validity.

Bibliography

- Alpers B.L., *Dictators, Democracy, and American Public Culture: Envisioning the Totalitarian Enemy, 1920s–1950s*, Chapel Hill-London 2003.
- Bäcker R., *Totalitaryzm. Geneza. Istota. Upadek*, Toruń 1992.
- Beyme K. von, “Authoritarian regimes — Developing open societies?”, [in:] *The Open Society in Theory and Practice*, eds. D. Germino, K. von Beyme, Dordrecht 1974.

³⁴ See: G. Orwell, A.M. Heath, *Animal Farm and 1984*, New York 2003.

³⁵ C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, op. cit., p. 18.

³⁶ The same point of view see e.g. Kailitz S., “Carl Joachim Friedrich/Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956”, [in:] *Schlüsselwerke der Politikwissenschaft*, ed. S. Kailitz, Wiesbaden 2007, pp. 129–132.

³⁷ Compare this assumption with R. Burrowes, “Totalitarianism: The revised standard version”, *World Politics* 21, 1969, no. 2, pp. 272–294.

- Beyme K. von, "The concept of totalitarianism: A reassessment after the breakdown of communist rule", [in:] *The Totalitarian Paradigm After the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*, ed. A. Siegel, Amsterdam-Atlanta 1998.
- Brecht A., "Totalitarian Dictatorship and Autocracy by Carl J. Friedrich, K. Zbigniew Brzezinski [a review]", *Social Research* 24, 1957, no. 4.
- Brzechczyn K., "Metodologiczny status koncepcji totalitaryzmu a modelowanie dynamiki systemu komunistycznego", [in:] *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, eds. T. Błaszczyk, K. Brzechczyn, D. Ciunajcis, M. Kierzkowski, Poznań 2011.
- Burrowes R., "Totalitarianism: The revised standard version", *World Politics* 21, 1969, no. 2.
- "Content archive of printed periodicals and books", *The Unz Review*, <https://www.unz.com/print/FriedrichCarl-1956/> (accessed: 12.03.2020).
- Feierabend I.K., "Expansionist and isolationist tendencies of totalitarian political systems: A theoretical note", *The Journal of Politics* 24, 1962, no. 4.
- Fraenkel E., Meierhenrich J., *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017 [1941].
- Friedrich C.J., Brzezinski Z.K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, MA 1965.
- Gonçalves A.L., "Interpretações do totalitarismo: Hannah Arendt e Friedrich-Brzezinski", *Clar-eira-Revista de Filosofia da Região Amazônica* 4, 2017, no. 1–2.
- Gray P.W., "Vanguards, sacralisation of politics, and totalitarianism: Category-based epistemology and political religion", *Politics, Religion & Ideology* 15, 2014, no. 4.
- Groth A.J., "The 'isms' in totalitarianism", *American Political Science Review*, 58, 1964, no. 4.
- Hermens F.A., "Tyranny, past and present", *The Review of Politics* 20, 1958, no. 2.
- Kailitz S., "Carl Joachim Friedrich/Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956", [in:] *Schlüsselwerke der Politikwissenschaft*, ed. S. Kailitz, Wiesbaden 2007, pp. 129–132.
- Kvale S., "The social construction of validity", *Qualitative Inquiry* 1, 1995, no. 1.
- Lipset S.M., "Democracy and working-class authoritarianism", *American Sociological Review* 24, 1959, no. 4.
- Orwell G., A.M. Heath, *Animal Farm and 1984*, New York 2003.
- Punch K.F., *Introduction to Social Research: Quantitative & Qualitative Approaches*, Los Angeles-London-New Delhi 2014.
- Sackmann R., "Democracy, totalitarianism, and dead ends in sociology", *Serendipities* 2, 2016.
- Schapiro L., *Totalitarianism*, New York-Washington-London 1972.
- Schorske C.E., "*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. By Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1956. Pp. xii, 346.)", *The American Historical Review* 63, 1958, no. 2.
- Silverman D., *Interpreting Qualitative Data*, Los Angeles-London-New Delhi 2014.
- Sullivan J.L., Feldman S., *Quantitative Applications in the Social Sciences: Multiple Indicators*, Thousand Oaks, CA 1979.
- Timasheff N., "Totalitaryzm. Despotyzm. Dyktatura", [in:] *Totalitaryzm. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Amerykańską Akademię Sztuk i Nauk w marcu 1953 r.*, ed. C.J. Friedrich, Warszawa 2019.
- Tismaneanu V., *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*, Princeton, NJ 2009.
- Voegelin E., "Gnostische Politik", *Merkur* 6, 1952, no. 4.
- Voegelin E., *The New Science of Politics: An Introduction*, Chicago-London 1987 [1952].

JACEK BARTYZEL

ORCID: 0000-0003-1193-8515

Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

bartyzel@umk.pl

Catholic and monarchist nationalism in twentieth-century Portugal

Abstract

The subject of this article is Christian nationalism in twentieth-century Portugal in its two ideological and organizational crystallizations. The first is the Nationalist Party (Partido Nacionalista), operating in the late period of constitutional liberal monarchy, founded in 1903 on the basis of Catholic circles, whose initiator, leader, and main theoretician was Jacinto Cândido da Silva (1857–1926). The second is the metapolitical movement created after overthrowing the monarchy in 1914, aimed against the Republic, called Integralismo Lusitano. Its leader and main thinker was António Sardinha (1887–1925), and after his untimely death — Hipólito Raposo. Both organizations united nationalist doctrine with Catholic universalism, declaring subordination to the idea of national Christian ethics and the social doctrine of the Catholic Church. The difference between them, however, was that, although the party led by Cândido was founded, i.e., to save the monarchy, after its collapse, it doubted the sense of combining the defence of Catholicism against the militant secularism of the Republic with monarchism. Lusitanian integralists, on the other hand, saw the salvation of national tradition and Christian civilization in the restoration of monarchy — not liberal, but organic, traditionalist, anti-parliamentary, anti-liberal, and legitimistic. Eventually, the Nationalist Party gave rise to the Catholic-social movement from which an António Salazar's corporate New State (Estado Novo, 1889–1970) originated, while Lusitanian Integralism was the Portuguese quintessential reactionary counter-revolution, for which Salazarism was also too modernist.

Keywords: nationalism, Catholicism, monarchism, traditionalism, integralism, Christian civilization.

Twentieth-century Portuguese thinkers significantly contributed to the development of the doctrine of Christian, traditional, and monarchist nationalism. It is a relatively unknown fact and therefore we can safely say that Portugal still remains — not only in the literal, geographical sense — the peripheral “Balcony

of Europe.” And after all, during times of power and glory of the Lusitanian empire, the above-stated circumstance was transformed by the nation — which delivered such great discoverers as Bartolomeu Dias, Vasco da Gama, Pedro Álvarez Cabral, or Fernão de Magalhães — into the self-awareness of being the most westerly bastion of Christianity. The Portuguese conquest of the New World marked Portuguese spirituality with a stamp of missionary Catholicism and imperial messianism, since what was recognized as the paramount goal of this conquest was spreading Christianity (*Cristandade*).

This tradition of missionary Lusitanian monarchy was the source from which the contemporary manifestations of Portuguese nationalism¹ derived inspirations, with the most outstanding example being the doctrine of the New State, ruled for many years in an authoritarian fashion by prime minister António de Oliveira Salazar (1889–1970). It is because nationalism was the primary and most important ideological self-identification criterion of the creator of *Estado Novo*, who at the thirtieth anniversary of the establishment of his government, when asked in an interview for the daily *Le Figaro* about the pillars of his political philosophy, answered with a succinct and straightforward declaration: “Je suis nationaliste...” [I am a nationalist].² Content-wise, Salazarism was reducible to the slogan: “everything for the Nation, nothing against the Nation,” since Salazar started with the assumption that

the nation is living reality which we would strive to immortalize; [...] is an organic body composed of the individuals differentially endowed with abilities, competencies and characterized by different actions, that is of individuals quite unlike one another and hierarchized according to those differences.³

That is why the Constitution of the New State was founded upon “the solid, cautious, conciliatory nationalism which was supposed to assure the co-existence and proper functioning of all natural, traditional and progressive elements of the society.”⁴

Salazar’s appearance and actions on the political arena were preceded by rather dramatic circumstances at the turn of the 19th and 20th centuries. Murdering the king and the successor to the throne in 1908, overthrowing the monarchy two years later, waging anti-Catholic terror by a democratic-masonic regime, unsuccessful monarchist uprisings, fractional battle in the Republican camp as well as ceaseless upheavals during which one president, bribery, economic-financial

¹ For more on Portuguese nationalism in general, see J. Ameal, *Panorama do Nacionalismo português*, Fernandes Júnior, Lisboa 1932; Q. Avelino de Jesus, *Nacionalismo Português*, Porto 1932; P.T. Pereira, *Nacionalismo português*, Coimbra 1967.

² *Le Figaro* 9, 1958, no. 2–3, quoted after: J. Ploncard d’Assac, “Antonio de Oliveira Salazar ou un homme libre”, [in:] idem, *Doctrines du nationalisme*, Vouillé 1978, p. 371.

³ [A. de] Oliveira Salazar, “Przedmowa”, [in:] A. Ferro, *Dyktator współczesnej Portugalii: Salazar*, trans. E. Boyé, Warszawa 1936, p. XX.

⁴ [A. de] Oliveira Salazar, *Rewolucja pokojowa*, trans. Z. Grabski, Warszawa 1939, p. 58.

scandals, galloping inflation.⁵ Apart from that, one prime minister⁶ was also murdered. At the time, two successive counter-revolutionary political schools existed which alluded — in “the first letter” of their “alphabet” — to the very notion of *nationalism* itself: 1. the Nationalist Party, operative in the last few years of monarchy, and 2. the meta-political movement labelled as Lusitanian Integralism, having emerged in response to the terror of militant democracy. Some activists of both above formations later gravitated towards Salazarism. However, the most prominent integralists assumed the attitude of standing in opposition to “Salazarism.” Still, it is not this dispute that shall constitute the subject matter of the present paper. Rather, the focal point thereof is the problem of monarchy in both variants of nationalism.

1. Jacinto Cândido and the Nationalist Party

It would not be an overstatement to say that the establishment of the first nationalism in Portugal is attributable to one man who also introduced the very word *nationalism* into Portuguese political discourse.⁷ Jacinto Cândido da Silva (1857–1926) was not only a thinker, but also a politician who had a rare virtue of resigning from his career once he realized that within the rigid structure of the

⁵ Sidónio Pais (1872–1918) from the Nationalist Republican Party, the president from 28 April 1918, murdered 14 December the very same year.

⁶ António Granjo (1881–1921) from the Republican Liberal Party, a prime minister from 30 August 1921, murdered on 19 October of the very same year. When it comes to historical science, this event is referred to as *Noite Sangrenta* [Bloody night], during which Carbonari units abducted and murdered the prime minister, five ministers, and a few dozen co-operators of theirs; moreover, the head of the said military units — Manuel Coelho — was appointed by the president the head of the government, which is historically known as “the government of murderers.” However, he was forced to step down after seventeen days under the pressure exerted by British-Spanish squadron, which entered the port in Lisbon.

⁷ The above claim is made by: the author of the foreword to Cândido’s *Pamiętniki* [Diaries] — José Lopes Dias (see J. Cândido da Silva, *Memórias íntimas para o Meu Filho (1898–1925)*, ed. J.L. Dias, Castelo Branco 1963, p. 17) as well as J. Ploncard d’Assac, “L’idée nationaliste au Portugal”, [in:] idem, *Doctrines du nationalisme*, pp. 315–324, which is in turn confirmed by the two prominent experts on the former’s thought — Vítor Neto and Nuno Olaio. It is certain that Cândido used the very word in question — while defining it as “philosophical-political corpus of a social doctrine concerning governance” and simultaneously pointing as its goal to “the defense of Catholic truths, that is of the foundation of civilization,” whereas what he perceived as a means was its being constitutive of a political party — as early as 1892 in *As medidas de salvação pública, nas sessões da Câmara dos Deputados de 13 e 17 de Janeiro de 1892*, Imprensa Nacional, Lisboa 1892. The thought and actions and Cândido were subject to scholarly scrutiny only in the recent decades — see A. Carvalho da Silva, *O Partido Nacionalista no contexto do Nacionalismo Católico (1901–1910)*, Lisboa 1996; V. Neto, “O nacionalismo católico em Jacinto Cândido”, *Revista de História das Ideias* 22, 2001, pp. 395–417; N. Olaio, “Jacinto Cândido da Silva (1857–1926): o nacionalismo católico através das memórias de um dos seus fundadores”, *Lusitania sacra* 16, 2004, series 2a, pp. 147–178.

liberal monarchy establishment, it is impossible to do politics able to bring about the restoration of Portugal. At this point, one should briefly recall that, since the military solution of the War of Two Brothers (*Guerra dos Dois Irmãos*) in 1834 in favour of liberals, Portugal was a rickety constitutional monarchy under the reign of unpopular rulers descending from liberal Peter IV (Dom Pedro), who abdicated to be replaced by his daughter Dona Maria II. Then, as a consequence of her marriage with the prince of the house of Saxe-Coburg and Gotha, since the enthronement of their son, Peter V (1853), the lineage of the House of Braganza was transmitted only on the distaff side. The defenders of the king-traditionalist Miguel I (Dom Miguel) — centred around the Legitimist Party (Partido Legitimista), colloquially referred to as miguelistas (miguelists),⁸ who were also representative of Catholic ultramontaniam — got virtually removed from political life.

The first period of the constitutional reign was marked with constant military and civil upheavals as well as battles among different fractions of the liberal camp, which were all without exception related to masonry. Only in 1851, the prominent leader of the conservative wing, Marshal João duke (*duque*) of Saldanha (1790–1876), after having conducted another putsch, managed to impose on all the fractions an informal consensus involving establishing the condition that conservative liberals — henceforth operating under the name of the Regenerator Party (Partido Regenerador) — and progressive liberals — originally called the Historic Party (*Partido Histórico*), and from 1876 the Progressive Party (Partido Progressista) — shall govern alternately. This system, also referred to as bipartisan “rotativism” (*rotativismo*), was theoretically modelled after the British paradigm of parliamentarism, but practically implemented through the interventions of so-called caciques. These are local notables being dependent on heads of political parties, with the latter paying the former for winning — by dint of the promises or threats made — voters’ votes, which allowed settling a desired result prior to formal elections, which were preceded by the king’s appointing a new cabinet council. In other words, it was not the party who won the elections that came into power, but rather it was the party who already came into power that “won” the elections. After all, the mechanism led to heavy political bribery and neither prevented the development of anti-system movements (republican, anarchist, or socialist ones), nor did it preclude the ongoing degradation of the country on the international arena.⁹ Yet, at the very least, it stabilized the political life of a “legal country” until the end of the 19th century.

⁸ On the history of miguelism, see M.A. Lousada, “Nacionalismo e Contrarrevolução em Portugal. O episódio Miguelista (1823–1834)”, *Luso-Brazilian Review* 29, 1992, no. 1, pp. 63–70; eadem, “El miguelismo o la contrarrevolución en Portugal”, [in:] *Identidad y nacionalismo en la España contemporánea; el Carlismo, 1833–1875*, ed. S.G. Payne, Madrid 1996, pp. 181–194; A. Barreiros Malheiro da Silva, *Miguelismo. Ideologia e mito*, Minerva,; M.T. Mónica, *Errâncias Miguelistas (1834–43)*, Lisboa 1997.

⁹ Its high point was a brutal ultimatum of 1890, supported by the anchoring of the squadron of the fleet in close proximity to the Tagus estuary, issued on the part of a “traditional ally” of Portugal,

Coming from an aristocratic family in Azores, Cândido had an easier “start in life” both at the level of local and national politics. Since 1887, he was a member of the parliament five times, being a representative of the Regenerator Party, and from November 1895 until February 1897, he was a minister of navy and overseas territories in the cabinet of Ernesto Hintze Ribeiro (1849–1907). It is precisely the collapse of this government and a progressivist coming into power that became catalysts for Cândido’s decision to break with the entire liberal political class and engage in bringing about new political quality — nationalism founded upon social teachings of the Pope Leo XIII in the then recently (1891) published encyclical *Rerum novarum*. This initiatory idea is audible in the tone of a series of speeches made by Cândido, bearing the telling title *Vida Velha e Vida Nova* [Old Life and New Life]. Its leitmotif is calling for overcoming participatory, rotativism, caciquism as a preliminary as well as necessary condition for restoring Portuguese political life and recovering the faded splendor of old monarchy through grounding it in social Catholicism.¹⁰ However, the catalogue listing these major defects of the political system (under which Cândido also subsumed personalism,¹¹ oligarchy, and centralism) is paralleled by equally grave vices of the Portuguese society: indifference, absenteeism, scepticism, and the failure to comprehend civil duties.¹² The first stage of establishing a new political camp was seizing the daily *Correio Nacional* [National Courier] in 1889, which had been founded five years before and recognized as a semi-official body of the Portuguese Episcopate. The second stage involved founding the association of the National Centre (Centro Nacional) in 15 June 1901, the ruling council which comprised Cândido and Count (*conde*) de Bertandos¹³ (1851–1929) and Professor Gonçalo Xavier de Almeida Garrett (1841–1925). On 29 December 1900, king Carlos I (Dom Carlos) appointed Cândido a peer of the Kingdom, which allowed him to render the Chamber of Peers a tribune for his own ideas.

The third and at the same time decisive stage was the transformation of the circles (*círculos*) of the Centre into the Nationalist Party (Partido Nacionalista) during the founding congress in Porto between 1–3 June 1903 at the residence of the Catholic Action. Its co-founders were (apart from Cândido and duke de

that is by the Great Britain, which demanded the Portuguese’s retreat from the territories of the South Africa being under dispute.

¹⁰ See J. Cândido, *Vida Velha e Vida Nova. Discurso proferido na sessão de 18 de Abril de 1902*, Lisboa 1902.

¹¹ What is meant by *personalism* in the author’s political framework is not a philosophical-anthropological standpoint, but rather the personalization of politics, which involves the unreflective attachment not to the ideas and principles of the movement’s doctrine, but rather to parties’ leaders and getting subjugated to their personal wills.

¹² See J. Cândido, *A Doutrina Nacionalista*, Porto 1909, pp. 27–34; idem, *Memórias...*, pp. 54, 121.

¹³ Strictly speaking, Gonçalo Pereira da Silva de Sousa e Meneses, third Count de Bertandos.

Bertiandos): doyen of Catholic politics¹⁴ — Count de Samodães¹⁵ (1828–1918); prominent Catholic journalist and publicist, Lieutenant Colonel Engineer Fernando de Sousa (1855–1942); historian of the Church Manuel Abúndio da Silva (1874–1914), as well as Reverend António Manuel da Silva Abreu, José Pulido Garcia, Jerónimo Pimentel, and others. Cândido was appointed the head of the party's Central Commission. In the programme adopted during the congress, the Nationalist Party emphasized the three following points: 1. protecting freedom and the rights of Church; 2. applying the principles of Christian economics, especially to industrial and agricultural issues; 3. protecting the supreme interests of the state: moralizing politics and a political system, coupled with paying special attention to the colonial issue.¹⁶ During the second congress of the Nationalist Party (which gathered 400 participants) in the palace of Viscount Carreira in Viana do Castelo, 2–4 July 1905, the words “God, Homeland, Liberty” were assumed as the party motto. In total, the Nationalist Party held five congresses:¹⁷ the third in Braga (28–30 October 1907), fourth in Viseu (29 September–1 October 1908), and fifth again in Porto (14–16 November 1909). The sixth congress, scheduled for 1911 in the city of Guarda, fell through due to the October Revolution, which swept off monarchist regimes.

In the political doctrine elaborated by Jacinto Cândido, one should first and foremost take heed of the — oftentimes called into question, but here treated as natural or even spontaneous — symbiosis of nationalism and Catholicism. Their mutual, in the author's view, inclination towards one another was already articulated in the manifesto of the association, in which Cândido announced that “the National Centre, the motto of which is ‘Religion and Homeland’, shall promote the rights and liberties of Church, apply the principles of social economics and protect the supreme interests of the state, which — by its very nature — must be put above whatever disputes or inter-party divergent views.”¹⁸ Several months later, however, he added: “it is an erroneous contention that the National Centre deals exclusively with religious issues or with Christian social economics. Rather, it defends all the national interests.”¹⁹ Finally then, under the influence of the sociological thought of French social Catholic, nationalist, and passionate anti-Semite — Édouard Drumont (1844–1917), Cândido came to the conclusion that the expression best fitting the intent of combining the protection of religious, national, and social interests is precisely *nationalism* itself, the consequence of which

¹⁴ See E.C. Cordeiro Gonçalves, *Católicos e Política (1890–1910) — O Pensamento e Acção do Conde de Samodães*, Maia 2004.

¹⁵ Strictly speaking, Francisco de Azeredo Teixeira de Aguiar, second Count de Samodães.

¹⁶ See *Programa Nacionalista*, Tipografia Peninsular de Monteiro & Gonçalves, Porto 1903.

¹⁷ See M. Casa Nova Martins, “Congressos do Partido Nacionalista”, *Alameda digital* 1, 2006, no. 2, http://www.alamedadigital.com.pt/n2/congresso_nacion.php.

¹⁸ *Correio Nacional*, 18.07.1901, quoted after: J. Ploncard d'Assac, *Doctrines du nationalisme*, p. 318.

¹⁹ *Correio Nacional*, 1.10.1901; quoted after: *Ibidem*, p. 318.

was the adoption of the party name. After all, it is only nationalism that can “purify, temper and strengthen national life, and in the light and under the influence of Christian principles — it can improve our civilization.”²⁰

However, was this disambiguation not tantamount to disassociating oneself from “Christian social economics” and relaxing the connection with Church teachings in general? Quite the contrary — it was a proof of adjusting to then recently (in the encyclical *Graves de communi* dating back to 18 January 1901) issued Pope Leo XIII’s recommendations, rather categorical in their tone. The recommendation was that the notion of “Christian democracy” should not be given any political significance, while reserving it to social acts of charity; or, in other words, to *demophilia*. Therefore, desiring to conduct political actions proper as one of the pillars of their programme, which would still embrace social reforms, Catholics (Portuguese patriots) had to find a new strictly political formula for their actions, which turned out to be nationalism itself. As Cândido explained, modifying the formula does not imply the reversal of the value hierarchy (in which religion occupies the highest rank) because nationalism is not an *a priori* or stand-alone ideology, but rather it is subservient to the nation shaped according to a religious tradition:

[Nationalism] is a natural and spontaneous product of the movement of public opinion, while being determined by a coincidence of various circumstances under a certain historical situation; and it did not derive from any other sources than a simple element of equilibrium of the political life of the Nation. As a consequence of its evolution, this very movement incurs a duty to preserve religious principles and key public interests, thus assuming a form of an autonomous political party.²¹

It should also be noted that while assuming nationalism as an ultimate expression of his ideological position, Cândido immediately introduced into his political discourse the distinction between a “conditional nationalist” (*nacionalista condicional*), that is one abiding by Catholic principles and the spirit of social actions of Church, and a “pure nationalist” (*nacionalista puro*), which is one who frees themselves of any ties with Catholic nationalism. As a matter of course, he repudiated the latter position.²² Catholic nationalism, on the other hand, is: “1. the opposite of the personalization of politics; 2. the opposite of factional spirit; 3. zealous patriotism; 4. a critique of modern vices and mistakes; 5. audacious reformer; 6. fearless evangelist; 7. defender of Catholicism.”²³ The dynamism of nationalism puts a quest for truth above striving for power; certainly, it does not disown the latter, but the main goal it sets for itself is “the triumph of Truth; and hence, a triumph of Good.”²⁴

²⁰ J. Cândido da Silva, *Memórias...*, p. 115.

²¹ *Correio Nacional*, 18.06.1903, quoted after: J. Ploncard d’Assac, *Doctrines du nationalisme*, p. 322.

²² *Correio Nacional*, 15.02.1902, quoted after: N. Olaio, op. cit., p. 156.

²³ J. Cândido da Silva, *Memórias...*, p. 113.

²⁴ *Ibidem*, p. 120.

Sharpening the hierarchy of problems, one should place in the center of our attention the political, social and the religious. Undoubtedly, the fundamental issue is religion. It constitutes a foundation of morality. And morality in turn is a foundation of the social issue in its essence. The latter is nowadays a very pressing issue indeed. [...]. There is no left, no right that could remove it or attenuate it. Nor are there any well-known circumstances able to mitigate it.²⁵

In the article “The Holy See and the Nation,” published in *A Palavra* [Word], Cândido stressed that the central position occupied by religion in the nationalist political thought stems from the assumption that religion constitutes an ontological justification of the state and society.

At times, between politics and religion there occur lamentable tensions which are always evil because they follow from the assumption that a religious principle may be a supplementary and subservient to political institutions instead of being a main factor for the Nation and a target uniting all the forces of national public life. [...] And this unfortunate mistake is unbearable. [...] Is the one who puts his political beliefs above his religious faith a Catholic worthy of its name?²⁶

In the same text, we can encounter the political aspect of the distinction *foe–friend*: “The fundamental dividing line is this: on the one hand, masonry and socialism — while on the other: Church and conservatives of the social order.”²⁷ Catholic nationalism is an advocate of order and a preserver of laws, “a genuine defender of order, which they [Masons-Jacobins] want to destroy and their only opponent who cannot be corrupted, controlled and subjugated.”²⁸ It is only in connection with order — the transcendent one — that the notion of progress may be endowed with a clear and worthy meaning: “There is no progress without order, there is no order without morality, there is no morality without religion and hence, there is no progress without religion.”²⁹ In Cândido’s view, progress is justified as a means to approximate social harmony; it is a “way of specifying and solidifying order, which is a warranty of social stability and liberty.”³⁰ Order as conceived of by Catholics also preserves the harmony between individual liberty and common good — this, however, requires setting some intransgressible boundaries of freedom, with its exercise having to be “fair and just” in each case.³¹

And so, despite the fact that the party assumed the self-identifying label of *nationalism*, what was of primary importance in the programme of the party remained

²⁵ Ibidem, pp. 355–356.

²⁶ J. Cândido da Silva, “A Santa Sé e a Nação”, *A Palavra* 21, 1904, no. 285, quoted after: N. Olaio, op. cit., p. 148.

²⁷ Ibidem.

²⁸ J. Cândido da Silva, *Memórias...*, p. 114.

²⁹ Ibidem, p. 317.

³⁰ J. Cândido da Silva, *As medidas de salvação pública, nas sessões da Câmara dos Deputados de 13 e 17 de Janeiro de 1892*, Lisboa 1892, quoted after: N. Olaio, op. cit., p. 166.

³¹ J. Cândido da Silva, *Resposta a El-Rei, discurso nas sessões de 23, 27 e 28 de Novembro de 1906*, Lisboa 1907, pp. 26–27.

— as stressed by Abúndio da Silva — the affirmation of Catholicism.³² Hipólito Raposo, a prominent representative of the “second wave” of Portuguese nationalism — that is, Lusitanian Integralism — approvingly stated that the Nationalist Party “was unconditionally dedicated to the principles of Catholicism and it underlined its respect to the harmony between the state and Church.”³³

In the parliamentary elections (the first one in which the party in question could participate) of 1904, the Nationalist Party had only one deputy in the parliament. It was a lawyer and a local government activist from Braga — António Peixoto Correia (1868–1910). In the elections dating back to February 1905, two nationalists entered the parliament: Canon António Homem de Gouveia (1869–1961) from Funchal in Madeira, and yet again Peixoto Correia. “Rotativism” still successfully ensured the marginalization of small parties; hence, at the second congress of the Nationalist Party, they decided on a tactical electoral alliance of “liberal concentration” with Hintze Ribeiro’s Regenerationists. This allowed them to have six deputies in 1906. Apart from the two previous ones, the remaining four were: Fernando de Sousa, general de Lacerda, Manuel Pestana da Silva, and José Joaquim de Morais Miranda. However, in the elections of 1907, only one nationalist (Canon Gouveia) remained in the house. In the elections dating back to April 1908, the Nationalist Party put up 32 candidates, but then again, only one came through — lawyer, poet, playwright, and journalist Alberto Pinheiro Torres (1874–1962) from Braga. In the last elections, dating back to August 1910, right before monarchy was overthrown, nationalists appeared in the integrated block of all the parties protecting the then existent regime under the name of Monarchist Electoral Coalition (*Coligação Monárquica Eleitoral*). It was exactly then that Cândido lost his faith in saving the monarchy, given a king so weak and separated from the nation³⁴ as Emanuel II (Dom Manuel). In the diaries he wrote later, Cândido expressed regrets concerning his predecessor, Carlos I: “Never has any nationalist element entered any royal governance; and neither has the Nationalist Party exerted any influence upon the direction of the said governance [...]; fearing liberals and Jacobins, neither the king nor queen supported me in my efforts — with the efforts being, after all, legal in their nature — to protect the institution [of monarchy].”³⁵

Starting to doubt the validity of monarchy certainly did not imply approving the Republic, which at that time was a revolutionary “state of the civil war.” In his

³² See M. Abúndio da Silva, *Nacionalismo e Acção Católica*, Porto 1909, p. 59.

³³ H. Raposo, *Dois Nacionalismos: l’Action Française e o Integralismo Lusitano*, Lisboa 1929, p. 22.

³⁴ The burden of a crown fell unexpectedly on an eighteen-year-old feeble Dom Manuel, at the moment (1 February 1908) his elder brother was assassinated. Dom Luís Felipe died from blood loss after twenty minutes. A short (concluded with a republican upheaval of 5 October 1910) episode of the reign of Emanuel II was recorded in history as the period of “Monarchy of surrender.”

³⁵ J. Cândido da Silva, *Memórias...*, p. 152.

Private diaries for my son, Cândido recorded what follows: “As you can see now, the all famous republic, this outstanding regime of liberty, equality and brotherhood is nothing more than tyranny executed by the frightening oligarchy.”³⁶ Since it is indeed the case that revolutions target the Catholic religion and its organizations with the most extreme fury and vehemence and it is the main aim of Catholic nationalism — as Cândido concluded — to defend the said institutions, nationalist should no longer defend overthrown and useless monarchy, but should rather become the “extreme right wing of the Republican Party.”³⁷ Henceforth, the central issue of Catholic nationalism was to be exclusively protecting the nation: “the nation — for the nation — and through the nation — will be its motto.”³⁸ Although he thus advised his proponents, he could not think of any room for himself under the newly emergent circumstances. Hence, he decided to resign from politics altogether.

My spirits are sinking because I am in doubt while being afraid of the future although I did not lose all the hope. However, all my share in public life is now gone. My position as to the participation in this life after the revolution I expressed in the following concise formula: I do not join, not conspire, not warn and I step back [orig. *não adiro, não conspiro, acato e retiro* — J.B.].³⁹

After Cândido’s retreat into the shadows, Pinheiro Torres (“anointed” by Cândido himself) summoned the gathering of the National Commission on 16 December 1900 in Porto and put forward the suggestion that the party should maintain its fundamental programme: the defence of religion and homeland.⁴⁰ In line with the above suggestion, nationalists set up a new Central Commission comprising: Pinheiro Torres, former Miguelist from Legitimist Party — lawyer Domingos Pinto Coelho (1855–1944) from the Nationalist Centre in Lisbon, and monsignor Joaquim Domingos Mariz from the Nationalist Centre in Braga. The Commission decided to focus its operations on rebuilding local structures and on defending “the minimum programme,” that is one “encompassing rights and vital liberties of Church and legitimate laborers’ wage claims.”⁴¹ The republican regime, however, precluded the re-establishment of the party’s operations and the repressions also fell on Cândido, who — although he had resigned from political activity — at that time was sentenced to exile. He decided to stay in France. In 1915, he was allowed to come back to his homeland on the condition that he should settle in a small town: he picked Penamacor, bordering Spain. Cândido engaged in establishing the Portuguese Catholic Centre (Centro Católico Português)⁴² — founded

³⁶ Ibidem, p. 136.

³⁷ Ibidem, pp. 55–56.

³⁸ Ibidem, p. 55.

³⁹ Ibidem, p. 54. To fully appreciate his attitude, it is worthwhile to mention that he always considered himself “a passionate legalist” — see J. Cândido da Silva, *Resposta a El-Rei...*, pp. 23–24.

⁴⁰ See *O Grito do Povo* 12, 1910, no. 602, quoted after: N. Olaio, op. cit., p. 161.

⁴¹ Ibidem.

⁴² The person who also joined the policy pursued by CCP was a professor of economics at Coimbra — Salazar, who back in 1921 was elected as CCP’s representative to the parliament, but who after only three days stepped down, disgusted with democratic habits.

in 8 August 1915, after the appeal issued by the Episcopate — ran by his former cooperators, Pinheiro Torres, Fernando de Sousa, and Diogo Pacheco de Amorim (1888–1976). It was to CCP that Cândido attributed realising the main goal of Catholic nationalism, that is the defence of religion and Catholic civilization: “Yesterday, nationalism constituted a political party with a full programme of governance and administration. Today, the Catholic Centre organized itself as an instrument for protecting religion from personal and partisan assaults [...], from triumphant and oppressive revolution, [...] from tyrannical government.”⁴³ However, it was already in 1918 that he assessed the Centre more moderately — not as a continuation, but a successor of nationalism.

The Catholic Centre is more or less a new stage of nationalism, which is my doctrine. Today, as yesterday, I believe that revolution will fail to achieve anything stable with respect to a social structure. What is at stake these days is not monarchy or republic but rather — moral foundations of the civilization.⁴⁴

As can be seen, Cândido dissociated himself more and more from the monarchists plotting (rather poorly, it must be noted) for the sake of the restoration; on the other hand, he supported and even admired president Sidónio Pais, who restored basic liberties to the Church and who set free political prisoners as well as began establishing the presidential system, hitherto unknown in Europe. The restoration of monarchy, in his view, would be a mere half-measure because it would amount to the personal restoration as an end itself, whereas what was of utmost importance were the interests of the nation, not of the monarchist faction: “the restoration desired by righteous people is not the restoration of monarchy but of what is of national character.”⁴⁵ Catholics should emancipate themselves from monarchists; otherwise they would fall victim to the latter’s impatience, since they are after all a “voracious horde driven by interests, vanity, ambition, regrets and filled with the sectarian spirit; vicious minions of the king, with the latter putting unlimited trust in them, and with the former also being proud and arrogant towards the country they did not like.”⁴⁶ In 1918, Cândido rejected the invitation issued by the official viceroy of Dom Manuel (at that time remaining in exile in London), colonel Aires de Ornelas (1866–1930), with the aim of meeting at the headquarters of Monarchist Youth. Cândido explained that he always adhered to monarchic principles, but conceded that in the current situation, these principles were of no use to the national issue.⁴⁷ He assumed an even more radical tone in his letter (never to be sent, as transpired) to cardinal-patriarch of Lisbon, Dom António Mendes Bello (1842–1929):

⁴³ J. Cândido da Silva, *Memórias...*, p. 186.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 285.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 273.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 262.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 255.

It is not a monarchist banner, but a Christian banner that must be the one which will unite all the defenders of the Order. The Monarchist Party is a grave mistake, being tantamount to almost a social or patriotic crime. All conservative political forces should converge on the [Catholic] Centre without raising regime-related issues.⁴⁸

Cândido definitively broke his connection with monarchists during the eighteen-day uprising in Porto (19 January–13 February 1919), during which the Royal Commission with Colonel Henrique de Paiva Couceiro (1861–1944) proclaimed the so-called Monarchy of the North. In this hastily improvised revolt, apart from a factional spirit, Cândido saw that the monarchist issue was deemed more important than the question of homeland, and it was precisely the reason he condemned it.

A lack of patriotism, bad incidents of personalism and partisanism, neglecting the needs of the country, utter stupidity, failure of the revolt from the political point of view; all this, coupled with a repugnant and readily noticeable divergence between declarations — rather formal and solemn — and facts, with the latter contradicting the former; and finally, the genesis of the movement, which instills in me the fear of the future of this unfortunate country — all these factors urged me to refrain from participating in this unfortunate civil war, ignited by this ill-fated Monarchist Party.⁴⁹

However, Cândido became disappointed with the Catholic Centre, too, having noticed the paradox that Catholics always operate within the constraints of legal and moral nature, whereas revolutionists do not bother with such “trivialities.”⁵⁰ He rejected the proposal for being a CCP candidate for the senate. Once again, and this time definitely, he resigned from politics. He died in Lisbon on 26 February 1926. The literary corpus he left consisted of two memoirs: the short *Autobiography*, encompassing the years of his youth,⁵¹ and the comprehensive *Private diaries for my son*, published in 1964 and consisting of 87 chapters. The latter actually tackled the issues related to his political activities dating back to the nationalist period as well as to his waning years.

2. António Sardinha and Lusitanian Integralism

What proved to be a more persistent ideological-political phenomenon of Portuguese counter-revolutionary right than the Nationalist Party was a multigenerational movement brimming with outstanding thinkers, labelled as Lusitanian Integralism (Integralismo Lusitano). The first constituent of this phrase alluded to the doctrine of *nationalisme intégral* (integral nationalism), known to the movement’s founding fathers. It originated from French thinker Charles Maurras (1868–1952), but the latter constituent of the phrase made a reference to the archaic expression

⁴⁸ Ibidem, p. 285.

⁴⁹ Ibidem, p. 289.

⁵⁰ Ibidem, pp. 186–187.

⁵¹ See J. Cândido da Silva, *Autobiografia*, ed. J.L. Diaz, Castelo Branco 1962.

denoting the Celtic ancestors of Portuguese people, that is the Lusitanians, who were believed — according to national mythology — to have descended from Lusitanus, son of Tubal and Noah's descendant. This movement, centred around the magazine *A Nação Portuguesa* [The Portuguese Nation],⁵² issued from August 1913, formally founded in April 1914, legalized in April 1915, and delegalized for complicity in the monarchist uprising in 1919. It reinstated three years later, only to be suspended after the military revolt of 1926 and ultimately (self)dissolved after the Constitution of the New State was assumed, dating back to July 1933, after swearing an allegiance to the King *de iure* — Edward II (Dom Duarte Nuno). Actually, it existed as an informal metapolitical environment through the entire epoch of the New State,⁵³ and it is operative to the present day in vestigial and ectypal forms.⁵⁴

⁵² It was preceded with the issuance of — in exile in Ghent (which was the place of residence for the Portuguese students of the Catholic University of Leuven) — the almanac *Alma Portuguesa* [The Portuguese Soul] with the subtitle “Órgão do Integralismo Lusitano,” which was edited by Domingos de Gusmão Araújo (1889–1959). However, there were only two issues thereof released: the first in May 1913, and the other in August of the same year. The initiator and spiritual leader of this youth was Benedictine monk fully aware of the legacy of *Action française*, Reverend Amadeu de Vasconcelos OSB (1879–1952), publishing (in Paris between August 1913 and the beginning of 1916) the series called *Os Meus Cadernos* under the pseudonym “Mariotte.” The first series of *A Nação Portuguesa*, issued till 1916 under the supervision of A. Monsaraz, bore the subtitle “Revista de Filosofia Política,” whereas the second series, edited from July 1922 till the end of 1923 by A. Sardinha, bore the subtitle “Revista de Cultura Nacionalista.” The third series, between 1924 and 1926, was first edited by Sardinha, and after his death — by M. Múrias. The editorial secretary of the fourth series (1926–1928) was M. Caetano. From 12 February 1917, integralists also started to issue the daily *A Monarquia*, edited by A. Monsaraz and J. do Amaral, suspended by the then authorities in January 1919 and resumed 18 August of this year with the editor-in-chief now being H. Raposo, only to be again — and this time ultimately — prohibited on 6 May 1922. There were also two more illegally released issues: 10 December 1922 and 5 April 1923, as well as the special issue after Sardinha's death, dated 10 February 1925.

⁵³ The New State was joined rather by representatives of the second and third generations of integralists, headed by Marcello Caetano and João Ameal as well as (though not immediately, but only after suppressing the national-syndicalist movement putsch with which they were associated) by Manuel Múrias, Dutra Faria, Barradas de Oliveira, and Cabral de Moncada. When it comes to the first generation — the only ones were João do Amaral, Fernando Campos, Caetano Beirão, Alfredo Pimenta, and José Cabral. Beirão and Pimenta, after all, remained outside the movement from 1921 onwards because they did not accept its fusion (taking place one year earlier) with the Legitimist Party. On the difficult relationship between integralism and Salazarism, see J. de Almeida, *Nacionalismo e Estado Novo*, Lisboa 1932; M. Múrias, *Tres Gerações e o seu destino*, Lisboa 1941; A. Cordeiro Lopes, *O pensamento e a acção de João Ameal — Um percurso antimoderno, entre o Integralismo e o Salazarismo (1917–1934)*, Lisboa 1995. On those “dissidents” of integralism (Rolão Preto, Alberta de Monsaraz) fascinated with Italian fascism, who in 1932 founded national-syndicalist movement (*Movimento Nacional-Sindicalista*) and made an effort to forcefully overthrow Salazar's regime, see J. Medina, *Salazar e os Fascistas. Salazarismo e Nacional-Sindicalismo a história dum conflicto 1932–1935*, Lisboa 1978; A. Wielomski, “Faszyści portugalscy wobec dyktatury Antonio de Oliveiry Salazara”, [in:] idem, *Faszyzmy łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa [2011], pp. 219–237.

⁵⁴ A basic secondary literature of Lusitanian Integralism comprises the following: F. da Vide, *O Pensamento Integralista. Seus fundamentos histórico-científicos, determinação e oportunidade do*

In the subject-matter literature, there are four generations (*gerações*) of integralists distinguished. A charismatic, yet untimely deceased (at the very young age of 37) leader and theoretician of integralism was philosopher and poet António Sardinha (1887–1925). Other prominent representatives of the first generation (*Primeira Geração*) of integralists were, among others: the author of the movement's name, Luís de Almeida Braga (1886–1970); successor of Sardinha in the sense of being a leader of the movement, Hipólito Raposo (1885–1953); one of the biggest landowners in Portugal, Pequito Rebelo (1892–1983); journalist João do Amaral (1893–1981); lawyer Adriano Xavier Cordeiro (1880–1919); historian of Portuguese counter-revolutionary thought Fernando Campos (1891–1958); writer and historian Caetano Beirão (1892–1968); historian, philosopher, and poet Alfredo Pimenta (1882–1950); lawyer Rui Enes Ulrich (1883–1966); Afonso Lucas (1893–1946); and two later national-syndicalist “dissidents” — Francisco Rolão Preto (1893–1977) and Alberto de Monsaraz (1889–1959). Sardinha, Cordeiro, Raposo, Amaral, Pequito Rebelo, Monsaraz, Almeida Braga, and (after Cordeiro's death) Professor Ulrich comprised the first Central Junta of Integralism.⁵⁵

The second generation (*Segunda Geração*) of integralists, ones who launched their operations after 1922, included: the most exquisite twentieth-century philosopher of law in Portugal Luís Cabral de Moncada (1888–1974); historian and publicist Manuel Múrias (1900–1960); philosopher, writer, and historian João Ameal (1902–1982); the first historian of integralism Leão Ramos Ascensão (1903–1980); and expert in administrative law and the successor of Salazar at the position of the prime minister Marcello Caetano (1906–1980), among others.

The figures regarded as the third generation (*Terceira Geração*) of integralism are ones who entered public life after the military revolt of 1926 and during the period of the formation of the New State, in the 1930s and 1940s centred around the cultural magazine *Gil Vicente*, edited by Manuel Alves de Oliveira

seu objectivo social e político, Lisboa 1923; F. Campos, *A Genealogia do pensamento nacionalista*, Lisboa 1931; L. de Almeida Braga, *Posição de António Sardinha*, Lisboa 1943; L. Ramos Ascensão, *O Integralismo Lusitano*, Porto 1943; J. Ploncard d'Assac, “Antonio Sardinha et l'Intégralisme Lusitanien”, [in:] idem, *Doctrines du nationalisme*, pp. 325–338; R. Proença, *Acerca do Integralismo Lusitano*, Lisboa 1964; C. Ferrão, *O Integralismo e a República. Autópsia de Um Mito*, Lisboa 1964–1965; H. Barrilaro Ruas, “O Integralismo como doutrina política”, [in:] idem, *A Liberdade e o Rei*, Lisboa 1971, pp. 191–206; M. Nazaré Barros, L. Bernardo, J.A. Cunha, *A Filosofia política no Integralismo Lusitano*, Lisboa 1987; P. Archer de Carvalho, *Nação e Nacionalismo — Miteias do Integralismo Lusitano*, Coimbra 1993; M. Saraiva, “Integralismo Lusitano e sua Actualidade”, [in:] idem, *Frontalidade. Ideias, figuras e factos*, Lisboa 1995; J.M. Alves Quintas, *Filhos de Ramires — as origens do Integralismo Lusitano*, Lisboa 2004; A. Ventura, *Integralismo Lusitano. Subsídios para uma teoria política*, Lisboa 2003; N. de Silva Ferreira, *O pensamento integralista de Alberto de Monsaraz. Pensamento e acção*, Lisboa 2005.

⁵⁵ See L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 21. In 1922, in place of Almeida Braga and Monsaraz it was Rolão Preto and Afonso Lucas that entered the Junta — see ibidem, p. 49.

(1902–1991), and around the publisher GAMA.⁵⁶ The said generation comprises, among others: publicist Fernando Amado (1899–1974); politician and diplomat Pedro Teotónio Pereira (1902–1972); historian and politician António Rodrigues Cavalheiro (1902–1984); economist José Centeno Castanho (1903–1961); historian of literature and literary critic Pedro de Moura e Sá (1908–1959); journalist and publicist Dutra Faria (1910–1978).

An especially intellectually seminal contribution into the national-Christian thought was made by the representatives of the fourth integralist generation (*Quatra Geração*), also referred to as “neointegralists.” They launched their operations with the publication (together with the then active luminaries of the first generation) in 1950 of the manifesto bearing the title *Portugal Restaurado pela Monarquia* [Portugal Revived by Monarchy], and in 1957, they established the Movement of Independent Monarchists (Movimento Monárquicos Independentes). Their organ was the magazine *Cidade Nova* [New City]. The main representatives of this generation are: physician, historian, publicist and private advisor of the king *de iure* Edward III (Dom Duarte Pio), Mário Saraiva (1910–1998); journalist and essayist Afonso Botelho (1919–1998); publicist Júlio Evangelista (1927–2005); and most of all — philosopher, historian of culture, and political thinker Henrique Barrilero Ruas (1921–2003).

The conviction of the necessity to base nationalism on the foundation provided by the Catholic doctrine about God, world, and man always accompanied the founding fathers of Lusitanian Integralism. It was Almeida Braga who already in *Alma Portuguesa* stressed that the very project of reviving Portugal is based upon Catholicism. While identifying the fact that the republican-democratic regime definitively severed the connection between Church and the state with the sudden precipitation of the decadence of Portugal, lasting from the epoch of enlightened absolutism, he simultaneously indicated that restoration is possible only by dint of returning to the integrity of Catholic spirit, which irrevocably marked Portugal. Very much alike, Sardinha motivated the necessity of the emerging organized nationalist actions by diagnosing the “collective spirit” of the nation; that is, that loosening the tie between the nation and religion must inevitably lead straight to the denationalization of Portuguese people. Lusitanian Integralism “rejects both the doctrine of state atheism, which is contrary to the principles of most civilized nations,” and absolute “regalism with its claims to the protection of Church, being in fact a repulsive state’s intervention into the realm of the spiritual.”⁵⁷ What is to be restored are the official connections with the Holy See — broken by the masonic republic. However, the newly established ties are to be founded not upon rendering Church dependent on the state, but rather on the recognition that Catholicism

⁵⁶ The acronym standing for *Grupo de Acção Monárquica Autónoma* [The Group of Autonomous Monarchic Action].

⁵⁷ *Nota oficiosa da Causa Monárquica sobre o Manifesto do Governo de 30 de Julho de 1930*, [in:] L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 122.

is a national religion and should be therefore treated specially. The believers in other religions should be granted a relative liberty to practise them as long as the said religions do not constitute an offense to morality.⁵⁸

At this point, it is worth stressing that not all integralists were Catholics before the establishment of the movement. This applies mainly to its leader, that is Sardinha, who was converted to Catholicism and later described the expediency of this conversion as his own illumination “on the road to Damascus.”⁵⁹ In this context, what gains in significance is the fact that integralism assumed as its icon the symbol of a pelican⁶⁰ — the bird feeding its young with the blood from its own wounded breast. The pelican has for ages not only symbolised a supreme sacrifice in a general sense in Christian iconography, but also directly referred to Jesus’ sacrifice or — quite literally — to his blood.

So, one is warranted in posing the question of how it is possible that the act of re-Christianization of the nation and the state were to be carried out by nationalism, which is after all not a religious, but rather a political doctrine. The possibility of positively settling the issue was contingent upon the integralist understanding of the *nationalism* notion, upon its “justification” and — equally importantly — its limitations. That is why integralists from the very beginning stressed the doctrinal completeness (integrity) of the nationalist doctrine as much as the necessity of (self)limiting nationalism within its justified claims and of making it inoperative right at the threshold of what by its very nature transcends it. This thought was exceptionally clearly expressed by Pequito Rebelo, who stated that integralism may live on and thrive for the benefit of the nation only on the condition that it “transcends itself,” because nationalism is the product of human design and thus, this idea — as anything man-made — is mortal.⁶¹

The ways nationalism should be “transcended”, and thus limited, should be two-fold. First of all, what restraints and precludes its possible ‘misbehaviours’ is a deep recognition, and in consequence — a strict observance — of an authentic national tradition; in other words — conscious, and not merely impulsive or emotional, traditionalism. This view was expressed by Sardinha in the editorial *Why we are coming back*, which was an introductory paper to the second series of *A Nação Portuguesa* in 1922. “Our nationalism — he wrote therein — is not only nationalism *per se* but it is moderated by traditionalism, which is the acceptance of cardinal rights of the Homeland coupled with all the derivative rights on the grounds of Race and Origins.”⁶² So, the doctrine of nationalism is here conceived

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ See A. Sardinha, *Ao Ritmo de Ampulheta. Crítica & Doutrina*, Lisboa-Porto-Combra 1925, p. 92.

⁶⁰ See L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 11.

⁶¹ [J.A.] Pequito Rebelo, Para além do Integralismo, [in:] A. Ventura, *Integralismo Lusitano...*, p. 91.

⁶² “A Nação Portuguesa”, July 1922, p. 3. It should be noted that the concept of “race” in Sardinha has, as in almost entire nationalist literature at the turn of 20th century, an anthropological-

of as a possible or necessary means to restoring the institutions recognized as parts of authentic Portuguese tradition, which

is not only the past. First and foremost, it is the continuity of development [...] What we must then understand by the concept of *Tradition* is a necessity of the commonality of customs and purposes, the search for which maintains in a society some equilibrium of forces, which was actually preserved at its beginning and which allows it to persist as long as the society respects them. [...] For us, Tradition is not a sentimental mood such as a view of ruins for Romantists or as a dead thing, the smell of which nostalgia relishes in. For us, Tradition means the persistence of continuation. Interrupting the continuity of historical legacy is the destruction of moral and social conditions, the successive links of which we should contribute ourselves.⁶³

Traditionalist nationalism involves reviving the concept of the nation-state in contradistinction to the liberal notion of the state, with the latter being founded upon anthropological individualism, which politically translates — by virtue of universal voting — into parliamentary democracy. However, “the society consists of families, and not of individuals,”⁶⁴ and “the state is not an aggregate of citizens endowed with the same knowledge and prudence; but rather it is a community of families and organized social groups.”⁶⁵ Reducing society to individuals, as represented by political liberalism, is rejected by integralists⁶⁶ because this representation gives rise to a merely parasitic “political class,” which is alienated from a society but is instead dependent upon masonry. Integralists do not want “professional politicians” — they want a “policy of crafts,” that is an organic representation of organized groups, both on a political and professional basis.⁶⁷ At the same time, the democratic conception of a nation is not organic because it is a contract of people and interests, and simultaneously “it is an anonymous society in which a general assembly decides in each moment about the fate of social legacy.”⁶⁸ Therefore, democracy is regarded by integralists as the “destruction of any social order and the triumph of mediocracy.”⁶⁹ As Primer stated in *Monarchist*, “Democracy and the Nation, Democracy and Justice, Democracy and the Army,

cultural sense, but not a biological one, as in racist doctrines. Specifically, according to Sardinha, the secret of the Portuguese history is a certain “ethnic order” shaped by *Homo atlanticus*, being a special pre-Aryan case of *Homo europeus*, being especially distinct from *Homo mediterranicus* — see A. Sardinha, *O Valor da Raça. Introdução a Uma Campanha Nacional*, Lisboa 1915, p. 154, and then M. Braga da Cruz, “O integralismo lusitano nas origens do salazarismo”, *Análise Social* 18, 1982, no. 1, p. 156.

⁶³ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos — ideias e factos*, Lisboa [1926], quoted after: J. Ploncard d’Assac, *Doctrines du nationalisme*, p. 333.

⁶⁴ Idem, *Ao Princípio Era o Verbo*, Lisboa 1924, p. 286.

⁶⁵ L. de Almeida Braga, *Sob a Pendão Real*, Lisboa 1942, pp. 114–115.

⁶⁶ According to this contention, Lusitanian Integralism did not partake in parliamentary elections under its own umbrella; however, some integralists stood individually as candidates from the list of Catholic or regional parties.

⁶⁷ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos...*, p. 30.

⁶⁸ Ibidem, p. 275.

⁶⁹ L. de Almeida Braga, *O Culto da Tradição*, Coimbra 1916, p. 14.

Democracy and the Authority are mutually exclusive concepts.”⁷⁰ In contradistinction to the nationalitary “national principle” — the daughter of democracy and revolution, nationalism is universalism “enlightened” by traditionalism; it is “fundamentally counter-revolutionary and Roman Catholic *per se*.”⁷¹

Economically speaking, consequences of anti-democratism, anti-liberalism, and anti-parliamentarism also include, on the one hand, the rejection of capitalist liberalism (also referred to by integralists as economic individualism), and on the other hand — of revolutionary and socialist syndicalism, which integralism contrasted with “organic syndicalism,” based upon the cooperation of classes and crafts. Integralists accused liberal capitalism of destroying economic foundations and the ancien régime (*Antigo Regime*), and in particular of thwarting agriculture and craftsmanship only to favour the development of one-sided industrialism. The said industrialism — “the legitimate descendant of French Revolution” — with a little help on the part of liberal governments, which were arbitrarily dissolving craft guilds, thereby destroyed the dignity of agricultural labour and of long-established crafts. Capitalism already corrupted monarchy after the top-down liberal revolution of 1834; and yet, capitalism is wholly triumphant under the republic, being — under the facade of parliamentarism — “the plutocratic state” and “bankocracy” where “money as well as international capitalist syndicates wield power.” In 1922, Sardinha wrote: “What we perceived in the Republic was always the ultimate consequence of a lewd marriage of bankers and politicians, inaugurated in 1834 by the orgy of a robbery of goods belonging to Religious Orders.”⁷² The unconditional dominance of plutocracy leads to a new form of slavery involving transforming man into a machine. The above observation is vividly and suggestively represented by Raposo, who wrote that “[t]he Capitalist era gave rise to sad reality of *Homo Faber*, who now got humiliated and degraded by Dynamocracy in *Homo Ferramentum* [Man-Instrument — J.B.], a torso reduced to a useful instrument of Production.”⁷³ “Speculative fever,” representative of capitalism, engenders the state of mind which is the “Americanization” of life, viewed from another angle as utter “paganization.”⁷⁴ Furthermore, one cannot help but notice that plutocracy actually collapses into “international Jewry,” aiming at the ultimate enslavement of nations.⁷⁵ Due to the above,

running counter to the right to greater benefits conferred upon Plutocracy, we rather favour fair profits; against capitalist oppression, exercised by — paradoxically enough — free competition, which for ages (out of desire for profits) sheds human blood, we defend fair income, thus

⁷⁰ *Cartilha Monárquica*, Lisboa 1916, p. 5.

⁷¹ A. Sardinha, *Ao Princípio...*, p. 13.

⁷² A. Sardinha, “Estado plutocrático e parlamentarista”, *A Revolução* 26, 1922, no. 4, quoted after: M. Braga da Cruz, *O integralismo...*, p. 151.

⁷³ H. Raposo, *Insurreição da Carne*, Lisboa 1944, p. 39.

⁷⁴ A. Sardinha, *A prol do Comum. Doutrina & História*, Lisboa 1934, p. 96.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 48.

liberating the mother from the factory and children from material poverty, thus restoring moral beauty of their homes.⁷⁶

Integralists view “the social issue” as first and foremost “a moral issue,” which reduces their duty to putting a stop to moral anarchy of capitalism and simultaneously to forestall the socialist barbarization. The economic organization of society through “organic” corporations (syndicates) — modelled around medieval guilds and crafts, but still taking into consideration new conditions of production as well as new social groups with the factory workers coming to the fore — is to restore social functions to the institution of property rights, and thus to thwart the attack of “socialist voraciousness,” which “buries in darkness of its guts the light of reason, thus reducing social groups to brigandish hordes.”⁷⁷ Syndicates ought to be organized in a bottom-up fashion, albeit hierarchically, at a municipal, then provincial, and finally central level, as a confederation of Technical Councils. This, coupled with the National Assembly, shall inspire the governance by the king and his ministers. Under those circumstances, the role of the state is not to stay aside, as in the doctrine of *laissez faire*, or to orchestrate and supplant social bodies, but rather to “aid, endorse, coordinate, adapt and especially combat and eliminate the speculations which set back national welfare. [...]. The function of the State is to protect the weak and to guide the strong.”⁷⁸

The integralist project of the social reconstruction also conspicuously hierarchises classes according to the importance of the functions they respectively perform. The hierarchical structure of the “orders” consists of, in the ascending order, three parts: the people, townsfolk, and nobility. The leadership function in a society is assigned to nobility — which is an “heir of honour and desert,” and for this reason nobility to a highest degree constitutes a family — rather than an individual who fails to do so. Xavier Cordeiro captures the above-stated relation in the following formula: “Family as a static element of Society. Nobility as a dynamic element of Family.”⁷⁹ Due to that, gentry may serve as a role model to other classes on how to maintain and cherish family life, fulfil the duty to transfer one’s legacy to one’s descendants, and finally, it may be a “stimulus to moral and civil progress.”⁸⁰ However, the distinction must be drawn between the role of privileged village nobility — that is aristocracy, conceived of as an elite pre-destined to the participation in exercising power, and to governing provinces in particular⁸¹ — and nobility — construed as a social body⁸² mediating between the people and a monarch. Such a body did not have to consist exclusively of

⁷⁶ *Ibidem*, p. 99.

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 95–96.

⁷⁸ L. de Almeida Braga, *Paixão e Graça da Terra*, Lisboa 1947, p. 136.

⁷⁹ A. Xavier Cordeiro, *O Problema da Vinculação e o Casal de Família*, Lisboa 1933, p. 20.

⁸⁰ H. Raposo, *Insurreição...*, pp. 96, 102.

⁸¹ [J.A.] Pequito Rebelo, *Pela Dedução à Monarquia*, Lisboa 1945, p. 33.

⁸² See A. Sardinha, *Á Sombra dos Pórticos. Novos ensaios*, Lisboa 1927, pp. 190–191.

hereditary nobility; even this part thereof who do not discharge their duties and live parasitic lives may be excluded from it. Therefore, this sort of government should be construed as “the rule of the virtuous.”⁸³

In an even more fundamental and uncompromising manner (as compared to the way traditionalism checks nationalism) nationalism is restricted by Catholic doctrine. What transcends *raison d'état* and calls for unconditional deference on the part of each nation is, as Pequito Rebelo wrote, “the light of truth.” While directly referring to the well-known formula of French claimant Philippe, Duke of Orléans, with the above formula being adopted as a motto of the diary *L'Action Française*: “whatever is national is ours,” and while certainly approving it, he nonetheless put things more sharply: “whatever is human is ours,” and eventually “whatever is divine is ours.”⁸⁴ Integralism wants a universal order, but not of any sort, but rather such that is bound with the universal concept of God. To live a “genuine life” — with respect to man and nation — is in the eyes of an integralist is “to believe,” and this “to believe” is conceived of in strictly Catholic terms, that is through personal adherence to true God.⁸⁵ What is necessary at this point is the distinction between true God or true religion and false religions and its idols. Bolshevism, for example, is also a religion — and a rather viable, energetic, and far-reaching one; however, its triumphs are due to the fact that it is tantamount to “the rebellion of stomachs.”⁸⁶

Sardinha stressed that nationalism devoid of Christianity does not represent anything over and above “chaotic remnants of the national principle, the bastard of Democracy which balkanizes Europe, which may imminently turn into shakes of imperial exaltation.”⁸⁷ It is only Christian universalism that can protect nationalism from destructive and self-destructive chauvinism:

The roots of true nationalism lie in the precepts of Ten Commandments, and the durability and viability of national communities is contingent upon the degree of respecting the said commandments. Similar remarks equally well apply to universalism. In order not to divert into cosmopolitanism and to constitute a harmonious set of interests of different national groups, universalism cannot differ from the one which was advocated in the Middle Ages and which even August Comte paid a passionate tribute to. The supra-national society, restored and grounded in the only stable foundations is Christianity.⁸⁸

The idea of grounding nationalism in transcendence, in the light of the Word, which “was in the beginning,” should be then turned right into the imperative of incorporating Christianity into our earthly lives: “One must proceed further on and realize national goals through projecting a spirit of each Homeland into a still

⁸³ M. Braga da Cruz, op. cit., p. 161.

⁸⁴ [J.A.] Pequito Rebelo, *Para além...*, p. 91.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 92.

⁸⁶ L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 108.

⁸⁷ A. Sardinha, *Ao Princípio...*, p. XVIII.

⁸⁸ *Ibidem*, p. XVII.

higher consciousness, into the highest ideal of Civilization, which is Christian Civilization, which by and in itself shaped the world as it is and which — as we firmly believe — will ultimately save it.”⁸⁹ However, Christian civilization cannot countenance any additional ingredient of modern ideologies, which rather amount to a travesty of Christianity, with democracy coming to the fore in this respect. While polemicizing with Marcelino de Almeida Lima (1861–1961), who contended that democracy is nothing short of the earthly realization of Jesus’ commandment “that you love one another,” Sardinha pointed to a fundamental anthropological difference:

Whereas Democracy is based upon the natural good of man, the point of departure of Christianity is the original sin. And if man is good, while society is bad, then Democracy is, logically speaking, a permanent revolution. However, if man is corrupt, and society may prevent him from doing evil and punish him, then Christianity, as opposed to Democracy, constitutes an eternal cause of any legitimate order and of any legitimate government.⁹⁰

Derived from the Old and New Testament and elaborated upon due to reading the works of Saint Augustine and Boethius, providentialism advocated by integralists was not a quietist sort of merely waiting for the realization of providence; instead, it attempted to inspire an active approach. The faith in possessing the religious truth revealed by God and preserved by Church teaching obligated integralists to revive the Social Kingship of Christ⁹¹ as well as to oppose “inhumane ideologies” — which, under the particular circumstances of the 20th century, implied mainly Bolshevism, this “satanic religion,” as Pequito Rebelo put it.⁹² In the light of this commandment, integralism sketched a vision of the “apostolic calling” of Portugal, which was revived by nationalism itself and supposedly bound to enhance the glory of its history by providing Europe with a model of life under a new order.⁹³ What it demanded from “Western reactionary maximalism” was the task of the revival of Christianity, resurrection of Christ in man, and of nations in *Cristandade*.⁹⁴ Such an unreasonably inflated goal allows us to define integralism as a phenomenon transcending a paradigm case of a doctrine or of a purely political movement. This is exactly what Pequito Rebelo does while labelling integralism as a crusade — which is not only of national character, but also of all-human one, and its nature is not only human, but also religious. Integralism is a crusade because the former’s essence is a defence of “true humanity against the barbarism of democracy and true God against satanic pride of Revolution.”⁹⁵

⁸⁹ Ibidem, p. XIII.

⁹⁰ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos...*, p. 52.

⁹¹ See [J.A.] Pequito Rebelo, *Terra Portuguesa*, Lisboa 1929, p. 70.

⁹² [J.A.] Pequito Rebelo, *Para além...*, p. 92.

⁹³ Ibidem, p. 92.

⁹⁴ Ibidem, p. 93.

⁹⁵ Ibidem; L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 108.

Some prominent integralists were then quite recent converts not only into Catholicism; the same applied to their views on political regimes. Sardinha himself was a republican and anarcho-syndicalist until 1912; even after a regicide in 1908, he was ostentatiously wearing a red tie. And yet, he — barely understandably — associated this fact with elitism and aristocratic manners.⁹⁶ Therefore, in his case, the conversion was double and simultaneous: both into Catholicism and into monarchism. He joyfully informed Almeida Braga about it in a letter dating back to 30 December 1912, while adding that: “Monarchy and Catholicism are the only limitations that man can accept without losing his dignity or pride. [...] Monarchy, which will come, will restore peace to our poor country thanks to the reorganization of its social foundations by dint of the act of intelligence and power.”⁹⁷ João do Amaral was an equally recent monarchist, who was back then friends with naval officer, a Carbonaro, and later the editor of a republican daily *O Intransigente* [Uncompromising] — Antonio Machado Santos (1875–1921). He played a crucial role in overthrowing the monarchy on 5 October 1910, while running a daring operation of seizing the barracks of the capital city garrison infantry with the forces of merely five hundred soldiers, sailors, and civilians. Another converted anarchist was Alfredo Pimenta.⁹⁸

However, regardless of whether they were monarchists before or royalist “converts,” integralists from the very beginning explicitly demonstrated their distinctness from what was then considered monarchist “mainstream,” while proclaiming their opposition to constitutional, parliamentary, and liberal monarchy. Parliamentarism based upon individualist-liberal principle to integralists seemed to be a superfluous redundancy of the monarchy institution. By their own lights, universal suffrage is a civil war, spiritual chaos, demagoguery, and the triumph of incompetence. “Almighty and omniscient” deliberating assembly is an absurd indefensible in any era, but it is especially the case in contemporary times, in which the technological specialization reached such a high level of complexity.⁹⁹ For the same reasons integralists were uncompromisingly hostile to the idea of approximating the revival of monarchy via a plebiscitary method. In integralists’ view, a plebiscite, putting the institution of monarchy at risk of being already ceremonially — and not only by the use of revolutionary violence — rejected by the voting people, is “the legitimization of the revolutionary law.”¹⁰⁰ Monarchy is the choice of the ages, and that is why it cannot be a choice of the capricious will of a random collection of individuals from one generation and in one particular moment. What counts against plebiscitarianism are not only principled theoretical reasons, but also practical ones. These arguments were systematically elaborated by Alfredo Pimenta:

⁹⁶ See M. Braga da Cruz, op. cit., p. 138.

⁹⁷ Quoted after: L. Ramos Ascensão, op. cit., pp. 12–13.

⁹⁸ See A. Pimenta, *Nas Vésperas do Estado Novo*, Porto 1937, p. 179.

⁹⁹ See L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 69.

¹⁰⁰ A. Pimenta, op. cit., p. 160.

A plebiscite is contrary to monarchic doctrine. Plebiscitary king is a king of democracy, it is a king of suffrage, a king of ballot box — i.e. a king of a party, the party that elected him. A plebiscitary king is a king of a certain opinion and a negation of the king. After all, King is not an opinion, is not a party and neither is he a group: a king is a king of nation, king of the people, an heir of whatever constituted this nation; he is the one who defended this people and who is accountable to God for transferring to his successor an intact legacy which he received. A plebiscitary monarchy is a republic.

[...] A monarchist cannot be a plebiscitarian: he must be — but not merely may be — a legitimist—, which means he must be a defender of the principle of legitimacy, which, in the eyes of a monarchist, derives only from God.¹⁰¹

A regime-related “theorem” announced in the first manifesto of Lusitanian Integralism *What we want (O que nós queremos)* assumed the following form: “Organic, traditionalist and antiparliamentarian monarchy.”¹⁰² It was already in the letter from 14 November 1913 that Sardinha decisively expressed his contention that constitutional monarchy collapsed because it adapted to the ideology of revolutions, which weakened and then destroyed it. That is why restored monarchy will have to be “transformed into organic, traditional Monarchy, sustaining the class balance and levelling regional differences through broadly understood decentralization, building upon its prestige on the respect for provincial spirit and for particular activities.”¹⁰³

It is only Organic, traditional and antiparliamentarian Monarchy that shall save our Homeland. Decentralized monarchy, both administratively and economically speaking, is always a Monarchy which is young in its Councils and in *Casa dos Vinte-e-Quatro* (House of the Twenty Four¹⁰⁴). However, it does have at its disposal the resources of power and flexibility which would be able to establish the enduring and stable governance sustained by the authority of the King who would care about the national interest, which would be identical with the interest of his dynasty.¹⁰⁵

Monarchic-liberal constitutionalism discredited kingship principle because it inadvertently prepared the grounds for a republic. That is, integralism constitutes — as emphasized by Raposo — a double reaction against two feeble forms of a regime: against a parliamentarian monarchy and against “Democracy and parliamentarism, in the maze of which the Nation get lost and in which it finally

¹⁰¹ Ibidem, pp. 161, 163.

¹⁰² “A Nação Portuguesa” 1914, no. 1, p. 4. This formula was put forward by Luís de Almeida Braga — the writer most familiar with the works of Maurras, who in turn advocated “hereditary, traditionalist, antiparliamentarian and decentralized” monarchy.

¹⁰³ Quoted after: L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 63.

¹⁰⁴ *Casa dos Vinte-e-Quatro* is a deliberative body, first of a municipal administration of Lisbon, and then in the successive cities of the kingdom and eventually in the Portuguese Empire, consisting of representatives of corporations and guilds, established 16 December 1383 by the grand master of the Order of Aviz and the Deputy and Defender of the Kingdom, prince John of Portugal (later to become king John I of Portugal), and then annulled after the victory of liberals in the civil war by virtue of a decree of 7 May 1834.

¹⁰⁵ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos...*, p. 300.

perishes.”¹⁰⁶ Future monarchy will then have to “identify itself with an organized Nation.”¹⁰⁷ As stated by Pequito Rebelo, the doctrine of Lusitanian Integralism implies “the independence of the National Interest, the justification of Monarchy and the condemnation of Democracy.”¹⁰⁸ In an interview given on 28 August 1930 to *Diário de Lisboa*, and while referring to the manifesto of the government laying out the programme of the National Union and defining (by taking the words out of Salazar’s mouth) the said programme as antiliberal and antidemocratic, Raposo declared that it is in line with the principles adhered to by integralists, whose creed is poles apart from monarchic liberalism, but is still insufficient due to its being silent on the question of monarchy.¹⁰⁹ Monarchy was an indispensable and essential part of the integralist state scheme. Lusitanian Integralism is “nationalist in principle, syndicalist (corporatist) in its means and monarchist in its reasoning.”¹¹⁰ As

¹⁰⁶ H. Raposo, *Aula Régia*, Porto 1936, p. 84.

¹⁰⁷ Quoted after: L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 20.

¹⁰⁸ [J.A.] Pequito Rebelo, *Para além...*, p. 91.

¹⁰⁹ See L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 60. The monarchic issue was the main, though not the only incendiary point in the relationship between Salazar and integralists. With reference to the personal dictatorship exercised by the professor of Coimbra, they coined not only the neologism *salazarquia*, but also the ironic expression *monarcia*, which was meant as a substitute for a monarchic institution. At the same time, they fully appreciated the bitterness of all those monarchists who wanted the logical consequence of “authoritarian restoration” to be monarchic restoration. However, one should not accept the indictment appearing therein that Salazar tricked monarchists. Salazar did not deceive monarchists by giving them hope for the restoration; quite the contrary — he plainly declared that he demands from them some loyal cooperation in building Estado Novo within the existent institution, hand in hand with the republicans having joined him and without, as he put it, any *arrière-pensées* “romanticisms and fancies” (see A. Ferro, op. cit., pp. 22–25) therefore, we can safely say that Salazar said to monarchists: *point de réveries, Messieurs!* On the other hand, as far his fundamental approach goes, it was extremely pragmatic; Salazar believed that each political idea must be assessed according to its practical value and its current feasibility of being materialized. When it comes to the monarchic idea (not yet conceived of in abstract, but applied to Portugal), he assessed it as the one bereft of “dynamic force.” This view he stated expressly in his first speech as a prime minister, with the speech delivered in the State Council Hall 23 October 1932 (see A. Salazar, *Discursos*, vol. 1, Coimbra 1961, pp. 170–171; idem, *Revolução...*, pp. 134–135). All this was additionally supplemented with his indifference towards the legitimist successors to the Portuguese throne, remaining in exile from 1834, Taking into account the fact that the last constitutional king of Portugal (Emanuel II) died childless in exile (2 July 1932) right before Salazar seized all the power (5 July 1932), the prime-minister-dictator availed himself of this fact in order to arrange him a ceremonial “national funeral” as to the last king of Portugal, while ignoring the existence of the dynastic continuity exemplified by Edward II (Dom Duarte Nuno). An even more ostentatious sign of this negligence was not inviting Dom Duarte to the board of the foundation of the House of Bragança, appointed by the government. Instead, the invitation was issued only for the mother of Dom Manuel II and to the latter’s widow. However, after 1950, what was waived was the law on the banishment of princes and Salazar allowed the legitimate king to return to his Homeland; still, the latter was construed as “a private person.” Summarizing, for Salazar, monarchy was an “honourable remnant,” the destination of which should be a museum of national memory, and he did not see it as a viable political conception.

¹¹⁰ *A Monarquia*, 20.04.1921, quoted after: M. Braga da Cruz, op. cit., p. 144.

Almeida Braga put it: “Monarchy is nothing else but a practical conclusion derived from Integralism itself,” and “to dissociate oneself from the King is to dissociate oneself from one’s Homeland.”¹¹¹ Integralist nationalism must be necessarily monarchic by nature: “one cannot have genuine nationalism outside a monarchic order. [...] The integralist idea bred the monarchist idea. Monarchy is real Portuguese politics because it is in full accord with the needs of contemporary Portugal.”¹¹²

Monarchy is a part of the integralist state scheme; first, as a consequence of the nationalist organization of the state itself. Then, as the crowning of the political and social hierarchization of the entire national life, founded upon family and guilds, the structure of which comprises concentric circles embracing still more and more far-reaching bodies, such as a municipality and corporation, or province as a union of municipalities and the federation of corporations. Finally, as “the political Homeland” and “the economic nation,” both being unified at the highest level via a politico-legal contours of the kingdom. Therefore, the king is a pinnacle of the political and social hierarchy, at the same time being “Prince — the highest master-craftsman.”¹¹³ The order of thus conceived restoration Sardinha presented in the following fashion:

We are rebuilding society by starting to rebuild Family, which is an elementary and primary entity, in its internal monogamic and territorial regime. From Family we shift to Municipality and Corporation. From Municipality and Corporation, the aggregate of which constitutes a Province, we are moving towards Homeland, while resorting — in our actions aiming at reaching the highest goals — to coordinating functions of the State. And hence, we can find the eternal and ever-rejuvenating paths of Tradition, that is of the Order which is natural and human and without which there is no civilization or the possibility of existence.¹¹⁴

One should therefore agree with contemporary historian of integralism Professor Manuel Braga da Cruz (born in 1946) that the political project referred to as integralism did not imply an ordinary suggestion of restoring monarchy, but its aim was rather to overcome a liberal model of the state which proved to be destructive for the society. It was “the restoration of Portugal via Monarchy”¹¹⁵ that Sardinha hailed as a principled aim of integralism, which automatically implied “re-Portugization” (of Portugal itself), which clearly entails that monarchy is merely a means and not an end in itself. So, being first nationalists and traditionalists, and before they became monarchists, integralists “in the name of tradition and the nation, were combating a Republic as much as ‘constitutionalist degeneration’ of Monarchy itself, with the said degeneration being initiated by liberal democratism.”¹¹⁶

¹¹¹ L. de Almeida Braga, *Sob a Pendão...*, pp. 44, 329.

¹¹² *Ibidem*, pp. 7–8, 9–10.

¹¹³ A. Sardinha, *O Valor da Raça...*, p. XVII.

¹¹⁴ A. Sardinha, *Ao Princípio...*, p. 292.

¹¹⁵ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos...*, p. 5.

¹¹⁶ M. Braga da Cruz, *op. cit.*, p. 151.

For that reason, the major demarcation line in politics, in integralists' view, was not "a regime-related issue," but rather "a political and social issue."

As far as their respective ideologies go, conservatives and traditionalists were opposed to the ideology of progressivism and they did so as defenders of the continuity of the "old order". Politically, nationalists, contesting parliamentary democracy, desire the renewal of the political structure of the Nation. Economically, corporationists criticized capitalism for its social consequences, while searching for the method of stifling social conflicts through the limited syndicalisation of classes.¹¹⁷

The repudiation of liberalism, also in the monarchic form, does not imply the approval of absolutism, tyranny, statism, or totalitarianism. Integralists defended traditional monarchy while criticizing "enlightened despotism," which first infected the Lusitanian kingdom in the 18th century under the marquis of Pombal's tyranny,¹¹⁸ counted as the first attempt at overthrowing "our traditional constitution."¹¹⁹ Absolutism, in Sardinha's view, was engendered by the illusion of extending king's power because, while destroying all the intermediate bodies and replacing the institution of a king with monarchic personalism, "absolutism put as the opposition to the State only an individual person already deprived of a thick network of local and economic associations."¹²⁰ That is why, despite the abolishment of absolute monarchy, its logical consequence — founded upon the ruins on the natural bodies of society — was statism of a centralized Napoleon-like state, one run by bureaucracy. It was already in the context of critiquing Salazarism that Almeida Braga contended that the state organized around the idea of dictatorial statism "loses a deeply humane sense, while turning into a powerful machine, ceaselessly operating and desperately accelerating. [...] Dictatorship always ends up collapsing into an abyss, which was made wide open by the madness of hostility holding between State the oppressor and Nation the oppressed."¹²¹

Dictatorship, very much like absolutism, leads to the nation being soaked by the state, thus turning the nation into a mere servant, whereas the integralist conception of state-nation assumes a converse relation between the two.¹²² As opposed to a king, "a dictator receives only a mandate from the nation to tame intemperance of anarchy, but he lacks the moral entitlement to decree law or apply sanctions."¹²³ Therefore, monarchy, as Raposo submits, is the only form which allows avoiding totalitarianism, because it does not have to resort to "polit-

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Sebastião José de Carvalho e Melo, 1. marquis of Pombal (1699–1782), an omnipotent, first minister under the reign of Joseph I of Portugal (1750–1777), famous for — among other things — expelling Jesuits and forcing the dissolution of this Order by the then Pope.

¹¹⁹ L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 72.

¹²⁰ A. Sardinha, *Ao Princípio...*, p. 138.

¹²¹ L. de Almeida Braga, *A Revolta da Inteligência*, Lisboa 1944, pp. 15–16.

¹²² The dispute between integralists and Salazarism revolved around the practice of *Estado Novo* because in theory, Salazar also advocated the primacy of the nation over the state.

¹²³ H. Raposo, *Aula...*, p. XV.

ical messianism.”¹²⁴ The supremacy of monarchy over dictatorship can be ultimately reduced to the leadership in the former being of an institutional rather than personal nature. According to Almeida Braga, the institution of monarchy is “a body of unity and of continuity of life in the State”; the king, on the other hand, “is a symbol of eternity of one’s Homeland.”¹²⁵ Monarchy plays its proper role as a unity of the nation and the state, or — by the same token — of a civil society and political society. A king as “a crystal-clear mirror of the soul of the Homeland” is not an individual person but always a present family of the whole nation. “Monarchy is an organism, but not an individual. Kingship is a social force: before he became the one who enjoys rights, King became the one who incurred duties.”¹²⁶ The political authority being centred around a hereditary sovereign — being specially prepared to hold this position and being endowed with a sense of responsibility stemming from their awareness of their origins and from their love towards their family, in which the king’s governance shall be continued after his death — renders the king a natural defender, interpreter of the interest and the shepherd of his flock. The king guarantees order, security, and justice for all because in his conscience he is accountable to history and God while staying in awe of the latter, and at the same time his soul is filled with love towards his subjects as if they were his children.¹²⁷ However, the above applies to traditional monarchy, dating back to before 18th century, and therefore to the one not corrupted first by absolutism and later on by liberal constitutionalism.

In the light of the above, it is clear to see that integralist monarchism was simultaneously fighting on two fronts: with the absolutist, statist, or totalitarian “anarchy in the top-down fashion”; and with individualistic-liberal, democratic, and patrician “anarchy in the bottom-up fashion.” At the same time it was visible that these two political mistakes — despite the differences between them — have a common denominator, which is centralism and the hostility towards any intermediate bodies. Integralists rejected both the formula of parliamentary monarchy (“the king is nominally in power but he does not exercise any real governance”) as well as the formula of absolutism (“[t]he king wields power and he governs everything only by himself”). The motto of integralists which Sardinha derived from nineteenth-century legitimist (miguelist) José da Gama e Castro (1795–1873) was: “The king is nominally in power but he does not exercise any genuine governance.”¹²⁸ Integralists put special emphasis on the fact that the idiosyncrasies of Portuguese monarchy, noticeable from its very birth and dating back to 12th century, are its “municipal” nature. In the past, a municipal magistrate was an “indigenous element of one’s Homeland,” and that is why a king and

¹²⁴ Ibidem, p. 87.

¹²⁵ L. de Almeida Braga, *Sob a Pendão...*, pp. 36, 44.

¹²⁶ Ibidem, p. 27.

¹²⁷ See L. Ramos Ascensão, op. cit., pp. 71–72.

¹²⁸ A. Sardinha, *Ao Princípio...*, p. 140.

magistrates representing constituencies supplemented one another, thus striking a proper balance between authority and liberty. According to Sardinha, a wide range of liberties gained in the Middle Ages by municipalities expresses “native tendencies of [our] Race.”¹²⁹ This is strictly connected with a specifically contractual genesis of Portuguese monarchy¹³⁰ — certainly not in the sense of modern contractualist doctrine (Hobbes, Locke, Rousseau, etc.), which attempts to elucidate the genesis of society, the state and authority through an original contract between previously asocial individuals. Rather, the avowed contractualism is in the spirit of the medieval “pactism,” which is a contract between a king and other social classes concerning their respective rights and duties. And this is the essence of the

contractual foundation of Portuguese Monarchy, which is not a sort of Monarchy based upon a German idea of possession but rather upon honourable magistracy, wherein the King is not a sovereign who is worshipped sycophantically as an idol; instead, he is simply a head of a society, and regardless of whether the society comprises the powerful or the weak, they all recognize the king’s authority over them¹³¹.

In line with this tradition, Lusitanian Integralism rehabilitates municipal localism and the conception of “municipality-state”; the integralist state is the state of municipalities and corporations autonomously positing laws for themselves — or, to put it differently, municipal state and corporate state, wherein the king’s authority enforces and specifies municipal and corporate liberties.¹³² The “monarchic principle” is therefore, by integralists’ conceptual lights, a synonym of “political tradition,” inseparable from “folk tradition,” incarnated in “municipal liberty,” which is all additionally supplemented by “religious tradition” presupposing “the Catholic unity” of the nation.¹³³

¹²⁹ A. Sardinha, *O Valor da Raça...*, p. VII.

¹³⁰ At this point, it should be recalled that a “foundation act” (made independent of Castile) of the Kingdom of Portugal was proclaiming infante Afonso Henriques de Borgonha a king by the first Portuguese Cortes, comprising the representatives of three classes, that is clergy, nobility, and commons, having gathered in 1143 in Lameg. The act includes — among others — the following words: “Be the King that we proclaim you, so that you should be the one according to the legitimate law, and do abide by this Law and obey it.” Quoted after: A. Ribeiro Saraiva, *Eu não sou um Rebelde: ou a questão de Portugal em toda a sua simplicidade, oferecida aos Políticos Imparciais e aos homens de boa fé*, Lisboa 1828, http://www.arqnet.pt/portal/portugal/documentos/ars_rebelde.html. Taking into consideration the fact that the said act was recognized by Cortes of Lisbon in 1641 (that is after gaining independence yet again) as the Fundamental Law of Portugal, as “Principles of Succession to the Throne,” ratified by the king John IV of Portugal via an issued patent of 9 September 1642, allows us to validly speak of “legitimist contractualism” of the Portuguese monarchy, which derived the right to rule from an original pact between Church and classes. However, a theoretically more valid and historically more accurate, and hence not arousing confusion, expression would be “legitimist pactism.”

¹³¹ A. Sardinha, *O Valor da Raça...*, p. XI.

¹³² See A. Sardinha, “Teoria do município”, [in:] idem, *Á Sombra...*, p. 113.

¹³³ L. de Almeida Braga, *Sob a Pendão...*, pp. 13–14.

The logical consequence of critiquing constitutional and liberal monarchy, with this sort of monarchy being still personified by Dom Manuel II, was the fact that nationalists dissociated themselves from him. Frankly speaking, integralists almost from the very beginning displayed a certain reservation towards this unfortunate monarch. It was already on 8 April 1915 when the legitimist daily *A Nação* published Hipolito Raposo's letter to the former minister of justice and Dom Manuel's advisor, José de Alpoim. The sender remarked that monarchism was not a personal option for integralists, but rather the affirmation of the principle of monarchic institutions' supremacy over republican ones; and that is why "at this point, the question of legitimacy is of no greater significance."¹³⁴ Integralists (Sardinha, Raposo, Almeida Braga, Monsaraz, Pequito Rebelo, Cordeiro, and others) took part in the uprising of the so-called Monarchy of the North at the beginning of 1919, which was supposed to bring the throne back to Dom Manuel. The cost of that was the de-legalization of the movement as well as banishments or imprisonment. It was probably this failed effort bringing shame on the movement that was a critical test for their loyalty, since it was already in the very same year, on 19 October, that they renounced their allegiance to Dom Manuel. This was preceded by the attempts to urge him to declare that a potential restoration of monarchy shall not be equivalent to the restoration of the regime operative before 1910. It was two delegates of the Central Junta — Pequito Rebelo and Almeida Braga, who specially took a trip to London for that purpose and personally informed the constitutional ex-king about the split.¹³⁵ The period in the integralist monarchism's history referred to as *interregnum* lasted less than a year. After negotiations with the old (miguelist) Legitimist Party were successfully concluded by virtue of the Bronnbach Agreement¹³⁶ (*Acordo de Bronnbach*) on 2 September 1920, the Central Junta of Lusitanian Integralism formally recognized a legitimate king under the name of Edward II — Dom Duarte Nuno de Bragança (1907–1976), grandson of Miguel I and son of Miguel II of Braganza (from the second marriage). This event was preceded with the abdication of Dom Miguel II and transferring the right to the throne to his son. However, it was not a "fusion" in the proper sense because these two movements (Lusitanian Integralism and Legitimist Party) preserved their respective organizational autonomy inside a newly emergent entity bearing the name of Causa Nacional Portuguesa (Portuguese National Cause), thus giving rise to a common Conselho Superior (Supreme Council). However, it was an ideological fusion based upon national traditionalism, as explained by Raposo:

Between us and Tradition, there is indeed a common thought related to national interests, [but] we do not advocate the legitimacy of the person of a King, [we] declare the legitimacy of *na-*

¹³⁴ Quoted after: L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 40.

¹³⁵ See *ibidem*, pp. 38–39.

¹³⁶ The residence of Dom Miguel II in Baden-Württemberg.

tional interest. To put it briefly, we were nationalists before we called ourselves monarchists and we remain monarchists because it is by means of Monarchy that we can serve the Nation.¹³⁷

Already taking some distance, in the speech *Two nationalisms* dating back to 1929, Raposo mentioned the following items of the Legitimist Party's agenda: the assumption of the regional and provincial diversity as a basis for politico-administrative reconstruction of the state; a corporate organization of crafts; personal power of the king; the acceptance of the precepts of Catholic morality in the state, in the realm of education, and in families.¹³⁸ The items were perfectly aligned with the principles adhered to by nationalists. Sardinha declared that Dom Miguel "represents precisely the idea which dominates in the reactionary flourishing period of the European intelligentsia,"¹³⁹ and even Caetano Beirão, who was soon to change his mind, in 1919 enthusiastically noted: "We are the marching tradition, we are the *Legitimism which is getting resurrected*, the Nation which reacts and wants to live."¹⁴⁰ As can be inferred from these quotes, the motives of integralists joining the heir of dynastic legitimacy was not unambiguous from the point of view of legitimism proper; hence, their position may be aptly referred to as *neomiguelismo* [neo-miguelism].¹⁴¹

Moreover, although nationalists indeed breathed new life into dynastic legitimism, which had been in a merely vegetative state for a couple dozen years, they thereby incurred the cost involving the internal crisis of Lusitanian Integralism itself. In 1921 two prominent integralists — Alfredo Pimenta and Caetano Beirão — left the movement while establishing the pro-manuelist *Acção Tradicionalista Portuguesa* [Portuguese Traditionalist Action]. On 28 July of the same year, in the medium of constitutionalists, that is *Correio de Manhã* [Morning Courier], both intellectuals as well as lawyer and essayist Alberto Ramires dos Reis, archeologist and ethnographer Luís Chaves (1888–1975), and Engineer Mateus de Oliveira Monteiro (1874–1933) — hereinafter referred to as Grupo de Cinco [Group of Five] — published a manifesto. The following figures were soon to subscribe to it: integralists Ameal and Campos, former Minister of Monarchy António Cabral (1863–1956), Alfredo de Freitas Branco (1890–1962), journalist Ernesto Gonçalves (1896–1982), artist, graphic designer, and caricaturist Joaquim Guilherme Santos Silva (1871–1948), and finally — Laertes de Figueiredo. On 10 December 1921, this group started to issue a bulletin, only to be transformed one year later into a monthly *Acção Realista* [Royalist Action] with E. Gonçalves as its the editor-in-chief. Later the magazine in question became a daily (then edited by Ameal). Then the group also started to issue the

¹³⁷ *A Monarquia*, 27.12.1919, quoted after: M. Braga da Cruz, op. cit., p. 143.

¹³⁸ See H. Raposo, *Dois Nacionalismos...*, p. 12.

¹³⁹ A. Sardinha, *Na Feira dos Mitos...*, p. 139.

¹⁴⁰ This declaration was cited by integralists, thus rubbing it in, after its author seceded from the movement, in *A Monarquia*, 6.06.1921, quoted after: M. Braga da Cruz, op. cit., p. 149.

¹⁴¹ This expression is used by prof. Braga da Cruz — see idem, op. cit., p. 149.

weekly *A Voz Nacional* [National Voice], with the editor-in-chief being L. Chaves. On 8 December 1923, the movement changed its name into *Ação Realista Portuguesa* [Portuguese Royalist Action]. The insuperable paradox of this circle was an apparent contradiction of promoting (following the footsteps of integralists) the agenda of organic, traditional, and antiparliamentarian as well as anti-liberal monarchy, while simultaneously adhering to Dom Manuel, who was after all an incarnation of a liberal sort of monarchy.¹⁴²

However, an even more painful blow, which called into question the expected benefits of the covenant with legitimists, was delivered to integralists by the king's hand. On 17 April 1922, a representative of Dom Manuel, Aires de Ornelas, and a representative of Dom Miguel II as well as of the infanta Maria Aldegundes, signed a pact in Paris between the two dynasties. Both sides were acting on behalf of then underage Dom Duarte Nuno — duke of Almada e Avranches¹⁴³ (1897–1978). There was animosity between the dynasty which continued since the War of Two Brothers.¹⁴⁴ The pact has become known as *Pacto de Paris* [the Pact of Paris]. The first — and at the same time most important — provision was the postponement of resolving the issue of the future monarch's identity. This issue was to be decided at the discretion of the Cortes Gerais of the Portuguese Nation after restoring monarchy. Till then, however, all the monarchists were supposed to faithfully unite under the banner of Emanuel II, with it being “the banner of Homeland and the one which will save Portugal.”¹⁴⁵ The second provision ceded to the Cortes the decision on what the “Political Constitution of the Restored Monarchy” was to be; whereas the third provision conferred on them a right to solve “the religious issue”; however, only “in line” with the Holy See.

All these provisions ran counter to both the principles of legitimism and to the political *ideário* [ideology] of Lusitanian Integralism.¹⁴⁶ Although its two envoys (Monsaraz and Almeida Braga) participated in these negotiations as Dona Aldegunda's advisors and accepted them, the Central Junta dissociated itself from

¹⁴² After all, after his death, ARP recognized “Miguelist” Dom Duarte Nuno, but only as a successor of childless Dom Manuel, and not as its father or grandfather.

¹⁴³ Strictly speaking: Lourenço de Jesus Maria José Vaz de Almada, 5. *conde* de Almada e 17. *conde* de Avranches.

¹⁴⁴ As a matter of fact, in the dynastic-formal aspect, the Pact of Paris was a repetition or a continuation of The Pact of Dover, entered into by Dom Manuel II and Dom Miguel II ten years earlier (30.01.1912), wherein Dom Miguel — in exchange for the promise on the part of Dom Manuel to waive the law on the banishment of the miguelist lineage of 1838 — recognized the rights to the throne of an constitutional ex-king, with the rights in question being transferrable to Dom Miguel's son only in case Dom Manuel failed to have his own descendant. And so, Miguel II in fact “traded” his own legitimacy, to which he obviously did not have a right — see A. Cabral, *El-Rei D. Duarte II*, Lisboa 1934, chapter 3. “O Pacto de Dover e o Pacto de Paris”, pp. 65–88; L. de Magalhães, *A Crise Monárquica. Documentos para a História e Liquidação de Responsabilidades*, Porto 1934.

¹⁴⁵ *O Pacto de Paris*, [in:] L. Ramos Ascensão, op. cit., pp. 110–111.

¹⁴⁶ L. Ramos Ascensão labels this document as a “masterpiece of diluted Machiavellianism” — see *idem*, op. cit., p. 46.

them¹⁴⁷ and disowned the pact in its full extent. As outraged Raposo explained, the said pact was not to be accepted because “it puts the Parliament above the divine law as far the religious issue goes, above the King’s law as far dynastic issues go, and above the laws of the Nation as far as a constitution is concerned.”¹⁴⁸ The official stand was taken by the Central Junta in its declaration dating back to 4 May 1922.

1. Asserting the fact that in the agreement, the principles of the Portuguese Monarchy were not safeguarded, [Junta] regrets to inform that it painfully recognizes the moral and political inability to perform its [agreement’s] provisions, thus proclaiming henceforth its [Junta’s] independence.

2. Since Lusitanian Integralism cannot incur responsibility for delaying or forestalling the advent of monarchy, it forthwith suspends its operations as a political organization till the moment in which the circumstances aptly demonstrate that it is only methods and doctrines of Nationalism that may feasibly ensure the restoration.

3. Reaffirming as its goal the continuing of combating the republic through the defence and the doctrinal promotion of the principles of Lusitanian Integralism — however, not in the field of political actions, and till the new conditions thereof have been established which would proclaim the Monarchy of Municipalities and Corporations, in which the Cortes Gerais shall introduce — in line with the law — a Legitimate King, we recognize as such the Person of His Royal Highness, His Majesty Edward Nuno Braganza.¹⁴⁹

However, the price to pay for the loyalty to one’s *ideário* was — following the second point of the declaration — giving up the ambitious intention for integralism to shift into a political action, only to retreat into a meta-political realm again, with the latter being only supplemented with the activity in the social realm in municipal, parochial, and education-related structures. In consequence, this also meant marginalising integralism even in the monarchist camp, with it being actually *in toto* cast out of official political life. This uncompromising attitude is accounted for by L. Ramos Ascensão with the fact that integralism was a doctrinal movement, rather than the one inclined towards activism. It was also elitist in nature and incapable of mobilizing masses: “integralist leaders, aristocrats of reasoning and of a unique kind of moral elegance could not ingratiate with the crowd and neither could they lure them. The former might be politicians (but does it always hold true?); and yet, they were constitutionally unable to be demagogues.”¹⁵⁰ For a very short time, towards the end of 1925 (which is already after the death of the leader and main theoretician of the movement, Antonio Sardinha), some hope appeared to reverse this unfavourable trend due to the fact that in November of the said year, infanta Guimarães (on behalf of her nephew) terminated the Pact of Paris, which was applauded by integralists. On 12 March 1926, the

¹⁴⁷ They were also excluded from the Central Junta.

¹⁴⁸ *A Monarquia*, 26.10.1923, quoted after: M. Braga da Cruz, op. cit., p. 144.

¹⁴⁹ “A Attitude da Junta Central do Integralismo Lusitano perante o Pacto de Paris”, [in:] L. Ramos Ascensão, op. cit., pp. 112–113.

¹⁵⁰ L. Ramos Ascensão, op. cit., p. 47.

Central Junta — while remarking that two infelicitous delegates to Paris showed full solidarity with the standpoint taken by the leadership, to which they were also brought back (and so the composition thereof was the following: Raposo, Almeida Braga, Monsaraz, Pequito Rebelo, Preto, and Lucas) — made another declaration. Junta, while recalling that integralism had never really accepted this agreement, rejoiced at the fact that the king's guardian recognized it as void and invalid and congratulated her on listening attentively to all sound reasons provided by all those loyal subjects of Edward II who could not come to terms with the concluded compromise. Integralists also paid homage to the Supreme Council of the Legitimist Party for the fact that being "loyal to the tradition of its honourable political patrimony, it had never sworn allegiance to the provisions of this pact." Thus confirming their unwavering loyalty to the principles of integralism and to the dynastic laws of "Prince Royal of Portugal, His Highness Edward Nuno," integralists announced the return to political activity, simultaneously urging all the monarchists to intensely fight against the Republic and calling for "restoring Portugal by the real Monarchy as soon as possible — the representative Monarchy of municipalities and corporations."¹⁵¹

This promise to return to the political scene, however, did not materialize for a reason which was impossible to anticipate. Two and a half months later, on 28 May 1926, an army commanded by hero of the combat against Germans in Mozambique, General Manuel Gomes de Costa (1863–1929), inspired by the success of the May rebellion in Poland having taken place just two weeks earlier, launched a military coup. As opposed to all the previous ones, it put a definitive end to nominally parliamentary governance and to what the president of the Republic in the period of 1911–1915, Professor Manuel de Arriaga (1840–1917), labelled as "cursed political turmoil." Generals and colonels, however, had neither a specific political programme except for the desire to restore order, nor — apart from a moderate nationalist standpoint — strong ideological beliefs. However, they flatly rejected one element, which was precisely the restoration of monarchy. Moreover, they decided not to continue parliamentary government, since it was to this very sort of regime that they attributed the main cause of political upheavals in the country. After all, this situation, marked by ideological-political indeterminacy on the one hand and a negative attitude towards parliamentarism (and hence to political parties as well) on the other, proved conducive to the process of eroding the existent formations. This included Lusitanian Integralism, although this very formation was, as we know, not a party but rather a "doctrinal movement." Therefore, almost from the very beginning of military dictatorship, political "fugitives" started abandoning integralism, planning to endow military government with some ideological features — although these were not necessarily identical.

¹⁵¹ *O Regresso da Junta Central do Integralismo Lusitano à actividade política*, [in:] L. Ramos Ascensão, op. cit., pp. 115–117.

Those who first joined the dictatorship while disowning integralism (headed by Rolão Preto) simultaneously moved to the side of fascism and were dreaming of a “national revolution” — permanent, frenetic, politically and socially radical. By contrast, these integralists who originated mainly from “the second generation” (amongst whom the one to attain the highest rank was Marcello Caetano) and who decisively made accession only when power shifted from the military hands into the hands of an ascetic civilian and professor of economics, wanted something entirely different. They sought a peaceful, moderate, paternalist, and socially conservative counterrevolution, albeit parting with “romantic dreams” of their older friends about the restoration of monarchy. At the same time, when this second programme assumed a specific shape of an authoritarian regime, albeit of a still uncompromisingly republican nature, of the New State with a dictatorial “presidentialism of a prime minister” system, the proponents of the first programme beat a retreat, thus repudiating dictatorship or even making a two-time effort to overthrow it and to run a nationalist-syndicalist revolution. Still, both the first and the second programme implied tearing apart integralist *ideário* of the “organic, traditional and antiparliamentarian monarchy,” “the monarchy of municipalities and corporations,” and — since 1920 — also the legitimist one. Under these circumstances, the situation of integralists loyal to their *ideário* became catastrophic. In fact, it became “catacomb integralism,” which was tolerated only with respect to its cultural activity till the end of World War II (which forced certain “democratization” of the system, not to become ostracised by the victorious Western democracies headed by the USA themselves). However, once it attempted to go beyond the said cultural activity, it was repressed.¹⁵²

A genuinely tragicomic epilogue to the attempts at restoring monarchy and the relationship between the dictator and monarchists was written by a small, albeit consisting of prominent figures, monarchist fraction within the elite among the authorities of Estado Novo. Its comprised, among others: former minister of justice and personal friend of Salazar from his student years, Professor Mário de Figueiredo (1890–1969), former minister of finance, Professor João Lumbrals (1905–1975), and former minister of internal affairs Augusto Cancela de Abreu (1895–1965). Professing the need for “doing away with a temporary mandate of the Chief of State,” they made an attempt at introducing the issue of restoration into the project of revising the Constitution, with the project filed by the government after the death of the long-time president Marshall Carmona (18 April 1951). He always loyally stood in the shadow of the prime minister-dictator, whom he could — at least theoretically — dismiss at any moment. While debating over the project in the National Assembly, Figueiredo all of a sudden declared what follows: “There has come a time to decide whether we should continue with the Republic or restore Monarchy,” thus having gained an applause from the group

¹⁵² The climax of these repressions was exiling (in 1940) H. Raposo to Azores.

of his political friends. However, then the chair of the Assembly, Albino dos Reis (1888–1983), shouted in their direction: “You are madmen! Restoring monarchy now? I can’t make heads or tails of it!”¹⁵³ and the debate was thus concluded.

The history of the two nationalist formations in Portugal scrutinized herein — the Nationalist Party headed by Jacinto Cândido, and Lusitanian Integralism — illustrates a series of interesting parallels as well as oppositions between them.

First of all, although the times of their respective operations were different — however not very distant — by studying their respective histories one may get the impression that they had operated in entirely different countries. There is no continuity between them, nor are there any organization-personal “overlaps” or any references (save the already quoted commendatory mention of the Nationalist Party in Raposo’s speech). This is rather surprising considering the fact that Portugal is a fairly small country whose political and intellectual life was centred around only as many as four cities (Lisbon, Coimbra, Porto, and Braga), which makes it rather difficult for people representing similar beliefs to fail to notice or encounter one another.

Secondly, although the primary ideological trademark of both movement was nationalism, they were both solidly founded upon Christianity (Catholicism), which helps distinguish them from a series of other nationalisms — not excluding the nationalism that served as an inspiration to the former two, that is French nationalism, having a positivist and agnostic foundation, albeit seeking a common ground with Church as a stronghold of the order. A slight difference seems to be made, however, by the fact that whereas the formation headed by Cândido alluded almost exclusively to contemporary Catholic social teachings — with the programme of a social reform being so pronounced in the encyclical *Rerum novarum* by Leo XIII — integralists broadly adopted the Catholic classical theological-philosophical corpus, that is the one of patristics and medieval scholastics.

And finally — which is of utmost importance to us considering the research perspective assumed herein, focused on analysing the relations between nationalism and monarchism — we can witness here an exceptionally interesting similarity. It is the case that in this respect, two circles went exactly opposite ways. The first formation, founded still during the times of constitutional monarchy (and, as it turned out, at the time of its decline, which certainly could not be known *ante factum* by its founding fathers), started from monarchism as a *sui generis* obviousness, declaring the desire to strengthen and revive the slightly impaired

¹⁵³ Quoted after: J.M. Quintas, *Os monárquicos e as eleições presidenciais de 1958*, <http://reynodeportugal.blogspot.com/2011/04/os-monarquicos-e-as-eleicoes.html>.

authority of the king. This, however, during its operations, was met with scepticism on the part of the authorities, used to a bipartisan system with two liberal parties alternately exercising power. On the other hand, when monarchy was overthrown, Cândido — still politically lonely back then — started to distance himself more and more from the attempts to restore it, while recognizing that thus decayed tree will not bear fruits any longer; so, nationalism should henceforth exclusively protect the national interest and hold on to defending religion and the rights of the Church. Eventually, Cândido ostentatiously dissociated himself from monarchists after their failed uprising in 1919. At the same time, Lusitanian Integralism was founded by people who — only partly, but this applied to Sardinha, who was its leader — at the very end of monarchy and even at the beginning of the republic, despised monarchy and were enthusiastic republicans and anarchists. However, they experienced real illumination, simultaneously converting into monarchism and Catholicism. This, in turn, marked their monarchism with a shade of passionate exultation and a search of (in history, philosophy, as well as in theology) content capable of filling and reanimating the monarchic form. They were tired of liberal constitutionalism and parliamentarism and aimed to reach the formula of organic, traditional, and antiparliamentarian monarchy. So, while comparing the approaches of both nationalisms to the issue of monarchy, we might safely say that Cândido's monarchism was (as long as it lasted) *inherited* and exclusively practical. And when monarchy — the actually existing one — failed and collapsed, it was rejected as an unnecessary prop. Integralist monarchism, however, was *acquired*, theoretical, and intellectual, even mystical and... poetic. Therefore, it was immune to any practical failures. What is not without significance, then, is both the sociological aspect of the mentioned nationalisms and the psychology of their respective founding fathers. Cândido originated from the establishment of nineteenth-century liberal monarchy and boasted considerable political experience — even as a minister. Sardinha was a symbolist poet, originating from the decadent climate of *fin-de-siècle*, and an aesthetising anarchist who unexpectedly found himself on his road to Damascus and turned out to be an enlightened apostle of Christian monarchy.

References

- Abúndio da Silva M., *Nacionalismo e Acção Católica*, Porto 1909.
 Almeida Braga L. de, *A Revolta da Inteligência*, Lisboa 1944.
 Almeida Braga L. de, *O Culto da Tradição*, Coimbra 1916.
 Almeida Braga L. de, *Paixão e Graça da Terra*, Lisboa 1947.
 Almeida Braga L. de, *Posição de António Sardinha*, Lisboa 1943.
 Almeida Braga L. de, *Sob a Pendão Real*, GAMA, Lisboa 1942.
 Almeida J. de, *Nacionalismo e Estado Novo*, Lisboa 1932.
 Alves Quintas J.M., *Filhos de Ramires — as origens do Integralismo Lusitano*, Nova Ática, Lisboa 2004.

- Ameal J., *Panorama do Nacionalismo português*, Lisboa 1932.
- Archer de Carvalho P., *Nação e Nacionalismo — Mitemas do Integralismo Lusitano*, Coimbra 1993.
- Avelino de Jesus Q., *Nacionalismo Português*, Porto 1932.
- Barreiros Malheiro da Silva A., *Miguelismo. Ideologia e mito*, Minerva, Coimbra 1993.
- Barrilaro Ruas H., “O Integralismo como doutrina política”, [in:] idem, *A Liberdade e o Rei*, Lisboa 1971, pp. 191–206.
- Barros M.N., Bernardo L., Cunha J.A., *A Filosofia política no Integralismo Lusitano*, Lisboa 1987.
- Bartyzel J., “*Nowe Państwo* Antónia Salazara na tle nacjonalizmu chrześcijańskiego w XX-wiecznej Portugalii”, [in:] *Autorytaryzmy iberyjskie — Hiszpania Franco i Portugalia Salazara*, eds. B. Szklarski i M. Słęcki, Warszawa 2010, pp. 97–118.
- Bartyzel J., “Nacjonalizm a monarchizm: przypadek portugalski”, [in:] idem, *Prawica — nacjonalizm — monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Radzymin-Warszawa 2016, pp. 155–220.
- Bartyzel J., “Nacjonalizm chrześcijański w Portugalii”, [in:] *Nacjonalizm a konserwatyzm i monarchizm. Action Française i jej promieniowanie / Le nationalisme face au conservatisme et au monarchisme. Action française et son rayonnement*, eds. J. Bartyzel, D. Góra-Szopiński, Toruń 2011, pp. 249–268.
- Braga da Cruz M., “O integralismo lusitano nas origens do salazarismo”, *Análise Social* 18, 1982, no. 1.
- Cabral A., *El-Rei D. Duarte II*, Lisboa 1934.
- Campos F., *A Genealogia do pensamento nacionalista*, Lisboa 1931.
- Cândido [da Silva] J., *A Doutrina Nacionalista*, Porto 1909.
- Cândido [da Silva] J., *As medidas de salvação pública, nas sessões da Câmara dos Deputados de 13 e 17 de Janeiro de 1892*, Lisboa 1892.
- Cândido [da Silva] J., *Autobiografia*, ed. J.L. Dias, Castelo Branco 1962.
- Cândido [da Silva] J., *Memórias íntimas para o Meu Filho (1898–1925)*, ed. J.L. Dias, Castelo Branco 1963.
- Cândido [da Silva] J., *Resposta a El-Rei, discurso nas sessões de 23, 27 e 28 de Novembro de 1906*, Lisboa 1907.
- Cândido [da Silva] J., *Vida Velha e Vida Nova. Discurso proferido na sessão de 18 de Abril de 1902*, Lisboa 1902.
- Cartilha Monárquica*, Lisboa 1916.
- Carvalho da Silva A., *O Partido Nacionalista no contexto do Nacionalismo Católico (1901–1910)*, Lisboa 1996.
- Casa Nova Martins M., “Congressos do Partido Nacionalista”, *Alameda digital* 1, 2006, no. 2.
- Cordeiro Gonçalves E.C., *Católicos e Política (1890–1910) — O Pensamento e Acção do Conde de Samodães*, Maia 2004.
- Cordeiro Lopes A., *O pensamento e a acção de João Ameal — Um percurso antimoderno, entre o Integralismo e o Salazarismo (1917–1934)*, Lisboa 1995.
- Ferrão C., *O Integralismo e a República. Autópsia de Um Mito*, Lisboa 1964–1965.
- Ferro A., *Dyktator współczesnej Portugalii: Salazar*, trans. E. Boyé, Warszawa 1936.
- Lousada M.A., “El miguelismo o la contrarrevolución en Portugal”, [in:] *Identidad y nacionalismo en la España contemporánea; el Carlismo, 1833–1875*, ed. S.G. Payne, Madrid 1996, pp. 181–194.
- Lousada M.A., “Nacionalismo e Contrarrevolução em Portugal. O episódio Miguelista (1823–1834)”, *Luso-Brazilian Review* 29, 1992, no. 1.
- Magalhães L. de, *A Crise Monárquica. Documentos para a História e Liquidação de Responsabilidades*, Porto 1934.
- Medina J., *Salazar e os Fascistas. Salazarismo e Nacional-Sindicalismo a história dum conflicto 1932–1935*, Lisboa 1978.
- Mónica M.T., *Errâncias Miguelistas (1834–43)*, Lisboa 1997.
- Múrias M., *Tres Gerações e o seu destino*, Lisboa 1941.
- Neto V., “O nacionalismo católico em Jacinto Cândido”, *Revista de História das Ideias* 22, 2001.

- Olaio N., “Jacinto Cândido da Silva (1857–1926): o nacionalismo católico através das memórias de um dos seus fundadores”, *Lusitania sacra* 16, 2004, series 2a.
- Pequito Rebelo [J.A.], *Pela Dedução à Monarquia*, Lisboa 1945.
- Pequito Rebelo [J.A.], *Terra Portuguesa*, Lisboa 1929.
- Pereira P.T., *Nacionalismo português*, Coimbra 1967.
- Pimenta A., *Nas Vésperas do Estado Novo*, Porto 1937.
- Ploncard d’Assac J., *Doctrines du nationalisme*, Vouillé 1978.
- Pronça R., *Acerca do Integralismo Lusitano*, Lisboa 1964.
- Programa Nacionalista*, Tipografia Peninsular de Monteiro & Gonçalves, Porto 1903.
- Quintas J.M., *Os monárquicos e as eleições presidenciais de 1958*, <http://reynodeportugal.blogspot.com/2011/04/os-monarquicos-e-as-eleicoes.html>.
- Ramos Ascensão L., *O Integralismo Lusitano*, Porto 1943.
- Raposo H., *Aula Régia*, Porto 1936.
- Raposo H., *Dois Nacionalismos: l’Action Française e o Integralismo Lusitano*, Lisboa 1929.
- Raposo H., *Insurreição da Carne*, Lisboa 1944.
- Ribeiro Saraiva A., *Eu não sou um Rebelde: ou a questão de Portugal em toda a sua simplicidade, oferecida aos Políticos Imparciais e aos homens de boa fé*, Lisboa 1828.
- Salazar [de Oliveira] A., *Discursos*, vol. 1, Coimbra 1961.
- Salazar [de Oliveira] A., *Rewolucja pokojowa*, trans. Z. Grabski, Warszawa 1939.
- Saraiva M., “Integralismo Lusitano e sua Actualidade”, [in:] idem, *Frontalidade. Ideias, figuras e factos*, Lisboa 1995.
- Sardinha A., *A prol do Comum. Doutrina & História*, Lisboa 1934.
- Sardinha A., *Á Sombra dos Pórticos. Novos ensaios*, Lisboa 1927.
- Sardinha A., *Ao Princípio Era o Verbo*, Lisboa 1924.
- Sardinha A., *Ao Ritmo de Ampulheta. Crítica & Doutrina*, Lisboa-Porto-Combra 1925.
- Sardinha A., *Na Feira dos Mitos — ideias e factos*, Lisboa [1926].
- Sardinha A., *O Valor da Raça. Introdução a Uma Campanha Nacional*, Lisboa 1915.
- Silva Ferreira N. de, *O pensamento integralista de Alberto de Monsaráz. Pensamento e acção*, Lisboa 2005.
- Ventura A., *Integralismo Lusitano. Subsídios para uma teoria política*, Lisboa 2003.
- Vide F. da, *O Pensamento Integralista. Seus fundamentos histórico-científicos, determinação e oportunidade do seu objectivo social e político*, Lisboa 1923.
- Wielomski A., “Faszyści portugalscy wobec dyktatury Antonio de Oliveiry Salazara”, [in:] idem, *Faszysty łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa [2011].
- Xavier Cordeiro A., *O Problema da Vinculação e o Casal de Família*, Lisboa 1933.

ANNA CITKOWSKA-KIMLA

ORCID: 0000-0003-2804-8383

Uniwersytet Jagielloński

anna.citkowska-kimla@uj.edu.pl

Autobiografia jako narzędzie badań historyka idei. Caus *Wspomnień niezależnego* Richarda Pipesa

Słowa kluczowe: autobiografia, Richard Pipes, Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Wilhelm Dilthey, Georg Misch.

AUTOBIOGRAPHY AS A RESEARCH TOOL FOR A HISTORIAN OF IDEAS:
THE CASE OF RICHARD PIPES' *MEMOIRS OF A NON-BELONGER*

Abstract

The aim of the article is to develop a research tool for a historian of ideas in the form of an autobiography. It is about framing when a personal document meets the criteria of being a tool for a historian of political thought. The conclusions included the thought that the memories must be meta-considerations on the subject of written autobiography or an analysis of the problem of auto-biography within the framework of the created philosophy or history vision. Examples representing this narrative type were left by, among others, Johann Gottfried Herder, Johann Wolfgang Goethe, Thomas Carlyle, Samuel Taylor Coleridge, Friedrich Nietzsche, Benedetto Croce, Robin G. Collingwood, and in Poland Stanisław Brzozowski. The volume of Richard Pipes' memoirs, *Memoirs of a Non-belonger*, which is the foundation for the analysis, has also become part of the trend. The most important thinkers who have studied the issue of autobiography in depth include Wilhelm Dilthey and Georg Misch.

The conclusions of the analysis are as follows: autobiography has a philosophical and epistemological meaning in the field of knowledge about human nature. In this sense, autobiography becomes part of anthropology, while anthropology is the foundation for the history of ideas, including political thought.

Keywords: autobiography, Richard Pipes, Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Wilhelm Dilthey, Georg Misch.

Tylko historia może człowiekowi powiedzieć, kim jest¹.

Wilhelm Dilthey

Filozoficzne i literackie konteksty autobiografii. Stan badań

Autobiografia jest rodzajem dokumentu osobistego, choć dotyczy, jak mogłoby się zdawać, obszaru literatury. Nie jest to jednak ściśle wyobrażenie. Autobiografia może bowiem stanowić również dokument z zakresu filozofii czy historii idei. W tym wypadku da się zrealizować związaną z tymi właśnie dziedzinami konieczność dążenia do wiedzy ogólnej, do obiektywnych uwarunkowań faktów, dążenie do prawdy dzięki zastosowanej metodologii i siatce pojęć. Elementy te — wynikające z filozoficznych uwarunkowań autobiografii — mogą na pierwszy rzut oka stanowić przeszkodę dla literackiego charakteru autobiografii. Literackie konotacje tego gatunku wiążą się bowiem z takimi zjawiskami jak subiektywna wizja rzeczywistości, ogląd świata dokonany przez konkretnego człowieka, artystyczna fikcja, a nawet zmyślenia czy różnorodność motywów stojących za pisaniem autobiografii (na przykład takich jak próżność autora, próba usprawiedliwiania, potrzeba poklasku itp.).

Badania nad zagadnieniem autobiografii można podzielić na trzy obszary. Pierwszy związany jest z filozoficznym ujmowaniem tego problemu, reprezentowanym przez następujących badaczy: Thomasa Matiena i Davida G. Wrighta, którzy wydali pod swoją redakcją *Autobiography as Philosophy: The Philosophical Uses of Self-Presentation*, oraz Donalda Philipa Verne'a, autora *The New Art of Autobiography: An Essay on the Life of Giambattista Vico Written by Himself*. Na gruncie polskim problematyce tej poświęcone są między innymi studia pod redakcją Małgorzaty Czerwińskiej *Autobiografia i powieść, czyli pisarz i jego postacie*, a także *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Z licznych pozycji warto jeszcze wskazać publikację wybitnego historyka i teoretyka literatury Michała Głowińskiego *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*. Godny uwagi jest także tekst Jerzego Smulskiego *Autobiografizm jako postawa i strategia artystyczna. Na materiale współczesnej prozy polskiej*, opublikowany na łamach „Pamiętnika Literackiego” w 1988 roku. Współcześnie w Polsce mamy dwie badaczki zajmujące się tymi zagadnieniami w obszarze filozofii. Pierwszą z nich jest Elżbieta Paczkowska-Łagowska, która przetłumaczyła

¹ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, t. 8, Göttingen 1977, s. 226. Cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischę*, [w:] G. Misch, *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020, s. 121.

fundamentalne dla tej problematyki dzieła Wilhelma Diltheya oraz Georga Mischa oraz opatrzyla je nieocenionymi pod względem naukowym opracowaniami. Chodzi między innymi o książki jej autorstwa: *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne* czy przełożone przez nią eseje Georga Mischa *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, zwieńczone znakomitym esejem *Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischa*. Druga badaczka to uczennica Paczkowskiej-Łagowskiej — Izabela Szyroka. Napisała ważną w tym obszarze badań książkę *Autobiografia i filozofia. Próba filozoficzna rozważenia wzajemnych odniesień na podstawie kilku klasycznych przykładów*.

Historycy filozofii, badając to zagadnienie, pracują na działach uznawanych w dziedzinie za klasyczne. Są to między innymi rozprawy Augustyna, Montaigne'a, Kartezjusza, Giambattista Vico, Davida Hume'a czy Jana Jakuba Rousseau. Ze współczesnych myślicieli ciekawym źródłem pogłębianych studiów są dzienniki Bertranda Russella.

Drugi obszar dociekań na temat autobiografii wiąże się z zakresem badań literaturoznawczych. Warto nadmienić, że w centrum literackich studiów nad autobiografią znajdują się między innymi takie zagadnienia, jak: definicja autobiografii jako gatunku, struktura autobiografii, historia tej formy pisarstwa oraz kulturowe okoliczności sprzyjające jej rozwojowi. Wśród licznych opracowań na ten temat na szczególną uwagę zasługują dostępne w języku polskim pozycje: Louisa A. Renzy, *Wyobrażenia stawia veto: Teoria autobiografii* oraz John Sturrock, *Nowy wzorzec autobiografii*, oba opublikowane w czwartym numerze 79. tomu „Pamiętnika Literackiego” z roku 1988. Cały wspomniany numer jest zresztą poświęcony temu zagadnieniu. Można w nim znaleźć ważne obcojęzyczne publikacje z tego zakresu przełożone na język polski.

Trzeci obszar badań to podejście do autobiografii łączące badania z zakresu filozofii i literatury. Wśród przedstawicieli tego podejścia należy wymienić studia Georgesa Gusdorfa, *La découverte de soi* oraz *Lignes de vie*, a także jego przełożone na język polski *Warunki i ograniczenia autobiografii* (wszystko w 79. tomie „Pamiętnika Literackiego”).

Cele rozważań

Ważną konstatacją o charakterze metodologicznym jest określenie relacji między historią filozofii a historią idei. Pierwsza dyscyplina zajmuje się badaniem rozwoju prądów filozoficznych od ich początków po współczesność. W jej ramach opisuje się także metody uprawiania filozofii. Z kolei historia idei stanowi obszar badań z zakresu historii oraz pokrewnych jej dziedzin, związanych z wyrażaniem,

kontynuowaniem i przekształceniami idei na przestrzeni wieków. Historia idei jest bliska historii intelektualnej, jak również historii filozofii i literatury.

To ostatnie powiązanie historii idei z historią filozofii i literatury uzasadnia wybór obszaru badań w niniejszym artykule. Jednym z celów podjętej analizy jest bowiem próba ukazania, jak ważnym źródłem badań dla historyka idei są pozostawione przez myślicieli osobiste dokumenty. Cel ten zostanie zrealizowany na przykładzie *Wspomnień niezależnego* Richarda Pipesa. Nie chodzi jednak o propagowanie oczywistego postulatu studiowania wspomnień, pamiętników czy dzienników. Chodzi o bardziej specjalistyczne podejście, ściślej — wyodrębnienie dzieł o charakterze świadomym i celowym połączeniu literackiego, filozoficznego i historycznego charakteru pisanych dokumentów osobistych. Ściślej mam na myśli teleologiczne intencje myślicieli, którzy wprowadzają problem literatury wspomnieniowej, diariuszowej w obszar swojej filozofii i wizji historii. Mowa o tych twórcach, którzy z autobiografii świadomie uczynili przedmiot rozważań filozoficznych i historycznych — mam więc na myśli metarozważania bądź to na temat pisanej autobiografii, bądź analizujące problem autobiografii w ramach tworzonej filozofii czy wizji historii. Przykładami tego typu narracji są między innymi takie znane postaci jak: Johann Gottfried Herder, Johann Wolfgang Goethe, Thomas Carlyle, Samuel Taylor Coleridge, Friedrich Nietzsche, Benedetto Croce, Robin G. Collingwood czy w Polsce Stanisław Brzozowski. Autorzy ci starali się odpowiedzieć na pytanie, jaką funkcję pełni autobiograficzna forma wypowiedzi w ramach historii idei, w ramach człowieczeństwa, które ma historyczny charakter².

Do najważniejszych myślicieli, którzy wnikliwie badali ten problem, należą Wilhelm Dilthey oraz Georg Misch. Obaj filozofowie reprezentują stanowisko, że autobiografia ma znaczenie filozoficzne w sensie epistemologicznym w zakresie wiedzy o naturze ludzkiej. W tym ujęciu autobiografia staje się częścią antropologii, z kolei antropologia jest fundamentem historii idei, w tym myśli politycznej. W zależności od przyjętej wizji człowieka, taką snujemy wizję polityki³. Związki autobiografii z historią idei leżą u źródeł podjętych dociekań i stanowią istotę niniejszej analizy.

Niniejsze rozważania zostały skonstruowane w następujący sposób. W pierwszej kolejności zostaną przybliżone stanowiska Wilhelma Diltheya i Georga Mischa — najważniejszych teoretyków w dziedzinie biografii jako instrumentarium badań. Misch był uczniem Diltheya i, realizując wskazówki swojego mistrza, ujął

² Wiele uwagi poświęca temu zagadnieniu Elżbieta Paczkowska-Łagowska, która przez „dziewięć człowieczeństwo” rozumie nie tylko tworzenie przez człowieka historii, ale także podleganie wpływowi tych dziejów oraz otwartość na przyszłość, czyli budowanie swojej historii w historii. Uwagi te zawarła w opracowaniach myśli Wilhelma Diltheya oraz Helmutha Plessnera.

³ O związkach antropologii i polityki więcej przykładowo w H. Plessner, *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, wstęp i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994; C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.

autobiografię w ramy teoretyczne oraz historyczne⁴. Po niezwykle wnikliwych badaniach Mischa (w formie wydawanych w ciągu kilku lat cztery tomy, podzielone na osiem podtomów) nikt nie się podjął studiowania autobiografii w jej filozoficznym wymiarze. Dokonania tych dwóch badaczy zostaną zrekonstruowane, dzięki czemu autobiografia zostanie przybliżona jako narzędzie badań historyka idei. Następnie stworzony w ten sposób model autobiografii jako narzędzia zostanie zastosowany do interpretacji wspomnień Richarda Pipesa. Dzięki przyłożeniu tego paradygmatu do konkretnego przypadku *Wspomnień niezależnego* da się udzielić odpowiedzi na następujące pytania badawcze: do jakiej kategorii należy zaliczyć *Wspomnienia niezależnego*? Czy stanowią one przykład grupy dokumentów autobiograficznych mających ambicje bycia także gatunkiem filozoficznym, z zakresu historii idei? Czy może stanowi tylko deskrypcję życia i czasów, w których żył autor, bez uniwersalnych elementów, bez próby odpowiedzi na pytania egzystencjalne o człowieka, jego naturę czy istotę człowieczeństwa lub inne ponadczasowe pytania stawiane przez myślicieli?

Wilhelm Dilthey o autobiografii jako narzędziu poznania jednostki i człowieczeństwa

Wilhelm Dilthey poświęcił autobiografii sporo miejsca w swojej filozofii życia, na którą składa się studium człowieka, społeczeństwa i historii⁵, mimo że nie napisał osobnego dzieła na ten temat⁶. Wynika to oczywiście z faktu, że ta forma pisarstwa stanowi dla niego narzędzie do badania zagadnień o charakterze antropologicznym, społecznym i historycznym. W następujący sposób pisał o stosowanej przez siebie metodzie:

każdą część składową współczesnego abstrakcyjnego, naukowego myślenia odnoszę do całości ludzkiej natury, jaką ukazują doświadczenie, badanie języka i dziejów, oraz poszukuję ich związku. I w ten sposób okazuje się, że najważniejsze części składowe naszego obrazu i naszego poznania rzeczywistości, jak osobowa jednostka życia, świat zewnętrzny, jednostki poza nami, ich życie w czasie i ich wzajemne oddziaływanie — wszystko to można objaśnić na

⁴ G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*. Na całość tego dzieła składają się cztery tomy, wydane jako osiem podtomów. Ich pierwsze wydanie ukazywało się od 1907 do 1967 roku. To monumentalne osiągnięcie Misch poprzedził wprowadzeniem o charakterze teoretycznym, które jest dostępne w języku polskim dzięki przekładowi Paczkowskiej-Łagowskiej. Przetłumaczony przez nią esej nosi tytuł *Pojęcie i źródło autobiografii*.

⁵ Obecność w Polsce pism Diltheya zawdzięczmy naukowej i translatorskiej pracy E. Paczkowskiej-Łagowskiej. Zob. *eadem*, *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, Gdańsk 2000; *eadem*, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012.

⁶ Dilthey napisał biografię Friedricha D.E. Schleiermachersa, nie stworzył jednak systematycznego opracowania na temat tego gatunku. Jak wspomniano, przemyślenia w tym obszarze zebrał jego uczeń Georg Misch.

podstawie tej całościowej ludzkiej natury, której rzeczywisty proces życiowy ma swoje różne strony w chceniu, czuciu i przedstawianiu⁷.

Takie zadanie postawił Dilthey przed autobiografią, ale również biografią⁸. Odrzucił tym samym aprioryczny i metafizyczny obraz człowieka, przystępując do badań historycznych i psychologicznych. Studia te twórczo kontynuował jego uczeń Georg Misch.

Dilthey jest — jak ujmuje to Paczkowska-Łagowska — „filozofem świadomości historycznej”⁹. Jego teoria biografii, tak przydatna historykom idei, opiera się na tezie, że historię konstytuują również przekazy autobiograficzne. Autobiografia rozumiana jest jako refleksja człowieka nad samym sobą. Fundamentalne pytanie brzmi: w jaki sposób człowiek poznaje samego siebie? Dilthey oddała myśl, że poprzez zagłębienie się we własną jaźń, stawia natomiast tezę, że czyni się to „pośrednio, poprzez historię, czyli utrwalone ekspresje swojego ducha”¹⁰.

Według Wilhelma Diltheya autobiograficzna refleksja nad samym sobą w świecie jest narzędziem poznania siebie, stanowi także element duchowego rozwoju oraz wyzwolenia. Dilthey mówi *expressis verbis*, że autobiografia to „kategoria życia”, rodzaj egzystencjalnego doświadczenia. Dzięki tej kategorii można pojąć rzeczywistość. Autobiografia stwarza możliwość zobiektywizowania idei w formie literackiej, uchwycenia człowieczeństwa w jego historycznym wymiarze. Autobiograficzne zapiski są próbą zrozumienia indywidualnego istnienia oraz próbą dotarcia do samoświadomości. Dilthey stoi na stanowisku, że każdy człowiek ma do tego predylekcje, aczkolwiek w różnym stopniu.

Georg Misch o autobiografii jako źródle antropologii

Według źródłowych, monumentalnych badań nad autobiografią Georga Misch nie należy ona do typowego gatunku literackiego. Wynika to przede wszystkim z jej płynności i niemożności uchwycenia jej formy w ramy liryki, epiki czy dramatu¹¹. Misch uznaje autobiografię za wynik nowszego, wyższego rozwoju kultury.

⁷ W. Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*, Stuttgart 1973, s. XVIII. Cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 119.

⁸ Chronologicznie wcześniejsze były studia Diltheya nad biografiami niż nad autobiografiami. Pisze o tym Misch w swojej monumentalnej *Geschichte der Autobiographie*.

⁹ E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 121.

¹⁰ *Ibidem* [wszystkie wyróżnienia — A.C.K.].

¹¹ *Ibidem*, s. 123.

W zależności od ducha epoki pojawiają się różne formy intymnych zwierzeń. Misch wymienia między innymi przedstawianie siebie w inskrypcjach na pomnikach, w politycznych czy sądowych sprawach państw-miast albo w chrześcijańskiej praktyce spowiedzi. Mogą to być także domowe kroniki arystokracji mieszczańskiej. Mogą to być także modlitwa, rozmowa z samym sobą, relacja o czynach, fikcyjna mowa sądowa, retoryczna deklamacja, list, portret literacki, kronika rodzinna, powieść, epos, dramat¹².

Fundamentem autobiografii jest ludzka potrzeba wypowiedzenia się oraz zainteresowanie innych ludzi. Misch wymienia również potrzebę utwierdzenia się człowieka w samym sobie¹³. Autobiografia jest ekspresją życiową, nieujęta w żadną konkretną formę. Zawiera w sobie obyczaje życia. Dzięki różnorodności form piarstwo autobiograficzne staje się przyczynkiem do obiektywnego poznania człowieka.

Misch przyjmuje stanowisko, że autobiografia jest wpisana w strukturę człowieka. Proces tworzenia autobiografii to próba samopotwierdzenia „ja” w pewnej życiowej roli. W tym sensie jest antropologiczną koniecznością. W zależności od osobowości piszącego mamy przedstawione różne aspekty świata człowieka. „Autobiografia jest dla Mischa świadectwem życia, mającym wartość dla poznania człowieka i jego świata”¹⁴. W tym sensie jest wartościowym narzędziem również dla historyków idei.

Żyłem. Wspomnienia niezależnego

Przechodząc do obecności poszczególnych elementów autobiografii jako narzędzia badań z zakresu historii idei należy zacząć od stwierdzenia, że wspomnienia Pipesa stanowią doskonały casus Diltheyowskiego poglądu na historyczność człowieka. Ponieważ Pipes był historykiem, nie tylko miał głęboką świadomość roli dziejów, ale pisząc autobiografię uświadamiał sobie z całą wyrazistością dziejowość własnej natury.

Fundamentalna teza Diltheya o tym, że autobiografia jest refleksją człowieka nad samym sobą, i to refleksją dokonywaną pośrednio przez historię, a więc przez utrwalone ekspresje swojego ducha — pojawia się już na pierwszych stronach *Wspomnień niezależnego*. W *Przedmowie* Richard Pipes pisze, że jego poglądy na stosunki amerykańsko-sowieckie (to przejaw owych Diltheyowskich „utrwalonych ekspresji”) wyobcowały go ze środowiska sowietologów. Podtytuł tych osobistych zapisków ma, jak wyznaje autor, „podkreślać ów aspekt mojej osobowości

¹² G. Misch, *O postaciach...*, s. 89–90.

¹³ Oryginalnie *Selbsbehauptung*.

¹⁴ E. Paczkowska-Łągowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 141.

oraz doświadczenia życiowe, które z niego wynikają¹⁵ — czyli niezależność. Mamy w zacytowanych słowach jeszcze inny ważny element autobiografii (zawarty w ustaleniach Mischa), mianowicie potrzebę utwierdzenia się człowieka w samym sobie.

Kluczowy element autobiografii jako historyczno-ideowego narzędzia zasada się na Diltheyowskiej tezie, że autobiograficzne piarstwo stanowi drogę do poznania siebie. Dokument Pipesa w pełni spełnia ten wymóg; historyk wyraził te intencje *expressis verbis* w *Przedmowie* do swoich wspomnień: „Istnieje zawsze wiele powodów, by napisać autobiografię, lecz dla mnie najważniejszym była chęć poznania samego siebie”¹⁶. Pipes wskazuje na myśliciela, który wywarł na niego intelektualny wpływ w kontekście dążenia do samopoznania. Przytacza w *Żyłem* fragment z Nietzschego, odnoszący się do obowiązku poznania człowieka przez samego siebie, i podsumowuje to w następujący sposób:

Słowa te podziały jak narkotyki na mój młodzińczy pęd do szukania po omacku własnej tożsamości [...]. Nietzsche jako pierwszy wywarł na mnie wpływ intelektualny, a przekonanie, że mam prawo być sobą: myśleć, jak chcę, choć nie zawsze postępować według swej woli — pozostało we mnie na zawsze¹⁷.

Podsumowując swoje autobiograficzne zapiski, wyraźnie napisał, że dążył do samopoznania: zastanawiał się „nad sobą i swoim osiemdziesięcioletnim życiem”¹⁸. Wyznał też szczerze, że „[l]atwiej jest zacząć autobiografię, niż ją skończyć, ponieważ rzeka życia niknie bez wyraźnych punktów granicznych”¹⁹.

Głęboki namysł nad sobą na kartach wspomnień zaowocował wnioskiem: „bardziej niż władzę, pieniądze lub sławę ceniłem wolność, nieskrępowane prawo bycia sobą w słowach i czynach”²⁰. Dilthey wyraźnie pisał o tym, że autobiografia jest takim narzędziem poznania siebie, a nawet wyzwolenia czy duchowego rozwoju. Dalsze słowa Pipesa również są znamienne: „Przekonania i opinie uważam za taką samą część siebie jak ciało: są one mną w dosłownym, choć niematerialnym sensie tego słowa”²¹. Dalej dodawał, że atak na jego przekonania odbiera jako „atak na swoje najgłębsze »ja«”. Dzięki napisaniu autobiografii Pipes zyskał wysoką samoświadomość, poznał samego siebie w wymiarze rzadko dostępnym przeciętnemu człowiekowi. Doszedł do wniosku, że w nim — jako psychosomatycznej jedności — przekonania i opinie są ekwiwalentem ciała. Każdy z nas ma w sobie potencjał samopoznania przez autobiografię, jak pisał Misch, ale nie każdy go realizuje. W kwestii osiągnięcia samowiedzy Pipes potwierdza koncepcję

¹⁵ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D.M. Dastyh, W. Jeżewski, Warszawa 2004, s. XI.

¹⁶ *Ibidem*, s. XII.

¹⁷ *Ibidem*, s. 26–27.

¹⁸ *Ibidem*, s. 253.

¹⁹ *Ibidem*, s. 250.

²⁰ *Ibidem*, s. 253.

²¹ *Ibidem*.

Diltheya, że autobiograficzne zapiski są próbą zrozumienia indywidualnego istnienia, dotarcia do własnej świadomości.

Godny podkreślenia jest jeszcze inny element wspomnień Pipesa. Historyk wspomina w nich o prowadzonym dzienniku (jego fragmenty zamieszcza w książce). Podejmowanie trudu codziennych zapisków od tak młodego wieku (szesnastego roku życia) świadczy o silnej potrzebie autorefleksji. Kilkukrotnie w swoich zapiskach Pipes wspomina o prowadzeniu dziennika, na przykład podczas służby państwowej: „Sądząc z zapisków w dzienniku, który prowadziłem podczas pobytu w Waszyngtonie, praca w rządzie jest w dziewięciu dziesiątych stratą czasu: koła po prostu obracają się w miejscu”²². Prowadzenie diariusza, następnie zaś napisanie wspomnień można uznać za sposób dochodzenia do samowiedzy, samoświadomości. Owoce przemyśleń na temat samego siebie Pipes umieścił w *Uwagach końcowych* swoich wspomnień.

Zapiski Pipesa świadczą o jeszcze szerszym wykorzystaniu formy biografii niż tylko udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące własnej egzystencji. Postawione przed tymi zapiskami zadanie jest o wiele bardziej ambitne: to próba odpowiedzi na konkretne uniwersalne pytania: „Czy jesteśmy tacy sami przez wszystkie te dekady? Czy nadal rozumiemy to, co kiedyś głosiliśmy i czyniliśmy, i dlaczego?”²³ oraz „Czy pozostajemy tacy sami od dzieciństwa do starości?”²⁴. Pipes stara się zgłębić wiedzę nie tylko o człowieku, jak wspomniano powyżej, ale także zgłębić ideę człowieczeństwa. Historyk konstatuje, że jest to trudne zadanie: „My — ludzie — jesteśmy niezwykle skomplikowanymi istotami, które poznają się nawzajem, a nawet sami siebie, tylko w przybliżeniu”. Dalej wypowiada ważne słowa o samopoznaniu: „Możemy poznać się sami, jedynie badając drogę naszego życia”²⁵. Chce zatem pojąć własną egzystencję poprzez swoją historię, ale oprócz próby dotarcia do samoświadomości chodzi mu także o zbliżenie się do konkretnej wiedzy o człowieku w ogóle.

Antropologiczne dociekania Pipesa — sytuujące jego wspomnienia pośród istotnych pism o charakterze autobiograficznym — obecne są na kartach *Żyłem* w różnych miejscach. Przy okazji doświadczeń II wojny światowej pisał o fatalizmie, który wypływa z przekonania „powszechnego u ludzi młodych i u dorosłych, którzy do końca zachowują coś z dziecka, że cokolwiek ma się wydarzyć — musi się stać”²⁶. Przy innej okazji snuł obserwację o ludziach żyjących w okupowanej Polsce, że „to niezwykle, jak szybko »codziennosc« bierze górę nad tym, co »historyczne«”²⁷. Z kolei ta myśl doprowadziła go do wniosku, że „ludność jako taka odgrywa w historii tylko marginalną rolę, przynajmniej w historii

²² *Ibidem*, s. 213.

²³ *Ibidem*, s. XII.

²⁴ *Ibidem*, s. 254.

²⁵ *Ibidem*, s. XII.

²⁶ *Ibidem*, s. 2.

²⁷ *Ibidem*, s. 9.

politycznej i wojskowej, która jest zarezerwowana dla nielicznych elit: zwykli ludzie nie tworzą historii — po prostu zarabiają na życie”²⁸.

Dążenie na kartach *Żyłem* do poznania człowieka kończy się mało optymistyczną konkluzją:

Ogólnie rzecz biorąc, przekonałem się, że ludzie są zupełnie nieobliczalni, że nie da się ani przewidzieć, jak postąpią, ani zrozumieć, dlaczego tak postąpią. Dlatego powątpiewam w możliwość wytłumaczenia zachowań ludzi — zarówno indywidualnych, za pomocą psychologii, jak zbiorowych za pomocą socjologii lub politologii. Nauka bada zjawiska, które zachodzą w sposób niezmienny, przewidywalny, ludzie tymczasem działają chaotycznie i bezplanowo²⁹.

Tego rodzaju rozważania o antropologicznym charakterze doskonale oddają sens podejmowania trudu pisania dzieł o charakterze autobiograficznym nie tylko z perspektywy piszącego i czytelnika, ale także badacza. Stanowią nieocenione źródło wiedzy dla historyka idei. Pipes z jasno sprecyzowanymi celami postawionymi przed pisaniem jego osobistego dokumentu wpisuje się w katalog myślicieli, o których wspominał Dilthey, a więc sytuuje się obok Augustyna, Rousseau czy Goethego (wątek paraleli między tymi twórcami a Pipesem powróci w dalszej części artykułu).

Pipes wielokrotnie daje wyraz Diltheyowskiemu i Mischowskiemu pogładowi o historyczności natury człowieka. Nieustannie podkreśla historyczny kontekst swojego życia, które „trwało osiem dekad i objęło dwa kontynenty i które, czasami, było bliskie centrum wydarzeń o historycznym znaczeniu”³⁰. Znamienne jest, że Pipes mówi o autobiografii, synonimicznie określając ją mianem swojej historii³¹.

Misch podkreślał wpływ osobowości na prezentację świata. Pipes jest świadom tej gry pamięci: „zawsze mam świadomość, że mogę wybierać fakty i interpretować je na wiele różnych sposobów”³².

Kolejną istotną cechą autobiografii Pipesa jest możliwość zobiektywizowania egzystencjalnego doświadczenia („kategorii życia”) w literackiej formie. Pipes był świadomy, że pisząc autobiografię, obiektywizuje swoje jednostkowe życie, które staje się dla niego wyabstrahowanym z historii przedmiotem studiów. Jest podmiotem dziejów, ale jednocześnie także przedmiotem namysłu. Czytamy w *Żyłem*: „Pisanie autobiografii przypomina prowadzenie archeologicznych wykopalisk z tą różnicą, że kopiący sam jest równocześnie wykopaliskiem”³³.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 253–254.

³⁰ *Ibidem*, s. XII.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

Pipes realizuje także wyobrażenia zarówno Diltheya, jak i Mischa na temat historyczności człowieka. Pisze bowiem, że jego „życie jest długą historią, której wczesne rozdziały nikną we mroku”³⁴. Nieustannie podkreśla element historyczności w swoich wspomnieniowych zapiskach, warto uwypuklić aspekty tej historyczności. Z jednej strony Pipes jest — jak mówi o sobie — „zawodowym historykiem”, z drugiej zajmuje się historią własną oraz swoich bliskich. Widzi siebie w roli „kustosza pamięci”, czyli osoby, która przybliży historię ludzi zaginionych podczas Holocaustu³⁵. Z tego ostatniego powodu czuł się szczególnie zobowiązany do napisania wspomnień, aby pamięć o tych ludziach nigdy nie zaginęła³⁶. Widać zatem, ile znaczeń historyczności jest przez niego rozważanych.

Jedną z ról przypisanych pismom autobiograficznym jest ludzka potrzeba wypowiedzenia się oraz zaciekawienie czytelnika, jak wskazywał wyraźnie Georg Misch. Pipes nie ukrywa przyświecającej jego wspomnieniom intencji, jaką jest właśnie przykucie uwagi czytających: „Istnieją jednakże trzy aspekty mojej przeszłości, które, jak mi się wydaje, mogą wywołać szersze zainteresowanie”³⁷. Są to jego przeżycia z ataku na Polskę w 1939 roku, którego doświadczył jako szesnastoletni Żyd. Drugi przyciągający element to jego studia i wykłady na Uniwersytecie Harvarda w jego „złotym okresie” (od końca II wojny światowej do wybuchu wojny w Wietnamie). Trzeci element to osobiste zaangażowanie Pipesa w kształtowanie stosunków amerykańsko-sowieckich za prezydentury Reagana (ściślej przez dwa lata, 1981–1982)³⁸.

Warto pochylić się jeszcze nad samą literacką formą autobiografii Pipesa. Otóż wspomnienia te zawierają dziennik. Mamy więc jedną formę (diariusz) w innej — pamiętniku. Gwoli ścisłości warto wskazać na cechy dystynktywne między tymi gatunkami: dziennik jest pisany codziennie, z kolei pamiętnik to utwór literacki pisany z czasowego dystansu wobec opisywanych zdarzeń. Mianem „wspomnień” określa się natomiast pamiętnik niewielkich rozmiarów i o luźnej konstrukcji, a taki właśnie charakter mają zapiski osobiste Pipesa.

Richard Pipes był wybitną jednostką. W tym sensie reprezentował — używając sformułowania Mischa — „największą realność dziejową”. Dlatego jego wspomnieniowe pisma stanowią doskonały casus do analizy roli autobiografii w historyczno-ideowych badaniach. Podążając logiką wywodu Mischa, można uznać, że *Wspomnienia niezależnego* są świadectwem samorozumienia Pipesa, a tym samym podstawą rozumienia historycznego.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, s. XIII.

³⁶ *Ibidem*, s. XII.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*. Te trzy tematy — pobyt w Polsce (wraz z emigracją z kraju), praca na Harvardzie (rozdzielona pobytem w Waszyngtonie na dwa rozdziały) oraz doradztwo polityczne — składają się na całość wspomnień Pipesa.

Diltheyowi i Mischowi zawdzięczamy uznanie autobiografii wybitnych jednostek za fundament rozumienia historycznego. *Wspomnienia* Pipesa — jako autobiografia ważnego intelektualisty³⁹ — pozwala lepiej zrozumieć opisywane przez niego wydarzenia. Ponadto dają wiedzę o konkretnej jednostce, której osobiste zapiski pozwalają na zdobywaniu wiedzy o człowieku w ogóle.

Wspomnienia Richarda Pipesa na tle innych osobistych dokumentów

Na koniec warto dokonać zestawienia autobiograficznych zapisków Pipesa z osobistymi dokumentami innych wybranych autorów w celu ukazania pewnych paraleli. Doskonale znane są historykom idei zapiski Augustyna, Jana Jakuba Rousseau czy Johanna Wolfganga Goethego. Stanowią one ważny materiał do autobiograficznych studiów. Dla Diltheya *Wyznania* Augustyna są przykładem rozumienia samego siebie przez odniesienie do Boga. Autor *Państwa Bożego* postrzega swoje życie jako kierowane przez opatrność. Rousseau z kolei poszukuje wewnętrznego związku między wydarzeniami, który kryje się pod takimi pojęciami jak cel, sens czy znaczenie. *Zmyślenia i prawda* Goethego są świadectwem postrzegania siebie przez pryzmat dziejów powszechnych. Autor *Fausta* widzi swoje życie jako rozwój w ramach współczesnych mu literackich i historycznych wydarzeń.

Pierwsze analogie ujawniają się przy porównaniu z podejściem augustiańskim. Pipes uznawał bowiem obecność Boga za pewnik w swoim życiu: „Nigdy wówczas [kiedy był dziewięcioletnim chłopcem — przypis A.C.K.] ani obecnie [mając osiemdziesiąt lat — przypis A.C.K.] nie wątpiłem w istnienie Boga i jego dobroczynnej zwierzchności. [...] W rzeczy samej istnienie Boga jest wszystkim, czego jestem absolutnie pewien, gdyż Jego obecność czułem zawsze i wszędzie”⁴⁰. Podobnie jak Augustyn dostrzega działanie opatrności w swoim życiu.

Pipes, gdyby pokusić się o taką kategorię, wpisywałby się w koncepcję autobiografii Goethego. Punktem odniesienia jego zapisków była historia. Można wskazać kilka paraleli między stanowiskiem Pipesa a przemyśleniami Goethego. Autor *Fausta* doszedł do wniosku, że człowiek ma moc kształtowania, a ponadto należy do dziejowego świata. Z tej prawdy doskonale zdawał sobie sprawę Pipes, który podobnie jak Goethe miał świadomość, że człowiek jednocześnie kształtuje rzeczywistość historyczną i jest jej elementem. Pisał o tym wyraźnie we wprowadzeniu do swoich wspomnień:

³⁹ Pipes miał świadomość roli, jaką odegrał w swoich czasach; jak wyraźnie powiedział — „zwykli ludzie nie tworzą historii”. Logicznym jest wniosek, że miał świadomość bycia kimś więcej. Przywoływany przez niego Arnold Bennett pisał, że zwykli ludzie prowadzą normalne życie. Pipes takiego nie prowadził.

⁴⁰ R. Pipes, *op. cit.*, s. 19.

byłem osobiście zaangażowany w kształtowanie stosunków amerykańsko-sowieckich w jednym z najważniejszych okresów zimnej wojny, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a szczególnie przez dwa lata (1981–1982), kiedy służyłem prezydentowi Reaganowi jako specjalista od spraw wschodnioeuropejskich i sowieckich⁴¹.

Jeśli poszukiwałoby się jeszcze pewnych analogii z innymi myślicielami, to warto wymienić Montaigne'a, dla którego człowiek jest połączony z historycznym światem, a także Herdera, który wiele napisał o duszy historycznej i rozważności biologicznej. Obydwie koncepcje obecne są we wspomnieniach Pipesa. Szczególnie zapada w pamięć — jako Herderowska „rozważność biologiczna” — walka rodziny Pipesów o przetrwanie podczas okupacji Polski przez Niemców po pierwszym wrześniu 1939 roku. Dla Herdera jest ważna także przestrzeń wolności, która okazuje się istotnym elementem wiedzy o sobie, zdobytej po napisaniu wspomnień.

Ścisłe konotacje autobiograficznych notatek Pipesa z innymi myślicielami stanowią jednoznaczną odpowiedź na postawione pytania badawcze o miejsce zapisków autora *Rosji carów* w historii tego gatunku. Z przeprowadzonej analizy wyraźnie widać, że sytuują się one pośród ambitnych dzieł myślicieli, poszukujących w autobiografii odpowiedzi na uniwersalne pytania o naturę ludzką czy związki człowieka z historią.

Można powiedzieć, że historia autobiografii stanowi *de facto* historię samorozumienia się człowieka. Każdy z wymienionych myślicieli, w tym Pipes, wyraził w swoich osobistych zapiskach pewne stanowisko świadomości wobec egzystencji. Z kolei różnorodność tych wizji składa się na różnorodność życia.

Konkluzje. Autobiografia jako wyraz refleksji nad sobą

Głównym celem rozważań było wyeksponowanie wspomnień Pipesa jako ważnego źródła badań historycznoideowych. Z przeprowadzonej analizy da się jednak wysunąć jeszcze jeden wniosek: osobiste zapiski Pipesa stanowią nieocenione źródło badań z zakresu kilku dyscyplin. Są one cenne po pierwsze dla historyka idei, po drugie dla historyka filozofii, po trzecie dla historyka literatury, a po czwarte dla historyka.

Richard Pipes potwierdził w swojej autobiografii antropologiczny charakter tej formy pisarstwa. Ponadto przyjął pewną antropologiczną postawę ze swojej własnej perspektywy. Zrekonstruował bowiem — co było jego celem, jak wspominał we wprowadzeniu — swoją życiową ścieżkę. W trakcie odtworzenia tej historii formułował myśli, które świadczą o chęci nadania im uniwersalnego charakteru. W ten sposób wspomnieniowe zapiski Pipesa wpisują się w nurt uznawania autobiografii za narzędzie badań historyka idei.

⁴¹ *Ibidem*, s. XII.

Wspomnienia Pipesa spełniają Diltheyowski postulat poznawania samego siebie pośrednio przez historię oraz przez pozostawioną po sobie spuściznę (ów motyw bycia kopiącym archeologiem i wykopaliskiem zarazem). W wypadku Pipesa owa spuścizna to nie tylko jego historyczne dzieła *sensu stricto*, ale także wykłady na Harvardzie czy inne „ekspresje jego ducha”, jak wpływanie na bieżącą politykę zagraniczną Stanów Zjednoczonych Ameryki za prezydentury Ronalda Reagana.

Pipes nie ogranicza się w swoich wspomnieniach tylko do subiektywnych refleksji, ale także opisuje rzeczywistość, w której żył. Dokonuje więc namysłu nad sobą, odnosząc się do otaczającego świata i tworząc w ten sposób „więzy życiowe”, o których pisał Dilthey. *Wspomnienia niezależnego* należą jednak do kategorii autobiografii jednostek oddziałujących na historię i mających głęboką świadomość swojej roli w dziejach świata. Dlatego wpisują się w filozofię autobiografii Diltheya i Mischa.

Ważny z metodologicznego punktu widzenia jest intencjonalny charakter pisarstwa i refleksji w nim dokonywanych. To buduje bowiem holistyczny obraz ludzkiej egzystencji, na którą składają się namysł nad sobą oraz wiedza o świecie, w którym żyje człowiek. To odnajdujemy w tym osobistym dokumencie Pipesa.

Opisując własne życie, Pipes opisywał również historię, w którą było ono wplecione. Spełnił tym samym fundamentalny postulat Diltheya, który pisał: „Autobiografia może stopniowo przybrać postać rozległej panoramy historycznej [...]. Opiera się na przeżywaniu i z tych głębi czyni zrozumiałą własną jaźń wraz z jej relacjami ze światem”⁴².

Dla historyków idei ważne jest, aby zdawali sobie sprawę, że autobiograficzne dokumenty nadają życiu językową formę. W ten sposób staje się ono przedmiotem oderwanym od subiektywności. Podejmowanie wyzwania osobistego pisarstwa może być próbą zagłębienia się człowieka w refleksję nad samym sobą, ale — co ważne — w ścisłym związku z wiedzą o rzeczywistości, w której żyje. Rozumienie samego siebie następuje przez więzy z innymi ludźmi i ze światem. Egzystencja człowieka jest kontaminacją tego, co wewnętrzne i zewnętrzne.

Dla historyka idei, jak mniemam, ważne jest nabycie umiejętności wyrowadzenia z subiektywnego punktu widzenia wiedzy ogólnej. Chcąc opisać historię, dzieje idei, losy doktryny itp., badacz myśli powinien pochylać się nad dokumentami ludzkimi o charakterze autobiograficznym, są one bowiem indywidualnymi obiektywizacjami i ekspresjami umożliwiającymi zdobycie szerokiej wiedzy ogólnej. Na tym polega urok gatunku, jakim jest autobiografia — pozwala dostrzec historyczność samoodniesienia. Wszakże autorzy zawsze odnoszą się do historii w swoich zapiskach.

⁴² W. Dilthey, *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Gdańsk 2004, s. 189.

Zadanie historyka idei polega — moim zdaniem — na wyłonieniu kategorii ujmowania życia przez badanego myśliciela, a czyni się to na podstawie pozostawionych osobistych dokumentów. Na podstawie tej twórczej pracy można przejść do refleksji o życiu w ogóle. Wyłonione z autobiograficznych pism kategorie życia to pojęcia oddające historyczne myślenie i sposoby ujmowania świata duchowego. Taka jest esencja Diltheyowskiej „historycznej filozofii życia”.

Pisma autobiograficzne pozwalają dzięki wyobraźni przeżyć rozmaite egzystencje. Są szczególnie atrakcyjne, gdy piszą je ludzie wybitni, ich widzenie świata i siebie pozwala poznać różne nastawienia wobec życia. Jako czytelnicy tych osobistych pism możemy odtwórczo przeżyć inne egzystencje, wyjść poza swoje horyzonty i mocniej przeżywać własnego życia. Współcześnie za sprawą demokratyzacji różnych sfer życia autobiografie czy biografie przestały obejmować tylko wybitne jednostki. Każdy może napisać i wydać wspomnienia. Jak wiemy z esejów Ortegi y Gasset, czytelnik masowy niekoniecznie chętnie czyta o ludziach wyjątkowych, woli raczej sięgnąć po dokument o kimś sobie bliskim.

Najlepszym podsumowaniem podjętych rozważań jest sformułowanie Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej — wybitnej znawczyni i tłumaczki niemieckiej filozofii — określające autobiografię jako hermeneutykę życia. Autobiografia jest formą, dzięki której możemy starać się zrozumieć życie. Filozofka wyeksponowała w ten sposób naukowy charakter tej formy pisarstwa oraz uchwyciła jej filozoficzny i humanistyczny wymiar.

Autobiografia jest zatem wartościowym narzędziem do twórczej pracy historyków idei, jednak nie można zapominać, że ma ona także inne zalety — uczy, bawi, ostrzega, wspiera itp. Warto więc po nią sięgać nie tylko z naukowych pobudek. Przykład *Wspomnień niezależnego* łączy te dwa aspekty — heurystyczny i ludyczny, dlatego koniecznie trzeba je przeczytać.

Bibliografia

- Czerwińska M., *Autobiografia i powieść, czyli pisarz i jego postacie*, Gdańsk 1987.
- Czerwińska M., *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2014.
- Dilthey W., *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Gdańsk 2004.
- Dilthey W., *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*, Stuttgart 1973.
- Dilthey W., *Gesammelte Schriften*, t. 8, Göttingen 1977.
- Głowiński M., *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*, Warszawa 1973.
- Gusdorf G., *Warunki i ograniczenia autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Autobiography as Philosophy: The Philosophical Uses of Self-Presentation*, red. T. Matien., D.G. Wright, New York 2006.
- Misch G., *Geschichte der Autobiographie*, Frankfurt am Main, 1931–1969, t. 1–4.
- Misch G., *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.

- Paczkowska-Łagowska E., *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, Gdańsk 2000.
- Paczkowska-Łagowska E., *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012.
- Paczkowska-Łagowska E., *Posłowie. Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischy*, [w:] G. Misch, *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.
- Pipes R., *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D.M. Dastych, W. Jeżewski, Warszawa 2004.
- Plessner H., *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, wstęp i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994.
- Renza L.A., *Wyobrażenia stawia veto. Teoria autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.
- Smulskiego J., *Autobiografizm jako postawa i strategia artystyczna. Na materiale współczesnej prozy polskiej*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Sturrock J., *Nowy wzorzec autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Szyrocka I., *Autobiografia i filozofia. Próba filozoficzna rozważenia wzajemnych odniesień na podstawie kilku klasycznych przykładów*, Kraków 2016.
- Verne D.P., *The New Art of Autobiography: An Essay on the Life of Giambattista Vico Written by Himself*, Oxford 1991.

PIOTR KIMLA

ORCID: 0000-0002-3346-8748

Uniwersytet Jagielloński

piotr.kimla@uj.edu.pl

Zbigniew Brzeziński a John Mearsheimer — dwie wizje rozwoju stosunków chińsko-amerykańskich

Słowa kluczowe: Zbigniew Brzeziński, John Mearsheimer, stosunki chińsko-amerykańskie, komunizm, liberalizm, realizm ofensywny, ewolucja stanowiska Brzezińskiego wobec Chin, możliwość wojny amerykańsko-chińskiej.

ZBIGNIEW BRZEZIŃSKI AND JOHN MEARSHEIMER:
TWO VISIONS OF THE DEVELOPMENT OF SINO-AMERICAN RELATIONS

Abstract

The analysis aims to show the differences in the approach to the growth of communist China as perceived by Zbigniew Brzeziński and John Mearsheimer. It shows that the distinctly different attitudes of these thinkers to China's growth at the beginning of the 21st century were getting closer over time. It happened as a result of the evolving position of Brzeziński, who gradually realized the danger America's consent and aid in China's enormous economic leap poses to the United States. That is why, towards the end of his life, Brzeziński began to write about the necessity to include Russia in the political body of the West, on the condition, however, that Vladimir Putin, whose authoritarian rule aims to recreate the fascist experiment in Italy, is removed from power.

Keywords: Zbigniew Brzeziński, John Mearsheimer, Sino-American relations, communism, liberalism, offensive realism, evolution of Brzezinski's position towards China, possibility of American-Chinese war.

Wstęp

Wśród badaczy polityki międzynarodowej zgodnie przyjmuje się, że wzrost potęgi Chin jest jednym z najważniejszych wydarzeń definiujących XXI wiek. Pytanie, które z całą natarczywością nasuwa się w tym kontekście, brzmi: czy wspomniany wzrost, którego punktem dojścia miałyby być osiągnięcie przez Chiny statusu regionalnego hegemonu, może przebiegać w sposób pokojowy? Osiągnięcie regionalnej hegemonii przez Chiny oznacza wyrugowanie amerykańskiej obecności i wpływów z Azji. Jednym z istotniejszych środków osiągnięcia tego celu przez Chiny byłoby zmuszenie USA do skoncentrowania się na sprawach terytorium, na których Stany Zjednoczone pozostają regionalnym hegemonem, czyli na obu Amerykach. Uniemożliwiłoby to, rzecz jasna, polityczne i militarne zaangażowanie USA w innych rejonach świata. Zakłada to wszakże ingerencję Chin w politykę toczącą się w państwach obu Ameryk. W tym kontekście zasadnicze pytanie brzmi, czy Stany Zjednoczone mogą tolerować mieszanie się Chin w politykę na terytorium, na którym pozostają regionalnym hegemonem oraz, przyjmując szerszą perspektywę, czy zgodzą się ustąpić w Azji pola Chińczykom, bez uciekania się do środka ostatecznego, jakim jest wojna?¹

Oczywiście Stany Zjednoczone nie będą chciały prowadzić potencjalnej wojny z Chinami w pojedynkę. Będą starały się zbudować koalicję państw równoważących potęgę Państwa Środka, z ważną rolą Japonii, Indii, Australii, Wietnamu, Korei Południowej, Singapuru, być może też Rosji. W rzeczy samej proces ten już zachodzi. Wypróbowanej strategii powstrzymywania nie uda się jednakże przeprowadzić rękami samych sojuszników. Innymi słowy, potęga Chin stała się tak znacząca, że strategia powstrzymywania nie powiedzie się bez bezpośredniego zaangażowania Ameryki. Ponadto uczestnicy sojuszu są od siebie zbyt oddaleni, aby bez amerykańskiej koordynacji mogli z sobą skutecznie współdziałać. Amerykanie nie mogą zatem liczyć na to, co udało się w trakcie II wojny światowej, gdy pokonano Wehrmacht rękami przede wszystkim Armii Czerwonej.

W poniższej analizie zobrazuję dwie koncepcje rozwoju stosunków amerykańsko-chińskich. Pierwsza wyrażona jest przez Zbigniewa Brzezińskiego i wciąż do pewnego stopnia reprezentowana przez liberalne — w amerykańskim rozumieniu — elity, w tym przez prezydenta Joego Bidena. Druga znalazła ekspozenta w osobie Johna Mearsheimera — profesora Uniwersytetu Chicagowskiego,

¹ W tym kontekście warto pamiętać o amerykańskich groźbach kierowanych pod adresem Rosji za mieszanie się w proces wyborczy w USA. Powtarzane są, także przez obecnego prezydenta Stanów Zjednoczonych, słowa, że Władimir Putin „zapłaci cenę” za ingerencję w wybory i wspieranie Donalda Trumpa. W słynnym już wywiadzie udzielonym George’owi Stephanopoulosowi Joe Biden zgadza się na określenie Putina mianem zabójcy, co jest wydarzeniem bezprecedensowym — tym bardziej, że nie może być ono traktowane jako coś przypadkowego. Zob. <https://www.good-morningamerica.com/news/story/biden-talks-cuomo-putin-migrants-vaccine-abc-news-76490303> (dostęp: 31.03.2021).

czołowego orędownika teorii ofensywnego realizmu. Analiza Mearsheimera nie napawa optymizmem i wyraźnie ukazuje, że USA i Chiny znajdują się na kursie kolizyjnym, o ile Państwo Środka będzie nadal tak dynamicznie się rozwijać.

Ewolucja stanowiska Brzezińskiego

Nie ulega wątpliwości, że dla doradcy do spraw bezpieczeństwa narodowego za prezydentury Jimmy'ego Cartera zasadniczym przeciwnikiem USA był ZSRR. Po jego upadku chodziło zaś Brzezińskiemu przede wszystkim o zapobieżenie możliwości odrodzenia Rosji jako wielkiego mocarstwa. W tym kontekście ważnym czynnikiem przyczyniającym się do zwycięstwa Ameryki nad Związkiem Radzieckim był antysowiecki sojusz amerykańsko–chiński, zainicjowany przez duet Nixon–Kissinger, zaś odnowiony przez Brzezińskiego². Współpraca między USA a Chinami przyniosła zatem obu państwom liczne korzyści, także po upadku ZSRR. Samemu zaś Brzezińskiemu pozwoliła na nawiązanie osobistych kontaktów z chińskim kierownictwem politycznym. Doświadczenie udanej współpracy wpłynęło bez wątpienia na przyjazny sposób postrzegania Chin przez Brzezińskiego, chęć włączenia ich w światowy krwiobieg gospodarczy. Przez bardzo długi okres Brzeziński uważał, że wzrost chińskiej potęgi — umożliwiony w dużej mierze przez Amerykę — nie będzie stwarzał zagrożenia z uwagi na gospodarczą współzależność państw. „Zarówno my, jak i Chińczycy wiemy, że jeśli jedna strona uderzy w drugą, sama ucierpi”³. Tym samym był przekonany, że można uniknąć starcia, jakie w historii zazwyczaj następowało, gdy dotychczasowy hegemon musiał przeciwstawić się wzrastającej potędze.

Wydaje się jednak, że w miarę upływu czasu optymizm Brzezińskiego w odniesieniu do relacji amerykańsko–chińskich malał. Siłą rzeczy niełatwo jest rewidować swój stosunek do kraju, z którym sojusz przyniósł bardzo wymierne korzyści — w dalszym ciągu chciałoby się go mieć u swego boku, jeżeli nie cały czas, to przynajmniej w najbardziej newralgicznych momentach. Stopniowo jednak ciężar faktów czynił coraz trudniejszym zadanie przechodzenia do porządku dziennego nad realną konkurencją Chin.

² Brzeziński przypomniał o tym w dyskusji, która odbyła się 16 listopada 2011 roku w ramach *National Committee On United States–China Relations*, <https://www.youtube.com/watch?v=f-nia12JO7AU> (dostęp: 1.04.2021).

³ Brzeziński w wywiadzie z Jeffreyem Brownem, 9 lutego 2012 roku, <https://www.youtube.com/watch?v=2dR6PrsOpc> (dostęp: 1.04.2021). Syn Zbigniewa Brzezińskiego, dyplomata Mark Brzezinski, w 2019 roku wciąż twierdził, że jego ojciec podtrzymywałby tezę o korzyściach płynących ze współpracy gospodarczej i braku zagrożenia ze strony Chin. Wydaje się, że przeocza on fakt stopniowej zmiany stanowiska ojca. Cytowana wypowiedź Zbigniewa Brzezińskiego, w której mówi on nie tylko o Rosji, ale także o Turcji jako możliwej części Zachodu, ma na celu wzmocnienie Zachodu właśnie w konfrontacji z Chinami.

Ciekawą i pouczającą rzeczą jest przeanalizowanie owej ewolucji Brzezińskiego — od obrony polityki amerykańskiej, umożliwiającej Chinom awans gospodarczy, do uświadomienia sobie, że Chiny stanowią jednak zagrożenie i należy zbudować koalicję, która stanęłaby na przeszkodzie dalszej ich ekspansji oraz przełożeniu chińskiej potęgi gospodarczej na militarną i polityczną. W dyskusji między Brzezińskim a Mearsheimerem, opublikowanej w *Foreign Policy* w 2005 roku (sama dyskusja odbyła się w rok wcześniej), stanowisko tego pierwszego jest klarowne: Chiny są nade wszystko zainteresowane rozwojem ekonomicznym, nie dążą do rzucenia rękawicy USA pod względem wojskowym, konflikt chińsko-amerykański nie jest nie tylko nieunikniony, ale nawet prawdopodobny. „Chiny — twierdził Brzeziński — pragną za wszelką cenę utrzymać swój wzrost gospodarczy. Konfrontacyjna polityka zagraniczna mogłaby ów wzrost narazić na szwank, boleśnie dotknąć setki milionów Chińczyków i zagrozić utrzymaniu władzy przez Partię Komunistyczną”⁴. Jego, prezentowanym wówczas, zdaniem, Chiny nie stanowią dla Ameryki zagrożenia militarnego. „Czterdzieści lat po uzyskaniu broni jądrowej Chińczycy mają tylko dwadzieścia cztery pociski balistyczne zdolne do uderzenia w terytorium Stanów Zjednoczonych”⁵. Państwo Środka to także kraj, który Stany Zjednoczone mogłyby łatwo zablokować i odizolować: „W razie konfliktu chiński handel morski zostałby całkowicie wstrzymany. Ustałby dopływ ropy naftowej i cała chińska gospodarka zostałaby sparaliżowana”⁶. Brzeziński dopuszczał myśl, że gdyby społeczno-polityczne napięcia lub społeczne nierówności stały się nie do opanowania, chińskie władze mogłyby zagrać kartą nacjonalistyczną. Jednak prawdopodobieństwo takiego obrotu spraw uważał za niewielkie. Wierzył, że uda się uniknąć negatywnych następstw związanych z pojawieniem się na scenie nowej potęgi.

Nie chcąc poddać się dyktatowi Mearsheimerowskiej teorii realizmu ofensywnego, która skazywałaby USA i Chiny na konfrontację, z wojną włącznie, Brzeziński twierdził, że teorie w stosunkach międzynarodowych mają charakter retrospektywny. Oznacza to, że teoria ulega modyfikacjom za każdym razem, gdy wydarza się coś, co do niej nie przystaje. Co więcej, teorie zbudowane na materiale empirycznym zaczerpniętym z przeszłości (tak jest w przypadku realizmu ofensywnego) nie biorą pod uwagę, do jakiego stopnia broń nuklearna zmienia bieg dziejów, wpływając na możliwość zaistnienia konfliktów. Ponadto wedle Brzezińskiego zachowanie państw nie jest z góry określone. Przykładowo, Japonia w 1941 roku mogła skierować swoją ekspansję w stronę Rosji, nie zaś Wielkiej Brytanii i USA, a wówczas jej losy mogły potoczyć się inaczej. Brzeziński nie widział również sposobu, w jaki Chiny mogłyby pozbyć się amerykańskiej obecności w Azji. Nawet zresztą gdyby Chińczykom w jakiś sposób ta sztuka się

⁴ Z. Brzeziński, J.J. Mearsheimer, *Clash of the Titans*, <https://foreignpolicy.com/2009/10/22/clash-of-the-titans/> (dostęp: 1.04.2021).

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

udała, to w konsekwencji Japonia szybko wyprodukowałaby broń jądrową, rozwinęła pozajądrowy program zbrojeń i wybudziła uspiojony japoński nacjonalizm. Brzeziński wątpił, by taki scenariusz odpowiadał chińskim władzom.

Znaczące jest, że ze *Strategicznej wizji*, opublikowanej w 2012 roku, a więc osiem lat po wspomnianej dyskusji opublikowanej w *Foreign Policy*, wyłania się już inny obraz Chin i relacji chińsko–amerykańskich. Nie ulega wątpliwości, że Brzeziński pozostawał pod wrażeniem rozwoju Państwa Środka. Porównanie infrastruktury Chin i USA wypada jednoznacznie na korzyść Chin. Najistotniejsze wszakże, z punktu widzenia prowadzonych rozważań, jest zawarte tam stwierdzenie Brzezińskiego, że Rosja powinna zostać włączona do politycznego i gospodarczego systemu świata zachodniego, jednak pod warunkiem, że na jej czele nie będzie stał Władimir Putin⁷. Amerykański polityk stwierdza *explicite*, że

Europa to dziś wciąż niedokończony projekt. I pozostanie nim, dopóki Zachód w sposób strategicznie trzeźwy i rozważny nie przyjmie do swego grona Turcji na bardziej równych warunkach oraz nie otworzy się politycznie i gospodarczo na Rosję. Taki rozszerzony Zachód może pomóc zakotwiczyć stabilność ewoluującej Eurazji [wyr. — P.K.]⁸.

Zatem niedługo przed śmiercią Brzeziński zaczął dopuszczać myśl o Rosji jako aliancie w koalicji antychińskiej. Jej udział w niej wydaje się, rzecz jasna, trudny do przeceniania, byłby to czynnik prawdopodobnie przesądzający wynik zmagania chińsko–amerykańskich. Czy jednak jest on możliwy? Rosjanie, co oczywiste, obawiają się nie tylko zdominowania przez Amerykanów świata, ale także wzrostu chińskiej potęgi — tym bardziej, że długość ich granicy z Chinami wynosi ponad cztery tysiące kilometrów. Przykładowo rosyjskim władzom do myślenia musi dawać coraz poważniejsza obecność Chińczyków na Syberii. Jak stwierdził szef moskiewskiego Instytutu Analiz Politycznych i Wojskowych Aleksander Chramczichin: „Tylko naiwni mogą mówić o rosyjsko–chińskim partnerstwie strategicznym. Pekin potrzebuje zasobów naturalnych i terytorium. Granica zostałaby przekroczona, gdyby Rosja osłabła, a w Chinach doszłoby do poważnego kryzysu, który wymagałby ekspansji zewnętrznej”⁹. Z drugiej jednak strony, uwagi nie powinny uchodzić bardzo złe stosunki Rosji ze Stanami

⁷ „Niestety Putinowska wizja przyszłości opiera się na wstecznej kombinacji wojowniczego nacjonalizmu, niemal nieskrywanej wrogości do Stanów Zjednoczonych w związku z ich zwycięstwem w zimnej wojnie oraz tęsknoty zarówno za nowoczesnością, jak i powrotem do statusu supermocarstwa (sfinansowanym, zgodnie z jego nadziejami, przez Europę). Państwo, jakie ma nadzieję zbudować, uderzająco przypomina faszystowski eksperyment we Włoszech: wysoce autorytarne (ale nie totalitarne) rządy opierające się na symbiotycznym związku elity władzy z oligarchią biznesową, kierujące się ideologią niemal nieskrywanego, pompacyjnego szowinizmu”; Z. Brzeziński, *Strategiczna wizja. Ameryka a kryzys globalnej potęgi*, przeł. K. Skonieczny, Kraków 2013, wersja mobi, loc 3186–3192.

⁸ *Ibidem*, wersja mobi, loc. 2852.

⁹ Wypowiedź dla dziennika „Rzeczpospolita”. Zob. <https://www.rp.pl/Polityka/307029903-Syberia-nie-obroni-sie-przed-Chinami.html> (dostęp: 31.03.2021).

Zjednoczonymi i Europą, których najdobitniejszym potwierdzeniem są nałożone przez Zachód na Rosję sankcje gospodarcze. Nie ulega wątpliwości, że władze w Pekinie nie posunęłyby się do pouczenia Rosji w zakresie poszanowania praw człowieka, sposobu traktowania opozycjonistów politycznych, wyparcia demokracji liberalnej przez „demokrację sterowaną”, czyli w skrócie do kwestionowania rządów Putina, gdyż naraziłyby się wyłącznie na śmieszność. W tym świetle nadzieje Pekinu na polityczne pozyskanie Rosji lub na neutralność Rosji w sporze z USA mają pewne uzasadnienie.

Oczywiście w samych Stanach Zjednoczonych obok zagorzałych przeciwników Rosji istnieją przedstawiciele środowisk intelektualnych i politycznych, którzy pracują na rzecz poprawy stosunków amerykańsko–rosyjskich¹⁰. Jednym z nich jest John Mearsheimer. Podstawowym według niego problemem polityki amerykańskiej jest wzrost potęgi Chin. Kluczową kwestią w przewyżczeniu tego problemu jest obecność w amerykańskim obozie sojuszniczym Rosji. W tym kontekście rozpatrywać można wykładowe tournée Mearsheimera po świecie, w którym przekonywał, że to Zachód — nie zaś Rosja — ponosi odpowiedzialność za aneksję Krymu¹¹.

Wizja Mearsheimera

Swoją nienapawającą optymizmem analizę rozwoju stosunków amerykańsko–chińskich Mearsheimer wypowiadał przy wielu okazjach. W skróconej wersji zawarta jest ona w przywołanej dyskusji z Brzezińskim. Najpełniej Mearsheimer wypowiedział się w rozdziale dołączonym do najnowszego wydania jego *Tragizmu polityki mocarstw*, zatytułowanym *Czy wzrost potęgi Chin doprowadzi do wojny?* Rozdział ten znajduje się również w polskim wydaniu Mearsheimerskiego *opus magnum*. Argumenty amerykańskiego badacza zbudowane są, jak wiadomo, na teorii ofensywnego realizmu. Na jej gruncie państwa, w tym także mocarstwa, są zdeterminowane do określonych działań i zachowań przez samą naturę systemu międzynarodowego, w którym nadrzędnym celem aktorów–państw jest przetrwanie. System ten jest anarchiczny (w tym sensie, że nie jest hierarchiczny — nie istnieje arbiter nadrzędny wobec woli państw, a zatem państwa w ostateczności mogą liczyć tylko na własne siły), każde państwo — także

¹⁰ Jednym z najważniejszych spośród nich był zmarły w zeszłym roku Stephen F. Cohen — sowietolog, wykładowca między innymi Princeton University. Por. jego ostatnią książkę *War with Russia? From Putin and Ukraine to Trump and Russiangate*, New York 2019. W słynnym artykule opublikowanym w „The Nation” 3 marca 2014 roku Cohen stwierdził, że „amerykańskie media w sprawach Rosji są dziś mniej obiektywne, mniej wyważone, bardziej konformistyczne i niewiele mniej ideologiczne niż w czasach zimnej wojny”.

¹¹ Zob. J.J. Mearsheimer, *Why the West — Not Putin — Is Responsible for the Ukraine Crisis*. Jeden ze swych wykładów na powyższy temat Mearsheimer wygłosił w Uniwersytecie Jagiellońskim w 2016 roku. Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=1ZrNhmdHzY4> (dostęp: 31.03.2021).

słabe — ma w nim możliwość wyrządzenia szkody innemu, państwa nie mogą być pewne przyszłych intencji innych oraz zakłada się, że działają racjonalnie. Z tak zarysowanego systemu wyłania się strach, jaki państwa wzajemnie do siebie odczuwają oraz dążenie do potęgi, bo tylko jej kumulacja zwiększa szanse zrealizowania nadrzędnego celu, jakim jest przetrwanie¹². W ujęciu Mearsheimerowskiej teorii Chin nie są wyjątkiem i będą działały zgodnie z logiką tego systemu. To oznacza, że będą chciały zdobyć pozycję regionalnego hegemonu, czemu z kolei musi się przeciwstawić jedyny istniejący hegemon regionalny — Stany Zjednoczone Ameryki.

Dlaczego Chiny miałyby zachowywać się inaczej niż Stany Zjednoczone? Czy Chińczycy są moralnie wyżsi od Amerykanów? Mniej nacjonalistyczni? Mniej zainteresowani własnym przetrwaniem? Większą wagę przywiązują do zasad? Rzecz jasna we wszystkich tych przypadkach odpowiedź brzmi: nie. Z tych właśnie powodów twierdzę, że Chiny podążą ścieżką wytyczoną przez elementarną logikę realizmu i podejmą próbę zdominowania Azji¹³.

Wyraźnie widać, że autor *Dlaczego politycy kłamią?* nie wierzy, że konfucjańska kultura, w której zanurzone są Chiny, zapobiegnie współzawodnictwu między Państwem Środka a sąsiadami i Stanami Zjednoczonymi. Według niego konfucjanizm dla Chińczyków jest tym, czym liberalizm dla polityków amerykańskich — narzędziem kamuflażu pozwalającym kreować się na idealistów, podczas gdy w rzeczywistości działają w myśl zasad *Realpolitik*. Wedle Mearsheimera ryzyko wybuchu ograniczonej wojny między koalicją zbudowaną przez USA a Chinami jest większe aniżeli ryzyko wybuchu wojny między dwoma supermocarstwami w okresie zimnej wojny. Nie są w stanie jej powstrzymać powiązania gospodarcze, ponieważ polityka jest istotniejsza od ekonomii i, co za tym idzie, „kwesie bezpieczeństwa niemal zawsze biorą górę nad interesami ekonomicznymi”¹⁴. Chicagowski badacz przypomina, że przed I wojną światową państwa europejskie także były ze sobą powiązane ekonomicznie i przeżywały okres prosperity, ale nie zapobiegło to wybuchowi wojny. Możliwość wybuchu w Azji wojny między mocarstwami potęguje geografia tego kontynentu oraz wytworzenie się systemu zachwianej wielobiegunowości (zachwianej, gdyż Chiny będą przewyższać potęgą wszystkie inne państwa regionu).

W układach wielobiegunowych istnieje więcej potencjalnych par konfliktu [...], większa liczba graczy sprawia, że trudniej o równomierny rozkład potęgi [...], istnieje większe ryzyko błędnej kalkulacji [...], państwom łatwiej jest zmieniać sojusze oraz przerzucać się nawzajem odpowiedzialnością [...], potencjalny hegemon wzbudza większy niepokój wśród rywali, co popycha ich do przyjmowania ryzykownych strategii, które mogą doprowadzić do wojny¹⁵.

¹² Zob. J.J. Mearsheimer, *Tragizm polityki mocarstw*, przeł. P. Nowakowski, J. Sadkiewicz, Kraków 2019, s. 5–16.

¹³ *Ibidem*, s. 444.

¹⁴ *Ibidem*, s. 464.

¹⁵ *Ibidem*, s. 472.

Do wszystkich powyższych czynników należy doliczyć jeszcze jeden, który znacząco zwiększa prawdopodobieństwo konfliktu. Jest nim chiński nacjonalizm, który ma także charakter oddolny. Oznacza to, że jest on autentyczną, nie zaś odgórnie sterowaną, postawą bardzo wielu Chińczyków. Świadomość stulecia narodowego upokorzenia (1839–1949) jest wśród nich rozpowszechniona. Podobnie jak rozpowszechnione jest pragnienie rewanzu, pomszczenia czasów, kiedy to szlachetne Chiny stały się ofiarą drapieżnych mocarstw, ze Stanami Zjednoczonymi na czele.

Konkluzje

Jeśli przyjmiemy, że chicagowski badacz ma rację, to w dwuznacznym świetle stawia on część amerykańskich elit politycznych, w tym oczywiście i Brzezińskiego. Ich działania okazały się bowiem na tyle krótkowzroczne, że umożliwiając Chinom skok gospodarczy, między innymi przez włączenie ich do Światowej Organizacji Handlu w 2001 roku — za czym optował obecny amerykański prezydent Joe Biden — nie przewidziały dalekosiężnych konsekwencji swoich działań. Pojawia się oczywiście pytanie, czy można było zapobiec spektakularnemu i niebezpiecznemu dla USA rozwojowi Chin. Z pewnością było to zadanie niezwykle trudne. Wydaje się jednak, że w mocy Ameryki leżało znaczące spowolnienie tego procesu.

Wizja Mearsheimera jest odmalowana w ciemnych barwach. Jego teoria ma wszakże silne podstawy i ignorowanie jej na tej tylko podstawie, że jej odbiór nie sprawia przyjemności, byłoby poważnym błędem. W pełni świadomi są już tego amerykańscy decydenci polityczni bez względu na przynależność partyjną, jako że strategia powstrzymywania Chin jest już od pewnego czasu wdrażana. Informacje o wielu podejmowanych działaniach nie docierają zapewne do opinii publicznej, stanowiąc przedmiot zabiegów zakulisowych. Jednak te, o których słychać, nie pozostawiają w tej kwestii wątpliwości.

Zasadniczą wątpliwość rodzi natomiast pytanie, czy amerykańska reakcja nie następuje zbyt późno: czy Mearsheimerowski głos, który dziś jawi się jako dość oczywisty, nie był zbyt długo ignorowany¹⁶. Część amerykańskich polityków (w tym Brzeziński i obecny prezydent Joe Biden) nie przewidzieli, że podarowanie tak utalentowanym ludziom jak Chińczycy czterdziestu lat swobodnego rozwoju spowoduje nie tylko to, że Chiny wejdą w gospodarczy krwiobieg świata (przez to staną się, jak liczono, przewidywalną częścią porządku światowego), ale wyrosną na realną konkurencję dla Ameryki. Staną się państwem, które może pokusić się o regionalną hegemonię w Azji Wschodniej, państwem o ogromnych

¹⁶ Gwoli ścisłości należy dodać, że w datowanym na 2001 rok pierwszym wydaniu *Tragizmu polityki mocarstw* kwestia chińska nie jest postawiona w należyty, dosadny sposób. Dopiero trzy lata później Mearsheimer dostrzegł i zaczął opisywać chińskie niebezpieczeństwo dla Ameryki.

wpływach w skali globu, których powstrzymanie będzie arcytrudnym, o ile w ogóle możliwym do wykonania, zadaniem.

Bibliografia

- Biden J., Wywiad z Georgem Stephanopoulosem, <https://www.goodmorningamerica.com/news/story/biden-talks-cuomo-putin-migrants-vaccine-abc-news-76490303>.
- Brzeziński Z., *Strategiczna wizja. Ameryka a kryzys globalnej potęgi*, przeł. K. Skonieczny, Kraków 2013.
- Brzeziński Z., Wystąpienie w ramach *National Committee On United States–China Relations*, <https://www.youtube.com/watch?v=fnia12JO7AU>.
- Brzeziński Z., Wywiad z Jeffreyem Brownem, 9.02.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=2dR-6PrsOpc>.
- Brzeziński Z., Mearsheimer J.J., *Clash of the Titans*, <https://foreignpolicy.com/2009/10/22/clash-of-the-titans/>.
- Chramczichin A., *Syberia nie obroni się przed Chinami*, <https://www.rp.pl/polityka/art1868281-syberia-nie-obroni-sie-przed-chinami>.
- Cohen F., *Media Malpractice. Putin, Sochi and Ukraine*, „The Nation” 3.02.2014.
- Cohen F., *War with Russia? From Putin and Ukraine to Trump and Russiangate*, New York 2019.
- Mearsheimer J.J., *Tragizm polityki mocarstw*, przeł. P. Nowakowski, J. Sadkiewicz, Kraków 2019.
- Mearsheimer J.J., *Why the West — Not Putin — Is Responsible for the Ukraine Crisis*, <https://www.youtube.com/watch?v=1ZrNhmdHzY4>.

ELŻBIETA KUŹELEWSKA

ORCID: 0000-0002-6092-7284

Uniwersytet w Białymstoku

ekuzelewska@uwb.edu.pl

Prezydent w systemie politycznym Rosji. Rozwiązania prawne i praktyka polityczna

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, głowa państwa, Putin, prezydent, władza wykonawcza.

THE PRESIDENT IN THE POLITICAL SYSTEM OF RUSSIA: LEGAL BASIS AND POLITICAL PRACTICE

Abstract

The president's strong position in Russia's political system results from two important factors. First of all, these are constitutional and legal solutions that equip the president with a range of powers of his own and those of other authorities, making the head of state office almost hegemonic. Secondly, these are extra-legal factors, the so-called personality factors, assigned to individual Russian presidents who exercised power under almost on the same legal regulations and very similar competences. However, the presidencies of Yeltsin, Medvedev, and Putin were very different. The article analyzes the thesis that until March 2020, the strong position of the Russian president was not only legal, but also "personal." The announced amendment of the Constitution in 2020 in terms of counting the president's new term of office means Putin's attempt to give priority to legal regulations, which in consequence will allow the extension of his rule in the majesty of the law and will not allow a system of "two powers."

Keywords: executive power, head of state, Putin, president, Russian Federation.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest zbadanie konstytucyjno-prawnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Rosji. Obecną pozycję ustrojową prezydenta Rosji określają przepisy Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993 roku i federalnej ustawy

o wyborach prezydenta Rosyjskiej Federacji. Federacja Rosyjska jest przykładem państwa, w którym pozycja konstytucyjna prezydenta jest niezwykle mocna. Konstytucja Federacji Rosyjskiej (FR) z 1993 roku umieściła prezydenta wysoko w hierarchii władzy państwowej i ustanowiła de facto „super-prezydencką demokrację”¹. Prezydent ma uprawnienia władzy wykonawczej oraz rozległe prerogatywy dotyczące polityki wewnętrznej i zagranicznej. Zauważalny jest jednak pogłębiający się dysonans między umocowaniem prawnym prezydenta a realną praktyką i polityczną potrzebą. Chodzi przede wszystkim o długość i liczbę kadencji oraz problem sukcesji. Rodzi się też pytanie, czy pozycja prezydenta Rosji spowodowana jest bardziej realiami konstytucyjno-prawnymi, czy może kulturą polityczną, tradycją, siecią powiązań w „głębokim państwie”, a może osobowością głowy państwa. Niewątpliwie władza Władimira Putina jest znaczenie większa niż Borysa Jelcyna czy Dimitrija Miedwiediewa, chociaż wszyscy funkcjonowali w tych samych ramach ustrojowych. Sytuacja diametralnie zmieniła się w marcu 2020 roku, kiedy Duma przegłosowała poprawki do Konstytucji rosyjskiej. Kluczowe zmiany „wyzerowania” kadencji prezydenta, czyli liczenie od nowa kadencji Putina na stanowisku głowy państwa, umacniają jeszcze bardziej zarówno urząd prezydenta, jak i samego Putina. W artykule zweryfikowana zostanie teza, że do lipca 2020 roku silna pozycja prezydenta Rosji miała umocowanie nie tylko prawne, ale przede wszystkim „osobowościowe”. Proponowana przez parlament, zatwierdzona przez Sąd Konstytucyjny oraz poparta w referendum zmiana Konstytucji w zakresie sposobu liczenia kadencji prezydenta ewidentnie wskazują na próbę wzmocnienia przez Putina wymiaru konstytucyjnoprawnego. Rozwiązanie to odnosi się do doświadczeń innych postradzieckich republik², a społeczne przyzwolenie na autorytarne rządy Putina ma swe korzenie w tęsknocie za silną władzą gwarantującą obywatelom stabilizację, a państwu porządek (efekt spuścizny Jelcyna)³.

Do zrealizowania przyjętego celu posłuży analiza prawa wyborczego w związku z wyborami na urząd prezydenta, omówienie zakresu kompetencji prezydenta, a także wskazanie pozakonstytucyjnych czynników (do niedawna przeważających) mających bezpośredni wpływ na umocnienie pozycji prezydenta Rosji. W artykule nie zostaną przedstawione wszystkie przepisy prawne dotyczące urzędu prezydenta, lecz głównie te, które w sposób jednoznaczny wzmacniają zarówno pozycję prezydenta w ogóle, jak i wobec pozostałych organów władzy.

¹ S.E. Cox, *Reverse Revolution: Russia's Constitutional Crisis*, „Pacific Rim Law & Policy Journal” 22, 2013, s. 181.

² E. Kuźelewska, A.R. Bartnicki, *Model władzy w państwach postsowieckich*, „Politeja” 2016, nr 41, s. 270 n.

³ A.R. Bartnicki, *Borys Jelcyn jako przywództwa polityczny*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2018, nr 1, s. 54.

1. Prawo wyborcze na urząd prezydenta

Prezydent wybierany jest w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i w głosowaniu tajnym. Wybory na urząd prezydenta są uregulowane w Konstytucji, ustawach federalnych i innych aktach prawnych⁴. Wybory na urząd prezydenta Rosji zarządza Rada Federacji, a rejestracji kandydatów dokonuje Centralna Komisja Wyborcza. W ustawie federalnej o wyborach prezydenta Federacji Rosyjskiej (dalej: FR) zawarte są przepisy, które w znacznym stopniu dyskryminują kandydatów. Kandydatów na urząd prezydenta FR zgłaszają partie polityczne i bloki wyborcze. Kandydat może również dokonać samozgłoszenia, jednak w tym wypadku niezbędne jest wskazanie grupy co najmniej 500 wyborców popierających danego kandydata⁵. Zgłoszenie kandydatury przez partię polityczną, blok wyborczy lub kandydata indywidualnego pociąga za sobą konieczność zebrania dwóch milionów podpisów popierających ową kandydaturę (przy czym nie więcej niż 50 tysięcy podpisów wyborców z jednego podmiotu federacji, co oznacza, że kandydat musi zdobyć podpisy poparcia w przynajmniej 40 podmiotach federacji). Z kolei kandydat zgłoszony przez partie polityczne, które w ostatnich wyborach parlamentarnych wprowadziły swoich przedstawicieli do Dumy Państwowej, jest zwolniony ze zdobywania dwóch milionów głosów poparcia⁶. Rozwiązanie takie zdecydowanie premiuje kandydatów silnych partii politycznych.

Kandydat na urząd prezydenta musi być obywatelem Rosji, mieć ukończone 35 lat, korzystać z czynnego prawa wyborczego, zamieszkiwać na terytorium kraju na stałe nie krócej niż dziesięć lat. Za wybranego uznaje się kandydata, który uzyskał ponad połowę głosów osób uczestniczących w głosowaniu. Jeżeli żaden z kandydatów nie zdobył wymaganej większości, w terminie dwóch tygodni przeprowadza się drugą turę wyborów spośród dwóch kandydatów, którzy w pierwszej turze otrzymali największą liczbę oddanych głosów. W drugiej turze na prezydenta zostaje wybrany kandydat, który otrzymał ponad połowę głosów osób biorących udział w wyborach. Wybory na urząd prezydenta są wiążące, jeżeli w głosowaniu wzięła udział ponad połowa uprawnionych do głosowania.

Nowelizacja rosyjskiej konstytucji z grudnia 2008 roku wydłużyła okres kadencji prezydenta z czterech do sześciu lat (art. 81). Przed nowelizacją Konstytucji z lipca 2020 roku kadencja prezydenta Rosji wynosiła sześć lat z zastrzeżeniem, że ta sama osoba może sprawować urząd maksymalnie dwie kolejne kadencje. Rozwiązanie takie oznaczało, że w 2024 roku Putin nie mógłby kandydować na

⁴ A. Stelmach, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003, s. 220.

⁵ J. Matwiejuk, *Rosja*, [w:] *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012, s. 295.

⁶ Artykuł 36 ust. 2 znowelizowanej Ustawy Federalnej Nr 64-FZ, 26.04.2007, http://cikrf.ru/eng/law/fl19fz/chap_5.html.

urząd prezydenta — musiałyby odczekać jedną kadencję. W znowelizowanej Konstytucji wprowadzono kilka zmian, w tym najbardziej istotną dotyczącą kadencyjności prezydenta. W artykule 81 dodano ustęp 31 który stanowi, że osobie, która zajmowała już wcześniej stanowisko prezydenta, bez względu na liczbę kadencji, nie wlicza się czasu, przez który sprawowała władzę, zanim w życie weszły wprowadzane poprawki do Konstytucji.

Poprawki uchwalone przez Dumę zostały zatwierdzone przez Radę Federacji oraz parlamenty wszystkich 85 regionów Rosji. Co więcej, Sąd Konstytucyjny wydał orzeczenie o zgodności proponowanych zmian z Konstytucją. Odbyło się także głosowanie obywateli Rosji (przełożone z kwietnia 2020 roku z uwagi na pandemię). Referendum odbyło się 1 lipca 2020 roku, choć głosować można było przedterminowo już od 25 czerwca 2020 roku. Propozycja zmian konstytucyjnych, w tym „wyzerowania” kadencji prezydenta Putina, została poparta większością 77,9% głosujących przy wysokiej (68%) frekwencji⁷. Wynik referendum pozwolił Putinowi pozostać prezydentem do 2030 roku i ponownie ubiegać się o urząd (czyli de facto pełnić tę rolę nawet do 2036 roku).

Nowelizacja Konstytucji w postaci „wyzerowania”, czyli liczenia od nowa kadencji obecnego prezydenta, przypomina skopiowanie rozwiązań stosowanych w byłych republikach postradzieckich, w tym w szczególności „modelu białoruskiego”, w którym za sprawą referendum w 2004 roku doszło do zniesienia ograniczeń w zakresie liczby kadencji sprawowanych przez urzędującego prezydenta Aleksandra Łukaszenkę⁸. Przypomnieć należy, że propozycja nielimitowanej liczby kadencji głowy państwa brana była pod uwagę przy poprzedniej nowelizacji Konstytucji (w 2008 roku). Wówczas Putin nie wyraził na to zgody. Obecna zmiana jego stanowiska podyktowana jest zapewne brakiem zaufanego człowieka w roli „jednokadencyjnego prezydenta” oraz próbą niedopuszczenia do „dwuwładzy”.

Niezwykle trudno jest odwołać prezydenta z urzędu w drodze impeachmentu. Artykuł 93 Konstytucji rosyjskiej stanowi, że jedynym powodem odwołania głowy państwa ze sprawowanego urzędu jest oskarżenie o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa, dodatkowo potwierdzonego orzeczeniem Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej o wystąpieniu w działaniach prezydenta znamion przestępstwa oraz orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej o przestrzeganiu obowiązującego trybu wysunięcia oskarżenia. Warto podkreślić brak odpowiedzialności politycznej prezydenta — ponosi odpowiedzialność prawną. Art. 15 ust. 2 rosyjskiej Konstytucji stanowi, że „[o]rgany władzy państwowej, organy samorządu lokalnego, osoby pełniące funkcje państwowe,

⁷ A. Legucka, *Putin Forever? Russian Vote to Change the Constitution*, https://pism.pl/publications/Putin_Forever_Russians_Vote_to_Change_the_Constitution.

⁸ J. Zaleśny, *System konstytucyjny Białorusi*, Warszawa 2011, s. 30; M. Czerwiński, *Prezydent jako głowa władzy wykonawczej — model białoruski*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 198.

obywatele i ich organizacje obowiązane są przestrzegać Konstytucji Federacji Rosyjskiej”. Prezydent nie ponosi odpowiedzialności konstytucyjnej za naruszenie prawa, lecz jedynie odpowiedzialność karną w formie pozbawienia urzędu tylko za zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa⁹.

Procedurę odwołania prezydenta z urzędu przeprowadzają obie izby parlamentarne, przy czym *impeachment* prezydenta nie może być wszczęty w trakcie rozpatrywania sprawy rozwiązania parlamentu (art. 109 ust. 4 Konstytucji). Procedura *impeachmentu* w zasadzie stanowi „parasol” konstytucyjnej ochrony głowy państwa przed przeciwnikami politycznymi. Skomplikowany tryb odwoławczy wyraźnie działa na korzyść prezydenta i pozwala mu na skuteczne przeciwstawianie się oskarżeniom¹⁰. Nieudana procedura *impeachmentu* została wszczęta w Rosji dwukrotnie (1995 i 1998)¹¹.

2. Kompetencje i uprawnienia prezydenta

Prezydent Rosji jest głową państwa, gwarantem Konstytucji oraz praw i wolności człowieka i obywatela. Zapewnia harmonijne funkcjonowanie i współdziałanie organów władzy państwowej. Mimo, że w art. 10 Konstytucji zawarta jest zasada podziału władzy, to w praktyce prezydent Rosji sprawuje zarówno władzę wykonawczą, jak i ustawodawczą¹².

Szczególną uwagę zwracają rozległe uprawnienia prezydenta wobec organów władz lokalnych. Art. 85 Konstytucji pozwala prezydentowi na korzystanie z procedury rozjemczej w celu rozstrzygnięcia sporów między organami władzy państwowej a organami władzy państwowej podmiotów FR, jak również między organami władzy państwowej podmiotów FR. W wypadku nieosiągnięcia porozumienia może on przekazać rozstrzygnięcie sporu właściwemu sądowi. Co więcej, do czasu rozstrzygnięcia sprawy przez właściwy sąd prezydent FR ma prawo zawieszać obowiązywanie aktów organów władzy wykonawczej podmiotów FR w przypadku gdy akty te są sprzeczne z Konstytucją FR, ustawami federalnymi i umowami międzynarodowymi ratyfikowanymi przez FR bądź naruszają prawa

⁹ J. Kowalski, *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa 2009, s. 309.

¹⁰ J. Kondratiewa-Bryzik, *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 20010, s. 255.

¹¹ Szerzej zob. A. Felkay, *Yeltsin's Russia and the West*, Westport, CT-London 2002, s. 107, 203–204; B. Dziemidok-Olszewska, *Odpowiedzialność prezydenta i rządu w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 359; A.R. Bartnicki, *Borys Jelcyn — anatomia politycznej degeneracji*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 269.

¹² R. Albert, *Presidential values in parliamentary democracies*, „International Journal of Constitutional Law” 8, 2010, nr 2, s. 226.

i wolności człowieka i obywatela. Uprawnienie prezydenta do stosowania „procedur pojednawczych” w celu rozwiązywania konfliktów między organami państwowymi oraz prawo skierowania takich sporów do sądu oznacza w zasadzie przejęcie przez niego tradycyjnej roli sądownictwa w rozwiązywaniu sporów¹³.

Ponadto, po wygranych wyborach prezydenckich w 2000 roku, pierwszą ważną inicjatywą podjętą przez prezydenta Władimira Putina jako nowego prezydenta Rosji było wydanie dekretu prezydenckiego nr 849 w sprawie pełnomocnika prezydenta FR w okręgu federalnym z 13 maja 2000 roku. Dekret ten stał się pierwszą próbą odzyskania przez prezydenta władzy¹⁴, która została oddana w ręce coraz bardziej niesfornych regionów w okresie Jelcyna w zamian za ich wsparcie w krytycznych momentach¹⁵.

Jeśli chodzi o zakres kompetencji prezydenta wobec parlamentu, to jest on znaczny. Prezydent może rozwiązać lub skrócić kadencję izby niższej parlamentu. Art. 111 ust. 4 Konstytucji stanowi, że po trzykrotnym odrzuceniu przez Dumę Państwową przedstawionych kandydatur na przewodniczącego Rady Ministrów prezydent rozwiązuje Dumę i zarządza nowe wybory. Kadencja Dumy może też zostać skrócona w przypadku wyrażenia przez nią wotum nieufności wobec rządu lub odmowy udzielenia przez nią wotum zaufania rządowi (art. 117 ust. 3 i 4). Możliwość skrócenia kadencji parlamentu uprzywilejowuje pozycję prezydenta w relacjach z władzą ustawodawczą i jest także wymownym symbolem porażki parlamentu w sporze konstytucyjnym w Rosji w latach 1992–1993, jak również w sprawie procedury impeachmentu prezydenta w 1998 roku. Prezydentowi jest stosunkowo łatwo rozwiązać Dumę, natomiast procedura odwołania prezydenta z urzędu jest praktycznie niemożliwa¹⁶.

Prezydent ma prawo zarządzić referendum ogólnokrajowe i w ten sposób ominiąć procedury tworzenia prawa przez parlament, ma także inicjatywę ustawodawczą i weto ustawodawcze. Prezydent podpisuje i ogłasza ustawy, może wydawać dekrety z mocą ustawy. Głowa państwa przedkłada izbie niższej projekty ustaw, podpisuje i ogłasza ustawy. Zwraca się do parlamentu z dorocznymi orędziami o stanie państwa i podstawowych kierunkach wewnętrznej i zagranicznej polityki państwa. Prezydent ma prawo uczestniczenia w pracach parlamentu i jego organów oraz występowania przed nim w dowolnym czasie. W świetle powyższych rozwiązań ustrojowych wskazać należy, że prezydent realizuje swoje kompetencje przy pomocy aktów prawnych wysokiego rzędu — dekretów i rozporządzeń,

¹³ A.J. Weisman, *Separation of powers in post-Communist government: A constitutional case study of the Russian Federation*, „American University International Law Review” 10, 1995, nr 6, s. 1373.

¹⁴ E. Denkiewicz, *Ewolucja rosyjskiego federalizmu w epoce Władimira Putina*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010, s. 117.

¹⁵ A.N. Domrin, *From fragmentation to balance: The shifting model of federalism in post-Soviet Russia*, „Transnational Law & Contemporary Problems” 15, 2006, s. 538–539.

¹⁶ A.J. Balikian, *The new Russian Federation Constitution: A legal framework adopted and implemented in a post-Soviet era*, „Suffolk Transnational Law Review” 18, 1995, s. 258.

które mają moc obowiązującą na terytorium całego kraju. To uprawnienie nie wymaga upoważnienia parlamentu. Pewną ciekawostką może być to, że prezydent Rosji Borys Jelcyn zgłosił blisko 1 500 dekretów (ukazów) w trakcie swojej kadencji, podczas gdy prezydent Władimir Putin, dysponujący znaczącą większością parlamentarną, wybiera zwykłą ścieżkę legislacyjną¹⁷. Osłabienie pozycji parlamentu przejawia się również tym, że żadnej z izb parlamentu nie przysługuje kompetencja uchylecia dekretu lub rozporządzenia prezydenta¹⁸. Uprawnienie do wydawania dekretów mających moc obowiązującą na terytorium całego kraju nadaje głowie państwa Federacji Rosyjskiej pozycję „instytucji efektywnie władczą i sterującej procesami rządzenia w państwie”¹⁹.

Kompetencje prezydenta wobec rządu również są rozległe. Prezydent Rosji kontroluje funkcjonowanie i działalność Rady Ministrów. Za zgodą Dumy Państwowej powołuje przewodniczącego rządu, ma prawo przewodniczyć jego posiedzeniom, podejmuje decyzję w sprawie jego dymisji (art. 83). Prezydent na wniosek przewodniczącego rządu powołuje na stanowisko i odwołuje zastępców przewodniczącego rządu i ministrów federalnych. Prawnie wskazany jest współudział prezydenta i parlamentu przy formowaniu rządu, jednak praktyka dowodzi, że przewagę ma prezydent, którego Konstytucja wyposaża w ogromną władzę, „niemal dyktaturę”²⁰. Może on bez większych przeszkód powoływać i odwoływać premierów, narażając się co najwyżej na werbalny sprzeciw ze strony parlamentu, stale zagrożonego w razie trzykrotnego sprzeciwu rozwiązaniem przez prezydenta²¹. Rząd ponosi odpowiedzialność polityczną przed prezydentem²².

Z pewnością konstytucyjnie silniejsza jest pozycja prezydenta niż premiera, ale wiele zależało od umocowania szefa rządu w danej konfiguracji politycznej²³. Większość z dotychczasowych premierów Rosji była w znacznym stopniu zależna od prezydenta. Wyjątek stanowił okres rządów premiera Putina, który kontrolował państwo, pozostając najważniejszą osobą w oczach społeczeństwa²⁴. Inny

¹⁷ R. Sakwa, *Russian Politics and Society*, New York 2008, s. 108.

¹⁸ M. Kowalska, *Geneza i kształt systemu konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 387.

¹⁹ E. Zieliński, *Parlament Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2002, s. 29.

²⁰ E.D. Mazo, *Constitutional roulette: The Russian Parliament's battles with the president over appointing a prime minister*, „Stanford Journal of International Law” 41, 2016, s. 123.

²¹ J. Zaleśny, *Prezydent a Rząd w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010, s. 89–91.

²² J. Zaleśny, *Współdziałanie rządu i prezydenta Federacji Rosyjskiej w realizacji inicjatywy ustawodawczej*, [w:] *Przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej. 20 lat doświadczeń*, red. A. Koseski, J. Wojnicki, Pułtusk 2011, s. 109.

²³ E. Kuźelewska, A.R. Bartnicki, *The constitutional and structural position of the President of the French Fifth Republic and the Russian Federation. The attempt at the comparative analysis*, [w:] *Evolution of the Constitutionalism in the Selected States of Central and Eastern Europe*, red. J. Matwiejuk, K. Prokop, Białystok 2010, s. 397.

²⁴ A.R. Bartnicki, *Wybrane problem rosyjskiego quasi-autorytaryzmu*, „Studia Politologiczne” 18, 2010, s. 219.

wyjątek miał miejsce we wcześniejszym okresie, gdy premierem był Jewgienij Primakow, który odgrywał rolę stabilizatora systemu i tworzył eksperyment dwuwładzy²⁵. Prezydent może ograniczać uprawnienia rządu przez dekrety wkraczające w kompetencje gabinetu. Rząd, mimo prawnych pozorów niezależności, był z reguły biernym realizatorem polityki Kremla. Jego słabość, z punktu widzenia prezydenta, była zresztą działaniem celowym²⁶. Wzrost politycznego znaczenia szefa rządu niósł ryzyko podważenia dominującej pozycji prezydenta oraz pociągał za sobą wzmocnienie roli parlamentu, partii politycznych czy też grup interesu²⁷. Sytuacja taka miała miejsce w 1998 roku, gdy premierem rządu został Jewgienij Primakow. Prezydentowi Jelcynowi chodziło raczej o taktyczne podzielenie się z Radą Najwyższą odpowiedzialnością za kryzys, a nie zasadniczą zmianę Konstytucji. Powołanie na stanowisko premiera Władimira Putina w 1999 roku oznaczało powrót do praktyki nieformalnej koncentracji władzy w rękach prezydenta²⁸. Objęcie w 2000 roku urzędu prezydenta przez Putina wyeliminowało przy okazji konflikt pomiędzy rządem a parlamentem w aspekcie opiniowania projektów ustaw przez rząd. Posłowie Dumy, wiedząc, że gabinet cieszy się zaufaniem prezydenta, a decyzje podejmowane przez rząd są akceptowane przez głowę państwa, „wzmocnili przywiązanie do rekomendacji udzielanych przez rząd w procesie formułowania inicjatywy ustawodawczej”²⁹.

Prezydent powołuje członków władzy sądowniczej. Nie może, co prawda, mianować sędziów Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Arbitrażowego ani Prokuratora Generalnego. Niemniej jednak to Rada Federacji powołuje ich na jego wniosek. Prezydent powołuje sędziów innych sądów federalnych. Prezydent ma prawo skierowania wniosku do Sądu Konstytucyjnego o dokonanie wykładni Konstytucji. Na podstawie wniosku prezydenta Sąd Konstytucyjny rozstrzyga sprawy zgodności z Konstytucją między innymi ustaw federalnych i aktów normatywnych prezydenta, Rady Federacji, Dumy Państwowej i rządu, konstytucji republik, statutów i innych (art. 125). Sąd Konstytucyjny rozstrzyga także o konstytucyjności partii politycznych i organizacji społecznych, co spotyka się z zarzutem, że kompetencja ta prowadzi do upolitycznienia Sądu Konstytucyjnego³⁰.

²⁵ A.R. Bartnicki, *Model dwuwładzy w poradzickiej Rosji — anomalia system czy odpowiedź na wyzwania transformacji?*, [w:] *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*, red. W. Konarski, A. Durska, S. Bachrynowski, Warszawa 2011, s. 442.

²⁶ L. Shevtsova, *Putin's Russia*, Washington 2005, s. 20.

²⁷ E. Kuźelewska, *Porównanie pozycji ustrojowej prezydenta Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, „*Studia Politologiczne*” 33, 2014, s. 434.

²⁸ W. Marciniak, *Reforma polityczna czy dezorganizacja? Kształtowanie się organów władzy wykonawczej w Rosji*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 153.

²⁹ J. Zaleśny, *Oddziaływanie Rządu Federacji Rosyjskiej na wykonywanie inicjatywy ustawodawczej*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, red. T. Mołdawa, J. Zaleśny, Warszawa 2011, s. 269.

³⁰ W. Sokolewicz, *Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Sądy Konstytucyjne w Europie. Białoruś, Litwa, Łotwa, Rosja*, t. 4, red. J. Trzciniński, Warszawa 2000, s. 321.

3. Czynniki pozakonstytucyjne

Konstytucja z 1993 roku, faktycznie oktrojowana przez Jelcyna (choć przyjęta w referendum³¹), nie odpowiadała politycznym ambicjom Jelcyna i Putina. Przede wszystkim narażała reżim na dość częste, a co za tym idzie uciążliwe wybory. Te, nawet w systemie ograniczonej demokracji, okazały się problematyczne, ponieważ dawały możliwość prezentacji alternatyw wyborczych. Konstytucja z 1993 roku ograniczała też liczbę kadencji prezydenckich do dwóch. Problem dwukadencyjności Jelcyn próbował rozwiązać poprzez przyjęcie założenia, że jego pierwsza prezydentura rozpoczęta w ramach Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej nie powinna się wliczać w jego kadencję, co w jego interpretacji oznaczało, że swoje rządy jako prezydent Rosji formalnie zaczął w 1996. Jednak wówczas Sąd Konstytucyjny nie wyraził zgody na „wyzerowanie” kadencji Jelcyna, co pokazało siłę i niezależność władzy sądowniczej. Druga i ewentualna trzecia kadencja Jelcyna okazały się nierealne z powodu kryzysu finansowego w 1998 roku i powszechnego zniechęcenia do prezydenta³². Putin natomiast rozwiązał problem konstytucyjnego ograniczenia kadencyjności poprzez „namaszczenie” na „tymczasowego prezydenta” swojego protegowanego Dimitrija Miedwiediewa (2008–2012). Jednocześnie na mocy zmian w Konstytucji z 2008 roku, od 2012 wydłużono kadencję prezydenta do sześciu lat. W dalszym ciągu formalnie nie był rozwiązany problem dwukadencyjności, co w przyszłości mogłoby rodzić ryzyko załamania się reżimu. Stąd też projektowane od początku 2020 roku zmiany konstytucyjne, które początkowo miały osłabiać władzę prezydenta na rzecz parlamentu, premiera, Rady Państwowej i Sądu Konstytucyjnego. Mogło to sugerować, że Putin w innej roli będzie chciał zachować dla siebie realną władzę w państwie. Tymczasem sprawy przybrały zupełnie inny obrót. Duma przegłosowała propozycję „wyzerowania” kadencji prezydenta Putina. Potrzeba zmiany Konstytucji w wersji pierwszej (czyli obejmującej zmniejszenie zakresu władzy prezydenta) pokazuje, że mimo praktyki politycznej, która sugeruje, że w Rosji nie zawsze realnie rządzi prezydent (końcówka kadencji Jelcyna, prezydentura Miedwiediewa), pozycja ustrojowa prezydenta jest jednak niezwykle silna. Pojawienie się na Kremlu polityka nie do końca lojalnego, z potencjałem budowania alternatywnego zaplecza, może grozić upadkiem reżimu. Same „wojny sukcesyjne” również mogłyby być niebezpieczne dla stabilności systemu³³. Prezydent nadal pozostaje zwornikiem państwa, „szafarzem” dóbr, głównym arbitrem sceny politycznej równoważącym

³¹ E. Kuźelewska, A.R. Bartnicki, *Referendum w Rosji, na Białorusi i Ukrainie: próba analizy porównawczej*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 25, 2010, s. 92.

³² P. Rutland, *Putin's path to power*, „Post-Soviet Affairs” 16, 2000, nr 4, s. 318–319.

³³ M. Domańska, *Putinizm po Putinie. O „głębokich strukturach” rosyjskiego autorytaryzmu*, „Prace OSW” 2019 nr 78, s. 60 n.

wpływy „klanów” i grup interesów. Właśnie funkcja „arbitra” wydaje się kluczowa³⁴. Putin realizował ją jako premier w okresie prezydentury Miedwiediewa, ale ten był wobec niego lojalny (choć nieśmiało próbował budować własne zaplecze). W 2024 roku mogłoby to być o wiele trudniejsze, a wykrystalizowanie się dwóch alternatywnych ośrodków władzy mogłoby oznaczać powrót do stanu chaosu z lat dziewięćdziesiątych.

Podsumowanie

Celem artykułu było zbadanie konstytucyjno-prawnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Rosji. Podporządkowanie prezydentowi ustawodawczych i wykonawczych instytucji państwa oraz przejście kontroli nad Dumą jednoznacznie wskazują na mocną pozycję głowy państwa. Do marca 2020 roku wydawało się, że czynniki prawno-konstytucyjne są mniej istotne niż osoba lidera. Wszyscy trzej prezydenci (Jelcyn, Putin, Miedwiediew) funkcjonowali w oparciu o te same przepisy konstytucyjne, a jednak pozycja Putina wyraźnie była silniejsza. Potwierdzało to tezę, że czynniki „osobowościowe” obok czynników konstytucyjnych decydowały o pozycji prezydenta Rosji, której źródłem na równi z przepisami konstytucyjnymi należy szukać także w spuściznie ZSRR i wzorcach władzy wywodzących się z dawnego reżimu politycznego oraz słabej klasy średniej, będącej ostoją demokracji³⁵. Tradycja ustrojowa i kultura polityczna przeszłości zostawiły wyraźne piętno na rosyjskim modelu prezydenckim oraz mechanizmach sprawowania władzy wertykalnej, czyli bezpośredniego podporządkowania władz lokalnych prezydentowi. Do tej pory wydawało się jasne, że silna pozycja prezydenta Rosji wynikała nie tyle z jego umocowania prawnego, co z jego osobowości oraz uwarunkowań politycznych. Czynniki osobowościowe osoby piastującej urząd prezydenta miały przewagę nad czynnikami stabilności instytucjonalnej i prawnej³⁶. Była to wygodna (i prawdziwa) teza obrazująca istniejący stan rzeczy w Rosji. Nie ma ona jednak zastosowania do okresu 2008–2012, gdy głową państwa był Miedwiediew, Putin zaś pełnił obowiązki premiera.

Długość trwania kadencji i możliwość reelekcji również mają wpływ na silną pozycję głowy państwa. Dotychczasowe przepisy prawne ewidentnie temu służą (sześciolatnia kadencja i możliwość pełnienia urzędu przez tę samą osobę wiele razy, choć z dochowaniem warunku przerwy po dwóch kadencjach z rządu). Jednakże konstytucyjno-prawna pozycja prezydenta Rosji nie jest w systemie

³⁴ A.R. Bartnicki, *Organizacja przestrzeni władzy przez Borysa Jelcyna i Władimira Putina — podobieństwa i różnice*, „Białostockie Studia Prawnicze” 20B, 2016, s. 283.

³⁵ A.R. Bartnicki, *Nieudany projekt — demokratyczna Rosja*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 34, 2012, nr 1, s. 61–62.

³⁶ M. Czajkowski, *Federacja Rosyjska*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajkowski, Wrocław 2007, s. 57.

politycznym Rosji hegemoniczna, głowa państwa ma bowiem wiele ograniczeń konstytucyjnych, zwłaszcza w kwestii obsadzania istotnych stanowisk w państwie. Widoczne to było w okresie prezydentury Dmitrija Miedwediewa. Oznaczałoby to, jak już wcześniej wskazano, że to głównie czynniki osobowościowe (a dokładniej osoba, która piastuje urząd prezydenta) decydowały o sile głowy państwa. Twierdzeniu temu przeczy marcowa nowelizacja Konstytucji. „Wyzerowanie” kadencji Putina (i przy okazji Miedwediewa) oznacza, że usiłuje on nadać pierwszeństwo ramom prawnym i w ten sposób przedłużyć swoje rządy legalnie³⁷. Putin czyni to, będąc świadomym swego wieku i sytuacji, że osoba zaufana wskazana przez niego (przerabiany wariant Putin–Miedwediew) i zapewne znacznie młodsza, prędzej czy później zacznie budować własne zaplecze polityczne i odsunie starszego Putina od władzy. Aprobata Putina dla „wyzerowania” swoich kadencji wskazuje, że sprawdzona dotychczasowa formuła wariantu — „Putin chwilowo premierem” — wyczerpała się. A na system „dwuwładzy” prezydent nie chce pozwolić.

Bibliografia

- Albert R., *Presidential values in parliamentary democracies*, „International Journal of Constitutional Law” 9, 2010, nr 2.
- Balikian A.J., *The new Russian Federation Constitution: A legal framework adopted and implemented in a post-Soviet era*, „Suffolk Transnational Law Review” 1995
- Bartnicki A.R., *Borys Jelcyn — anatomia politycznej degeneracji*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 251–272.
- Bartnicki A.R., *Model dwuwładzy w poradzieckiej Rosji — anomalia system czy odpowiedź na wyzwania transformacji?* [w:] *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*, red. W. Konarski, A. Durska, S. Bachrynowski, Warszawa 2011, s. 438–447.
- Bartnicki A.R., *Nieudany projekt — demokratyczna Rosja*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 34, 2012, nr 1.
- Bartnicki A.R., *Organizacja przestrzeni władzy przez Borysa Jelcyna i Władimira Putina — podobieństwa i różnice*, „Białostockie Studia Prawnicze” 20B, 2016.
- Bartnicki A.R., *Wybrane problem rosyjskiego quasi-autorytaryzmu*, „Studia Politologiczne” 18, 2010, s. 206–220.
- Bosiacki A., *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Rosji*, przeł. A. Kubik, Warszawa 2000.
- Cox S.E., *Reverse Revolution: Russia's Constitutional Crisis*, „Pacific Rim Law & Policy Journal” 22, 2013.
- Czajkowski M., *Federacja Rosyjska*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007, s. 41–60.
- Czerwiński M., *Prezydent jako głowa władzy wykonawczej — model białoruski*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 191–205.
- Denkiewicz E., *Ewolucja rosyjskiego federalizmu w epoce Władimira Putina*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010.

³⁷ *Putin po raz czwarty. Stan i perspektywy Rosji (2018–2024)*, Raport OSW, Warszawa 2018, s. 7.

- Domańska M., *Putinizm po Putinie. O „głębokich strukturach” rosyjskiego autorytaryzmu*, „Prace OSW” 2019.
- Domrin A.N., *From fragmentation to balance: The shifting model of federalism in post-Soviet Russia*, „Transnational Law & Contemporary Problems” 15, 2006.
- Dziemidok-Olszewska B., *Odpowiedzialność prezydenta i rządu w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 353–374.
- Felkay A., *Yeltsin’s Russia and the West*, Westport, CT-London 2002.
- Kondratiewa-Bryzik J., *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 20010, s. 249–259.
- Konstytucja Federacji Rosyjskiej z 1993 roku.
- Kowalska M., *Geneza i kształt systemu konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, red. A. Jach, Kraków 2011, s. 375–394.
- Kowalski J., *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa 2009.
- Kuźelewska E., *Porównanie pozycji ustrojowej prezydenta Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, „Studia Politologiczne” 33, 2014.
- Kuźelewska E., Bartnicki A.R., *Model władzy w państwach postsowieckich*, „Politeja” 2016, nr 41.
- Kuźelewska E., Bartnicki A.R., *Referendum w Rosji, na Białorusi i Ukrainie: próba analizy porównawczej*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 25, 2010.
- Kuźelewska E., Bartnicki A.R., *The constitutional and structural position of the President of the French Fifth Republic and the Russian Federation. The attempt at the comparative analysis*, [w:] *Evolution of the Constitutionalism in the Selected States of Central and Eastern Europe*, red. J. Matwiejuk, K. Prokop, Białystok 2010, s. 386–414.
- Legucka A., *Putin Forever? Russian Vote to Change the Constitution*, https://pism.pl/publications/Putin_Forever_Russians_Vote_to_Change_the_Constitution.
- Marciniak W., *Reforma polityczna czy dezorganizacja? Kształtowanie się organów władzy wykonawczej w Rosji*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 138–153.
- Matwiejuk J., *Evolution of the constitutional system of the Russian Federation*, [w:] *Evolution of Constitutionalism in the Selected States of Central and Eastern Europe*, red. J. Matwiejuk, K. Prokop, Białystok 2010, s. 349–239.
- Matwiejuk J., *Rosja*, [w:] *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012, s. 277–308.
- Mazo E.D., *Constitutional roulette: The Russian Parliament’s battles with the president over appointing a prime minister*, „Stanford Journal of International Law” 41, 2016.
- Putin po raz czwarty. Stan i perspektywy Rosji (2018–2024)*, Raport OSW, Warszawa 2018.
- Rutland P., *Putin’s path to power*, „Post-Soviet Affairs” 16, 2000, nr 4.
- Sakwa R., *Russian Politics and Society*, New York 2008.
- Shevtsova L., *Putin’s Russia*, Washington 2005.
- Sokolewicz W., *Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Sądy Konstytucyjne w Europie. Białoruś, Litwa, Łotwa, Rosja*, t. 4, red. J. Trzciniński, Warszawa 2000, s. 269–374.
- Stelmach A., *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003.
- Ustawa o wyborach deputowanych Dumy Państwowej i Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej.
- Ustawa o wyborach Prezydenta Federacji Rosyjskiej.
- Weisman A.J., *Separation of powers in post-Communist government: A constitutional case study of the Russian Federation*, „American University International Law Review” 10, 1995, nr 6.

- Zaleśny J., *Oddziaływanie Rządu Federacji Rosyjskiej na wykonywanie inicjatywy ustawodawczej*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, red. T. Mołdawa, J. Zaleśny, Warszawa 2011, s. 251–270.
- Zaleśny J., *Prezydent a Rząd w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010, s. 81–110.
- Zaleśny, *Współdziałanie rządu i prezydenta Federacji Rosyjskiej w realizacji inicjatywy ustawodawczej*, [w:] *Przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej. 20 lat doświadczeń*, red. A. Kosecki, J. Wojnicki, Pułtusk 2011, s. 109–130.
- Zieliński E., *Parlament Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2002.

RYSZARD SKARZYŃSKI

ORCID: 0000-0001-5669-0731

Uniwersytet w Białymstoku

r.skarzynski@uwb.edu.pl

Internacjonalizacja. W kręgu nowej terminologii dwudziestowiecznej debaty ideologicznej i naukowej*

Słowa kluczowe: internacjonalizacja, stosunki międzynarodowe, nauka o polityce, państwo narodowe, globalizacja, poliarchia.

INTERNATIONALIZATION: ABOUT THE NEW TERMINOLOGY
OF THE TWENTIETH-CENTURY IDEOLOGICAL AND SCIENTIFIC DEBATE

Abstract

There are many specific concepts used in social sciences to describe social phenomena. In this text, the subject of research is internationalization, one of the new terms in the twentieth century, similarly to fascism, communism, authoritarianism, totalitarianism, the political, geopolitics, but also international relations and polyarchy. The article presents the meaning of the concept of internationalization, its genesis and relationships with specific social phenomena to which it should be applied during analysis.

Keywords: internationalization, international relations, political science, nation state, globalization, polyarchy.

* Mój tekst stanowi wyraz szacunku i podziękowania dla Profesora Marka Maciejewskiego, który przez blisko dwadzieścia lat (dokładnie od konferencji w Świeradowie Zdroju, 16–19 października 2001 roku) zapraszał mnie do udziału w wielu organizowanych przez siebie wydarzeniach i inspirował do pisania kolejnych artykułów na najrozmaitsze tematy, od demokracji medialnej i totalitaryzmu po problematykę teorii prawa. Bez Niego te teksty niewątpliwie by nie powstały, a przecież ściśle łączą się one z kolejnymi ważnymi etapami w moim rozwoju naukowym. Szkoda, że ten mały jubileusz przypadł na moment, jak mi się zdaje, ostatecznego upadku europejskiego uniwersytetu z jego wspaniałymi zwyczajami, ale przecież nie wybieramy sobie czasu naszej aktywności.

W XX wieku pojawiło się wiele terminów, które zostały sformułowane, aby zlokalizować, opisać i ocenić liczne zjawiska społeczne, dotychczas nierozpoznane, jawiące się jako nowe, niezrozumiałe czy nawet groźne. Nierzadko stały za nimi mniej lub bardziej poważne teorie, których założenia i treść rozważano przez dziesięciolecia. Wśród nich trzeba przede wszystkim wymienić: faszyzm, komunizm, autorytaryzm, totalitaryzm, to, co polityczne, geopolitykę, ale także stosunki międzynarodowe i poliarchię. Związane są z nimi pojęcia pochodne, często używane intuicyjnie i, nawet w przypadku poważnych badaczy, bez głębszej refleksji.

W tekście tym chciałbym pochylić się nad właśnie takim, dość szczególnym, pochodnym pojęciem, a mianowicie nad internacjonalizacją. Wydaje się, że jego znaczenie naukowe może być znacznie szersze, aniżeli się często przypuszcza — zwłaszcza jeśli pominie się publicystyczne, a w istocie potoczne użycie tego słowa.

1. Geneza problemu

O ile nad faszyzmem, autorytaryzmem i totalitaryzmem debatowano głównie w kontekście zagrożeń dla wolności, cywilizacji, liberalizmu i demokracji, o tyle problematyka stosunków międzynarodowych, systemu międzynarodowego i internacjonalizacji dotyczyła kwestii związanych z organizacją ludzkich społeczeństw, z procesami przebiegającymi w wielkich strukturach społecznych i w relacjach między państwami, także w interakcjach globalnych. Napotykamy tu mniej emocji, debata nie była tak szeroka i, jak się okazuje po latach, nie była też przez to bardziej wnikliwa. W literaturze z zakresu stosunków międzynarodowych doktrynerstwa — w złym znaczeniu tego słowa — nie brakuje¹.

Termin „internacjonalizacja”, także w naukach społecznych, został obecnie w znacznej mierze zastąpiony przez pojęcie globalizacji. Internacjonalizacja stała się natomiast przedmiotem dyskusji w ekonomii² — znacznie szerszej i o wiele bardziej wnikliwej aniżeli rozważania zawarte w publikacjach internacjologów. Kompleksy polskiej nauki, a może bardziej krajowych polityków, ujawniają się w debacie nad pozornym problemem internacjonalizacji nauki i szkolnictwa wyższego³. Podejmujący ją zupełnie nie zdają sobie sprawy z tego, że chodzi

¹ Szerzej zob. R. Skarżyński, *Od statusu uczonego do funkcji ideokopiarki. Jak uniwersyteccy profesorowie dają się przekształcać w środek polityczny i rujną własną dyscyplinę, powielając zachodnie wizje rzeczywistości międzynarodowej*, [w:] *Wokół teorii stosunków międzynarodowych*, red. W. Mich, J. Nowak, Lublin 2012, s. 19–82.

² Zob. na przykład *Internacjonalizacja przedsiębiorstw: uwarunkowania, procesy, wyniki badań*, red. B. Glinkowska-Krauze, Łódź 2016.

³ Zob. *Internacjonalizacja polskich ośrodków politologicznych*, red. T. Domański, A. Stępień-Kuczyńska, A. Frykowska, Łódź 2017.

tutaj o globalizację, czyli rozwój interakcji społecznych i współzależności, dla których granice państw mają coraz mniejsze znaczenie. Te procesy w ogromnej mierze wpływają na ewolucję instytucji naukowych, pod znakiem zapytania stawiając funkcjonowanie tradycyjnego uniwersytetu, a zwłaszcza wydziałów nauk społecznych.

W tym kontekście należy przede wszystkim podkreślić, że globalizacja jest czymś zupełnie innym aniżeli internacjonalizacja. Internacjonalizacja wiąże się z triumfem wizji wspólnot narodowych, podziałami, granicami, kontrolą partycypacji i ograniczeniami interakcji między różnymi podmiotami, poddawanymi rządowi realizującym interesy narodowe. Globalizacja jest procesem uniwersalnym, który to wszystko osłabia, a nawet znosi, łączy ludzi w przestrzeni i stawia przed nowymi wyzwaniami, gdy współpraca i konkurencja stają się coraz bardziej bezpośrednie i szybko się zmieniają. Globalizacja podważa pozycję państwa narodowego i w dłuższej perspektywie będzie ten typ państwa osłabiać, a nawet eliminować, podczas gdy internacjonalizacja prowadziła do jego rozwoju i dominacji.

W nauce o stosunkach międzynarodowych internacjonalizacja pojawia się na obrzeżach refleksji⁴. Badacze stosunków międzynarodowych jakby nie chcieli się tym problemem zajmować. Tymczasem za tym terminem kryją się doniosłe treści, zwłaszcza w kontekście zjawisk politycznych, związanych z organizacją ludzkich społeczeństw i funkcjonowaniem państw. Są one ważne także dla naszego rozumienia procesów historycznych. Przy ich pomocy możemy bardziej wnikliwie opisać szereg zmian społecznych zachodzących we współczesnym świecie, podczas gdy słowo „globalizacja” służy raczej do lokalizacji zmian poddawanych ocenie wartościującej i lokalizacji zagrożeń.

2. Państwo narodowe i niektóre skutki jego powstania

Jedną z podstawowych tez badaczy rzeczywistości społecznej w skali systemów państw, ich globalnej koegzystencji i rywalizacji, stało się w XX wieku twierdzenie, że współczesny świat podlega internacjonalizacji. Stanowiło ono efekt wzrostu zainteresowania środowiskiem funkcjonowania politycznych jednostek terytorialnych, a potem ich interakcjami i systemem związków między nimi. W coraz większym stopniu dostrzegano bowiem skutki wciąż bardziej złożonych i kompleksowych zależności zachodzących między tego typu podmiotami, wywołujących daleko idące konsekwencje dla funkcjonowania współczesnych społeczeństw i próbowano je wyjaśnić przy pomocy teorii.

⁴ Zob. na przykład J. Kent, *The Internationalization of Colonialism. Britain, France and Black Africa, 1939–1956*, Oxford 1992.

Rozpatrywana z niezbyt wnikliwej perspektywy nauki o stosunkach międzynarodowych internacjonalizacja jest procesem społecznym, który stanowi siłę napędową rozwoju stosunków międzynarodowych. Polega on przede wszystkim na wzroście znaczenia relacji między państwami i narodami, w efekcie czego coraz więcej obszarów życia społecznego znajduje się pod ich wpływem i dochodzi do nasilenia intensywności wzajemnych oddziaływań zarówno poszczególnych narodów i państw, jak i rozmaitych dziedzin ich życia⁵.

Paradoksalnie termin ten dzisiaj w politologii i nauce o stosunkach międzynarodowych jest już nieco zapomniany. Stało się tak być może dlatego, że w ramach tej refleksji nie udało się precyzyjnie określić procesów internacjonalizacji. Wprawdzie jeden z wczesnych propagatorów tego terminu pisał nawet o prawie internacjonalizacji, jednak faktycznie w swoich rozważaniach nad nim ograniczał się do wyliczenia i opisu zjawisk gospodarczych, politycznych i kulturowych (w tym prawnych) i nigdy nie zbudował zespołu twierdzeń przydatnych do ich wyjaśnienia⁶. Sformułowanie takiej teorii okazało się wówczas zbyt trudne.

Czy jednak dzisiaj nie jest możliwe głębsze teoretyczne wyjaśnienie procesu internacjonalizacji? Kilkadziesiąt lat później dysponujemy przecież znacznie większą wiedzą. Na ile jest to termin nadal adekwatny, pomocny w wyjaśnianiu zjawisk społecznych? Zjawisk doniosłych, jeśli zdać sobie sprawę z tego, że procesy internacjonalizacji objęły cały gatunek ludzki i określiły jego funkcjonowanie.

Na początku możemy pokusić się o prostą definicję, która pokazuje przedmiot badania i określa kierunek poszukiwań. Internacjonalizacja znaczy tyle, co umiędzynarodowienie, czyli proces uzależniania różnorodnych zjawisk społecznych od skutków relacji rozwijających się między państwami narodowymi (zjawisk dotychczas autonomicznych wobec stosunków zachodzących między nimi), gdy ich interakcje w czasie ulegają wydłużeniu, intensyfikacji i zyskują na znaczeniu, ponieważ kontrolują one coraz więcej obszarów życia społecznego. W efekcie to, co się dzieje w obrębie politycznej organizacji terytorialnej stopniowo coraz bardziej zależy od jej relacji z innymi tego rodzaju bytami, a także od procesów, które zachodzą w ich wnętrzu (tych innych podmiotów, z którymi ona wchodzi w stosunki niezależnie od tego, czy ich chce, czy unika). Wszystkie te procesy modyfikują relacje między nimi.

Ważne jest uświadomienie sobie, że — wbrew opinii Józefa Kukułki — problemem badawczym nie są tutaj stosunki państw i narodów, choćby dlatego, że te ostatnie są zbiorowościami niezdolnymi do rozwijania jakichkolwiek interakcji⁷. Narody, z racji swoich cech, jako zbiorowości nie były, nie są i nie będą uczestnikami stosunków nazywanych międzynarodowymi. „Stosunki międzynarodowe” to termin o charakterze metafory, powstały i upowszechniony w epoce

⁵ J. Kukułka, *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2000, s. 179–186.

⁶ *Ibidem*, s. 186–192.

⁷ Szerzej zob. R. Skarżyński, *Stosunki międzynarodowe, system międzynarodowy i poliarchia*, „Stosunki Międzynarodowe” 2010, nr 1–2, s. 12–14.

dynamicznego rozwoju świadomości narodowej — głównie zresztą świadomości elit politycznych i intelektualnych najbardziej rozwiniętych społeczeństw. Pewne jednak elementy kultury tych elit (z biegiem czasu, w efekcie rozwoju edukacji, wpajane szerszym kręgom społecznym), zwłaszcza zaś idea narodowości i związane z nią ambicje do kształtowania porządku świata (występujące w różnych wariantach w postaci wizji porządku narodowego, a potem międzynarodowej wspólnoty państw), skutecznie pełnią funkcję mobilizującą ludzi do działania w wielu formach. Przede wszystkim do działania politycznego, gdy lokalizuje się wroga i przejawia zdolność uderzenia w niego każdym środkiem.

Relacje między państwami i narodami są możliwe do badania jedynie w kontekście procesów tworzenia państw narodowych. Nie należy jednak tego zjawiska rozumieć dosłownie, w sposób potoczny. W przypadku państw narodowych nie chodzi o narody, ale o organizacje, które posługują się wizjami narodowymi i podejmują działania mające na celu powołanie państwa narodowego, a potem prowadzą jego politykę. Tylko takie rozróżnienie pozwoli nam zrozumieć, czym są stosunki międzynarodowe — zjawisko ograniczone w czasie i bardzo specyficzne, nawet jeśli miało ogromny wpływ na ukształtowanie wielu fundamentalnych cech współczesnego świata. Taka wykładnia problemu umożliwia też zrozumienie fenomenu państw wielonarodowych i skupiających zbiorowości, które nie zyskały statusu narodu.

Czym są więc stosunki międzynarodowe? Precyzyjna odpowiedź na to pytanie ma kluczowe znaczenie dla sformułowania teorii internacjonalizacji. Łatwo dostrzec, że zjawisko stosunków międzynarodowych jest obecnie znacznie szersze od zjawiska stosunków międzypaństwowych. Gdy jednak przyjrzymy się historii naszego gatunku, widzimy jak bardzo jest ono ograniczone w czasie.

Gdy uważnie zbadamy historię powszechną przynajmniej ostatnich kilkuset lat, łatwo dojdziemy do wniosku, że stosunki międzynarodowe nie są stosunkami ani narodów, ani państw, a powstały w efekcie ukształtowania się specyficznych bytów: państw narodowych. Ich uczestnikami nie są jednak tylko państwa narodowe, ale wiele podmiotów zdolnych przenikać granice państwowe i rozwijać struktury istniejące niejako ponad tymi granicami. Specyfikę stosunków międzynarodowych określa jednak obecność państw narodowych, nierozzerwalnie związanych z ich pojawieniem się i rozwojem.

Internacjonalizacja jest procesem społecznym przejawiającym się w:

- przyjmowaniu przez państwa wizji narodowych, nawet jeśli ich terytorium nie jest zamieszkiwane przez naród, tylko przez rodziny i plemiona;
- rosnącej liczbie terytorialnych politycznych zjednoczeń ludzi, których stosunki stają się coraz bardziej złożone i podlegają intensyfikacji;
- rozwoju interakcji między tymi podmiotami w systematycznie rosnącej przestrzeni, kontynentalnej, międzykontynentalnej, a potem w skali globalnej;
- wzrastającej liczbie podmiotów przekraczających granice państw narodowych;

— włączaniu w obszar oddziaływania stosunków państw narodowych rosnącej liczby podmiotów i zjawisk społecznych, w tym różnorodnych organizacji i korporacji;

— wchodzeniu podmiotów niepaństwowych w interakcje z rządami państw narodowych, przy czym czas trwania, intensywność i znaczenie tych interakcji ciągle rosną;

— rosnącym uzależnieniu poziomu życia ludzi od ich uczestnictwa w stosunkach międzynarodowych;

— rosnącym uzależnieniu kultury od coraz bardziej zintensyfikowanych interakcji związanych z przekraczaniem granic państw.

Na przebieg stosunków międzynarodowych najsilniej oddziałują państwa narodowe, ale na ich interakcje rosnący wpływ zdobywają różnorodne organizacje polityczne, gospodarcze i kulturowe — od stowarzyszeń ludowych, przez korporacje, związki sportowe, aż po organizacje terrorystyczne, które chcą obalenia istniejącego ładu. Niektóre z nich mają charakter narodowy, ale większość jest pozbawiona cech narodowościowych. Uczestniczą one w stosunkach międzynarodowych, kiedy przekraczają granice państw narodowych. Na sposób ich istnienia i działania wielki wpływ mają ambicje i roszczenia władz państw narodowych, które próbują je kontrolować i wykorzystać ekonomicznie. Z drugiej strony możliwe staje się rozwijanie działalności gospodarczej i kulturowej przez oddziaływanie na interakcje państw.

Internacjonalizacja dotyczy zatem etapu historii gatunku ludzkiego związanego z istnieniem państw narodowych. Stanowi on aktualnie ostatni, i na dodatek bardzo krótki, okres historii grupowania naszego gatunku w terytorialne podmioty polityczne, nazywane przez nas państwami, odkąd zaczęły artykułować swoją tożsamość za pomocą wizji narodowych.

Gdy bliżej zbadamy pojęcie internacjonalizacji, nieuchronnie pojawia się pytanie o to, co było wcześniej. Jak określić stosunki zachodzące między państwami i innymi ich uczestnikami przed pojawieniem się państw narodowych i zapoczątkowaniem procesu internacjonalizacji? Czy wystarczy nazwać je stosunkami między państwowymi?

3. Zakres czasowy internacjonalizacji

Państwa narodowe nie wzięły się z niczego i nie powstały od razu. Elementarna znajomość historii powszechnej wskazuje, że były one produktem kierunkowej ewolucji społecznej, która prowadziła do wyłaniania coraz bardziej kompleksowych, potężniejszych zjednoczeń ludzi⁸, zdolnych kontrolować coraz większe

⁸ Zob. O. Brunner, *Land und Herrschaft*, Wien 1966; P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994; M. Creveld, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 1999.

zasoby i przetwarzać je na energię⁹. W ich rozwoju ogromną rolę odegrały nie tylko wzrost populacji ludzkiej i rozwój technicznych środków walki, ale także wizje integrujące ludzi i pozwalające im uderzyć w rywala jako jednorodne zjednoczenie.

Państwa narodowe wyłoniły się po upadku państw dynastycznych w efekcie ciągu rewolucji społecznych, jakie miały miejsce w okresie od XVII do XX wieku — zainicjowanych w Europie, a potem także na innych kontynentach. Istotny wpływ na umocnienie państw narodowych, na stworzenie przez nie systemu globalnego, miał rozkład porządku kolonialnego, w efekcie którego powstały państwa określające swoją tożsamość na podobieństwo państw europejskich, nawet jeśli nie zamieszkiwały w nich zbiorowości jakkolwiek przypominające narody — jak jest jeszcze dzisiaj w niemałej liczbie państw Afryki i Ameryki Południowej. Pomimo tego obecnie prawie wszystkie państwa świata określają swoją tożsamość w kontekście narodowym i starają się o przynależność do wspólnoty narodów. Funkcjonowanie poza nią jest zawsze efektem specyficznych procesów wykluczenia, nie z powodów gospodarczych czy kulturowych, ale politycznych, gdy mamy do czynienia z silnymi sprzecznościami interesów.

Stosunki międzynarodowe były poprzedzane przez stosunki innego typu, realizowane przez podmioty, które odmiennie określały swoją tożsamość. Ich uczestnikami były nie tylko państwa, ale także struktury już dzisiaj niewystępujące albo znajdujące się w odmiennym formach i pełniące zupełnie inne funkcje.

W czasach poprzedzających dominację państw narodowych zdecydowanie większa rola przypadała chociażby miastom, zdolnym wywierać niespotykany już dzisiaj wpływ w wielkiej przestrzeni i tworzyć potężne związki, jak Liga Lombardzka i Hanza. Ogromną rolę odgrywały przede wszystkim jednak wielkie rody. Ich koalicje były zdolne wchodzić w stosunki wykraczające poza granice terytorialnych związków politycznych. Powstała we Francji w XVI wieku Liga Święta była w znacznej mierze koalicją rodzin katolickich, walczącą z hugenotami za pomocą środków pozyskanych z Madrytu. W XVII wieku na obszarach Rzeszy stał się związek katolickich książąt z unią książąt protestanckich.

W tamtych czasach nie istniało pojęcie narodu. Tożsamość określała głównie świadomość obecności dynastii Habsburgów, Burbonów, Wittelsbachów, Jagiellonów i wielu innych, na czele których stali namaszczeni i nienamaszczeni przywódcy, czyli królowie i książęta. W znacznie mniejszym zakresie przesądzało o niej zamieszkiwanie w wielkich i potężnych miastach, jak Wenecja, Nowogród czy Dubrownik, ponieważ podejmowane w nich próby wytworzenia wizji powszechnego porządku niezmiennie kończyły się fiaskiem. Stało się tak nawet w przypadku tak wielkiej potęgi, jaką była Wenecja¹⁰. Tutaj wielu dożów próbowało założyć dynastie, ale zawsze kończyło się to dla nich bardzo źle, a często nawet tragicznie, gdy tracili życie.

⁹ V. Smil, *Energy in World History*, Boulder 1994.

¹⁰ D. Rosand, *Mythos of Venice*. Chapel Hill 2001, s. 6–46; A. Landwehr, *Die Erschaffung Venedig. Raum, Bevölkerung, Mythos 1570-1750*, Paderborn 2007, s. 334–407.

W państwach rządzonych przez dynastie liczyła się głównie obecność władcy, który uzyskał status świętego i był traktowany jako reprezentant Boga na Ziemi. Jego boskie właściwości odbierano jako gwarancję opieki, bezpieczeństwa i pomyślności¹¹. Obecność księcia, a jeszcze lepiej króla lub cesarza, była dla ludzi warunkiem pomyślności i w ogóle uporządkowanej egzystencji z pokolenia na pokolenie.

Bez uwzględnienia tych elementarnych faktów nie da się zrozumieć ani zjawiska stosunków międzynarodowych, ani procesu internacjonalizacji. Konieczne jest dostrzeżenie kluczowego procesu zmian kulturowych i politycznych, które umożliwiły rozwój internacjonalizacji.

Po upadku Cesarstwa Rzymskiego w Europie powstał stan anarchii, w wyniku którego dominujące pozycje, o charakterze potęg zdolnych kontrolować terytoria, zdobyły plemiona koczowników, a potem niektóre miasta i rody. Niekiedy kontrolę nad terytoriami przejmowały nawet grupy awanturników, rywalizujących między sobą. Część tych podmiotów wychodziła z walki zwycięsko, pomnażając zasoby. Inne wcześniej czy później upadały, stając się łupem zwycięzców. Ten proces głęboko sięgającej selekcji rozciąga się na kolejne stulecia, a faktycznie trwał ponad tysiąc lat. Europa, a w istocie cała Eurazja, XVII wieku była już przestrzenią terytorialnie podzieloną i uporządkowaną, zdominowaną przez wielkie rody, którymi kierowali władcy dysponujący statusem świętych.

Kongres kończący w 1648 roku wojnę trzydziestoletnią, często niesłusznie prezentowany jako początkowy akt epoki nowoczesnych stosunków międzynarodowych, był konferencją władców rozstrzygających o tym, co dzieje się w jednym z głównych centrów tej przestrzeni¹². Miał miejsce nie w momencie zainicjowania stosunków międzynarodowych, lecz przypadł na finalną fazę rozkwitu władzy dynastycznej. Trzeba było jeszcze niemało zmian, aby królestwa przekształciły się w reżimy demokratyczne albo dyktatorskie, których podstawą funkcjonowania nie było już prawo boskie, lecz świeckie, stanowione i oparte na idei praw człowieka.

Dopiero na gruzach systemu prawa boskiego i władzy królewskiej powstały państwa narodowe, ale miejscami nawet już we wczesnym średniowieczu istniał system stosunków terytorialnych potęg politycznych, których uczestnikami były także inne podmioty, przede wszystkim gospodarcze, ale również kulturowe (organizacje religijne). We wczesnym średniowieczu niemałą rolę odgrywali piraci, a także waleczne i ruchliwe związki wojowników. Były to zarówno związki powstałe z rozpadu wojsk królewskich (słynna kompania kastylijska przejęła Księstwo Aten i władała nim w latach 1311–1388¹³), jak i o charakterze plemiennym (jak Waregowie, Wikingowie i Normanowie).

¹¹ M. Bloch, *Spółczesność feudalna*, Warszawa 1981, s. 223–291; E. Kantorowicz, *Dwa ciała króla*, Warszawa 2007.

¹² Szerzej zob. R. Skarżyński, *Od statusu...*, s. 15–23.

¹³ K. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311–1388*, London 1975. Krótki opis tego ciekawego przypadku znaleźć można w: P. Edbury, *Laciński Wschód 1291–1669*, [w:] *Historia kru-*

W tamtych czasach powstawały granice i polityczne potęgi terytorialne, które wchodziły we wzajemne stosunki dużo wcześniej, nim wyłoniły się w wielkiej przestrzeni struktury państw narodowych. Ten system i proces prowadzący do jego powstania wymagają nazwania i zbadania, także w kontekście genezy internacjonalizacji. Bez jego wyjaśnienia nie można bowiem zrozumieć zjawiska umiędzynarodowienia współczesnego świata.

Internacjonalizacja była kontynuacją procesów przebiegających wtedy, kiedy świadomość narodowa, tym bardziej zaś wizja narodowa i struktury przez nią uzasadniane, jeszcze nie istniały. Aby to zrozumieć, konieczne jest pochylenie się nad zjawiskiem państwa jako organizacji politycznej, która grupuje wielkie zbiorowości ludzi, wchodzi w kontakt nie tylko z innymi państwami, ale także podmiotami społecznymi nie dysponującymi jasno określonym statusem terytorialnym.

Państwo jest terytorialną organizacją polityczną. Nie istnieje jednak państwo jako takie — ponieważ jest ono efektem mobilizacji politycznej, zawsze jakaś wizja określa jego tożsamość i powoduje, że uchodzi ono za prawomocne. Kryje się za nią specyficzny system władzy. Możliwe jest istnienie wielu typów państw, które wyodrębnimy na przykład pod kątem uzasadnienia ideowego i prawnego albo klasy czy grupy rządzącej.

Do ciekawych wniosków prowadzi zbadanie państw w kontekście wizji określającej ich tożsamość, ujętej w postaci doktryny czy będącej jej rozwinięciem ideologii. Tak możemy pokazać odrębność państw teokratycznych i dynastycznych. W średniowieczu i pierwszych stuleciach czasów nowożytnych nie były to państwa narodowe (choć w takich państwach czasem mogą istnieć narody, jak ma to miejsce we współczesnym Iranie, który z pewnością obecnie nie jest państwem narodowym tylko teokratycznym, aczkolwiek zamieszkuje go naród Persów), ponieważ tożsamość określała wizja świata, w której centralną pozycję zajmują bogowie (lub Bóg), reprezentowani na Ziemi na przykład przez kapłanów. Oni rozstrzygają o tym, co jest właściwe i parają się rządzeniem. W drugim przypadku, państwa dynastycznego, pozycję kapłanów zajmuje przywódca dominującego rodu, który jest przedstawicielem bogów (lub Boga) i rządzi (on albo w jego imieniu i korzystając z jego uprawnień urzędniczych) jako ich reprezentant, natomiast władza przechodzi dopiero w wypadku jego śmierci na uprawnionego potomka.

Internacjonalizacja nie miała miejsca w czasach istnienia potężnych państw teokratycznych i dynastycznych. Zachodziły wtedy inne procesy związane z kształtowaniem się terytorialnych jednostek politycznych i ich wchodzeniem we wzajemne interakcje. Internacjonalizacja nie jest też efektem pojawienia się samych narodów, tylko skutkiem ukształtowania się państw określających swoją tożsamość poprzez odwołanie się do symboliki konkretnych narodów, z ich historią, dorobkiem kulturowym i gospodarką pozwalającą na rozwinięcie potęgi umożliwiającej polityczną kontrolę terytorium i rywalizację z innymi tego typu zjednoczeniami ludzi.

cjat, red. J. Ridley-Smith, Warszawa 2000, s. 326–327; N. Hooper, M. Bennett, *Atlas sztuki wojennej w średniowieczu 768–1487*, Warszawa 2004, s. 108–109.

Innymi słowy, internacjonalizacja jest procesem zainicjowanym i rozwijającym się w efekcie wyodrębnienia się narodów, gdy pojawiły się związki polityczne głoszące, że reprezentują ich interesy. Były to przede wszystkim partie polityczne, które korzystając z energii społecznej wyzwolonej w efekcie emancypacji kolejnych klas społecznych i oddziaływania wizji narodowej, podjęły zadanie organizacji specyficznego państwa. Te z nich, które okazały się zdolne do kontrolowania terytorium i ustanowienia w jego obrębie potęgi rywalizującej z innymi tego typu podmiotami, wyszły zwycięsko z brutalnych procesów selekcji, jakie miały miejsce w fazie upadku systemu dynastycznego. Ich efektem były liczne wojny: w Europie związane z kształtowaniem pozycji Niemiec, czyli wojna prusko-austriacka, prusko-francuska i dwie wojny światowe, zaś w Azji i obu Amerykach dotyczące zrzucenia jarzma kolonialnego.

Tak więc internacjonalizacja jest procesem zapoczątkowanym w okresie schyłku państw dynastycznych, gdy władza sprawowana przez rody prowadzone przez ich koronowanych (i tym samym namaszczonego) przywódców nie była już w stanie realizować przewidzianych dla nich funkcji i została zastąpiona władzą wyłonioną przez związki określającymi swoją tożsamość wizjami narodowymi i zdolne kierować państwami, czyli przez partie polityczne.

4. Internacjonalizacja i poliarchizacja

Internacjonalizacja na płaszczyźnie systemu państw narodowych dokonała się stosunkowo szybko, ponieważ przebiegała i nadal zachodzi w społeczeństwach poddanych głębokim i radykalnym zmianom w wyniku rozwoju technologii, zwłaszcza pozwalających na masowe przetwarzanie zasobów na energię, które zmieniają styl życia, wpływają na wzrost populacji ludzkich, a także pozwalają korzystać ze środków walki umożliwiających masowe zniszczenie. Niedostępne były one w czasach dominacji państw dynastycznych, a bardzo mocno zmieniły świadomość ludzi, także ze względu na rozwój komunikowania masowego.

Wewnętrzne systemy polityczne państw narodowych okazały się dostosowane do wymagań nowej epoki, cechującej się niebywałym dynamizmem, przede wszystkim ekonomicznym, który zmieniał strukturę społeczną. Stara, skostniała władza dynastyczna nie była w stanie sprostać nowym wyzwaniom. Musiała odejść, a wraz z nią odszedł system państw dynastycznych, przez stulecia rozwijających coraz bardziej intensywnie wzajemne relacje. Na jego gruzach rozwinęły się procesy internacjonalizacji. Powstał współczesny system międzynarodowy, w dominujących mediach społeczeństw liberalnych ideologicznie określany jako „międzynarodowa wspólnota państw”. Rozumiana jest ona jako lepsza i uprawniona do przywoływania do porządku innych, słabszych związków państw, dalej zależnych od największych potęg.

Przyglądając się bliżej procesom zachodzącym w okresie rewolucji nowożytnych, powiemy, że internacjonalizacja jest efektem kształtowania się zaawansowanego systemu państw, które wcześniej w inny sposób określały swoją tożsamość, odwołując się do rozmaitych wizji dynastycznych. Przez długi czas ich stosunki wzajemne rozwijały się w wymiarze lokalnym i regionalnym. Internacjonalizacja została zainicjowana wtedy, kiedy pojawiły się państwa narodowe. Stanowi ona kontynuację, z licznymi modyfikacjami, procesów polegających na kształtowaniu się systemu państw, który pozostaje pod wpływem rozwijających się przez stulecia stosunków kulturowych i gospodarczych (na nie także zwrotnie oddziałuje i modyfikuje je). Ten system państw jest przede wszystkim systemem politycznym, czyli układem zależności terytorialnie określonych zbiorowości ludzkich, zmobilizowanych w ramach organizacji dysponujących własną tożsamością, zdolnością kontroli i przetwarzania zasobów na energię i generowania tą drogą potęg, mogących przez to panować na określonym terytorium i przetrwać w układach sił regulujących rywalizację takich podmiotów.

Taki system polityczny, gdy rozpatrujemy go w dłuższej perspektywie czasowej (od początkowego okresu kształtowania się terytorialnych organizacji politycznych) nazywa się poliarchią. Zaczął on kształtować się na Bliskim Wschodzie około sześć tysięcy lat temu, w sprzyjającym rozwojowi organizacji społecznej i mobilizacji politycznej środowisku przyrodniczym Mezopotamii i Egiptu¹⁴. Powstał więc kilka tysięcy lat wcześniej niż system państw narodowych.

„Poliarchia” to termin ukuty w starożytnej Grecji¹⁵, stosowany w tamtych czasach do charakteryzowania systemu miast-państw greckich, któremu Robert Dahl nadał zupełnie inne znaczenie w związku ze swoją wizją systemu politycznego nowoczesnego państwa¹⁶. Dahl zupełnie pominął kwestię tego, że pojęcie poliarchii w języku starożytnych Greków ściśle łączyło się z pojęciami anarchii i monarchii. Jest to już jednak kwestia zupełnie inna, związana przede wszystkim z tym, że wprowadził on ten termin do dyskusji ideologicznych, gdzie wiedza naukowa nie ma większego znaczenia, w refleksji liczy się natomiast realizacja aktualnych celów politycznych.

Nas interesuje poliarchia w znaczeniu nadanym temu terminowi przez starożytnych Greków, którzy rozumieli pod tym pojęciem zbiór terytorialnych organizacji politycznych, wchodzących z sobą w interakcje i tworzących układ wzajemnych zależności, który dzisiaj po prostu nazwalibyśmy systemem politycznym.

Sam proces kształtowania się poliarchii możemy nazwać poliarchizacją, a dokładniej poliarchizacją gatunku ludzkiego, czyli mobilizacją zbiorowości ludzkich w zjednoczenia kontrolujące terytoria przy wykorzystaniu wszystkich

¹⁴ R. Skarżyński, M. Wajzer, T. Staniucha, *Mind and Vision. Social Evolution and the Origins of the Political*, „Social Evolution and History” 2016, nr 1, s. 126–163.

¹⁵ R. Skarżyński, *Anarchia i policentryzm*, Białystok 2006, s. 307–309.

¹⁶ R. Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven 1971.

dostępnych środków we wzajemnej rywalizacji. Takie zjednoczenia podlegały mobilizacji w efekcie zbiorowego uczuciowego przeżywania przez ludzi specyficznych wizji, celem ustanowienia zawartego w nich modelu porządku w całym znanym świecie. Dotyczyło to porządku religijnego (żydowskiego, chrześcijańskiego, muzułmańskiego), dynastycznego (będącego swoistą modyfikacją wizji religijnej), rasowego, klasowego czy wreszcie narodowego.

Innymi słowy, internacjonalizacja to proces w ramach poliarchizacji, gdy dominująca rola przypada nie narodom i dowolnym państwom, ale politycznym jednostkom terytorialnym, określającym swoją tożsamość za pomocą wizji narodowej. Pozbawiły one pozycji przewodnich państwa teokratyczne, dynastyczne, a także rasistowskie i klasowe. Proces ten osiągnął szczególnie intensywną formę w XIX i XX wieku. Warto pamiętać, że Stany Zjednoczone mogły zostać państwem rasistowskim, natomiast Rosja i Chiny klasowym. Jako czynnik jednoczący zwyciężyła jednak w tych państwach, i w zdecydowanej większości pozostałych, wizja narodowa, ponieważ lepiej jednoczy ona ludzi, silniej koncentrując na sobie ich uczucia i reguluje relacje jednostek, grup i zbiorowości — nawet jeśli możliwe są jej skrajne, nacjonalistyczne warianty.

Mówiąc o internacjonalizacji, opisujemy tylko część zjawisk mających miejsce w ramach procesu poliarchizacji. Dotyczy to takich zjawisk, które rozwinęły się w ostatnim jego okresie, kiedy poliarchia została zdominowana przez państwa określające swoją tożsamość za pomocą wizji narodowej.

Jeśli chcemy głębiej zrozumieć obecne funkcjonowanie globalnego systemu państw oraz wszystkiego, na co mają wpływ ich relacje, powinniśmy mówić nie o systemie międzynarodowym, ale o poliarchii. Powinniśmy zatem badać nie tylko system interakcji państw narodowych od ich powstania w XVIII wieku, ale przede wszystkim system polityczny całego gatunku ludzkiego od momentu jego zainicjowania, aż po czasy współczesne. Gdy wyłoniły się pierwsze zjednoczenia polityczne zdolne kontrolować terytorium i zaczęły rozwijać wzajemne stosunki, powstały wtedy zaczątki systemu politycznego państw o charakterze poliarchii.

Początkowo jego uczestnikami były państwa teokratyczne i miał on charakter lokalny. Jego elementy powstawały w różnych częściach świata, tam, gdzie sprzyjały warunki naturalne. Proces ten przebiegał aż do początków epoki kolonialnej. Podboje Europejczyków zainicjowały proces łączenia poliarchii lokalnych i regionalnych w jednolity system poliarchii globalnej.

Dopiero dynastyczna organizacja społeczeństw ludzkich pociągnęła za sobą dynamiczny rozwój państw, doprowadziła do intensyfikacji ich stosunków zewnętrznych i spowodowała kształtowanie się coraz bardziej kompleksowego, zaawansowanego systemu politycznego, regulującego ich stosunki. Było to jednak bardziej efektem rozwoju technologicznego i gospodarczego, aniżeli skutkiem powstania specyficznej organizacji politycznej.

Powstające w różnych częściach świata systemy poliarchii, w Azji, Europie, obu Amerykach, Afryce, w XIX i XX wieku przekształciły się ostatecznie

w system globalny, w poliarchię obejmującą cały gatunek ludzki. W jego skład wchodzi wiele instytucji regulujących podstawowe stosunki społeczne w obrębie naszego rodzaju, podzielonego na terytorialne zjednoczenia polityczne, które rywalizują między sobą zarówno o porządek znanego świata, jak i przede wszystkim o zasoby konieczne do życia.

W świetle teorii poliarchii inaczej należy rozumieć termin „internacjonalizacja”. Oznacza on etap w procesie poliarchizacji, czyli ewolucji poliarchii, systemu politycznego regulującego funkcjonowanie całego gatunku ludzkiego w obrębie dostępnej mu przestrzeni w czasie ostatnich sześciu tysięcy lat. Jest to etap, który zapoczątkowany został w czasach rewolucji francuskiej, gdy państwa dynastyczne zaczęły dogorywać, i trwa nadal. Będzie trwał do momentu, gdy tożsamość narodowa utraci swoje znaczenie.

Bibliografia

- Bloch M., *Spoleczeństwo feudalne*, Warszawa 1981.
- Brunner O., *Land und Herrschaft*, Wien 1966.
- Creveld M., *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 1999.
- Dahl R., *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven 1971.
- Edbury P., *Łaciński Wschód 1291–1669*, [w:] *Historia krucjat*, red. J. Ridley-Smith, Warszawa 2000.
- Hooper N., Bennett M., *Atlas sztuki wojennej w średniowieczu 768–1487*, Warszawa 2004.
- Internacjonalizacja polskich ośrodków politologicznych*, red. T. Domański, A. Stępień-Kuczyńska, A. Frykowska, Łódź 2017.
- Internacjonalizacja przedsięwzięcia: uwarunkowania, procesy, wyniki badań*, red. B. Glinkowska-Krauze, Łódź 2016.
- Kantorowicz E., *Dwa ciała króla*, Warszawa 2007.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994.
- Kent J., *The Internationalization of Colonialism. Britain, France and Black Africa, 1939–1956*, Oxford 1992.
- Kukułka J., *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2000.
- Landwehr A., *Die Erschaffung Venedig. Raum, Bevölkerung, Mythos 1570–1750*, Paderborn 2007.
- Rosand D., *Mythos of Venice*, Chapel Hill 2001.
- Setton K., *Catalan Domination of Athens 1311–1388*, London 1975.
- Skarżyński R., *Anarchia i policentryzm*, Białystok 2006.
- Skarżyński R., *Od statusu uczonego do funkcji ideokopiarki. Jak uniwersyteccy profesorowie dają się przekształcać w środek polityczny i rujną własną dyscyplinę, powielając zachodnie wizje rzeczywistości międzynarodowej*, [w:] *Wokół teorii stosunków międzynarodowych*, red. W. Mich, J. Nowak, Lublin 2012.
- Skarżyński R., *Stosunki międzynarodowe, system międzynarodowy i poliarchia*, „Stosunki Międzynarodowe” 2010, nr 1–2.
- Skarżyński R., Wajzer M., Staniucha T., *Mind and Vision. Social Evolution and the Origins of the Political*, „Social Evolution and History” 2016, nr 1.
- Smil V., *Energy in World History*, Boulder 1994.

JOANNA SONDEL-CEDARMAS

ORCID: 0000-0002-3037-9264

Uniwersytet Jagielloński

joanna.sondel-cedarmas@uj.edu.pl

Giorgio Pisanò — u źródeł neofaszystowskiego rewizjonizmu

Słowa kluczowe: neofaszyzm, rewizjonizm, Giorgio Pisanò, ustawy rasistowskie.

GIORGIO PISANÒ: AT THE ROOTS OF NEO-FASCIST REVISIONISM

Abstract

The present paper analyses the way Benito Mussolini's racist policy were interpreted by Giorgio Pisanò, a neo-fascist journalist and columnist. According to Pisanò, the fascist regime should not be considered racist. Moreover, *leggi razziali* of 1938 were much milder than the Nuremberg race laws. The neo-fascist journalist tried to argue that Italian fascism did not follow the policy of extermination of Jews and, consequently should not be blamed for the Holocaust. Finally, Pisanò's rhetoric of national betrayal as applied to anti-fascist resistance movement — whose activity led to the outbreak of the 1943 civil war in Italy — should be considered yet another case for Mussolini's racist policy affirmation.

Keywords: neo-fascist revisionism, Giorgio Pisanò, racist laws.

Kultura polityczna włoskiego neofaszyzmu nie spotkała się dotąd z szerszym opracowaniem w polskiej literaturze przedmiotu¹. Nie ulega wątpliwości, że włoska skrajna prawica, związana przede wszystkim z powstałym w 1946 roku

¹ Wśród publikacji, które ukazały się w Polsce na ten temat, należy wymienić: M. Bankowicz, *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 5, 2006, s. 52–65, a także ten sam artykuł w rozszerzonej postaci w M. Bankowicz, *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011, s. 163–186; A. Wielomski, *Faszyzmy łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa 2011; Z. Mikołejko, *Mity tradycjonalizmu integralnego: Julius Evola i kultura religijno-filozoficzna prawicy*, Warszawa 1998; J. Sondel-Cedarmas, *Criticism of “fa-*

Włoskim Ruchem Społecznym (Movimento Sociale Italiano), była niezwykle interesującym zjawiskiem na tle innych europejskich partii neofaszystowskich i neonazystowskich. Z jednej strony owa „największa partia o nostalgiiach faszystowskich w całej Europie”², która funkcjonowała legalnie na włoskiej scenie politycznej przez cały okres I Republiki, może być uznana za przykład niezwykle tolerancyjnej polityki republikańskich rządów w stosunku do przeszłości faszystowskiej. Z drugiej jednak jej zadeklarowane i akcentowane poparcie dla polityki reżimu Mussoliniego (w szczególności w jego schyłkowym okresie lat 1943–45), które było źródłem tożsamości i elementem wewnątrznie spajającym to ugrupowanie, spowodowało jego izolację na scenie politycznej. Historyk Roberto Chiarini określił to zjawisko jako „paradoks tożsamości” (*paradosso dell'identità*)³.

Kwestią, która mocno zaważyła na charakterze Włoskiego Ruchu Społecznego, przede wszystkim ograniczając jego wpływ na młode pokolenia, był słabo opracowany program ideologiczny, a w szczególności brak konkretnych punktów odniesienia, tak pod względem politycznym, jak i kulturowym. Jak zauważył włoski politolog związany w młodości z Włoskim Ruchem Społecznym, a następnie jeden z głównych teoretyków tak zwanej Nowej Prawicy, Marco Tarchi, „kierownictwo polityczne MSI traktowało kulturę jako »optional«”.⁴ Nie ulega wątpliwości, że w wyobrażeniu polityczno-kulturowym włoskiego neofaszystu kluczową rolę odegrał okres Włoskiej Republiki Społecznej (1943–1945). Włoscy neofaszyści, uważając się za spadkobierców ideowych Republiki Salò, odwoływali się przede wszystkim do jej tradycji rewolucyjnych i antyburżuazyjnych, a także korporacjonizmu oraz polityki społecznej⁵. Brakowało natomiast bardziej współczesnych wzorców ideowych, które mogłyby zainteresować młode pokolenie Missinów. Na ten problem zwrócił już uwagę pod koniec lat pięćdziesiątych Julius Evola, który na łamach pisma „Il Conciliatore” stwierdził: „We Włoszech nie istnieje jasno sformułowana myśl skrajnej prawicy. W całym okresie powojennym, chociaż nie brakło manifestacji nostalgicznych, nie powstała ani jedna książka, która podjęłaby próbę stworzenia jakiś punktów odniesienia pod względem ideologicznym, spójnego programu ideologicznego”⁶. Brak zaplecza kulturowego objawił się również na poziomie historiograficznym. Jak zauważył Tarchi, neofaszystowskiej kulturze politycznej nie udało się stworzyć własnej historiografii

scist nostalgia” in the political thought of the New Right, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 40, 2018, s. 49–63.

² M. Tarchi, *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*, Parma 1995, s. 5.

³ R. Chiarini, *Destra italiana dall'Unità d'Italia ad Alleanza Nazionale*, Venezia 1995, s. 10.

⁴ Cyt. za: M. Tarchi, *Cinquant'anni di nostalgia, La destra italiana dopo il fascismo*, Milano 1995, s. 91. Podobnie też Marcello Veneziani zauważył, że o kulturze prawicowej można mówić dopiero począwszy od lat siedemdziesiątych. Zob. M. Veneziani, *Sinistra e destra. Risposta a Norberto Bobbio*, Firenze 1995.

⁵ P. Ignazi, *Il Polo escluso. Profilo del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1998, s. 421.

⁶ Cyt. za: F. Germinario, *Tradizione Mito Storia. La cultura politica della destra radicale e i suoi teorici*, Roma 2014, s. 11.

faszystów, opartej na solidnej bazie metodologicznej. Ograniczyła się ona jedynie do studiów o charakterze wspomnieniowych, raczej apologetycznych niż rewizjonistycznych. W opinii cytowanego politologa, pod względem historiograficznym kultura prawicowa nie stworzyła nic, co mogłoby być porównywalne ze szkołą marksistowską⁷.

Niezdolność do opracowania wiarygodnej historiografii prawicowej krytykował też na początku lat siedemdziesiątych Evola. Mistrz europejskiego radykalizmu prawicowego w artykule *Storiografia di destra* dopatrywał się w braku prawdziwej historiografii prawicowej przyczyn „niższości europejskiej prawicy w stosunku do ideologii lewicowych”⁸. Evola nie był w tej opinii odosobniony. W 1974 roku podobną krytykę prawicowej kultury za nieumiejętność stworzenia własnej szkoły historycznej przeprowadził na łamach wspomnianego już pisma „Il Conciliatore” dziennikarz Mario Bernardi Guardi. Guardi piętnował przede wszystkim niezdolność „wyjścia poza sterylny nostalgizm RSI”, przede wszystkim w obliczu mocno zakorzenionej i „bojowo nastawionej” historiografii antyfaszystowskiej⁹. Należy też zaznaczyć, że włoscy neofaszyści w latach sześćdziesiątych (aż do publikacji *Intervista sul fascismo* w 1975 roku) z dużym dystansem podchodzili do studiów Renzo De Felice, uważając go za „historyka antyfaszystowskiego”¹⁰. Jak zauważył Francesco Germinario, w latach siedemdziesiątych największym uznaniem w środowisku Włoskiego Ruchu Społecznego cieszyły się studia Anthony Jamesa Gregora¹¹. Ocena faszystów dokonana przez amerykańskiego historyka jako „dyktatury rozwoju” i zjawiska „modernizacji autorytarnej”, typowej dla narodów opóźnionych w rozwoju kapitalizmu, była szczególnie bliska włoskim neofaszystom przede wszystkim ze względu na to, że wykluczała liberalną interpretację faszystów jako zamkniętego rozdziału w historii¹².

Jak wiadomo, Gregor poddawał także w wątpliwość pokrewieństwo ideowe faszystów i nazistów, nie akceptując kategorii „nazifaszystów”, opracowanej przez antyfaszystowską kulturę polityczną, która pojmowała faszystów w kategoriach totalitaryzmu o charakterze rasistowskim i akcentując jego rolę w Holokauście.

⁷ M. Tarchi, *Cinquant'anni di nostalgia...*, s. 101.

⁸ J. Evola, *Storiografia di destra*, „Roma”, 8.07.1973. Cyt za: *idem*, *Ultimi scritti*, red. G. Marzocco, Napoli 1977, s. 138.

⁹ M. Bernardi Guardi, *Miti e idee del Novecento. III. Il fascismo italiano. Altre analisi di destra*, „Il Conciliatore” 9, 1974, s. 311.

¹⁰ Por. G. Pisanò, *Storia della guerra civile in Italia 1943–45*, Milano 1965, t. 2, s. 1361, 1376. Szerzej na temat krytyki interpretacji De Felicego ze strony włoskiej skrajnej prawicy zob. F. Germinario, *Da Salò al governo. Immaginario e cultura politica della destra italiana*, Torino 2005, s. 83–90; *Un monumento al Duce?*, Firenze 1976; *Fascismo e capitalismo*, red. N. Tranfaglia, Milano 1976.

¹¹ Studia nad ideologią faszystowską amerykańskiego historyka były publikowane przez główne wydawnictwa związane ze skrajną prawicą, jak Le Edizioni del Borghese czy wydawnictwo Giovanni Volpe, i przedrukowywane w głównych czasopismach takich jak „Intervento”, „Cultura di destra” czy „La Torre”.

¹² A.J. Gregor, *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York-London 1969.

Wspomniana polemika z kategorią „nazifaszyzmu” w drugiej połowie lat siedemdziesiątych doprowadziła neofaszystów do przewartościowania swojej oceny w kwestii studiów Renzo De Felice. W szczególności środowisko skrajnej prawicy pozytywnie odniosło się do „paradygmatu De Felice”, opierającym się na rozróżnieniu faszyzmu jako ruchu rewolucyjnego o źródłach lewicowych od reakcyjnego i prawicowego nazizmu¹³. Jednak niezależnie od rewizji interpretacji historiografii De Felice w środowisku MSI, autor *Intervista sul fascismo* przyłączył się do krytyki skrajnej prawicy jako niezdolnej do przeprowadzenia obiektywnej analizy okresu faszyzmu, W jego opinii spadkobiercy Republiki Salò nie byli w stanie spojrzeć w obiektywny sposób na fakty historyczne. De Felice określił to zjawisko jako „krótkowzroczność historiograficzną połączoną z nadwzrocznością ideologiczną”¹⁴. Opinię De Felice rozwinął następnie Francesco Germinario, który zauważył, że neofaszystom zabrakło świadomości historycznej potrzebnej do opracowania obiektywnej i niezależnej historiografii. Jak wykazał, niezależna rekonstrukcja historyczna okresu rządów Mussoliniego doprowadziłaby tę partię do erozji fundamentów, na których zbudowała ona swoją nostalgiczną wizję Włoskiej Republiki Społecznej, stanowiącą ważny element jej tożsamości politycznej. W konsekwencji w środowisku włoskich neofaszystów rozwinęła się przede wszystkim publicystyka nostalgiczna, o charakterze bardziej lub mniej rewizjonistycznym.

Rozwój publicystyki rewizjonistycznej był w dużej mierze spowodowany także potrzebą stworzenia przez środowisko MSI „innej pamięci”. W szczególności Missinon zależało na opracowaniu odmiennej lektury okresu Włoskiej Republiki Społecznej w stosunku do jej oceny dominującej w historiografii antyfaszystowskiej. W interpretacji neofaszystowskich publicystów dość wyraźnie zaznaczyło się przeciwstawienie faszystowskiego reżimu i Republiki Salò jako „najwyższego momentu we współczesnej historii narodowej” z Włochami ruchu oporu (*Resistenza*), w których znalazły odzwierciedlenie wszystkie wady historyczne i generalny upadek charakteru narodu włoskiego. Jak napisał Francesco Germinario, kultura polityczna neofaszyzmu przeciwstawiała liryczną i estetyzującą wizję Włoskiej Republiki Społecznej symbolizującą „Włochy młodych ochotników, którzy chcieli bronić honoru ojczyzny” z „reakcyjnymi Włochami monarchii i marszałka Badoglio”, charakteryzującymi się zdradą, lawirowaniem, podwójną grą „w duchu najlepszych tradycji makiawelizmu”¹⁵. Nie ulega wątpliwości, że do stworzenia owej „odmiennej pamięci” Republiki Salò przyczyniła się już memorialistyka drugiej połowy lat czterdziestych, przede wszystkim wspomnienia dygnitarzy RSI, jak Filippo Anfuso czy Rodolfo Graziani. Kwestia pozytywnego przedstawienia okresu Włoskiej Republiki Społecznej wiązała się również z problemem odniesienia się do polityki rasistowskiej Mussoliniego,

¹³ R. De Felice, *Intervista sul fascismo*, red. M.A. Leeden, Roma-Bari 1975.

¹⁴ R. De Felice, *Rosso e nero*, red. P. Chess, Milano 1995, s. 117.

¹⁵ F. Germinario, *L'altra memoria. L'estrema destra. Salò e la Resistenza*, Torino 1999, s. 19.

a w szczególności do Manifestu z Werony (Carta di Verona) z 1943 roku, który pozbawiał de facto obywatelstwa włoskich Żydów¹⁶.

Nie ulega wątpliwości, że ocena faszystowskich *leggi razziali* oraz antysemityzmu stały się jednym z głównych problemów skrajnej prawicy, która próbowała uzyskać legitymizację na scenie politycznej I Republiki. Włoski Ruch Społeczny nie różnił się pod tym względem od innych europejskich partii neofaszystowskich i neonazystowskich. Jak zauważył Germinario, potrzeba napisania historii Europy z własnego punktu widzenia, minimalizując lub wręcz usuwając niewygodną kwestię Holokaustu Żydów i Romów, była elementem, który połączył całą europejską skrajną prawicę w okresie powojennym. Próba usunięcia Zagłady z pamięci zbiorowej lub przynajmniej zredukowania jego znaczenia do zjawiska ogólnoeuropejskiego, obecnego we wszystkich krajach Europy, miała być warunkiem politycznego istnienia partii odwołujących się do tradycji faszystowskich. Germinario określił to zjawisko jako proces tworzenia „kontr-historiografii”, mającej na celu odmienne przedstawienie kwestii istnienia obozów koncentracyjnych poprzez zminimalizowanie ich efektów śmiertelnych lub przerzucenie przynajmniej części odpowiedzialności na aliantów za prowadzoną przez nich politykę wobec hitlerowskich Niemiec¹⁷.

Należy jednak zaznaczyć, że w środowisku włoskiej radykalnej prawicy po 1945 roku wykształciły się dwa odmienne stanowiska zarówno w kwestii oceny samej polityki rasistowskiej faszyzmu, jak i pamięci o Holokauście. Neofaszyści związani z MSI byli rewizjonistyczni, podczas gdy radykalna prawica antysystemowa (grupa Ordine Nuovo), skupiona wokół Pino Rautiego i odwołująca się do myśli Juliusa Evoli, miała raczej charakter negacjonistyczny. W środowisku MSI prace czołowych europejskich negacjonistów: Paula Rassiniera, Roberta Faurissona i Maurice'a Bardèche'a, nie cieszyły się szczególną popularnością¹⁸. Neofaszystowscy publicyści, chociaż nie podawali w wątpliwość istnienia Holokaustu, starali się jednak zminimalizować zasięg faszystowskiego antysemityzmu, a przede wszystkim odpowiedzialność reżimu Mussoliniego za deportację włoskich Żydów do niemieckich obozów zagłady. Zgodnie z tą optyką starali się

¹⁶ Na trudności środowiska neofaszystowskiego przy przedstawianiu ustawodawstwa rasistowskiego przyjętego przez Republikę Salò w latach 1943–45 zwrócił zwłaszcza uwagę Francesco Germinario. Zob. F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 20–21, 58 n.; *idem*, *Da Salò al. governo...*, s. 47 n.; *idem*, *Estranei alla democrazia. Negazionismo e antisemitismo nella destra radicale italiana*, Pisa 2005.

¹⁷ F. Germinario, *Estranei alla democrazia...*, s. 61.

¹⁸ Inaczej sytuacja wyglądała w środowisku radykalnej prawicy, odwołującej się do myśli Juliusa Evoli. Pierwsze teksty negacjonistyczne, zawierające niektóre tezy Rassiniera, zostały opublikowane w 1963 roku w broszurce wydanej przez wydawnictwo skrajnie prawicowego intelektualisty Franco Freda (Gruppo AR). We wspomnianym opracowaniu pojawiły się kwestie podejmowane wcześniej przez zagranicznych negacjonistów, jak „odraza do Żydów”, zarzut skierowany do oficjalnej historiografii przedstawiania problematyki Holokaustu wyłącznie z punktu widzenia „zwycięzców”. Zob. *Gruppo di AR*, Padova 1963.

przedstawiać antysemityzm jako kwestię charakterystyczną wyłącznie dla narodowego socjalizmu, zasadniczo obcą włoskiemu faszyzmowi. Podkreślali długą tradycję tolerancji mieszkańców Półwyspu Apenińskiego, której nie mógł przerwąć faszystowski reżim. Na ogół nie poświęcali jednak zbyt wiele uwagi kwestii obozów koncentracyjnych, a pisząc o ustawach skierowanych przeciwko włoskim Żydom z lat 1938–1945, starali się zminimalizować ich znaczenie, przede wszystkim dokonując ich porównania z ustawodawstwem rasistowskim Trzeciej Rzeszy.

Celem niniejszego artykułu będzie przedstawienie interpretacji polityki rasistowskiej faszyzmu przeprowadzonej przez jednego z najbardziej znanych prawniczych dziennikarzy Giorgio Pisanò (1924–1997) na tle oceny innych odłamów Włoskiego Ruchu Społecznego¹⁹. Jak słusznie zauważył Francesco Germinario, Pisanò był publicystą, który przez ponad 40 lat rzucał wyzwanie antyfaszystowskiej kulturze politycznej²⁰. Publikując oprócz prac historycznych również liczne eseje i artykuły poświęcone okresowi Włoskiej Republiki Społecznej i wojny domowej lat 1943–1945, przyczynił się do stworzenia podstaw rewizjonizmu neofaszystowskiego we Włoszech.

Polityka rasistowska włoskiego faszyzmu w ocenie Giorgio Pisanò a publicystyka rewizjonistyczna we Włoszech

Stosunek włoskiego neofaszyzmu do kwestii rasowej był dość złożony. Jak wykazał włoski historyk Giuseppe Parlato, w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej, wewnątrz środowiska neofaszystowskiego wykształciły się dwie różne postawy. Z jednej strony założona jesienią 1946 roku organizacja neofaszystowska *Fasci di Azione Rivoluzionaria* (FAR) w swoim statucie zabraniała wstępowania osobom „rasy żydowskiej” (*razza israelitica*), z drugiej strony skrajnie prawicowy tygodnik „Rataplan” z Trypoli w tym samym roku podkreślał patriotyzm Włochów pochodzenia żydowskiego oraz krytykował politykę rasistowską faszystowskiego reżimu: „Żydzi mieli we Włoszech wspaniałą tradycję patriotyzmu — pisał anonimowy dziennikarz — została ona wykreślona nawet

¹⁹ Giorgio Pisanò był uważany za jednego z najważniejszych prawniczych dziennikarzy we Włoszech. W okresie Włoskiej Republiki Społecznej współpracował z faszystowskim wywiadem, został następnie internowany do obozu dla faszystów w Collescipoli. W 1947 roku wstąpił do MSI i był związany z odłamek lewicy narodowej. Od 1968 roku był dyrektorem oraz redaktorem osobnej serii w piśmie „Candido”. W 1972 roku został wybrany senatorem z ramienia MSI-destra nazionale. Opuścił partię w 1991 roku i założył *Movimento Fascismo e Libertà*. Był autorem między innymi *Sangue chiama sangue*, Milano 1962; *Mussolini e gli ebrei*, Milano 1967; *Gli ultimi in grigioverde. Storia delle forze armate della RSI*, Milano 1967; *Il triangolo della morte. La politica della strage in Emilia durante e dopo la guerra civile*, Milano 1992; *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Milano 1996; *Io fascista*, Milano 1997; i *Storia della guerra civile in Italia*, Milano 1965–1966.

²⁰ F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 65.

z podręczników historycznych [...] Nieprzerwana kampania oszczerstw stała się jedną z głównych win Mussoliniego”²¹. Wspomniane stanowiska dały początek dwóm odmiennym liniom ideologicznym wewnątrz MSI: 1. prawicy ewolucyjnej („evoliani”), związanej z ostatnim wice-sekretarzem Republikańskiej Partii Faszystowskiej Pino Rautim i Juliusem Evolą, którzy głosili, że ustawy rasistowskie Duce były ukoronowaniem zbliżenia faszyzmu i narodowego socjalizmu we wspólnej walce przeciwko „demoplutokracjom żydowsko-masońskim”, oraz 2. tak zwanym prawicowym katolikom, reprezentowanym przez pierwszego sekretarza partii Arturo Micheliniego oraz prawicowego intelektualistę Ernesto De Marzio, w opinii których Włoski Ruch Społeczny powinien rozliczyć się z trudnymi kartami przeszłości, podkreślić swoją odrębność w stosunku do polityki rasistowskiej Mussoliniego, oraz funkcjonować jako „faszyści w warunkach demokracji”. Należy zaznaczyć, że linia katolicka MSI, która akceptowała reguły demokratycznego państwa, pluralizm polityczny oraz instytucje parlamentarne, a jednocześnie ostro krytykowała teorie rasistowskie oraz koncepcje elitarno-arystokratyczne Juliusa Evoli, ostatecznie opuściła MSI w 1976 roku.

Pomiędzy tymi dwiema odmiennymi pozycjami, wykształciła się też trzecia — pośrednia, tak zwanych „nostalgików”, która skupiła się przede wszystkim wokół jednego z założycieli Włoskiego Ruchu Społecznego, sekretarza tej partii w latach 1947–50 i 1969–1986 Giorgio Almirantego. Ta grupa, która z czasem okazała się dominująca, w dużej części była związana z dawnym lewym skrzydłem PNF (tak zwaną lewicą faszystowską). Linia Almirantego dużą wagę przywiązywała do kwestii tożsamości, akcentowała łączność ideową z tradycją Włoskiej Republiki Społecznej i chociaż nie oceniała pozytywnie ustaw rasistowskich Mussoliniego, starała się jednak znaleźć dla nich historyczne usprawiedliwienie. Nostalgicy podkreślali ograniczone zastosowanie *leggi razziali*, zwracając uwagę na liczne wyjątki, które sprawiły, że były one stosunkowo „niegroźne”.²² Wykazywali, że antysemityzm odegrał marginalną rolę w okresie faszyzmu, a Mussolini zasadniczo nie był wrogiem Żydów.

Reprezentantem tej linii był Giorgio Pisanò, który począwszy od 1961 roku na łamach „Meridiano d’Italia”, opublikował wiele artykułów poświęconych relacjom pomiędzy faszystowskim reżimem a Żydami, starając się wykazać, że faszyzm nie był w żaden sposób odpowiedzialny za Holokaust. Zgodnie z tą optyką przedstawiał kwestię deportacji włoskich Żydów do nazistowskich obozów zagłady jako element nazistowskiej polityki eksterminacji, z którą władze RSI nie miały nic wspólnego. Tezy te, rozwinięte następnie w książce *Mussolini e gli ebrei*, opublikowanej w 1967 roku, opierały się na przekonaniu, że faszyzm był

²¹ L’Ammiraglio Esteban, *A morte gli ebrei!* „Rataplan” 1, 1946, nr 1. Cyt. za: G. Parlato, *Neofascismo italiano e questione razziale*, [w:] *Leggi razziali: Passato/Presente*, red. G. Resta, V. Zencovic, Roma 2015, s. 152.

²² G. Parlato, *Neofascismo italiano e questione razziale...*, s. 153. Szerzej na temat lewicy faszystowskiej zob. G. Parlato, *La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato*, Bologna 2000, s. 372 n.

„rasistowski z koniczności”, raczej przez imitację niż z prawdziwego przekonania. Choć z jednej strony neofaszystowski publicysta przyznawał, że „ustawy rasistowskie stanowiły autentyczną hańbę”, a Holocaust „był bezdyskusyjnie dramatem o rozmiarach apokaliptycznych”²³, z drugiej starał się wykazać, że reżim Mussoliniego nigdy nie praktykował ani nawet nie planował eksterminacji Żydów, ograniczając się do „łagodnych” form antysemityzmu. Pisanò stwierdził, że *leggi razziali* z 1938 roku, były o wiele bardziej „ludzkie” w porównaniu z ustawodawstwem nazistowskim, przede wszystkim ze względu na wyjątki, które wprowadzały. Jak podkreślał, do 1943 roku: „we Włoszech nigdy nie powstały obozy koncentracyjne.[...] 55 000 Żydów nigdy nic złego nie spotkało, nikt z nich nie został internowany”²⁴. Podobnie też deportacje Żydów w okresie Republiki Salò były w jego opinii jedynie „epizodami”.

Jak słusznie zauważył historyk Gianni Scipione Rossi w książce *La destra e gli ebrei*, Pisanò, minimalizując znaczenie polityki rasistowskiej Duce, starał się też wykreować mit dobrych faszystów, eksponując zasługi dygnitarzy RSI w ratowaniu Żydów²⁵. Warto zauważyć, że podobną ocenę polityki rasistowskiej reżimu Mussoliniego możemy odnaleźć w trzutomowym dziele *Venti anni di storia* historyka i dyplomaty Attilio Tamaro, które zostało opublikowane pomiędzy 1952 a 1954 i wznowione w latach siedemdziesiątych w wydawnictwie Volpe. Wspomniany historyk, nie ukrywając swoich sympatii dla faszyzmu, uzasadniał, że antysemityzm nawet w ograniczonej formie nie miał powodu istnienia na Półwyspie Apenińskim ani w historii, ani we współczesnych czasach. Jak pisał: „w starożytnym Rzymie chrześcijaństwo narodziło się w synagodze [...] Rzym nazywany był „paradisus iudaeorum”²⁶. W ocenie Tamaro jedynym uzasadnieniem dla wprowadzenia przez *duce leggi razziali* mógł być „gest solidarności” w stosunku do Trzeciej Rzeszy. Historyk dopatrywał się jednak w momencie wprowadzenia ustaw rasistowskich początków kryzysu faszyzmu²⁷. Podobnie też w opublikowanym w 1948 roku studium *Due anni di storia* Tamaro potępił program z Werony, podkreślając, że słynny artykuł 7 był sprzeczny z włoską tradycją i wynikiem presji III Rzeszy na Mussoliniego. Za wynik koncesji w stosunku do sprzymierzonych Niemiec uznał też ustawodawstwo rasistowskie historyk i filozof Edmondo Cione.

²³ G. Pisanò, *Mussolini e gli ebrei...*, s. 122–123.

²⁴ *Ibidem*, s. 28.

²⁵ Pisanò dużo uwagi poświęcił sylwetkom faszystowskich dyplomatów, którzy pomagali ratować Żydów w różnych krajach europejskich, między innymi Guelfo Zamboniego- konsula w Salonikach, który uchronił 350 Żydów przed deportacją, Giovanni Palatucciego, szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców w Rijece (Fiume), który udostępnił dokumenty i wize wielu żydowskim uchodźcom czy Giuseppe Pieche — generała i tajnego wysłannika Mussoliniego na Bałkanach, który w listopadzie 1942 roku powiadomił Duce o użyciu gazów w celu wymordowania chorwackich Żydów. Szerzej na ten temat zob. G. Scipione Rossi, *La destra e gli ebrei. Una storia italiana*, Soveria Mannelli 2003, s.151.

²⁶ Cyt. za G.S. Rossi, *La destra e gli ebrei...*, s. 130.

²⁷ A. Tamaro, *Vent'anni di storia*, Roma 1975, t. 3, s. 355–364.

W *Storia della Repubblica Sociale Italiana*, która ukazała się w 1948 roku Cione, podobnie jak Pisanò i Tamaro dokonywał rozróżnienia pomiędzy „polityką eksterminacji nazistowskich Niemiec a „agnostyzmem rasowym” reżimu Mussoliniego. Znacznie krytyczniej do ustaw rasistowskich odnieśli się natomiast biografowie Mussoliniego, również związani z MSI — Edoardo Susmel i Giorgio Pini, wiążący nagły zwrot w polityce duce w stosunku do Żydów z „nagłym napadem szału”, który skłonił go do sprzymierzenia się z nazistowskimi Niemcami.

Jednak w odróżnieniu od wspomnianych wyżej autorów Pisanò próbował po- wiązać wprowadzenie ustawodawstwa rasistowskiego z uwarunkowaniami międzynarodowej sytuacji politycznej i wrogą wobec faszystowskich Włoch polityką lobby żydowskiego. Neofaszystowski publicysta starał się udowodnić, że Duce wprowadził *leggi razziali*, żeby wymusić na Wielkiej Brytanii otwarcie granic Palestyny dla uciekinierów. Jednak jak pisał, „Anglia nie kiwnęła palcem i Palestyna pozostała zamknięta”. Z drugiej strony tłumaczył, że ustawy rasistowskie były odpowiedzią na antywłoską działalność syjonistów. Zgodnie z tą optyką Mussolini był zmuszony je wprowadzić nie tyle ze względu na zbliżenie z Trzecią Rzeszą, co z powodu „nagłego zwrotu w kierunku antyfaszystowskim międzynarodowych środowisk żydowskich”²⁸. Nawiązując do tez z *Protokołów Mędrców Syjonu*, Pisanò uzasadniał, że „międzynarodowe Żydostwo” dążyło do zniszczenia faszyzmu oraz narodowego socjalizmu, ponieważ wspomniane reżimy stworzyły nową formułę gospodarczą, zagrażającą międzynarodowemu kapitalizmowi, który znajdował się w rękach międzynarodówki żydowskiej. Antysemityzm Mussoliniego był więc jedynie „pozorny”, spowodowany sytuacją międzynarodową, a Włoska Republika Społeczna musiała zaostrzyć ustawodawstwo rasistowskie na skutek polityki międzynarodowego Żydostwa²⁹.

Warto zauważyć, że z czasem Pisanò zaostrzył swoje tezy negacjonistyczne. W artykule *I crimini dei vincitori*, który ukazał się w pierwszym numerze pisma „Storia del XX secolo” w 1995 roku, analizując historię II wojny światowej, podkreślał, że należy pamiętać nie tylko o eksterminacji Żydów, ale także o zbrodniach popełnionych przez „zwycięzców” w tym konflikcie zbrojnym³⁰. Choć przyznawał, że eksterminacja Żydów miała miejsce, podkreślał jednak, że Holocaust powinien być porównywany z innymi formami eksterminacji, które miały miejsce podczas II wojny światowej. Jak stwierdzał, „mordercy nie należeli tylko do jednej strony, a ofiary do drugiej”. Podobnie też Żydzi nie byli jedynymi, którzy mogli podnosić „sztandar męczeństwa”³¹. Nie tylko uwalniał w ten sposób reżim Mussoliniego od jakiegokolwiek odpowiedzialności za eksterminację Żydów, ale podważał także specyfikę historyczną Holocaustu. Jednocześnie też neofaszystowski

²⁸ G. Pisanò, *Storia della guerra civile...*, s. 1363.

²⁹ *Ibidem*, s. 1365.

³⁰ G. Pisanò, *I crimini dei vincitori*, „Storia del XX secolo” 2, 1995, s. 6.

³¹ G. Pisanò, *Mussolini e gli ebrei...*, s. 129, 168.

publicysta poddawał w wątpliwość liczbę ofiar Holokaustu, chociaż, jak deklarował, nie zamierzał negować „okrucieństwa polityki prześladowania Żydów”³².

Należy zaznaczyć, że próba usprawiedliwienia polityki rasistowskiej Duce łączyła się u Pisanò z negatywną oceną działalności antyfaszystowskiego ruchu oporu, która doprowadziła do wybuchu wojny domowej we Włoszech w 1943 roku. Podkreślając, że *Resistenza* była w znacznym stopniu kierowana przez partię komunistyczną (PCI), starał się wykazać, że miała ona charakter rewolucyjno-wywrotowy, „zasadniczo obcy tradycji narodu włoskiego”³³. Jej działalność doprowadziła do powstania podziału wewnątrz narodu i w rzeczywistości była elementem strategii politycznej komunistów, chcących przejąć kluczowe instytucje w państwie i móc uwarunkowywać powojenny scenariusz polityczny. Jak zauważył Francesco Germinario, Pisanò próbował w ten sposób zanegować narodowy charakter włoskiego ruchu oporu³⁴. W koncepcji neofaszystowskiego publicysty *Resistenza* stanowiła „zdradzoną rewolucję”, ponieważ, będąc kierowana przez komunistów, działała w interesie innych mocarstw (przede wszystkim Związku Radzieckiego) i pozostawała na usługach ideologii antynarodowych, kosmopolitycznych, takich jak marksizm. Partia Komunistyczna chciała uniemożliwić stabilizację polityczną Włoskiej Republiki Społecznej i nie pozwolić na wprowadzenie reform społecznych, które przyniosłyby poparcie klasy robotniczej dla polityki Mussoliniego. W konsekwencji włoscy komuniści w celu zniszczenia faszyzmu zrezygnowali z przeprowadzenia prawdziwej rewolucji proletariackiej.

Interpretacja „faszystowskiego rasizmu z konieczności” zapoczątkowana przez Pisanò bardzo dobrze wpisała się w linię polityczną lansowaną przez sekretarza partii MSI Giorgio Almirante począwszy od lat siedemdziesiątych. Od powrotu Almirante na stanowisko sekretarza partii w 1969 roku wyraźnie zwyciężyła linia pro-izraelska i antyrasistowska w łonie MSI. Jak zauważył Sandro Setta, sam Almirante, wypierając się swoich wcześniejszych pozycji prorasistowskich (w latach 1938–43 był redaktorem naczelnego pisma o charakterze antysemitycznym i rasistowskim „*La difesa della razza*”), w kwietniu 1972 roku oficjalnie skrytykował rasizm faszystowskiego reżimu, a nawet określił *Resistenza* jako ruch promujący „wartości wolności”. W książce *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45* sekretarz MSI przyznawał, że Żydzi musieli znieść liczne ograniczenia, ale polityka rasowa wywołała sprzeciw i opór w samej partii faszystowskiej i to spowodowało, że zostały wprowadzone liczne wyjątki. Jak podkreślał, znakomita większość faszystów w obliczu tragedii Żydów umiała zachować postawy ludzkie i postępować właściwie³⁵.

³² G. Pisanò, *Ebrei e camere gas*, „Candido”, 12, 1979, nr 1.

³³ G. Pisanò, *Storia della guerra civile in Italia...*, s. 580.

³⁴ F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 122.

³⁵ G. Almirante, S. Giacomelli, *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45*, red. G. Almirante, Trieste 1987, s. 44–45.

Rewizjonizm Pisanò w ocenie przedstawicieli Włoskiego Ruchu Społecznego

Interpretacja Pisanò nie spotkała się natomiast z pozytywnym przyjęciem ze strony skrajnej prawicy, odwołującej się do myśli Juliusa Evoli. Jak wiadomo, Evola opracował koncepcję „rasizmu duchowego”, która chociaż różniła się nieco od rasizmu biologicznego, uznawała jednak Żydów za „odpadki rasowe” (*detriti di razze*)³⁶. W szczególności chętnie tematykę rasową podejmowało założone w 1955 roku pismo „Ordine Nuovo”, które, nawiązując do teorii konserwatywno-arystokratycznych Evoli, dużo uwagi poświęcało kwestii aryjskości, kreując mit „Aryjczyka-Rasisty jako jedyne go zdolnego zdeterminować nowy cykl w dziejach cywilizacji europejskiej”, a także koncepcji państwa organicznego. Należy jednak zauważyć, że wspomniany organ prasowy rewolucyjnej prawicy, podejmując tematykę aryjskości jako „związku elity wywodzącej się z różnych państw europejskich połączoną wspólną Weltanschauung, bazującą na wierności dla europejskiej tradycji” i kreując mit nowego człowieka, łączącego w sobie cechy „antyczne” i „tradycyjne” („legionisty, który będzie mógł walczyć zgodnie z duchem »Kszatriji«, rycerzy średniowiecznych i templariuszy”), odwoływał się bardziej do idei rasistowskich narodowego socjalizmu niż do faszyzmu Mussoliniego. W odróżnieniu od Pisanò, grupa radykalnej prawicy nie negowała istnienia rasizmu faszystowskiego i nie próbowała złagodzić odpowiedzialności reżimu za wprowadzenie ustaw rasistowskich³⁷. Świadczy o tym dobitnie sześciotomowa historia faszyzmu autorstwa Pino Rautiego i Rutilio Sermontiego — *Storia del fascismo*, która ukazała się w latach 1976–1978. Jej autorzy wyraźnie podkreślali, że faszyzm od samego początku miał charakter rasistowski i wprowadzenie *leggi razziali* było samodzielną decyzją Mussoliniego, a nie przejawem naśladowania polityki Trzeciej Rzeszy³⁸. Celem ustawodawstwa rasistowskiego było stworzenie nowego człowieka oraz ochrona czystości rasy aryjskiej (*stirpe latina*) przede wszystkim przed krzyżowaniem się z rasami gorszymi, co szczególnie wyraźnie zaznaczyło się po podbiciu Etiopii w okresie włoskiej kolonizacji Afryki Wschodniej. Jak podkreślali Rauti i Sermonti, międzynarodowe żydostwo było wrogo nastawione do wojny do Abisynii i do polityki ekspansjonistycznej faszystowskich Włoch. Stąd niezależnie od wpływu nazistowskich Niemiec, włoski

³⁶ J. Evola, *Sulla genesi dell'ebraismo come forza distruttrice*, „La Vita Italiana” 140, 1941. Cyt. za: *idem*, *Gli articoli de „La Vita Italiana”*, Treviso 1988, s. 164.

³⁷ Typowym przykładem tej linii były artykuły opublikowane na łamach „Ordine Nuovo” Clemente Graziani. Graziani odwołując się do tez zawartych w *Protokołach Mędrców Sionu*, przedstawiał Żydów jako chciwych, oddanych finansom i handlowi, niemoralnych, cynicznych materialistów i narzekał na brak „historii rasistowskiej”, co doprowadziło do nadejścia epoki „zażydzonych ras nieczystych i zdegenerowanych”. Zob. np. C. Graziani, *L'azione eroica e l'ariano*, „Ordine Nuovo” 1, 1955, nr 8.

³⁸ P. Rauti, R. Sermonti, *Storia del fascismo*, Roma 1976–1978. W szczególności zob. tom 5, *L'espansione e l'Asse*, Roma 1977, s. 276.

faszystów tak czy inaczej musiał stać się rasistowski. Tym samym skrajna prawica podkreślała rodzime źródła rasizmu faszystowskiego. Zgodnie z tą optyką ustawy rasistowskie z 1938 roku były naturalną konsekwencją doktryny faszystów, a przede wszystkim jego imperializmu.

Należy zaznaczyć, że środowisko skrajnej prawicy, skupionej wokół Pino Rautiego, powróciło do problematyki rasowej w latach siedemdziesiątych, wkrótce po publicznym potępieniu *leggi razziali* przez Almirantego. Jednym z najważniejszych teoretyków tej linii był Adriano Romualdi, który pod wpływem myśli Juliusa Evoli opracował elitarystyczno-rasistowską koncepcję tradycji europejskiej jako „pierwotnej ojczyzny rasy aryjskiej” i „ducha europejskiego”, wywodzących się ze wspólnoty krwi³⁹. Choć Romualdi raczej krytykował politykę rasistowską faszystowskich Włoch, czynił to nie tyle z chęci potępienia rasizmu, co raczej z przekonania, że opierała się ona na przesłankach „pseudorasistowskich”, pozbawionych zawartości ideowej. Jak pisał w szkicu *Su Evola*: „[po wprowadzeniu *leggi razziali*] z dnia na dzień pisarze i dziennikarze odkryli, że są rasistami i rozpoczęli nadziewać swoje artykuły słowami »rasa«, »rodowód«, »plemię«, nie mając pojęcia o idei opracowanej w Niemczech. Odkryto »rasę włoską« (oczywiście nieistniejącą, ponieważ Włosi, jak każdy inny naród europejski, stanowią mieszaninę elementów śródziemnomorskich, nordyckich, alpejskich itp.) i każdy, kto nie był Żydem, z radością odkrył, że jest »Aryjczykiem«, chociaż z wyglądu przypominał bardziej Marokańczyka niż Europejczyka”.⁴⁰ W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych skrajna prawica evoliańska utrzymała swoje stanowisko antysemityczne. Jak zauważył Giuseppe Parlato, był to jednak raczej antysemityzm o charakterze antykapitalistycznym, w którym kwestie biologiczne odgrywały drugorzędą rolę⁴¹. Doprowadziło to do rozwoju tez konspiracyjnych, nawiązujących do idei zawartych w *Protokołach Mędrców Syjonu*, a także do podjęcia tematyki negacjonizmu, która aż do połowy lat osiemdziesiątych nie wzbudzała większego zainteresowania radykalnej prawicy we Włoszech.

Zakończenie

Nie ulega wątpliwości, że negacjonistyczna publicystyka Giorgio Pisanò przyczyniła się do przyjęcia stosunkowo łagodnej oceny ustawodawstwa rasistowskiego

³⁹ Adriano Romualdi był synem jednego z liderów MSI Pino Romualdi. Ukończył historię na uniwersytecie La Sapienza w Rzymie, pisząc pracę magisterską pod kierunkiem Renzo De Felice. Następnie został asystentem na uniwersytecie w Palermo. Był badaczem kultur indoeuropejskich, a także myśli Platona, Nietzschego, teoretyków konserwatywnej rewolucji oraz Juliusa Evoli, któremu poświęcił monografię *Julius Evola. L'Uomo e l'Opera*, Roma 1970. Był również autorem niezwykle popularnych w środowisku młodzieży neofaszystowskiej dzieł *La destra e la crisi del nazionalismo* i *Idee per una cultura di destra* (zebranych w tomie: A. Romualdi, *Una cultura per l'Europa*, red. G. Malgieri, Roma 2012).

⁴⁰ A. Romualdi, *Su Evola*, red. G. De Turre, Roma 1998, s. 82.

⁴¹ G. Parlato, *Neofascismo italiano e la questione razziale...*, s. 178.

w środowisku włoskich neofaszystów, szczególnie począwszy od lat siedemdziesiątych. W odróżnieniu od skrajnej, antysystemowej prawicy Pino Rautiego, nostalgicy Giorgio Almirantiego przejęli tezy o „rasizmie z konieczności” jako konsekwencji zbliżenia faszystowskich Włoch z Trzecią Rzeszą, stosunkowo łagodnym ustawodawstwem skierowanym przeciwko włoskim Żydom w porównaniu z ustawami norymberskimi, braku tradycji antysemityzmu we Włoszech i, co za tym idzie, podważaniu jakiegokolwiek odpowiedzialności faszystowskiego reżimu za Holocaust. Szczególnie chwytny w środowisku pravicowym okazał się również mit dobrych faszystów, którzy, nie bacząc na konsekwencje, w czasie II wojny światowej ratowali europejskich Żydów,

Bibliografia

- Almirante G., Giacomelli S., *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45*, red. G. Almirante, Trieste 1987.
- Bankowicz M., *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 5, 2006, s. 52–65.
- Bankowicz M., *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011.
- Bernardi Guardi M., *Miti e idee del Novecento. III. Il fascismo italiano. Altre analisi di destra*, „Il Conciliatore” 9, 1974.
- Chiarini R., *Destra italiana dall'Unità d'Italia ad Alleanza Nazionale*, Venezia 1995.
- De Felice R., *Intervista sul fascismo*, red. M.A. Leeden, Roma-Bari 1975.
- De Felice R., *Rosso e nero*, red. P. Chessa, Milano 1995.
- Evola J., *Gli articoli de La Vita Italiana*, Treviso 1988.
- Evola J., *Ultimi scritti*, red. G. Marzocco, Napoli 1977.
- Fascismo e capitalismo*, red. N. Tranfaglia, Milano 1976.
- Germinario F., *Da Salò al governo. Immaginario e cultura politica della destra italiana*, Torino 2005.
- Germinario F., *Estranei alla democrazia. Negazionismo e antisemitismo nella destra radicale italiana*, Pisa 2005.
- Germinario F., *L'altra memoria. L'estrema destra. Salò e la Resistenza*, Torino 1999.
- Germinario F., *Tradizione Mito Storia. La cultura politica della destra radicale e i suoi teorici*, Roma 2014.
- Graziani C., *L'azione eroica e l'ariano*, „Ordine Nuovo” 1 1995, nr 8.
- Gregor A.J., *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York- London 1969.
- Gruppo di AR*, Padova 1963.
- Ignazi P., *Il Polo escluso. Profilo del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1998.
- Mikołajko Z., *Mity tradycjonalizmu integralnego: Julius Evola i kultura religijno-filozoficzna prawicy*, Warszawa 1998.
- Parlato G., *La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato*, Bologna 2000.
- Parlato G., *Neofascismo italiano e questione razziale*, [w:] *Leggi razziali: Passato/ Presente*, red. G. Resta, V. Zeno-Zencovich, Roma 2015.
- Pisanò G., *Ebrei e camere gas*, „Candido” 12, 1979, nr 1.
- Pisanò G., *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Milano 1996.
- Pisanò G., *Gli ultimi in grigioverde. Storia delle forze armate della RSI*, Milano 1967.
- Pisanò G., *I crimini dei vincitori*, „Storia del XX secolo” 2, 1995.
- Pisanò G., *Il triangolo della morte. La politica della strage in Emilia durante e dopo la guerra civile*, Milano 1992.

- Pisanò G., *Io fascista*, Milano 1997.
- Pisanò G., *Mussolini e gli ebrei*, Milano 1967.
- Pisanò G., *Sangue chiama sangue*, Milano 1962.
- Pisanò G., *Storia della guerra civile in Italia*, Milano 1965–66.
- Rauti P., Sermonti R., *Storia del fascismo*, t. 1–6, Roma 1976–1978.
- Romualdi A., *Il fascismo come fenomeno europeo*, red. M. Veneziani, Roma 1984.
- Romualdi A., *Julius Evola. L'Uomo e l'Opera*, Roma 1970.
- Romualdi A., *Su Evola*, red. G. de Turrís, Roma 1998.
- Romualdi A., *Una cultura per l'Europa*, red. G. Malgieri, Roma 2012.
- Rossi G.S., *La destra e gli ebrei. Una storia italiana*, Soveria Monnelli 2003.
- Sondel-Cedarmas J., *Criticism of "fascist nostalgia" in the political thought of the New Right*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 40, 2018.
- Tamaro A., *Vent'anni di storia*, Roma 1975.
- Tarchi M., *Cinquant'anni di nostalgia, La destra italiana dopo il fascismo*, Milano 1995.
- Tarchi M., *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*, Parma 1995.
- Un monumento al Duce?*, Firenze 1976.
- Veneziani M., *Sinistra e destra. Risposta a Norberto Bobbio*, Firenze 1995.
- Wielomski A., *Faszystwy łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa 2011.

DARIUSZ SZPOPER

ORCID: 0000-0002-8593-2821

Akademia Pomorska, Słupsk

dariusz.szpoper@apsl.edu.pl

Michał Katkow — u początków myśli politycznej apologety rosyjskiego samodzierżawia

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Michał Katkow, liberalizm, konserwatyizm, powstanie styczniowe z 1863 roku, „Moskowskije Wiedomosti”, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, samodzierżawie.

MICHAIL KATKOW: AT THE BEGINNING OF THE POLITICAL THOUGHT OF THE RUSSIAN TSARIST AUTOCRACY APOLOGIST

Abstract

Mikhail Katkov (1818–1887), a leading Russian political journalist, began his career as a liberal fascinated by German philosophy, especially the views of Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling. At that time, he represented a moderate pro-Polish attitude. After the outbreak of the January Uprising in 1863, on the pages of *Moskowskije Wiedomosti*, which he edited, he promoted the Russian state's viewpoint in favour of the monarchy and full dimension of the Russian Empire's state integrity, which led to his conservative position.

Keywords: Russian Empire, Mikhail Katkov, liberalism, conservatism, the January Uprising of 1863, *Moskowskije Wiedomosti*, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, tsarist autocracy.

W dziejach dziewiętnastowiecznej Rosji Michał Nikiforowicz Katkow (1818–1887) odegrał w sferze idei jedną z być może najbardziej czołowych ról tego okresu. Richard Pipes w swojej pracy poświęconej rosyjskiej, zachowawczej myśli politycznej twierdzi wręcz, że należał on do elitarnego grona tych niezwykle znaczących konserwatystów, którzy jednak nie zawsze identyfikowali się z głównym nurtem tej doktryny i poglądami go tworzącymi w realiach Imperium

Rosyjskiego pod rządami cesarza Aleksandra II (1855–1881), a częściowo również jego następcy na carskim tronie — Aleksandra III (1881–1894)¹. Za punkt zwrotny zaś w myśli politycznej Katkowa przyjmuje się 1863 rok i wybuch powstania styczniowego w Królestwie Polskim oraz na obszarze guberni zachodnich cesarstwa. To wówczas miało nastąpić u niego, w opinii Richarda Pipesa, trwałe pożegnanie się z liberalizmem, któremu przez wiele lat hołdował². Dlatego też warto w ramach niniejszego szkicu nieco przybliżyć sylwetkę Michaiła Katkowa i jego postrzeganie problemu polskiego w początkach drugiej połowy XIX stulecia, albowiem zaczął się on jawić w kręgach carskiego establishmentu jako postać wybitnie opiniotwórcza i zarazem wpływowa³.

Michaił Nikiforowicz Katkow urodził się w Moskwie, najprawdopodobniej 1 (13) listopada 1818 roku⁴, w rodzinie tytularnego radcy (*tytularnyj sowietnik*) Nikifora Wasiliewicza Katkowa, a zatem urzędnika IX klasy, pełniącego służbę w zarządzie guberni moskiewskiej. Pochodzący z okolicy Kostromy ojciec Michaiła Katkowa nie legitymował się szlachectwem dziedzicznym, które w Imperium Rosyjskim doby panowania Aleksandra I (1801–1825) nadawane było urzędnikom VIII klasy (asesorom kolegialnym — *kolleżskij asesor*), a jego przyznanie wymagało ponadto przedstawienia dokumentu zaświadczającego uzyskanie wykształcenia wyższego na jednym z cesarskich uniwersytetów rosyjskich. Był to wymóg konieczny, którego brak nie mógł być konwalidowany poprzez wypełnienie, a nawet przekroczenie okresu pozostawania w randze radcy tytularnego⁵.

¹ R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, przeł. A. Mrozek, Kraków 2009, s. 143.

² *Ibidem*. Podobnie: B.S. Itenberg, *Ot 4 aprielja do 1 marta 1881 goda*, [w:] W.Ja. Grosuł *et al.*, *Russkij konserwatizm XIX stoletija. Ideologija i praktika*, red. W.Ja. Grosuł, Moskwa 2000, s. 239; zob. też A.W. Repnikow, *Konserwatywnyje modeli Rossijskoj gosudarstvennosti*, Moskwa 2014, s. 10, 17. Ten ostatni autor podkreśla, że z punktu widzenia historii rosyjskiej myśli politycznej zaproponowana przez Richarda Pipesa definicja konserwatyzmu jako ideologii „propagującej autorytarny rząd w Rosji, z władzą nieograniczoną prawem formalnym lub powołaną w procesie wyborczym legalną instytucją przedstawicielską, który wyposaża się w tylko takie ograniczenia, jakie sama uważa za stosowne na siebie nałożyć” (*ibidem*, s. 17), jest stanowczo zbyt szeroka i może powodować hurtowe zaliczenie do grona konserwatystów bez mała wszystkich kniaziów ruskich i tym samym przesunąć granice konserwatyzmu do X wieku.

³ M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 203–204; B. Cziczzerin, *Moskowskij uniwersitet*, [w:] *idem*, *Wospominanija*, t. 2, Moskwa 2010, s. 69, 73; N.W. Czernikowa, *Portret na fonie epochi: kniaź Władymir Pietrowicz Mieszczerskij*, Moskwa 2017, s. 98–100.

⁴ A.W. Łubkow, *Michaił Katkow, Mołodyje gody*, Moskwa 2018, s. 12, który wykazuje, iż niektóre źródła informują o innych datach urodzenia Michaiła Nikiforowicza Katkowa; na przykład podaje się datę 6 listopada 1817 roku czy też 1 (13) lutego 1818 roku. Por. T. Prokopow, „*Rossija... w niej dwa imperatora: Aleksandr II i Katkow*”, [w:] M.N. Katkow, *Sobranije soczinienij w szesti tomach*, red. A.N. Nikoljukina, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, Sankt-Peterburg 2010, s. 11.

⁵ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 13; [Aleksander I], *Imiennoj ukaz, dannyj Senatu, 6 awgusta 1809 goda*, „*O prawilach proizwodstwa w cziny po graždanskoj służbie i ob ispytanijach w naukach, dlia*

Około 1818 roku, jak ujmuje to Timofiej Prokopow, autor obszernego wprowadzenia do wydanego w Sankt Petersburgu w 2010 roku pełnego zbioru tekstów Michaiła Katkowa, Nikifor Wasiliewicz Katkow zaczął legitymować się takim stażem służby, że mógł jakby „w podarunku nowo narodzonemu” synowi wystąpić o nadanie mu szlachectwa osobistego, które jednak, co należy podkreślić, nie rozciągało się na jego zstępnych.

Z kolei matka Michaiła Katkowa, Warwara Akimowna (Jekimowna), pochodziła ze szlacheckiej rodziny gruzińskiej Tułajewów (Tułajewyje)⁶, powiązanej węzłem pokrewieństwa z księciem Piotrem Iwanowiczem Szalikowem (Szalikaszwili)⁷. Po stosunkowo wczesnym zgonie jej rodziców zaopiekowała się nią zaprzyjaźniona z rodziną księżna Anna Borysowna Mieszczerska (1738–1827), która zapewniła jej zarówno stosowne wykształcenie, jak i wychowanie oraz zabezpieczyła swoją podopieczną materialnie w chwili wyjścia za mąż⁸. Dzieci pochodzące z tego związku małżeńskiego, chociaż *de iure* nie dysponowały statusem szlachectwa osobistego, faktycznie jednak w pełni z niego korzystały, albowiem zostały przypisane do grupy stanowej potomstwa wyższych oficerów, a sam Michaił Katkow zwykł podawać w rozmaitych formularzach i kwestionariuszach osobowych, iż jest on synem ober-oficera⁹.

Nikifor Wasiliewicz Katkow zmarł w 1823 roku, zanim jego starszy syn Michaił zdążył ukończyć piąty rok życia. Rodzina Katkowów znalazła się wówczas w nader skomplikowanym i niezbyt korzystnym położeniu materialnym¹⁰. Matka Warwara Akimowa zmuszona była podjąć pracę w charakterze dozorczyńi w moskiewskim więzieniu na Butyrkach, w atmosferze którego to gmachu upłynęło dzieciństwo Michaiła Katkowa i jego młodszego brata. Niemniej jednak w pełni poświęciła się wychowaniu i edukacji swoich synów, samodzielnie ucząc ich podstaw arytmetyki oraz języków obcych: francuskiego i niemieckiego¹¹.

Po ukończeniu ósmego roku życia Michaił został oddany do Preobrażeńskiego Zakładu Naukowego dla Sierot (Preobrażenskoje sirotskoje ucziliszcze),

proizwodstwa w Kolleżskije Assesory i Statskije Sowietyniki”, [w:] *Zakonodatelstwo impieratora Aleksandra I, 1801–1811 gody*, red. W.A. Tomsinow, Moskwa 2011, s. 378, ust. 1; N.A. Iwanowa, W.P. Żeltowa, *Sosłownoje obszczestwo Rossijskoj impierii (XVIII–naczało XX wieka)*, Moskwa 2009, s. 109.

⁶ T. Prokopow, *op. cit.*, s. 11.

⁷ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 14, podaje, że po matce rodzina Katkowów dysponowała niewielkim majątkiem w Gruzji, który następnie Michaił Katkow przekazał na rzecz swojego młodszego brata Mefodija Nikiforowicza Katkowa (1820–1875). Autor ten informuje ponadto, iż najstarszy syn Michaiła Nikiforowicza Katkowa — generał Paweł Michajłowicz Katkow (1856–1930) — i jego zstępni otrzymali tytuł książęcy, a także związane z nim nazwisko Katkowów-Szalikowów (Katkowy-Szalikowy).

⁸ *Ibidem*, s. 15.

⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁰ *Ibidem*, s. 12.

¹¹ F. Sielezniow, M. Smolin, *Wielikij straż impierii*, [w:] M.N. Katkow, *Imperskoje słowo*, Moskwa 2002, s. 6; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 15.

a następnie przez rok pobierał nauki w I Gimnazjum Moskiewskim (I Moskowskaja Gimnazija). W celu przygotowania się do rozpoczęcia studiów uniwersyteckich po zakończeniu nauki we wspomnianej szkole, Michaiła Katkowa w 1831 roku umieszczono w cieszącym się ówczesnie niezwykle pozytywną opinią pansjonie¹² prowadzonym dla uczniów pochodzenia szlacheckiego przez wybitnego profesora fizyki, mineralogii oraz rolnictwa (*sielskiego chozjajstwa*) Uniwersytetu Moskiewskiego Michaiła Grigoriewicza Pawłowa (1792–1840). W pansjonie Pawłowa Michaił pozostawał do 1834 roku, kiedy to w wieku siedemnastu lat rozpoczął studia w Imperatorskim Uniwersytecie Moskiewskim na oddziale filologicznym¹³. Należał do grona wyróżniających się studentów, zaś jego błyskotliwe wypowiedzi cieszyły się ponadto olbrzymią popularnością w środowisku akademickim. Zwiastowano mu zatem wspaniałą karierę uniwersytecką, ku której zresztą uporczywą pracą i z wielkim zaangażowaniem samodzielnie podążał. W Imperium Rosyjskim gwarantowała ona bowiem zarówno życiową stabilizację, jak i więcej niż godziwe, również w sensie materialnym, warunki egzystencjalne¹⁴.

Czas studiów rozpoczął też okcydentalistyczny okres w życiu i twórczości Michaiła Katkowa. W ciągu najbliższych kilku lat dane mu było bliżej poznać literaturę francuską, angielską oraz niemiecką, a także dorobek filozofii Zachodu. Tłumaczył na język rosyjski *Romea i Julię* Szekspira, pisał poezję inspirowany dziełami Heinricha Heinego, przybliżał Rosjanom kanony estetyczne tworzone przez Heinricha Theodora Rötchera, dokonując przekładu na język rosyjski jego fundamentalnej pracy *Abhandlungen zur Philosophie der Kunst*¹⁵. Pod wpływem znanego mu jeszcze z dni spędzonych w pansjonie profesora Michaiła Pawłowa, a także innego niezwykle w tym czasie popularnego wykładowcy Uniwersytetu

¹² Pansjon — w Imperium Rosyjskim do 1917 roku tą nazwą określano prywatny bądź państwowy zakład naukowy o charakterze zamkniętym, zapewniający uczniom mieszkanie oraz całodobowe utrzymanie wraz z wyżywieniem.

¹³ M. Katz, *Mikhail Katkov. A Political Biography 1818–1887*, Paris 1966, s. 17; R.I. Siemientkowski, *M.N. Katkow, jewo żiżn i literaturnaja diejatielnost'. Biograficzeskij oczerk*, Sankt-Peterburg 1892, s. 8; F. Sielezniew, M. Smolin, *op. cit.*, s. 6–7. Por. N. Liubimow, *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznych wspomnianiach)*, [w:] *Wspominanija o Michaiile Katkowie*, red. O.A. Płatonow, Moskwa 2014, s. 221–222, który podaje, że przed wejściem w życie w drodze ukazu cesarza Mikołaja I w dniu 1 lipca 1835 roku nowego statutu Imperatorskiego Uniwersytetu Moskiewskiego funkcjonowały w tej uczelni cztery oddziały: 1. moralno-polityczny, 2. matematyczny, 3. lekarski, 4. filologiczny. Po tej dacie powołano wydziały: 1. filozoficzny z dwoma oddziałami: a) filologicznym, b) fizyczno-matematycznym; 2. prawa; 3. medyczny.

¹⁴ W. Kantor, *Michaił Nikiforowicz Katkow: „Osnowej preobrazowanij dołžen byt' suszczestwujuszczij porjadok...”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007, s. 146–147; F. Sielezniew, M. Smolin, *op. cit.*, s. 7. Heinrich T. Rötcher (1803–1871) to niemiecki teoretyk estetyki oraz sztuki dramatycznej, krytyk teatralny.

¹⁵ M.N. Katkow, *O filozofskoj kritike chudożestwiennogo proizwiedienija (Stat'ja Retszera)*, *Ot pierwodczika*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 4. *Filosofskije czenenija, Stat'ji, traktaty, polemika*, Sankt-Peterburg 2011, s. 10.

Moskiewskiego, cenionego krytyka i filozofa zarazem, profesora Nikołaja Iwanowicza Nadieżdina (1804–1856) zachwycił się poglądami głoszonymi przez Georga Wilhelma Friedricha Hegla oraz Friedricha Wilhelma Josepha von Schellinga¹⁶.

W 1838 roku Katkow ukończył uniwersytet z dyplomem kandydata filologii. Już nieco wcześniej zbliżył się do znanego mu jeszcze z czasów pobytu w pan-sjonie Nikołaja Władimirowicza Stankiewicza (1813–1840), podobnie jak on miłośnika filozofii von Schellinga. Stankiewiczowi udało się zgromadzić wokół siebie grupę młodych ludzi podzielających w znacznej mierze jego poglądy, którzy w niedalekiej przyszłości mieli stworzyć elitę rosyjskiej inteligencji. W tym gronie, obok takich osób jak historyk średniowiecza Timofiej Nikołajewicz Granowski (1813–1855), znaleźli się także inni przedstawiciele tej nauki: sławista i historyk Osip Maksimowicz Bodjański (1808–1877) oraz Siergiej Michajłowicz Strojew (1814–1840), mający się niebawem wyspecjalizować w archeografii — nauce pomocniczej historii, skoncentrowanej wokół opisu źródeł, przede wszystkim piśmiennictwa. Z kręgu ludzi pióra w kółku filozoficzno-literackim Stankiewicza, oprócz samego Katkowa, znaleźli się między innymi: słowianofil Konstantin Siergiejewicz Aksakow (1817–1860), związany z Woroneżem poeta Aleksiej Wasiljewicz Kolcow (1809–1842), pochodzący ze znanej inteligentkiej rodziny publicysta Wasilij Pietrowicz Botkin (1811–1869) czy wreszcie krytyk literacki Wisarion Grigorjewicz Bieliński (1811–1848). Ponadto z grupą tą pozostawał wówczas związany późniejszy teoretyk anarchizmu Michaił Aleksandrowicz Bakunin (1814–1876)¹⁷.

W opinii wybitnego znawcy dziejów Rosji Ludwika Bazylowa dyskusje w kółku Stankiewicza były wyważone, pozbawione radykalizmu i jakichkolwiek przejawów rewolucjonizmu, a ogniskowały się zapewne wokół problemów filozoficzno-społecznych oraz kulturalno-literackich. Na działalność tej grupy w sposób znaczący wpływała osobowość jej twórcy, gdyż jak zaznaczał wskazany autor: „Stankiewicz miał dar jasnego i logicznego mówienia, umiał przekonywać, inspirować, podtrzymywać wiarę w wysokie ideały, nawet pocieszać w kłopotach, bo i to się zdarzało”. Kontynuował też kierowanie kółkiem, będąc już absolwentem Uniwersytetu Moskiewskiego. Chory na gruźlicę zmuszony był jednak do opuszczenia Rosji w 1837 roku i udania się na kurację na południe Europy — do Czech oraz do Królestwa Sardynii. W tym czasie grupa Stankiewicza nadal, chociaż z coraz mniejszą częstotliwością i słabnącym zaangażowaniem,

¹⁶ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 8–9; N.A. Lubimow, *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznym wospominanijam)*, [w:] *Wspominanija o Michaiile Katkowie...*, s. 222–223.

¹⁷ L. Bazylow, *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 292; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 96, podaje, że w kręgu Nikołaja Władimirowicza Stankiewicza znaleźli się ponadto: Aleksandr Keller, Aleksandr Jefremow, Aleksiej Toropnin czy wreszcie dwaj orientaliści: Paweł Pietrow i pochodzący z Połocka na Białorusi Kaetan Andriejewicz Kossowicz (1814–1883). Zob. też R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 9; L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008, s. 105; W.Ja. Grosuł, *Obszczestwennoje dżiżienije w Rossiji pierwoj połowiny XIX wieka*, Moskwa 2017, s. 329.

spotykała się, prowadząc dalej, chociaż już nie aż tak entuzjastycznie, wymianę poglądów i myśli. Po śmierci Nikołaja Stankiewicza, która nastąpiła na początku lipca 1840 roku w Novi Ligure w Piemencie, kółko definitywnie jednak zaprzestało kontynuowania swoich prac¹⁸.

Na lata 1839–1840 przypadają też pierwsze prasowe publikacje pióra Michała Katkowa. Przy nadal trwającej fascynacji okcydentalizmem można też w nich spróbować dostrzec początkowe, jeszcze nieśmiałe, przejawy recepcji tez charakterystycznych dla europejskich zachowawców, szczególnie przekonania o roli jednostki w większej zbiorowości społecznej i relacjach między człowiekiem a grupą opartych na wzajemnej zależności¹⁹. W tekście zamieszczonym w 1839 roku na łamach periodyku „Otieczestwiennyje zapiski”, poświęconym krytycznej analizie dzieła Iwana Pietrowicza Sachorowa (1807–1863), zatytułowanym *Piesni russko-wo naroda*²⁰, odrzucając atomistyczną wizję rzeczywistości, Katkow pisał:

Coraz częściej można usłyszeć frazy: „naród żyje”, „naród rozwija się”. Zobaczymy, co na ogół chce się wypowiedzieć tymi słowami. Na pierwszy rzut oka te wyrażenia dla prostego, empirycznego rozumienia mogą okazać się, jeżeli nie całkowicie niedorzeczne, to w ostateczności niedokładne i wyłącznie figuralne. W istocie rzeczy naród nie jest namacalnym, organicznym bytem, takim samym jak pojedynczy człowiek, jak każdy przedmiot przyrody; nie lokuje się on w obliczu naszych empirycznych wzorców jako odrębny przedmiot, samoczynnie wdzierający się w sferę naszych wyobrażeń; nie został nam dany bezpośrednio, to jest nie możemy podejść do niego wprost, wskazać go — przedstawić go we własnym rozumieniu tego słowa i powiedzieć: oto co nazywamy narodem. Jednak, odnosząc do narodu sformułowania „żyje” i „rozwija się”, nadaje się mu przymiot organicznego, specjalnego bytu. Jeżeli widzieć w narodzie wyłącznie przypadkowe zbiorowisko ludzi zajmujących określoną przestrzeń i nic ponadto, to poszukiwać w nim życia i rozwoju byłoby w pełni niedorzeczne; żyją w nim odrębni ludzie, każdy dla siebie, a naród, ich zbiór, jakże może żyć? Wszakże zbiorowisko nie jest czymś rzeczywistym; ono przecież nie istnieje jako przedmiot, którego części spleta organicznie ucieleśniona, dostrzegalna jedność. Wszystko to jest rzeczywistą prawdą; ale rację ma i ten, kto mówi, że naród żyje. Naród jest organicznym żywym istnieniem, lecz czysto duchowym, a nie zmysłowym. W każdym odrębnym przedmiocie części go tworzące i koherentności tych części spajająca je w jednolitą całość, znajdujące się w określonym punkcie przestrzeni — wzajemnie się przenikają i wzajemnie koordynują swoje ustalenia. Pozbawić przedmiot tej jedności to znaczy rozłożyć go na części, to znaczy spowodować jego zgon. Jeszcze bardziej wyjaśnimy naszą myśl, jeżeli stwierdzimy, że pod jednością elementów żywego bytu rozumiemy to, co nazywa się organizmem. W narodzie całość częściej funkcjonuje nie w sposób jawny, jak w odrębnym przedmiocie; ona jest niewidoczna, potajemnie łączy członków narodu, zewnętrznie postrzeganych jako odrębne indywidua, niepołączone jakkolwiek wewnętrzną, żywą więzią. Z istoty rzeczy części tworzące naród same przez się, w ich rozproszeniu, są dostępne dla postrzegania empirycznego; lecz dostrzegać istotę organiczną w narodzie, widzieć żywą więź pomiędzy częściami go tworzącymi może tylko ten, u którego otworzyły się oczy ducha. W tym miejscu bowiem następuje kres królestwa bezpośredniego

¹⁸ L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 292–293.

¹⁹ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 140–141; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 145.

²⁰ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 144.

postrzegania, w którym przedmioty wydają się same sobą; tutaj przedmioty wyławiane są i postrzegane nie inaczej jak poprzez instrumenty duszy — duchownego procesu²¹.

Kontynuując swoje rozważania, Michaił Katkow podkreślał, że egzystencja narodu nie może sprowadzać się wyłącznie do kategorii sztucznego bytu pozbawionego osadzenia w przeżyciach wypływających z głębi duszy człowieka, szlak wiodący zaś ku rozwijaniu się tego fenomenu był pochodną przekształceń historycznych, poczynając od pierwszego stadium tego procesu, jakim jest rodzina jednocząca jednostki. Dopiero jako kolejne ogniwo tego zjawiska, funkcjonujące w sferze relacji społecznych, Katkow postrzegał instytucję państwa, w którego ramach tworzył się naród właściwy, charakteryzujący się posiadaniem identyfikującego go ducha. Z kolei trzecią najwyższą formą egzystencji narodu była, jak to *expressis verbis* ujmował: „jego działalność teoretyczna, jego postrzeganie życia i świata, jego mitologia, jego poezja”. Na fundamencie tych przesłanek tworzona jest także nauka, która „pojawia się tylko w narodzie rozwiniętym, o niej — pisał — nawet myśleć nie powinno się przy rozpatrywaniu narodu dzikiego, jeszcze niewyswobodzonego z pęt przyrody”. Podobnie postrzegał również religię — ta prawdziwa może stać się udziałem narodu wówczas, gdy przebudzi się w nim samoświadomość i wolny duch, gdy przejdzie przez „oczyszczający okres życia i oczyści się na tyle, iż będzie gotów być naczyniem boskiego słowa, gotów przyjąć wewnątrz odkrycie boskości”²².

W kontekście Rosji i Rosjan wiodącą rolę w epokowej ewolucji narodu i państwa w opinii Michaiła Katkowa odegrał nie kto inny jak twórca Imperium Rosyjskiego — Piotr I Wielki (1672–1725), który przełamując utarte na Rusi od wieków konwenanse, wprowadził swoją monarszą dzierżawę w orbitę cywilizacji Zachodu²³. To wówczas „Rosja [...] rozpoczęła przyswajać sobie europejskiego ducha”²⁴. To w okresie panowania tego cara i imperatora zarazem Rosja wraz z jej narodem uczyniła milowy krok w przód, albowiem do tych dni pozostawała poza granicami procesów historycznych obejmujących ówczesny świat, przy czym — jak ujmował to Michaił Katkow — nie wpływały na nią także „idee poruszające ludzkość”. Naród rosyjski przez wieki „dojrzewał samotny, zamknięty ze wszystkich stron, i tylko przygotowywał się — przygotowywał się w ciszy, ledwo zauważalnie — ku swojemu wielkiemu przeznaczeniu, w które wprowadził go geniusz Wielkiego Piotra”. Katkow dodawał zarazem:

Tylko z Piotrem powstała Rosja, silne, olbrzymie państwo; tylko z Piotrem ruski lud stał się narodem, stał się jednym z przedstawicieli ludzkości, rozwijającym swoje życie jedną ze stron

²¹ M.N. Katkow, *Piesni russkowo naroda, izdannyye I. Sacharowym. Piat' czasier, Sankt-Peterburg 1838–1839*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 1, s. 93–94.

²² *Ibidem*, s. 94–95.

²³ A.B. Kanienski, *Ot Pietra I do Pawła I. Reformy w Rossiji XVIII wieka*, Sankt-Peterburg 2019, s. 118.

²⁴ M.N. Katkow, *Istorija drevniej russkoj slowiennosti. Soczinienije Michaila Maksimowicza. Kniga pierwoja. Kijew 1839*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 1, s. 191.

ducha; tylko od czasów Piotra wkroczyły w jego organizm wyższe wartości duchowe; tylko od jego czasów zaczął on recypować istotę rozwoju ludzkości. A do Wielkiego nie było u nas ani sztuki, we właściwym znaczeniu tego słowa, ani nauki. Nie ma u nas gotyckich świątyń, nie ma u nas dzieł artystycznego pędzla ani wytworów dłuta, nie było u nas muzyki. Jeszcze wówczas naród nie dojrzał do takich przejawów swojej egzystencji [...] ²⁵.

Państwowość rosyjska i powołanie w 1721 roku przez Piotra I Imperium Rosyjskiego były zatem w myśli politycznej Michaiła Katkowa czynnikami tworzącymi naród rosyjski. To właśnie czyniło z Piotra I historycznego bohatera na miarę wszechczasów, albowiem stworzona przez niego organizacja państwowa otworzyła Rosji drogę do kulturowego dorobku Zachodu Europy, a tym samym wprowadziła to państwo do niezwykle elitarnego grona światowych potęg. Tym samym zasługi Piotra I wyträciły wrogom Rosji wszelką argumentację podnoszoną na jej niekorzyść, ponieważ od tego właśnie panowania w żadnym razie nie było już uprawnione twierdzenie o inercji czy też nihilizmie narodu rosyjskiego, gdyż to stworzona przez nowego władcę monarchia stała się świadectwem dokonania i siły całego narodu rosyjskiego, funkcjonującego w realiach państwowości wyposażonej w nadzwyczajną siłę asymilacji i stymulowanej zarazem do dalszego rozwoju przez panujący w niej system carskiego samodzierżawia. Te rozważania Michaiła Katkowa były zarazem polemiką z tymi opiniotwórczymi środowiskami epoki mikołajowskiej, które budowały intelektualne zaplecze koncepcji oderwania Imperium Rosyjskiego od prądów płynących z Europy Zachodniej ²⁶.

W październiku 1840 roku Katkow *via* Sankt Petersburg opuścił Rosję, udając się drogą morską w podróż do Niemiec ²⁷. W Berlinie przez trzy semestry, od listopada 1841 roku, uczęszczał na wykłady z filozofii prowadzone przez będącego wówczas w apogeum swojej popularności Schellinga, który dopiero co, na osobiste zaproszenie króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), przeprowadził się do stolicy jego państwa z Monachium. Bywał też gościem w domu filozofa i blisko zaprzyjaźnił się z członkami rodziny. Oprócz Niemiec Katkow zwiedził także Francję i Belgię, a w 1843 roku wrócił do Rosji — do północnej stolicy, nad Nowę ²⁸.

Pobyty za granicą, bliski nader kontakt z jednym z największych filozofów niemieckich XIX wieku spowodował, że horyzonty intelektualne Michaiła Katkowa uległy znacznemu poszerzeniu. Jeden z wybitnych przedstawicieli rosyjskiej konserwatywnej myśli politycznej, książę Piotr Władymirowicz Mieszczerskij (1839–1914) — publicysta i wydawca niezwykle opiniotwórczego i zachowawczego tytułu prasowego „Grażdanin”, jak również wpływowy doradca Aleksandra

²⁵ A.N. Katkow, *Piesni russkowo naroda...*, s. 91.

²⁶ W. Kantor, *op. cit.*, s. 147.

²⁷ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 170; F. Silezniow, M. Smolin, *op. cit.*, s. 10.

²⁸ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 242–244; F. Silezniow, M. Smolin, *op. cit.*, s. 10; A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 187.

III i w pewnej mierze także Mikołaja II (1894–1917)²⁹ — wspominając Michaiła Katkova, pisał:

Często słyszałem, iż mówiono o Katkowie, że uprzednio był liberałem, heglistą oraz czcicielem parlamentaryzmu angielskiego i jakoby zdradził przekonania swojej młodości. Wystarczyło dwóch-trzech godzin rozmów z Katkowem, ażeby w pełni przekonać się co do tego, że mógł on zdradzić swoje poglądy, lecz zmienić je, to znaczy odejść od nich nieszczerze i bez przekonania, Katkow nie mógł. Katkow był jednym z najbardziej uposażonych i fanatycznych zarazem uczestników gry intelektualnej, których spotkałem na całej drodze swojego życia. Ubóstwiał idee będące dziełem rozumu u siebie i w innych. Co zadziwiające, jeśli za młodu swoim wrażliwym i chłonnym umysłem zaczynał uwielbiać jakiegokolwiek filozofa lub jakiegokolwiek ustrój polityczny, traktując go jako ideał polityczny, to w dniu, w którym wszedł do swojej celi redaktora „Moskowskich Wiedomości”, Katkow poczuł siebie całym swoim umysłem i zgłębił siebie samego do tego stopnia, nie tylko w Moskwie, lecz i w Rosji, że momentalnie przyswoił sobie wszystkie ideały polityczne jej życia. Pobudziły go do tego bezmyślne w swoim głupim uwielbieniu dla trywialnego liberalizmu czasy i z potrzebą walki o porządek ideowy poszedł całym sobą w bój o uporządkowanie życia³⁰.

Po powrocie z Niemiec, już w Sankt Petersburgu, Michaił Katkow podejmował działania mające doprowadzić do wstąpienia, zapewne wzorem swojego ojca, w szeregi urzędników służby państwowej. Rozpoczął zabiegi o etat w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, którym kierował wówczas, w 1843 roku, Lew Aleksiejewicz Pierowskiej (1792–1856)³¹. Jego plany zmieniło jednak radykalnie spotkanie z kuratorem Moskiewskiego Okręgu Naukowego hrabią Siergiejem Grigorjewiczem Stroganowem (1794–1882), który pamiętał jeszcze Katkova z czasów studiów uniwersyteckich³². Stroganow doradził mu powrót do Moskwy, jak również obiecał poprzeć zabiegi Katkova mające na celu objęcie katedry na Imperatorskim Uniwersytecie Moskiewskim. Mając zdany jeszcze w 1840 roku egzamin magisterski, w 1845 roku przystąpił do zakończonej pełnym sukcesem, publicznej obrony napisanej przez niego dysertacji zatytułowanej *O elementarnych formach języka słowiańsko-ruskiego (Ob elementarnych formach sławiano-russkowo jazyka)*. Konsekwencją tego wydarzenia stało się powierzenie mu w tym samym roku stanowiska adiunkta w Katedrze Filozofii Uniwersytetu Moskiewskiego oraz prowadzenia zajęć z filozofii, logiki oraz psychologii.

²⁹ A.S. Karcow, *Russkij konserwatizm wtoroj połowiny XIX–naczała XX wieku. Kniaź W.P. Mieszczerskij*, Sankt-Peterburg 2014, s. 4; N.W. Czernikowa, *op. cit.*, s. 3.

³⁰ [P.W.] kniaź Mieszczerskij, *Wospominanija*, Moskwa 2003, s. 327.

³¹ A.W. Łubkow, *op. cit.*, s. 193; N.S. Niżnik, W.P. Salnikow, I.I. Muszket, *Ministry wnutriennych diel Rossijskowo gosudarstwa (1802–2002). Biobibliograficzeskij spravocznik (1802–2002)*, Sankt-Petersburg 2002, s. 96.

³² W.I. Fedorczenko, *Stroganow Siergiej Grigorjewicz...*, [hasło w:] *idem*, *Senatory Rossijskoj imperii. Encyklopedija Biografij*, t. 2, Moskwa 2018, s. 381–382; N.A. Murzanow, *Stroganow Siergiej Grigorjewicz...*, [hasło w:] *idem*, *Słownik ruskich senatorow 1711–1917 gg., Materiały dla biografij*, Sankt-Peterburg 2011, s. 412–413; S.W. Roźdestwienskij, *Istoriczeskij obzor diejatielności Ministerstwa narodnowo proswieszczenija 1802–1902*, Sankt-Peterburg 1902, s. 222.

Zajmował się tym do 1853 roku, kiedy to władze oświatowe zadecydowały, że filozofię mogą wyklądać jedynie profesorowie teologii³³.

Zachowały się w miarę zbieżne relacje pamiętnikarskie co do dydaktycznych zdolności Michaiła Katkowa. Jego student i późniejszy profesor fizyki Uniwersytetu Moskiewskiego Nikołaj Aleksiejewicz Lubimow (1830–1897) zanotował w swoich wspomnieniach następujące słowa:

Pamiętam Michaiła Nikiforowicza jako profesora. W 1849 roku często uczęszczałem na jego wykłady, których przedmiotem były filozoficzne i religijne doktryny Wschodu. Wygłaszał je w dolnym audytorium [...]. Mieściło się w nim około sześćdziesięciu słuchaczy i zawsze pozostawało zapelnione. Michaił Nikiforowicz przychodził na wykład z pewnym opóźnieniem, wchodząc do audytorium około dwadzieścia pięć minut po dzwonku, jednak przedłużał go o dziesięć minut ponad wyznaczony czas. Charakteryzował go nieco chorobliwy wygląd, chociaż w istocie wyróżniała go silna budowa; często pojawiał się z białą chusteczką przyłożoną do policzka. Wykłady przygotowywał niezwykle dokładnie, zwracając uwagę na odrębne frazy, korzystając z karteluska, na który były rzucane, jak się wydaje, główne zagadnienia wykładu. Wypowiedzi wywoływały olbrzymie wrażenie głębią filozoficzną konstrukcji, ale dla większości ledwo co pozostawały dostatecznie zrozumiałe. Jako profesor Michaił Nikiforowicz cieszył się wielkim szacunkiem, ale nie był pasjonującym wykładowcą [...]³⁴.

Z kolei Borys Nikołajewicz Cziczerin (1828–1904), wybitny uczony, prawnik i również profesor Uniwersytetu Moskiewskiego (w latach 1861–1867), a przy tym działacz polityczny o poglądach liberalnych³⁵, opisywał wykłady z logiki prowadzone przez Michaiła Katkowa, na które jako student drugiego roku zmuszony był uczęszczać³⁶. W taki oto sposób zachowały się one w jego pamięci:

Niczego podobnego w uniwersytecie nie słyszałem. Musiałem uczęszczać na cykle wykładów banalnych, głupich i pustych; ale wykładów, z których nikt niczego nie rozumiał, nigdy nie słyszałem. I to nie był nadzwyczajny, ale stały przypadek. Katkow prowadził wykład już drugi rok. Nasi poprzednicy sprzed roku słuchali jego wystąpień przez dwa półroczne semestry i nikt z uczestniczących w tym nie rozumiał ani słowa z tego, co mówił profesor, a kiedy nastąpił egzamin, wszystkim był zmuszony postawić po 5, gdyż studenci nie ponosili żadnej winy, iż odpowiadali całkowicie bzdurnie. To samo powtórzyło się z nami. Wytrwale uczęszczałem na każdy wykład, notowałem w sposób najbardziej staranny, ale ostatecznie i tak niczego nie rozumiałem. Na nasze szczęście Katkow w połowie roku zaniemógł i egzamin się w ogóle nie odbył. Mówiono, że historię filozofii na Wydziale Filologicznym wyklądał znacznie bardziej zrozumiale. Tego nie umiem potwierdzić, ale na pierwszy rzut oka widać było, że katedra [uniwersytecka — D.S] nie była jego rzeczywistym przeznaczeniem. Niedługo po tym opuścił uczelnię, stając się redaktorem wydawanych przez uniwersytet „Moskowskich Wiedomości”. Kto by mógł wówczas przypuszczać, że ten mętny filozof z czasem zostanie aktywnym i utalentowanym dziennikarzem?³⁷

³³ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 243.

³⁴ *Ibidem*, s. 244.

³⁵ S. Siekirinśkij, *Boris Nikołajewicz Cziczerin „W nastojaszceje wremia w Rossiji potrzebny dwie wieszczi: liberalnyje miry i silnaja vlast”*, [w:] *Rossijskij liberalizm...*, s. 182–187, 189.

³⁶ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorokowych godow*, [w:] *idem, Wspominanija...*, t. 1, s. 175.

³⁷ *Ibidem*, s. 177.

Powierzenie zajęć dydaktycznych z filozofii na Uniwersytecie Moskiewskim wykładowcom z kręgu duchowieństwa prawosławnego spowodowało oddelegowanie wiosną 1851 roku przez władze uczelni Michaiła Katkowa do pracy w redakcji gazety uniwersyteckiej zatytułowanej „Moskowskije Wiedomosti”³⁸. Tytuł ten był dosyć poczytny, nieźle redagowany, chociaż sam periodyk aż do 1859 roku ukazywał się zaledwie dwa–trzy razy w tygodniu i dopiero po tej dacie stał się pismem codziennym³⁹. Rychło też udało się Katkowowi objąć funkcję redaktora naczelnego tego tytułu — pomógł przypadek, gdyż jego poprzednik na tym stanowisku został poproszony o złożenie dymisji z uwagi na przekroczenie norm o charakterze obyczajowo-towarzyskim.

Również w 1851 roku Katkow wstąpił w związek małżeński z księżną Sofią Pietrowną Szalikową, córką znanego wówczas literata, a niegdyś również redaktora „Moskowskich Wiedomosti”⁴⁰.

Pod kierownictwem Katkowa gazeta rozwijała się dość dynamicznie, a na jej łamach publikowali zarówno profesorowie Uniwersytetu Moskiewskiego, jak i uznani twórcy kultury. Nie zamieszczano natomiast własnych komentarzy politycznych, a ograniczano się jedynie do przedrukowywania poglądów wyrażanych na łamach prasy sanktpetersburskiej⁴¹. Dziennikarsko-redakcyjne ambicje Michaiła Katkowa wybiegały jednak dużo dalej. Marzył o stworzeniu własnego pisma⁴². Na przełomie maja i czerwca 1855 roku wystąpił z prośbą o uzyskanie koncesji na taką działalność do ministra oświecenia publicznego (*ministr narodowo proswieszczenija*) Awraama Siergiejewicza Norowa (1795–1869)⁴³. Dzięki poparciu jego zastępcy (towarzysza ministra) — znanego poety i prozaka, senatora i zarazem członka Akademii Nauk — księcia Piotra Andrejewicza Wiaziemskiego (1792–1878), początkowo zdystansowany do tej inicjatywy minister Norow pomysł Katkowa zaaprobował⁴⁴. Osobistą zgodę na pojawienie się

³⁸ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 245.

³⁹ L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 570.

⁴⁰ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 21–22, który podaje, że bezpośredni poprzednik Michaiła Katkowa na stanowisku redaktora naczelnego „Moskowskich Wiedomosti” zapalał taką atencją do odbywającej *tournée* tancerki Fanni Elsler, że z bukietem róż usiadł na koźle woźnicy jej powozu i jechał z nią ulicami Moskwy do hotelu. Władze uniwersytetu uznały to za skandal towarzyski i zażądały jego dymisji.

⁴¹ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 246.

⁴² *Ibidem*, s. 247.

⁴³ *Ibidem*, s. 248; D.N. Sziłow, *Norow Awraam Siergiejewicz...*, [w:] *idem, Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszych i centralnych ucziereżdżeniej 1802–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2001, s. 467–468.

⁴⁴ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 258–260; D.N. Sziłow, A. Kuźmin, *Wiaziemskij Piotr Andrejewicz...*, [w:] D.N. Sziłow, A. Kuźmin, *Czleny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii, 1801–1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2007, s. 157–158; R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 22–23; S.W. Roźdestwienskij, *op. cit.*, s. 341; W.I. Fiedorczenko, *Wiaziemskij Piotr Andrejewicz, kniaź*, [hasło w:] *idem, Senatory Rossijskoj impierii. Encyklopedia biografij*, t. 1, Moskwa 2018, s. 211–212.

w Moskwie nowego tytułu prasowego o nazwie „Russkij wiestnik” wydał nowy imperator Aleksander II podczas swojego pobytu w październiku 1855 roku w Baczysaraju na Krymie, przychylając się do wniosku ministerstwa oświecenia publicznego podpisanego przez księcia Piotra Wiaziemskiego. Ukazanie się pierwszego numeru pisma zostało zapowiedziane na 1856 rok⁴⁵.

W toku swojego rozwoju pismo stało się periodykiem o profilu pravicowo-liberalnym, z przewagą tekstów *stricte* literackich⁴⁶. To w nim ukazywały się po raz pierwszy między innymi dzieła Fiodora Dostojewskiego (1821–1881), Lwa Tołstoja (1828–1910) czy Iwana Turgieniewa (1818–1883)⁴⁷. W tym też okresie Michaił Katkow, walcząc z cenzurą, występował w obronie wolności słowa, studiował ustrój monarchii brytyjskiej, ze szczególnym uwzględnieniem tworzących go instytucji samorządowych, propagował ideę powstania w Imperium Rosyjskim sądów przysięgłych. Odbył nawet podróż studyjną do Anglii⁴⁸. W 1862 roku opublikował jeszcze na łamach „Russkowo wiestnika” tekst, w którym przedstawiał swoją wizję konserwatyizmu. Pisał wówczas:

Co może jawić się przedmiotem uświadomionego i mądrego chronienia? W żadnej mierze nie regenerujące się formy, które same przez się funkcjonują. Rzeczywistym przedmiotem zachowywania powinny nie być formy, a priorytety, które je ożywiają i nadają im sens. [...] Cel zachowywania polega nie na tym, ażeby przeszkodzić w coraz to dalszym rozwoju zasad, które są mu drogie, ale ażeby zabezpieczyć i wyodrębnić samo ich istnienie [...]. Żli są ci konserwatyści, którzy jako swoje hasło wybrali *status quo* bez względu na to, jak jest ono zgniłe, którzy przywiązali się do panujących form i nader chętnie zmieniają zasady. Dla nich jest obojętne, jak by się sprawy nie ułożyły, bez znaczenia też, jakiego rodzaju kombinacja weszłaby w życie; dla nich istotna jest tylko wiedza, kto pozostaje u władzy. Przeszłość jest dla nich transparentna i cynicznie postrzegają przyszłość. Aktualnie przedkładają monarchii swoje usługi zachowawców, jutro będą się reklamować jako gorliwie chroniący system władzy w republice, a w ślad za tym pospieszają na służbę u dyktatora. Oni monitorują wyłączenie zmiany władzy. Wszystko pozostaje im obojętne, zginą czy też nie zginą pryncypia regulujące życie społeczne; dla nich ważne pozostaje wyłącznie to, by gdziekolwiek i jakkolwiek utworzyła się jakaś władza, wokół której oni mogą zapewne dostatecznie szybko się zgrupować, nie stawiając jakichkolwiek pytań. Obojętna im jest wolność, która tworzy duch prawdziwego konserwatyizmu; afirmują każdy sukces, każdą celebrowaną formę. Impuls kierujący ich instynktem prowadzi ich nie tam, gdzie poczuć można naruszenie równowagi, gdzie istniejąca wartość jest zagrożona i traci moc; wręcz przeciwnie, ich ciągnie w tym kierunku, który przeważa. Zawsze są gotowi okazać pomoc silniejszemu, którzy jej potrzebują. Jeżeli nawet czasami się wahają, nie podejmując decyzji, czy opowiedzieć się po tej, czy też innej stronie, to znaczy, że nie są pewni, kto wygra i nie są przekonani, która ze stron przeważy. Tacy konserwatyści, świadomie bądź nieświadomie, działają identycznie jak fałszywi zwolennicy postępu, i jak mówią Niem-

⁴⁵ N.A. Lubimow, *op. cit.*, s. 266; K.B. Sokołow, *Rossijskaja inteligencija XVIII–naczała XX w.w.: kartina mira i powszedniewnost’*, Sankt-Peterburg 2007, s. 265.

⁴⁶ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 24–25.

⁴⁷ K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 377, podaje, iż Fiodor Dostojewski opublikował na łamach „Russkowo Wiestnika”: 1. *Zbrodnię i karę*; 2. *Idiotę*; 3. *Biesy*; Lew Tołstoj zaś *Wojnę i pokój*, a Iwan Turgieniew: 1. *Ojcowie i dzieci*; 2. *Dym*.

⁴⁸ R.I. Siemientkowski, *op. cit.*, s. 27; K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 265.

cy, idą ręką w rękę. Jeżeli z czasem rozwinię się u nas życie polityczne i powstaną partie, to niech Bóg wybawi naszą ojczyznę od takich właśnie konserwatystów⁴⁹.

Ten tekst był także pewnym symbolicznym zwieńczeniem literackiej działalności Michaiła Katkowa na łamach „Russkowo Wiestnika”, w którego zespole redakcyjnym odgrywał wiodącą rolę⁵⁰. W 1861 roku związane z Imperatorskim Uniwersytetem Moskiewskim „Moskowskije Wiedomosti” zaczęły przeżywać istotny kryzys finansowy, w związku z czym władze uczelni zdecydowały o potrzebie zmiany dzierżawiącego⁵¹. W drodze konkursu przeszły one w ręce Michaiła Katkowa i jego współpracownika Pawła Michajłowicza Leontiewa (1822–1874), profesora filologii klasycznej, także z Uniwersytetu Moskiewskiego⁵². Do połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku udało im się zwiększyć nakład „Moskowskich Wiedomosti” do 12 tysięcy egzemplarzy⁵³, sam zaś redaktor naczelny Michaił Nikiforowicz Katkow stał się jedną z najbardziej wpływowych postaci życia politycznego Imperium Rosyjskiego pod rządami Aleksandra II.

W opinii Borysa Cziczierina „Katkow z za dziennikarskiego biurka uczynił się, o mały włos, prawie że władcą Rosji”; dodawał zarazem: „Drżeli przed nim ministrowie; drugorzędnych urzędników traktował jak lokai”⁵⁴. Trzeba też koniecznie dodać, że na zbudowanie przez Michaiła Katkowa tak niezwykle mocnej pozycji w rosyjskim społeczeństwie w znacznej mierze wpłynęło stanowisko prezentowane przez niego na łamach prasy w kwestii polskiej po wybuchu powstania styczniowego oraz recepcja tych poglądów w kręgach władzy⁵⁵. Do tego bowiem momentu zarówno on, jak i jego najbliższe otoczenie wykazywali pewnego rodzaju sympatie propolskie, popularyzując w środowisku intelektualnym Moskwy literackie osiągnięcia Adama Mickiewicza⁵⁶ czy też na niwie politycznej dopuszczając realizację ustrojowego programu Aleksandra Wielopolskiego w Królestwie Polskim⁵⁷. Wybuch powstania styczniowego spowodował u Katkowa radykalną zmianę tej orientacji. „Moskowskie Wiedomosti” już 14 (26) stycznia 1863 roku zamieściły

⁴⁹ M.N. Katkow, *K kakoj prinadležim my partii?*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 2. *Russkij konserwatizm. Gosudarstwennaja publicystyka. Diejatieli Rossiji*, Sankt-Peterburg 2011, s. 38–39.

⁵⁰ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorokowych godow...*, s. 267, 269, gdzie autor zaznacza, że w związku z objęciem przez Michaiła Katkowa „Moskowskich Wiedomosti” na drugi plan zszedł „Russkoj Wiestnik”, tracąc swoją pozycję organu prasowego o znaczącym oddziaływaniu na opinię publiczną, co było spowodowane między innymi tym, że redagowanie tego tytułu zostało powierzone publicystom nie najwyższej rangi.

⁵¹ B.N. Cziczerin, *Moskowskij uniwersitet...*, s. 58.

⁵² *Ibidem*, s. 58–60, 505; K.B. Sokołow, *op. cit.*, s. 265.

⁵³ A.P. Korelin, *Wlast' i obszczestwo w Rossiji. Wiek XIX-tyj: wriemia ożidanija i pieremien*, Moskwa 2013, s. 113–114.

⁵⁴ B.N. Cziczerin, *Moskwa sorodowych godow...*, s. 271.

⁵⁵ D.A. Milutin, *Wospominanija 1863–1864*, Moskwa 2003, s. 252.

⁵⁶ J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 4. *Wyzwalanie ludów*, red. F. Nowiński, Warszawa 1999, s. 30.

⁵⁷ A.A. Korniłow, *Kurs istorii Rossiji. XIX wiek*, Moskwa 2019, s. 364.

pierwszą informację o zaburzeniach, do których doszło w Królestwie Polskim, przytaczając zarazem wiadomości o wydarzeniach poprzedzających wybuch insurrekcji. Donoszono, że chociaż w Warszawie pobór rekrutów przebiegał spokojnie, bez jakiegokolwiek oporu, to jednak na prowincji sprawa rysowała się zgoła odmiennie. Wzdłuż traktu prowadzącego do Mińska Mazowieckiego, a także nieopodal Błoń, Serocka oraz Pułtusa tworzyły się ugrupowania uzbrojonej młodzieży, które kierowały się dalej w lasy Puszczy Kampinoskiej i w okolice Nasielska⁵⁸. Podkreślono, iż w trakcie nocy inicjującej wybuch powstania z 10 (22) na 11 (23) stycznia insurgenci zniemacka opanowali prywatne domy, w których zakwaterowani byli rosyjscy żołnierze, skrycie ich zabijając⁵⁹. Informowano rosyjskich czytelników o zaatakowaniu wojska w miasteczku Suraż, leżącym już poza granicami Królestwa Polskiego, na terenie Imperium Rosyjskiego, w guberni grodzieńskiej⁶⁰.

Komentując te wydarzenia, Katkow podkreślał, że po raz kolejny „leje się krew w rodzinnej kłótni dwóch bratnich plemion połączonych pod jednym berłem”. Wskazywał na złudną rolę odgrywaną przez agitatorów polskich, która doprowadzała na przestrzeni wielu lat do sprowadzania licznych nieszczęść na Rosję. Przekonywał przy tym, że ci Polacy w żadnym stopniu nie dysponują rozpoznaniem tego, co czuje lud rosyjski, albowiem wówczas nigdy nie zdecydowaliby się na uśmiercanie żołnierzy „wypełniających swój obowiązek”. Wydarzenia w Królestwie Polskim będą miały oczywiste następstwa, a należy traktować je nie inaczej jak burzę, która dokona oczyszczenia atmosfery. Przypominał, iż Królestwo Polskie stanowi zlepek terytoriów niegdyś przyłączonych do Austrii i Prus, a przecież tylko w sojuszu z Rosją „może ono zachować swoją narodową samodzielność”. Tymczasem w Polsce królują różnej maści demagodzy, podczas gdy ludzie rozsądni z pobudek patriotycznych nie chcą im się przeciwstawiać, składając tego rodzaju ofiarę na ołtarzu własnej ojczyzny. Muszą jednak pamiętać, że „nie da się zawrócić historii i że polska przeszłość w najmniejszym stopniu zasługuje na restaurację”⁶¹.

⁵⁸ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek i ubijstwa ruskich soldat w Polsce*, [w:] *idem, Sobranije soczinenij...*, t. 3. *Włast' i terror*, Sankt-Peterburg 2011, s. 7. Informacje o spokojnym przebiegu branki w Warszawie w nocy z 2 (14) na 3 (15) stycznia 1863 roku potwierdza też wielki książę Konstantin Nikołajewicz [Romanow], *Dniewniki 1858–1864*, Moskwa 2019, s. 410, zapis z dnia 3 stycznia 1863 roku. Por. [W. Przyborowski], *Dzieje 1863 roku*, t. 1, Kraków 1897, s. 29–30; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 352.

⁵⁹ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek...*, s. 8; podobna relacja zob. Konstanty [Romanow], *Telegram do Aleksandra II*, dat. Warszawa 12 (24) stycznia 1863, godz. 10.46, [w:] *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego styczeń–sierpień 1863 r.[oku]*, Wrocław 1974, s. 6, w treści którego stwierdzano: „Z wpływających kolejno doniesień widać, że w nocy z 10 na 11 [stycznia] wszędzie dokonano napadów na oddzielnie zakwaterowane wojska. Do tego wydzierano się do domów i oddzielnie zabijano żołnierzy, ale prawie wszędzie wojska zdążyły się poderwać, odeprzeć przeciwnika i zaatakować, a także odebrać mu broń i wziąć jeńców”. Zob. też M. Katz, *op. cit.*, s. 120.

⁶⁰ M.N. Katkow, *Obrazowanie szajek...*, s. 8–9.

⁶¹ *Ibidem*, s. 9.

Na tle wydarzeń rozgrywających się wówczas na przyłączonych do Rosji ziemiach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów Katkow występował przeciwko nawet minimalnym sugestiom sprowadzającym się do tezy, że działania podejmowane przez władze rządowe cechował chociażby znikomy pozór nielegalności. Zaznaczał jednak przy tym, że o ile w czasach politycznej stabilizacji żaden rząd nie może lansować zawołania *La légalité nous tue* („legalność nas gubi”), gdyż twarde przestrzeganie zasad praworządności jest jedyną gwarancją prawidłowego funkcjonowania zarówno organizacji państwowej, jak i społeczeństwa, o tyle w chwilach zaburzeń, gdy „państwo chwieje się w swoich posadach, kiedy sąd i prawo cofają się przed orężem i siłą” i ulega zachwianiu normalny rytm egzystencji, należy podejmować środki nadzwyczajne, właściwe w chwilach kryzysu i zaburzeń zagrażających stabilności fundamentów utrwalonego porządku⁶². Uznawał jednak, że muszą one przede wszystkim mieć oparcie w funkcjonującym prawie i wynikać z niego *explicite*⁶³. Tak też było w przypadku przeprowadzonego w Królestwie Polskim poboru rekrutów, który został poprzedzony przyjęciem stosownych, prawidłowych w opinii Katkova, rozwiązań normatywnych niepozostających w żadnej mierze w sprzeczności z zasadą legalizmu⁶⁴.

Michał Katkow wskazywał na swoisty, trwający od stuleci, fenomen złożoności relacji rosyjsko–polskich, podkreślając zarazem, że w ciągu wieków problem Polski antagonistycznie identyfikował się z problemem Rosji. Oba te państwa nie tyle współzawodniczyły czy nawet rywalizowały w przestrzeni geopolitycznej, ile raczej bieg historii sprawił, że stały się one śmiertelnymi wrogami. Ostatecznie to jednak Polska „utraciła swoją samodzielność”, ale też nie pogodziła się nigdy z takim przeznaczeniem. Pisał: „polskie odczucia protestują przeciwko takiemu rozwiązaniu; świadomość swojej tożsamości narodowej ciągle żyje i trwa u Polaków”. Podkreślał zarazem, iż Polak „wrywa się ze swojej niewoli i nie jest w stanie pogodzić się z jakąkolwiek przyszłością, jeśli ona nie zapewni mu rekonstrukcji starej Polski ze wszystkimi jej roszczeniami”. W jego opinii Polacy nie ograniczają się li tylko do ewentualnej niezawisłości, pragną bowiem pełnej hegemonii i w ślad za tym całkowitego zniszczenia swojego przeciwnika. Dodawał, że Polakowi „nie wystarczy być Polakiem; chce, by i Rosjanin stał się Polakiem lub uciekał poza szczyty Uralu”, za granice Europy, do Azji⁶⁵. Odrzuca on słowiańską tożsamość plemienną z Rosjanami, w miejscu zaś Rosji pragnie widzieć swoją wyśnioną Polskę, utrzymując, że to, co nią nie jest, to „Tatarzy, to powinno być zesłane na Syberię, a w miejscu obecnej wszechpotężnej Rosji musi powstać mocarstwowa Polska po Kijów, po Smoleńsk, od Morza Bałtyckiego do Czarne-

⁶² M.N. Katkow, *O zakonnosti rekrutskowo naboru w Carstwie Polskom (Po powodu stat'ji „Journal de St.-Petersbourg”)*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 11.

⁶³ *Ibidem*, s. 12.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 13.

⁶⁵ M.N. Katkow, *Polskij wopros*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 19.

go”⁶⁶. W tych marzeniach nie ma miejsca ani na logikę, ani na racjonalizm — do polskiej opinii publicznej nie docierają bowiem jakiegokolwiek argumenty, a co bardziej gorsze, to, że i wśród Rosjan znajdują się jednostki entuzjastycznie wspierające te mrzonki. Żądają od imperatora na łamach nielegalnie wydawanej prasy suwerenności Polski. Zdaniem Katkowa to oczekiwanie jawiło się jako w pełni irracjonalne, albowiem Polska to nie tylko Królestwo Polskie, ale także ziemie polskie włączone w granice pozostałych mocarstw rozbiorowych. Twierdził, że:

każdy rozumny polski patriota, rozumiejący prawdziwy interes swojej nacji, zdaje sobie sprawę, że dla Królestwa Polskiego w jego obecnym kształcie nieporównywalnie lepiej pozostać w związku z Rosją, aniżeli oderwać się od niej i stać się odrębnym państwem, terytorialnie niewielkim, okrążony ze wszech stron przez mocarstwa i pozbawionym jakichkolwiek szans na zdobycie znaczenia w Europie⁶⁷.

Gdyby problem polski — twierdził Katkow — sprowadzał się wyłącznie do reformy funkcjonowania Królestwa Polskiego, do nadania mu nowych instytucji ustrojowych, wprowadzenia samorządu terytorialnego oraz polonizacji administracji, to każdy Rosjanin byłby uprawniony do chociażby duchowego wspierania Polaków bez obawy o zarzut zdrady państwa. Tymczasem działania Polaków, adresy podawane Aleksandrowi II przez szlachtę z Królestwa Polskiego i guberni zachodnich, w których uwidocznione zostały pragnienia tego środowiska godzą w rosyjską rację stanu, sprawiały, że tym samym należałoby pojąć, iż „nasza walka z Polską nie jest bojem o pryncypia polityczne, to walka dwóch narodów i ustąpienie wobec polskiego patriotyzmu i jego dążeń oznacza podpisanie wyroku śmierci na naród rosyjski”⁶⁸. Bój ten nie ograniczy się jedynie do obszaru Królestwa Polskiego, ale może nawet przybierze bardziej drastyczne formy na terenach guberni zachodnich: Białorusi, Kijowszczyzny, Wołynia i Podola⁶⁹.

W początkach 1863 roku Michaił Katkow dopuszczał zatem jeszcze, w pewnych ramach, częściowe rozwiązanie problemu polskiego na gruncie autonomicznym, chociaż przy założeniu, że Królestwo Polskie pozostawałoby zjednoczone z Rosją osobą wspólnego monarchy oraz w pewnej mierze także instytucjonalnie, chociażby na płaszczyźnie finansowej i militarnej, przy akceptacji ciągłej narodowej tożsamości polskiej⁷⁰. W tekście zatytułowanym *Russkij wopros* stwierdzał

⁶⁶ *Ibidem*, s. 20.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 22–23.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 23.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 28.

⁷⁰ H. Głębocki, „Co zrobić z Polską?”. *Imperium i kwestia polska w ideologii konserwatywnego nacjonalizmu Michaiła Katkowa*, [w:] *idem*, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006, s. 265. Zob. też W.A. Twardowska, *Ideologia poreformennowo samodierżawia (M.N. Katkow i jego izdanija)*, Moskwa 1978, s. 25, która to autorka wskazuje na wagę, jaką M. Katkow przykładał do utrzymania mocarstwowości Imperium Rosyjskiego, co mogło nastąpić w jego opinii wyłącznie przy zachowaniu związku z Polską.

expressis verbis: „Pomysł oderwania Polski to niemądra koncepcja wywrotowców, którzy sami nie wiedzą, ku czemu dążą, wprowadzając chaos i rozlew krwi”. Do-dawał:

Rozsądnym ludziom jest to obce. Wręcz przeciwnie, pragną, ażeby Polska, jak dotąd, trwała pod tym samym panowaniem, z Rosją. Taki status jest dla Polski dużo bardziej korzystny aniżeli odrębny byt polityczny, pozbawiony jakichkolwiek perspektyw na przyszłość. Niech Polska, pozostając pod jednym berłem z Rosją, osiągnie pełną samodzielność polityczną; niech stanie się na przykład wicekrólestwem, pod władzą zwierzchnią króla polskiego, którym aktualnie pozostaje wszakże cesarz rosyjski. Polacy byliby wiernymi poddanymi swojego władcy, a jako swoisty ekwiwalent Polska powinna uzyskać rzeczywisty, odrębny status polityczny, z swoim własnym rządem i ustawodawstwem. W ślad za tym Polska musiałaby zostać wyposażona w liberalne instytucje, reprezentację narodową i utrzymać odrębność finansową⁷¹.

W jego opinii takie rozwiązanie co prawda uzyskałoby zapewne poparcie zarówno polskiej, jak i europejskiej umiarkowanej opinii publicznej, lecz jednocześnie Katkow wyrażał też w pełni jednoznaczne przekonanie, że jakiegokolwiek czynione przez Rosję koncesje polityczne na rzecz Polaków i Polski nie mogą godzić ani w rację stanu Imperium Rosyjskiego, ani też w interesy narodu rosyjskiego, gdyż stawiając na szali Polaków i Rosjan, ci pierwsi reprezentują nację, która utraciła swoją wolność, albowiem nie umiała przez wieki jej należycie wykorzystywać, ci drudzy zaś pozycję swoją i swojego państwa wywalczyli ogromną ofiarą własnej krwi i przelanego potu na polach bitew i w codziennym ciężkim znoju⁷². Uważał zatem, że Rosja nie może zaaprobować polskich roszczeń do Litwy, Białorusi oraz Ukrainy, gdyż — jak lakonicznie to ujmował — z „Wszehrosyjskiego Imperium ostanie się jedynie Rosyjskie”, a rosyjski pierwiastek etniczny tych terytoriów, który przez stulecia skutecznie oparł się narodowej presji polskiej szlachty i duchowieństwa katolickiego, zostałyby bezpowrotnie stracone⁷³. Stał na stanowisku, iż nie da się osiągnąć konsensusu między interesami patriotów polskich oraz rosyjskich, albowiem pozostają one rozdzielone głęboką przepaścią wzajemnego antagonizmu. Ujmował to słowami:

Polak i Rosjanin mogą osiągnąć przyjazny kompromis we wszystkich kwestiach i występować łącznie, jakby stanowili jedność, ale wyłącznie przy spełnieniu warunku, iż jeden z nich wyrwie ze swojego serca wszelkie przekonanie o statusie politycznym własnej narodowości, albo Polak powinien zrezygnować z wszelkich politycznych aspiracji Państwa Polskiego, albo też Rosjanin musi pogodzić się z myślą o końcu politycznego bytu Rosji⁷⁴.

Dlatego też Katkow proponował wdrożenie wobec Królestwa Polskiego programu zakładającego jego pełne podporządkowanie polityczne władzom w Sankt Petersburgu, przy zachowaniu administracyjnej decentralizacji realizowanej za

⁷¹ M.N. Katkow, *Russkij wopros*, [w:] *idem*, *Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 34.

⁷² *Ibidem*, s. 35.

⁷³ *Ibidem*, s. 42.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 43.

pośrednictwem przedstawicielstwa złożonego z mieszkańców tego terytorium (*oblastnoj sejm*). Pisał o Polsce:

niech samodzielnie administruje, także swoimi środkami, niech wykorzystuje wszystkie dostępne koncesje na rzecz społeczeństwa; ale nie należy jej przyznawać nawet najmniejszego symbolu odrębności państwowej ani własnej armii, ani budżetu, ani też reprezentacji politycznej⁷⁵.

Twierdził, że Polska nie może w żadnej mierze odłączyć się od Rosji — oba te podmioty muszą istnieć wspólnie, tworząc w istocie rzeczy jeden organizm państwowy wyposażony w jedyne dla nich obu centrum politycznego kierownictwa⁷⁶. Gdyby jednak taka koncepcja okazała się nierealna, to należałoby pozbyć się Królestwa Polskiego z pełną świadomością, że pozbawione łączności z Imperium Rosyjskim, jako samodzielne państwo położone pomiędzy Rosją, Austrią i Prusami, nie ma żadnych szans na przetrwanie. Zamiast stawiać się w roli permanentnie tłączonego problemu dla Rosji, niech lepiej „wejdzie w skład Austrii lub Prus; tam rozwiążą to w taki sposób, że w Europie zaginie wszelki słuch o sprawie polskiej”⁷⁷.

Katkov był jednak w pełni świadomy, że utrata Królestwa Polskiego byłaby na wielu płaszczyznach dla Rosji rzeczą trudną i bez mała niewykonalną — zarówno w sferze prawa międzynarodowego publicznego, jak i relacji polityczno-gospodarczych⁷⁸. Dlatego też już w tekście z kwietnia 1863 roku, napisanym na kanwie wydanego nieco wcześniej, bo w pierwszy dzień Świąt Wielkanocnych, manifestu Aleksandra II kierowanego do mieszkańców Królestwa Polskiego i towarzyszącego mu ukazu Senatu Rządzącego rozciągającego treść tego dokumentu na terytorium guberni zachodnich Imperium Rosyjskiego, w którym to przesłaniu cesarza znalazła się zapowiedź amnestii dla tych „włączonych do buntu naszych poddanych z Królestwa Polskiego, którzy nie ponosząc odpowiedzialności za jakiegokolwiek inne czyny karalne lub przestępstwa wynikające ze służby w szeregach naszych wojsk, złożą broń i wrócą do ciężącego obowiązku posłuszeństwa do dnia 1 maja [1863 roku]”⁷⁹, Michaił Katkov modyfikował swoje wcześniejsze przemyślenia w tej materii. Wychodząc z założenia, że o ile na ziemiach zamieszkałych przez Polaków panował spokój, gdy władała nimi silna ręka Mikołaja I, a naród ten doznawał wówczas ograniczeń nie tylko na płaszczyźnie relacji międzyludzkich czy nawet szerzej — społecznych, ale też na gruncie lingwistycznym czy tradycji narodowej, pozostając bez szans na nawet minimalny przejaw politycznej samodzielności, to pod rządami liberalnego Aleksandra II stan ten uległ zasadniczej zmianie. W efekcie działań zręcznego polityka margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, polskiego patrioty, niegdyś zaangażowanego w wydarzenia powstania

⁷⁵ *Ibidem*, s. 45.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 46.

⁷⁸ M.N. Katkow, *Czto nam dielat' s Polszej*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 49, 53.

⁷⁹ Cyt. za: S.S. Tatiszczew, *Imperator Aleksander I. Jewo žiżn i carstwowanije*, t. 1, Sankt-Peterburg 1911, s. 426–427; *Obzor carstwowanija, gosudarja imperatora Aleksandra II i jewo reform 1855–1871*, Sankt-Peterburg 1871, s. 332.

listopadowego, kurczył się rosyjski stan posiadania w Królestwie Polskim, następowała derusyfikacja administracji rządowej i zarazem repolonizacja wielu obszarów życia publicznego. Wszystko to rozbudziło ponad miarę polskie aspiracje polityczne, burząc ustalony od wielu lat porządek i ład, prowadząc do całkowitego chaosu i wzniesienia buntu wobec legalnej władzy⁸⁰. Z tego też względu Katkow wydany kilka zaledwie dni wcześniej manifest oceniał jako doniosły i pożądany głos władcy — nieprzyznający Polakom żadnych nowych koncesji, godzący się na kontynuację dokonywanych już reform i otwierający przed Polską nową erę historyczną, jednak inną niż rozpoczęta w 1815 roku, bo stawiającą ten kraj w pozycji tej samej co Imperium Rosyjskie, a niezakładającą prymatu Królestwa Polskiego nad Rosją, jak miało to miejsce w epoce panowania Aleksandra I. Pisał:

i tam, i tutaj rozwój polityczny powinien wynikać z tych samych przesłanek i kroczyć tym samym szlakiem. Ukaz dopełnia treść manifestu, a oba akty wspólnie ukazują plan ogólny, który w trakcie realizacji nie powinien rozdzielić obu krajów, a wręcz przeciwnie — związywać je najsolidniejszymi i najtrwalszymi węzłami wzajemnego interesu, zachowując narodową autonomię we wszystkim, co racjonalnie może z niej wynikać, nie pozostając w zagrożeniu tymi wspólnymi sprawami, które powinny je blisko łączyć⁸¹.

Dostrzegając jednak brak polskiej reakcji na treść manifestu cesarskiego, Michał Katkow nadal modyfikował swoje poglądy wobec rozwiązania problemu powstania, coraz to bardziej je radykalizując. Już w drugiej połowie kwietnia 1863 roku stwierdzał:

Pragnienie pokoju wyczerpało swoje możliwości rozbrojenia naszych wrogów i pacyfikacji polskiego buntu. Nie może się ono posuwać dalej, a jeżeli jego ostatnie wysiłki nie przyniosą sukcesu, jeżeli nasi wrogowie dostrzegą w nich oznakę naszej słabości, to nie możemy już uczynić nawet jednego kroku w tym kierunku, nie pozbawiając się szacunku i poddając się strasznym następstwom [...]. Teraz powinniśmy rozpocząć działania nakierowane na pełny sukces.

Upatrywał ich Katkow nie tyle w rozbiciu poszczególnych partii powstańczych, ile we wdrożeniu silnego, jeżeli nie wręcz despotycznego, modelu administrowania terenami ogarniętymi działaniami zbrojnych oddziałów insurgentów⁸². Wychodząc z tego założenia, afirmował antypolską i antypowstańczą, a zarazem i antykatolicką, akcję podejmowaną na obszarze Litwy i Białorusi przez pełniącego od początku maja 1863 roku funkcję wojennego gubernatora wileńskiego, generał-gubernatora grodzieńskiego, kowieńskiego i mińskiego, jak również głównego naczelnika guberni mohylewskiej oraz witebskiej Michała Nikołajewicza Murawiowa (1796–1866), któremu również na tym terytorium Aleksan-

⁸⁰ M.N. Katkow, *Po powodu wysoczaższewo manifesta k Carstwu Polskomu i ukaza Senatu*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 82–85.

⁸¹ *Ibidem*, s. 87.

⁸² M.N. Katkow, *Słaby nie siły naszi, a słaby naszi mniienija. Nieobchodżimo podawit' wosstanije*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 3, s. 94–95.

der II powierzył pełnię komendy wojskowej⁸³. Wdrażane przez niego niezwykle brutalne metody pacyfikacji Kraju Północno-Zachodniego, wprowadzony model odpowiedzialności zbiorowej za pomoc udzielaną powstańcom, konfirmacje wyroków śmierci wykonywanych publicznie w Wilnie na placu Łukiskim, jak też fizyczna likwidacja „ogniem i mieczem” zaścianków sprzyjającej patriotycznym hasłom narodowym szlachty zagrodowej, a w ślad za tym następujące deportacje i zsyłki całych rodzin na Syberię spowodowały, że społeczność polska nadała mu wiele wyjaśniający przydomek „Wieszateli”⁸⁴. Program polityczny Murawiowa przedstawiony cesarzowi *expressis verbis* podkreślał, że jego autor nie godzi się na dotychczasowe metody przyjęte w celu zdławienia powstania w Królestwie Polskim, uznając je za całkowicie niewystarczające. Zaznaczał on ponadto,

by tak w guberniach zachodnich, jak i w Królestwie Polskim funkcjonował ten sam system, to jest srogie prześladowanie spisku i buntu, podniesienie prestiżu narodowości rosyjskiej i morale wojska, które obecnie nie akceptuje tego, iż będąc nieustannie poniżane przez Polaków, nie ma nawet prawa przeciwdziałać temu szaleństwu⁸⁵.

Michał Katkow, aprobując co do zasady tezy i działania Murawiowa, dostrzegł w insurekcji narodowej 1863 roku szeroko zakrojoną intrygę polsko-jezuicką z jasno założonym celem — głębokiej destrukcji państwowości rosyjskiej, prowadzącą do całkowitego wyniszczenia monarchii. W Litwie i na Białorusi proceder ten w opinii Katkova przyjął szczególnie szeroki wymiar, stając się niezwykle niebezpieczny, albowiem antypaństwowa agitacja była tam prowadzona już od wielu lat z ambon w rzymskokatolickich kościołach, co prowadziło do narodowej alienacji Rusinów, wyzbywających się swojej rosyjskości w aktywnym procesie dokonującej się polonizacji. Stwierdzał, że siłą sprawczą tego zjawiska, przybierającego skalę bez mała przemysłową, są duchowni katolicy, którym nie wystarczała wyłącznie zmiana obrządku wyznaniowego przez ludność wiejską. We wszelki negatywny sposób starali się oni poniżyć „w oczach włościanina jego język i narodowość, a potem radują się, iż Ruski człowiek stał się Polakiem”. Podkreślał, że w oczach topnieje pierwiastek rosyjski w Kraju Północno-Zachodnim także wśród właścicieli ziemskich, dodając, że „wszystko to dzieje się w kraju, w którym większość populacji mówi w języku ruskim, gdzie językiem polskim posługiwano się

⁸³ M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 203–204; E.P. Fiedosowa, *Graf M.N. Murawjow-Wilenski (1796–1866). Życie na służbie imperii*, Moskwa 2015, s. 124; K. Durman, *The Time of The Thunderer: Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of The Bismarckian System, 1871–1887*, New York 1988, s. 55–83; P.A. Fiedosow, *Życie M.N. Murawiewa 1796–1866. Fakty, hipotezy, mity*, Moskwa-Sankt-Peterburg 2021, s. 314.

⁸⁴ D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999, s. 5–6.

⁸⁵ [M.N. Murawjow], „Gotow soboju zertwowat’...”. *Zapiski grafa Michajła Nikołajewicza Murawiewa ob uprawleniu Siewiero-Zapadnym krajem i ob usmirienii w niom miateża 1863–1866 gg.*, Moskwa 2008, s. 80.

wyłącznie pod naciskiem, w rozmowie z urzędnikami, dziedzicami i księżmi”⁸⁶. Cieszyły go też ogromnie sukcesy Michała Murawjowa w walce z tym zjawiskiem. W pełni aprobował również przyjętą przez „Wiesziatela” paletę środków w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego, zaznaczając w marcu 1864 roku, że jeżeli komuś dane było przejeźdzać przez Wilno, może on zaświadczyć, iż „kraj otrzymał w pełni rosyjską fizjonomię”, a Murawjow nie zdecydował się przy tym na żaden kompromis z polskością. Pisał:

Zasługi M.[ichała] N.[ikołajewicza] Murawjowa wynikają nie tylko z tego, że zdławił on bunt, ale jeszcze dużo bardziej wiążą się z tym, iż z olbrzymią siłą uderzył w zakorzenione zło, od którego ten kraj doznawał cierpienia i które od dawna było źródłem jego nieszczęść. Zakończył ów dwuznaczny status, który czynił ten kraj ani rosyjskim, ani polskim. Cokolwiek by nie powiedzieli negujący i deprecjonujący jego czyny, bezsprzeczne jest to, że właśnie dzięki jego wytrzymałości, nieustępliwości i energii w kraju tym nie przelało się tyle krwi, ile zapewne przelałoby się w innych realiach, przy innej metodzie działania. Na jego barki wkłada się odpowiedzialność za pewne środki o charakterze generalnym przyjęte w Kraju Zachodnim, takie jak obligatoryjny wykup gruntów chłopskich i kontrybucja, która spadła na wszystkich, bez wyjątku, właścicieli ziemskich; lecz te działania spowodowane były wyjątkowymi okolicznościami, w których znajdował się kraj, ale w żadnym wypadku nie były to decyzje władz lokalnych. Pozostawał bezlitosny wobec buntu, wobec rządu rewolucyjnego; lecz czym w sposób bardziej zdecydowany przeciwstawiał się temu złu, tym większe owoce przynosiła dla kraju jego praca, w tym także dla samych Polaków. W tym kraju, głęboko ruskim i zaludnionym w znacznej części ruskim ludem, generał Murawjow nie uważał za możliwe wchodzenie w jakiegokolwiek relacje z narodowością polską — i rosyjska tutaj tożsamość, w krótkim okresie jego rządów, stała się w końcu prawdziwą i rzeczywistą⁸⁷.

Zauważalna wydaje się ewolucja myśli Michała Katkova — coraz bardziej widać, że jedynie Rosja — zarówno państwo, jak i jego otoczenie — stają się wiodącym podmiotem w rozwoju historycznym, a na plan pierwszy w jego tekstach publicystycznych wysuwa się rosyjska racja stanu postrzegana przez pryzmat pełnej bezkompromisowości w duchu „państwowego” czy też „obywatelskiego nacjonalizmu”⁸⁸. Dokonując swego *résumé* rządów Murawjowa w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego, w związku z jego dymisją złożoną cesarzowi Aleksandrowi II w marcu 1865 roku⁸⁹, Katkow podkreślał zasługi byłego generał-gubernatora wileńskiego na rzecz rosyjskości i państwa rosyjskiego na terenach litewsko-białoruskich. Dowodem na to było chociażby

⁸⁶ M.N. Katkow, *Polskoje wosstanie nie jest wosstanie naroda, a wosstanie szlachty i duchowienstwa*, [w:] *idem, Sobranije sočinienij...*, t. 3, s. 135–136.

⁸⁷ M.N. Katkow, *Wried primiritelnoj polityki s polskoj nacjonalost’ju. Zasluga M.[ichała] N.[ikołajewicza] Murawjowa. Niedostatok w ruskich liudjach*, [w:] *idem, Sobranije sočinienij...* t. 3, s. 178–179.

⁸⁸ A.Z. Kotow, „Carskij put” Michaila Katkova. *Ideologija biurokraticzeskowo nacjonalizma w politiczeskoj publicystikie 1860–1890-ch godow*, Sankt-Peterburg 2016, s. 54–55.

⁸⁹ P.A. Wałujew, *Dniewnik ministra wnutriennych diel w dwuch tomach*, t. 2. 1865–1876, Moskwa 1861, s. 29–30, zapisy z 22 i 26 marca 1865 roku. Zob. też E.P. Fiedosowa, *op. cit.*, s. 201–202; A.N. Mosołow, *Wilenskije oczerki 1863–1865 gg. (Murawjowskoje wriemia)*, Sankt-Peterburg 1898, s. 216.

to, że nieprzyjaźni Murawiewowi publicyści z Zachodu Europy, wyraźnie sympatyzujący ze sprawą polską, określali go mianem „zacieklego prokonsula Wilna” (*le fârouché proconsul de Vilna*), system zaś rządów przez niego wprowadzony wynikał z głębokiego przekonania, że „Litwa i Białoruś mogą być wyłącznie krajem rosyjskim”. To właśnie jemu zdaniem Michaiła Katkowa zawdzięczać należy, że po wielu wiekach można tam było „odczuć poczucie rosyjskiej siły”, która zwalczyła wszechpanujący tam chaos i mogła wypełnić polecenie monarchy, sprowadzające się do żądania, by „Kraj Zachodni, ta rdzenna historyczna część Rosji, ta kołyska Państwa Rosyjskiego, stał się od teraz i na wieczność krajem bezsprzecznie rosyjskim”. Na tle postaci Michaiła Nikołajewicza Murawiowa i roli odegranej przez niego w zdławieniu polskiego powstania na Litwie i Białej Rusi Michaił Katkow *expressis verbis* stwierdzał, iż właśnie dzięki temu:

Teraz nikt w społeczności rosyjskiej nie ośmieli się jawnie głosić, że Państwo Rosyjskie nie powinno być rosyjskim w tej lub innej części swojego terytorium, że rosyjska polityka wewnętrzna i międzynarodowa nie powinna być narodową — dodając zarazem, że — [...] obecnie nawet nieprzychylni i źle życzący starają się włączyć w tony patriotyczne⁹⁰.

W taki sposób reagował na problem polski Michaił Katkow, który jeszcze zaledwie kilka lat wcześniej, w 1855 roku, w 37. roku życia ciesząc się ze swoimi przyjaciółmi liberałami ze zgonu Mikołaja I, w prywatnej rozmowie wypowiedział znamienne słowa:

Gdyby imperator Mikołaj zatriumfował, to trudno byłoby i wyobrazić sobie, co by się z nim działo; upodobniłby się do Nabuchodonozora — poszedłby do Letniego Sadu i zaczął tam szczypać trawę⁹¹.

Zaledwie dekadę później ten eksliberał stał się najbardziej rozpoznawalnym konserwatystą Imperium Rosyjskiego, stojącym na stanowisku, że jedynie zachowanie unitarnego charakteru tego państwa będzie mu w stanie zagwarantować mocarstwowy status, który stanie się zarazem tarczą przed wszelkiego rodzaju wewnętrznymi, destrukcyjnymi separatyzmami wymierzonymi w tenże podmiot⁹². Transformację zaś tych poglądów w olbrzymiej mierze należy przypisać wydarzeniom tak samego powstania styczniowego, jak i tym poprzedzającym je w Królestwie Polskim i na obszarze guberni zabranych.

⁹⁰ M.N. Katkow, *Zasługa grafa M.[ichaiła] N.[ikołajewicza] Murawiowa (Kratkij oczerk położenija siewiero-zapadnego kraja)*, [w:] *idem, Sobranije soczinienij...*, t. 2, s. 678–680.

⁹¹ Cyt. za: A.E. Kotow, *op. cit.*, s. 41.

⁹² A. Wałicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 327.

Bibliografia

Źródła

- [Aleksander I], *Zakonodatelstwo impieratora Aleksandra I*, t. 1. 1801–1811, red. W.A. Tomsinow, Moskwa 2011.
- Cziczerin B.N., *Wospominanija*, t. 1–2, Moskwa 2010.
- Katkov M.N., *Sobranije soczinenij w szesti tomach*, red. A.N. Nikoliukina, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, t. 2. *Russkij konserwatizm. Gosudarstwienaja publicystyka. Diejatieli Rossiji*, t. 3. *Wlast' i terror*, t. 4. *Filosofskije czenija. Stat'ji, traktaty, polemika*, Sankt-Peterburg 2010–2011.
- Katkov M.N., *Imperskoje słowo*. Moskwa 2002.
- Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego styczeń–sierpień 1863 r.[oku]*, Wrocław 1974.
- Lubimow N., *Michaił Nikiforowicz Katkow (po licznych wospominanijam)*, [w:] *Wospominanija o Michaille Katkowie*, red. O.A. Płatanow, Moskwa 2014.
- Milutin D.A., *Wospominanija 1863–1864*, Moskwa 2003.
- Mosołow A.N., *Wilenskije oczerki 1863–1865 gg. (Murawiewskie wriemia)*, Sankt-Peterburg 1898.
- [Murawiew M.N.], „*Gotow soboju żertwowat'...*”. *Zapiski grafa Michaila Nikolajewicza Murawiewa ob uprawlenii Siewiero-Zapadnym krajem i ob usmirenii w niom miatieża 1863–1866 gg.*, Moskwa 2008.
- Obzor carstwowanija, gosudarja imperatora Aleksandra II i jewo reform 1855–1871*, Sankt-Peterburg 1871.
- [Przyborowski W.], *Dzieje 1863 roku*, t. 1, Kraków 1897.
- [Romanow] K.N., *Dniewniki 1858–1864*, Moskwa 2019.
- Tatiszczew S.S., *Imperator Aleksander II. Jewo żiżn i carstwowanije*, t. 1, Sankt-Peterburg 1911.
- Wałujew P.A., *Dniewnik ministra wnutriennych diel w dwuch tomach*, t. 2. 1865–1876, Moskwa 1861.

Opracowania

- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Czernikowa N.W., *Portret na fonie epoki: książę Władimir Pietrowicz Mieszczerskij*, Moskwa 2017.
- Durman K., *The Time of The Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of The Bismarckian System, 1871–1887*, New York 1988.
- Fedorczenko W.I., *Senatory Rossijskoj impierii. Encyklopedija Biografij*, t. 2, Moskwa 2018.
- Fiedosow P.A., *Żiżn M.N. Murawiewa 1796–1866. Fakty, hipotezy, mity*, Moskwa-Sankt-Peterburg 2021.
- Fiedosowa E.P., *Graf M.N. Murawiew-Wilenskij (1796–1866). Żiżn na służbie impierii*, Moskwa 2015.
- Głębocki H., *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.
- Grosuł W., *Obszczestwennoje dwieżenije w Rossiji pierwoj połowiny XIX wieka*, Moskwa 2017.
- Itenberg B.S., *Ot 4 aprielja do 1 marta 1881 goda*, [w:] W. Grosuł, G.S. Itenberg, W.A. Twardowska-ja, K.F. Szaciłło, R.G. Ejmontowa, *Russkij konserwatizm XIX stoletija. Ideologija i praktika*, red. W. Grosuł, Moskwa 2000.
- Iwanowa N.A., Żeltowa W.P., *Sosłownoje obszczestwo Rossijskoj impierii (XVIII–naczało XX wieka)*, Moskwa 2009.
- Kamienski A.B., *Ot Pietra I do Pawła I. Reformy w Rossiji XVIII wieka*, Sankt-Peterburg 2019.

- Kantor W., *Michail Nikoforowicz Katkow: „Osnowoj preobrazowanij dolžen byt' suszczestwujuszczij porjadok”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Karcow A.S., *Russkij konserwatizm wtoroj połowiny XIX–naczała XX wieku. Kniaź W.P. Mieszczerskij*, Sankt-Peterburg 2014.
- Katz M., *Mikhail Katkov. A Political Biography 1818–1887*, Paris 1966.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Korelin A.P., *Własť i obszczestwo w Rossiji. Wiek XIX-tyj: wriemia ożidanija i pieremien*, Moskwa 2013.
- Korniłow A.A., *Kurs istorii Rossiji. XIX wiek*, Moskwa 2019.
- Kotow A.Z., *„Carskij put’” Michajła Katkowa. Ideologija biurokraticzeskowo nacjonalizma w političeskoj publicystice 1860–1890-ch godow*, Sankt-Peterburg 2016.
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 4. *Wyzwalanie ludów*, red. F. Nowiński, Warszawa 1999.
- Łubkow A.W., *Michail Katkow, Mołodyje gody*, Moskwa 2018.
- Murzanow N.A., *Słowar ruskich senatorow 1711–1917 gg., Materiały dla biografij*, Sankt-Peterburg 2011.
- Niżnik N.S., Salnikow W.P., Muszket I.I., *Ministry wnutriennych diel Rossijskowo gosudarstwa (1802–2002). Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Petersburg 2002.
- Pipes R., *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, przeł. A. Mrozek, Kraków 2009.
- Prokopow T., *Rossija... w niej dwa impieratora: Aleksandr II i Katkow*, [w:] M.N. Katkow, *Sobranije soczinienij w szesti tomach*, t. 1. *Zasluga Puszkina. O literatorach i literature*, red. A.N. Nikoliukina, Sankt-Peterburg 2010.
- Repnikow A.W., *Konserwatiwnyje modeli Rossijskoj gosudarstwenności*, Moskwa 2014.
- Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Roźdestwienskij S.W., *Istoričeskij obzor diejatielności Ministerstwa narodnowo proswieščeniija 1802–1902*, Sankt-Peterburg 1902.
- Siekirinskij S., *Boris Nikolajewicz Cziczerin „W nastojaszczėje wriemia w Rossiji potrebnij dwie wi-eszczi: liberalnyje miry i silnaja własť”*, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. A.A. Kara-Murza, Moskwa 2007.
- Siemientkowskij R.I., *M.N. Katkow, jewo žiżn i literaturnaja diejatielność’. Biograficzeskij oczerk*, S.[ankt]-Peterburg 1892.
- Sokołow K.S., *Rossijskaja inteligencija XVIII–naczała XX w.w.: kartina mira i powseďniewnosť’*, Sankt-Peterburg 2007.
- Stołowicz L., *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002.
- Sziłow D.N., *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych ucziereźdientej 1802–1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2001.
- Sziłow D.N., Kuźmin Ju.A., *Czleny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii, 1801–1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2007.
- Szpoper D., *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.
- Twardowskaja W.A., *Ideologia poreformennowo samodierżawia (M.N. Katkow i jewo izdaniija)*, Moskwa 1978.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

MIKOŁAJ TARKOWSKI

ORCID: 0000-0003-1985-915X

Akademia Pomorska w Słupsku

mikolaj.tarkowski@apsl.edu.pl

Pomiędzy relacyjnością a ambiwalentnością. Rozwój idei własności i wolności w warunkach politycznych samodzierżawia rosyjskiego w XIX wieku jako lejtmotyw w twórczości naukowej Richarda Pipesa

Słowa kluczowe: prawo własności, wolność, samodzierżawie (samowładztwo), Imperium Rosyjskie.

BETWEEN RELATIONALITY AND AMBIVALENCE: THE DEVELOPMENT
OF OWNERSHIP AND FREEDOM IN THE POLITICAL CONDITIONS OF
THE NINETEENTH-CENTURY RUSSIAN TSARIST AUTOCRACY AS A LEITMOTIV
OF RICHARD PIPES' SCIENTIFIC ACTIVITY

Abstract

The article illustrates that property rights, including in particular property and the relationship between property rights and the category of freedom in the nineteenth-century Russian Empire, was one of the most important areas of scientific activity of Richard Pipes. For centuries, both the institution of freedom and property were highly politicised. Based on Richard Pipes' findings, it can be concluded that the relationship between ownership and freedom manifested itself in the feature of relativity or ambivalence, depending on the time and individual parts of the Russian Empire. In the 19th century, the former mainly influenced the development of the monetary economy, while the latter strengthened the idea of *samoderzhavie* in the political system. Richard Pipes noticed the sources of the antinomy between the idea of freedom and property in nineteenth-century Russia in the dynamically developing economic life and the "stillness" of the autocratic political power system. Following this concept, the article presents the doubts appearing among the St Petersburg ruling elite as well as provincial officials related to establishing the personal freedom of peasants in Russia, which finally took place in 1861. The system of tsarist autocracy in Russia, which was developing

throughout history, noticed significant links between property and freedom. A good example of this process was the confiscation of land property. In this regard, the article mentions political premises, the impact of the phenomenon of “paradox and tragedy,” as well as the socio-economic calculations carried out in the field of confiscating private property in the western governorates of the Russian Empire, after the January Uprising of 1863.

Keywords: property rights, freedom, *samoderzhavie*, tsarist autocracy, Russian Empire.

Richard Pipes to historyk, którego zainteresowania badawcze obejmowały wiele istotnych nurtów i zagadnień, fundamentalnych dla zrozumienia istoty samodzielnego państwa, kryzysu Imperium Rosyjskiego czy też podstaw ideowych i społecznych rewolucji bolszewickiej. Ten sam naukowiec, którego narracja historyczna bez wątplenia jest jedną z bardziej aktualnych w teraźniejszym dyskursie akademickim, kształtował przez ostatnie dziesięciolecia obraz sowietologii, w tym narodzin oraz erozji systemu komunistycznego w warunkach sowieckiego państwa totalitarnego, a także państw Trzeciego Świata. Jednocześnie przez współczesnych historyków jego twórczość definiowana jest jako niezależna oraz krytycznie odnosząca się do założeń tak zwanej postępowej szkoły sowietologii, akcentującej w procesach rozwoju historycznego Rosji i Europy Wschodniej elementy deterministyczne¹.

Na kanwie wywiadu udzielonego w kwietniu 1991 roku przez Richarda Pipesa wspomniana doza krytycznego podejścia do tez zawartych w sowieckiej, ale i — co równie — istotne w części amerykańskiej historiografii, uwidoczniła się z całą mocą. Historyk, odpowiadając na pytanie, w jaki sposób ocenia dokonania naukowe sowietologii amerykańskiej, stwierdził:

używam względnie mało naszej, amerykańskiej literatury [...]. Nie znajdowałem w tych książkach wiele więcej niż w sowieckich. Nie ma w nich może tylu cytatów z Lenina, ale ujęcie jest takie samo: system carski był podły, nie dawał żadnej możliwości reform, sytuacja w Rosji na początku XX wieku była coraz bardziej krytyczna i kiedy nadeszła rewolucja [...], to znalazła naturalne oparcie w masach. To przecież sowieckie ujęcie. Jest to teza, której nie da się dowieść. Można dowieść czegoś wręcz przeciwnego. Masy wcale nie chciały rewolucji. To, co zrobili bolszewicy w listopadzie 1917 roku, to był spisek, konspiracja, a nie rewolucja².

Autonomia naukowa inspirowała Pipesa także do konstruowania, na kanwie historii Rosji, kolejnych twórczych wniosków co do rozwoju własności prywatnej przy zastosowaniu różnorodnych czynników temporalnych i geograficznych, obejmujących nie tylko koncepcje własności w monarchii angielskiej i rosyjskiej, ale też

¹ W. Materski, *Opinia dla Senatu Uniwersytetu Warszawskiego w związku z nadaniem tytułu doktora honoris causa Profesorowi Richardowi Pipesowi*, [w:] *Historia est testis temporum. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika*, red. J. Malicki, Warszawa 2017, s. 16.

² Zacytowany fragment pochodzi z wywiadu udzielonego przez Richarda Pipesa w dniu 5 kwietnia 1991 roku Andrzejowi Nowakowi; zob.: „*To imperium się rozpadnie*”. *Rozmowa z Profesorem Richardem Pipesem*, [w:] A. Nowak, *O historii nie dla idiotów. Rozmowy i przypadki*, Kraków 2019, s. 52–53.

w niektórych współczesnych państwach zaliczanych do kręgu cywilizacji Zachodniej. Autor tych rozważań miał przy tym świadomość, iż jego ustalenia wywoływały kontrowersje. Miał na myśli przede wszystkim te koncepcje, które udowadniały, że „nowoczesne państwa dobrobytu” przewidują w swych strukturach i systemach prawnych rozwój czynników „antywłasnościowych”. Tym samym ich polityka może być definiowana jako antyliberalna, co dotychczas było powszechnie uznawane za wyłączną cechę państw „przednowoczesnych” czy też absolutystycznych³.

Interakcje powstające na styku prawa własności i kategorii wolności, biorąc pod uwagę wypowiedzi samego Pipesa, należy uznać za istotny motyw w twórczości naukowej tego wpływowego historyka. Badacz ten, doszukując się różnic w rozwoju historycznym Rosji i Zachodu, od lat pięćdziesiątych XX wieku prowadził badania naukowe, będąc jednocześnie przekonany, że kwestia własności prywatnej to jeden z kluczowych czynników kulturowej, ustrojowej, a także psychospołecznej⁴ dyferencjacji tych dwóch obszarów. Podkreślał zarazem, że

problem ten jest raczej słabo obecny w literaturze zachodniej, dlatego że traktuje się tutaj własność prywatną jako coś danego, coś oczywistego. Gdy jednak dochodzi się do Wschodu, do Rosji czy społeczeństw Azji, można dopiero przekonać się, jak fundamentalne znaczenie ma własność prywatna. Tego właśnie zdecydowanie brakowało w Rosji i to doprowadziło mnie do poglądu, że w Rosji był także w ogóle inny rodzaj rządu, inny ustrój niż w Europie Zachodniej — patrymonialny⁵.

Wiktoria Śliwowska, odnotowując co prawda swój polemiczny stosunek do niektórych głoszonych przez Richarda Pipesa tez, zaakcentowała, że sprawa definiowania własności prywatnej i jej ograniczeń w historii Rosji weszła do głównego kręgu zagadnień rozpatrywanych przez amerykańskiego badacza⁶. Ponadto Pipes zaznaczał, że władza polityczna w Rosji utożsamiała kwestię suwerenności

³ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, Warszawa 2004, s. 249.

⁴ Richard Pipes szczególnie dużo uwagi poświęcił kwestii psychicznego nastawienia ludności chłopskiej oraz robotników do własności, upatrując w niej jedną z przyczyn upadku Związku Radzieckiego. Podkreślił przy tym, iż erozja systemu komunistycznego nastąpiła z powodu wadliwości dwóch założeń. Po pierwsze, komunizm nie odpowiadał na naturalne potrzeby ludzkiej psychiki, skłonnej do takich cech, jak: żądza posiadania, pazerność i egoizm. Po drugie, system komunistyczny był ułomny z powodu innej wewnętrznej sprzeczności, która w ujęciu marksistowskim zakładała, że ludzka natura, w tym psychika, jest „niekończącemu uległa”. Na tej podstawie władze totalitarne, wprowadzając wszelkie możliwe formy nacisku, mogły jedynie w okresie przejściowym, ograniczonym kolejną zmianą pokoleniową, wychować człowieka sowieckiego, zmuszonego do słumienia określonych naturalnych odruchów psychicznych. O psychospołecznych podstawach rozwoju bolszewizmu w latach dwudziestolecia międzywojennego pisali ekonomiści społeczni i socjologowie działający w Wilnie — Władysław Zawadzki i Stanisław Swianiewicz. Zob. R. Pipes, *Komunizm*, Warszawa 2008, s. 165; por. M. Moczulski, *Prace socjologiczne Stanisława Swianiewicza*, [w:] *Stanisław Swianiewicz: ekonomista, socjolog, historyk idei*, red. B. Gaziński, Olsztyn 2011, s. 34–35.

⁵ „*To imperium się rozpadnie*”..., s. 48–49.

⁶ W. Śliwowska, *Opinia dla Senatu Uniwersytetu Warszawskiego w związku z nadaniem tytułu doktora honoris causa Profesorowi Richardowi Pipesowi*, [w:] *Historia est testis temporum*..., s. 34.

i prawa własności, co pozwalało na jednoczesne umacnianie koncepcji rosyjskiego jedynowładztwa, które wspierało się na filarze patrymonialnego modelu państwa⁷.

Zainteresowanie Pipesa problemem własności indywidualnej⁸ w Rosji skłoniło naukowca do osadzania tej instytucji w szerokim kontekście badawczym, obejmującym nie tylko ekonomiczne, ale też polityczne obszary⁹. Narracja historyczna Pipesa, nawiązująca często do dominującego w XIX wieku nurtu stosowanego w praktyce przez petersburskie elity polityczne, zwłaszcza w okresie rządów Aleksandra I oraz Mikołaja I, akcentowała pogląd, zgodnie z którym wolność właściciela do korzystania z przysługujących mu uprawnień zderzała się koncepcją głoszącą, że tak jak nieruchomości należące do skarbu monarchii, tak nieruchomości prywatne mogły podlegać władzy politycznej cesarza oraz aparatu administracyjnego państwa z tego tytułu, iż były położone w granicach terytorialnych Imperium Rosyjskiego¹⁰.

Z kolei w mniejszym stopniu Pipes spoglądał na własność ze *stricte* prawnego punktu widzenia, podczas gdy w Imperium Rosyjskim w XIX wieku zaczęły się kształtować zręby systemu prawa rzeczowego, w którym prawo własności odgrywało podstawową rolę i było definiowane w zasadzie dość nowocześnie, a także w sposób sprzyjający *de iure* rozwojowi gospodarki pieniężnej. W myśl norm płynących z przepisów Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego z 1832 roku oraz zgodnie z założeniami powstającej z wolna doktryny prawa cywilnego prawo własności było wyłącznym, nieograniczonym czasowo władztwem nad elementami majątku, które polegało na triadzie uprawień: posiadaniu, użytkowaniu i rozporządzaniu rzeczami, w tym rzeczami ruchomymi, jak również nieruchomościami¹¹.

Jednocześnie trzeba zauważyć, że cesarz Mikołaj I, sygnując wejście w życie Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego, zaakceptował przepisy, które potwierdziły obowiązywanie uniwersalnego pojęcia własności w ujęciu abstrakcyjnym, a także dość nowoczesnym i stosunkowo liberalnym. W tym konkretnym przypadku

⁷ M. Kornat, *Sowiecki totalitaryzm w myśli historycznej Richarda Pipesa*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 53, 2018, z. 2, s. 19.

⁸ Richard Pipes, w kontrze do poglądów komunistycznych, w następujący sposób wyjaśniał ukształtowaną historycznie cechę własności prywatnej, jaką była trwałość i brak przejściowości tej idei: „Wszystkie dostępne dowody historyczne wskazują, że ziemia — główne źródło bogactwa od czasów przednowożytnych — jeżeli nie była własnością monarchów, zawsze należała do szczeptów, klanów rodzinnych bądź indywidualnych jednostek [...]. Wynika z tego prosty wniosek, że własność prywatna nie jest w historii ludzkości zjawiskiem przejściowym, lecz stanowi stałą i trwałą cechę życia społecznego i jako taka jest niezniszczalna” — *idem*, *Komunizm...*, s. 164–165.

⁹ M. Szczerbiński, *Działalność badawcza i polityczna profesora Richarda Pipesa*, [w:] *Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, red. M. Kocój, R. Małek, M. Szczerbiński, Górzów Wielkopolski 2006, s. 10.

¹⁰ L. Stolinimskij, *O poziemielnoj sobstwiennosti iz toczki zrieniija buduszczaego graždanskago ułożenija*, Sankt Petersburg [1885], s. 12.

¹¹ *Swod zakonow Rossijskoj imperii. Powielenijem gosudara imperatora Nikolaja pierwago sostawlennoj, zakony graždanskije*, t. 10, cz. 1, Sankt Petersburg 1857, s. 73, 75 i 80 (art. 383–384, 393 i 420).

należy zatem odnotować pewien wyłom wyłącznie na gruncie prawnym w generalnie kształtującej się w Rosji zasadzie patrymonialności, zgodnie z którą pojęcie władzy było zespolone z własnością. W konsekwencji założenie to wyklucza twierdzenie, że w zakresie ewolucji prawa własności „bolszewicki komunizm był dziedzicem Rosji carskiej”¹².

Amerykański historyk na kartach swych książek, obejmujących zakresem temporalnym zarówno czasy dawnej Rusi, dominacji Moskwy, jak i okres imperialny w dziejach Rosji, w sugestywny sposób przedstawił proces genezy i kształtowania się idei upolityczniania prawa własności do prywatnych majątków ziemskich. Początków tego zjawiska społecznego należało doszukiwać się w silniejszej pozycji książąt z terenów północno-wschodnich aniżeli książąt wywodzących się z terenów wchodzących niegdyś w skład Rusi Kijowskiej. O tych pierwszych, którzy wykorzystując własny autorytet i mocną władzę polityczną, kolonizowali niezasiedlone dotychczas tereny, możemy mówić jako o władcach traktujących objęte ich imperium ziemie jako własność prywatną, a zamieszkującą je ludność jako najemników, pozbawionych praw osobistych oraz tytułów prawnych do nieruchomości¹³.

Wykonywanie władztwa nad rzeczą, połączone z uprawnieniem rozporządzania i dysponowania nią, w rosyjskiej tradycji prawnej miało wiele desygnatów. Nie stosowano bynajmniej od razu abstrakcyjnego terminu własność (*sobstwiennost*), który jako mający konotacje z nauką praw rzymskiego pojawił się w Rosji dopiero u schyłku XVIII wieku¹⁴, w dobie zasiadania na tronie rosyjskim pochodzącej z Niemiec Katarzyny II¹⁵. Początkowo własność prywatną — na terenach dawnej Rusi — nazywano *wotczina*, co oznaczało „prawo do dziedziczenia po ojcu” i odpowiadało łacińskiemu *patrimonium*. To, co pozostawiał po śmierci ojciec, należało do jego następcy prawnego. Nie miało zrazem znaczenia, czy schedą po wstępnym miała postać rzeczy ruchomych, nieruchomości czy też rzeczy objętych władztwem politycznym, takich jak majątki ziemskie czy nieruchomości budujące w ogólnym ujęciu całe wsie, miasta czy też księstwa udzielne,

¹² W doktrynie i prawie sowieckim nie uwzględniono, w przeciwieństwie do Zbioru Prawa Cesarstwa Rosyjskiego z 1832 roku (*Swod zakonow Rossijskoj Impierii...*, t. 10), abstrakcyjnej definicji prawa własności, lecz na podstawie kodeksu cywilnego Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 1922 roku własność dzielono zgodnie z kryterium podmiotowym na: państwową, spółdzielczą i prywatną (ograniczaną wyłącznie — w okresie NEP-u — do małych warsztatów pracy). Z kolei po likwidacji NEP-u pod koniec lat dwudziestych XX wieku zniesiono również własność prywatną. Natomiast w Konstytucji sowieckiej z 1936 roku pozostawiono tylko własność socjalistyczną oraz własność osobistą; zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991: czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010, s. 220–221; por. M. Filipowicz, *Emigranci i Jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007, s. 332–333.

¹³ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 41.

¹⁴ M. Władimirskij-Budanow, *Obzor istorii ruskogo prawa*, Moskwa 2005, s. 591.

¹⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006, s. 56.

dziedziczone w drodze testamentowej, przy uwzględnieniu norm prawa zwyczajowego. Jednocześnie w Rosji nie zaistniała zasada primogenitury, wywodząca się na zachodzie Europy z okresu rządów Karola Wielkiego i obowiązywania systemu beneficjalnego. Tym samym nie obowiązywała reguła jednego dziedzica. Po śmierci kniazia każdy z następców otrzymywał zatem uprawniony udział, który stawał się jego patrymonium-wotcziną, podlegającą kolejnym podziałom testamentowym na wypadek śmierci.

Pipes podkreślał, że zgodnie z filozoficznymi teoriami Johna Locke'a, jak również ustaleniami rosyjskiego historyka Wasylego Kluczewskiego pierwsi właściciele średniowieczni w Rosji uzyskiwali silną pozycję polityczną poprzez wydzielenie przedmiotów ze stanu natury i zajmowanie — stanowiących *res nullius* — pierwotnych nieużytków¹⁶. Tym samym na pierwszych etapach rozwoju państwowości rosyjskiej, biorąc pod uwagę metafizyczne koncepcje prawa własności Immanuela Kanta, własność w stanie natury była co prawda nabywana, ale prowizorycznie. Biorąc pod uwagę słuszność tych założeń, musielibyśmy wykluczyć jednocześnie, że mieliśmy wówczas do czynienia ze stanem obywatelskości w Rosji, a tym samym z „rozumowymi podstawami” nabywania prawa własności. Jednocześnie warto przytoczyć, iż filozof z Królewca zdefiniował stan obywatelskości, który według niego był jedynym, w którym można nabyć własność peremptorycznie (stanowczo, ostatecznie). Kant twierdził:

Rozumowa podstawa nabycia może [...] spoczywać jedynie w idei zjednoczonej *a priori* [...] woli wszystkich, [...] którą zakłada się [...] milcząco jako nieodzowny warunek (*conditio sine qua non*); bowiem przez wolę jednostronną [księcia udziałnego — M.T.] nie można nałożyć na innych żadnego zobowiązania, którego oni sami przez się inaczej by nie posiadali. Jednakże stan, w którym wola wszystkich jest rzeczywiście zjednoczona w celu ustanawiania norm, jest stanem obywatelskim¹⁷.

Dziewiętnastowieczny historyk rosyjski Michaił Władimirskij-Budanow, doprecyzowując ten istotny dla zrozumienia prawa własności element, pisał:

Pełne i nieograniczone władanie stanowi własność wówczas, gdy spotyka się z uznaniem ze strony innych osób i społeczeństwa: w ten sposób posiadanie staje się prawem, gdy nie ma osób oprostestowujących to prawo¹⁸.

W okresie rozbicia dzielnicowego na Rusi, obok prywatnych dóbr ziemskich należących do książąt udziałnych, monasterów, a także tak zwanych czarnych ziem (uprawianych przez wolnych kmieciów), funkcjonowała własność ziemską należąca do właścicieli świeckich nazywanych bojarami. Uprawnienia własnościowe tej grupy koncentrowały się na otrzymywanych z woli księcia obszarach mających status wotczin, podlegających rozporządzaniu, w częściach równych w linii męskiej, w drodze testamentu, z zachowaniem praw córek dziedzica. W opinii Pipesa,

¹⁶ R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 42–43.

¹⁷ I. Kant, *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, Kęty 2006, s. 75.

¹⁸ M. Władimirskij-Budanow, *op. cit.*, s. 591.

niewo odmiennie od ustaleń Karola Koranyiego, wotcziny miały charakter alodialny. Z tego powodu ich posiadanie nie wiązało się z obowiązkiem pełnienia urzędu, a wyłącznie z realizacją życiowych i gospodarczych potrzeb osoby, która nimi dysponowała. Natomiast wotczinnicy ponosili obciążenia podatkowe, które były regulowane na rzecz skarbu książęcego. Niemniej z uwagi na nieukształtowanie się na Rusi stosunków lennych, typowych dla Europy Zachodniej, bojarzy nie podlegali obowiązkowi służenia jednemu księciu, mając jednocześnie uprawnienie do opuszczania miejsca i swobodnego przemieszczania się pomiędzy księstwami. W praktyce istniała nawet możliwość wypowiedzenia posłuszeństwa kniaziowi, lecz trudno doszukiwać się prawnych podstaw takiego uprawnienia. Niepodlegająca ewolucji, a przede wszystkim prawnemu usankcjonowaniu swoboda zaczęła być w okresie państwa moskiewskiego przekreślana przez zyskujących na znaczeniu politycznym wielkich książąt moskiewskich. W tym okresie *wotczina* przestała gwarantować posiadanie immunitetów oraz przywilejów¹⁹.

Podobnie sprawę uprawnień w zakresie prawa rzeczowego wotczinników przedstawił w połowie XIX wieku Iwan Engelman, który podkreślił, że pierwotnie, w okresie dawnej Rusi, władanie, które rozciągali właściciele świeccy nad nieruchomościami, choć miało walor pełności i nieograniczoneści, było wyłącznie stanem faktycznym, bez prawnych gwarancji udzielanych ze strony państwa czy też przesłanek chroniących interes posiadacza²⁰. Wraz z rozpoczęciem kształtowania się od końca XV wieku systemu jedynowładztwa²¹ możliwość migracji bojarów zmniejszyła się, a służba na ojcowiznie stała się obowiązkiem wykonywanym wobec jednego pana. Jednocześnie zjawisku temu towarzyszyło ograniczenie praw do ojcowizny dla niektórych grup posiadaczy, w szczególności książąt²².

Z powodu nierozwijania stosunków lennych w Rosji²³, początkowo pomijając specyficzną instytucję *kormlenija*, nie ukształtowała się na jej terenach forma własności w postaci lenna. Pierwsze wzmianki o rosyjskim wariacie własności lennej pochodzą z lat siedemdziesiątych XV wieku. Biorąc zatem pod uwagę chronologię rozwoju wydarzeń, *pomiestja* pojawiły się w Wielkim Księstwie Moskiewskim już po wystąpieniu procesu erozji uprawnień wotczinników, co więcej — instytucja ta została wprowadzona jako oręż w walce z arystokracją, aby zniwelować pozycję polityczną zarówno książąt, jak i bojarów. Pipes uważał przy tym, że wbrew narracji wyrosłej z tradycji rewolucji francuskiej i prądów liberalnych

¹⁹ W opinii Karola Koranyiego wotcziny, których właściciel był zobowiązany do pełnienia służby wojskowej, nie stanowiły pełnej własności alodialnej. Zob. R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 47–52; por. K. Koranyi, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976, s. 227.

²⁰ I. Engelman, *Priobrietienii prawa sobstwiennosti na ziemi po russkomu prawu*, Sankt Petersburg 1859, s. 44; zob. też M. Władimirskij-Budanow, *op. cit.*, s. 591.

²¹ D. Szpoper, „Kondycje mitawskie” i próba ograniczenia samodzielnictwa w Imperium Rosyjskim na początku 1730 r., „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1, s. 163.

²² M. Władimirskij-Budanow, *op. cit.*, s. 600.

²³ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005, s. 98.

ustrój feudalny w Europie Zachodniej, oparty na stosunkach lennych, stał się podstawą do tworzenia w niektórych państwach zrębów „nowoczesnego państwa” bazującego na zasadzie centralizacji władzy państwowej i jej suwerenności. Natomiast w Rosji — zdaniem tego samego badacza — kształtująca się przez wieki:

Mentalność patrymonialna położyła intelektualne i psychologiczne fundamenty pod autorytaryzm, cechujący większość rosyjskich władców, którego istotę można streścić następująco: „ziemi”, czyli *patrymonium*, odmawiano prawa do istnienia niezależnie od właściciela, czyli władcy i jego „państwa”²⁴.

Pomiestje, które od czasów Iwana III (1462–1505) coraz częściej były ustanawiane przez wielkich książąt moskiewskich, były czasową formą korzystania z dóbr ziemskich, która ustawała po zakończeniu służby wojskowej przez ich posiadacza, gdy dobra te wracały do księcia. Objęcie w użytkowanie dóbr pomiestnych nie uprawniało ich posiadacza do zbywania, dokonywania zastawu czy rozporządzania nimi na drodze spadkobrania testamentowego. To był główny czynnik odróżniający je od wotczin, które pozostawały w posiadaniu właścicieli niezależnie od tego, komu służyli.

Pomiestje otrzymywali głównie przedstawiciele grupy dworian²⁵. W fazie kształtowania się opriczniny Iwan IV Groźny (1533–1584) przyznawał wypędzonej do Kazania szlachcie ziemie do czasowego użytkowania, co wiązało się z wcześniej przeprowadzonymi na wielką skalę wywłaszczeniami i konfiskatami majątków należących do szlachty. Za panowania tego samego władcy dokonał się również proces upodabniania statusu pomiestji i wotczin, gdyż zarówno pomieszczycy, jak i właściciele ziem w formie wotczin byli zobowiązani do pełnienia służby, jednakże bez zachowania dotychczasowego uprawnienia polegającego na możliwości zmiany księcia, któremu służyli. W 1556 roku Iwan IV wydał ukaz, zgodnie z którym przedstawicielom obu grup ustalono wymiar obciążeń, biorąc pod uwagę rodzaj zamieszkiwanego majątku ziemskiego oraz jego wielkość. W kolejnych latach ustanowiono normy prawne w formie ukazów, na mocy których osoby niewypełniające obowiązku zabezpieczenia określonej liczby zbrojnych sankcjonowano karami konfiskaty ziemi. Jednocześnie zachowały się świadectwa mówiące o przypadkach wywłaszczania (ekspropriacji) prawidłowo realizujących swe obowiązki wotczinników i konfiskowania należących od

²⁴ R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 53–54; zob. też A. Pieczewski, *Samodzierżawie a rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego w ujęciu Jana Gottlieba Blocha*, Warszawa 2019, s. 60 i 84. Istotne ustalenia autora drugiej z wymienionych publikacji, należałoby uzupełnić o informację, iż terytorium Królestwa Polskiego (*Carstwo Polskoje*) nie pokrywało się z terytorium guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, w skład których zasadniczo wchodziło sześć guberni północno-zachodnich (*Siewiero-Zapadnyj kraj*) i trzy południowo-zachodnie (*Jugo-Zapadnyj kraj*).

²⁵ R. Pipes, *Własność a wolność*, Warszawa 2000, s. 263; zob. też M. Władimirskij-Budanow, *op. cit.*, s. 659; A. Kijas, *System pomiestny w Państwie Moskiewskim w XIV-pierwszej połowie XVI wieku*, Poznań 1984, s. 62.

nich dóbr ziemskich. Zarówno pomieszcycy, jak i wotczinnicy nie dysponowali bowiem gwarancjami dla swych swobód i nie mogli oprzeć swego statusu osobistego na przywilejach, które nie były wydawane w tym zakresie do XVIII wieku. Generalnie prawo własności oraz związane z nim uprawnienie posiadania lub dysponowania dobrami ziemskimi wiązało się z określonymi powinnościami, nie zaś z wolnościami osobistymi przyznanymi przedstawicielom danej grupy²⁶. W tym sensie nie może dziwić etymologia słowa *dworianin*, która wiązała się z „bliskością w stosunku do monarchy” oraz „ideą służby” na jego rzecz²⁷.

Uzupełniając ten wątek, należy odnotować, iż instytucja konfiskaty dóbr ziemskich przeszła w Rosji ewolucję. W XIX wieku była ona utożsamiana przede wszystkim z rodzajem sankcji karnej „zanurzonej” także w sferze obowiązywania norm prawa cywilnego. Zgodnie z normami Zbioru Praw Wojskowych (*Swod wojennych postanowienij*) z 1859 roku konfiskatę skutkującą wygaśnięciem prawa własności do rzeczy ruchomych i nieruchomości organy państwowe mogły stosować wobec osób „zamieszkujących gubernie przygraniczne”, w tym gubernie Kraju Zachodniego Cesarstwa Rosyjskiego, skazanych za przestępstwa o charakterze politycznym, obejmujące udział w „buntach” i powstaniach²⁸. Ponadto konfiskata na gruncie rosyjskiego prawodawstwa cywilnego była definiowana w myśl norm zawartych w tomie X Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego jako odebranie właścicielowi przez organy państwowe — w trybie nakazowym — należącej do niego rzeczy w wyniku popełnienia przestępstwa polegającego na wznieceniu buntu lub spisku przeciwko państwu²⁹. Po powstaniu styczniowym władze rządowe w guberniach zachodnich Imperium Rosyjskiego korzystały również z instytucji konfiskat, a także sekwestru. Generał-gubernator wileński Michał Murawjow (1863–1865), dostrzegając relacyjność kategorii wolności i prawa własności do majątków ziemskich, które należały do szlachty polskiej, popierał procesy sekwestrowania nieruchomości należących do osób biorących udział w powstaniu. Jednocześnie uznawał, że odebranie faktycznego zarządu nad majątkami ziemskimi ich właścicielom naruszy interesy ekonomiczne szlachty, a tym samym pomniejszy ich wpływy polityczne³⁰. Natomiast generał-gubernator kijowski Nikołaj Annienkow (1862–1865), zauważając tę samą relację, proponował, aby ją w pełni respektować, gdyż sytuowanie wolności i własności prywatnej na konfrontacyjnym kursie mogłoby się zakończyć zburzeniem ładu

²⁶ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 263–268.

²⁷ B. Uspiński, *Religia i semiotyka*, red. B. Żyłko, Gdańsk 2001, s. 104.

²⁸ E. Waśkowski, *Uczebnik graždanskogo prawa. Wieszczojne prawo*, Sankt Peterburg 1896, s. 162–163.

²⁹ M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 293.

³⁰ M. Murawjow, List do A. Zielenoja, dat. Wilno 30 V 1863 r., [w:] H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 133.

ekonomicznego Kraju Południowo-Zachodniego, a tym samym osłabieniem możliwości aprowizacyjnych wojsk rosyjskich³¹.

Wzmocniana przez stulecia koncepcja monarchii patrymonialnej w Rosji została wsparta przez zainicjowany w czasach dawnych Słowian przybywających do doliny Dniepru proces wschodniej ekspansji terytorialnej, rzutujący na imperialną politykę Cesarstwa Rosyjskiego aż do XIX wieku. Według poglądów wspomnianego już Wasylego Kluczewskiego, na które powoływał się także amerykański historyk Henry Huttenbach, stale postępująca słowiańska migracja (słowiańska kolonizacja) była prapoczątkiem dla historii Rosji, a wszystkie inne zjawiska wynikały pośrednio bądź bezpośrednio z tego czynnika³². Natomiast zgodnie z ustaleniami jednego z uczniów profesora Richarda Pipesa, Witolda Rodkiewicza, w drugiej połowie XIX wieku w Kraju Północno-Zachodnim można odnotować istnienie specyficznego nurtu nawiązującego do zgoła odmiennej tendencji. Z powodów politycznych podjęto bowiem próbę wprowadzenia w życie koncepcji kolonizowania guberni zachodnich przez chłopów pochodzenia „rosyjskiego”, którzy mieli zasiedlać te prowincje. Koncepcja opanowywania w ten sposób zachodnich okrain Imperium Rosyjskiego miała na celu podważenie pozycji społecznej i ekonomicznej szlachty polskiej. Działania zainicjowane w tym kierunku po powstaniu styczniowym przez Michaiła Murawjowa zostały jednak zawieszono kilka lat później jako mało skuteczne, choć reminiscencje polityki zasiedlania tych ziem włościanami pochodzącymi z guberni centralnych były obecne do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku³³.

Niezwykle istotnym wątkiem w twórczości naukowej Richarda Pipesa była także kwestia powiązania, mocno oddziałującej na poddanych i państwo, idei patrymonialności z brakiem rozwoju struktur parlamentarnych w Rosji do 1905 roku i swobód z nimi powiązanych. Pipes twierdził: „Ważną konsekwencją przywłaszczenia sobie całej ziemi przez carów oraz [...] możliwości konfiskaty wszelkich towarów będących w obrocie handlowym było to, że mogli oni nakładać podatki na ludność zgodnie z własną wolą”. Autor dodawał też, że: „w Rosji [...] carowie nie potrzebowali niczyjej akceptacji przy nakładaniu lub podwyższaniu podatków, regaliów [...]. To zaś z kolei oznaczało, że parlamenty były im niepotrzebne”³⁴.

Ponadto swoje prace badawcze Pipes poświęcił kwestii chłopskiej w Rosji, która była jednym z kluczowych czynników rozwoju nie tylko prawa własności

³¹ J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, [w:] *Depolonizacja ziem zabranych (1864–1914). Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, red. S. Wiech, t. 2, Kielce 2018, s. 39.

³² H. Huttenbach, *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, New Brunswick-New Jersey 1974, s. 21.

³³ W. Rodkiewicz, *Russian national policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, s. 121.

³⁴ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 269; zob. też A. Bosiacki, *Samodzierżawie a konstytucjonalizm. Dylematy kształtowania rosyjskiego konstytucjonalizmu w latach 1905–1917*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 34, 2012, nr 1, s. 11.

w ogóle, ale i gospodarki w Imperium Rosyjskim w XIX wieku. W Rosji nie rozwinęła się początkowo własność pełna do gruntów ornych oraz nieruchomości miejskich. Utrzymywała się natomiast własność podzielona³⁵. Co za tym idzie — włościanie w państwie moskiewskim, stanowiąc zdecydowaną większość ludności, nie dysponowali żadnymi uprawnieniami ani swobodami usankcjonowanymi prawnie. Rozwój pełnej własności prywatnej ograniczany był między innymi przez instytucję wspólnoty wiejskiej (obszcziny, miru)³⁶. Chłopi, niedysponujący własnością prywatną, pozostający w stosunku pańszczyźnianym (*barszczina*)³⁷ lub płacący czynsz (*obrok*)³⁸, do połowy XIX wieku zamieszkiwali dobra nieruchomości kontrolowane przez wspólnoty wiejskie lub też należące do właścicieli ziemskich lub państwa. Dość wspomnieć, iż amerykański badacz, podkreślający umacnianie się do XVIII wieku stosunku poddańczego, zakładającego, iż chłop pańszczyźniany w Rosji był skazany na wolę swego pana feudalnego, zauważył jednocześnie, że „różnica między feudałami a właścicielami niewolników niemal się zatarła”³⁹.

Poglądy Pipesa na temat obszcziny korespondują z tymi wyrażanymi w okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Edward Pisarek, urzędnik państwowy, w latach trzydziestych XX wieku pisał:

Nie znaczy bynajmniej, by chłop rosyjski ze swą psychiką był zaprzeczeniem tezy [...], że największą namiętnością człowieka jest pasja posiadania. Ludność włościańska w Rosji stanowiła do 90% ogółu ludności, stąd też ustrój obszczynny hamował rozwój indywidualistyczny, który już od dawna cechował życie gospodarcze na zachodzie Europy⁴⁰.

Do chwili wprowadzenia w życie w 1861 roku postanowień reformy chłopskiej w Imperium Rosyjskim na obie grupy chłopów, zamieszkujących zarówno dobra ziemskie, jak i nieruchomości należące do skarbu monarchii, rozciągano obowiązki wynikające z poddaństwa. Pipes podkreślał, że „abolicjonistyczne” prądy, które przyplłynęły z Zachodu, głoszące konieczność stopniowego wyprowadzania chłopów z zależności poddańczej, pojawiły się w Rosji po 1800 roku. Cesarz Aleksander I, sankcjonując „prawo o wolnych rolnikach” z 1803 roku, przełamał dotychczasową tendencję i dokonał znaczącego kroku w długoletnim

³⁵ A. Paszkiewicz, *op. cit.*, s. 81.

³⁶ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 269; zob. też P. Bobek, *Pobieżny przegląd dziejów chłopstwa polskiego. Od początku epoki piastowskiej do upadku państwa polskiego*, Warszawa 1932, s. 12.

³⁷ D. Szpopier, *Własność w poglądach i działalności polskiego środowiska zachowawczego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1855–1914*, „Czasopismo Historyczno-Prawne” 56, 2004, z. 2, s. 260.

³⁸ D. Lieven, *Russia's rulers under the old regime*, New Haven-London 1989, s. 17.

³⁹ Cyt. za: R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 275–278; zob. też *Kiedy kres Kresów? Rozmowa z prof. D. Beauvois*, [w:] *Wiele twarzy Ukrainy*, red. I. Chruślińska, P. Tyma, Lublin 2005, s. 273; D. Lieven, *W pożogę. Imperium, wojna i koniec carskiej Rosji*, Warszawa 2018, s. 92.

⁴⁰ E. Pisarek, *Od obszczyny do kolchozu. Z form wspólnotowego użytkowania ziemi na wschodzie Europy*, red. M. Jaskólski *et al.*, Kraków 2012, s. 13.

procesie dochodzenia chłopów do wolności osobistej, połączonego z rozwiązaniami prawnymi zakładającymi, iż uzyskanie wolności osobistej łączyło się z objęciem w posiadanie ziemi, z tym że za cenę wykupu⁴¹. Biorąc pod uwagę bogaty wachlarz poglądów na temat sprawy chłopskiej w dziewiętnastowiecznym Cesarstwie Rosyjskim, należy wspomnieć, że na kolejnych etapach rozwoju idei emancypacji chłopów pojawiały się także koncepcje wykluczające relacyjny związek między wolnością i własnością bądź posiadaniem czy też użytkowaniem gruntów przez włościan. W okresie rządów Mikołaja I rozpatrywana była bowiem koncepcja wyzwolenia chłopów bez ziemi⁴². W kolejnych dekadach koncepcja braku relacyjności i wzajemnego uzupełniania się obu kategorii uległa jeszcze większemu radykalizowaniu. Zdaniem Pipesa za taki stan rzeczy odpowiadała część inteligencji rosyjskiej, która — w swych poglądach „liberalna i radykalna” — sytuowała się bardziej „na lewo” od zachodnioeuropejskich elit intelektualnych, głosząc jednocześnie pod koniec XIX wieku „utopijne” i antywłasnościowe hasła, zgodnie z którymi każdy po likwidacji własności prywatnej miał użytkować duże nadziały gruntu⁴³.

Z kolei petersburskie elity rządzące wykazywały potrzebę ochrony interesów majątkowych szlachty, która w dużej mierze korzystała z pracy włościan. Nie bez znaczenia były obowiązujące wówczas, a wywodzone z przepisów Karty szlacheckiej Katarzyny II z 1785 roku, normy stanowiące, że grunty użytkowane przez chłopów pańszczyźnianych należały do przedstawicieli szlachty. Od końca XVIII wieku przepisy potwierdzające prawo własności do ziemi korespondowały z kształtującym się z wolna korporacyjnym charakterem tej grupy społecznej. Ustrój mający taką właśnie cechę przewidywał możliwość powoływania instytucji samorządowych, jakimi były sejmiki szlacheckie, a także uprawnienie wybierania przedstawicieli szlachty do zarządu oraz sądów w guberniach i powiatach⁴⁴. Szlachta rosyjska, zamieszkująca w zasadzie tak zwane gubernie wewnętrzne Imperium Rosyjskiego, zyskała na podstawie przepisów Karty instrumenty ochrony praw osobistych, przywilejów oraz prawa własności. Przyjęła zatem wejście w życie tych regulacji z nadzieją. Natomiast przedstawiciele szlachty litewskiej, posiadającej majątki ziemskie rozlokowane w prowincjach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, wywodzący swoje uprawnienia ze źródeł ustanawianych w okresie istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie mogli odnotować zwiększenia, posiadanych wszak od wieków, uprawnień. Po wydarzeniach insurekcji

⁴¹ D. Szpoper, *Kwestia chłopska w Cesarstwie Rosyjskim oraz w Królestwie Polskim w dobie panowania Aleksandra I*, [w:] *System polityczny, prawo i Konstytucja Królestwa Polskiego 1815–1830. W przededniu dwusetnej rocznicy powstania unii polsko-rosyjskiej*, red. L. Mażewski, Radzymin 2013, s. 37.

⁴² R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 301–302.

⁴³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, Warszawa 2007, s. 38–39.

⁴⁴ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 303; zob. też I. Poraj-Koszcik, *Oczerki historii ruskiego dworianstwa od połowiny IX do końca XVIII wieku: 862–1796*, Sankt Peterburg 1874, s. 183.

listopadowej 1830 roku i polityce rządowej wdrażanej przez generał-gubernatorów w Kijowie i Wilnie wystąpił wręcz regres uprawnień zagwarantowanych dotychczas przedstawicielom drobnej szlachty. W konsekwencji wejścia w życie ukazu z dnia 19 października 1831 roku szlachta nieposiadająca ziemi lub mająca problemy z udowodnieniem przynależności do stanu uprzywilejowanego została objęta kilkudekadowym procesem degradacji społecznej poprzez zaliczenie członków tej grupy do kategorii jednodworców, którzy zostali uznani za stan opodatkowany⁴⁵. Przykładem rodziny szlacheckiej napotykaną w XIX wieku trudności w procedurze wylegitymowania szlachectwa byli Zahorscy, pochodzący z guberni wileńskiej⁴⁶. Istotną kwestią pozostaje zarazem sprawa — podnoszona przez ziemiaństwo polskie — niemożności przypisywania uprawnień i wolności osobistych szlachcie bezrolnej, również zaliczonej do kategorii jednodworców, z uwagi na niski status społeczny i ekonomiczny przedstawicieli tej grupy, potwierdzony faktem dysponowania przez nich wyłącznie skrawkiem własnoręcznie uprawianej ziemi⁴⁷.

Troska o stan ekonomiczny i status społeczny ziemiaństwa wiązała się z osiągnięciem celu nadrzędnego, jakim było zachowanie stabilnej pozycji politycznej cesarza i jego samodzielnymi rządów, tradycyjnie opierającego swe imperium na przedstawicielach tej grupy. Jednakże sprawa włościańska, która łączyła się ze statusem prawnym szlachty, rozwijała się w dalszym ciągu. W pierwszej połowie XIX wieku można było odnotować przykłady instytucjonalizowania się kwestii chłopskiej w Imperium, które w ewolucyjnym procesie doprowadziły do oswobodzenia włościan, przekształcając ich w grupę wolnych pracowników rolnych. Pipes wskazał przy tym na powstałe w 1837 roku, sprawujące opiekę nad chłopami państwowymi gospodarującymi na ziemiach będących własnością skarbu monarchii, Ministerstwo Dóbr Państwowych (*Ministerstwo Gosudarstwiennych Imuszczestw*)⁴⁸. Historyk podkreślił przy tym istnienie czynnika, który stanowił jeden

⁴⁵ E. Thaden, *Russia's western borderlands, 1710–1870*, Princeton 1984, s. 24 i 123; zob. też J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 26; M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016, s. 46; D. Offord, V. Rjeoutski, G. Argent, *The French language in Russia. A social, political, cultural and literary history*, Amsterdam 2018, s. 106.

⁴⁶ J. Sikorska-Kulesza, *Wstęp*, [w:] W. Zahorski, *Moje wspomnienia*, red. J. Sikorska-Kulesza, t. 1, Warszawa 2018, s. 12.

⁴⁷ D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996, s. 131.

⁴⁸ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 300–301. O Ministerstwie Dóbr Państwowych oraz pierwszym ministrze hrabim Pawle Kisieljowie zob. zwłaszcza *Wysoczajsze utwierżdzennoje uczrieżdzenije ministerstwa gosudarstwiennych imuszczestw, 26 XII 1837, Polnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii*, t. 12, cz. 2, Sankt Peterburg 1838, s. 1039; zob. też A. Zabłocki-Diesjatowski, *Graf P.D. Kisieljow i jego wriemja. Matieriały dlia istorii imperatorow Aleksandra I, Nikolaja I i Aleksandra II*, t. 2, Sankt Peterburg 1882; *Istoriczeskoje obzorienije piatidiesiatilietniej diejatielnosti Ministerstwa Gosudarstwiennych Imuszczestw 1837–1887. Uczrieżdzenije i prieobrazowanija ministerstwa*, cz. 1, Sankt Peterburg 1888.

z głównych elementów dyskusji poświęconej emancypacji chłopów w Imperium Rosyjskim. W połowie XIX wieku, a zatem przed wprowadzeniem reformy włościańskiej, chłopci państwowi uzyskali uprawnienie umożliwiające im podejmowanie skutecznych czynności cywilnoprawnych obejmujących zawarcie umowy czy też nabywanie rzeczy na własność⁴⁹. Tym samym w Imperium Rosyjskim z wolna dokonywał się proces aktywizacji ludności chłopskiej, skutkujący na gruncie prawnym wyposażeniem ich w cząstkę zdolności do czynności prawnych⁵⁰.

Co równie ważne, wprowadzenie reformy chłopskiej w życie nie oznaczało automatycznego zastosowania mechanizmu uwłaszczenia chłopów. Pipes, wyjaśniając tę kwestę na przykładzie statusu prawnego chłopów państwowych, pisał: „ziemie wspólnotowe, które uprawiali chłopci [...] nie należały do nich aż do roku 1886, kiedy ich czynsz został zamieniony na raty zakupu”⁵¹. Natomiast włościanie zamieszkujący ziemie należące do szlachty litewskiej, na mocy manifestu Aleksandra II z 19 lutego 1861 roku oraz sankcjonowanej przez cesarza w tym samym dniu Miejscowej ustawy o terytorialnym urządzeniu włościan osiadłych na obywatelskich ziemiach w guberniach: wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej i części witebskiej, uzyskali intertemporalny status czasowo-zobowiązanych, uprawniający ich w przyszłości do uzyskania pełnej wolności osobistej. Ambiwalentność tych rozwiązań prawnych skutkowała na tym, że po dwóch latach włościanie zamieszkujący gubernie litewsko-białoruskie, z uwagi na występujący stan sprzeczności między ustawą miejscową a ukazami inwentaryzacyjnymi z lat czterdziestych XIX wieku, mogli — li tylko *de iure* — wykupić użytkowane dotychczas nadziały ziemi. Ustawa miejscowa nie likwidowała bowiem dawnych rozwiązań prawnych, a zatem przepisy ustawodawstwa włościańskiego z 1861 roku nakazywały przekazywanie chłopom nadziałów ziemi, które dotychczas użytkowali, bez uwzględnienia gruntów, które szlachta uzyskała od włościan na mocy wcześniej sporządzonych inwentarzy. Ta antynomia w praktyce była jednym z czynników prawnych blokujących możliwość poprawy statusu ludności chłopskiej w Kraju Zachodnim⁵².

Na status prawny chłopca w Cesarstwie Rosyjskim wpłynęły także inne czynniki i rozwiązania prawne wprowadzone mocą reformy z 1861 roku. Z jednej strony włościanie zyskali wolność osobistą, ich zdolność do podejmowania czynności prawnych otrzymała oparcie w prawodawstwie, a tym samym relacja między wolnością osobistą a możliwością wpływania na sytuację majątkową się

⁴⁹ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 301.

⁵⁰ W. Kleandrowa, *Gosudarstwo i prawo Rossij w pieriod utwierdzenija i razwitija kapitalizma (wtoraja połowina XIX w.)*, [w:] *Istorija Gosudarstwa i prawa Rossij*, red. J. Titow, Moskwa 2006, s. 192.

⁵¹ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 301.

⁵² D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 225; zob. też W. Anisimow, *Nadiety*, [w:] *Wielikaja rieforma 19 fiewralia 1861–1911. Ruskoje obszczestwo i kriestianskij wopros w proszłom i nastojaszczem*, red. A. Dźiwieliegow, S. Mielgunow, W. Piczeta, t. 6, Moskwa 1911, s. 88.

umocniła. Z drugiej zaś strony chłopci w zakresie posiadanych swobód zostali ograniczeni przez instytucję wspólnoty wiejskiej. Przyczyna tkwiła w szczegółowych przepisach, zgodnie z którymi dotychczas użytkowane nadziały ziemi zostały przekazane na własność poszczególnym wspólnotom mającym odąd osobowość prawną, a nie konkretnym gospodarzom. Tej koncepcji sprzyjali słowianofile. Z kolei ich oponenci uważali, że ziemia powinna być przejść na własność użytkowników gruntów z chwilą spełnienia przez nich dotychczasowych zobowiązań. Inni uznali, że nadziały ziemi należało sprzedać uzyskującym wolność osobistą chłopom. Istnienie wielości koncepcji dowodziło, że na łonie petersburskich elit politycznych nie ukształtował się jednoznaczny pogląd, który opowiadałby się za ścisłym powiązaniem (relacyjnością) prawa własności do nieruchomości z przyznanymi *de iure* swobodami prawnymi⁵³.

Koniec XIX wieku i rozwój różnych gałęzi przemysłu, infrastruktury kolejowej i banków kredytowych w Rosji przyczynił się do napłyńnięcia, na niespotykaną dotąd w tym państwie skalę, kapitału prywatnego, pochodzącego głównie z Francji⁵⁴. W drugiej połowie tego samego stulecia, co w przypadku rozwoju gospodarki pieniężnej było naturalne, rozwinęła się doktryna prawa cywilnego i handlowego dzięki działalności naukowej takich jej przedstawicieli, jak Gabriel Szerszeniewicz, będący jednym z twórców nowoczesnych poglądów poświęconych prawu handlowemu w Imperium Rosyjskim. Szerszeniewicz, analizując pod koniec XIX wieku przyczyny odmiennego rozwoju tej dziedziny prawa w Rosji i na zachodzie Europy, stwierdził, iż na ziemiach znajdujących się pod panowaniem rosyjskim nie mogło się w sposób intensywny rozwinąć prawo kupieckie. Przyczyn takiego zjawiska upatrywał w braku rozwoju klasycznych stosunków feudalnych oraz nieukształtowaniu się stanów społecznych, a także skutków za tym idących dla ziem znajdujących się w ciągu dziejów pod panowaniem rosyjskim. Szerszeniewicz pisał: „W Rosji nie było rozwarstwienia stanowego, a także walki pomiędzy stanami o swobody i przywileje” i dodawał: „Nie było ani potężnych i niezdołanych zamków, ukrywających w swoich wnętrzach samowolnych feudałów, ani silnych korporacji miejskich, chroniących mieszkańców miast przed ich arbitralnymi decyzjami”. Podane przez niego historyczne czynniki były nie tylko przyczyną braku rozwoju przywilejów stanowych, ograniczających władzę monarchy, lecz implikowały one, w przeciwieństwie do monarchii zachodnioeuropejskich, odmienny rozwój systemu prawa cywilnego. Szerszeniewicz miał w tym miejscu przede wszystkim na myśli kształtowanie się zasady jedności prawa cywilnego w Imperium Rosyjskim, która nie przewidywała, odwrotnie niż niektóre ustroje prawa prywatnego państw zachodnioeuropejskich, wyodrębnienia się prawa handlowego z systemu prawa cywilnego⁵⁵.

⁵³ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 305.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 307.

⁵⁵ G. Szerszeniewicz, *Kurs торгового права*, cz. 1, Kazań 1892, s. 38.

Zarówno w przypadku prawa własności do nieruchomości, jak i w kwestii ochrony kapitału władze rządowe przestrzegały ustanawianych norm prawnych⁵⁶. Wszystkie instrumenty chroniące na gruncie prawa cywilnego prawo własności nie oddziaływały jednak wystarczająco skutecznie na działalność systemu politycznego o charakterze jedynowładczym. Obowiązywanie w Cesarstwie Rosyjskim na mocy Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego prawa rzeczowego, w tym prawa własności, a także całego pakietu prawodawstwa włościańskiego z 1861 roku i reformy agrarnej Piotra Stołypina z 1906 roku⁵⁷, wnoszących do zasadniczo „nieoliberalnego reżimu”⁵⁸ prowolnościowy pierwiastek w dziedzinie stosunków społeczno-gospodarczych, nie zmieniło faktu, że każda osoba fizyczna, również właściciele ziemscy czy też posiadacze-użytkownicy nadziałów gruntowych, mogli zostać aresztowani i pozbawieni swobód osobistych, a także wydaleny z miejsca zamieszkania w procedurze zesłania administracyjnego⁵⁹ za popełnienie przestępstw politycznych⁶⁰.

Tę ambiwalentną, a zarazem kluczową dla stosunków społecznych w XIX wieku w Rosji postawę władz politycznych dostrzegł Pipes, który scharakteryzował ją na gruncie rozwoju idei słowianofilskiej następującymi słowami: „Słowianofile [...] rozwinęli teorię polityczną w pewnym sensie nowatorską. Jako pierwsi [...] myśleli w kategoriach równowagi pomiędzy państwem a społeczeństwem — *włast’i ziemia* [...]”. Historyk, rozwijając tę myśl, dodał:

słowianofile wprowadzili do rosyjskiego konserwatyizmu nowy element, a mianowicie ideę, że państwo i społeczeństwo mają swoje własne, usankcjonowane sfery aktywności, które winny być wzajemnie respektowane. Aprobowali oni autokrację, ale autokrację ściśle ograniczoną w swych celach i niewkraczającą do prywatnego życia obywateli, jednocześnie uważali, że obywatele ze swej strony, niejako w zamian, nie powinni mieszać się do polityki⁶¹.

Zarówno Richard Pipes⁶², jak i inni współcześni historycy i historycy idei uznali, iż słowianofile uzyskali dość znaczny wpływ na działania podejmowa-

⁵⁶ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 310.

⁵⁷ R. Pipes, *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*, Kraków 2002, s. 15.

⁵⁸ S. Williams, *Liberal reform in an illiberal regime. The creation of private property in Russia, 1906–1915*, Stanford 2006, s. 181.

⁵⁹ O instytucji zesłania administracyjnego szerzej zob. E. Kaczyńska, *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991, s. 33–35; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski. Od uwłaszczenia do odrodzenia*, red. J. Bardach. S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck, t. 4, Warszawa 1982, zob. też M. Tarkowski, *Ewolucja zesłania administracyjnego w XIX wieku w Rosji w świetle wybranych wspomnień osób podejrzewanych o popełnienie przestępstw politycznych*, [w:] *Administracja bezpieczeństwa publicznego. Służba więzienna w systemie bezpieczeństwa publicznego*, red. M. Darabasz, Elbląg 2019, s. 36.

⁶⁰ R. Pipes, *Własność a wolność...*, s. 310.

⁶¹ R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, Kraków 2009, s. 126.

⁶² R. Pipes, *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007, s. 8; zob. też *idem*, *Piotr Struwe. Liberal na lewicy 1870–1905*, Warszawa 2016, s. 44.

ne przez Aleksandra II, wprowadzającego w drugiej połowie XIX wieku w Rosji reformy stanowiące rodzaj politycznej odwilży. Zdaniem wielu z nich ruch słowianofilski, jak również idee konserwatywne po upadku powstania styczniowego zaczęły ewoluować w kierunku „etnonacjonalizmu i politycznego panslawizmu”. Koncepcje panslawistyczne, coraz bardziej zyskujące na popularności⁶³, głoszone między innymi przez Mikołaja Danilewskiego, zakładały, że Słowianie stanowią pewien „historyczny typ”. W konsekwencji wszelkie idee głoszące swobody jednostki, ochronę kapitału prywatnego, kumulowania i zabezpieczenia go przy wykorzystaniu instrumentów prawnych przewidzianych na gruncie prawa prywatnego, w tym cywilnego i handlowego, mogły być realizowane w praktyce, o ile nie podważały one wspomnianej wartości⁶⁴.

Stworzenie ram prawnych do rozwoju gospodarki pieniężnej, powoływanie banków kredytowo-ziemskich i rozwój doktryny prawa cywilnego pogłębiały występujący przez cały XIX wiek rozdźwięk między systemem społeczno-gospodarczym a ustrojem politycznym genetycznie związanym z ideą patrymonialnej monarchii. Pipes występującą jednocześnie w Rosji relacyjność i ambiwalentność kategorii własności i wolności utożsamiał z ujawniającymi się w historii tego państwa, zwłaszcza w ostatnim stuleciu jego istnienia, „paradoksem i tragedią”. Charakteryzując powiększającą się z czasem antynomie, pisał, iż

polegały one na tym, że kiedy rząd trwał przy anachronicznej koncepcji absolutyzmu, kraj przeżywał szybki rozwój gospodarczy, społeczny i intelektualny, który wymagał nowych, bardziej elastycznych form władzy administracyjnej. W wieku XIX rewolucja przemysłowa i stosunki kapitalistyczne przenikały do Rosji, pobudzając rozwój jednych, dawniej słabych warstw społecznych [...], a podkopując pozycję innych (na przykład ziemiaństwa)⁶⁵.

Przy innej okazji autor podkreślił istniejący w XIX stuleciu rozdźwięk między rozwijającym się szybko życiem gospodarczym w Imperium Rosyjskim a „bezruchem” jego systemu politycznego⁶⁶. Współcześni badacze idei samodzielnia, obserwując rozwój tej koncepcji w XIX wieku, odrzucając podobnie jak Richard Pipes przesłanki determinizmu ekonomicznego, podkreślają, biorąc pod uwagę czynniki etyczne i kulturowe, że: „Pewnym paradoksem jest, że reżim własności prywatnej nie wpływał zasadniczo na pozycję ustrojową cara”⁶⁷.

Potrzebę relacyjności między kategorią wolności a własnością zauważał w latach młodości Piotr Struwe (1870–1944), którego postawy światopoglądowe, społeczne i polityczne Richard Pipes scharakteryzował w odrębnej monografii. Historyk ten, analizując jeden z życiowych ideałów Struwego — liberalizm, pisał:

⁶³ H. Głębocki, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006, s. 141.

⁶⁴ A. Walicki, *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*, Kraków 2007, s. 281–282.

⁶⁵ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, Warszawa 2015, s. 8.

⁶⁶ R. Pipes, *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terrorku w carskiej Rosji*, Warszawa 2011, s. 17.

⁶⁷ K. Chojnicka, *Samodzierżawie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1, s. 158.

Zasadniczym celem porządku politycznego i społecznego jest zatem stworzenie warunków optymalnie sprzyjających nieskrepowanej aktywności „kulturalnej”, czy to wyrażającej się w twórczości artystycznej, czy też w przedsiębiorczości gospodarczej. Ze względu na to [Piotr Struwe — M.T.] zawsze popierał prawo i prawa oraz własność prywatną [...]⁶⁸.

Poglądy Struwego trafiły w Rosji na podatny grunt kształtujący się co najmniej od XVIII wieku, w początkach którego można odnaleźć, zgodnie z interpretacjami Krystyny Chojnickiej, wyrazy „ducha wolności i modelu jednostki — self made mana”, kładącego podwaliny pod powstanie koncepcji potrzeby utworzenia klasy średniej⁶⁹.

Podsumowując, rozwój idei własności w Imperium Rosyjskim, a także poszukiwania jej związków z kategorią wolności osobistej oraz z przywilejami politycznymi poddanych objętych imperium władców rosyjskich można uznać za jeden z kluczowych obszarów badawczych w twórczości Richarda Pipesa. Nurt ten, mimo że wymagał wyjaśniania wielu szczegółowych aspektów, a co za tym idzie prowadzenia badań mających wręcz cechy analiz anatomicznych, w twórczości amerykańskiego historyka jest wyraźnie obecny, a jego oddziaływanie wydaje się długotrwałe. Pozwala on jednocześnie współczesnemu odbiorcy też ulokowanych w książkach autorstwa Pipesa w sposób bardzo szczegółowy wnikać w przyczyny erozji systemu jedynowładztwa w Imperium Rosyjskim, a także lepiej zrozumieć genezę wydarzeń i procesów występujących w zupełnie innej epoce, związanej z politycznym zwycięstwem idei rewolucyjnej i przejściem władzy przez bolszewików.

Bibliografia

Akty prawne

- Swod zakonow Rossijskoj impierii. Powielenijem gosudara impieratora Nikolaja pierwego sostawlenyj, zakony graždanskije*, t. 10, cz. 1, Sankt Peterburg 1857.
- Wysoczajsze utwierdzennoje uczieźdienieje ministerstwa gosudarstwiennych imuszczestw, 26 XII 1837, Polnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii*, t. 12, cz. 2, Sankt Peterburg 1838.

Opracowania

- Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996.
- Bobek P., *Pobieżny przegląd dziejów chłopca polskiego. Od początku epoki piastowskiej do upadku państwa polskiego*, Warszawa 1932.
- Bosiacki A., *Samodzierżawie a konstytucjonalizm. Dylematy kształtowania rosyjskiego konstytucjonalizmu w latach 1905–1917*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 34, 2012, nr 1.

⁶⁸ R. Pipes, *Piotr Struwe. Liberal na prawicy 1905–1944*, Warszawa 2016, s. 383.

⁶⁹ K. Chojnicka, *Rosjanin Łomonosow jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2020, s. 36.

- Chojnicka K., *Rosjanin Łomonosow jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2020.
- Chojnicka K., *Samodzierżawie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1.
- Engelman I., *Priobrietienii prawa sobstwiennosti na ziemi po ruskomu prawu*, Sankt Peterburg 1859.
- Filipowicz M., *Emigranci i Jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007.
- Głębocki H., *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski. Od uwłaszczenia do odrodzenia*, red. J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck, t. 4, Warszawa 1982.
- Huttenbach H., *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, New Brunswick-New Jersey 1974.
- Istoriczeskoje obzorienie piatidesiatilietniej diejatelnosti Ministerstwa Gosudarstwiennych Imuszczestw 1837–1887. Uczrieżdzenie i prieobrazowanija ministerstwa*, cz. 1, Sankt Peterburg 1888.
- Kaczyńska E., *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991.
- Kant I., *Metafizyczne podstawy nauki prawa*, Kęty 2006.
- Kiedy kres Kresów? Rozmowa z prof. D. Beauvois*, [w:] *Wiele twarzy Ukrainy*, red. I. Chruślińska, P. Tyma, Lublin 2005.
- Kijas A., *System pomiesny w Państwie Moskiewskim w XV–pierwszej połowie XVI wieku*, Poznań 1984.
- Kleandrowa W., *Gosudarstwo i prawo Rossij w period utwierżdzenia i razwitia kapitalizma (wtoraja połowina XIX w.)*, [w:] *Istorija Gosudarstwa i prawa Rossij*, red. J. Titow, Moskwa 2006.
- Koranyi K., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976.
- Kornat M., *Sowiecki totalitaryzm w myśli historycznej Richarda Pipesa*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 53, 2018, z. 2.
- Legieć J., Latawiec K., *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, [w:] *Depolonizacja ziem zabranych (1864–1914). Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, red. S. Wiech, t. 2, Kielce 2018.
- Lieven D., *Russia's rulers under the old regime*, New Haven-London 1989.
- Lieven D., *W pożogę. Imperium, wojna i koniec carskiej Rosji*, Warszawa 2018.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991: czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010.
- Materski W., *Opinia dla Senatu Uniwersytetu Warszawskiego w związku z nadaniem tytułu doktora honoris causa Profesorowi Richardowi Pipesowi*, [w:] *Historia est testis temporum. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika*, red. J. Malicki, Warszawa 2017.
- Moczulski M., *Prace sowietologiczne Stanisława Swianiewicza*, [w:] *Stanisław Swianiewicz: ekonomista, sowietolog, historyk idei*, red. B. Gaziński, Olsztyn 2011.
- Mościcki H., *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.
- Nowak A., *O historii nie dla idiotów. Rozmowy i przypadki*, Kraków 2019.
- Offord D., Rjeoutski V., Argent G., *The French language in Russia. A social, political, cultural and literary history*, Amsterdam 2018.
- Pieczewski A., *Samodzierżawie a rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego w ujęciu Jana Gottlieba Blocha*, Warszawa 2019.
- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, Warszawa 2015.
- Pipes R., *Komunizm*, Warszawa 2008.
- Pipes R., *Krótką historią rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007.
- Pipes R., *Piotr Struwe. Liberal na lewicy 1870–1905*, Warszawa 2016.
- Pipes R., *Piotr Struwe. Liberal na prawicy 1905–1944*, Warszawa 2016.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, Warszawa 2007.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 1990.

- Pipes R., *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*, Kraków 2002.
- Pipes R., *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, Kraków 2009.
- Pipes R., *Własność a wolność*, Warszawa 2000.
- Pipes R., *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*, Warszawa 2011.
- Pipes R., *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, Warszawa 2004.
- Pisarek E., *Od obszczyzny do kolchozu. Z form pospólnego użytkowania ziemi na wschodzie Europy*, red. M. Jaskólski, J. Kloczkowski, M. Kuniński, R. Legutko, J. Majchrowski, T. Merta, B. Szlachta, Kraków 2012.
- Poraj-Koszic I., *Oczerki istorii ruskogo dworianstwa ot polowiny IX do końca XVIII wieku: 862–1796*, Sankt Peterburg 1874.
- Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005.
- Rodkiewicz W., *Russian national policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.
- Rolf M., *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Słonimskij L., *O pozemielnoj sobstwiennosti iz toczki zrieniija buduszczago graždanskago ułożenija*, Sankt Peterburg [1885].
- Szczerbiński M., *Działalność badawcza i polityczna profesora Richarda Pipesa*, [w:] *Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, red. M. Kocój, R. Małek, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2006.
- Szerszeniewicz G., *Kurs towarowego prawa*, cz. 1, Kazań 1892.
- Szpoper D., „Kondycje mitawskie” i próba ograniczenia samodzielnictwa w Imperium Rosyjskim na początku 1730 r., „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1.
- Szpoper D., *Kwestia chłopska w Cesarstwie Rosyjskim oraz w Królestwie Polskim w dobie panowania Aleksandra I*, [w:] *System polityczny, prawo i Konstytucja Królestwa Polskiego 1815–1830. W przededniu dwusetnej rocznicy powstania unii polsko-rosyjskiej*, red. L. Mażewski, Radzymin 2013.
- Szpoper D., *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003.
- Szpoper D., *Własność w poglądach i działalności polskiego środowiska zachowawczego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1855–1914*, „Czasopismo Historyczno-Prawne” 56, 2004, z. 2.
- Śliwowska W., *Opinia dla Senatu Uniwersytetu Warszawskiego w związku z nadaniem tytułu doktora honoris causa Profesorowi Richardowi Pipesowi*, [w:] *Historia est testis temporum. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika*, red. J. Malicki, Warszawa 2017.
- Tarkowski M., *Ewolucja zesłania administracyjnego w XIX wieku w Rosji w świetle wybranych wspomnień osób podejrzewanych o popełnienie przestępstw politycznych*, [w:] *Administracja bezpieczeństwa publicznego. Służba więzienna w systemie bezpieczeństwa publicznego*, red. M. Darabasz, Elbląg 2019.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (185–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.
- Thaden E., *Russia's western borderlands, 1710–1870*, Princeton 1984.
- Uspiński B., *Religia i semiotyka*, red. B. Żyłko, Gdańsk 2001.
- Walicki W., *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*, Kraków 2007.
- Waśkowski E., *Uczebnik graždanskogo prawa. Wieszczoje prawo*, Sankt Peterburg 1896.

-
- Wielikaja rieforma 19 fiewralia 1861–1911. Russkoje obszczestwo i kriestianskij wopros w proszlom i nastojaszczem*, red. A. Dżiwieliegow, S. Mielgunow, W. Piczeta, t. 6, Moskwa 1911.
- Williams S., *Liberal reform in an illiberal regime. The creation of private property in Russia, 1906–1915*, Stanford 2006.
- Władimirskij-Budanow W., *Obzor istorii ruskogo prawa*, Moskwa 2005.
- Zabłocki-Diesjatowski A., *Graf P.D. Kisieljow i jego wriemja. Matieriały dlia istorii imperatorow Aleksandra I, Nikołaja I i Aleksandra II*, t. 2, Sankt Peterburg 1882.
- Zahorski W., *Moje wspomnienia*, red. J. Sikorska-Kulesza, t. 1, Warszawa 2018.

ADAM WIELOMSKI

ORCID: 0000-0001-8692-6469

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

a.wielomski@uksw.edu.pl

Istota totalitaryzmu. Wokół teorii Zbigniewa Brzezińskiego i Carla Friedricha

Słowa kluczowe: Zbigniew Brzeziński, totalitaryzm, Związek Radziecki, Trzecia Rzesza.

THE ESSENCE OF TOTALITARIANISM: ON ZBIGNIEW BRZEZIŃSKI AND CARL FRIEDRICH'S THEORY

Abstract

The aim of this text is a contemporary estimation of the thesis formed in a famous book by Zbigniew Brzeziński and Carl Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956). This is a classic text of Western political science about totalitarianism, simultaneously scientific and political. Scientific, because it presents the idea of three types of political regimes in the 20th century: totalitarian, authoritarian, and liberal-democratic. Political, because the term “totalitarianism” was very useful in the time of the Cold War. This term presents the old (Nazi Germany) and new (Stalinist Russia) totalitarian states as equal political enemies of the USA, equal in their hostility to political and individual freedom, i.e. America's creed. By using this term, the Americans can create a horrible picture of Russian communism as totalitarian, the same as Hitler's regime, while presenting old enemies (West Germany, Italy, and Japan) as good friends of both the USA and freedom, because in this moment these states are democratic and liberal. The new term ended the old line of the delimitation between fascist or pro-fascist and antifascist states and legitimates the new alliance between the USA and Franco's Spain. The author analyses the definition of totalitarianism by Brzeziński and Friedrich as well as the political and ideological accusations made against this book by leftist critics.

Keywords: Zbigniew Brzeziński, totalitarianism, Soviet Union, Third Reich.

1. Uwagi wstępne i cel badawczy

Celem tego artykułu jest ocena analizy pojęcia totalitaryzmu, która wyszła spod piór Zbigniewa Brzezińskiego i Carla Friedricha w postaci głośnej swego czasu rozprawy *Dyktatura totalitarna i autokracja* (ang. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 1956)¹. Chcemy pracę tę — wydaną ponad sześćdziesiąt lat temu — ocenić z perspektywy późniejszych badań nad ideologią, teorią państwa i prawa państw totalitarnych. Uznając ją za klasyczną dla nauk politycznych lat pięćdziesiątych XX wieku, będziemy starali się pokazać główne linie polemik wokół tytułowego problemu, które rozpowszechniły się w następnych dziesięcioleciach. W końcu chcemy odpowiedzieć na pytanie: na ile monografia ta zachowała wartość dla współczesnych badaczy? Czy warto ją jeszcze czytać, czy też jej tezy zostały już dawno temu obalone w literaturze przedmiotu?

Zanim jednakże przejdziemy do realizacji wskazanych powyżej celów, musimy poczynić dwie uwagi:

1. Kwestia autorstwa. *Dyktatura totalitarna i autokracja* została napisana przez Zbigniewa Brzezińskiego wspólnie z Carlem Friedrichem, o czym dość rzadko się dziś pamięta, szczególnie w Polsce, ponieważ Brzeziński — jako polityk i politolog — zdecydowanie przerósł współautora książki. Ten drugi jest w naszym kraju całkowicie nieznanymi². Jednakże biorąc pod uwagę, że w momencie publikacji książki Friedrich miał 57, zaś Brzeziński tylko 28 lat, można założyć, że udział tego pierwszego w pracy nad książką był dominujący. Wskazuje na to nie tylko wiek i dotychczasowy dorobek obydwu badaczy, lecz i to, że na okładce nazwisko Friedricha znajduje się przed Brzezińskim, czyli wbrew zwyczajowej kolejności alfabetycznej. Jednakże autorzy książki nie zaznaczyli, które fragmenty zostały napisane przez którego z nich, w związku z czym będziemy traktowali tę monografię jako wspólną, skoro obydwaj w równej mierze wzięli odpowiedzialność za każdą zawartą w niej myśl.

2. Badany materiał. Interesująca nas monografia poświęcona została tytułowemu totalitaryzmowi. Pod pojęciem tym Friedrich i Brzeziński rozumieli: narodowy socjalizm w Niemczech, faszyzm we Włoszech, stalinizm radziecki i w krajach bloku wschodniego, a także maoizm w Chinach, przy czym dominuje tematyka nazistowska i stalinizm. Wiedza naszych autorów o totalitarnych Włoszech i Chinach jest raczej skromna. Główne tezy zostały postawione na podstawie przypadków niemieckiego i radzieckiego. Poza tym badacze ci mają problem z klasyfikacją Włoch Benito Mussoliniego, które same ogłosiły się wprawdzie państwem totalitarnym,

¹ Na potrzeby tego tekstu posługiwać będziemy się wydaniem z 1966 roku, gdzie C.J. Friedrich samodzielnie o dekadę dalej dociągnął dzieje państw komunistycznych.

² Szerzej na temat osoby i idei C.J. Friedricha zob. na przykład K. von Beyme, *A Founding Father of Comparative Politics: Carl Joachim Friedrich*, [w:] *Comparative European Politics. The Story of a Profession*, red. H. Daalder, London 1997, s. 7–14; H.J. Lietzmann, *Carl Joachim Friedrich (1901–1984). Leben — Werk — Wirkung*, [w:] *Klassiker der Politikwissenschaft*, red. H.J. Lietzmann, W. Bleek, München 2005, s. 179–191.

ale autonomiczne wobec monopartii pozostały monarchia, armia i Kościół katolicki, co ostatecznie umożliwiło spektakularne obalenie Duce w 1943 roku. Stąd też biorą się znane w literaturze wątpliwości, czy Włochy należy zaliczyć do grona państw totalitarnych³.

2. Totalitaryzm i totalitaryzmy

2.1. Pojęcie totalitaryzmu

Carl Friedrich i Zbigniew Brzeziński definiują państwo totalitarne jako państwo nowego typu, nieznane wcześniej w dziejach przed XX wiekiem. Podkreślają, że dyktatura totalitarna nie jest — a we wcześniejszej literaturze znajdujemy takie głosy⁴ — powrotem do osiemnastowiecznego absolutyzmu, do przedliberalnego świata sprzed rewolucji francuskiej. Przedrewolucyjny absolutyzm był rządem arystokratycznych elit, a nie wyrazem woli i emancypacji politycznej mas, czyli wielkich skupisk ludzkich powstałych w wyniku industrializacji, rewolucji przemysłowej i boomu demograficznego XIX stulecia⁵. Nasi autorzy widzą w totalitaryzmie jeden z wyrazów społeczeństwa masowego, które nie instytucjonalizuje się w postaci liberalnej demokracji. Totalitaryzm to specyficzna dwudziestowieczna dyktatura przenikająca całe społeczeństwo i wszystkie jednostki z osobna, dzięki nowoczesnym środkom komunikacji, kontroli, mediom, archiwom, nadzorowi tajnej policji, cenzurze, represjom itp. Dlatego „dyktatura totalitarna może zostać określona jako autokracja oparta na nowoczesnej technologii i masowej legitymizacji”⁶.

Totalitaryzm to dyktatura wyposażona nie tylko w nowoczesną technikę, lecz także i w ideologię, którą Friedrich i Brzeziński definiują następująco:

Ideologia [...] to racjonalna piramida idei opisujących praktyczne środki zreformowania społeczeństwa w oparciu o mniejszy lub większy krytycyzm wobec społeczeństwa uprzednio już istniejącego. Gdy już się to [rewolucja, gwałtowna transformacja — przyp. A.W.] stanie, to ideologia poczyna bronić społeczeństwa, stając się defensywną i zawierającą opracowaną krytykę reformistycznych i rewolucyjnych ideologii⁷.

³ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York 1966 [1956], s. 347–48. Kwestia ta do dziś wywołuje wielkie kontrowersje w literaturze przedmiotu. Najbardziej znani krytycy tezy o totalitaryzmie faszyzmu włoskiego to R. De Felice, *Mussolini*, Torino 1965–1997, t. 1–8; A. Aquarone, *Fascismo e antifascismo nella storiografia italiana*, Roma 1986. Argumenty obydwu stron sporu przedstawiają w skrócie: E. Gentile, *La via italiana al totalitarismo*, Roma 1995, s. 75–128 (interpretacja autorytarna); J.-Y. Darmagen, *Logique du fascisme. L'Etat totalitaire en Italie*, Paris 2008, s. 7–23 (interpretacja totalitarna).

⁴ B. Lavergne, *Les États totalitaires ou le retour de l'Europe au XVI ou XVII siècle* [1937], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001, s. 175–183.

⁵ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *op. cit.*, s. 3.

⁶ *Ibidem*, s. 4.

⁷ *Ibidem*, s. 88.

Ideologia totalitarna jest jednak szczególna w porównaniu z innymi, na przykład liberalizmem lub demokratycznym socjalizmem. Nasi autorzy określają ją mianem „pseudo-religii” i widzą w niej negację liberalnej zasady rozdziału religii od państwa. Oto nowoczesny ceszaropapizm. Jedynowładca w systemie ideologicznym, stanowiącym „substrat” religii, jest „władcą i arcykapłanem”, sprawującym „władzę hierokratyczną”⁸. Ta ideologia/religia nawołuje do stosowania siły i przemocy w stosunku do pogan (zwolenników innych idei) i heretyków (głoszących ideologię w odmiennej wersji).

W końcu Friedrich i Brzeziński wyliczają sześć cech charakterystycznych dla totalitaryzmu jako takiego, nie rozróżniając przy tym między komunizmem i narodowym socjalizmem:

1. Skonkretyzowana ideologia, stanowiąca oficjalny system doktrynalny opisujący wszystkie życiowe aspekty ludzkiej egzystencji, do której muszą się dostosować wszyscy żyjący w społeczeństwie, ostatecznie choćby biernie. Ideologia ta w sposób charakterystyczny jest skoncentrowana na projektowaniu końcowego stanu ludzkości. Słowem, zawiera element chiliastyczny, oparty na radykalnym odrzuceniu istniejącego społeczeństwa, proponując zdobycie świata dla nowego.

2. Masowa monopartia, zwykle kierowana jednoosobowo, przez „dyktatora”, a skupiająca stosunkowo niewielki procent całej populacji (tak do 10 procent) mężczyzn i kobiet, stanowiących rdzeń, którzy w sposób namiętny i bez wahania poświęcają się dla ideologii i wspierają każde działania mające na celu jej propagowanie. Partia tego typu ma charakter hierarchiczny, jest zorganizowana w sposób oligarchiczny, stoi ponad lub stanowi jedno z biurkami rządową.

3. System terroru, tak fizycznego jak i psychicznego, pod kontrolą partii i tajnej policji, za pomocą którego przywódcy wspierają, ale i kontrolują partię. Cechą charakterystyczną jest to, że nie jest on skierowany wyłącznie przeciwko jawnym „wrogom” ustroju, ale także wobec mniej lub bardziej arbitralnie wybranym segmentom populacji. Terror tajnej policji i prasa społeczna kierowana przez partię systematycznie używają zdobyczy nowoczesnej nauki, szczególnie zaś psychologii.

4. Warunkowany rozwojem technologicznym prawie całkowity monopol partii i rządu na wszystkie środki komunikacji masowej, takie jak prasa, radio i telewizja.

5. Podobnie warunkowany technicznie prawie całkowity monopol na posiadanie i używanie wszelkiej broni wojskowej.

6. Centralna kontrola i kierownictwo nad całą ekonomią za pomocą biurokratycznej koordynacji formalnie niezależnych firm, wraz ze znajdującymi się w nich związkami zawodowymi i innymi zorganizowanymi grupami społecznymi⁹.

Z dalszej lektury książki wyłaniają się także inne cechy charakterystyczne dla wszystkich omawianych systemów totalitarnych, choć autorzy nie uznali ich za na tyle istotne, aby wypunktować je w teoretycznym wstępie. Dopiszmy je więc za nich, kontynuując rozpoczętą numerację¹⁰:

⁸ *Ibidem*, s. 6–7, 26, 33.

⁹ *Ibidem*, s. 22. W literaturze zauważono, że wyliczenie to stanowi rozwinięcie charakterystyki, którą C.J. Friedrich dwa lata wcześniej zawarł w tekście *The unique character of totalitarian society*, [w:] *Totalitarianism*, red. C.J. Friedrich, Cambridge 1954, s. 52–53.

¹⁰ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *op. cit.*, s. 199–200, 230–233 (industrializacja oparta na niewolnictwie); 247–252 (związki zawodowe); 279–295 (atomizacja); 205–212, 343–351 (rządy biurokracji); 353–354 (imperializm).

7. Imperializm. Żadne państwo totalitarne nie jest zainteresowane utrzymaniem dotychczasowych granic, dążąc do stworzenia imperium. Włochy chcą odbudować Cesarstwo Rzymskie podbijając Etiopię, Bałkany, Algierię i Egipt; Niemcy zbudować rasowe imperium europejskie (*Lebensraum*); ZSRR zdobyć cały świat dla klasy robotniczej (internacjonalizm).

8. Forsowna industrializacja. Skoro systemy totalitarne mają cele imperialne i dążą do ekspansji zewnętrznej i budowy imperiów, to kładą w swoich systemach gospodarczych nacisk na rozbudowę przemysłu ciężkiego, produkującego nowoczesną broń. Industrializacja i zwiększenie produkcji przemysłowej w znacznej mierze opierają się na sile niewolniczej. Obozy koncentracyjne i gułagi to nowoczesne niewolnictwo, gdzie przetrzymywani tam ludzie za darmo karczują lasy, budują kanały i pracują na użytek przemysłu. Sam koszt utrzymania ich (na minimum egzystencji życiowej) i strażników czyni ich niewydajną pracę bardzo opłacalną, pozwalając szybko zwiększyć możliwości produkcyjne (Niemcy) lub dokonać industrializacji kraju dotąd rolniczego (ZSRR). Koncentracji kapitału na celach inwestycyjnych sprzyja także upartyjnienie związków zawodowych, które przestają walczyć o płace i warunki życia robotników, stając się narzędziem lepszej organizacji pracy, zwiększenia wydajności i indoktrynacji, czyli pełniąc rolę odwrotną od statutowej.

9. Atomizacja społeczna. Każda władza totalitarna za pomocą indoktrynacji, terroru, inwigilacji i przesiedleń dąży do zniszczenia społeczeństwa wspólnotowego i rozbicia go na zatimizowany tłum jednostek, niezdolnych do samoorganizacji, w tym także do stawienia biernego lub czynnego oporu. Każdy boi się rozmawiać z każdym, gdyż panuje powszechny system donosicielstwa. Nikt nie wie, ilu ludzi myśli o systemie krytycznie, tak jak on sam. Ludzie obawiają się krytykować władzę na spotkaniu przyjaciół, a nawet w kręgu rodzinnym (*casus* Pawki Morozowa). W tej sytuacji opór ma charakter spontaniczny. Brak mu organizacji, co pozwala go łatwo stłumić (NRD 1953, Poznań 1956), o ile nie zostanie wsparty przez monopartię (Budapeszt 1956). Stąd wola zniszczenia kościołów, związków zawodowych, samorządności, rodziny (legalizacja rozwodów i aborcji), jak i rola pozaszkolnej organizacji życia dzieci i młodzieży poza domem przez organizacje kontrolowane przez partię.

10. Status wojska. Żaden z przywódców totalitarnych nie był generałem, który przeprowadził zamach stanu, stworzył monopartię i za jej pomocą zbudował totalitaryzm. Monopartia i jej ideologia zawsze stoją u genezy państwa totalitarnego. To partia drogą zamachu stanu (Włochy), wyborów (Niemcy) lub wojny domowej (Rosja, Chiny) zdobywa władzę. Dlatego wojsko i korpus oficerski są permanentnie podejrzane. Skoro generalicji nie sposób stworzyć polityczną decyzją, każąc dowodzić dywizjami generałom awansowanym z poruczników (o czym przekonał się Stalin w 1941 roku), to system musi korzystać z oficerów przedrewolucyjnych. Nie mając alternatywy, korzysta z ich doświadczenia, ale zarazem im nie ufa, ponieważ korpus oficerski — hierarchiczny i zdyscyplinowany — jest w państwie totalitarnym jedyną siłą autonomiczną, zdolną do ewentualnego buntu i skutecznego

obalenia rządów partii. Dlatego oficerom bezustannie towarzyszy nadzór tajnej policji, oficerów politycznych itp.

11. Rządy biurokracji. Za fasadą rządów charyzmatycznej jednostki i rewolucyjnej ideologii (punkty 1–2) kryją się rządy biurokratów, złożone z oficjeli partyjnych, urzędników, oficerów służb. Dlatego w systemach totalitarnych, gdy tylko partia umocni swoją władzę, coraz mniej chodzi o rewolucję społeczną, ekonomiczną i kulturową, a o zachowanie władzy przez nowe elity administracyjne, dla których ideologia z czasem staje się systemem hasel i frazesów. Za rewolucyjną frazeologią kryją się interesy nowych elit, które pożądamy władzy, dobrobytu, prestiżu, czyli dominuje chęć konserwatywnej afirmacji nowopowstałego *status quo*. Teza o totalitaryzmie jako wszechwładzy nad całym życiem społecznym i ekonomicznym partyjno-państwowej biurokracji za fasadą ideologii jest myślą przewodnią *Dyktatury totalitarnej i autokracji*. Dlatego jest rzeczą dziwną, że punkt ten nie znalazł się pośród enumeracji immanentnych cech totalitaryzmu.

2.2. Ideologie totalitarne

Wyliczone powyżej punkty charakterystyczne dla wszystkich państw totalitarnych nie oznaczają, że totalitaryzmy nie różnią się między sobą. Przeciwnie, to, że Friedrich i Brzeziński wyliczyli tylko sześć (plus pięć wydedukowanych z ich rozprawy przez nas) cech wspólnych wskazuje, że w wielu miejscach systemy te są odmienne. Różnice między totalitaryzmami nie są znaczne co do organizacji państwa (co potem nazwano w politologii mianem „logiki totalitarnej”). Systemy te są sprzeczne w kwestiach ideologicznych, gdzie mamy radykalną opozycję pomiędzy komunistami a faszystami¹¹:

1. Stosunek do teraźniejszości. Amerykańscy badacze wskazują, że faszyci i komuniści są niezwykle krytyczni wobec idei i systemów politycznych powstałych w XIX wieku, czyli wobec liberalnej demokracji. Jednak łączy je jedynie krytyka. Wszystkie ruchy totalitarne negują dominację idei XIX stulecia. Faszyzm włoski czyni to z pozycji wspomnień o antycznym Cesarstwie Rzymskim, które chce odbudować w basenie Morza Śródziemnego, a nazizm z pozycji mitologicznej kultury starogermańskiej opartej o czystość rasy. W tym samym czasie liberalnej teraźniejszości komuniści przeciwstawiają mit końca historii, czyli futurystyczną wizję świata postkapitalistycznego. Oto zaprzeczające sobie zmitologizowane utopie retrogradyczne i futurystyczne.

2. Zakres geograficzny mitu. Kolejna różnica to zakres przestrzenny utopii. Komuniści są internacjonalistami i głoszą zniesienie państw, narodów,

¹¹ *Ibidem*, s. 89–95 (retrogradyzm vs. futuryzm utopii); 133–134 (oznaczenie wrogów); 219–244, 256–258 (kwestie własnościowe i ekonomiczne); 279–302 (religia i kościoły).

tradycyjnych kultur, aby powołać futurystyczne państwo światowe proletariatu. Faszyzm zaś to idea partykularna, dlatego imperia niemieckie i włoskie mają powstać przez podbój sąsiadów, ewentualnie ludów kolorowych. Ich terytorialnym ograniczeniem jest liczebność projektowanego narodu/rasy rządzącej. Niemcy chcą opanować Europę po Ural, a Włosi wybrzeża Morza Śródziemnego.

3. Oznaczenie wrogów. Wskazanie wroga służy politykom totalitarnym do przeprowadzenia skutecznej mobilizacji politycznej społeczeństwa, przygotowania go do wyrzeczeń i poniesienia strat ludzkich. Walka z wrogami jest także sposobem auto-legitymizacji własnej władzy. Faszyści i naziści wskazują na wrogów o charakterze narodowym, rasowym lub etnicznym, czego klasycznym przykładem jest stosunek hitlerowców do Żydów. Dla komunistów wrogiem są kapitaliści, a archetypem tych ostatnich w okresie zimnej wojny stali się Amerykanie.

4. Własność. Domagając się drobiazgowej kontroli życia społecznego wszystkie totalitaryzmy *ex definitione* są przeciwne zasadzie wolnego rynku, czyli swobodzie obrotu i korzystania z własności, zawierania umów, pojęcia ceny jako miejsca spotkania się popytu z popytą itp. Wszystkie proponują w to miejsce gospodarkę centralnie planowaną (pod różnymi nazwami). Totalitaryści nie są jednakże zgodni w swoim stosunku do własności prywatnej. Komuniści głoszą jej zniesienie i upaństwowienie, a faszyści dążą do zachowania własności w rękach prywatnych, której mogą być pozbawieni jedynie wrogowie (na przykład Żydzi). Komuniści odwołują się do mas ubogich robotników i bezrolnych chłopów, którzy nie posiadają własności. Postawa utrzymania instytucji własności prywatnej faszystów wynika z ich programowego antykomunizmu i poparcia udzielonego im przez klasę średnią.

5. Stosunek do religii i kościołów. Skoro każdy totalitaryzm oparty jest na ideologii będącej quasi-religią, to z natury musi występować przeciwko chrześcijaństwu i tradycyjnym kościołom. Pluralizm ideologiczno-konfesyjny oznaczałby brak absolutnej pewności co do prawdziwości jednej jedynej ideologii i przetrwanie „wysp separatyzmu”¹². Dlatego każde państwo totalitarne dąży do sekularyzacji i laicyzacji poddanego sobie społeczeństwa. Istnienie zorganizowanych wspólnot religijnych podważa podstawową zasadę etatystycznej kontroli wszystkich i wszystkiego. Komuniści prowadzą z chrześcijaństwem brutalną i otwartą walkę znaczoną prześladowaniami duchownych, wiernych i fizycznym niszczeniem świątyń. Faszyści włoscy i niemieccy zdecydowali się na zawarcie z Kościołem katolickim konkordatów (1929, 1934), ponieważ chcieli pozyskać katolików dla reżimu, przedstawiając się jako zaporę przed ateistycznym komunizmem. Mussolini i Hitler liczyli jednak, że przyspieszą — rozpoczęte przez liberalizm — procesy laicyzacyjne, a ostatecznie ich ideologie trwale wyprą chrześcijaństwo. Nigdy jednak nie prezentowali publicznie swoich antyreligijnych poglądów.

¹² *Ibidem*, s. 302.

W sumie różnice ideologiczne między poszczególnymi ideologiami totalitarnymi można sprowadzić do jednej zasady: podmiotu polityki. Dla komunistów polityczność ogniskuje się wokół klasy robotniczej, a dzieje postrzegają jako walkę klas; dla nazistów punktem odniesienia jest rasa nordycka, a historia to zapis walki ras; dla faszystów włoskich w centrum stoi naród włoski, a dzieje stanowią zapis jego walki o niepodległość, zjednoczenie państwa i zdobycie imperium. Ta dość banalna konstatacja — w sumie jest to różnica najbardziej oczywista, podstawowa, z której wynikają wyliczone powyżej różnice ideologiczne — w książce *Dyktatura totalitarna i autokracja* wyrażona jest wprost tylko w jednym miejscu, jakby przypadkiem, pod koniec pracy¹³.

2.3. Dyktatura nietotalitarna

W okresie II wojny światowej, w wyniku sojuszu demokracji zachodnich ze Związkiem Radzieckim, utarło się przekonanie, że główną osią sporu polityczno-ideowego jest walka państw faszystowskich z aliantami antyfaszystowskimi. Określenie koalicji jako anty- nie wymagało znalezienia wspólnego mianownika ideowego w wymiarze pozytywnym. Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i ZSRR wspólnie walczyły przeciwko faszystowskim państwom Osi. Dlatego i w okresie późniejszym w literaturze, szczególnie pisanej z pozycji marksistowskich, sympatyzującą z Osią Hiszpanię Francisco Franco postrzegano jako faszystowską¹⁴. Tymczasem będącą od początku po stronie Aliantów, a jakże podobną ideowo do Hiszpanii, Portugalię António Oliveiry Salazara nie klasyfikowano jako państwa faszystowskiego (wyjątek stanowili tutaj portugalscy marksiści)¹⁵.

Kiedy jednak Franco wszedł w antykomunistyczny sojusz wojskowy z USA (1947–1953), stając się strategicznym sojusznikiem Waszyngtonu w Europie¹⁶, amerykańscy politolodzy musieli oddzielić Hiszpanię od państw faszystowskich, mimo że nie doszło tutaj do żadnej demokratyzacji ustroju. Zastąpienie kategorii historycznej faszyzmu (stosunek do państw Osi) przez ideologiczną (totalitaryzm) rozwiązywało wszystkie problemy. Friedrich i Brzeziński dowodzą, że Franco zbudował państwo autorytarne, ale nie totalitarne. Przypadek Hiszpanii to problem wzbudzający w literaturze odwieczne polemiki¹⁷, ponieważ część

¹³ *Ibidem*, s. 359.

¹⁴ M. Maciejewski, *Hiszpański faszyzm i frankizm w polskiej literaturze politycznej i naukowej (1936–1997)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 21, 1998, s. 267–300.

¹⁵ A. Costa Pinto, *The Salazar 'New State' and European Fascism*, San Domenico 1991, s. 2–5, 49–52.

¹⁶ L.L.D. Gómez-Escalonilla, *El 'amigo americano'? España y Estados Unidos durante el franquismo*, „Studia Historica” 2003, nr 21, s. 237–243; A. Ferrary Ojeda, *Los Estados Unidos y el régimen de Franco, 1945–1973*, „Memoria y Civilización” 2018, nr 21, s. 283–311.

¹⁷ W literaturze przedmiotu spór ten ma bogatą historię, zob. na przykład E. Moradiellos García, *Franco y el fascismo*, „Temas para el Debate” 2009, nr 172, s. 38–41; P. Preston, D. Gascón,

badaczy, szczególnie lewicowych z młodzieńczą kartą antyfaszystowską, neguje rozdzielenie dyktatur faszystowskich od konserwatywnych.

Carl Friedrich i Zbigniew Brzeziński konsekwentnie podkreślają różnice między dyktaturami totalitarnymi a tradycyjnymi. Klasyczna dyktatura zwykle sprawowana jest przez wysokiego stopniem wojskowego i powstaje drogą zamachu stanu. Dyktatura tradycyjna monopolizuje w rękach dyktatora decyzje polityczne i wymaga od obywateli jedynie zewnętrznego posłuszeństwa. Równocześnie sama pozostaje zewnętrzna w stosunku do życia gospodarczego, rodzinnego i kulturowego, nie mając ambicji przeniknięcia całego życia społecznego. Omnipotencja systemów totalitarnych wynika z ich chęci przeprowadzenia totalnej rewolucji politycznej, ekonomicznej, społecznej i kulturowej. Władza musi nabierać tutaj coraz większych kompetencji, gdyż projekt ten spotyka się z rosnącą niechęcią, oporem biernym, a czasami nawet i czynnym (wojna domowa w Rosji, powstania chłopskie). Nasi autorzy uważają, że Marks, a może nawet jeszcze i Lenin, nie projektowali państwa totalitarnego. Systemy te powstają stopniowo, walcząc z niechęcią społeczną wobec holistycznej zmiany świata. Chęć wdrożenia projektu rewolucyjnego przeobrażenia społeczeństwa różni totalitaryzmy od tradycyjnych dyktatur, wymuszając na tych pierwszych charakter omnipotentny.

Autorzy *Dyktatury totalitarnej i autokracji* stają wyraźnie w obronie prawicowych i antykomunistycznych dyktatur. Dlatego podkreślają, że w szczególnych okolicznościach politycznych klasyczna dyktatura może stanowić ostatnią redutę obrony tradycyjnego lub mieszczańskiego społeczeństwa przed prącem do władzy ruchem totalitarnym. Jako przykład szczególnie chętnie podają Hiszpanię Franco, gdzie konserwatywny dyktator najpierw zbrojnie zagroził drogę do władzy komunistom, a w okresie powojennym zrzęcznie odsunął od władzy faszyzujących falangistów i oparł swoje prawicowe rządy na prawie, choć arbitralnie narzuconym¹⁸. Podobnie wyglądają prozachodnie dyktatury w Pakistanie i w Turcji, gdzie „brak jest totalnej ideologii” i chęci dokonania „totalnej destrukcji, a potem rekonstrukcji społeczeństwa” wedle ideologicznej receptury¹⁹. Identycznie ocenione zostają historycznie pierwsze dyktatury Olivera Cromwella w Anglii, Napoleona, a nawet Maximiliena Robespierre’a we Francji, które — przy całej emancypacyjnej frazeologii — miały charakter konserwatywny społecznie i za jeden z celów stawiały sobie obronę zastanego własnościowego *status quo*²⁰. Innymi słowy, dyktatury tradycyjne są nastawione antykomunistycznie.

‘Franco no era fascista. Era algo peor’, „Letras Libres” 2015, nr 170, s. 22–27 (teza o totalitaryzmie); J. Linz, *Un régimen autoritario: España*, Helsinki 1964; J. Tusell, *La dictadura de Franco*, Madrid 1996 (teza o autorytaryzmie).

¹⁸ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *op. cit.*, s. 8–9.

¹⁹ *Ibidem*, s. 9, 19–20.

²⁰ *Ibidem*, s. 161–162.

3. Krytyka koncepcji totalitaryzmu

Opis totalitaryzmu, dokonany przez Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego, powstał w czasie, gdy badania nad tym zjawiskiem nie były jeszcze zaawansowane, a samo pojęcie wzbudzało duże emocje. Do 1945 roku termin ten odnoszono głównie do Italii Benito Mussoliniego, która ustami swojego Duce sama określała się jako „państwo totalitarne” (*stato totalitario*). Jakkolwiek termin ten ukuli przeciwnicy faszyzmu, to Mussolini przejął go, nadając mu pozytywny wydźwięk silnego państwa²¹. Analogicznie, ponieważ III Rzesza w okresie II wojny światowej znajdowała się w sojuszu z Włochami, a ideologia hitlerizmu wykazywała znaczące podobieństwa do faszyzmu, to pod pojęciem totalitarnych rozumiano przede wszystkim państwa Osi. Hitler i hitlerowcy, głosząc prymat Volku nad ideą państwa, terminu tego nie lubili. Poza tym jego włoskie pochodzenie sugerowałoby, że nazizm pochodzi z importu. W Niemczech określenie totalizm pojawia się pośród współpracujących z III Rzeszą konserwatywnych prawicowych heglistów (Carl Schmitt i Ernst Forsthoff²²), ale nie zostaje zaakceptowane, gdyż jego treść bliższa była klasycznemu autorytaryzmowi. W tym czasie określanie tak ZSRR było kłopotliwe z racji sojuszu przeciwko III Rzeszy, gdy na Zachodzie samą wojnę przedstawiano jako walkę idei wolności ze zniewoleniem.

Krytycy powojennej koncepcji totalitaryzmu wskazywali, że ma ona źródła polityczne, czyli pozanaukowe. Gdy w okresie zimnej wojny były państwa Osi (RFN, Włochy, Japonia) stały się sojusznikami Stanów Zjednoczonych i przyjęły ustrój liberalno-demokratyczny, to nowa sytuacja czyniła z totalitaryzmu faszystowskiego zjawisko historyczne. Jednakże określenie Związku Radzieckiego jako państwa totalitarnego automatycznie czyniło go systemowo podobnym do państw faszystowskich, które w wyniku doświadczeń wojennych kojarzono teraz głównie z Holocaustem, ludobójstwem i zbrodniami wojennymi. To zaś czyniło państwa Stalina i jego satelitów nie tylko wrogimi, ale też bytami politycznymi odczłowieczonymi, zbrodniczymi i moralnie niższymi, uzasadniając przed światem nauki i opinią publiczną antykomunistyczną politykę Waszyngtonu. Ten zabieg naukowy pozwalał postawić ZSRR — niedawnego sojusznika zachodnich demokracji — na jednym poziomie moralno-politycznym z III Rzeszą. Pamiętajmy, że słowo „totalitaryzm” wiąże się z samymi negatywnymi emocjami, czyniąc zbędnymi dogłębne analizy i wyrafinowaną intelektualnie argumentację²³. Podobnie polityczny wymiar miało naukowe rozróżnienie Friedricha i Brzezińskiego

²¹ J. Petersen, *La nascita del concetto di 'Stato totalitario' in Italia*, „Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico di Trento” 1, 1975, s. 143–168; S. Forti, *El totalitarismo. Trayectoria de una idea límite*, Barcelona 2008, s. 35–84.

²² E. Fortshoff, *Der totale Staat*, Hamburg 1933; C. Schmitt, *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles 1923–1939*, Berlin 1994 [1940], s. 166–178 (tekst z 1931 roku) i 211–216 (tekst z 1933 roku).

²³ R. Skarżyński, *Od liberalizmu do totalitaryzmu*, Warszawa 2002, t. 2, s. 41–42.

systemów totalitarnych od prawicowych autorytaryzmów, gdyż te drugie były głęboko antykomunistyczne (na przykład Hiszpania Franco i Portugalia Salazara), a w swojej polityce powojennej orientowały się na sojusz z Waszyngtonem.

W literaturze krytycznej zwracano uwagę, że w dokonaniu powyższych naukowo-ideowych wolt praca *Dyktatura totalitarna i autokracja* stanowiła dzieło pionierskie²⁴, acz Stany Zjednoczone znakomicie się nadawały do tej wolt pojęciowej. Amerykański czytelnik był z totalitaryzmem już oswojony, gdyż stykał się z tym terminem na łamach prasy od przełomu lat dwudziestych i trzydziestych do 1941 roku („New York Times”, „Washington Post”, „Time”, trockistowski „Partisan Review”). Ta sama prasa od 1945–1946 roku konsekwentnie zaczyna określać mianem totalitarnych państwa komunistyczne²⁵.

Wskazane powyżej manewry naukowo-ideowe Friedricha i Brzezińskiego, wprowadzające do obiegu naukowego pojęcie totalitaryzmu i walki z nim jako punktu centralnego powojennej politologii, były krytykowane z różnych kierunków.

1. Krytyka zachodnich badaczy lewicowych. Naukowcy ci wyraźnie sympatyzowali z ZSRR, nawet jeśli wielu z nich, a stopniowo nawet większość, widziała, że między emancypacyjną utopią Karola Marksa a państwem Lenina i Stalina zachodzi antyteza. Mimo wszystkich sformułowanych zastrzeżeń wobec tak zwanego realnego socjalizmu postrzegali ZSRR jako kraj postępowy, antyklerykalny, antykapitalistyczny, co — mimo nadużyć, dyktatury monopartii i terroru — powodowało ich niezdolność do obiektywnego spojrzenia na fakty. Postawienie na jednym poziomie komunizmu i nazizmu stanowiło dla nich

²⁴ B.R. Barber, H.J. Spiro, *Counter-Ideological Uses of 'Totalitarianism'*, „Politics and Society” 1, 1971, nr 3, s. 3–21; J.-M. Fontaine, *À quoi sert le totalitarisme?*, „L'Homme et la Société” 1984, nr 71–72, s. 7–21; I. Kershaw, *Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Paris 1997, s. 54–55; E. Traverso, *Introduction. Le totalitarisme. Jalons pour l'histoire*, [w:] *Le totalitarisme*, Paris 2001, s. 51–60. Gwoli ścisłości, w naszej ocenie pierwszeństwo w tej redefinicji pojęciowej należy się jednak H. Arendt (*Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1993 [1953], t. 1–2). W literaturze często zwracano uwagę, że dla badaczki tej pojęcie totalitaryzmu odnosiło się tylko do III Rzeszy i ZSRR, ponieważ pominęła w swoich analizach Włochy Mussoliniego i prawicowe dyktatury (M. Canovan, *The Leader of the Masses: Hannah Arendt on Totalitarianism and Dictatorship*, [w:] *Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, red. P. Baehr, M. Richter, Cambridge 2004, s. 241–248; E. Gentile, *La silence de Hannah Arendt. L'interprétation du fascisme dans 'Les origines du totalitarisme'*, „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine” 55, 2008, nr 3, s. 11–34). W pomniejszych tekstach podobne tezy przedstawiali wcześniej także inni autorzy: G. Salvemini, *Pour la liberté de l'esprit* [1935], [w:] *Le totalitarisme*, s. 245–249; L. Sturzo, *Morale et politique. Orientations et expérience*, Paris 1938, s. 19–33; F. Borkenau, *The totalitarian enemy*, London 1940, s. 11–19; R. Hilferding, *Capitalisme d'État ou économie d'État totalitaire* [1940], [w:] *Le totalitarisme*, s. 374–383; H. Kohn, *Revolution and Dictatorships. Essays in contemporary history*, Cambridge 1941, s. 179–199.

²⁵ J.F. Fuentes, *Totalitarismo: origen y evolución de un concepto clave*, „Revista de Estudios Políticos” 2006, nr 134, s. 200–201, 209–210 (tamże dokładne dane statystyczne). Badacz ten zauważa, że dziś w Stanach Zjednoczonych publiczności chętnie piszą o „totalitaryzmie islamskim” i „islamofaszyzmie”, co stanowi kolejną mutację przeciwstawienia wolności (USA) zniewalającemu ludzi totalitaryzmowi wrogów USA (s. 217–218).

herezję ideologiczną i manipulację ze strony burżuazyjnych naukowców²⁶. Słowem, lewicowi badacze, a także i politycy²⁷, byli niezdolni do postawienia na jednym poziomie Związku Radzieckiego i III Rzeszy, a następnie do określenia obydwu jako podobnych w istocie państw totalitarnych, podobnie rządzonych, a różniących się tylko głoszoną ideologią, z czego wynikało wskazanie innych grup ludzkich jako wrogów i poddanych eksterminacji. We Francji socjalistyczny minister edukacji jeszcze w 1985 roku odradzał nauczycielom używania terminu „totalitaryzm” w stosunku do ZSRR²⁸. Stąd tak wielkie poruszenie we Francji wywoływało postawienie na jednym poziomie — i określenie wspólnym mianem totalitaryzmu — faszyzmu włoskiego, nazizmu w Niemczech i stalinizmu w ZSRR. Każdy tekst przedstawiający taką tezę²⁹ wzbudzał tutaj wielkie kontrowersje. Naukowcy lewicowi nie potrafili także uznać państw prawicowo-autorytarnych za niefaszystowskie. Bezskrytycznie wzorując się na pracach Marksa na temat bonapartyzmu we Francji³⁰, uważali wszelkie niedemokratyczne systemy broniące własności prywatnej za jednaką czy bardzo podobną terrorystyczną formę panowania burżuazji nad proletariatem, dla której faszyzm stanowił niedościgniony archetyp³¹. Co ciekawe, w RFN, gdzie łatwo było zauważyć

²⁶ C. Lefort, *La logique totalitaire* [1980], [w:] *Le totalitarisme*, s. 712–714; E. Traverso, *op. cit.*, s. 45–48; S. Courtois, *Ernst Nolte: penser le fascisme et le totalitarisme*, [w:] *Fascisme et totalitarisme*, red. E. Nolte, Paris 2008, s. XVII–XXV.

²⁷ Zob. na przykład artykuł przewodniczącego FPK R. Hue, *La marche du siècle antistalinien jusqu'au bout*, „L'Humanité”, 5.11.1997.

²⁸ S. Courtois, *Ernst Nolte*, s. XXII.

²⁹ Chyba największy rozgłos wywołali: F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX w.*, Warszawa 1996 [1995], s. 203–266; K. Pomian, *Totalitarisme*, „Vingtième Siècle” 1995, nr 47, s. 4–23.

³⁰ K. Marks, *Osiemnasty brumaire’a Ludwika Bonaparte* [1852], [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, Warszawa 1981, t. 1, s. 620–714. Interesującą analizę mieszczańskiej dyktatury wylaniającej się z tego dzieła przedstawiają na przykład J. Schleifstein, *Marxismus und Staat. Zur Entwicklung der Staatsauffassung bei dem marxistischen Klassikern*, Frankfurt am Main 1982, s. 31–41; T. Carver, *Marx's 'Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte': Democracy, Dictatorship, and the Politics of Class Struggle*, [w:] *Dictatorship in History...*, s. 103–128. O wpływie tej koncepcji na marksistowską interpretację faszyzmu zob. R. Saage, *Faschismus. Konzeptionen und historische Kontexte*, Wiesbaden 2007, s. 55–63.

³¹ Zob. przede wszystkim klasyczne teksty: A. Bordiga, *Stato, capitalisti e ceti medi* [1922], [w:] *Interpretazioni del fascismo*, red. C. Casucci, Bologna 1982, s. 405–410; C. Zetkin, *Der Kampf gegen den Faschismus* [1923], [w:] *Theorie über den Faschismus*, red. E. Nolte, Köln 1967, s. 88–111; P. Togliatti, *Grossa e piccola borghesia* [1928], [w:] *Interpretazioni del fascismo*, s. 411–428; P. Tresso, *Fascismo repressione capitalistica* [1930], [w:] *Interpretazioni del fascismo*, s. 429–434; H. Marcuse, *Walka z liberalizmem w totalitarnej koncepcji państwa* [1934], [w:] *Szkola Frankfurcka*, red. J. Łoziński, Warszawa 1985, t. 2, s. 381–408; O. Bauer, *Der Faschismus* [1936], [w:] *Faschismus und Kapitalismus*, red. W. Abendroth, Wien 1967, s. 143–168; D. Guérin, *Fascisme et grand capital*, Paris 1999 [1938]; N. Poulantzas, *Fascisme et dictature*, b.m.w. 1974 [1970].

podobieństwa między III Rzeszą a komunizmem w NRD, teza o totalitarnej wspólnej tożsamości nazizmu i komunizmu nie budziła takich kontrowersji³².

2. Urzędowa krytyka w bloku wschodnim. Interpretacja marksistowska miała tutaj charakter quasi-kanoniczny w badaniach historycznych i politologicznych, dlatego Richard Saage określa ją mianem nie tyle marksistowskiej, co „sowiecko-marksistowskiej”³³. Na przykład w Polsce zaczęto ją podawać w wątpliwość dopiero w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, gdy Jerzy Holzer oddzielił dyktatury faszystowskie od prawicowo-autorytarnych³⁴. Oczywiście aż do 1989 roku nie była możliwa jakakolwiek dyskusja o podobieństwach między III Rzeszą a Związkiem Radzieckim w oficjalnym obiegu naukowym, czyli zakazane było używanie samego pojęcia totalitaryzmu w rozumieniu zrównania państw Hitlera i Stalina, gdyż nie wolno było analizować istoty systemu radzieckiego. Nic też dziwnego, że w języku polskim nie mogły ukazać się klasyczne rozprawy o totalitaryzmie Hannah Arendt, Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego, a także innych autorów.

3. Krytyka badaczy antynacjonalistycznych. Część współczesnych badaczy nadal odrzuca pojęcie totalitaryzmu, ponieważ faszyzm, a szczególnie nazizm, wydawał im się złem wcielonym. Dla części badaczy faszystowski nacjonalizm i nazistowski rasizm były czymś nie do zaakceptowania, ponieważ po zachodnich doświadczeniach z nazizmem, urzędowym antysemityzmem i Holocaustem, uznawano te doktryny za zbrodnicze, a głoszące je systemy za najgorsze z możliwych. Wskazywano, że celem polityki hitlerowskiej była fizyczna eksterminacja milionów ludzi z powodu rasowych przesądów. Oczywiście, dostrzegano także miliony ofiar stalinizmu, maoizmu, polpotyzmu itp., ale patrzono na nie inaczej. W nazizmie dostrzegano wielką rewoltę przeciwko dziedzictwu renesansu, oświecenia i humanizmu w imię trybalizmu i reakcyjnego barbarzyństwa. Dlatego starano się usprawiedliwiać, pomniejszać, okazywać zrozumienie dla systemu radzieckiego, który przynajmniej miał szczytne cele: humanistyczne, kosmopolityczne, chciał wyemancypować i wyzwolić ludzkość w przyszłości itp. Jak to ujął Jean-Marie Colombani, na zbrodnie komunistyczne trzeba patrzeć przez palce, ponieważ dopuścili się ich ludzie „wierzący w wielkie ideały”³⁵. Przy okazji pojawiła się również dyskusja na temat liczby ofiar komunistycznego

³² Zob. na przykład K.D. Bracher, *Totalitarismus und Faschismus*, München 1980, s. 10–17, 53–54, 69–70; M. Schöngarth, *Die Totalitarismuskussion in der neuen Bundesrepublik 1990 bis 1995*, Köln 1996; D. Schmiechen-Ackermann, *Diktaturen im Vergleich*, Darmstadt 2002; E. Bojenko-Izdebska, *Dwa totalitaryzmy w Niemczech — dyskusja wokół teorii porównawczej na przykładzie oceny systemu NRD*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz et al., Kraków 2010, s. 267–269.

³³ R. Saage, *op. cit.*, s. 24–48.

³⁴ J. Holzer, *System faszystowski a autorytarny. Uwagi polemiczne*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 3, 1977, s. 271–278.

³⁵ J.-M. Colombani, *Le communisme et nous*, „Le Monde”, 5.12.1997. Problem ten tłumaczy — jako neojakobińską wiarę w uprawomocnienie ideału do używania metod terrorystycznych

terroru, którą w *Czarnej księdze komunizmu* (1997) oceniono na około 100 milionów na całym świecie³⁶, podczas gdy lewicowi historycy próbują ją zredukować z ocen przybliżonych, do liczb weryfikowalnych źródłowo, co krytyk tej strategii, Laurent Joffrin, skomentował następującym pytaniem: „jeśli zamordowano nie 80, lecz 50–60 milionów ludzi, to czy komunizm staje się tym samym bardziej akceptowalny?”³⁷.

4. Krytyka naukowców żydowskiego pochodzenia. W literaturze spotykamy także badaczy, dla których termin „totalitaryzm” — ujmujący łącznie nazizm i komunizm — oznacza postawienie na jednym poziomie III Rzeszy, ZSRR, Włoch i Chin maoistycznych, w czym widzą jakby metafizyczny zamach stanu na wyjątkowość i niepowtarzalność Holocaustu. Pośród tego kierunku krytyki, co rozumiały, przeważają naukowcy żydowskiego pochodzenia, uważający, że określenie „totalitaryzm” stawia na jednym poziomie ofiary pochodzące z narodu wybranego, a pomordowane w czasie Holocaustu, z przypadkowymi ofiarami gułagów czy rewolucji kulturalnej zabitymi z powodu przynależności klasowej lub zupełnie z przypadku³⁸.

W naszej ocenie wskazane tutaj zastrzeżenia odnośnie do tez autorów rozprawy *Dyktatura totalitarna i autokracja* o istnieniu typu państwa totalitarnego nie wytrzymują krytyki, nawet jeśli postawione przez Friedricha i Brzezińskiego teorie miały w okresie zimnej wojny polityczną atrakcyjność dla polityki amerykańskiej i z tego względu były promowane. Wskażmy trzy argumenty.

1. Niezrozumienie pojęcia typu idealnego. Badacze negujący istnienie totalitaryzmu jako takiego uwielbiają wchodzić w rozmaite szczegóły uzasadniające niemożność przyjęcia wspólnej klasyfikacji nazizmu, faszyzmu i komunizmu. Wskazywano na różnice ideologiczne, przyjęcie odmiennych podmiotów (rasa, naród, klasa społeczna), inaczej wyznaczonych wrogów, różnice w strukturze własności systemów ekonomicznych, oparcie władzy na innych grupach społecznych itp.³⁹ Różnic tych nikt nie neguje, także Friedrich i Brzeziński byli ich świadomi i dlatego poświęciliśmy im jeden z wcześniejszych fragmentów tego tekstu. Jak pisze Richard Saage, wskazanie przez tych dwóch badaczy „po-

— Ch. Prochasson, *Le terrorisme de la vertu*, [w:] *Les Gauches françaises, 1762–2012. Figures et paroles*, red. J. Julliard, Paris 2014, s. 326–327.

³⁶ S. Courtois, *Zbrodnie komunizmu*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois et al., Warszawa 1999 [1997], s. 25–26.

³⁷ L. Joffrin, *Ceux qui cherchent à relativiser les crimes du communisme, chargeant Stalin seul, ne sont fidèles qu'à leurs erreurs. Sauver Lénine?*, „Libération”, 17.11.1997.

³⁸ S. Friedländer, *Le nazisme: fascisme ou totalitarisme* [1985], [w:] *Le totalitarisme*, s. 801–811; I. Kershaw, *Retour sur le totalitarisme. Le nazisme et le stalinisme dans une perspective comparative* [1994], [w:] *Le totalitarisme*, s. 862–865; E. Traverso, *op. cit.*, s. 73–74, 100–103.

³⁹ Na przykład J. Kocka, *Geschichte und Aufklärung*, Göttingen 1989, s. 114–119; I. Kershaw, *Retour sur le...*, s. 853–854; J.L. Talmon, *Le origini della democrazia totalitaria*, Bologna 2000 [1952], s. 14–17. Znakomitą krytykę (a przy okazji opis) tego stanowiska przedstawia J. Linz, *Totalitarian and authoritarian Regimes*, London 2000, s. 117–136.

dobieństwa nie oznacza ich identyczności”⁴⁰. Badacze posługujący się terminem „totalitaryzm” nie twierdzą przecież, że III Rzesza, Italia Mussoliniego, ZSRR Stalina i Chiny Mao są identyczne, a jedynie, iż są podobne, iż państwa te rządzone są na podstawie bliźniaczej logiki i zbliżonych zasad. Totalitaryzm to pojęcie w rozumieniu weberowskiego typu idealnego, czyli wzorzec wypracowany na podstawie analizy kilku przypadków, który w 100% może nie pasować do żadnego z nich⁴¹. Stąd tendencja, aby terminu „totalitaryzm” nie opisywać nadmiernie szczegółowo, a jedynie wskazać — tak jak to uczynili Brzeziński i Friedrich — kilka cech charakterystycznych dla wszystkich państw spełniających definicyjne minima totalitarne.

2. Rozpad mitu postępowego ZSRR. Lewicowi politycy, dziennikarze i naukowcy z Zachodu przez kilka dziesięcioleci nie przyjmowali do wiadomości, że w Związku Radzieckim panuje terror, a ludność żyje w nędzy. Jakkolwiek dostrzegano w ZSRR rozmaite wypaczenia lewicowych ideałów, to chyba tylko śmiertelnie skłócenie ze stalinistami trockiści przedstawiali rzeczywistość komunistyczną taką, jaka ona była w istocie, czyli jako terrorystyczne rządy. Rozpad ZSRR i upadek bloku wschodniego spowodowały masowy napływ imigrantów ze Wschodu, chętnie dzielących się doświadczeniami z życia w tak zwanym realnym socjalizmie. Po otwarciu archiwów w krajach postkomunistycznych nie dało się nie dostrzec skali terroru, cenzury, inwigilacji i prześladowań. O ile książki Sołżenicyna na temat systemu gułagów można było ignorować jako stronicze, to archiwów samych państw komunistycznych już nie. Zaowocowało to kryzysem zachodnich partii komunistycznych i kompromitacją też lewicujących badaczy, wybielających ZSRR i umniejszających zbrodnie komunistyczne. Szczególne wrażenie zrobiła na Zachodzie praca zbiorowa *Czarna księga komunizmu*⁴², sprzedana w ponad milionie egzemplarzy na całym świecie, w 27 językach, wzbudzając liczne i gwałtowne polemiki ze strony komunizującej lewicy francuskiej i włoskiej⁴³. W świecie niemieckojęzycznym podobne wrażenie wywołały tezy Ernsta Noltego, twierdzącego, że nazizm był reakcją na komunizm i przy zastosowaniu zbliżonych do komunizmu metod walki politycznej i organizacji państwa, co także oznaczało zdjęcie zeń znamienia wyjątkowości i niepowtarzalności, wpisując ten fenomen w totalitarną logikę XX wieku⁴⁴.

⁴⁰ R. Saage, *op. cit.*, s. 110.

⁴¹ J. Linz, *Totalitarian and authoritarian...*, s. 131–132.

⁴² *Czarna księga...*

⁴³ Polemiki we Francji omawiają P. Rigoulot, I. Yannakakis, *Un pavé dans l'histoire: le débat français sur Le Livre noir du communisme*, Paris 1998; we Włoszech M. Flores, *Le débat italien sur le communisme entre chronique et histoire*, „Matériaux pour l'Histoire de notre Temps” 2002, nr 68, s. 46–50. W polemice tej kluczowe są dwie prace zbiorowe krytyków *Czarnej księgi komunizmu: Sul libro nero del comunismo*, Roma 1998; *Les siècle des communismes*, Paris 2000 (wydanie poszerzone do prawie 800 stron w 2004).

⁴⁴ „Historikerstreit”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der national-sozialistischen Judenvernichtung*, red. E. Piper, München 1987.

3. Wyjątkowość Holocaustu. W literaturze tezie o ekscypjonalności Zagłady przeciwstawia się wielu badaczy, dowodzących, że każdy zamordowany człowiek ma taką samą wartość, bez względu na jego narodowość, rasę, pochodzenie klasowe i religię. Na przykład francuski naukowiec (bułgarskiego pochodzenia) Tzvetan Todorov pisze, że u źródła poglądu o wyjątkowości Holocaustu i niemożności porównania z tego powodu zbrodni hitlerowskich i stalinowskich kryje się irracjonalny pogląd, że „życie ukraińskiego starca ma mniejszą wartość niż żydowskiego starca, gdyż przodkowie tego drugiego wynaleźli monoteizm”⁴⁵. W naszym przekonaniu chodzi o coś znacznie ważniejszego niż historyczne źródła monoteizmu: w tym proteście przeciwko pojęciu totalitaryzmu wyraźnie uwidacznia się — mocno zsekularyzowane, ale dość czytelne — świadome czy podświadome subiektywne przekonanie badaczy żydowskiego pochodzenia o wyjątkowości własnego narodu i jego wybraństwie przez Boga, co uniemożliwia im porównywanie sześciu milionów ofiar Holocaustu z milionami Ukraińców wymordowanych w czasie kolektywizacji i dziesiątkami milionów ofiar systemu gułagów. Oczywiście każdy ma prawo uważać się za członka narodu wyjątkowego czy wybranego przez Boga, ale trudno taki pogląd uznawać za naukowy i mogący prawowicie rzutować na klasyfikację typów państw. Stąd słuszna wydaje się nam postawa tych badaczy, którzy weszli z tezami o rzekomej nieporównywalności zbrodni nazistowskich z innymi w polemikę nie w naukowych tekstach, ale w polemikach i wywiadach prasowych, pozwalających wyrazić się przedstawić swoje poglądy⁴⁶.

4. Pogląd autorski

Na zakończenie chcemy przedstawić nasze stanowisko wobec omawianych, a wywołujących kontrowersje kwestii, czyli sprawy możliwości lub niemożności wyodrębnienia typu idealnego państwa totalitarnego w ramach którego mieszczą się zarówno wszelkie odmiany faszyzmu, jak i komunizmu; rozróżnienia typu państwa totalitarnego od autorytarnego; stopniowości krytyki terroru i ludobójstwa ze względu na przyświecające mu idee.

4.1. Kwestia fundamentalna 1: typ idealny totalitaryzmu

W pełni zgadzamy się z tezą Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego — która często dziś jest przedstawiana przez badaczy interesującego nas zjawiska⁴⁷

⁴⁵ T. Todorov, *Le totalitarisme, encore une fois* [1997], [w:] *Le totalitarisme*, s. 796.

⁴⁶ S. Courtois, *La tragédie communiste*, „Le Monde”, 20.12.1997; M. Lefebvre, N. Werth, *Le communisme, entre analyse scientifique et vision policière de l'histoire*, „Le Monde”, 21.09.2000.

⁴⁷ Na przykład w: C.J.H. Hayes, *The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 82, 1940, nr 1, s. 91–102; K. Jaspers, *La lutte contre le totalitarisme* [1954], [w:] *Le totalitarisme*, s. 460–472; J. Monnerot, *Socio-*

— że totalitaryzm jest jednym z możliwych wyrazów społeczeństwa masowego, obok liberalnej demokracji. Nowożytnie, a szczególnie dziewiętnastowieczne zjawiska industrializacji, rozwoju miast i boomu demograficznego, połączone z rozpadem tradycyjnych (stanowych, korporacyjnych i regionalnych) struktur społecznych i powszechną laicyzacją społeczną, utratą wiary w życie pośmiertne, czyli poczucie sensu istnienia, wywołały poważny kryzys egzystencjalny. Wielkie miasta stworzyły masy w miejsce organicznych wspólnot. Te wielkie skupiska ludzkie nie miały jednakże łączących je więzi. Członkowie tych mas przestali czuć się częścią wielopokoleniowych rodzin, utracili zakorzenienie regionalne, rozmyły się więzi stanowe. Pojawienie się żyjącego w dramatycznych warunkach proletariatu i odgórne reformy prawne tworzące wolny rynek zniszczyły system wspólnot cechowych i korporacyjnych. W XIX wieku zaczęły przeto kształtować się nowe poczucia identyfikacji, charakterystyczne dla społeczeństwa masowego, dla ludzi, którzy potrzebowali wspólnotowej identyfikacji, którzy w indywidualistycznym liberalizmie czuli się wyalienowani i wykorzeni. Były to nacjonalizm i marksizm. Pierwszy nauczał, że łączy nas przynależność do jednego narodu, gdy ten drugi, iż łączy nas solidarność klasowa o charakterze internacjonalistycznym, idąca w poprzek podziałów etnicznych. Dlatego, jak już to rozrysowywaliśmy przy innych okazjach, obydwie te idee XIX wieku skazane były na śmiertelny konflikt, skoro w sposób odmienny, wręcz sprzeczny, wskazywały centralny podmiot lojalności i tożsamości w epoce masowej: naród (był ponadklasowy) albo klasę (był ponadnarodowy)⁴⁸.

Pojawienie się nowych identyfikacji było jednym z elementów powstawania nowej samoświadomości, charakterystycznej dla społeczeństwa masowego. W żadnym razie nie musiało to prowadzić do narodzin zjawiska totalitaryzmu. Wszak nacjonalizm do przełomu XIX i XX wieku był liberalny i głosił postulaty demokratyczne. Marks najprawdopodobniej także nie miał świadomości dokąd mogą zaprowadzić jego idee i sam postrzegał siebie jako ideologa emancypacji społecznej, kontynuatora tradycji oświecenia i idealizmu niemieckiego. Przekształcenie się marksizmu w leninizm i stalinizm, a nacjonalizmu w faszyzm i narodowy socjalizm, to skutki I wojny światowej. Tak zwany socjalizm wojenny (*Kriegssozialismus*), czyli etatyzacja gospodarki w celu maksymalizacji produkcji na potrzeby I wojny światowej, pokazał ludom Europy nieprawdopodobne możliwości ekonomiczne państwa w ramach gospodarki planowej, w sytuacji totalnej mobilizacji⁴⁹.

logie de la révolution. Mythologies politiques du XXe siècle, Paris 1969, s. 538–544; F. Furet, *Les différents aspects du concept de totalitarisme* [1996], [w:] *Le totalitarisme*, s. 875–876; E. Traverso, *op. cit.*, s. 9–18; R. Skarżyński, *op. cit.*, t. 2, s. 44–57; D. Riley, *The civic foundations of fascism in Europe. Italy, Spain, and Romania, 1870–1945*, Baltimore 2010, s. 1–22.

⁴⁸ A. Wielomski, *Nacjonalizm francuski 1886–1940. Geneza, przemiany i istota filozofii politycznej*, Warszawa 2007, s. 13–130; M. Ziętek-Wielomska, A. Wielomski, *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa 2017, s. 67–82.

⁴⁹ F. Redlich, *German Economic Planning for War and Peace*, „The Review of Politics” 6, 1944, nr 3, s. 315–335; F.-W. Henning, *Das industrialisierte Deutschland, 1914 bis 1978*, Paderborn

Jak się zdaje, sam przymiotnik totalitarny/totalny pochodzi od określenia I wojny światowej jako wojny totalnej⁵⁰. Z kolei cztery lata spędzone przez dwa pokolenia w okopach wymazały trwałe idee humanistyczne ze świadomości społecznej. Generacja, która wyszła z okopów wojennych, nie gardziła przemocą w polityce, uznając ją za normalny środek walki o swoje idee i interesy. Słowem, świat zaakceptował państwo wszechwładne i brutalizację polityki równocześnie⁵¹.

Doświadczenia te radykalnie przedefiniowały marksizm i nacjonalizm. Humanistyczno-futurystyczna utopia marksizmu, połączona z formułą gospodarki wojennej i akceptacją przemocy politycznej, zaowocowały rewolucją październikową w Rosji, brutalną wojną domową, a ostatecznie narodzinami państwa terrorystycznego w imię walki klas, co oznaczało klęskę demokratycznego socjalizmu głoszącego tak zwany reformizm i rewizjonizm, jak i zwinięcie sztandaru emancypacji. Równocześnie nacjonalizm zaczął mutować się w faszyzm i narodowy socjalizm, chociaż różne są interpretacje tej przemiany. Ernst Nolte głosi, że była to reakcja na zwycięstwo Lenina w Rosji i wyraz przerażenia klasy średniej informacjami o rzeziach burżuazji i ziemiaństwa. W tej sytuacji wystraszona klasa średnia zapragnęła eksterminować bolszewików (i Żydów, uważanych w Niemczech za przywódców i ideologów partii komunistycznych), aby uprzędzić wybuch lub przyniesienie na karabinach radzieckich rewolucji komunistycznej⁵². Inaczej interpretuje problem Zeev Sternhell, uważający, że faszyzm stanowi syntezę wyniesionego z okopów szowinistycznego nacjonalizmu i herezję od socjalizmu, który odrzucił walkę klas na rzecz socjalizmu w ramach wspólnoty narodowej (solidaryzm)⁵³.

Oczywiście, faszyzm i komunizm wykazują znaczące różnice ideologiczne, ponieważ charakteryzują je inne podmioty historyczne, które mają rządzić światem i zbudować imperium. Dla faszystów włoskich są to narody, dla narodowych socjalistów rasa nordycka, dla leninistów proletariat światowy, a dla maoistów klasa chłopska. Z tej podstawowej różnicy podmiotowej wynikają wszystkie podstawowe różnice ideologiczne, a z nich wzajemna nienawiść faszystów i komunistów. Dla faszysty komunista jest wrogiem najgorszym z najgorszych, ponieważ za pomocą ideologii klasowej próbuje rozerwać wspólnotę narodową (faszyzm klasyczny) lub rasową (nazizm) na śmiertelnie skonfliktowane grupy społeczne. Z kolei dla komunisty faszysta także jest wrogiem najgorszym z możliwych, ponieważ odrzuca samo istnienie klas, podczas gdy on sam uważa je za podmiot

1979, s. 32–50; H. Kellenbenz, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, München 1981, t. 2, s. 340–353.

⁵⁰ R. Skarżyński, *op. cit.*, t. 2, s. 62–63; J.F. Fuentes, *op. cit.*, s. 204–205.

⁵¹ E. Halévy, *L'Ère des tyrannies. Études sur le socialisme et la guerre*, Paris 1938, s. 213–215.

⁵² E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française, Italienischer Faschismus, Nationalsozialismus*, München 1979, s. 51. Egzemplifikację tej tezy stanowi praca *idem*, *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, München 2000.

⁵³ Z. Sternhell, *The 'Antimaterialism Revision' of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology*, „Journal of Contemporary History” 1987, nr 22, s. 379–400; *idem*, *Nascita dell'ideologia fascista*, Milano 2002, s. 9–52.

polityki⁵⁴. Dla faszysty najwyższy punkt politycznej lojalności i centrum mobilizacji stanowi państwo narodowe lub rasowe, gdy dla komunisty jest nim państwo klasowe, niekoniecznie własne, narodowe (stąd idea międzynarodówki, Kominternu w Moskwie itp.)⁵⁵.

Nie mamy wątpliwości, że wynikiłe z badań komparatystycznych Friedricha i Brzezińskiego cechy archetypiczne dla wszystkich systemów totalitarnych są wspólne, o ile za wskaźnik totalitaryzmu weźmiemy nie kwestie ideologiczne i pochodne temu problemowi socjologiczne badania uwarstwienia i baz społecznych dla obydwu ideologii czy też detale wynikłe z oznaczenia odmiennego podmiotu historycznego, takie jak kwestia własności prywatnej albo formy w jakiej wyraża się antyklerykalizm i antyteizm tych ideologii. Jak wskazywaliśmy przy innej okazji, bez względu na różnice ideologiczne wszystkie systemy totalitarne cechuje wspólna logika rządzenia: 1. ideologizacja państwa i polityki; 2. eliminacja tradycyjnych elit politycznych; 3. odwoływanie się do woli ludu z pominięciem zasad parlamentaryzmu; 4. merytokracja na drodze awansu partyjnego; 5. wypieranie tradycyjnej religii przez ideologię; 6. terror prewencyjny; 7. totalna mobilizacja mas; 8. powszechna indoktrynacja; 9. kult jednostki; 10. rządy monopartii pozbawionej frakcyjności; 11. gospodarka planowa; 12. nieufność wobec korpusu oficerskiego⁵⁶.

Zarówno III Rzesza, jak i Związek Radziecki epoki Stalina spełniają te wyliczone czy to przez nas powyżej, czy przez Friedricha i Brzezińskiego kilku lub kilkunastopunktowe minima totalitarne. Zresztą takich wyliczeń znajdujemy w literaturze przedmiotu wiele⁵⁷. Można się oczywiście w nich spierać o szczegóły. Na przykład nie jest dla nas akceptowalny punkt piąty wyliczenia autorów *Dyktatury totalitarnej i autokracji*, że totalitaryzm cechuje „prawie całkowity monopol na posiadanie i używanie wszelkiej broni wojskowej”. Zapewne może to być argument przekonujący dla czytelnika amerykańskiego, któremu prawo do posiadania broni gwarantuje druga poprawka do konstytucji Stanów Zjednoczonych i które uważa za gwarancję wolności. Jednak zakazu posiadania broni czytelnik europejski nigdy nie uzna za wyznacznik systemu totalitarnego, ponieważ nie jest to, i nigdy nie było, uprawnienie uznawane w Europie za istotne.

Przyjęcie za Carlem Friedrichem i Zbigniewem Brzezińskim dychotomii państwa totalitarne vs. państwa nietotalitarne w miejsce wynikłego z działań

⁵⁴ H. Olszewski, *O roli ideologii wroga w kształtowaniu się systemów totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku*, s. 47–52.

⁵⁵ M. Garcia-Pelayo, *Idea de la politica*, Caracas 1968, s. 10–14; C. Herrera, *Carl Schmitt y el marxismo. Puntos de encuentro y de ruptura en la noción de realismo político*, „Res Publica” 1998, nr 2, s. 35–68; A. Wirsching, *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg? Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918–1933/39*, München 1999, s. 17–37.

⁵⁶ P. Bała, A. Wielomski, *Wstęp do nauki o państwie, prawie i polityce. Wybrane zagadnienia*, Białą Podlaska 2011, s. 45–47.

⁵⁷ Zob. na przykład F. Naumann, *Notes sur la theorie de la dictature* [1954], [w:] *Le totalitarisme*, s. 538–540; R. Aron, *Démocratie et totalitarisme* [1965], [w:] *Le totalitarisme*, s. 488–502; T. Todorov, *op. cit.*, s. 782; J. Linz, *Totalitarian and authoritarian...*, s. 70.

wojennych podziału na państwa faszystowskie i antyfaszystowskie rzeczywiście stanowi posunięcie rewolucyjne. Zapewne formuła ta jest nadużywana przez Niemców i Japończyków, którzy tak chętnie lubią mówić, że dokonali rozliczenia z totalitarną przeszłością, a więc jako państwa liberalno-demokratyczne nie mają nic wspólnego ze zbrodniami dokonanymi przez swoich ojców i dziadków. Nadużywając dyskursu o totalitaryzmie Niemcy sami zaczęli uważać się za jego ofiary i przestali się postrzegać jako sprawcy. Dokonali samorozgrzeszenia swoich win, a odpowiedzialność za nazizm z Niemiec i Niemców przenieśli na jakieś abstrakcyjne pojęcie totalitaryzmu i totalitarystów, tak jakby były to istoty pozbawione przynależności narodowej i mówiące w kosmopolitycznym esperanto⁵⁸. Co więcej, zaczęli nawet pouczać innych jak należy walczyć z neonazizmem. Postawa ta często przyjmowana jest w Polsce ironicznie, gdyż stanowi intelektualne nadużycie. Nie zmienia to jednak faktu, że podział na faszystów i antyfaszystów w warunkach zimnej wojny rzeczywiście stał się anachroniczny, nie odzwierciedlając rzeczywistości nie tylko politycznej, ale i instytucjonalnej.

4.2. Kwestia fundamentalna 2: totalitaryzm a autorytaryzm

Po 1945 roku rzeczywiście znaleźliśmy się w sytuacji, gdy — patrząc na rzecz politologicznie z punktu widzenia tak zwanego typu państwa — mieliśmy podział istniejących państw na komunistyczne (w języku Friedricha i Brzezińskiego: totalitarne), autorytarne i liberalne. Te pierwsze charakteryzują się omnipotencją państwa wobec społeczeństwa i monopolem dyktatorów na decyzje polityczne; te drugie monopolizują tylko sferę polityczną, bardziej lub mniej szanując autonomię życia społecznego i ekonomicznego; te ostatnie uznają partycypację społeczną w procedurze wyboru władzy i pewną autonomię sfery społeczno-ekonomicznej.

Dyktatury łączy z totalitaryzmem jednoosobowa, nieograniczona władza oraz istnienie monopartii. Jednak pod tymi samymi nazwami kryją się odmienne treści⁵⁹. W systemach autorytarnych dyktator może być przedstawiany jako ojciec narodu albo mąż stanu, ale jest człowiekiem, a nie półbogiem czy arcykapłanem sprawującym władzę sakralną, ponieważ autorytaryzmy nie są zideologizowane i nie mają aspiracji, aby tradycyjną religię zastępować tym, co krytycy totalitaryzmów nazwali „liturgią polityczną” lub „religią polityczną”⁶⁰, ewentualnie „gnozą

⁵⁸ E. Traverso, *op. cit.*, s. 89–90.

⁵⁹ Zob. na przykład P. Brooker, *Non-Democratic Regimes. Theory, Government and Politics*, London 2000, s. 8–58, 116–128; J. Linz, *Totalitarian and authoritarian...*; M. Bankowicz, *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011, s. 11–52. Znakomitą ogólną charakterystykę konserwatywnego autorytaryzmu jako typu państwa daje A. Siaroff, *Les États autoritaires en Europe, 1919–1945*, Toronto 2009, s. 10–128.

⁶⁰ E. Voegelin, *Die Politischen Religionen*, München 2007 [1938]; R. Aron, *L'âge des empires et l'avenir de la France*, Paris 1946, s. 287–318; J.-P. Sironneau, *Sécularisation et religions*

polityczną⁶¹. Również monopartie totalitarne i autorytarne mają inny charakter. W tych pierwszych zdelegalizowana jest frakcyjność, czyli odmienność organizacyjno-doktrynalna. Oczywiście także i tutaj mamy spory rozmaitych koterii o przywództwo lub dostęp do ucha wodza, ale to spory personalne, a nie ideowe, gdyż monopol ideotwórczy miał nieomylny wódz. Tymczasem partie autorytarne łączy szacunek dla dyktatora i kilka ogólnych haseł. Dyktatury prawicowe to rodzaj federacji rozmaitych sił politycznych od centrum po skrajną prawicę, a lewicowe to podobna federacja, tyle, że od centrum po skrajną lewicę⁶². Zupełnie różny jest też zakres kontroli społeczeństwa przez władzę w dyktaturze autorytarnej i totalitarnej.

Dlatego w pełni zgadzamy się z tezą, że systemy autorytarne winny być wyodrębnienie od totalitarnych, włącznie z kluczowym dla autorów *Dyktatury totalitarnej i autokracji* przypadkiem Hiszpanii, którą chcą oni obronić przed zarzutem faszyzmu, ponieważ znajdowała się w sojuszu wojskowym ze Stanami Zjednoczonymi. Nawet jeśli byłoby prawdą, że impulsem do tego wyodrębnienia jest racja *stricto* polityczna, to nie zmienia to faktu, że jest to posunięcie słuszne z punktu widzenia politologa, czemu dawaliśmy już wyraz w naszych pracach dotyczących państwa generała Franco⁶³. Widać to szczególnie przy problemie limitowanego pluralizmu w postaci rządzącej tym państwem monopartii, która była zaiste federacją środowisk chadeckich, prawicowo-liberalnych, nacjonalistycznych, karlistowskich, katolickich, aż po faszyzujących falangistów⁶⁴.

politiques, La Haye 1982, s. 205–556. W najnowszej literaturze przede wszystkim prace E. Gentile: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma 1998; *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*, Paris 2004, s. 313–353; *Les religions de la politique*, Paris 2005, s. 105–142.

⁶¹ A. Besançon, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Paris 1977; *idem*, *El marxismo, ¿Ciencia, Ideología, Gnosis?*, „Espíritu” 1986, nr 93, s. 55–62; E. Voegelin, *Nowa nauka polityki*, Warszawa 1992 [1952], s. 103–124; *idem*, *Od Oświecenia do Rewolucji*, Warszawa 2011 [1975], s. 325–406; R. Bäcker, *Gnoza polityczna systemu totalitarnego*, [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. Źródła zła*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Warszawa 1997, s. 5–14; R. Bäcker, *Totalitaryzm w Polsce lat 1948–1956*, „Czas Nowożytny” 6, 1999, s. 10–11.

⁶² G. Hermet, *Les fonctions politiques des organisations religieuses dans les régimes à pluralisme limité*, „Revue Française de Science Politique” 22, 1973, z. 3, s. 439–472; J.-F. Sirinelli, *Les droites françaises. De la Révolution à nos jours*, Paris 1992, s. 564–570.

⁶³ Na temat naszej oceny Hiszpanii frankistowskiej w tej kwestii zob. A. Wielomski, *Hiszpania Franco. Źródła i istota doktryny politycznej*, Biała Podlaska 2006, s. 309–315; *idem*, *Prawica w XX wieku*, Radzymin 2013, s. 255–274. Na temat naszej oceny autorytaryzmu jako oddzielnego typu państwa zob. *idem*, *Ogólna teoria autorytaryzmu na tle klasyfikacji systemów politycznych*, [w:] *Białoruś — co tam się dzieje? Sytuacja polityczna na przełomie XX i XXI wieku*, red. A. Wielomski, A. Meller, J. Rak, Warszawa 2013, s. 11–42.

⁶⁴ J. Linz, *From Falange to Movimiento: The Role of a Single Party in an Authoritarian Regime*, [w:] *Authoritarian Politics in Modern Society*, red. S. Huntington, C.H. Moore, New York 1970, s. 128–203; A. Miguel, *Sociologia del Franquismo*, Barcelona 1975, s. 143–236.

4.3. Błędy i zastrzeżenia

Doceniając twórczy wkład Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego do nauk o polityce, nie sposób także nie wskazać pewnych błędów i kwestii wątpliwych pojawiających się na łamach *Dyktatury totalitarnej i autokracji*. Po części wynikają one z ówczesnej niedostatecznej wiedzy o totalitaryzmach, jaką mieli badacze w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku, po części zaś, jak się wydaje, z lektur fałszujących rzeczywistość państw tego typu.

Najpoważniejszym zarzutem jest błędna, w naszym przekonaniu, analiza podmiotu rządzącego w państwach tego typu. W całej pracy Friedricha i Brzezińskiego przewija się teza, że za ideologią totalitarną, rewolucją bolszewicką lub faszystowską, figurą sakralizowanego wodza kryją się rządy bezosobowej biurokracji, złożonej z ludzi aparatu partyjnego, którzy w wyniku rewolucji zdobyli dostęp do urzędów różnego szczebla, a dzięki wszechobecnemu terrorowi, omnipotencji państwa i planowaniu gospodarczemu liczba biurokratów uległa wielokrotnemu pomnożeniu w stosunku do rzeczywistości przedtotalitarnej. W skład rządzącej biurokracji wchodzi biurokraci z urzędów centralnych, pseudosamorządowych, kierujący gospodarką, personel menedżerski państwowych firm i kołchozów (dotyczy tylko państw komunistycznych), dyrektorzy szkół, redaktorzy naczelni mediów itp.⁶⁵

Z powyższej tezy wynika, że Mussolini, Hitler, Lenin, Stalin, Mao i Bierut mieli w teorii władzę nieograniczoną, ale faktycznie państwem kierowała biurokracja, której strategiczne decyzje wymykały się kontroli wodza. Faktycznie możemy spotkać w literaturze znaczące kontrowersje dotyczące na przykład rzeczywistego zakresu kontroli tego, co działo się w III Rzeszy przez Hitlera — od poglądów, że wiedział wszystko, po myśl, że nie bardzo panował nad państwem i, izolowany przez otoczenie, nie był świadomy tego, co się dzieje⁶⁶. Rewizjoniści historyczni doprowadzają tę tezę do absurdu, dowodząc, że mógł nawet nie wiedzieć o Holocauście⁶⁷. Nam jednak poglądy tego typu wydają się fałszywe, ponieważ zapomina się, że Hitler często wydawał rozkazy ustnie lub przez telefon i nie zostały po nich namacalne ślady. W odróżnieniu od woluntaryzmu nazistów, komuniści prowadzili iście bizantyjskie archiwa i dlatego nie mamy wątpliwości, że Stalin całkowicie panował nad sytuacją w ZSRR i konsekwentnie wzmacniał swoją władzę, aż do stanu swoistej omnipotencji, dobrze zdając sobie sprawę z popełnianych zbrodni. Jest oczywiste, że — jak wszyscy politycy — przywódcy totalitarni panowali za pomocą biurokracji i nie wiedzieli o wszystkich jej poczynaniach, o każdej decyzji administracyjnej czy bezprawnym aresztowaniu. Jednakże pogląd, że biurokracja wyemancypowała się spod ich władzy jest bezzasadny. Gdyby tak było, to Stalin nie mógłby raz za razem przeprowadzać

⁶⁵ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *op. cit.*, *passim*, zwłaszcza s. 45–60, 205–212.

⁶⁶ Stan dyskusji na ten temat przedstawia I. Kershaw, *Qu'est-ce que le...*, s. 127–162.

⁶⁷ M. Karas, *Filozoficzne podstawy neonazizmu*, „Pro Fide Rege et Lege” 2018, nr 79, s. 297.

kolejnych czystek obejmujących nie tylko biurokrację, ale także i aparat represji. Zgadza się więc z tymi badaczami, którzy uznają władzę Hitlera i Stalina za jak najbardziej realną⁶⁸.

Z powodu upadku państw faszystowskich w wyniku II wojny światowej nie możemy opisać ich losów po śmierci ojców-założycieli, czyli Mussoliniego i Hitlera. Mamy za to obszerny materiał do badania totalitaryzmów komunistycznych w ZSRR i bloku wschodnim po śmierci Stalina (1953), gdy zaczęła się epoka destalinizacji ogłoszona przez Nikitę Chruszczowa (1956). KPZR nie miała już charyzmatycznego przywódcy, zelżał terror, wypuszczono z więzień i gułagów miliony ludzi. Epokę tę charakteryzuje już brak wiary w rewolucję, stworzenie nowego człowieka i nowego świata. Zarzucono projekt tego, co Emilio Gentile określa mianem „rewolucji antropologicznej”⁶⁹. Chruszczow i jego następcy administrują Związkiem Radzieckim i jego sferą wpływów, w zasadzie broniąc istniejącego *status quo*. Rewolucja instytucjonalizuje się i staje się poniekąd konserwatywna (w rozumieniu obrony tego, co zastane). Po 1956 roku podmiotem rządzącym rzeczywiście staje się partia, konkretnie jej Biuro Polityczne, a w terenie rozrastająca się partyjno-państwowa biurokracja, szukająca wygodnego życia, awansu, talonów na samochody, mieszkań z przydziału i wczasów na Krymie. To panowanie biurokratyczne, gdzie ideologia przeistoczyła się w slogany, Juan Linz określa mianem „posttotalitaryzmu”⁷⁰, negując pogląd o totalitarnym charakterze ZSRR czy PRL po 1956 roku. Dodajmy, że jest to teza na świecie dawno przyjęta, ale wywołująca znaczne kontrowersje w nauce polskiej, gdzie na tezy politologiczne i prawne wpływają poglądy polityczne badaczy, które w Polsce częstokroć warunkowane są emocjonalnym stosunkiem do PRL-u⁷¹.

Skąd błędna teza o panowaniu biurokracji, a nie charyzmatycznych przywódców, znalazła się w *Dyktaturze totalitarnej i autokracji*, wydanej w 1956 roku, czyli napisanej przed słynnym referatem Chruszczowa? Dość długo zastanawialiśmy się nad tym problemem, aby ostatecznie dojść do wniosku, że wskazówką może być to, że żaden z autorów tej pracy nigdy nie żył i nie mieszkał w państwie totalitarnym. Brzeziński wyjechał do Kanady w wieku 11 lat, w 1938 ro-

⁶⁸ I. Kershaw, *Retour sur le...*, s. 867–868; N. Werth, *Totalitarisme ou révisionnisme? L'histoire soviétique, un histoire en chantier*, „Communisme” 1996, nr 47–48, s. 57–70.

⁶⁹ E. Gentile, *Qu'est-ce que le...*, s. 354–395; *idem*, *'L'homme nouveaux' du fascisme. Réflexions sur une expérience de révolution anthropologique*, [w:] *L'homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945). Entre dictature et totalitarisme*, red. M.-A. Metard-Bonucci, P. Milza, Paris 2004, s. 35–63.

⁷⁰ J. Linz, *Totalitarian and authoritarian...*, s. 3–7, 245–261. Podobny pogląd przedstawiają na przykład C. Castoradis, *Les destinées du totalitarisme* [1981], [w:] *Le totalitarisme*, s. 731–748; I. Kershaw, *Retour sur le...*, s. 854–859.

⁷¹ Jej zwolennikiem jest na przykład L. Mażewski, *Posttotalitarny autorytaryzm PRL 1956–1989. Analiza ustrojowopolityczna*, Warszawa 2010. Tezę o ciągłości totalitarnej przed i po 1956 roku głoszą między innymi J. Staniszkis, *Samoograniczająca się rewolucja*, Gdańsk 2010, s. 177–192; R. Legutko, *Esej o duszy polskiej*, Warszawa 2009, s. 42 n.

ku, a Friedrich wyemigrował do Stanów Zjednoczonych w 1925 roku, zaraz po studiach. Stąd ich znajomość totalitaryzmu była z drugiej ręki, ułatwiona przez fakt, że perfekcyjnie znali języki państw rządzonych w ten sposób. Ich badania nad totalitaryzmem wynikały przeto nie z własnych obserwacji i doświadczeń, lecz z rozmów z ludźmi i z lektur krytyków tych systemów, zwykle emigrantów, którzy uciekli z III Rzeszy, ZSRR i Europy Wschodniej.

Najwięcej analiz systemu stalinowskiego pisali w tym czasie na Zachodzie trockiści, uważający, że Stalin po śmierci Lenina zdradził rewolucję, między innymi dlatego, iż rządy rad zakładowych zostały zastąpione przez partyjnych menedżerów. Trockistowska utopia zakładała nie rządy partyjnych biurokratów, lecz ludu pracującego, stanowiąc radykalny program demokratyzacji zarządzania państwem, fabrykami, wspólnotami wiejskimi itp. Rządy Stalina postrzegali jako odpowiednik zamachu termidoriańskiego, gdy władza ludu została zastąpiona władzą partyjnych decydentów⁷². Trudno nie zauważyć, że koncepcja trockistowska, iż władza totalitarna to rządy biurokratyczne w miejsce obiecywanych przez rewolucjonistów rządów ludu, w pełni pokrywa się z główną tezą Brzezińskiego i Friedricha. Wydaje się ona stanowić podstawową inspirację dla głównej tezy ich książki. W naszym przekonaniu ta trockistowska interpretacja stała się prawdziwa dopiero od 1956 roku, czyli już po ukazaniu się *Dyktatury totalitarnej i autokracji*, będąc falsyfikacją istoty systemów totalitarnych znanych przed ukazaniem się tej książki.

Innymi słowy, eksploatowana przez Zbigniewa Brzezińskiego i Carla Friedricha teza trockistowska byłaby adekwatna do opisanego posttotalitaryzmu, podczas gdy do hitleryzmu i stalinizmu jest nieadekwatna. Co więcej, teza trockistów ma uwarunkowanie marksistowskie: każde państwo stanowi narzędzie czyjegoś panowania klasowego. Skoro zaś bolszewicy zlikwidowali dotychczasowe klasy panujące, to zdrada rewolucji polegała na wykreowaniu nowej warstwy rządzącej w postaci biurokracji, która ukradła ZSRR klasie robotniczej i uczyniła to państwo narzędziem własnego panowania. Wpływ interpretacji trockistowskiej na politologów antykomunistycznych, którzy nigdy nie krytykowali stalinizmu z punktu widzenia marksistowskiej ortodoksji, dowodzi trafności myśli Josepha de Maistre'a, który pisał o kontrewolucjonistach z przełomu XVIII i XX wieku, że „we wszystkich rewolucjach najlepsze głowy, nawet nienawidzące ducha rewolucyjnego, są same mniej lub więcej nim przesiąknięte, choć o tym nie wiedzą”⁷³.

⁷² L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, Pruszków 1991 [1936], s. 69–109, 175–188, 204–212; *idem*, *L'URSS dans la guerre* [1939], [w:] *Le totalitarisme*, s. 315–323. Zob. też pisma trockistów: V. Serge, *Lettre sur le totalitarisme stalinien* [1933], [w:] *Le totalitarisme*, s. 278–281; J. Burnham, *La révolution des organisateurs* [1941], [w:] *Le totalitarisme*, s. 389–400.

⁷³ J. de Maistre, *Correspondance*, [w:] *idem*, *Oeuvres Completes*, Lyon 1887, t. 12, s. 409.

Bibliografia:

- Aquarone A., *Fascismo e antifascismo nella storiografia italiana*, Roma 1986.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1993 [1953], t. 1–2.
- Aron R., *L'âge des empires et l'avenir de la France*, Paris 1946.
- Aron R., *Démocratie et totalitarisme* [1965], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Bäcker R., *Gnoza polityczna systemu totalitarnego*, [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Warszawa 1997.
- Bäcker R., *Totalitaryzm w Polsce lat 1948–1956*, „Czasy Nowożytne” 6, 1999.
- Bała P., Wielomski A., *Wstęp do nauki o państwie, prawie i polityce. Wybrane zagadnienia*, Białą Podlaska 2011.
- Bankowicz M., *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011.
- Barber B.R., Spiro H.J., *Counter-Ideological Uses of 'Totalitarianism'*, „Politics and Society” 1, 1971, nr 3.
- Bauer O., *Der Faschismus* [1936], [w:] *Faschismus und Kapitalismus*, red. W. Abendroth, Wien 1967.
- Besançon A., *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Paris 1977.
- Besançon A., *El marxismo, ¿Ciencia, Ideología, Gnosis?, „Espíritu”* 1986, nr 93.
- Beyme K. von, *A Founding Father of Comparative Politics: Carl Joachim Friedrich*, [w:] *Comparative European Politics. The Story of a Profession*, red. H. Daalder, London 1997.
- Bojenko-Izdebska E., *Dwa totalitaryzmy w Niemczech — dyskusja wokół teorii porównawczej na przykładzie oceny systemu NRD*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachta, M. Kiwior-Filo, Kraków 2010.
- Bordiga A., *Stato, capitalisti e ceti medi* [1922], [w:] *Interpretazioni del fascismo*, red. C. Casucci, Bologna 1982.
- Borkenau F., *The totalitarian enemy*, London 1940.
- Bracher K.D., *Totalitarismus und Faschismus*, München 1980.
- Brooker P., *Non-Democratic Regimes. Theory, Government and Politics*, London 2000.
- Burnham J., *La révolution des organisateurs* [1941], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Canovan M., *The Leader of the Masses: Hannah Arendt on Totalitarianism and Dictatorship*, [w:] *Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, red. P. Baehr, M. Richter, Cambridge 2004.
- Carver T., *Marx's 'Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte': Democracy, Dictatorship, and the Politics of Class Struggle*, [w:] *Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, red. P. Baehr, M. Richter, Cambridge 2004.
- Castoradis C., *Les destinées du totalitarisme* [1981], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Colombani J.-M., *Le communisme et nous*, „Le Monde”, 5.12.1997.
- Costa Pinto A., *The Salazar 'New State' and European Fascism*, San Domenico 1991.
- Courtois S., *Ernst Nolte: penser le fascisme et le totalitarisme*, [w:] *Fascisme et totalitarisme*, red. E. Nolte, Paris 2008.
- Courtois S., *La tragédie communiste*, „Le Monde”, 20.12.1997.
- Courtois S., *Zbrodnie komunizmu*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, Warszawa 1999 [1997].
- Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, Warszawa 1999 [1997].

- Darmagen J.-Y., *Logique du fascisme. L'Etat totalitaire en Italie*, Paris 2008.
- De Felice R., *Mussolini*, Torino 1965–1997, t. 1–8.
- Ferrary Ojeda A., *Los Estados Unidos y el regimen de Franco, 1945-1973*, „Memoria y Civilización” 2018, nr 21.
- Flores M., *Le débat italien sur le communisme entre chronique et histoire*, „Matériaux por l'Histoire de notre Temps” 2002, nr 68.
- Fontaine J.-M., *À quoi sert le totalitarisme?*, „L'Homme et la Société” 1984, nr 71–72.
- Forti S., *El totalitarismo. Trayectoria de una idea límite*, Barcelona 2008.
- Fortshoff E., *Der totale Staat*, Hamburg 1933.
- Friedländer S., *Le nazisme: fascisme ou totalitarisme* [1985], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Friedrich C.J., *The unique character of totalitarian society*, [w:] *Totalitarianism*, red. C.J. Friedrich, Cambridge 1954.
- Friedrich C.J., Brzeziński Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York 1966 [1956].
- Fuentes J.F., *Totalitarismo: origen y evolución de un concepto clave*, „Revista de Estudios Políticos” 2006, nr 134.
- Furet F., *Les différents aspects du concept de totalitarisme* [1996], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Furet F., *Przeszłość pewnego zbudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX w.*, Warszawa 1996 [1995].
- García-Pelayo M., *Idea de la política*, Caracas 1968.
- Gentile E., *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma 1998.
- Gentile E., *'L'homme nouveaux' du fascisme. Réflexions sur une expérience de révolution anthropologique*, [w:] *L'homme nouveau dans l'Europe fasciste (1922–1945). Entre dictature et totalitarisme*, red. M.-A. Metard-Bonucci, P. Milza, Paris 2004.
- Gentile E., *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*, Paris 2004.
- Gentile E., *Les religions de la politique*, Paris 2005.
- Gentile E., *La silence de Hannah Arendt. L'interprétation du fascisme dans 'Les origines du totalitarisme'*, „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine” 55, 2008, nr 3.
- Gentile E., *La via italiana al totalitarismo*, Roma 1995.
- Gómez-Escalonilla L.L.D., *El 'amigo americano'? España y Estados Unidos durante el franquismo*, „Studia Historica” 2003, nr 21.
- Guérin D., *Fascisme et grand capital*, Paris 1999 [1938].
- Halévy E., *L'Ère des tyrannies. Études sur le socialisme et la guerre*, Paris 1938.
- Hayes C.J.H., *The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 82, 1940, nr 1.
- Henning F.-W., *Das industrialisierte Deutschland, 1914 bis 1978*, Paderborn 1979.
- Hermet G., *Les fonctions politiques des organisations religieuses dans les régimes à pluralisme limité*, „Revue Française de Science Politique” 22, 1973, z. 3.
- Herrera C., *Carl Schmitt y el marxismo. Puntos de encuentro y de ruptura en la noción de realismo político*, „Res Publica” 1998, nr 2.
- Hilferding R., *Capitalisme d'État ou économie d'État totalitaire* [1940], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- „Historikerstreit”. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, red. E. Piper, München 1987.
- Holzer J., *System faszystowski a autorytarny. Uwagi polemiczne*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 3, 1977.
- Hue R., *La marche du siècle antistalinien jusqu'au bout*, „L'Humanité”, 5.11.1997.
- Jaspers K., *La lutte contre le totalitarisme* [1954], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.

- Joffrin L., *Ceux qui cherchent à relativiser les crimes du communisme, chargeant Stalin seul, ne sont fidèles qu'à leurs erreurs. Sauver Lénine?*, „Libération“, 17.11.1997.
- Karas M., *Filozoficzne podstawy neonazizmu*, „Pro Fide Rege et Lege” 2018, nr 79.
- Kellenbenz H., *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, t. 2, München 1981.
- Kershaw I., *Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Paris 1997.
- Kershaw I., *Retour sur le totalitarisme. Le nazisme et le stalinisme dans une perspective comparative* [1994], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Kocka J., *Geschichte und Aufklärung*, Göttingen 1989.
- Kohn H., *Revolution and Dictatorships. Essays in contemporary history*, Cambridge 1941.
- Lavergne B., *Les États totalitaires ou le retour de l'Europe au XVI ou XVII siècle* [1937], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Lefebvre M., Werth N., *Le communisme, entre analyse scientifique et vision policière de l'histoire*, „Le Monde”, 21.09.2000.
- Lefort C., *La logique totalitaire* [1980], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Legutko R., *Esej o duszy polskiej*, Warszawa 2009.
- Lietzmann H.J., *Carl Joachim Friedrich (1901–1984). Leben–Werk–Wirkung*, [w:] *Klassiker der Politikwissenschaft*, red. H.J. Lietzmann, W. Bleek, München 2005.
- Linz J., *From Falange to Movimiento: The Role of a Single Party in an Authoritarian Regime*, [w:] *Authoritarian Politics in Modern Society*, red. S. Huntington, C.H. Moore, New York 1970.
- Linz J., *Totalitarian and authoritarian Regimes*, London 2000.
- Linz J., *Un régimen autoritario: España*, Helsinki 1964.
- Maciejewski M., *Hiszpański faszyzm i frankizm w polskiej literaturze politycznej i naukowej (1936–1997)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 21, 1998.
- Maistre J. de, *Correspondance*, [w:] *idem, Oeuvres Completes*, t. 12, Lyon 1887.
- Marcuse H., *Walka z liberalizmem w totalitarnej koncepcji państwa* [1934], [w:] *Szkola Frankfurcka*, red. J. Łoziński, t. 2, Warszawa 1985.
- Marks K., *Osiemnasty brumaire'a Ludwika Bonaparte* [1852], [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1981.
- Mażewski L., *Posttotalitarny autorytaryzm PRL 1956–1989. Analiza ustrojowopolityczna*, Warszawa 2010.
- Miguel A., *Sociologia del Franquismo*, Barcelona 1975.
- Monnerot J., *Sociologie de la révolution. Mythologies politiques du XXe siècle*, Paris 1969.
- Moradiellos García E., *Franco y el fascismo*, „Temas para el Debate” 2009, nr 172.
- Naumann F., *Notes sur la theorie de la dictature* [1954], [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Nolte E., *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, München 2000.
- Nolte E., *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française, Italienischer Faschismus, Nationalsozialismus*, München 1979.
- Olszewski H., *O roli ideologii wroga w kształtowaniu się systemów totalitarnych*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachta, M. Kiwior-Filo, Kraków 2010.
- Petersen J., *La nascita del concetto di 'Stato totalitario' in Italia*, „Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico di Trento” 1, 1975.
- Pomian K., *Totalitarisme*, „Vingtème Siècle” 1995, nr 47.
- Poulantzas N., *Fascisme et dictature*, b.m.w. 1974 [1970].
- Preston P., Gascón D., *Franco no era fascista. Era algo peor*, „Letras Libres” 2015, nr 170.
- Prochasson Ch., *Le terrorisme de la vertu*, [w:] *Les Gauches françaises, 1762–2012. Figures et paroles*, red. J. Julliard, Paris 2014.

- Redlich F., *German Economic Planning for War and Peace*, „The Review of Politics” 6, 1944, nr 3.
- Rigoulot P., Yannakakis I., *Un pavé dans l'histoire: le débat français sur Le Livre noir du communisme*, Paris 1998.
- Riley D., *The civic foundations of fascism in Europe. Italy, Spain, and Romania, 1870–1945*, Baltimore 2010.
- Saage R., *Faschismus. Konzeptionen und historische Kontexte*, Wiesbaden 2007.
- Salvemini G., *Pour la liberté de l'esprit [1935]*, [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Schleifstein J., *Marxismus und Staat. Zur Entwicklung der Staatsauffassung bei dem marxistischen Klassikern*, Frankfurt am Main 1982.
- Schmiechen-Ackermann D., *Diktaturen im Vergleich*, Darmstadt 2002.
- Schmitt C., *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles 1923–1939*, Berlin 1994 [1940].
- Schöngarth M., *Die Totalitarismuskritik in der neuen Bundesrepublik 1990 bis 1995*, Köln 1996.
- Serge V., *Lettre sur le totalitarisme stalinien [1933]*, [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Siaroff A., *Les États autoritaires en Europe, 1919–1945*, Toronto 2009.
- Les siècle des communismes*, Paris 2004.
- Sirinelli J.-F., *Les droites françaises. De la Révolution à nos jours*, Paris 1992.
- Sironneau J.-P., *Sécularisation et religions politiques*, La Haye 1982.
- Skarżyński R., *Od liberalizmu do totalitaryzmu*, t. 2, Warszawa 2002.
- Staniszczak J., *Samoograniczająca się rewolucja*, Gdańsk 2010.
- Sternhell Z., *The 'Antimaterialism Revision' of Marxism as an Aspect of the Rise of Fascist Ideology*, „Journal of Contemporary History” 1987, nr 22.
- Sternhell Z., *Nascita dell'ideologia fascista*, Milano 2002.
- Sturzo L., *Morale et politique. Orientations et expérience*, Paris 1938.
- Sul libro nero del comunismo*, Roma 1998.
- Talmon J.L., *Le origini della democrazia totalitaria*, Bologna 2000 [1952].
- Todorov T., *Le totalitarisme, encore une fois [1997]*, [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Togliatti P., *Grossa e piccola borghesia [1928]*, [w:] *Interpretazioni del fascismo*, red. C. Casucci, Bologna 1982.
- Traverso E., *Introduction. Le totalitarisme. Jalons pour l'histoire*, [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Tresso P., *Fascismo repressione capitalistica [1930]*, [w:] *Interpretazioni del fascismo*, red. C. Casucci, Bologna 1982.
- Trocki L., *L'URSS dans la guerre [1939]*, [w:] *Le totalitarisme. Le XX siècle en débat*, red. E. Traverso, Paris 2001.
- Trocki L., *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, Pruszków 1991 [1936].
- Tusell J., *La dictadura de Franco*, Madrid 1996.
- Voegelin E., *Nowa nauka polityki*, Warszawa 1992 [1952].
- Voegelin E., *Od Oświecenia do Rewolucji*, Warszawa 2011 [1975].
- Voegelin E., *Die Politischen Religionen*, München 2007 [1938].
- Werth N., *Totalitarisme ou révisionnisme? L'histoire soviétique, un histoire en chantier*, „Communisme” 1996, nr 47–48.
- Wielomski A., *Hiszpania Franco. Źródła i istota doktryny politycznej*, Biała Podlaska 2006.
- Wielomski A., *Nacjonalizm francuski 1886–1940. Geneza, przemiany i istota filozofii politycznej*, Warszawa 2007.

- Wielomski A., *Ogólna teoria autorytaryzmu na tle klasyfikacji systemów politycznych*, [w:] *Białoruś — co tam się dzieje? Sytuacja polityczna na przełomie XX i XXI wieku*, red. A Wielomski, A. Meller, J. Rak, Warszawa 2013.
- Wielomski A., *Prawica w XX wieku*, Radzymin 2013.
- Wirsching A., *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg? Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918–1933/39*, München 1999.
- Zetkin C., *Der Kampf gegen den Faschismus* [1923], [w:] *Theorie über den Faschismus*, red. E. Nolte, Köln 1967.
- Ziętek-Wielomska M., Wielomski A., *Nowoczesność, Nacjonalizm, Naród Europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa 2017.

ANDRZEJ BATOR

ORCID: 0000-0003-4772-7920

Uniwersytet Wrocławski

andrzej.bator@uwr.edu.pl

Dogmatyka prawa wobec politycznej opresji. Czy historia myśli prawnej może nas czegoś nauczyć?

Słowa kluczowe: europejska kultura prawna, paradygmat dogmatyki prawa, polityczność prawa, rewolucja w prawie, niemiecka szkoła historyczna.

DOGMATICS OF LAW IN THE FACE OF POLITICAL OPPRESSION:
CAN THE HISTORY OF LEGAL THOUGHT TEACH US ANYTHING?

Abstract

One of the contemporary views formulated and popularized mainly by authors from the so-called critical theory of law is the belief in the inevitable, mutual relationship of law (theory of law and dogmatics of law) and legal practice (adjudication) with politics and *the political*. This position is strengthened by the observation of contemporary disputes — especially visible in Poland — with the participation of politicians and lawyers: politicians accuse lawyers of political motivation of actions taken to defend the judiciary and the rule of law, while lawyers defend themselves by arguing the need for autonomy of their professional practice, including its apolitical nature. In this text, I explain the arguments of the latter party to the dispute. I choose the dogmatics of law as the field of illustrating the issues raised, since it occupies a special place in the continental legal scholarship, acting as an intermediary between the jurisprudence and legal decision-making practice. I am trying to show — by referring to two examples from general history, i.e. the eleventh-century investiture controversy and the nineteenth-century debate in the background of the German reunification idea — that law and politics (lawyers and politicians) have always been forced to compete and cooperate with each other. Thus, it confirms the thesis of the critical theory of law. At the same time, however, I try to show that the legal community had the ability to “learn” from the political disputes of the past, which led to the formation of independent jurisprudence and legal practice in the face of current politics, and thus also to apoliticality. What is more, I argue that such an apolitical nature is a condition for the survival of legal culture in its present shape — and here, my path diverges from the critical legal theory claims. However, in my opinion, the contemporary arguments made

within this theory about the political science of law and jurisprudence should be treated with all seriousness — as another experience from which our community, as one can hope, will be able to draw informative conclusions.

Keywords: European legal culture, the paradigm of dogmatics of law, the political nature of law, revolution in law, German historical school of jurisprudence.

1.

W kontynentalnej kulturze prawa stanowionego dogmatyka prawa zajmuje miejsce szczególne. Nie tylko dominuje nad pozostałymi dyscyplinami prawnostwa swoim dorobkiem naukowym, organizacyjnym gruntowaniem oraz zasobami kadr badaczy, ale również ma najdalej idący wpływ na zawodową praktykę prawniczą, przede wszystkim sędziowską. Z kolei poprzez swoje powiązania z analityczną teorią prawa (zbieżność zainteresowań obejmujących zagadnienia języka prawnego) znajduje badawcze wsparcie w osiągnięciach tejże teorii — równie mocno powiązanej z kulturą prawa stanowionego i intensywnie rozwijanej, co przez dziesięciolecia widoczne było także w polskiej ogólnej nauce prawa. Wszystko to razem kształtuje przekonanie, że współczesna refleksja dogmatycznoprawna wykształciła względnie autonomiczny status oparty na własnym paradygmacie badawczym (zestawie utrwalonych, quasi-aksjomatycznych założeń, twierdzeń oraz reguł i procedur) pozwalającym na rozwiązywanie standardowych problemów badawczych — a w konsekwencji również problemów praktycznych. Profesorowie prawa cywilnego, prawa karnego czy prawa pracy oraz sędziowie orzekający w tych wyspecjalizowanych obszarach reprezentują dzięki temu w miarę jednorodną, sprofesjonalizowaną oraz zautonomizowaną wobec otoczenia społecznego grupę „prawników”. Łączy ich wiele: przedmiot analiz (język tekstów prawnych), podobny typ stawianych pytań (kwestie waldacyjne, interpretacyjne), sposób argumentacji w spornych kwestiach (środowiskowo podzielany zestaw pojęć, rozliczne „prawnicze” rozumowania, maksymy, topiki itp.). Łączy ich również uniwersytet z wydziałami prawa realizującymi podobne programy nauczania — uniwersytet, który kiedyś ukończyli lub przy którym trwają całe swoje życie zawodowe.

W kulturze prawa stanowionego środowisko prawnicze wiąże jednak coś jeszcze, mianowicie wartości, które w prawie znajduje lub których spełniania od prawa (prawodawcy, organów stosowania prawa) oczekuje. Mogą to być uniwersalne wartości (tak zwane wewnętrzne wartości prawa) artykułowane w ramach zasady praworządności, akceptowanej zarówno przez kontynentalną (doktryna *Rechtsstaat*), jak i anglosaską (koncepcja *Rule of Law*) kulturę prawną. Mogą to być także wartości o zasięgu bardziej lokalnym, na przykład — gdy chodzi o polską kulturę prawną — normatywne przekonania (lokowane w tak zwanej głębokiej strukturze prawa)

składające się na założenie o racjonalności prawodawcy¹. Oba przykłady łączy to, że jakkolwiek są bardzo istotne w decyzyjnej praktyce prawniczej, to wypracowane zostały przez doktrynę, głównie przez naukę prawa. Tego rodzaju zautonomizowane standardy/wartości sprzyjają separowaniu aktywności prawników wobec bieżącej polityki. Poprzez ich „wewnętrzny” lub „głęboki” status w strukturze prawa i naukową proveniencję nabierają cech apolityczności. Środowisku akademickiemu legitymizacji do autonomii dostarcza pozytywizm prawniczy z jego scjentyistycznymi inklinacjami badawczymi, opartymi na metodologicznych założeniach pozytywizmu naukowego (prawda, obiektywizm, badawcza specjalizacja). Autonomię środowiska sędziów ugruntowuje z kolei zasada trójpodziału władz (bezstronność, niezawisłość, zawodowa specjalizacja). Jednych i drugich łączy apolityczność. Jednak z racji na kierunek oddziaływania wypracowanych przez doktrynę prawniczą zasad i wartości — prowadzący do ograniczania rzeczywistej władzy prawodawcy — te standardy i sędziowskie decyzje na nich oparte uzyskują walor działań politycznych. Prawniczy paradoks polityczności? Moim zdaniem nie, a jeżeli już, to pozorny.

W niniejszym tekście będę próbował argumentować, że nie tylko mamy tu do czynienia z dylematem pozornym, ale również że napięcie między neutralnością światopoglądową i politycznością kumuluje w sobie siłę stymulującą rozwój teorii prawa, dogmatyki oraz zawodowej praktyki prawniczej. Sięgając do pewnych historycznych źródeł nowoczesnego prawoznawstwa, zamierzam pokazać, że nauka prawa zbudowana na tradycji *civil law* oraz ukształtowana na jej zrębach aktywność prawników wyrosły z konfliktów politycznych, a następnie zmuszone były z polityką stale, choć okazjonalnie (nie wszystko przecież w życiu społecznym jest „polityczne”) kooperować. Ta współpraca budowała zdolność do rozwiązywania przyszłych konfliktów politycznych. Aby jednak znawcy prawa mogli skutecznie tę rolę wypełniać, powinni kierować się utrwalonymi w kulturze prawnej zasadami i wartościami budującymi ich zawodową (naukową, decyzyjną) autonomię.

2.

Historia prawa dostarcza nam dwóch „opowieści” o tym, jak powstało i jakie czynniki zrodziły europejskie — a ściślej, kontynentalne — prawoznawstwo z dogmatyką prawa w jego centrum². Zaczniemy od starszej z nich, sięgającej

¹ O szczególnej pozycji w polskiej kulturze prawnej konceptu racjonalności prawodawcy piszą między innymi: M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2002, s. 277; L. Nowak, *Spór o definicje legalne a sposób „pojmovania prawodawcy”*, „Państwo i Prawo” 1969, nr 3, s. 514; Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 25; M. Zirk-Sadowski, *Prawo a uczestniczenie w kulturze*, Łódź 1998, s. 92; P. Kantor-Kozdrowicki, *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 8, 2018, nr 1, s. 95 n.

² W tradycji anglosaskiej termin „dogmatyka prawa” występuje dość sporadycznie i raczej jest tam odbiciem myśli kontynentalnej. Doświadczyłem tego niedawno przy okazji recenzowania

wczesnego średniowiecza (XI wiek). Otóż zdaniem pewnej grupy wpływowych historyków to nie rewolucja francuska i ekspansja filozoficznej myśli oświecenia okazały się punktem zwrotnym w prawnej historii Europy, lecz znacznie starszy od tych zdarzeń polityczny konflikt o inwestyturę. Niemiecki historyk prawa Gerd Tellenbach ujął to w taki oto sposób: „ruch, mający na celu wyzwolenie Kościoła spod królewskiej [...] kontroli — którego początek datuje się na 1058 rok — był wielką rewolucją w dziejach świata, a papież Grzegorz VII wyznaczył jedyny być może z duchowej perspektywy punkt zwrotny w historii katolicyzmu [...]”. Jak dodaje Tellenbach, papież był „do głębi rewolucjonistą”³. Pogląd ten rozwija również Richard W. Southern, stwierdzając, że w konsekwencji tego konfliktu „świeccy władcy pozbawieni zostali swojego swego quasi-sakralnego splendoru, a papież uzyskał nowe możliwości interweniowania i kierowania zarówno życiem duchowym, jak i świeckim [...]. To właśnie wtedy „ekspansja Europy zaczęła się na dobre”⁴.

Dla prawoznawstwa konsekwencje tych znanych z historii powszechnej wydarzeń wyprowadza Harold J. Berman w znanej także polskiemu czytelnikowi monografii *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition* (Harvard 1983)⁵. Berman jest autorem, który w sposób wyjątkowo wnikliwy, na ponad 600 stronach, udokumentował wpływ przywołanego wyżej konfliktu politycznego (konfliktu o władzę) na znany nam do dzisiaj kształt europejskiej kultury prawnej. Jak pisze:

wraz z rewolucją papieską powstaje klasa profesjonalnych prawników i sędziów, hierarchiczna struktura sądów, szkoły prawa [...] oraz samo pojęcie prawa jako niezależnego, zintegrowanego i rozwijającego się zespołu zasad i procedur”. W następstwie tych wydarzeń „wyłonił się nowy system prawa kanonicznego oraz nowe systemy prawa świeckiego [...]. Systematyzacja i racjonalizacja prawa niezbędne były dla utrzymania równowagi między licznymi współzawodniczącymi systemami. Słuszny porządek rzeczy wprowadzony przez rewolucję papieską [...] pozwolił na pogodzenie skonfliktowanych władz na gruncie syntetyzujących

mojego tekstu (z tym właśnie pojęciem w „roli głównej”) przez recenzenta jednego z brytyjskich uniwersytetów. Ów recenzent domagał się uisłnie określenia, co autor rozumie przez „dogmatykę prawa”. Na polskich uniwersytetach takie oczekiwania kierowane są zazwyczaj do studentów pierwszego roku przy okazji egzaminu ze wstępu do prawoznawstwa. Stan ten potwierdza również A. Peczenik, stwierdzając, że „dogmatyka prawa w sensie europejskim nigdy tam [w krajach anglosaskich] nie istniała” — *idem, Stan obecny teorii i filozofii prawa w krajach zachodnich*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, red. J. Stelmach, Kraków 2003, s. 11.

³ G. Tellenbach, *Church, State, and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, London 1959, s. 164.

⁴ R.W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Harmondsworth 1970, s. 34.

⁵ Polskie wydanie: *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1995. Monografia ta wywoła debatę w środowisku polskich historyków i filozofów prawa — zob. „Państwo i Prawo” 12, 1996; J. Leszczyński, *O pewnej (rewolucyjnej) hipotezie Harolda J. Bermiana — prawo i nauka w średniowieczu*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 75, 2015. Odnotujmy, że Berman jest również autorem opracowania *Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*, Cambridge, MA 2003.

zasad: wszędzie, gdzie było to możliwe, sprzeczności miały być rozstrzygnięte bez niszczenia elementów, które się na nie składały [...]”⁶.

Wcześniejsza refleksja prawnicza oparta była głównie na analizie kazusów, na badaniu konfliktowych okoliczności rozpatrywanych z uwzględnieniem historii rozstrzygnięć prawnych⁷. Przełomowy charakter zmian, które dokonały się w następstwie przywołanych wydarzeń politycznych, polegał na przeniesieniu punktu ciężkości w poszukiwaniu podstawy rozstrzygnięć prawnych z argumentu opartego na „pamięci” o faktach (zwyczaj, precedens) na argument z „wiedzy” o zasadach i regułach prawnych. Jednostkowe zdarzenia z przeszłości zastąpione zostały ogólnymi standardami orzekania. Historia wydarzeń społecznych, w tym politycznych, oraz podjętych w takich lub innych okolicznościach rozstrzygnięć prawnych „zasłonięta” zostaje bezkontekstową, ahistoryczną regułą zdolną spełniać funkcję *ratio decidendi* w nieokreślonej liczbie przypadków orzeczniczych podejmowanych w sprawach danego rodzaju. Przemiana ta stworzyła warunki do autonomii prawa i myśli prawniczej wobec otoczenia społecznego, w tym także wobec polityki. Tak oto z walki o władzę polityczną zrodziła się apolityczna myśl prawnicza. Reorientacja ta uruchomiła zapotrzebowanie na wiedzę prawniczą, którą zaspokoić mogła już tylko wyspecjalizowana grupa zawodowa. Tak powstał zawód prawnika w dzisiejszym jego rozumieniu. Rewolucja papieska stała się przez to „siłą napędową [...] europejskich uniwersytetów oraz kształtowania się jako samodzielnych dyscyplin teologii, prawoznawstwa i filozofii”⁸.

W opinii Harolda Bermanna to wyszkoleni w prawie kanonicznym prawnicy nie pozwolili, by papież i cesarz zdobyli wobec siebie przewagę. Ich rolą stało się godzenie konfliktów pomiędzy stronami, a tym samym utrzymywanie systemu politycznego w równowadze. Dało to początek scholastyce, która stała się jednym ze znaków rozpoznawczych średniowiecznej filozofii. Tak i nie Piotra Abelarda, sztandarowe dzieło tego okresu, przedstawiać miało metodę godzenia zróżnicowanych kanonów. To średniowieczna uniwersytecka scholastyka przyczyniła się do zbudowania zrębów współczesnej dogmatyki prawa⁹. Tak zwany spór o uniwersalia (nominalizm–realizm) ukształtował tak ważną dla prawników zależność między tym, co ogólne (reguła) oraz indywidualne i konkretne (osoba, stan faktyczny). „Nominaliści uważali, że uniwersalne zasady są wytworem racjonalnego umysłu i woli — a zatem mogą być przez nie modyfikowane, że [zasady] odnoszą się do właściwości poszczególnych przedmiotów i że te mogą

⁶ H.J. Berman, *op. cit.*, s. 142–143.

⁷ *Ibidem*, s. 161, 182 i 183; zob. także H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988, s. 52.

⁸ H.J. Berman, *op. cit.*, s. 119. W stworzonej przez Imeriusa w 1087 roku w Bolonii szkole prawa w XII i XIII wieku studiować miało od 1 000 nawet do 10 000 studentów z całej Europy — *Ibidem*, s. 156 i 193.

⁹ „Dwunastowieczni prawnicy zajmowali się tym, co znacznie później nazwano *dogmatyką prawa*” — *ibidem*, s. 187.

je potwierdzać lub obalać”. To ogólne zasady „rządzą” zatem faktami, a nie odwrotnie, jak wcześniej zakładano. Otworzyło to drogę argumentacji opartej na rozumowaniach logicznych. Nominalizm w wersji proponowanej przez Abelarda przyjmował jeszcze inne, przełomowe dla prawników twierdzenie: „całość zawarta jest w częściach”, „części rozpatrywane poza całością nie są takie same jak wówczas, gdy wiążą je wzajemne stosunki w ramach całości”. Nominalizm okazał się zatem „szczególnie przydatny dla systematyzacji i syntetyzowania prawa”¹⁰. Ogólność reguły i ujmowanie zbiorów reguł w system to przecież kanon współczesnej analizy dogmatycznoprawnej.

Istotny dla ówczesnego przeobrażenia myśli prawniczej był również wpływ prawa rzymskiego, którego już wcześniej nauczano w Bolonii w oparciu o teksty zebrane przez Justyniana (*Kodeks, Instytucje, Nowele* i, przede wszystkim, *Digesta*). Jednak to dopiero dzięki profesorom uniwersytetu te kazuistyczne źródła zostały uporządkowane i podane w formie jednolitego wykładu (*Corpus Iuris Civilis*). Fenomenem tamtych czasów było to, że ówczesna myśl uniwersytecka potrafiła — ze względu przede wszystkim na potrzebę spójności nauczania prawa — wykazać, że za ogromną ilością kazusów, szczegółów i niejasnych pojęć prawa rzymskiego udostępnionego w Justyniańskiej kompilacji „stał skomplikowany system pojęć abstrakcyjnych”¹¹. Zachodnie uniwersytety w swoich dążeniach do konceptualizacji instytucji prawnych i systematyzacji prawa w spójny korpus wiedzy podniosły analizę prawa do poziomu nauki¹². Oczywiście nie należy też zapominać o greckiej (Arystoteles) dialektyce i retoryce, wykorzystywanej przez prawników już w czasach rzymskich, a szeroko adoptowanej również przez średniowieczne szkoły prawa jako podstawy sztuki argumentowania i sądzenia.

Jak pointuje Harold Berman, „rewolucja papieska zakończyła się kompromisem między starym i nowym światem [...]. Dzieci i wnukowie rewolucji przekształcili jej zasady w instytucje prawne [...]. Jej wyniki w mniejszym lub większym stopniu utrwaliły się na stulecia”¹³. Powstała europejska kultura prawna¹⁴. I, jak dodaje, „nawet wielkie rewolucje narodowe przeszłości — rosyjska z 1917 r., francuska i amerykańska z 1789 i 1776, rosyjska z 1917 r. [...] ostatecznie godziły się z tą tradycją, nawet jeśli niektórzy z przywódców zamierzali ją zniszczyć”¹⁵. Nowe porządki prawne ustanawiane przez wielkie rewolucje oświeceniowe przekształcały

¹⁰ *Ibidem*, s. 175.

¹¹ *Ibidem*, s. 161.

¹² *Ibidem*, s. 176 n.

¹³ *Ibidem*, s. 132–133.

¹⁴ Autor wymienia 10 atrybutów zachodniej tradycji prawnej (*ibidem*, s. 21–24), jak również znamiona kryzysu współczesnego prawa (1983). Te ostatnie dostrzega w: 1. zaniku przekonania o uniwersalistycznym charakterze europejskiej kultury prawnej; 2. zrywaniu z indywidualizmem prawa na rzecz kolektywizmu („powrót do prawa szczepowego”), i 3. ataku na autonomię prawa i próby deprecjacji zawodu prawnika — *ibidem*, s. 51.

¹⁵ *Ibidem*, s. 19.

zastaną tradycję prawną, mieszcząc się wszakże w jej ramach, polityczne przewroty i rewolucje nie zniszczyły jej, lecz ją odnawiały¹⁶.

3.

Historia prawa dostarcza nam innej jeszcze opowieści o powstaniu europejskiego prawoznawstwa w kontynentalnej nauce prawa w kształcie, w jakim obecnie go znamy. Historia ta czasowo jest nam bliższa, bo swoje najbardziej znaczące wydarzenia lokuje w XIX wieku i chyba z tego powodu bywa częściej przywoływana przez współczesnych teoretyków i dogmatyków prawa — głównie przez cywilistów. Jest tak, ponieważ jej uwieńczeniem stało się uchwalenie niemieckiego kodeksu cywilnego (BGB)¹⁷. Nie to jednak wydaje się najważniejsze, a towarzyszące ówczesnej debacie doktrynalno-prawnej tło społeczne z równie silnym akcentem politycznym, jakim była presja na państwową integrację podzielonych w tamtym czasie Niemiec. I tym razem cel polityczny miał zostać osiągnięty ze znaczącym udziałem prawników. Tylko „logika” relacji między tym, co polityczne, i tym, co prawnicze, uległa odwróceniu: jeśli w wieku XI polityczny konflikt wyłonił niezaangażowaną naukę i praktykę prawniczą, to przypadek niemiecki pokazał, jak z radykalnego konfliktu prawnego może się wykształcić program osiągania podzielanego przez większość celu politycznego. To właśnie wpierane na tradycji romanistycznej dążenie do uniwersalności, jakości i wewnętrznej spójności prawa, głównie ustawodawstwa (projektowany BGB), okazało się bowiem skutecznym narzędziem osiągnięcia tego celu. Zwycięzcą doktrynalnym okazała się raz jeszcze tradycja prawa rzymskiego, która za swojego głównego przeciwnika miała i tym razem koncept „prawa narodowego” (prawa zwyczajowego opartego na idei wspólnoty)¹⁸. Może zatem „opowieść”, którą pokrótce referuję w dalszej części tekstu, należałoby nie tyle nazywać „drugą”, co raczej „drugim etapem” tej sprzed 800 lat. Spajającą klamrą jest bez wątpienia podobne źródło (władza polityczna) i podobne następstwa w postaci impulsu, jaki wydarzenia polityczne nadały rozwojowi prawa, prawoznawstwa i praktyki prawniczej.

¹⁶ *Ibidem*, s. 24.

¹⁷ „Badając rozwój prawa w Niemczech, obserwujemy zjawiska, które wystąpiły w większości państw europejskich, tyle że z różną częstotliwością i siłą. Rozwój prawa na terenie Rzeszy był najbardziej podobny do dziejów prawa we Francji [...]. W obu państwach bowiem, z powodu rozdrobnienia dzielnicowego, mocno rozwijają się prawa lokalne (tak zwane zwyczaje) oraz — podobnie jak w całej Europie — następowało rozwarstwienie prawa [...]”. A. Ogurek, B. Olszewski, *Dzieje niemieckiej myśli prawa cywilnego do końca XIX wieku*, [w:] *Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego*, red. M. Sadowski, P. Szymaniec, Wrocław 2012, s. 93.

¹⁸ H. Berman, charakteryzując prawo sprzed opisywanego przez siebie przełomu, jak również — co ciekawe — wskazując na źródła obecnego kryzysu europejskiej kultury prawnej (rok wydania monografii: 1983), używa takich określeń, jak: „kolektywizm”, „prawo szczepowe” czy „zintegrowana kultura szczepowa Germanów” — *idem*, *op. cit.*, s. 51 i 617.

Recepcja prawa rzymskiego w Niemczech rozpoczęła się znacznie wcześniej aniżeli przywoływane tu dziewiętnastowieczne wydarzenia polityczne. Jednak to wtedy nastąpiła kulminacja pewnego znaczącego procesu społeczno-politycznego i towarzyszącego mu sporu doktrynalno-prawnego. Ów proces polityczny podążał w dwóch niezależnych od siebie, rozbieżnych kierunkach: wspomnianej już presji na integrację państwową, budowaną pod znakiem „narodowej wspólnoty”, oraz ekspansji dyktowanej przez rewolucję przemysłową i kształtującą się wtedy nowoczesną gospodarkę rynkową, której znakiem rozpoznawczym były z kolei „własność i wolność jednostki”. Toczone wcześniej w doktrynie niemieckiej debaty między propagatorami prawa natury i tak zwanej szkoły historycznej ustąpiły w XIX stuleciu miejsca spektakularnym sporom w ramach już samej szkoły historycznej, doprowadzając do jej podziału na dwa obozy: „romanistów” i „germanistów”. Pierwszemu przewodził Karl F. von Savigny, drugiemu Friedrich K. Eichhorn. Savigny argumentował, że prawo ma przede wszystkim służyć obywatelom i prowadzić Prusy do kapitalizmu, czerpiąc z tradycji *Corpus Iuris Civilis*, a więc znanych nam już Justyniańskich źródeł prawa rzymskiego. Eichhorn z kolei nawoływał do odrodzenia prawa rdzennie niemieckiego, do podtrzymywania „wszystkich instytucji prawnych, które wywodziły się z rodzimych pierwiastków prawa”¹⁹. Jak piszą komentatorzy tych sporów:

walki germanistów z romanistami szybko przekroczyły ramy sporów teoretycznoprawnych [...]. Nienawiść do szkoły romanistycznej była tak dalece posunięta, że zwalczanie jej uważane było za akt świadomości narodowej, chroniący rodzime prawo przed wpływami obcymi. Jeszcze gorsze czasy nastały dla romanistów w latach 40. XIX wieku, kiedy to do zwalczania ich poglądów zwoływane były manifestacje²⁰.

Z czasem spór nieco złagodniał, ale podziały ostały się na długie lata, odżywając nieprzypadkowo w latach trzydziestych XX wieku, kiedy to „germaniści” uzyskali dodatkowy impet za sprawą doktryny i praktyki opartej na idei narodo-socjalistycznej.

Wróćmy jednak jeszcze do poprzedniego wieku. Savigny był sceptyczny co do sensowności uchwalenia jednolitej kodyfikacji niemieckiego prawa cywilnego, jednak nie dlatego, że uważał to przedsięwzięcie za niepotrzebne, ale ponieważ pokładał w idei kodyfikacji wysokie warsztatowe i jakościowe oczekiwania (pojęciowe, konstrukcyjne, mające prowadzić do prawodawczej spójności i decyzyjnej pewności). Ich spełnienie uważał za niemożliwe w niedojrzałej wtedy jeszcze — w jego ocenie — niemieckiej nauce prawa i praktyce legislacyjnej. Przywołując jako wzorcowy kontrprzykład ustabilizowaną władzę Rzymu i prawo rzymskie, Savigny argumentował, że w podzielonych politycznie państwach niemieckich, dotkniętych syndromem miejscowej specyfiki kulturowej, językowej, zmian społecznych

¹⁹ K. Grzybowski, *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 8, 1956, s. 341 n.

²⁰ A. Ogurek, B. Olszewski, *op. cit.*, s. 100–101.

i ciągłej wędrowki ludzi (plemion germańskich), nie było warunków do zrównoważonego rozwoju prawa²¹. Podobnie rzecz miała się z jego oceną niemieckiej nauki prawa, słabo jeszcze ukształtowanej, uwikłanej w kulturowe rozbieżności, a tym samym pozbawionej prawniczego autorytetu o powszechnie uznanej pozycji — a tylko na takiej osobie, jak uważał, może się opierać projekt aktu nowoczesnej legislacji²². Jak przystało na orędownika historycznej szkoły prawa, twierdził, że prawnikowi potrzebny jest nie tylko zmysł historyczny pozwalający mu na rozumienie perspektywy historycznej, w ramach której powstaje prawo, ale także zmysł systematyczny umożliwiający jakościowo dobre ustawodawstwo oraz późniejsze spójne stosowanie i interpretowanie uchwalonej ustawy²³. Dodajmy jeszcze, interesujące w kontekście naszych rozważań, ujęcie przez Savigny'ego relacji między tym, co polityczne i naukowe. Otóż „związek prawa z ogólnym życiem narodu” pozyskiwany przez „zmysł historyczny” autor nazywa „elementem politycznym”, a „wyspecjalizowany naukowy rozwój prawa jego elementem technicznym”²⁴. Jego historyzm ma zatem niejako podwójny wymiar — to historyzm polityczny lokowany w, jak to określał, „siedlisku prawa”, jakim jest opierana na historii wspólna świadomość narodu, oraz historyzm naukowy z prawem rzymskim w roli głównej, z jego „wyborną terminologią, która pozostaje w ścisłym związku z nauką”²⁵.

Roszczenie do ujmowania ustawy jako wewnętrznie spójnego wytworu legislacji, a w konsekwencji tego również roszczenie do jednolitego rozumienia przez prawników tekstu takiej ustawy — a więc dobrze nam dzisiaj znane ujęcie prawa jako systemu — miało czytelną genezę historyczno-polityczną oraz istotne — ale już do pewnego stopnia zaskakujące — konsekwencje dla samej nauki prawa. Jak pisze John M. Kelly:

wezwanie do badań historycznych niemieckiego prawa doprowadziło do specyficznie germańskiej historycznej nauki prawa [...] intensywnej prawniczej archeologii w prawie rzymskim [...], odsiewania nie tylko średniowiecznych, ale także Justyniańskich nawarstwień i odsłaniania rzymskich reguł okresu klasycznego [...]. Z tego podejścia wyłoniła się koncepcja *systemu* — bardziej odpowiadająca tym niemieckim prawnikom, którzy chcieli wesprzeć zjednoczenie, także prawne, ich podzielonego politycznie kraju, bowiem prawo późnego rzymskiego imperium również nabrało cech systemu stosowanego w wielu regionach²⁶.

Owych prawniczych archeologów zwykło się określać „pandektystami”, jako że skupiali uwagę przede wszystkim na *Digestach* (łaciński źródłosłów greckiej nazwy *Pandectae*).

²¹ K.F. von Savigny, *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, Warszawa 1964, s. 76.

²² *Ibidem*, s. 167–168.

²³ *Ibidem*, s. 83.

²⁴ *Ibidem*, s. 57.

²⁵ *Ibidem*, s. 56 i 70.

²⁶ J.M. Kelly, *Historia zachodniej teorii prawa*, Kraków 2006, s. 351–352.

W ten oto sposób dziewiętnastowieczny rozwój niemieckiej kultury prawnej doprowadził do powstania szkoły teoretyków prawa, których dzieło doprowadziło do pozytywizmu prawniczego²⁷ z dogmatyką prawa w roli dominującej, ze wszystkim dzisiaj dobrze nam znanymi atrybutami i słabościami tego nurtu (siatka autonomicznych pojęć prawniczych, metoda formalno-dogmatyczna, interpretacyjny formalizm, aksjologiczna, w tym polityczna neutralność nauki, ale też logiczna operacjonalizacja rozstrzygnięć orzeczniczych, sędziowska niezależność itp.). Po raz drugi na politycznym gruncie wyrosła, a na pewno znacząco się umocniła, apolityczna nauka prawa z dopasowaną do niej dydaktyką akademicką i odpowiednio ukształtowanymi postawami sędziowskimi i orzecznictwem. Ewolucja ta — bo termin „rewolucja” należałoby chyba jednak za Bermanem zarezerwować dla wydarzeń z XI wieku — była zresztą zjawiskiem szerszym, wykraczającym poza krąg niemieckiej kultury prawnej²⁸. Uwieńczeniem tego procesu było wejście w życie, z (skądinąd symboliczną) datą 1 stycznia 1900 roku, niemieckiego kodeksu cywilnego — ustawy z nielicznymi zmianami obowiązującej do dnia dzisiejszego. BGB ma zatem za sobą niełatwą, jednak zasadniczo udaną (przynajmniej w sensie zdolności przetrwania) próbę konfrontacji z najgroźniejszym bodaj spośród dwudziestowiecznych totalitaryzmów. Do niechlubnej listy Bermana „rewolucji narodowych przeszłości”, które usiłowały „nawet zniszczyć” europejską kulturę prawną można zatem dodać również „rewolucję” niemiecką z lat trzydziestych, a niemiecki BGB jako dowód, że ówczesna presja polityczna nawet jeśli nie wpłynęła na — używając słów Bermana — „odnowienie” tej przełomowej dla europejskiej kultury prawnej ustawy, to przynajmniej jej „nie zniszczyła”²⁹.

4.

Zintegrowana z pozytywizmem prawniczym kontynentalna teoria i dogmatyka prawa miały się w Europie w latach następnych (pomimo zrozumiałych różnic i napięć) całkiem dobrze. Dotyczy to przede wszystkim dogmatyki prawa. Sprawy zaszły nawet dalej. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku pojawia

²⁷ *Ibidem*, s. 351.

²⁸ Zbliżony, choć uwikłany oczywiście w swój lokalny kontekst historyczno-polityczny, proces Kelly odnotowuje również we Francji: „za przyczyną paradoksalnej ewolucji kultura prawna Francji zrazu zaproponowała objawienie doskonałości rozumu w nowym *Kodeksie cywilnym*, będący ostatnim słowem tradycji prawa natury, by skończyć na skrajnym pozytywizmie zwracającym uwagę na słowa i wolę prawodawcy jako jedyną podstawę zasadności prawa”. *Ibidem*.

²⁹ Natomiast nieco inaczej potoczyły się losy niemieckiej powojennej teorii prawa. Polityczna neutralność przekształciła się w zarzut obojętności, a nawet stwarzania warunków sprzyjających „prawnym” praktykom władz faszystowskich. Konsternacja prawniczych pozytywistów spowodowała, że teoria prawa w Niemczech została — jak ujął to A. Peczenik — „skolonizowana przez filozofię prawa Habermasa i socjologię Luhmanna. Ani jedna, ani druga nie wyrosła z potrzeb prawnika. Przyszły z zewnątrz”. A. Peczenik, *op. cit.*, s. 10.

się — za sprawą głównie Auliusa Aarnio, a życzliwie przyjęty również w polskiej literaturze teoretycznej — zapożyczony z metodologii przyrodoznawczej koncept „paradygmatu dogmatyki prawa”³⁰. W swoim źródłowym ujęciu (Thomas Kuhn) ów paradygmat miał obejmować środowiskowo akceptowany zestaw pojęć i teorii tworzących podstawy określonej nauki, otwierających drogę do rozwiązywania bardziej szczegółowych problemów badawczych podejmowanych w danej dyscyplinie. Odwołanie się do koncepcji paradygmatu — występującego później u Aarnio pod nazwą „matrycy interpretacyjnej” — wyrażać miało stabilność zastanych sposobów rozwiązywania przez dogmatykę prawa stawianych przed nią problemów badawczych, a ze względu na społeczną funkcję dogmatyki, również problemów praktycznych³¹. Jak ujmował to Aarnio, prawnicy, urzędnicy, a także obywatele potrzebują wiedzy o treści regulacji prawnych, a taka potrzeba może być zaspokajana tylko przez badania dogmatycznoprawne — to oznacza, że przede wszystkim z powodów społecznych „podstawowa matryca dogmatyka prawa jest stabilna”³². Zdaniem przywoływanego autora nie jest zatem uzasadnione oczekiwanie na zmiany paradygmatu dogmatyki prawa. Obserwowane zmiany, jeżeli już mają się dokonywać, to raczej wewnątrz podstawowej matrycy dyscyplinarnej, która jest interpretowana stosownie do zmieniających się społecznych oczekiwań. Natomiast zmiana zewnętrzna oznaczałaby *de facto* likwidację dogmatyki prawa, zastąpienie jej na przykład przez empiryczną socjologię³³.

Istotne dla omawianej problematyki jest to, że oczekiwanie stabilności standardów służących rozwiązywaniu kwestii społecznych pojawia się również po stronie współczesnych badaczy zajmujących się teorią (filozofią) polityki, jakkolwiek język, a tym samym pojęciowa klarowność tego postulatu jest daleko mniejsza aniżeli zazwyczaj u prawników. Na przykład Chantal Mouffe, jedna z najbardziej obecnie wpływowych lewicowych badaczek teorii demokracji — co interesujące, zwolenniczka inspirowanego poglądami Carla Schmitta społeczne-go podziału na „wrogów” i „przyjaciół” — widzi potrzebę istnienia mechanizmów stabilizujących z zewnątrz konflikty pomiędzy politycznymi „wrogami”.

³⁰ A. Aarnio, *On paradigm of legal dogmatics: Problems of scientific progress in legal research*, [w:] *Contemporary Conceptions of Law: Proceedings of the 9th World Congress, Basel 27.8.1979–1.9.1979*, red. P. Trappe, Wiesbaden 1982; *idem, Paradigms in legal dogmatics*, [w:] *Theory of Legal Science*, red. A. Peczenik, Dordrecht 1984; *idem, Reason and Authority. A Treatise on Dynamic Paradigm of Legal Dogmatics*, Aldershot 1997; J. Wróblewski, *Paradygmat dogmatyki prawa a prawoznawstwo*, [w:] *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, red. S. Wrótkowska, M. Zieliński, Poznań 1990; J. Leszczyński, *O niezmienności sposobu uprawiania dogmatyki prawa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 81, 2010.

³¹ J. Leszczyński, interpretując poglądy A. Aarnio, zauważa, że „niepowodzenia w zrekonstruowaniu zmian paradygmatu dogmatyki prawa spowodowane są tym, że dogmatyka prawa nie jest jedynie [...] dziedziną poznania, [ale] co najmniej w równym stopniu sferą działania praktycznego”. *Idem, O niezmienności sposobu...*, s. 125.

³² A. Aarnio, *Reason and Authority...*, s. 252.

³³ *Ibidem*.

Jak pisze, „najważniejszym zadaniem nowoczesnej demokratycznej polityki jest transformacja antagonizmu w agonizm”, a „celem polityki demokratycznej [...] powinno być stworzenie ogólnej ramy, dzięki której konflikty mogłyby przyjmować formę agonistycznej konfrontacji przeciwników, zamiast przejawiać się jako antagonistyczna walka wrogów”³⁴. Autorka nie pisze wprost o prawie jako składniku instytucji demokratycznych i potencjalnej płaszczyźnie konfrontacji politycznych przeciwników. Być może ma je na myśli, a jeżeli nie, to warto by jej podpowiedzieć, że takie ufundowane na zrębach dogmatyki prawa, użyteczne dla demokratycznej polityki medium już od czasów rzymskich istnieje — przynajmniej gdy chodzi o materię prawa prywatnego — z kontrydiktoryjną rozprawą sądową jako techniką organizacji i realizacji społecznych konfliktów. A skoro medium to ma za sobą udane konfrontacje z rozlicznymi wydarzeniami i konfliktami politycznymi przeszłości (i poddawane było weryfikacji pod wpływem takich wydarzeń), to może również współcześnie, w czasach tak zwanej późnej nowoczesności, będzie zdolne wypełniać takie zadanie. Warto przynajmniej spróbować. Aby jednak miało szansę tak się stać, nie wystarczą apele kierowane do badaczy nowoczesnej demokracji. Niezbędne wydaje się dokonanie pewnych adaptacyjnych zmian — a więc z zachowaniem rdzenia wypracowanego przez dogmatykę paradygmatu — również po stronie nauki prawa i praktyki sądowej. Dwie uwagi pod adresem prawa i prawników wydają się tu być szczególnie istotne.

Dogmatyka prawa i sądownictwo powinny mocniej kooperować z otoczeniem społecznym i otwierać się na zachodzące w nim zmiany technologiczne i kulturowe, w tym również polityczne. Postulat tego rodzaju badawczej otwartości i idące w ślad za nim oczekiwanie sędziowskiej wrażliwości nie są czymś nowym w nauce prawa, a przynajmniej w teorii prawa uprawianej w perspektywie problemowo obejmującej dogmatykę prawa i praktykę prawniczą. Badanie wielopłaszczyznowe, zastąpione w nowszej literaturze postulatem zewnętrznej integracji prawoznawstwa, to już niemal kanon rozprawiania w metodologii nauk prawnych. Rzecz zatem w jego realizacji w prawniczych „naukach szczegółowych” — tak nazywanych przez Zygmunta Ziemińskiego właśnie dlatego, aby podkreślić, że typowa problematyka dogmatyczno-prawna nie jest, a na pewno nie powinna być jedyną jaką zajmują się dziedzicowo wyspecjalizowane nauki prawne. Te „niedogmatyczne” segmenty budujące wiedzę i oceny prawnika przy rozwiązywaniu tradycyjnych problemów dogmatyczno-prawnych powinny ulegać zmianom pod wpływem impulsów docierających z społecznego otoczenia. Wyzwaniem nie jest zatem sam paradygmat dogmatyki prawa, ale potrzeba uwzględniania w jego ramach zmieniającej się wiedzy i ocen pochodzących ze środowiska społecznego³⁵. Wymagać to będzie odpowiednich zmian w akade-

³⁴ Ch. Mouffe, *Polityka bez przeciwnika*, [w:] *Paradoks demokracji*, przeł. W. Jach, Wrocław 2005, s. 133.

³⁵ Ziemiński pisze o „pozornej prostocie paradygmatu dogmatyki prawniczej”, który bierze się z „symplicyzującego obrazu dogmatyki jako realizującej swoje zadania poprzez zalgorytmizo-

mickiej i zawodowej edukacji prawniczej, zmierzających w stronę pogłębienia integracji obecnych programów nauczania z naukami społecznymi (historia, politologia, filozofia, socjologia, teoria kultury, itp.), co pozwoli rozszerzać horyzonty prawniczego postrzegania rzeczywistości. Jedynie wtedy dogmatyka prawa i orzecznictwo będą mogły nie tylko „przekształcać się” i „odnawiać” pod wpływem „politycznych przewrotów” i „rewolucji”, ale zdolne będą antycypować takie lub podobne wydarzenia i neutralizować je swoimi decyzjami. Profesorowie prawa, studenci i sędziowie powinni zatem z pożytkiem dla siebie — a przede wszystkim pełnionej roli społecznej — czytać również Schmitta czy Mouffe z ich politycznymi dystynkcjami na „wrogów” i „przyjaciół”. Mogą bowiem znaleźć się w towarzystwie tak identyfikowanych oponentów w salach wykładowych czy w salach rozpraw.

I jeszcze druga uwaga. Współczesne filozofie polityki, a wespół z nimi środowiska realnej polityki — z których płynie obecnie szczególnie ostra krytyka prawoznawstwa i sądownictwa — są zróżnicowane. Niebezpiecznie łączy je jednak fenomen politycznego radykalizmu, zarówno lewicowego (*vide: nurt critical legal studies*), jak i prawicowego (na przykład inspirowany Schmittem program *political theology*). Nurty te podobnie pozycjonują politycznego „wroga”, za jakiego uważają instytucje liberalnej demokracji, w tym naukę prawa i sądownictwo jako jej istotne części składowe. Przywołane wcześniej wydarzenia polityczne z XI i XIX wieku przebiegały i konstruktywnie kończyły się z doniosłym udziałem prawa i prawników. Obecnie jednak to sami prawoznawcy i instytucje, w ramach których działają (uniwersytety, sądy), stały się „wrogiem” przywołanych nurtów filozofii politycznej. To istotna różnica. Prawoznawcom i sądowym decydom należałoby w tej sytuacji zalecić postawę rozsądku, miarkowanej w duchu antycznego *fronesis* otwartości na światopoglądowe zamiany dyktowane przez filozofów polityki. Podejście takie zawsze miało w sobie walory uniwersalizujące i, przede wszystkim, tonujące atmosferę sporu politycznego. To jednak może nie wystarczyć. Akademicy i sędziowie powinni również podjąć wysiłek i skonfrontować zastany paradygmat swojej zawodowej dyscypliny/dziedziny z pewnymi istotnymi dla współczesnej filozofii politycznej roszczeniami.

Wrocławski filozof polityki Leszek Koczanowicz w ramach proponowanej przez siebie koncepcji tak zwanej niekonsensualnej demokracji stwierdza, że dialog społeczny nie ma już prowadzić do porozumienia. Jego wartość polegać ma natomiast na szansie, jaką stwarza dla lepszego rozumienia się stron

wane wykonywanie reguł [...]”. I dodaje: jakkolwiek „terminologia i aparatura pojęciowa prawa, niektóre podstawowe konstrukcje myślowe, zarysy ogólne niektórych instytucji prawnych dziedziczone są z formacji na formację [...] [to jednak] w toku tej sukcesji ulegają [...] zmianom”. Dlatego powstaje potrzeba uwzględniania „odmienną wiedzy o sprawach społecznych” i „odmiennego systemu ocen [...]”. „Różnica leży w przyjmowanych systemach wartości, a nie w samym przez się paradygmacie metodologicznym rozstrzygania problemów dogmatycznych”. *Idem, Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych*, Warszawa 1983, s. 73, 87).

sporu³⁶. Wiąże się to z nieusuwalną naturą antagonizmów społecznych współczesnej praktyki demokratycznej. Odnosząc twierdzenie powyższe do interesującej nas problematyki, w niekonsensualnej demokracji proces prawny, ma być forum ekspresji pluralistycznych wartości, „medium umożliwiając[ym] poprawę rozumienia, a nie sposób dochodzenia do konsensu [...] czy [tym bardziej] rozstrzygni[a] sporów”³⁷. Mamy zatem ważne rozwinięcie przywołanej wcześniej tezy Mouffe. Sala sądowa powinna stać się miejscem, które pozwoli przekształcić nieusuwalny społeczny antagonizm pomiędzy wrogami w relację agonistyczną między przeciwnikami — jak nazywa to belgijska filozofka demokracji — „w paradoksalny sposób określanymi jako »przyjaźni wrogowie«, a zatem jako osoby będące przyjaciółmi, bowiem dzielą wspólną symboliczną przestrzeń, lecz które są również wrogami, gdyż chcą ją organizować inaczej”³⁸.

W cytacie tym znajdujemy dwie wiadomości dla prawnika: dobrą, jaką jest użyteczność, a nawet szacunek do wspólnej przestrzeni, jaką może stwarzać sąd (prawo, proces prawny), oraz złą — dla sporów politycznych sąd nie jest miejscem porozumienia, a tym bardziej władczego rozstrzygnięcia sporów, lecz jedną z wielu płaszczyzn politycznej ekspresji. Jednak i ta zła wiadomość ma dla prawnika wartość: (i) edukacyjną, gdyż uświadamia mu istnienie i wagę konfliktów politycznych, konfrontuje dotychczasowe pojmowanie jego roli zawodowej z politycznością — z różnymi, w tym politycznymi, motywacjami uczestników sporów sądowych oraz z takimiż skutkami ewentualnych sądowych rozstrzygnięć; oraz (ii) praktyczną (pragmalingwistyczną), ponieważ daje prawnikowi świadomość odmiennych idiomów, w ramach których działają politycy i prawnicy, uczestniczenia każdego z tych środowisk w innej — jak nazywał to Ludwig Wittgenstein — „grze językowej”, grze w inny sposób racjonalizowanej i inaczej organizowanej. Dla polityka będzie to pragmatyczna orientacja na samo działanie (co nazywane bywa niekiedy „postpolityką”). Dla prawnika jest to apragmatyczna orientacja na rezultat, z rozstrzygającym spór wyrokiem w funkcji wiodącej. A jeśli tak, to — podobnie jak skonfliktowani politycy — również profesorowie prawa i sędziowie mają „prawo” do tego, aby „symboliczna przestrzeń”, jaką stwarza prawo, była „organizowana inaczej” niż to sobie wyobrażają teoretycy polityki i politycy. To nie może się zmienić, jeżeli oczywiście chcemy zachować dotychczasowe role społeczne dogmatyki prawa, sądów i urzędów. Gdyby zmiany zaszły, byłaby to rewolucja polityczna o skutkach dla kultury prawnej daleko wykraczających poza przywołane w niniejszym tekście wydarzenia z XI i XIX wieku.

³⁶ L. Koczanowicz, *Polityka dialogu*, Warszawa 2015.

³⁷ *Ibidem*, s. 197.

³⁸ Zob. Ch. Mouffe, *op. cit.*, s. 33.

Bibliografia

- Aarnio A., *On paradigm of legal dogmatics: Problems of scientific progress in legal research*, [w:] *Contemporary Conceptions of Law: Proceedings of the 9th World Congress, Basel 27.8.1979–1.9.1979*, red. P. Trappe, Wiesbaden 1982.
- Aarnio A., *Paradigms in legal dogmatics*, [w:] *Theory of Legal Science*, red. A. Peczenik, Dordrecht 1984.
- Aarnio A. *Reason and Authority. A Treatise on Dynamic Paradigm of Legal Dogmatics*, Aldershot 1997.
- Berman H.J., *Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*, Cambridge, MA 2003.
- Berman H.J., *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1995.
- Grzybowski K., *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 8, 1956.
- Kantor-Kozdrowicki P., *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 7, 2018, nr 1.
- Kelly J.M., *Historia zachodniej teorii prawa*, Kraków 2006.
- Koczanowicz L., *Polityka dialogu*, Warszawa 2015.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988.
- Leszczyński J., *O niezmienności sposobu uprawiania dogmatyki prawa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 81, 2010.
- Leszczyński J., *O pewnej (rewolucyjnej) hipotezie Harolda J. Bermiana — prawo i nauka w średniowieczu*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica” 75, 2015.
- Mouffe Ch., *Polityka bez przeciwnika*, [w:] *Paradoks demokracji*, przeł. W. Jach, Wrocław 2005.
- Nowak L., *Spór o definicje legalne a sposób „pojmowania prawodawcy”*, „Państwo i Prawo” 1969, nr 3.
- Ogurek A., Olszewski B., *Dzieje niemieckiej myśli prawa cywilnego do końca XIX wieku*, [w:] *Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego*, red. M. Sadowski, P. Szymaniec, Wrocław 2012.
- Peczenik A., *Stan obecny teorii i filozofii prawa w krajach zachodnich*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, red. J. Stelmach, Kraków 2003.
- Savigny K.F., *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, Warszawa 1964.
- Southern R.W., *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Harmondsworth 1970.
- Tellenbach G., *Church, State, and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, London 1959.
- Wróblewski J., *Paradygmat dogmatyki prawa a prawoznawstwo*, [w:] *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, red. S. Wronkowska, M. Zieliński, Poznań 1990.
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2002.
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980.
- Ziemiński Z., *Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych*, Warszawa 1983.
- Zirk-Sadowski M., *Prawo a uczestniczenie w kulturze*, Łódź 1998.

JOANNA HELIOS

ORCID: 0000-0003-3571-1665

Uniwersytet Wrocławski

joanna.helios@uwr.edu.pl

Edukacja autorytarna. O przemocy symbolicznej w szkole

Słowa kluczowe: edukacja autorytarna, przemoc symboliczna, instytucja totalna, kultura, Pierre Bourdieu.

AUTHORITARIAN EDUCATION: ON SYMBOLIC VIOLENCE AT SCHOOL

Abstract

The aim of this article is to reflect on education and the school system in the context of authoritarianism and symbolic violence. The subject reflection is based on two mental trails. The first shows that culture justifies symbolic violence at school. The second, however, treats symbolic violence in education as a manifestation of the school's activity as a total institution.

Keywords: authoritarian education, symbolic violence, total institution, culture, Pierre Bourdieu.

Szkoła jest jednym ze źródeł przemocy wobec dzieci i młodzieży, obszarem przemocy symbolicznej. Równocześnie szkoła to znaczące środowisko w życiu dziecka¹. Instytucje edukacyjne wdrażają i utrwalają formy przemocy symbolicznej, która tym sposobem staje się przemocą „nierozpoznaną”, elementem współtworzącym światopogląd i praktykę życia codziennego². Mamy mocno zakorzenioną tradycję edukacyjną, która generuje określony styl pracy — podawczy, bardzo

¹ K. Dojwa, *Przemoc wśród nieletnich*, [w:] *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepaniak, J. Wawrzyniak, Łódź 2008, s. 73.

² D. Grzonka, *Metafory i performance przemocy — konflikty społeczne i przemoc w świetle rozważań współczesnych teoretyków nauk społecznych*, „Państwo i Społeczeństwo” 14, 2014, nr 2, s. 32.

autorytarny, spychający aktywność i inicjatywę intelektualną dziecka na margines³. Sama szkoła bywa określana jako instytucja o charakterze raczej autorytarnym⁴. W teoriach konfliktu szkoła jest instytucją społecznie wytworzoną, umacniającą tych, którzy mają władzę. Ponadto nadal jest traktowana jako domyślny element struktury (przez strukturę wygenerowany), a logiką swojej organizacji (kulturowo określonej) wpływa na sposób myślenia i działania jednostek. Metody dydaktyczne i programy szkoły są poddawane analizie celem sprawdzenia, czy szkoła rzeczywiście wspomaga rozwój jednostki i uczy ją analitycznego i krytycznego myślenia, czy jednak nadal jest narzędziem utrzymywania władzy i fałszywej obiektywizacji istniejącej struktury społecznej⁵. W kulturach, w których ludzie starają się unikać niepewności, istnieje silna aprobata społeczeństwa dla autokratycznych metod podejmowania decyzji⁶.

W związku z tym, celem niniejszego szkicu jest refleksja nad edukacją i systemem szkolnym w kontekście autorytaryzmu i przemocy symbolicznej. Przedmiotowa refleksja oparta jest na dwóch tropach myślowych. Pierwszy pokazuje, że kultura uzasadnia przemoc symboliczną w szkole. Z kolei drugi przedstawia przemoc symboliczną w edukacji w kontekście przejawu działania szkoły jako instytucji totalnej.

1.

Pierre Bourdieu mówi o tak zwanej antynomii dominacji, polegającej na tym, że gdy zdominowany sprzeciwia się systemowi szkolnemu w działaniach wyrotnych lub niekiedy odbieranych jako przestępcze, wyklucza się automatycznie z systemu i zaczyna więzić w losie zdominowanego. Natomiast kiedy postępuje przeciwnie, akceptując asymilację i przyswajając kulturę oficjalną (szkolną), zostaje pozyskany przez instytucję i tym samym afirmuje swoje podporządkowanie. Zarówno fikcja mówiąca o jedności świata społecznego, jak i fikcja mówiąca o jego niezmienności utwierdzają jednocześnie zdominowanych w podporządkowaniu, a panujących w dominacji. Bourdieu mówi o „nierozpoznawaniu”, ponieważ uznaje, że przemoc dokonuje się dokładnie tam, gdzie się jej za przemoc nie uznaje, gdzie się przemocy w ogóle nie dostrzega, gdzie nie pada nawet podejrzenie o przemoc, gdzie widzi się nawet konsens i pokojowe współistnienie. Przemoc symboliczna, charakterystyczna dla systemu oświaty, opiera

³ D. Obidniak, *Pozwólmy dzieciom myśleć. Z Mirosławem Dąbrowskim rozmawia Dorota Obidniak*, [w:] *Edukacja. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2013, s. 86.

⁴ P. Sadura, *Marzy mi się inna rozmowa o szkole*, [w:] *Edukacja. Przewodnik Krytyki Politycznej*, s. 9.

⁵ E. Januszewska, *et al.*, *W poszukiwaniu teorii szkoły*, „Pedagogika Społeczna” 14, 2015, nr 3 (57), s. 9.

⁶ I. Hłowiecka-Tańska, *Czas na emocje i chaos*, „Psychologia” 2015, nr 2, s. 77–79.

się na akceptacji zespołu podstawowych, przedrefleksyjnych założeń. Podmioty (w szkole uczniowie) przyjmują świat jako zrozumiały sam przez się, to znaczy nie kwestionują jego zasadności, uznając go za naturalny lub zgodny z naturalnym porządkiem rzeczy⁷.

Dla Pierre'a Bourdieu każdy system oświaty jest systemem przemocy symbolicznej. W toku edukacji dzieciom narzucane są niejawnie sposoby rozumienia i interpretacje przekazów symbolicznych grupy dominującej. Niejawność ta nie jest wynikiem intencjonalnych działań organizatorów praktyki edukacyjnej, może być natomiast konsekwencją niezdawania sobie sprawy z takiej formy przemocy. W związku z tym przemoc symboliczna jest obecna w codziennej praktyce edukacyjnej i odgrywa istotną rolę w procesie wychowania i nauczania, a także pełni ważną funkcję w kształtowaniu osobowości dziecka oraz utrzymaniu ciągłości kulturowej. W przekazie kulturowym ważną rolę odgrywają instytucje oświatowe, w których następuje proces reprodukcji systemu. Proces wychowania i nauczania, jednakowy dla wszystkich grup społecznych staje się zatem miejscem i elementem przemocy symbolicznej⁸, sama zaś przemoc symboliczna dokonuje się tam, gdzie się jej za przemoc nie uważa. Dzięki przemocy symbolicznej w instytucjach edukacyjnych reprodukowane są przede wszystkim: wiedza, relacje społeczne i wzorce kultury.

Mechanizm przemocy jest ugruntowany przez strukturę władzy⁹. Sam mechanizm awansu szkolnego jest aspektem realizacji przemocy symbolicznej¹⁰. Proces instytucjonalnej segregacji dokonującej się w szkołach, zwłaszcza dawniej, bazował na nieustającej manifestacji kulturowego dystansu, przede wszystkim w formie uczniowskiego języka opanowanego i używanego przez uczniów. Sposób użycia języka w szkole odzwierciedlał behawioralne oczekiwania w stosunku do uczniów, opierające się na wysokiej kulturze, która identyfikowana była — zdaniem Bourdieu — z klasą wyższą. Zatem „bycie dobrym” nie dla wszystkich oznaczało to samo, ponieważ przekaz wiedzy był zawsze bardziej zrozumiały tylko dla części uczniów. Nauczyciele nie żądali od uczniów jedynie stosowania gramatycznie poprawnej mowy i imponująco bogatego słownictwa. Oczekiwali osobowości kreowanej za sprawą mowy. Nauczyciele tylko teoretycznie dążą do osiągania najlepszych wyników ze wszystkimi uczniami — tak naprawdę ich działania opierają się na odtwarzaniu historii ich własnych relacji z „najlepszą” kulturą. Nauczyciele w wyniku własnej edukacji zostali już niejako „ewolucyjnie” obciążeni założeniem o jakościowej dominacji kultury klasy

⁷ P. Dybel, S. Wróbel, *Granice polityczności. Od polityki emancypacji do polityki życia*, Warszawa 2008, s. 232–233.

⁸ Por. U. Eco, *Rakiem. Gorąca wojna i populizm mediów*, Warszawa 2007, s. 116 n.

⁹ M. Kosiorek, *Przemoc symboliczna w edukacji*, [w:] *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepanik, J. Wawrzyniak, Łódź 2008, s. 49–50.

¹⁰ P. Ciołkiewicz, *Przemoc symboliczna i telewizja. Kilka uwag na marginesie rozważań Pierre'a Bourdieu o panowaniu dziennikarstwa*, „Media, Kultura, Społeczeństwo” 2000, nr 1, s. 210.

wyższej. Bourdieu twierdził, że tacy nauczyciele będą dążyć do nagradzania „dobrych” uczniów, czyli pochodzących z „kulturalnej” rodziny, oraz „karania” tych, którzy mogą uczyć się kultury jedynie w szkole. Nauczycielskie zaangażowanie w odkrywanie „najlepszych” prowadzi głównie do odkrywania na nowo nie tyle najlepszych intelektualnie jednostek, co najlepszych kulturowo. Szkoła jako instytucja ma za zadanie „wytwarzać” ludzi, którzy będą gotowi zająć przygotowywane dla nich pozycje, a w ten sposób również „odtworzyć” podziały struktury społecznej. Szkoły mają również autoreprodukować swe zdolności „powielająco-odtworzące”, tak by „dowodzący” nie musieli nieustannie kontrolować jakości reprodukcyjnych zdolności tych instytucji. W oczekiwaniu nauczycieli, nauka powinna stać się obiektywnym medium, za sprawą którego dziecko wyrabiałoby własną tożsamość oraz które „rządziłoby” dziecięcą relacją ze światem innych. Poza przyswajaniem wiedzy szkolnej, w grę wchodzi również naukowa orientacja w kierunku „kulturalnego życia”, jako formy pewnego dopełnienia, połączona z jednoczesnym uznaniem zalegitymizowanej kultury. Szkolny świat kulturowych dystynkcji, „dobrego smaku” i erudycji, wymaga, by dziecko rozpoznało swoje miejsce w klasie, do której trafiło. Dziecko w klasie jest „modelowane” na podstawie założenia, że jego rodzina już zajmuje określoną przestrzeń społeczną, w której określone dystynkcje są sposobem na życie i mają stać się dzięki procesowi edukacji udziałem dziecka¹¹.

Pierre Bourdieu wskazał na kapitał kulturowy, który zawiera całość dóbr symbolicznych i istnieje w trzech stanach czy postaciach. Po pierwsze jako kapitał inkorporowany wcielony, zinternalizowany, czyli wiedza, tworząca trwałe dyspozycje jednostki — kompetencję. Przejawia się w formie kompetencji w jakiejś dziedzinie, poprawnym używaniu języka, znajomości konwencji, orientacji w świecie społecznym. Po drugie — kapitał zobjektywizowany, czyli dziedzictwo kulturowe (obrazy, książki, instrumenty, maszyny, itp.). Trzecią postacią jest kapitał zinstytucjonalizowany poprzez uznanie społeczne — tytuły, dyplomy, zwycięstwa w konkursach. „Społeczne” w tym przypadku oznacza raczej państwowe nadawanie statusu (magistra, profesora, urzędnika państwowego). Kapitał kulturowy nie podlega prostemu i pełnemu dziedziczeniu; wymaga indywidualnego wysiłku, długotrwałej pracy agenta (podmiotu) zmierzającej do „inkorporacji”, to znaczy internalizacji norm i umiejętności. Kapitał kulturowy jest wyraźnie powiązany z kapitałem ekonomicznym. Stanowi przejaw jego konwersji, pozwala na ukazanie nierówności społecznych w systemie edukacyjnym. Wyniki szkolne i sukcesy szkolne uczniów z różnych klas społecznych oraz ich frakcji są wyraźnie skorelowane z kapitałem kulturowym tych klas i frakcji (a nie wyłącznie z talentem i pracowitością jednostkową). System szkolny powiela, a nawet zaostrza nierówności kulturowe wynikające z odmiennych rodzinnych

¹¹ S. Hinc, *Pierre Bourdieu o edukacji i społeczeństwie oraz reprodukcji kulturowej*, „Przełęcz Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2009, nr 3, s. 15–17.

kapitałów kulturowych. Pozwala na dziedziczenie dominującej pozycji społecznej i reprodukcję struktury klasowej w kolejnych pokoleniach. Socjalizacja wtórna utrzymuje nierówności wynikające ze zróżnicowania środowisk socjalizacji pierwotnej¹².

Szkoła jest jednym z pól w socjologii przestrzeni społecznych Bordieu. W wielokulturowej szkole można mówić o dominacji i monopolizacji kapitału kulturowego, jakie wnosi grupa większościowa w stosunku do całkowicie odmiennych habitusów¹³, nielicznie reprezentowanych przez przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych stanowiących podmioty szkolne w placówkach edukacyjnych. Przyjmuje się, że szkoła nie jest instytucją, która może wyrównywać różnice w społecznie ustanowionej naturze, wynikającej z przynależności do określonej mniejszości narodowej czy etnicznej, a nawet nie powinna o to zabiegać. Różnorodność kulturowa podmiotów edukacyjnych stanowi o bogactwie habitusów. Tym samym kreuje nowe pola ścierania się i wzajemnych społeczno-kulturowych konfrontacji. Z żadnej strony nie powinna mieć miejsca symboliczna przemoc, będąca formą narzucania dominującej kultury i tworzenia szkolnego habitusu, w której mniejszość ulega szkolnej dominacji i kulturowej supremacji większości. Edukacja bywa porównywana do taśmy produkcyjnej. Najwcześniej wysadza tych z warstw niższych, a ci z wyższych docierają do jej końca¹⁴.

2.

System szkolny jest określany jako totalny z uwagi na to, że cele edukacji, treści nauczania i organizacja szkoły są projektowane centralnie. Procesami sprawowania władzy nad dzieckiem są poniekąd reguły i system oceniania. Nauczyciel dysponujący władzą ma formalne przyzwolenie na to, by nie tylko wskazywać dziecku, co i jak ma robić, ale także oceniać jakość jego wytworów, realizację zadań oraz zachowanie. Przejawem przemocy symbolicznej w instytucjach edukacyjnych jest aranżacja przestrzeni, w której znajdują się strefy wydzielone dla uczestników procesu edukacyjnego, wyznaczone na podstawie struktury wiedzy, władzy i dominacji. W sferze organizacji pracy edukacyjnej przemoc symboliczna przejawia się w wielu aspektach. Pierwszym z nich jest stosowanie przez władze oświatowe przemocy symbolicznej wobec nauczycieli, których działania wyznaczane są przez różnego rodzaju trendy i tendencje w pedagogice oraz

¹² A. Matuchniak–Krasuska, *Koncepcja habitusu u Pierre'a Bourdieu*, „Hybris” 2015, nr 31, s. 99–100.

¹³ Por. R. Sojak, *Paradoks antropologiczny. Socjologia wiedzy jako perspektywa ogólnej teorii społeczeństwa*, Wrocław 2004, s. 191–195.

¹⁴ B. Dobrowolska, *Transmisja i reprodukcja wartości kulturowych w szkole na przykładzie wybranych mniejszości narodowych i etnicznych a kontekst społeczny. Elementy założeń teorii Pierre'a Bourdieu i Basila Bernsteina*, „Edukacja Kulturowa” 2018, nr 1 (8), s. 92–93.

psychologii, sytuację polityczną i gospodarczą kraju, tradycje itp. Każdy nauczyciel jest urzędnikiem państwowym. W związku z tym nauczyciel zobowiązany jest do zgodnej z aktualnie obowiązującymi celami wychowania realizacji polityki oświatowej państwa. Proces wychowania i nauczania organizuje on w sposób zgodny z oczekiwaniami społeczeństwa.

Drugim przejawem przemocy symbolicznej jest narzucanie nauczycielom określonej struktury pracy i jej koncepcji. Przemoc symboliczna w edukacji stanowi podstawowy czynnik legitymizujący i petryfikujący istniejącą hierarchię oraz społeczne relacje dominacji–podporządkowania¹⁵. Typ władzy nad jest wpisany w system szkolny. Polega na tym, że „władca” wie lepiej, co jest dla „podwładnych” lepsze, czego chcą, według jakich norm i wartości mają funkcjonować. Władza nad stanowi podstawę przedmiotowego traktowania jednostek, których status zostaje zredukowany do kategorii rzeczy, które można „przestawiać” zgodnie z zamysłem sprawujących władzę. Centralną zasadą jest posłuszeństwo i poszanowanie dla hierarchicznych struktur. W szkole uczeń pozostaje trybikiem w maszynie systemu edukacji, nie ma tu miejsca na poszukiwanie wiedzy, znajdowanie własnych, niepowtarzalnych dróg, rozwiązań napotykanych problemów. Rzeczywistości przedstawianej przez nauczycieli muszą być nadane te same znaczenia — to oni decydują, jakie pytania powinny być zadane i jakich na nie należy udzielać odpowiedzi. Uczniom narzucane są konkretne wizje świata, zgodnie z kulturą akceptowaną przez dysponujących władzą (dyrektor, nauczyciele). Uczniowie nawet gdy nie zgadzają się z narzucanymi interpretacjami zastanej rzeczywistości, przyjmują postawę obronną, „na przeczekanie”. Starają się trafnie interpretować oczekiwania nauczycieli i odpowiednio zgodnie z ich oczekiwaniami reagować na wymagania (interpretowanie lub konstruowanie wypowiedzi zgodnie z zasadą „co autor-nauczyciel miał na myśli”)¹⁶.

Szkoła buduje bariery pomiędzy uczniami oraz często posługuje się stereotypami. Narzuca kulturę, wiedzę, język, wzorce zachowań, jest miejscem stygmatyzowania uczniów i tworzenia nierówności szans życiowych. Także hierarchiczność struktury systemu wychowawczego szkoły i związana z tym nierówność władzy odznaczająca się przypisywaniem sobie przez nauczycieli i dyrekcję prawa do posiadania monopolu na wiedzę, jest istotnym składnikiem przemocy stosowanej przez szkołę. Nauczyciele — często postrzegani jako pedagogiczne autorytety w dziedzinie — czasami prowadzą między sobą „ukryty program”, którego istotą zdaje się być wychowanie do zaakceptowania przemocy symbolicznej jako immanentnej i nieodłącznej właściwości świata. W szkole nie tylko zdobywamy wiedzę — uczymy się również zachowań poddawania się bez sprzeciwu mechanizmowi manipulacji, czyli przemocy symbolicznej. Bardzo często stygmatyzowany przez nauczycieli uczeń jako „mniej zdolny”, „leniwy”, wraz

¹⁵ *Ibidem*, s. 51–53.

¹⁶ A. Suchocka, *Przemoc symboliczna jako element ukrytego programu kształcenia polskiej szkoły*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 52, 2011, nr 4 (187), s. 296–297.

z wiekiem dostosowuje się do etykiety, jaką narzucili mu nauczyciele, i nie realizuje swoich ambicji¹⁷.

Nauczyciele różnicują uczniów ze względu na płeć, także status majątkowy. Segregacja przyczynia się do wykluczenia uczniów o stygmatyzujących cechach z życia klasy i szkoły¹⁸. Nauczyciele sprawują władzę najbardziej subtelna, a więc najbardziej niebezpieczną. Jest to mikrowładza, rozproszona i mało uchwytna, nad szczegółami, mikroelementami życia codziennego. Mechanizm użycia przewagi i dominacji, autorytetu i przemocy pozwala prowadzić do usprawiedliwienia (w oczach podmiotu) istniejących stosunków siły i nierówności, ale może też być sam z siebie usprawiedliwiony wtedy, gdy ten przymus sprzyja korzystnym stanom rozwojowym jednostki i grup społecznych¹⁹. W środowisku szkolnym nie tylko dzieci z „deficytami”, niepełnosprawne czy pochodzące z rodzin ubogich traktowane są jako „Inne”, czyli w pewnym sensie wykluczone ze środowiska szkolnego, grupy klasowej. „Inność” w szkole wiąże się z różnicami rozwojowymi, w tym intelektualnymi. Zatem nawet dziecko zdolne, jako mające specjalne potrzeby edukacyjne, jest traktowane jak ciężar i kłopot polskiej szkoły, przysparzający nadmiaru pracy swoim nauczycielom. W szkole „wygodniej” jest takich dzieci nie zauważać. Autorytarny²⁰, rutynowy w działaniu i zatrzwożony o własny prestiż nauczyciel może sklasyfikować ucznia zdolnego jako gadatliwego, bezczelnego lub krnąbrnego. Wszelkie rozbieżności w górę lub w dół od średniej postrzegane są jako kłopotliwa „Inność”²¹.

Podsumowanie

W sferze działań edukacyjnych szkoła traktuje ucznia poniekąd jako depozytariusza odwiecznej niedoskonałości. Może nią być niewiedza, lenistwo czy brak dyscypliny. Dydaktykę postrzega się jako naukę o manipulowaniu uczniowską uwagą. Służy temu teoria wychowania, czyli nauka o skutecznej przemocy symbolicznej do osiągnięcia celów uznanych za dobre i pożądane. Szkoła jest tak naprawdę bezdomna i zawsze „przykleja się” do zastanej i wypróbowanej przestrzeni konstruującej niezbędną hierarchiczność oraz relacje „nad–pod”, rzadziej

¹⁷ K. Niedobeca, *Przemoc symboliczna — mit czy rzeczywistość?* <http://wiecjestem.us.edu.pl/przemoc-symboliczna-mit-czy-rzeczywistosc> (dostęp: 20.02. 2020).

¹⁸ A. Suchocka, *op. cit.*, s. 299.

¹⁹ J. Buława-Hałas, *Władza symboliczna terapeutów osób autystycznych*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, nr 6, s. 76–78.

²⁰ Nauczyciel autokratyczny — wydaje polecenia i wskazówki oraz udziela pochwał lub nagan. U. Szuścik, *Rysunek dziecka a jego rozwój*, [w:] *Oblicza edukacji szkolnej i przedszkolnej*, red. J. Andrzejewska, B. Bilewicz- Kuźnia, Lublin 2020, s. 106–107.

²¹ M. Gierczak-Borkowska, *Dlaczego nie pasuję właśnie tutaj...? Dziecko zdolne — Inny w systemie edukacji*, [w:] *Społeczeństwo wobec Innego. Kategoria Innego w naukach społecznych i życiu publicznym*, red. L. Dziewięcka-Bokun, A. Śledzińska-Simon, Toruń 2010, s. 185–188.

zaś “od–do”²². To przejaw jednego z założeń autorytaryzmu: że dziecko można dowolnie modelować, a proces jego edukacji i wychowania polega jedynie na takim organizowaniu jego przestrzeni i aktywności, w których będzie trenowało wypełnianie z góry mu narzuconych życiowych ról²³. Stąd duże zainteresowanie alternatywnymi formami edukacji (edukacja domowa czy demokratyczna).

Bibliografia

- Buława-Halasz J., *Władza symboliczna terapeutów osób autystycznych*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, nr 6.
- Ciołekiewicz P., *Przemoc symboliczna i telewizja. Kilka uwag na marginesie rozważań Pierre’a Bourdieu o panowaniu dziennikarstwa*, „Media, Kultura, Społeczeństwo” 2000, nr 1.
- Dobrowolska B., *Transmisja i reprodukcja wartości kulturowych w szkole na przykładzie wybranych mniejszości narodowych i etnicznych a kontekst społeczny. Elementy założeń teorii Pierre’a Bourdieu i Basila Bernsteina*, „Edukacja Kulturowa” 2018, nr 1 (8).
- Dojwa K., *Przemoc wśród nieletnich*, [w:] *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepanik, J. Wawrzyniak, Łódź 2008.
- Dybel P., Wróbel S., *Granice polityczności. Od polityki emancypacji do polityki życia*, Warszawa 2008.
- Eco U., *Rakiem. Gorąca wojna i populizm mediów*, Warszawa 2007.
- Gierczak-Borkowska M., *Dlaczego nie pasuję właśnie tutaj...? Dziecko zdolne — Inny w systemie edukacji*, [w:] *Społeczeństwo wobec Innego. Kategoria Innego w naukach społecznych i życiu publicznym*, red. . Dziewiecka-Bokun, A. Śledzińska-Simon, Toruń 2010.
- Grzonka D., *Metafory i performance przemocy — konflikty społeczne i przemoc w świetle rozważań współczesnych teoretyków nauk społecznych*, „Państwo i Społeczeństwo” 14, 2014, nr 2.
- Hinc S., *Pierre Bourdieu o edukacji i społeczeństwie oraz reprodukcji kulturowej*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2009, nr 3.
- Howiecka-Tańska I., *Czas na emocje i chaos*, „Psychologia” 2015, nr 2.
- Januszewska E., Kulesza M., Kwiatkowski M., Odrowąż-Coates A., Perkowska-Klejman A., Wiatr M., *W poszukiwaniu teorii szkoły*, „Pedagogika Społeczna” 14, 2015, nr 3 (57).
- Kosiorek M., *Przemoc symboliczna w edukacji*, [w:] *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepanik, J. Wawrzyniak, Łódź 2008.
- Matuchniak-Krasuska A., *Koncepcja habitusu u Pierre’a Bourdieu*, „Hybris” 2015, nr 31.
- Nalaskowski A., *Edukacja. Korzenie — źródła — narracje*, Kraków 2017.
- Niedobbecka K., *Przemoc symboliczna — mit czy rzeczywistość?* <http://wiecjestem.us.edu.pl/przemoc-symboliczna-mit-czy-rzeczywistosc> (dostęp: 20.02. 2020).
- Obidniak D., *Pozwólmy dzieciom myśleć. Z Mirosławem Dąbrowskim rozmawia Dorota Obidniak*, [w:] *Edukacja. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2013.
- Sadura P., *Marzy mi się inna rozmowa o szkole*, [w:] *Edukacja. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2013.
- Sojak R., *Paradoks antropologiczny. Socjologia wiedzy jako perspektywa ogólnej teorii społeczeństwa*, Wrocław 2004.

²² A. Nalaskowski, *Edukacja. Korzenie — źródła — narracje*, Kraków 2017, s. 73–75.

²³ Z.A. Żuczowska, *Od autorytaryzmu do pedagogiki humanistycznej — polskim nauczycielom brakuje treningu umiejętności prowadzenia dialogu z dziećmi*, „Studia z Teorii Wychowania. PAN” 2012, nr 3/1 (4), s. 208.

- Suchocka A., *Przemoc symboliczna jako element ukrytego programu kształcenia polskiej szkoły*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 52, 2011, nr 4 (187).
- Szuścik U., *Rysunek dziecka a jego rozwój*, [w:] *Oblicza edukacji szkolnej i przedszkolnej*, red. J. Andrzejewska, B. Bilewicz-Kuźnia, Lublin 2020.
- Żuczowska Z.A., *Od autorytaryzmu do pedagogiki humanistycznej — polskim nauczycielom brakuje treningu umiejętności prowadzenia dialogu z dziećmi*, „Studia z Teorii Wychowania. PAN” 2012, nr 3/1 (4).

PRZEMYSŁAW KACZMAREK

ORCID: 0000-0002-3436-4043

Uniwersytet Wrocławski

przemyslaw.kaczmarek@uwr.edu.pl

Teatralność procesu sądowego: kilka uwag o profesjonalizmie*

Słowa kluczowe: proces sądowy, teatr, prawnik, sędzia, profesjonalizm, moralność instytucjonalna, totalność.

The theatricality of the court trial: A few remarks on professionalism

Abstract

The aim of the paper is to answer the question: what image of a professional role does the vision of a court trial as a theatre contain? In carrying out such a task, first of all, I will present the reasons that justify comparing the theatrical practice to a court hearing. When carrying out this procedure, I will pay attention to the concept of role, the ritualization of activities, the architecture of space, and functions of the role performers' clothing. From these findings, a dramatical vision of a court trial emerges, modelled on a theatrical performance. It assumes that the performing of a role by the actor and the judge or the lawyer is largely defined by factors external to the interpreter. Such an approach to the exercise of the profession can be related to the dramatic vision of the role in Erving Goffman's theatrical metaphor. In this perspective, it is assumed that exercising a role is a performance that can lead to two images of the professional ethos. They are characterized by an attitude of identification with the role and an instrumental distance to the profession. I intend to question both of these views. By carrying out this task, I will show that presenting a court trial as a theater does not have to assume the image of a judge, a lawyer whose task is to develop the ability to adapt to the rules of the profession and faithfully reproduce them in the cases under consideration. In presenting this position, I use the findings of theatrologist Jerzy Grotowski and the anthropological research of Victor Turner, focusing on the idea of liminality.

Keywords: court trial, theatre, lawyer, judge, professionalism, institutional morality, totality.

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki nr 2020/37/B/HS5/00297.

Wprowadzenie

Tytuł niniejszego artykułu nawiązuje do diagnozy Ervinga Goffmana, według której życie codzienne przypomina spektakl teatralny¹. W myśl tej diagnozy człowiek jest społecznym aktorem, który na scenie, jaką jest życie codzienne, odgrywa role. Dla wyłaniającego się z odgrywanych ról porządku społecznego ważne są scenariusze, które wyznaczają ramy dokonywanych interakcji, powodując jednocześnie, że jesteśmy w pewnym stopniu aktorami. Ustalenia te zostały zaadoptowane do badania różnych praktyk społecznych, w tym i rozprawy sądowej. Jednym z autorów, który dokonał takiego zabiegu jest Jacek Chlebny, zdaniem którego

truizmem jest twierdzenie, że sala sądowa jest w pewnym sensie teatrem, w którym aktorzy — adwokaci, sędzia i inni uczestnicy rozprawy — mają z góry określone role do odegrania. [...] spór na sali sądowej poddaje się opisowi według reguł właściwych dla teatru. Treść wystąpień aktorów (uczestników rozprawy) nie jest wprawdzie znana, ale role do odegrania i zasady udziału w przedstawieniu (w rozprawie sądowej) są jasno zdefiniowane [...]”².

Z wypowiedzi J. Chlebnyego można wyprowadzić co najmniej dwa wnioski. Po pierwsze, teatralność praktyki sądowej jest faktem społecznym. Po drugie zaś, podstaw tej analogii upatruje się w odgrywaniu roli, odpowiednio przez aktora i sędziego, która jest w znacznym stopniu zdefiniowana przez czynniki zewnętrzne względem interpretatora.

W artykule, akceptując pierwszy z wymienionych wniosków, chciałbym jednocześnie podać w wątpliwość drugi. W tym celu zamierzam wykazać, że przedstawianie procesu sądowego jako teatru nie musi zakładać obrazu sędziego, prawnika, którego zadaniem staje się dostosowanie do reguł profesji i ich wierne odtwarzanie w rozpatrywanych sprawach. Tak postawione zadanie zostanie zrealizowane w trzech punktach. Najpierw przedstawię racje uzasadniające budowanie analogii między praktyką teatralną a sądową. W kolejnych dwóch krokach ukażę odmienne wizje wykonywania roli, jakie ilustruje perspektywa teatralna w ujęciu, odpowiednio, Ervinga Goffmana i Jerzego Grotowskiego.

W celu uniknięcia ewentualnych wątpliwości, chciałbym zaznaczyć, że terminem „prawnik” posługuję się w dwóch znaczeniach: szerszym i węższym. Pierwsze z ujęć swym zakresem obejmuje osoby wykonujące różne profesje prawnicze, z kolei drugie — tylko zawód pełnomocnika procesowego. Jeśli z kontekstu

¹ E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa 2008, s. 27.

² J. Chlebny, *Dramaturgia sali sądowej. Próba zastosowania kategorii Ervinga Goffmana*, [w:] *Etyka zawodów prawniczych w praktyce. Wzajemne relacje i oczekiwania*, red. G. Borkowski, Lublin 2012, s. 74. Por. B. Teclaw, *Rozprawa sądowa jako spektakl teatralny*, [w:] *Język prawny i prawniczy. I Kongres ogólnopolski*, red. D. Kondratczyk-Przybylska, A. Niewiadomski, E. Walewska, Warszawa 2017, s. 252.

rozważań nie wynika inaczej, to pojęcia prawnika używam w pierwszym znaczeniu i w tym przypadku posługuję się nim zamiennie z określeniem „jurysta”.

1. Proces sądowy jako teatr

Porównanie zawodu prawnika, w szczególności sędziego, do aktora, wymaga wyjaśnienia. Jak już wspomniałem, metafora teatralna jest obecna w przedstawianiu praktyki prawniczej, zwłaszcza rozprawy sądowej³. Niemniej jednak ukazanie związku między obrazem sceny teatralnej a sali sądowej wymaga uzasadnienia. W tym celu wskażmy na kilka racji, przemawiających za dokonywaniem takiej analogii.

Po pierwsze, podobieństwa między obiema interesującymi nas praktykami można dostrzec uwzględniając aspekt historyczny. Dokumentując to, Dermot Nolan początków porównywania prawa do teatru upatruje w starożytnych Atenach⁴. Julie Stone Peters, podążając tym tropem, wskazuje na funkcje obu praktyk: służą rozwiązywaniu konfliktów, sprzyjają konsolidacji wspólnoty⁵.

Po drugie, podobieństw można upatrywać w pojęciu roli. Zdaniem Floriana Znanieckiego termin „rola” w teorii społecznej został zaczerpnięty z teatru⁶ i tą drogą został zaadoptowany w jursprudencji⁷. Podstawą tego odniesienia są trzy właściwości pojęcia roli⁸. Pierwsza z nich podkreśla aspekt interakcji między ekspertami oraz wykonawcą roli a publicznością. Jest on obecny w praktyce prawniczej. Podobnie jak kolejna, druga właściwość w postaci struktury instytucjonalnej, która, przynajmniej ramowo, kształtuje wzorzec wykonywania roli, zarówno w teatrologii, jak i dyskursie prawniczym. Wskazana ramowość ekspozuje pytanie o wpływ czynników indywidualno-sytuacyjnych na treść czynności zawodowych.

Po trzecie, obie profesje łączy spór o wizję wykonywania roli. Modelowo można wyróżnić dwa stanowiska. Pierwsze, zgodnie z którym zadaniem aktora

³ Poza przedmiotem analiz pozostawiam rozważania Pierre Legendre, korzystającego z metafory teatralnej. Zainteresowanego czytelnika odsyłam do tekstu J.S. Peters, *Legal Performance Good and Bad*, „Law, Culture and the Humanities” 4, 2008, s. 188–191.

⁴ Za: R. Gilbert, *Editorial*, „Canadian Theatre Review” 2010, nr 142, s. 3. Por. J.N. Nikova, *The concept of ‘theatricality’ in legal performance with respect to musicians and the way they engage with the law*, <http://lawreview.elsa-spain.org/wp-content/uploads/2017/06/Art5.pdf>; oraz M. Szerer, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981, s. 224 n.

⁵ J.S. Peters, *op. cit.*, s. 181.

⁶ F. Znaniecki, *Relacje społeczne i role społeczne. Niedokończona socjologia systematyczna*, przeł. E. Hałas, Warszawa 2001, s. 270.

⁷ Zob. G. Skąpska, *Dramaturgia procesu sądowego*, [w:] G. Skąpska, J. Czapska, M. Kozłowska, *Spoleczne role prawników (sędziów, prokuratorów, adwokatów)*, Wrocław 1980, s. 55 n.; W. Świerczyńska-Głównia, *Komunikowanie z perspektywy sali sądowej*, Kraków 2019, s. 26–33.

⁸ F. Znaniecki, *op. cit.*, s. 272–276.

czy jurysty jest posiadanie umiejętności dostosowywania reguł do zmieniającej się sytuacji. Z kolei druga wizja zakłada, że zadanie to sprowadza się jedynie do wiernego odtwarzania reguł praktyki, której jest się wykonawcą. W sporze tym uwidaczniają się dwie strategie rozstrzygnięcia relacji między tekstem a interpretatorem⁹.

Po czwarte, zawód aktora, jak i jurysty, koncentruje się na rytualizacji czynności¹⁰. Elementy rytualne są obecne w procesach sądowych oraz przedstawieniach teatralnych¹¹. Zewnętrznym wyrazem tej rytualizacji jest strój uczestników obu praktyk¹². Jak odnotowuje Aoife Monks, zarówno na sali sądowej, jak i na deskach teatru, strój jest znakiem wkroczenia osoby w rolę. Podobnie też ściągnięcie togi można odczytywać jako wyjście z roli¹³. Funkcję szat w obu analizowanych praktykach można rozpatrywać nie tylko z punktu widzenia obserwatora, ale i profesjonalisty. Z jednej strony zatem ubiór pełni funkcję informacyjną dla obserwatora, podkreślając fakt dokonywania czynności przez osobę w roli. Z drugiej zaś, bycie w roli odciąża w pewien sposób wykonawcę, ponieważ pozwala racjonalizować podejmowane działania argumentem z profesjonalizmu zawodowego¹⁴.

Po piąte, podstaw porównywania rozprawy sądowej do teatru można upatrywać w architekturze przestrzeni¹⁵. W obu praktykach mamy zaprojektowaną salę, jej przestrzeń ma określone strefy, a samo wydarzenie jest ograniczone co do miejsca i czasu. Z tego też powodu można wyróżnić scenę, kulisy. W centrum wydarzeń usytuowana jest scena, do której dostęp mają główni wykonawcy przedstawienia. W przypadku praktyki sądowej są nimi świadkowie, strony sporu i skład orzekający. Według Milnera S. Balla sędziowie występują w dwóch rolach, co wynika z tego, że procesy sądowe obejmują dwie odrębne sztuki: małą

⁹ N. Rogers, *The Play of law: Comparing performances in law and theatre*, „QUT Law Review” 8, 2008, nr 2, s. 431–432. Zob. też H.T. Lehmann, *Teatr postdramatyczny*, przeł. D. Sajewska, M. Sugiera, Kraków 2004, s. 66–70.

¹⁰ M.S. Ball, *The Play's the Thing: An Unscientific Reflection on Courts Under the Rubric of Theater*, „Stanford Law Review” 28, 1975, nr 1, s. 83 n.; P. Goodrich, *Europe in America: Grammarology, Legal Studies, and the Politics of Transmission*, „Columbia Law Review” 101, 2001, nr 8, s. 2080; J.S. Peters, *op. cit.*, s. 181–183; D.J. Brion, *The Criminal Trial as Theater: The Semiotic Power of the Image*, [w:] *Law, Culture and Visual Studies*, red. A. Wagner, R.K. Sherwin, Dordrecht 2014, s. 342–347; R. Tokarczyk, *Proksemika ogólna jako podstawa proksemiki sądowej i proksemiki prawniczej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Secio G” 56–57, 2009–2010, s. 193–194.

¹¹ A.G. Boss, *(Un)related Purposes: Theatre and Law*, „Canadian Theatre Review” 2010, nr 142, s. 31.

¹² A. Monks, *Dressing the law*, „International Journal of Law in Context” 14, 2018, nr 4, s. 480.

¹³ C. Gemli, *Staging the nation: Theatricality in the Law*, „Elements” 2005, nr 1, s. 60.

¹⁴ M.S. Ball, *op. cit.*, s. 109–110.

¹⁵ C. Vismann, *„Rejouer les crimes” Theater vs. Video*, „Cardozo Studies in Law and Literature” 13, 2001, nr 1, s. 127; M.S. Ball, *op. cit.*, s. 83–84.

i dużą¹⁶. Pierwsza z nich odgrywana jest przez pełnomocników procesowych, reprezentujących strony sporu. W tym wypadku sędzia odgrywa rolę odbiorcy tego wydarzenia. Z kolei druga sztuka przedstawia proces jako całość, który jest grany przed opinią publiczną.

Po szóste, przedstawieniu teatralnemu i sądowemu przypisuje się charakter dramaturgiczny. Taka kwalifikacja w przypadku procesu sądowego jest konsekwencją rozstrzygnięcia spraw o losach człowieka, w tym i — jak na przykład w sprawach karnych — najbardziej podstawowych. Mając na uwadze ten argument, a także interakcyjno-konfliktowy aspekt rozprawy, Grażyna Skąpska przedstawia dramaturgiczną wizję procesu sądowego¹⁷.

Wskazane racje, ilustrujące związek między teatrem a procesem sądowym, nie powinny jednak prowadzić do zacierania różnic między nimi. Służą one różnym celom, co najlepiej uwidacznia się we wpływie rozstrzygnięć sądowych na życie codzienne stron sporu¹⁸. Ponadto stopień „steatralizowania”¹⁹ procesu zależy od rodzaju sprawy: karna czy cywilna, a także wyboru modelu procedury sądowej. Mając jednak na uwadze wymienione wyżej racje, można dostrzec potencjał do budowania analogii między salą teatralną a sądową. Z tego też powodu wizja rozprawy sądowej jako teatru jest obecna w dyskursie prawniczym, teorii społecznej, a także w przemyśle kinematograficznym²⁰.

2. Profesjonalizm w dramaturgicznej wizji roli

Przedstawianie teatralności procesu sądowego skłania do pytania, kim staje się człowiek na sali sądowej. W aspekcie wizualizacyjnym do postawienia tej kwestii nakłania ubiór sędziego czy pełnomocnika procesowego w postaci togi²¹. A. Monks, na przykładzie stroju sędziego, opisuje przemianę, jaką przechodzi osoba wykonująca tę profesję. Przedstawiając ją, autor odwołuje się do wizji teatru kojarzonej z Konstantym Stanisławskim²². Zgodnie z nią aktor roztapia się w roli, a kostium sceniczny nie tylko jest ważnym elementem profesji zawodowej, lecz także podkreśla wpływ tożsamości zawodowej na to, kim staje się osoba. Zdaniem Richarda A. Wasserstroma zatopienie to obejmuje nie tylko

¹⁶ M.S. Ball, *op. cit.*, s. 88. Zob. też K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk-Warszawa 2018, s. 149–150.

¹⁷ G. Skąpska, *Dramaturgia procesu sądowego*, s. 58. Zob. też J. Chlebny, *op. cit.*, s. 74; B. Teclaw, *op. cit.*, s. 252–253; D.J. Brion, *op. cit.*, s. 342 n.

¹⁸ M.S. Ball, *op. cit.*, s. 94–95.

¹⁹ J. Chlebny, *op. cit.*, s. 82.

²⁰ P. Robson, *Theatre and the law in the twenty-first century*, [w:] *Cultural Legal Studies. Law's popular cultures and the metamorphosis of law*, red. C. Sharp, M. Leiboff, Routledge 2016, s. 113 n.

²¹ A. Monks, *op. cit.*, s. 488.

²² *Ibidem*, s. 487–488.

aktywność zawodową, ale i pozostałe sfery życia codziennego, w których zaczyna się myśleć i postępować, zgodnie z wymogami profesji prawniczej. Jak odnotowuje amerykański badacz: „z roli profesjonalisty trudno jest wyjść nawet w tych oczywistych sytuacjach, w których rola ta nie jest wymagana, ani odpowiednia. Profesjonalna rola staje się rolą dominującą, tak iż dla wielu osób pod wieloma ważnymi względami jest ona ich sposobem bycia”²³.

Przedstawiony problem został trafnie ujęty w powieści Kazuo Ishiguro *Okruchy dnia*²⁴. Akcja powieści osadzona jest w znacznej części w drugiej połowie lat dwudziestych ubiegłego wieku w Wielkiej Brytanii, w posiadłości Darlington Hall. Zaprezentowano w niej wiele historii, które można odczytać jako instruktaż profesjonalizmu, to jest standardów określających pożądany sposób postępowania. Głównym bohaterem książki jest kamerdyner Stevensa, który z gorliwością wykonuje wszelkie polecenia Lorda Darlingtona. Profesjonalizm, jaki uosabia postać majordomusa, polega na całkowitym oddaniu się odgrywanej roli²⁵. Oddanie to charakteryzuje, po pierwsze, kierowanie się regułami i zasadami praktyki zawodowej w taki sposób, który wyłącza indywidualny osąd nad podejmowanymi czynnościami. W ujęciu tym nie ma innych czynników względem moralności instytucjonalnej, które mają wpływ na wykonywanie profesji²⁶. I po drugie, wizja profesjonalizmu, jaką wyraża postać Stevensa, powoduje zawłaszczenie przez rolę zawodową pozostałych sfer życia codziennego. Proces ten może doprowadzić do sytuacji, w której instytucjonalna tożsamość staje się obrazem człowieka w różnych sferach aktywności. Racją przywoływaną na rzecz identyfikacji jednostki z rolą jest godność zawodowa, rozumiana przez Stevensa w następujący sposób:

jest nieodłącznie związana ze zdolnością kamerdynera do zachowywania niewzruszonej postawy zawodowej. Zły kamerdyner to taki, który z byle powodu zastępuje postawę zawodową postawą prywatną. [...] Wielki kamerdyner jest taki dlatego, że potrafi dopasować się i to całkowicie, do swojej roli²⁷.

Aby uzasadnić działanie, które sprowadza się do bycia pasem transmisyjnym woli pracodawcy, można wskazać na dwa rodzaje racji. Pierwsza dotyczy woli pracodawcy. Zdaniem Stevensa lokaje powinni wybierać pracodawców, którzy

²³ R.A. Wasserstrom, *Adwokaci jako profesjonalści: kilka zagadnień moralnych*, przeł. J. Malczewski, [w:] *Moralność i profesjonalizm. Spór o pozycję etyk zawodowych*, red. W. Galewicz, Kraków 2010, s. 281.

²⁴ K. Ishiguro, *Okruchy dnia*, przeł. J. Rybicki, Warszawa 2017.

²⁵ O analogiach między pracą prawnika a kamerdynera w nawiązaniu do postaci Stevensa pisze D. Luban, *Steven's Professionalism and Ours*, „William & Mary Law Review” 38, 1996, nr 1, s. 298; S. Daicoff, *On Butlers, Architects, and Lawyers: the professionalism of 'The Remains of the Day' and 'the Fountainhead'*, „Journal of Law, Business & Ethics” 2011, nr 17, s. 23 n.

²⁶ R. Atkinson, *How the Butler was made to do it: The Perverted Professionalism of the Remains of the Day*, „The Yale Law Journal” 105, 1995, nr 1, s. 184–185.

²⁷ K. Ishiguro, *op. cit.*, s. 54.

służą wzniosłym celom publicznym. Drugi argument odwołuje się do społeczniego podziału pracy: zgodnie z nim odgrywanie roli kamerdynera powinno polegać na dostosowaniu się do reguł i zasad praktyki zawodowej.

Przedstawione ujęcie profesjonalizmu nie jest jedynym, jakie można odczytać z powieści *Okruchy dnia*. Inną wizję reprezentuje amerykański senator Lewis, który przybywa do posiadłości Lorda Darlington w celu podjęcia rozmów z przedstawicielami głównych sił politycznych w Europie na temat ładu społeczno-ustrojowego po I wojnie światowej. Profesjonalizm, który charakteryzuje postać senatora to uznanie, że cel uswięca środki. W ujęciu tym rekomendowaną postawę charakteryzuje cynizm, na co wskazuje zachowanie Lewisa. Senator, opisując pożądaną wizję profesjonalizmu, stwierdza: „Skończyły się czasy, gdy mogliście dawać upust tym waszym szlachetnym instynktom. [...]. Wam w Europie potrzeba teraz zawodowców [...]. A więc toast, panowie. Pozwólcie, że wniosę toast. Za profesjonalizm²⁸”.

Zdaniem Davida Lubana profesjonalizm Lewisa marginalizuje oceny moralne za cenę sprowadzenia spraw zawodowych do kwestii technicznych²⁹. Tak rozumiany profesjonalizm jest poddawany krytyce przez gospodarza przyjęcia — Lorda Darlingtona, który, w odpowiedzi na wspomniane wyżej słowa senatora, stwierdza: „wiem dość dobrze, co pan uznaje za »profesjonalizm«. Otóż polega on na dążeniu do własnych celów drogą oszust i manipulacji, cele te zaś określa chciwość i zaborczość, a nie pragnienie dobra i sprawiedliwości³⁰”.

Wymienione wizje profesjonalizmu, które charakteryzują postacie kamerdynera i senatora, można odnieść do dramaturgicznej wizji roli w metaforze teatralnej E. Goffmana³¹. Ujęcie to zakłada, że odgrywanie roli jest występem, który może prowadzić do dwóch obrazów etosu zawodowego. Charakteryzuje je odpowiednio postawa identyfikacji z rolą i instrumentalny dystans do profesji³². Pierwszą z wymienionych postaw badacz życia codziennego charakteryzuje w taki sposób: „Oddać się roli to zniknąć całkowicie w wykreowanej (*virtual*) osobowości dostępnej w danej sytuacji, być postrzeganym całkowicie w kategoriach określonego wizerunku i akceptować go. Oddać się roli to oddać się w jej władanie³³”. Z kolei drugą z postaw Goffman przedstawia w następujący sposób: „Należy zdawać sobie sprawę z tego, że cynika, mimo profesjonalnej obojętności, może prywatnie radować uprawiana maskarada, która pozwala mu doświadczać pewnego rodza-

²⁸ K. Ishiguro, *op. cit.*, s. 131.

²⁹ D. Luban, *op. cit.*, s. 305–306.

³⁰ K. Ishiguro, *op. cit.*, s. 132.

³¹ Erving Goffman, charakteryzując książkę *Człowiek w teatrze życia codziennego*, pisze: „Perspektywa przyjęta w tej pracy to perspektywa przedstawienia teatralnego: reguły, które będą opisywać, są regułami dramaturgicznymi”, *idem, Człowiek w teatrze...*, s. 27.

³² *Ibidem*, s. 47–49. Postawy te przedstawiam w pracy P. Kaczmarek, *Dystans do roli w zawodzie prawnika*, Warszawa 2019, s. 136–143.

³³ E. Goffman, *Dystans do roli*, [w:] *idem, Spotkania. Dwa studia z socjologii interakcji*, przeł. P. Tomanek, Kraków 2010, s. 86.

ju złośliwej satysfakcji, iż potrafi bawić się do woli czymś, co jego publiczność musi traktować zupełnie serio”³⁴. Można zatem powiedzieć, że w wizji tej profesjonalizm polega na kamuflażu, który ma prowadzić do realizacji celów, często niewyrażanych wprost, a więc nieraz niedostrzegalnych przez publiczność, a także ekspertów.

Profesjonalizm Stevensa jest tym, za którym w dyskursie prawniczym opowiada się W. Bradley Wendel³⁵. Autor, rekomendując tego rodzaju profesjonalizm, wskazuje na dwie racje. Pierwsza z nich odsyła do założeń systemu kontradyktoryjnego, zgodnie z którym podział na obrońcę i oskarżyciela służy ochronie praw jednostki, a także zapewnia sprawiedliwy proces. W argumentacji tej celem profesji prawniczej jest dostosowanie się do moralności instytucjonalnej. Jej odrębność od racji, zwłaszcza indywidualnych, sprzyja dobremu wykonywaniu pełnionej funkcji. Z kolei druga linia argumentacyjna odwołuje się do uwzględniania racji klienta. Zasada lojalności ma szczególne zastosowanie w przypadku pełnomocnika procesowego. Podnosząc ten aspekt podkreśla się, że jest on przyjacielelem do specjalnych celów³⁶. Stephen Pepper zauważa dodatkowo, że atutem tak rozumianego profesjonalizmu jest odciążenie prawnika od dylematów moralnych. Działanie, jakie wykonuje pełnomocnik procesowy, jest bowiem racjonalizowane jako instytucjonalne, a więc w pewien sposób niezależne od osoby³⁷.

Przedstawiona wizja profesjonalizmu może jednak okazać się kłopotliwa zarówno z perspektywy zawodowej, jak i osobistej. Możemy się o tym przekonać, śledząc dialogi między pracodawcą (Lordem Darlington) a kamerdynerem (Stevens) czy też między wykonawcami roli, to jest Stevensem a Panną Kenton, również pracującą w posiadłości Darlington Hall³⁸. Koszt niebezpieczeństwa, w obu wymienionych aspektach, trafnie ilustruje jedna z końcowych scen, w której Stevens wypowiada następujące słowa:

Lord Darlington nie był złym człowiekiem. Na pewno nie. A pod koniec życia potrafił przynajmniej powiedzieć, że popełniał błędy. Jego lordowska mość był człowiekiem odważnym. Obrął w życiu jakąś drogę, okazało się, że niesłuszną, ale przynajmniej coś wybrał. A ja? Ja nie mogę powiedzieć o sobie nawet tego. Bo widzi pan, ja wierzyłem, wierzyłem w mądrość jego lordowskiej mości. Przez wszystkie te lata, kiedy mu służyłem, wierzyłem, że robię coś, co warto. Tymczasem nie mogę nawet powiedzieć, że popełniałem własne błędy. Doprawdy, nasuwa się pytanie, i jakaż w tym godność?³⁹

³⁴ E. Goffman, *Człowiek w teatrze...*, s. 48.

³⁵ W.B. Wendel, *Lawyers and Butlers: The Remains of Amoral Ethics*, „Georgetown Journal of Legal Ethics” 1995, nr 9, s. 162–163.

³⁶ R. Atkinson, *A Dissenter’s Commentary on the Professionalism Crusade*, „Texas Law Review” 1996, nr 74, s. 304–305.

³⁷ S.L. Pepper, *The Lawyer’s Amoral Ethical Role: a defense, a problem, and some possibilities*, „American Bar Foundation Research Journal” 1986, nr 4, s. 635.

³⁸ Dialogi te analizuje R. Atkinson, *How the Butler was mad...*, s. 196 n.

³⁹ K. Ishiguro, *op. cit.*, s. 300.

Niebezpieczeństwo zatracenia się w tożsamości zawodowej staje się jeszcze bardziej realne jeśli przyjmimy, zgodnie z profesjonalizmem Stevensa, po pierwsze — separację moralności społeczno-indywidualnej od moralności instytucjonalnej, i po drugie — odrębność praktyki zawodowej od pozostałych sfer życia społecznego⁴⁰.

Przedstawiony zarys profesji jako gry teatralnej podaje w wątpliwość J.S. Peters⁴¹. Głównym zarzut, jaki formułuje autorka, to ujęcie roli jako przedstawienia teatralnego marginalizującego sprawczość podmiotową jurysty oraz pozycję publiczności⁴². Akceptacja tego zarzutu nie musi jednak oznaczać rezygnacji z perspektywy teatralnej. Możemy się o tym przekonać, śledząc rozważania Maretty Leiboff⁴³. Autorka przedstawia projekt jurysprudencji teatralnej, który zakłada, po pierwsze — umiejętność zachowania przez prawników samoświadomości, po drugie — aktywizm prawniczy, zgodnie z przekonaniem, że jakość prawa zależy również od interpretatora, od tego kim jest w życiu codziennym, i po trzecie — w przypadku pełnomocnika procesowego wygłoszenie publicznie racji klienta i ich obrona⁴⁴. Eksponując te właściwości Maretta Leiboff zwraca uwagę na propozycję teatru, jaką przedstawia ją Hans-Thies Lehmann, a także Jerzy Grotowski⁴⁵.

3. W stronę liminalnej teatralności procesu sądowego

Przyczyn zainteresowania propozycją J. Grotowskiego można upatrywać w cechach teatralności, za jakimi opowiada się ceniony teatrolog⁴⁶. Pierwsza z nich dotyczy przestrzeni teatralnej. W tym zakresie autor opowiada się za wizją teatru ubogiego⁴⁷. Zgodnie z nią przedstawienie teatralne powinno charakteryzować odejście od monumentalnej rozbudowy architektury wnętrza na rzecz koncentrowania się przy jej konstruowaniu na relacji aktor–widz⁴⁸. Zdaniem J. Grotowskiego podział sali teatralnej na strefy prowadzi do ograniczenia dostępności

⁴⁰ J.S. Peters, *op. cit.*, s. 182–183.

⁴¹ *Ibidem*, s. 179 n.

⁴² *Ibidem*, s. 191 n.

⁴³ M. Leiboff, *Towards a Theatrical Jurisprudence*, Abingdon 2019.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 9 i 58–59.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 100. Zob. też D. Sheikh, *Book Review: Maretta Leiboff, Towards a Theatrical Jurisprudence (Abingdon: Routledge, 2019)*, „Law & Literature” 33, 2021, nr 1, s. 166–168; P. Goodrich, *Inutilious Propaedeutics: Performances in Theatre and Law*, „Social & Legal Studies” 29, 2020, nr 4, s. 596 n.

⁴⁶ Właściwości te można odnieść do teatru postdramatycznego, zob. M. De Marinis, *Performs in theat. Od aktora do performer i z powrotem?*, „Performer” 2012, nr 5, zwł. s. 33–34.

⁴⁷ J. Grotowski, *Ku teatrowi ubogiemu*, [w:] *idem, Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999, s. 12.

⁴⁸ J. Grotowski, *Teatr Laboratorium „13 Rzędów” Jerzy Grotowski o sztuce aktora*, [w:] *idem, Teksty z lat...*, s. 34.

do niej, a w konsekwencji marginalizacji aktywnego udziału w przedstawieniu, zwłaszcza po stronie publiczności.

Druga właściwość dotyczy kondycji moralnej i fizycznej aktora. Przedstawiając oba te aspekty, J. Grotowski wskazuje na spektakl teatralny jako akt transgresji⁴⁹. W wymiarze tożsamościowym autor zwraca uwagę na konieczność wypracowywania umiejętności zachowania podmiotowości, odrębności aktora od praktyki zawodowej. Z kolei aspekt cielesności jest podnoszony w celu podkreślenia tego wymiaru jako jednej z ważnych form ekspresji aktora⁵⁰.

Trzecia cecha odnosi się do wykonywania roli. W tym zakresie J. Grotowski proponuje wizję teatru jako rytuału⁵¹. Przedstawiając ją, autor wskazuje na kilka właściwości. Jedną z nich jest, podkreślana już wcześniej, podmiotowość. Zachowanie jej w ramach zastanego stanu faktycznego zakłada uczestniczenie człowieka w przedstawieniu, którego nie można sprowadzić do aspektu technicznego. Wyrazem tego jest sytuacja wyboru, branie przez aktora pod uwagę różnych wariantów działania⁵². Dla rytualnej wizji teatru kluczowa staje się relacja między aktorem a tekstem, określającym obraz roli. Tak ją charakteryzuje J. Grotowski: „Nie da się powiedzieć, że rola jest pretekstem dla aktora, ani że aktor jest pretekstem dla roli; to jest raczej wyzwanie [...]”⁵³. Można zatem powiedzieć, że tekst dla aktora jest tym, czym nuty dla muzyka: korzystanie z nich wymaga aktywności interpretatora.

Wymienione właściwości łączy metafora wieży Babel⁵⁴. J. Grotowski posługuje się nią na oznaczenie procesu odejścia od totalizacji jednego punktu widzenia, które zamyka człowieka w praktyce instytucjonalnej na rzecz łączenia różnych systemów wartości, konwencji działania. Taka wizja praktyki teatralnej odwołuje się do idei liminalności, na co zwraca uwagę Victor Turner. Zdaniem tego antropologa, umiejętność wykonywania wielu ról w życiu codziennym, bez zatracenia się w jednej praktyce, nawet tej dominującej, obecna jest w projekcie J. Grotowskiego⁵⁵. Dla porządku odnotujmy, że V. Turner, dokonując tego przyporządkowania, posługuje się pojęciem liminalności na oznaczenie sytuacji, w której ludzie są „jednocześnie członkami dwóch lub więcej grup społecznych,

⁴⁹ J. Grotowski, *Ku teatrowi...*, s. 15.

⁵⁰ J. Grotowski, *Aktor ogolocony*, [w:] *Teksty z lat...*, s. 22.

⁵¹ J. Grotowski, *Teatr a rytuał*, [w:] *Teksty z lat...*, s. 61 n.

⁵² J. Grotowski, D. Bablet, *Techniki aktorskie. Rozmowa z Jerzym Grotowskim*, [w:] *Teksty z lat...*, s. 55.

⁵³ *Ibidem*, s. 56.

⁵⁴ J. Grotowski, *Teatr a rytuał*, s. 71.

⁵⁵ V. Turner, *Od rytuału do teatru. Powaga zabawy*, przeł. M. i J. Dziekanowie, Warszawa 2005, s. 169 n.; *idem*, *Gry społeczne, pola i metafory. Symboliczne działanie w społeczeństwie*, przeł. W. Usakiewicz, Kraków 2005, s. 200; *idem*, *Proces rytualny. Struktura i antystruktura*, przeł. E. Dżurak, Warszawa 2010, s. 115 n.

których społeczne zdefiniowanie i normy kulturowe są różne, a często nawet sprzeczne”⁵⁶.

Podążając ścieżką interpretacyjną, zaproponowaną przez V. Turnera, można odnieść ideę liminalności do wskazanych wyżej trzech cech teatralności. W tym celu skorzystam z ustaleń Jonasa Söderlunda i Elisabeth Borg, którzy przedstawiają liminalność jako: a) proces, b) pozycję i c) przestrzeń⁵⁷.

Pierwsze z wymienionych ujęć liminalności dotyczy modelowania tożsamości na różnych identyfikacjach, które można przyporządkować do praktyk, w których uczestniczymy. Mając wpływ na to, kim jesteśmy, żadna z tych identyfikacji nie marginalizuje podmiotowości jednostki. W tym aspekcie liminalność podkreśla umiejętność dostosowania się do nowego kontekstu, na przykład z powodu zmiany organizacji społecznej. Wskazana metadyspozycja o charakterze dyrektywalnym jest znakiem rozpoznawczym liminalności jako procesu. Ujęcie to, jak się wydaje, można odnieść do ustaleń J. Grotowskiego w zakresie tożsamości aktora. Przedstawiając ją, autor podkreśla wagę zachowania odrębności jednostki od praktyk społecznych, przy jednoczesnym uczestniczeniu w nich. Drugie z wyróżnionych ujęć przedstawia liminalność jako pozycję. Dotyczy ono zajmowanego stanowiska, które charakteryzuje złożoność identyfikacji i często również odmienność zadań. Taki opis liminalności można łączyć z rolą jako rytuałem w ujęciu Grotowskiego. Trzecie ujęcie liminalności, jako przestrzeni, koncentruje się na architekturze miejsca i jej wpływie na interakcje między uczestnikami praktyki społecznej. Ten aspekt liminalności można z kolei powiązać z ustaleniami interesującego nas teatrologa w zakresie przestrzeni teatralnej.

Wymienione ujęcia liminalności łączy osłabienie opozycji wewnętrzny–zewnątrzny punkt widzenia w przedstawianiu badanej praktyki, a także wizja kształtowania tożsamości wykonawcy roli. Idea liminalności podkreśla bowiem odejście od perspektywy, która dzieli osoby na uczestników i obserwatorów. Z kolei w wymiarze tożsamościowym liminalność wzmacnia poczucie siebie, stałości, poprzez kształtowanie osobowości na dwóch filarach: narracji i fragmentaryzacji. O ile pierwszy z nich eksponuje zdolność zachowania podmiotowości, o tyle fragmentaryzacja podkreśla umiejętność dostosowania się do praktyk życia codziennego, ról, jakie w nich odgrywamy. Idea liminalności zakłada zatem odejście od pozycjonowania człowieka na jednej identyfikacji. W zamian proponuje wyposażenie jednostki w metadyspozycję do uwzględniania w sytuacji działania kontekstu sytuacyjnego i tę umiejętność można traktować jako niezbędną dla właściwego wykonywania zawodu. Atutem tego rozwiązania jest odejście od wizji,

⁵⁶ V. Turner, *Gry społeczne...*, s. 196–197.

⁵⁷ J. Söderlund, E. Berg, *Liminality in management and organization studies: process, position and place*, „International Journal of Management Reviews” 2018, nr 20, s. 884 n. Ujęcia te szerzej przedstawiłem w artykule P. Kaczmarek, *Wykonywanie roli zawodowej: prawnik liminalny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, z. 3, s. 22–23.

w której profesjonalizm rozumiany jest jako dostosowanie się do jednowymiarowego zobowiązania, na przykład lojalności wobec klienta.

4. Uwagi końcowe

Przedstawienie procesu sądowego jako teatru pozwoliło zarysować dwie wizje profesjonalizmu. Próbując je przybliżyć, odwołałem się do postaci kamerdynera Stevensa i senatora Lewisa z powieści *Okruchy dnia*. Uosabiają one odmienne ujęcia profesjonalizmu. Łączy je jednak:

a) teza o wewnętrznym i zewnętrznym punkcie widzenia, która zakłada podział na uczestników praktyki i obserwatorów, niemających wglądu w warsztat zawodowca,

b) teza o separacji moralności zawodowej od moralności społecznej i indywidualnej.

Oba te twierdzenia można podać w wątpliwość w świetle cech teatralności, jakie proponuje J. Grotowski. Propozycja ta, jak starałem się wykazać, oparta jest na idei liminalności. Ujęcie w jej świetle procesu sądowego pozwala zaproponować:

a) sprawczą podmiotowość sędziego, prawnika, a także pozostałych uczestników postępowania, co przekłada się na prawo dostępności do wymiaru sprawiedliwości,

b) metadyspozycję do wykonywania wielu ról społecznych, co może stanowić mechanizm obronny przed syndromem oddania się roli.

Liminalne ujęcie teatralności procesu sądowego jest warte dalszych badań również dlatego, że pozwala — pozostając w perspektywie teatralnej — podać w wątpliwość wizję dramaturgiczną. Fundowane na niej dwie wizje profesjonalizmu, które uosabiają postaci Stevensa i Lewisa, budzą zastrzeżenia. Pod osłoną maski, jaką może pełnić argument z roli, mogą ukrywać się działania również kosztowne, tak z punktu widzenia społeczno-zawodowego, jak i osobistego. Cennej w tym zakresie lekcji udziela nam historia Stevensa.

Bibliografia

- Atkinson R., *A Dissenter's Commentary on the Professionalism Crusade*, „Texas Law Review” 1996, nr 74.
- Atkinson R., *How the Butler was made to do it: The Perverted Professionalism of the Remains of the Day*, „The Yale Law Journal” 105, 1995, nr 1.
- Ball M.S., *The Play's the Thing: An Unscientific Reflection on Courts Under the Rubric of Theater*, „Stanford Law Review” 28, 1975, nr 1.
- Boss A.G., *(Un)Related Purposes: Theatre and Law*, „Canadian Theatre Review” 2010, nr 142.
- Brion D.J., *The Criminal Trial as Theater: The Semiotic Power of the Image*, [w:] *Law, Culture and Visual Studies*, red. A. Wagner, R.K. Sherwin, Dordrecht 2014.

- Chlebny J., *Dramaturgia sali sądowej. Próba zastosowania kategorii Ervinga Goffmana*, [w:] *Etyka zawodów prawniczych w praktyce. Wzajemne relacje i oczekiwania*, red. G. Borkowski, Lublin 2012.
- Daicoff S., *On Butlers, Architects, and Lawyers: the professionalism of 'the Remains of the Day' and 'the Fountainhead'*, „Journal of Law, Business & Ethics” 2011, nr 17.
- De Marinis M., *Performans i teatr. Od aktora do performerka i z powrotem?*, „Performer” 2012, nr 5.
- Gemli C., *Staging the Nation: Theatricality in the Law*, „Elements” 2005, nr 1.
- Gilbert R., *Editorial*, „Canadian Theatre Review” 2010, nr 142.
- Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa 2008.
- Goffman E., *Dystans do roli*, [w:] *Spotkania. Dwa studia z socjologii interakcji*, przeł. P. Tomanek, Kraków 2010.
- Goodrich P., *Europe in America: Grammatology, Legal Studies, and the Politics of Transmission*, „Columbia Law Review” 101, 2001, nr 8.
- Goodrich P., *Inutilious Propaedeutics: Performances in Theatre and Law*, „Social & Legal Studies” 29, 2020, nr 4.
- Grotowski J., *Aktor ogołocoony*, [w:] *Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999.
- Grotowski J., *Ku teatrowi ubogiemu*, [w:] *Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999.
- Grotowski J., *Teatr a rytuał*, [w:] *Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999.
- Grotowski J., *Teatr Laboratorium „13 Rzędów” Jerzy Grotowski o sztuce aktora*, [w:] *Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999.
- Grotowski J., Bablet D., *Techniki aktorskie. Rozmowa z Jerzym Grotowskim*, [w:] *Teksty z lat 1965–1969. Wybór*, Wrocław 1999.
- Ishiguro K., *Okruchy dnia*, przeł. J. Rybicki, Warszawa 2017.
- Kaczmarek P., *Dystans do roli w zawodzie prawnika*, Warszawa 2019.
- Kaczmarek P., *Wykonywanie roli zawodowej: prawnik liminalny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, z. 3.
- Lehmann H.T., *Teatr postdramatyczny*, przeł. D. Sajewska, M. Sugiera, Kraków 2004.
- Leiboff M., *Towards a Theatrical Jurisprudence*, Abingdon 2019.
- Luban D., *Steven's Professionalism and Ours*, „William & Mary Law Review” 38, 1996, nr 1.
- Monks A., *Dressing the law*, „International Journal of Law in Context” 14, 2018, nr 4.
- Nikova J.N., *The concept of 'theatricality' in legal performance with respect to musicians and the way they engage with the law*, <http://lawreview.elsa-spain.org/wp-content/uploads/2017/06/Art5.pdf>.
- Pepper S.L., *The Lawyer's Amoral Ethical Role: a defense, a problem, and some possibilities*, „American Bar Foundation Research Journal” 1986, nr 4.
- Peters J.S., *Legal Performance Good and Bad*, „Law, Culture and the Humanities” 2008, nr 4.
- Robson P., *Theatre and the law in the twenty-first century*, [w:] *Cultural Legal Studies. Law's popular cultures and the metamorphosis of law*, red. C. Sharp, M. Leiboff, Routledge 2016.
- Rogers N., *The Play of law: Comparing performances in law and theatre*, „QUT Law Review” 8, 2008, nr 2.
- Sheikh D., *Book Review: Marett Leiboff, Towards a Theatrical Jurisprudence (Abingdon: Routledge, 2019)*, „Law & Literature” 33, 2021, nr 1.
- Skąpska G., *Dramaturgia procesu sądowego*, [w:] G. Skąpska, J. Czapska, M. Kozłowska, *Spoleczne role prawników (sędziów, prokuratorów, adwokatów)*, Wrocław 1980.
- Söderlund J., Berg E., *Liminality in management and organization studies: process, position and place*, „International Journal of Management Reviews” 2018, nr 20.
- Szerer M., *Kultura i prawo*, Warszawa 1981.
- Świerczyńska-Głownia W., *Komunikowanie z perspektywy sali sądowej*, Kraków 2019.

- Teclaw B., *Rozprawa sądowa jako spektakl teatralny*, [w:] *Język prawny i prawniczy. I Kongres ogólnopolski*, red. D. Kondratczyk-Przybylska, A. Niewiadomski, E. Walewska, Warszawa 2017.
- Tokarczyk R., *Proksemika ogólna jako podstawa proksemiki sądowej i proksemiki prawniczej*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Secio G*” 56–57, 2009–2010.
- Turner V., *Gry społeczne, pola i metafory. Symboliczne działanie w społeczeństwie*, przeł. W. Usakiewicz, Kraków 2005.
- Turner V., *Od rytuału do teatru. Powaga zabawy*, przeł. M. i J. Dziekanowie, Warszawa 2005.
- Turner V., *Proces rytualny. Struktura i antystruktura*, przeł. E. Dzurak, Warszawa 2010.
- Vismann C., „*Rejouer les crimes*” *Theater vs. Video*, „*Cardozo Studies in Law and Literature*” 13, 2001, nr 1.
- Wasserstrom R.A., *Adwokaci jako profesjonaliści: kilka zagadnień moralnych*, przeł. J. Malczewski, [w:] *Moralność i profesjonalizm. Spór o pozycję etyk zawodowych*, red. W. Galewicz, Kraków 2010.
- Wendel W.B., *Lawyers and Butlers: The Remains of Amoral Ethics*, „*Georgetown Journal of Legal Ethics*” 1995, nr 9.
- Zeidler K., *Estetyka prawa*, Gdańsk-Warszawa 2018.
- Znaniecki F., *Relacje społeczne i role społeczne. Niedokończona socjologia systematyczna*, przeł. E. Hałas, Warszawa 2001.

WIOLETTA JEDLECKA

ORCID: 0000-0002-0542-9303

Uniwersytet Wrocławski

wioletta.jedlecka@uwr.edu.pl

Szpital psychiatryczny jako przykład instytucji totalnej

Słowa kluczowe: instytucja totalna, szpital psychiatryczny, „społeczność terapeutyczna”.

PSYCHIATRIC HOSPITAL AS AN EXAMPLE OF A TOTAL INSTITUTION

Abstract

The aim of this article is attempting to answer the question whether the psychiatric hospital can still be considered as a total institution. The concept of a psychiatric hospital as a total institution was formulated by Erving Goffman. In this type of facility, the personnel has full control over the patient, their time, private life, and mobility. However, a psychiatric hospital is also a special place. Is this type of hospital still a total institution? Is it not better now to call it a quasi-total institution?

Keywords: total institution, psychiatric hospital, “therapeutic community”.

Celem niniejszego tekstu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy instytucja, jaką jest szpital psychiatryczny, wciąż ma cechy instytucji totalnej w rozumieniu przyjętym przez Ervinga Goffmana. Czy współcześnie podejmowane w tego rodzaju szpitalach formy i rodzaje terapii mają wpływ na zmniejszenie uciążliwości związanej z hospitalizacją osób z zaburzeniami psychicznymi?

1. Charakterystyka instytucji totalnej

Erving Goffman wychodzi z założenia, że każda instytucja społeczna charakteryzuje się tendencją do zawładnięcia w jakimś stopniu czasem i zainteresowaniami

swych członków, usiłuje też wywierać określony wpływ na ich postawy i zachowania. Należy pamiętać, że w społeczeństwie funkcjonują rozliczne instytucje o bardzo zróżnicowanym stopniu absorbowania swych członków i podporządkowania ich określonym podstawowym celom. Są wśród nich takie, które zmierzają do wytworzenia wyraźnych i trudno przekraczalnych barier w sferze stosunków społecznych między członkami danej instytucji a światem zewnętrznym, na który składa się globalny system instytucji. Każda z takich instytucji, jak stwierdza Goffman, jest „hybrydą” społeczną, częścią społeczności rezydencjalnej i organizacji formalnej. Z tego właśnie powodu stanowią one przedmiot specjalnego zainteresowania socjologicznego. W społeczeństwie obecne są instytucje przymusowe powołane do „odmieniania ludzi”. Każda z nich to eksperyment świadczący o tym, co można uczynić z człowiekiem¹. Prawozorem oraz poniekąd typem idealnym instytucji totalnej jest panoptikon, czyli wielofunkcyjny budynek służący nadzorowaniu ludzi (*inspection house*), zaprojektowany przez Jeremy’ego Benthama.

Instytucja totalna to taka, która stwarza dla osób z nią związanych rodzaj odrębnego świata, odseparowanego od reszty społeczeństwa i rządzącego się własnymi regułami. Cechy instytucji totalnej to: ścisła hierarchizacja statusów, formalizm, podział na personel i podwładnych, dehumanizacja, brak podmiotowości w stosunkach międzyludzkich oraz orientacja na wykonywanie zadań, a nie na człowieka². Wskazuje się ponadto, że instytucje totalne są zakładami przymusowego przekształcania osobowości. Jak pisze Goffman: „każda z nich swoiście eksperymentuje na naturze, zwykle brutalnie, aby wykazać, co może uczynić z ludzkim »Ja«”. Każdy człowiek, który zaczyna funkcjonowanie w instytucji totalnej, stara się przystosować do panujących w niej warunków. Te należą do uciążliwych, ale istnieją sposoby, by stawić im czoła. Poznanie i wyjaśnienie społecznych warunkowań zachowań ludzi w instytucji totalnej pozwala efektywniej organizować i planować działania, rozwiązywać problemy wynikające z niedostosowania zachowań do wymogów i ograniczeń instytucjonalnych oraz eliminować dysfunkcje w instytucjach (na przykład konflikty spowodowane doborem środków do celów, dysfunkcje w systemie komunikacji interpersonalnej)³. Instytucje totalne można uznać za przykład wyrafinowanych biurokracji. Złożone i surowe procedury obowiązują tu wszędzie⁴. Instytucje tego typu mają tendencję do zamykania się w obrębie własnych zadań i problemów, co oznacza, że zmierzają do stworzenia

¹ E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975, s. 150–151.

² M. Sobkowiak, *Przemoc instytucjonalna w jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej*, Szczecin 2012, s. 8.

³ A. Baranowska, *Proces kształtowania się tożsamości instytucji totalnej na przykładzie żołnierzy — mieszkańców obozu Babilon w Iraku*, [w:] *Tożsamość społeczna grup dyspozycyjnych*, red. J. Maciejewski, W. Nowosielski, Wrocław 2009, s. 30.

⁴ I. Fudali, *Instytucje totalne — jak myślą instytucje w zglobalizowanym społeczeństwie*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy, Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego” 2017, nr 9, s. 110.

swoim członkom jak gdyby odrębnego świata. Zgodnie z regułami biurokracji działają według narzuconego regulaminu i planu. Plan jest wykonywany przez podwładnych, nadzorowanych przez personel (strażników, nadzorców), a każda planowana czynność i nadzorców, i podwładnych stanowi część zadania, jakie wykonuje dana instytucja. Nadrzędność zaplanowanych zadań nad jednostkowymi potrzebami, biurokratyczna procedura ich realizacji oraz oceny wyników prowadzi zdaniem Goffmana do ujednoczenia tożsamości członków instytucji poprzez upodobnienie ich wyglądu zewnętrznego, ograniczenia w zakresie posiadania rzeczy osobistych, poddanie ścisłej dyscyplinie określonej przez regulamin, podporządkowanie personelowi. W ten sposób instytucja totalna staje się „społecznym mikrokosmosem narzuconym przez hegemonię i hierarchiczny porządek”⁵. Życie mieszkańców instytucji totalnych toczy się zatem w jednym i tym samym miejscu. Podlegają oni tej samej, jedynej władzy, są traktowani w jednakowy sposób, a ich zadania są ściśle zaplanowane. Czynności, które wykonują, mają charakter przymusowy i stanowią część jednego ogólnego planu⁶. Produktem ubocznym instytucji totalnych jest zjawisko znane jako „drugie życie”, definiowane jako wytworzona spontanicznie organizacja nieformalna, która „porządkuje codzienne życie poza układami sformalizowanymi i [...] uzupełnia i wypełnia luki w organizacji formalnej”. Do zjawisk „drugiego życia” zaliczamy obecność w obrębie instytucji różnych grup nieformalnych, takich jak kliki czy koterie, oraz organizowanie nieformalnych rytuałów i zachowań symbolicznych, do których należą fala w wojsku czy grypsersa w zakładach poprawczych i więzieniach. Grupy nieformalne przedzają się często w subkultury, przekraczające ramy pojedynczych instytucji, a wspólne i typowe dla szerszych układów, na przykład sieci instytucji pewnego typu, obejmujących szkoły, szpitale itp.⁷

Zdaniem Łukasza Poślusznego Goffmanowska koncepcja instytucji totalnych stępiła się i dzisiaj rodzi więcej pytań niż udziela odpowiedzi. Z perspektywy kilkudziesięciu lat od wydania *Asylums* wokół pracy Goffmana urosło wiele nieporozumień, a definicja stała się rozmyta i niejasna. To umożliwiło używanie jej do opisu niemal każdej instytucji społecznej, co rodzi oczywiste niebezpieczeństwa. Cytowany autor zauważa, że organizacje mogą odznaczać się pewnym stopniem totalizacji, ale nie czyni ich to instytucjami totalnymi. Dlatego sugeruje, aby w przypadkach granicznych mówić raczej o totalizmie organizacji. Pozwoli to — przy wykorzystaniu pojęcia izolacyjności, przenikalności, zachłanności itp. — zwrócić uwagę na kierunki przeobrażania się instytucji społecznych czy sprawdzić użyteczność tych kategorii w stosunku do nieoczywistych fenomenów, jak na przykład fawele. Analogicznie, organizacje o bardzo niskim stopniu totalizacji mogłyby być (przenikalnymi) instytucjami totalnymi. Warto

⁵ J. Rokicki, *Szkoła jako instytucja totalna*, [w:] *Manipulacja. Pedagogiczno-społeczne aspekty cz. 1*, red. J. Aksman, Kraków 2010, s. 130.

⁶ I. Fudali, *op. cit.*, s. 111.

⁷ J. Rokicki, *op. cit.*, s. 130.

pamiętać, że określenie organizacji instytucją totalną nie jest infamią, ponieważ pełnią one wiele pozytywnych funkcji, dzięki którym ludzie realizują swoje potrzeby. Nie należy równocześnie ignorować wysokiego stopnia totalizacji — informuje on bowiem o potencjalnym niebezpieczeństwie⁸.

2. Szpital psychiatryczny jako instytucja totalna

Instytucje, których dominująca funkcja określana jest tradycyjnie jako socjalna, często zaliczane są właśnie do instytucji totalnych. Do kategorii tej zalicza się rozmaite domy opieki i pomocy społecznej, domy dziecka, domy starców, hospicja itp. Wydaje się jednak, że katalog ten można i należałoby poszerzyć między innymi o szpitale, a przynajmniej niektóre ich rodzaje⁹. W tym miejscu warto zapytać: czy istnieją rzeczywiście podstawy, by na przykład szpital psychiatryczny wciąż uznawać za instytucję totalną? W koncepcji instytucji totalnej (*asylum*) Ervinga Goffmana oraz koncepcji instytucji panoptycznej (*panopticon*) Michela Foucaulta¹⁰ jako charakterystyczne realizacje tych form pojawiają się nie szpitale w ogóle, ale konkretnie szpitale psychiatryczne (a także koszary, szkoły, zakony, więzienia itp.). Szpital jako miejsce, w którym przebywają osoby chore (upośledzone w zakresie realizacji swych ról społecznych), z założenia, w sposób dyskursywnie oczywisty i niepodważalny, nie jest miejscem codziennych czynności: ani zabawy, ani pracy. Jest rzeczywistością wyalienowaną ze społecznej codzienności, wyrwaną ze społecznego kontekstu. W szczególności uwidacznia się to w przypadku szpitala psychiatrycznego. Instytucja totalna, za jaką uznaje się szpital (zwłaszcza psychiatryczny), legitymizuje swą totalność poprzez odwołanie się do dyskursu medycyny i profesjonalnego dyskursu zawodów medycznych. Głębiej znajduje się oczywiście społeczny konstrukt zdrowia jako warunku sprawnego funkcjonowania systemu. Legitymizacja ta sięga bardzo daleko. Zanegowane zostają bowiem wartości konstruowane jako podstawowe dla współczesnych społeczeństw i współczesnego człowieka: indywidualizm i wolna wola¹¹.

Władza w każdym szpitalu, a więc i psychiatrycznym, jak w każdej instytucji totalnej, ma charakter grupowy i wynika z miejsca, które dana osoba zajmuje w hierarchii instytucji. Generalnie jednak to personel jest zasadniczym wykonawcą i egzekutorem licznych praw regulujących funkcjonowanie instytucji jako

⁸ Ł. Połuszny, *Instytucje totalne dzisiaj: stan badań, krytyka, rekonfiguracje*, „Studia Socjologiczne” 2017, nr 4, s. 139.

⁹ K. Stasiuk-Krajewska, *Szpital jako instytucja totalna — dyskursywnie i instytucjonalne uwarunkowania komunikacji*, „Dziennikarstwo i Media” 2014, nr 5, s. 162.

¹⁰ E. Goffman, *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, przeł. O Waśkiewicz, J. Łaszczyk, Gdańsk 2011; M. Foucault, *Nadzorować i karać*, przeł. T. Komendant, Warszawa 1998.

¹¹ K. Stasiuk-Krajewska, *op. cit.*, s. 175.

takiej. Różnorakie napiętnowania uzasadniane są dyskursywnie — regulaminem, zasadami, wreszcie dobrem pacjenta lub współpacjentów. W tym sensie personel jest dysponentem władzy, którą ma instytucja totalna jako taka, a której legitymizacja bierze się z dyskursów, do jakich się odwołuje (w tym przypadku dyskursu medycyny i zdrowia). W rzeczywistości szpitalnej można ponadto zaobserwować wszystkie techniki adaptacyjne, które w kontekście instytucji totalnych są opisywane: wycofanie (apatię, regres, otępienie), bunt, zdomowienie (utożsamienie się z instytucją, zinternalizowanie jej norm w formie budowania w zgodzie z nimi bezpiecznej i stabilnej egzystencji), wreszcie konwersję (całkowite przejście norm i stanie się ich rzecznikiem). Można zatem rzec, że szpital psychiatryczny jest jednym z modelowych przykładów instytucji totalnej. Ze swoją hierarchiczną strukturą personelu, przysługującymi mu uprawnieniami penalizacyjnymi, systemem nagród i kar, intensywną, przynajmniej na początku, socjalizacją do roli pacjenta, procedurami inicjacyjnymi, izolacją przestrzenną jego członków od społeczeństwa i świata zewnętrznego czy też wypracowywanymi przez pacjentów mechanizmami wtórno przystosowania, spełnia wszystkie cechy definicyjne Goffmanowskiego typu idealnego¹².

Dokonując analizy funkcjonowania szpitala psychiatrycznego jako instytucji totalnej, Goffman zauważył, że istnieją w tej organizacji trzy rodzaje oddziaływań mających na celu zachowanie wewnętrznej dyscypliny. Pierwszy ich rodzaj to tak zwany *stripping*. Jest to obnażanie pacjentów poprzez odbieranie im ubrań prywatnych i nakazanie noszenia takich samych piżam, nadawanie numerów identyfikacyjnych, żądanie przekazywania informacji o życiu intymnym, obowiązek uzyskania zgody na wszelkie działania, nawet te najbardziej podstawowe, na przykład wysłanie prywatnego listu. Goffman podkreśla, że działania te zmierzają do tego, aby z pamięci pacjenta usunąć jego dawną tożsamość. Drugi rodzaj oddziaływań to kontrola środków, które posiada pacjent, oraz władza nad wszystkimi informacjami dotyczącymi pacjenta oraz samego szpitala. I wreszcie trzeci rodzaj oddziaływań, polegający na tym, że ogranicza się ruchliwość chorego — nie może on opuszczać szpitala czy oddziału¹³. Koncepcję Goffmana analizowało wielu naukowców, między innymi Piotr Sztompka, który dochodzi do

¹² A. Miller, *Szpital jako instytucja totalna. Socjologiczne studium przypadku*, Warszawa 2013, s. 196. Miller podkreśla, że: „Pisząc o szpitalu, o sytuacjach, których byłem uczestnikiem, o osobach, które znałem, dokonując na podstawie posiadanej wiedzy teoretycznej określonych interpretacji, dane mi było zrozumieć wiele zagadnień dotyczących mojego pobytu na dwóch szpitalnych oddziałach. Pewne obserwacje, spostrzeżenia, początkowo niejasne, niezrozumiałe, po głębszej eksploracji, dłuższym zastanowieniu zaczęły się wpisywać w pewien racjonalny, przemyślany schemat — tak jakby w instytucji nic nie działo się przypadkowo. Dzięki temu mogłem z innej perspektywy spojrzeć na status pacjenta szpitala psychiatrycznego, jaki miałem przez łącznie osiemdziesiąt dni. Status początkowo wstydlivy, wymagający bardziej ukrycia niż ujawniania, z czasem zaakceptowany, równocześnie traktowany jako symbol epizodu życiowego, a nie ewentualnej stigmatyzacji”.

¹³ E. Goffman, *op. cit.*, s. 14–15.

wniosku, że totalność instytucji szpitala psychiatrycznego prowadzi do wycofania emocjonalnego pacjentów, co powoduje w konsekwencji destrukcję ich tożsamości¹⁴. To bardzo mocne stwierdzenie i daleko idący wniosek. Instytucję totalną na przykładzie szpitala psychiatrycznego opisuje także Jerzy Krzysztoń w powieści *Oblęd*, w której można przeczytać: „Tu się nie zagląda w kalendarz, bo i po co? Czas się kończy, nie zaczyna. My nie wiemy, który dzień jest który”¹⁵. Krzysztoń podkreśla szpitalną rutynę, w której dni są do siebie bardzo podobne, w zasadzie nie różnią się od siebie, codziennie odbywa się bowiem „to samo i w tym samym rytmie, pobudki, toaleta, zastrzyki, śniadanie, leki, sprząatanie, obiad, leki, kolacja i spać”¹⁶.

Wskazać też trzeba, że podejmowane są próby „odtotalizowania” szpitala psychiatrycznego, Jak podkreśla Błażej Kmiecik, w latach sześćdziesiątych XX wieku zaczął się rozwijać nurt antypsychiatrii. Jego zasadniczym założeniem była dekonstrukcja choroby psychicznej i wykazanie, że jest ona faktycznie wymysłem psychiatrów. Nurt ten wywarł znaczący wpływ na amerykańską, ale także europejską psychiatrię i zapoczątkował konkretne zmiany systemowe. Zaczęto odchodzić od utrzymywania dużych szpitali psychiatrycznych, określając je jako fabryki obłądu. Poza tym coraz częściej zaczęto sięgać do metody społeczności terapeutycznych. Model ten wprowadzono do psychiatrii w latach czterdziestych ubiegłego wieku, a jego celem jest w szczególności „kształtowanie pozytywnych wzorców zachowań”. Tutaj pacjent współdecyduje o leczeniu, organizacji oddziału itp. Akcentuje się, że ta metoda stanowi formę pośrednią pomiędzy tradycyjną terapią psychiatryczną a życiem w środowisku otwartym¹⁷.

Koncepcja instytucji totalnej z jednej strony i koncepcja społeczności terapeutycznej z drugiej pokazują, że szpital psychiatryczny charakteryzuje się dynamiką środowiska. Goffman ukazał szpital psychiatryczny w sposób budzący niepokój odnośnie do jego funkcjonowania; z kolei metoda społeczności terapeutycznej daje określoną szansę na „odtotalizowanie” tej instytucji. Życie w grupie, pokazane przez Goffmana jako wada, w drugiej wspomnianej metodzie zyskuje walor terapeutyczny. Oczywiście metoda społeczności terapeutycznej nie jest w stanie spowodować, że już nie będzie się postrzegać szpitala jako instytucji totalnej¹⁸, ale może pozwolić na odejście od jego obrazu jako instytucji totalnej *sensu stricto* na rzecz określania go mianem instytucji quasi-totalnej.

¹⁴ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003, s. 77.

¹⁵ Zob. J. Krzysztoń, *Oblęd*, Warszawa 1980, t. 2, s. 339. Jest to autobiograficzna powieść, której bohater cierpi na schizofrenię, ukazała się już po samobójczej śmierci autora i — jak się podkreśla — jest jego najlepszym dziełem. Autor pisał ją, lecząc się w szpitalu psychiatrycznym.

¹⁶ Patrz: E. Tarkowska, *Socjolog w instytucji totalnej. Uwagi na marginesie badań*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 1, s. 26.

¹⁷ B. Kmiecik, *Czy szpital psychiatryczny jest (nadal) instytucją totalną?*, „Psychiatria i Psychologia Kliniczna” 17, 2017, nr 2, s. 146.

¹⁸ *Ibidem*, s. 147.

Podsumowanie

W mojej opinii elementy totalizacji nie są w szpitalach psychiatrycznych tak jednoznaczne lub tak drastyczne, jak w typowych instytucjach totalnych — dlatego lepiej szpital taki określać mianem instytucji quasi-totalnej¹⁹ zamiast zaliczać go do instytucji stricte totalnych. Wydaje się, że to określenie jest bardziej trafne. Możemy mówić o instytucjach totalnych *sensu stricto*, czyli takich, które mają wszystkie wymienione cechy, ale są też instytucje wykazujące tylko określone cechy instytucji totalnej²⁰. W przypadku instytucji, jaką jest szpital psychiatryczny, możemy wskazać niewątpliwie na pewne cechy instytucji totalnej, ale określanie go instytucją totalną *sensu stricto* wydaje się być zbyt pochopne.

Powyższe rozważania można podsumować stwierdzeniem, że choć szpital psychiatryczny ma pewne cechy instytucji totalnej, to przecież jego celem nadrzędnym jest pomoc pacjentowi, a nie zdominowanie go i przejęcie nad nim władzy. Słuszne wydaje mi się określenie, że w przypadku lekarzy psychiatrów dostrzec można podejście tak zwanego miękkiego paternalizmu. Oznacza to, że ingerencje medyczne bez zgody pacjenta wykonywane są tylko w ostateczności i z uwagi na spodziewane korzyści, które mogą przynieść konkretnemu choremu, niezdolnemu do racjonalnej oceny ze względu na stan swojego zdrowia²¹. Psychiatria niewątpliwie jest specjalnością medyczną o charakterze szczególnym, gdzie przymus fizyczny przeplata się z działaniem dla dobra pacjenta. Nadal słyszemy opinie, że szpital psychiatryczny to instytucja totalna, ale wydaje się, że jej funkcjonowanie współcześnie, zwłaszcza z wykorzystaniem metody społeczności terapeutycznej, może nieco złagodzić ten obraz. To oczywiście nadal nie rozwiązuje problemu. Szpital, owszem, był, jest i pewnie będzie nazywany instytucją totalną, niezależnie od tego, jak negatywne skojarzenia może budzić to słowo. Mimo to jest też, jak słusznie podkreśla Adam Miller, kolejną z wielu instytucji państwowej interwencji w określone obszary życia społecznego. Ma więc pełnić określone funkcje, jakie w tym przypadku należy określić mianem leczniczo-terapeutycznych. Szpital psychiatryczny w takim kształcie, w jakim istnieje współcześnie, jest nie po to, by karać, ale żeby przywracać chorych do społeczeństwa. Oczywiście można zastanawiać się, czy nie ma może lepszych, przynoszących korzystniejsze rezultaty, a jednocześnie stanowiących mniejszą ingerencję w sferę praw i wolności jednostki sposobów osiągnięcia tego celu²². Warto rozważyć, czy nie bardziej niebezpieczne jest jednak stygmatyzowanie osób chorych psychicznie aniżeli traktowanie szpitala psychiatrycznego jako instytucji totalnej. Pytanie to — ciekawe, ale rodzące kolejne problemy — wykracza jednak poza ramy niniejszego tekstu.

¹⁹ K. Stasiuk-Krajewska, *op. cit.*, s. 177.

²⁰ M. Kępiński, *Antropologiczne studium instytucji o charakterze totalnym*, „Kultura i Historia” 2002, nr 2, s. 88.

²¹ B. Kmieciak, *op. cit.*, s. 149.

²² A. Miller, *op. cit.*, s. 197–198.

Bibliografia

- Baranowska A., *Proces kształtowania się tożsamości instytucji totalnej na przykładzie żołnierzy — mieszkańców obozu Babilon w Iraku*, [w:] *Tożsamość społeczna grup dyspozycyjnych*, red. J. Maciejewski, W. Nowosielski, Wrocław 2009.
- Foucault M., *Nadzorować i karać*, przeł. T. Komendant, Warszawa 1998.
- Fudali I., *Instytucje totalne — jak myślą instytucje w zglobalizowanym społeczeństwie*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy, Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego” 2017, nr 9.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975.
- Goffman E., *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, przeł. O Waśkiewicz, J. Łaszcz, Gdańsk 2011.
- Kępiński M., *Antropologiczne studium instytucji o charakterze totalnym*, „Kultura i Historia” 2002, nr 2.
- Kmieciak B., *Czy szpital psychiatryczny jest (nadal) instytucją totalną?*, „Psychiatria i Psychologia Kliniczna” 17, 2017, nr 2.
- Krzysztoń J., *Oblęd*, Warszawa 1980.
- Miller, A. *Szpital jako instytucja totalna. Socjologiczne studium przypadku*, Warszawa 2013.
- Posłuszny Ł., *Instytucje totalne dzisiaj: stan badań, krytyka, rekonfiguracje*, „Studia Socjologiczne” 2017, nr 4.
- Rokicki J., *Szkoła jako instytucja totalna*, [w:] *Manipulacja. Pedagogiczno-społeczne aspekty cz. 1*, red. J. Aksman, Kraków 2010.
- Sobkowiak M., *Przemoc instytucjonalna w jednostkach organizacyjnych pomocy społecznej*, Szczecin 2012.
- Stasiuk-Krajewska K., *Szpital jako instytucja totalna — dyskursywne i instytucjonalne uwarunkowania komunikacji*, „Dziennikarstwo i Media” 2014, nr 5.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003.
- Tarkowska E., *Socjolog w instytucji totalnej. Uwagi na marginesie badań*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 1.

PAWEŁ JABŁOŃSKI
ORCID: 0000-0002-9562-4419
Uniwersytet Wrocławski
pawel.jablonski@uwr.edu.pl

Utrata legitymizacji prawa według koncepcji Ronalda Dworkina

Słowa kluczowe: Ronald Dworkin, zobowiązanie polityczne, szacunek dla prawa, równa troska i poszanowanie.

THE LOSS OF LEGITIMACY OF LAW ACCORDING TO RONALD DWORKIN'S THEORY

Abstract

The aim of the paper is to analyse the answer that Dworkin's philosophy of law provides to the following question: what is the threshold of wickedness of the legal order that excuses citizens from the moral obligation to obey the law? This is not a problem of civil disobedience (which only contests a particular decision of making or applying the law), but a situation in which the whole political-legal system is the object of moral contestation.

The task will be carried out in three steps. In the first one, I will outline Dworkin's theory of political obligation, situating it in the broader framework of the debate on this obligation. In the second step, I will analyse one of the main elements of this theory, namely the legitimacy of the legal order. As a third step, I will draw attention to a rather — as it seems — surprising similarity between Dworkin's argumentation and Radbruch's formula.

Keywords: Ronald Dworkin, political obligation, respect for law, equal concern and respect.

Wprowadzenie

W *Justice for Hedgehogs*, pracy wskazywanej jako najważniejsze dzieło Ronalda Dworkina¹, amerykański filozof stwierdza: „The ancient jurisprudential

¹ S. Guest, *Ronald Dworkin*, Palo Alto 2013, s. 25.

problem of evil law is sadly close to a verbal dispute” („stary prawniczy problem złego prawa jest nieszczęśliwie bliski sporowi o słowa”)². W świetle lektury całości tej oraz innych prac Dworkina jest jasne, że w przytoczonych słowach chodzi nie o przewartościowanie samej problematyki złego prawa, lecz o odrzucenie pewnego sposobu jej podejmowania. Zakwestionowany zostaje mianowicie sens toczenia sporu o to, czy skrajnie niegodziwe prawo wciąż jeszcze jest prawem, czy też z racji rzeczowej właściwości status taki traci. To tradycyjne pytanie, na którym opiera się debata między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa natury, traktowane jest przez Dworkina jako nadmiernie dramatyzowany wybór między dwoma różnymi słownikami teoretycznymi³. Z punktu widzenia przyjętych przez niego założeń, takich jak odrzucenie punktu Archimedesowego czy uznanie interpretacyjnego charakteru pojęć, prowadzenie tak skonstruowanego sporu jest zajęciem mało obiecującym. Wedle autora *Justice for Hedgehogs* — będącego wbrew pozorom znacznie bliżej filozoficznego pragmatyzmu niż realizmu⁴ — rzeczywista stawka tej debaty jest niewielka. Ani bowiem pozytywiści nie twierdzą (dodajmy: wbrew powracającym w tej sprawie nieporozumieniom), że skrajnie niegodziwego prawa należy przestrzegać, ani też zwolennicy doktryn prawno-naturalnych nie przyjmują, iż odebranie wyników takiego prawodawstwa statusu prawa zlikwiduje jego szkodliwe konsekwencje.

Teoretycznie zorientowane pytanie o status złego prawa zostaje przeorganizowane w myśleniu Dworkinowskim na zagadnienie o charakterze praktycznym. Zasadnicza kwestia jest tu następująca: gdzie znajduje się granica niegodziwości porządku prawnego, po przekroczeniu której przestaje on zasługiwać na szacunek obywateli? W celu uniknięcia nieporozumień warto zwrócić uwagę, że znaczenie zasad prawa dla sposobu rekonstrukcji treści poszczególnych jego reguł nie czyni go odpornym na rozwiązania skrajnie niesprawiedliwe. Jak trafnie podnosi David Dyzenhaus, może się okazać, że zrekonstruowana w najlepszej wierze i z najwyższą starannością aksjologiczna struktura głęboka jakiegoś systemu prawnego stanowi zbiór zasad, które z punktu widzenia moralności powinny być odrzucone⁵. W tym kontekście przypomina on, że sytuacja taka miała miejsce w Republice Południowej Afryki za czasów apartheidu (1948–1994), kiedy najbardziej adekwatnym, to jest najlepiej przystającym do empirii przepisów, uzasadnieniem obowiązujących regulacji prawnych była ideologia przyjmująca rasową nierówność ludzi.

² R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, Cambridge, MA 2011, s. 412.

³ *Ibidem*, s. 410–412.

⁴ Na temat związków teorii Dworkina z perspektywą filozoficznego pragmatyzmu zob. H. Nye, *Staying Busy While Doing Nothing? Dworkin's Complicated Relationship with Pragmatism*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 29, 2016, nr 1.

⁵ D. Dyzenhaus, *Dworkin and Unjust Law*, [w:] *The Legacy of Ronald Dworkin*, red. W. Waluchow, S. Sciaraffa, Oxford 2016, s. 134.

Celem niniejszego artykułu jest analiza odpowiedzi, jakiej filozofia Dworkinowska dostarcza na wspomniane pytanie o próg niegodziwości porządku prawnego, którego przekroczenie przez prawodawcę zwalnia obywateli z moralnej powinności szanowania prawa. W celu uniknięcia nieporozumień, podkreślimy, że nie chodzi tu o związaną z problematyką obywatelskiego nieposłuszeństwa odmowę podporządkowania się jakiejś konkretnej decyzji tworzenia lub stosowania prawa, przy jednoczesnym zachowaniu respektu dla całości systemu polityczno-prawnego, lecz o taką sytuację, w której przedmiotem moralnej kontestacji jest sam ten system.

Wskazane zadanie zostanie przeprowadzone w trzech krokach. W pierwszym z nich zarysuję schemat wypracowanej przez Dworkina teorii zobowiązania politycznego, lokując ją w szerszych ramach toczonyj w sprawie tego zobowiązania debaty. Krok drugi polegać będzie na bliższej analizie jednego z głównych elementów rzeczzonego schematu, to jest teorii legitymizacji porządku prawnego. Całość zamknie krótka uwaga końcowa, wskazująca na pewien dość — jak się wydaje — zaskakujący rys podobieństwa jaki zachodzi między argumentacją Dworkina a formułą Radbrucha.

Zobowiązanie polityczne

Podstawowym zagadnieniem rozpatrywanym przez teorię zobowiązania politycznego jest pytanie o to, czy bycie członkiem jakiejś wspólnoty politycznej, w szczególności zaś wspólnoty państwowej, jest źródłem dodatkowych zobowiązań moralnych, spośród których pierwszym i najważniejszym jest zobowiązanie do przestrzegania porządku prawnego. Ujmując sprawę nieco precyzyjniej, chodzi tu o kilka powiązanych z sobą i wzajemnie się dopełniających kwestii. Czy w ogóle istnieje coś takiego jak moralny obowiązek przestrzegania prawa? A jeśli tak, to z czego on wynika? Czy rzeczywiście ma on charakter moralny, czy też może bardziej przekonująco jest go ujmować w jakiś inny sposób? Czym różni się ten obowiązek od innych powodów do przestrzegania prawa, takich jak na przykład przyzwyczajenie, zbieżność wymogów prawa z innym uznanym przez daną jednostkę systemem aksjologicznym, obawa przed karą, konformizm czy też jakiegoś innego jeszcze rodzaju kalkulacje zysków i strat? Zauważmy przy tym, że odpowiedź, wedle której źródłem tego obowiązku jest samo prawo, wklełaby nas w błędne koło, ponieważ powinność poważnego traktowania prawa ma być wnioskiem, nie może ona służyć jako przesłanka.

Znaczenie tych pytań wzrastało przez wieki w kulturze zachodniej za sprawą kilku czynników, wśród których można wskazać — bez roszczeń do podania listy wyczerpującej — takie okoliczności jak: zniknięcie sakralnej legitymizacji prawa, oświeceniowa przemiana poddanego w obywatela czy odrzucenie modelu prawa jako obwarowanego sankcją rozkazu suwerena. Problem wyjaśnienia

zobowiązania politycznego rysuje się szczególnie ostro na gruncie tradycji liberalnej, w związku z potencjalnym napięciem między gloryfikowaną w niej wolnością jednostki z jednej strony a respektowaniem ograniczającego tę wolność prawa z drugiej. W tym kontekście używa się czasem nawet określenia „the liberal problem of political obligation”⁶, co sugerowałoby — nieco chyba przesadnie — już nie tylko to, że kwestia ta jest szczególnie ważna dla tradycji liberalnej, lecz więcej — że przez tradycję tę jest fundowana.

Współcześnie spektrum odpowiedzi na wskazane wyżej pytania rozciąga się od anarchizujących negacji istnienia czegoś takiego, jak moralny obowiązek przestrzegania prawa, aż do komunitarystycznej afirmacji tej powinności w sposób najbardziej zdecydowany z możliwych, to jest poprzez odmowę jego tematykacji. Jak pisze Richard Dagger, na gruncie komunitarystycznym polityczne zobowiązanie do przestrzegania prawa „is something that ‘goes without saying’” („jest czymś, co nie wymaga tłumaczenia”)⁷ — w znającej wyjątki zasadzie nie debatują oni na ten temat. W ramach wspomnianych podejść anarchizujących wyróżnia się dwa warianty — mocniejszy i słabszy⁸. Wedle pierwszego z nich, reprezentowanego przez Robera Paula Wolffa⁹, nie tylko nie sformułowano jakichś przekonujących argumentów na rzecz twierdzenia, że istnieje moralne zobowiązanie do przestrzegania prawa, ale też sformułowanie ich nie jest możliwe, a to dlatego, że blankietowy obowiązek legalizmu sprzeczny jest z ideą moralnej odpowiedzialności człowieka za własne czyny. Wedle słabszej wersji anarchizmu, reprezentowanego przez Alana Johna Simonsa, autora klasycznej już dziś rozprawy *Moral Principles and Political Obligations*¹⁰, twierdzi się natomiast tylko tyle, że żadne ze sformułowanych dotychczas uzasadnień na rzecz istnienia moralnego obowiązku przestrzegania prawa nie wypada przekonująco, co nie przesądza jednak, że wiarygodnego uzasadnienia sformułować się nie da. Warto przy tym podkreślić, że wskazane postawy anarchistyczne nie oznaczają namowy do programowego łamania prawa, a oznaczają jedynie, że w mniej lub bardziej świadomie przeprowadzanym rachunku „za” i „przeciw” dostosowaniu się do wymogów konkretnej regulacji argument z „moralnej powinności przestrzegania prawa” nie ma znaczenia. Jeśli więc anarchista powstrzyma się od określonych zachowań zakazanych przez prawo, to nie z szacunku dla niego, lecz z innych powodów, takich na przykład jak obawa przed wyrządzeniem krzywdy innym, strach przed sankcją czy też kierując się innego jeszcze typu motywacją. W tym sensie można zaryzykować twierdzenie, że „nieświadomy anarchizm” jest znacznie szerzej występująca postawą niż *prima facie* mogłoby się to wydawać.

⁶ Ch.H. Wellman, *Associative Allegiances and Political Obligations*, „Social Theory and Practice” 23, 1997, nr 2, s. 188, 199, 201.

⁷ R. Dagger, *Membership, Fair Play and Political Obligation*, „Political Studies” 48, 2000, s. 105.

⁸ *Ibidem*.

⁹ R.P. Wolff, *In Defense of Anarchism*, Berkeley 1998.

¹⁰ A.J. Simmons, *Moral Principles and Political Obligations*, Princeton 1979.

Między anarchistyczną negacją z jednej strony a komunitarystyczną afirmacją z drugiej lokuje się spektrum stanowisk pośrednich¹¹. Wbrew anarchizmowi przyjmują one, że można rozsądnie mówić o czymś takim jak moralne zobowiązanie do przestrzegania prawa, zaś wobec komunitaryzmowi — że przyjęcie istnienia tego zobowiązania nie jest oczywiste i wymaga argumentacji. W tym zakresie dominującym przez kilka wieków typem odpowiedzi były różnego rodzaju teorie umowy społecznej. Tacy filozofowie jak Thomas Hobbes, John Locke czy Jean-Jacques Rousseau nawiązywali do idei kontraktu społecznego, przy czym różnili się oni w sposobie ujmowania jego charakteru, motywów zawarcia oraz granic wynikającego z niego obowiązku posłuszeństwa prawu¹². Współczesne teorie zgody starają się łagodzić spekulatywność i kontrintuicyjność tego typu uzasadnienia poprzez redefinicję samej zgody, ujmując ją w takich kategoriach jak „hipotetyczna”, „milcząca” czy „domniemywana”. Innym popularnym typem odpowiedzi na pytanie o źródło obowiązku przestrzegania prawa jest rozwinięty przez Johna Rawlsa i Herberta L. Harta argument z *fair play*¹³. Rdzeń tego uzasadnienia zakłada, że skoro jednostka czerpie korzyści z funkcjonowania systemu prawnego (na przykład w postaci bezpieczeństwa), to powinna także przyczynić się do jego podtrzymywania poprzez przestrzeganie prawa. W przeciwnym razie dochodzi do sytuacji pasożytniczej czy też „pasażera na gapę”, który to sposób funkcjonowania jest możliwy tylko dzięki temu, że nie wszyscy tak działają. Dość podobnie skonstruowany jest argument z wdzięczności, który już bez „podskórnego nawiązania” do Kantowskiej zasady generalizacji odwołuje się do powinności rewanżowania się wspólnocie politycznej za zaznane od niej dobra.

Dworkin krytycznie podchodził do wszystkich zarysowanych wyżej stanowisk¹⁴ i przedstawił własną propozycję uzasadnienia zobowiązania politycznego. Wypracowane przez niego rozwiązanie ujmowane jest często jako jeden z wariantów teorii określonego typu, to jest takiego, który klucza upatruje w idei więzi wspólnotowych. Odwoływanie się do niej w kontekście szacunku dla prawa stało się popularne w latach dziewięćdziesiątych minionego wieku i postrzegane jest jako odpowiedź na podejście komunitarystyczne w tym mianowicie sensie, że anektuje ona element „komunitarystycznej wrażliwości” na wspólnotę, nie przechodząc zarazem na komunitarystyczne pozycje¹⁵. Rozwiązanie proponowane przez Dworkina wpisuje się zatem w pewien typ teorii reprezentowany także przez niektórych innych badaczy, jak na przykład Margaret Gilbert, John Horton

¹¹ W polskiej literaturze przegląd takich stanowisk można znaleźć w: T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy prawa. Zarys wykładu*, Katowice 2005, s. 391–453.

¹² Zob. T.H. Green, *Lectures on the Principles of Political Obligation*, Kitchener 1999, s. 32–60.

¹³ Zob. A.J. Simmons, *Moral Principles...*, s. 101–142.

¹⁴ R. Dworkin, *Imperium prawa*, przeł. J. Winczorek, Warszawa 2006, s. 194–197; *idem*, *Justice for...*, s. 317–319.

¹⁵ R. Dagger, *op. cit.*, s. 104–105; D. Makrosińska, *Rethinking Political Obligation: Moral Principles, Communal Ties, Citizenship*, London 2012, s. 67.

i Michale Hardimon¹⁶. Trzeba jednak od razu zaznaczyć, że takie jej ulokowanie — podobnie zresztą jak ujmowanie pozostałych wskazanych autorów jako reprezentantów jednego typu stanowiska — jest dosyć zwodnicze. W przypadku Dworkina podstawowa różnica w stosunku do reszty wymienionych badaczy polega na tym, że jakkolwiek „więzi wspólnotowe” pełnią w argumentacji amerykańskiego klasyka istotną rolę, to nie one dostarczają — by tak rzec — podstawowego impulsu normatywnego dla powinności przestrzegania prawa¹⁷. Odmienność ta czasem jest nawet wskazywana jako brak konsekwencji Dworkina w przyjmowaniu perspektywy wspólnotowej¹⁸, który to zarzut wydaje się być jednak błędnie adresowany, ponieważ przyporządkowanie teorii Dworkina do typu wspólnotowego jest dziełem komentatorów, nie zaś jego samego.

Jak zatem wygląda argumentacja autora *Justice for Hedgehogs*? Zacząć trzeba od odnotowania i podkreślenia tego, na co on sam zwraca uwagę, to jest że budowana przez niego teoria zobowiązania politycznego derywowana jest z bardziej podstawowych rozstrzygnięć jego filozofii¹⁹. W przypadku dorobku Dworkina mamy bowiem do czynienia z rozbudowanym i przez lata przekształcanym systemem filozoficznym, w którym poszczególne części wzajemnie do siebie odsyłają. O ile do czasu wydania *Justice for Hedgehogs* czytelnicy musieli sami składać poszczególne segmenty teoretyczne opracowywane przez amerykańskiego klasyka, o tyle w rzeczonyj pracy otrzymują już oni mapę całego systemu, zawierającą nie tylko nowe elementy, ale też autorską lokalizację tych wcześniej opracowanych.

Ujmując rzecz ogólnie, schemat Dworkinowskiej argumentacji jest następujący²⁰. Najbardziej podstawowym poziomem myślenia o wartościach jest etyka, ujmowana jako refleksja o dobrym życiu i bezpośrednio dotycząca tego, jak człowiek powinien traktować samego siebie. Z rozstrzygnięć etycznych derywowane są rozstrzygnięcia drugiego z poziomów myślenia o wartościach, to jest moralności, która ujmowana jest przez Dworkina jako refleksja o tym jak traktować innych ludzi. Z etycznej powinności szacunku dla samego siebie wyprowadzana jest moralna powinność szacunku dla innych ludzi. Rdzeniem tego interpretacyjnego przejścia jest schemat Kantowski, wedle którego szacunek dla samego siebie nie polega na folgowaniu egoizmowi i zachciankom, lecz na rozpoznaniu realności własnej podmiotowości i własnego człowieczeństwa, co nie jest możliwe bez rozpoznania tego samego u innych osób²¹. Pełniące funkcję

¹⁶ R. Dagger, *op. cit.*, s. 105–106.

¹⁷ Zwracają na to uwagę: D. Makrosińska, *op. cit.*, s. 91; A.J. Simmons, *Associative Political Obligations*, „Ethics” 106, 1996, nr 2, s. 266; L. Green, *Associative Obligations and the State*, [w:] *Dworkin and his Critics: with replies by Dworkin*, red. J. Burley, Hoboken 2004, s. 271.

¹⁸ R. Dagger, *op. cit.*, s. 110–112; A.J. Simmons, *Associative Political...*, s. 260; Ch.H. Wellman, *op. cit.*, s. 191–193.

¹⁹ R. Dworkin, *Ronald Dworkin Replies*, [w:] *Dworkin and his Critics...*, s. 378.

²⁰ Zob. R. Dworkin, *Justice for...*, s. 189–324.

²¹ *Ibidem*, s. 266.

przesłanki twierdzenie o etycznej powinności szacunku dla samego siebie nie ma przy tym statusu jakiejś podlegającej naukowemu dowodzeniu konstatacji opisującej „prawdziwą strukturę świata”, lecz jest pewnym zakorzenionym w idei odpowiedzialności wyborem aksjologicznym.

Dalej, derywowana z etyki moralna zasada szacunku dla życia innych oraz ich autonomii służy Dworkinowi za podstawę wyprowadzenia dwóch elementarnych obowiązków wobec nich, to jest ograniczonego obowiązku pomocy (jeśli jej udzielenie nie łączy się z dużym ryzykiem dla udzielającego, a jednocześnie niebezpieczeństwo w jakim znalazła się inna osoba jest poważne) oraz obowiązku powstrzymania się od wyrządzania im krzywdy. Ta względnie prosta sytuacja normatywna komplikuje się w przypadku postępowania wobec tych, z którymi łączą nas pewne specjalne relacje, dzielone na „performatywne” i „stowarzyszeniowe” (*associational*). Chodzi tu zatem o zobowiązania związane ze złożeniem obietnicy oraz kluczowe dla interesującej nas problematyki powinności związane z uczestnictwem w jakiejś wspólnocie²². Wspólnota ta może przybierać różne postaci, Dworkin wymienia w tym kontekście między innymi rodzinę, przyjaciół, znajomych czy wspólnotę pracowników przedsiębiorstwa. Chodzi więc o bardzo rozmaite grupy, różniące się pod takimi względami jak choćby wielkość, struktura, rodzaj i siła więzi czy znaczenie dla poszczególnych jednostek. Niemniej jednak wspólną cechą takich grup jest to, że ich funkcjonowanie łączy się z wykształceniem się pewnych oczekiwań wobec tworzących je jednostek. Historycznie przygodny charakter tych oczekiwań oraz ich uwikłanie w konwencje nie umniejsza ich realności. Tym samym, wedle Dworkina, dochodzi tutaj do „kreatywnej interakcji między naszą bardzo ogólną odpowiedzialnością za to, by nie krzywdzić innych ludzi a praktykami społecznymi, które cyzelują [*refine*] tę odpowiedzialność”²³.

Bycie uczestnikiem wspólnoty skutkuje nie tylko uzyskaniem dostępu do określonych korzyści, lecz również narażaniem się na pewne szczególne rodzaje szkody, które bez wspólnoty nie byłyby możliwe²⁴. Zauważmy więc, że jakkolwiek z pozoru mogłoby się wydawać, że w gruncie rzeczy mamy tu do czynienia z powtórzeniem w przekształconej nieco wersji argumentu *fair play*, to jednak główny nerw tej argumentacji jest inny. Po pierwsze, nie odwołujemy się tutaj do motywu rewanżu za uzyskane korzyści, lecz do pewnej cechy wspólnoty — mianowicie takiej, że jest ona w stanie wyrządzać tworzącym ją jednostkom szkody, na jakie nie byłyby narażone pozostając poza jej obrębem. Po drugie, o ile argument *fair play* funkcjonuje w ramach retoryki gry wymiennych zysków i strat, o tyle w rozumowaniu Dworkina ważnym elementem pozostaje godność. Pojawia się ona tutaj nie tylko w roli swoistego *Primus motor* całej argumentacji etyczno-moralno-politycznej, lecz również jak najbardziej zagrożone

²² *Ibidem*, s. 311–317.

²³ *Ibidem*, s. 311.

²⁴ *Ibidem*, s. 312.

we wspólnotach dobro. Jak czytamy w *Justice for Hedgehogs*, osoba, która traktuje serio zobowiązania wspólnotowe, dostosowując do nich swoje działania, a jednocześnie spotyka się z brakiem poważnego potraktowania tych zobowiązań przez innych, nie tylko otrzymuje zamiast spodziewanej korzyści rozczarowanie, lecz jej zaangażowanie okazuje się być pewnego rodzaju służalczością (*a kind of subservience*)²⁵. Ujmując to od drugiej strony, istotne naruszenie struktury zobowiązań członków tworzących daną wspólnotę jest formą instrumentalizacji pozostających w niej jednostek. Jak podkreśla jeden z komentatorów, na gruncie koncepcji Dworkinowskiej specyfika zobowiązań wspólnotowych polega na tym, że ich lekceważenie jest formą zdrady osób, z którymi pozostaje się we wspólnotowych relacjach, sama zaś ta zdrada jest formą okazywania pogardy²⁶.

Dworkin zwraca przy tym uwagę na problem potencjalnej sporności zakresu i treści uzasadnionych w ramach danej wspólnoty oczekiwań²⁷. Jeśli do tego dodać jeszcze choćby takie komplikujące obraz czynniki jak możliwość nakładania się zobowiązań wspólnotowych i performatywnych, element walki o zdefiniowanie istoty danej wspólnoty i związanej z nią struktury oczekiwań czy też nachodzenie na siebie różnych wspólnot, to jasne staje się, że zarysowany wyżej model jest bardzo uproszczony. Niemniej jednak wydaje się, że wszystkie te komplikacje nie podważają podstawowej intuicji Dworkina: powinność niekrzywdzenia innych wymaga poważnego potraktowania wspólnoty, w skład której się wchodzi.

Interesujący nas obowiązek przestrzegania prawa traktowany jest przez Dworkina jako rodzaj zobowiązania wynikającego z pozostawania w pewnej konkretnej „relacji stowarzyszeniowej”, to jest przynależenia do określonej wspólnoty politycznej. Co więcej, jest ono wskazywane jako główne zobowiązanie związane z uczestnictwem we wspólnocie politycznej²⁸. Aby jednak zarysowany mechanizm transpozycji zobowiązań z zakresu moralności osobistej na moralno-polityczny obowiązek respektowania prawa był uzasadniony, potrzebny jest drugi — oprócz źródłowego dla całej konstrukcji szacunku jednostki dla siebie — „impuls normatywny” w postaci posiadania przez dany porządek prawny legitymizacji.

Legitymizacja

Tam gdzie kończy się sfera relacji osobistych i moralność osobista przechodzi w polityczną, pojawia się nowy element, który w obszarze tego, co polityczne jest nieunikniony — represyjność. Dworkin podkreśla, że polityka jest immanentnie

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ K.A. Appiah, *Dignity and Global Duty*, „Boston University Law Review” 90, 2010, s. 672.

²⁷ R. Dworkin, *Justice for...*, s. 316–317.

²⁸ *Ibidem*, s. 319; R. Dworkin, *Imperium prawa*, s. 209.

represyjna²⁹, ponieważ łączy się z koniecznością dostosowania do woli innych. To z kolei sprawia, że próg oddzielający moralność osobistą od politycznej jest zarazem miejscem, w którym uznanie ważności każdego ludzkiego życia przekształca się w nieobecny w moralności osobistej wymóg równej troski. Innymi słowy, jako że działania w sferze prywatnej nie są immanentnie związane z represyjnością, zachowanie szacunku dla innych ludzi nie wymaga tam zachowania równej troski. Wstępując zaś w szeroko ujmowanej roli politycznej, a więc pełniąc funkcje publiczne, poruszamy się po obszarze nieuchronnie represyjnym, co z kolei zobowiązuje do zachowania równej troski. Zarazem w obu sferach moralności — osobistej i politycznej — pozostaje zobowiązanie do poszanowania autonomii innych.

Po miejscu, w którym moralność osobista przechodzi w polityczną, kolejnym ważnym progiem w Dworkinowskiej strukturze jest miejsce, w którym moralność polityczna przechodzi w prawo. Element represyjności ulega tu radykalizacji i daleko posuniętej instytucjonalizacji, przyjmując postać możliwości zastosowania przymusu. Związek prawa z dopuszczalnością zastosowania przemocy państwa wobec jednostki traktowany jest przez Dworkina jako najważniejsza cecha prawa³⁰.

Wskazany element represyjności prawa równoważony jest przez wymóg zachowania przez porządek prawny legitymizacji. Dworkin wyróżnia dwa jej elementy. Pierwszy odwołuje się do tego, czy osoby sprawujące władzę we wspólnocie zdobyły ją w sposób legalny. Drugi natomiast opiera się już nie na tym, jak władza jest uzyskana, lecz na tym, jak jest sprawowana³¹. W szczególności chodzi o to, czy wszyscy członkowie wspólnoty politycznej traktowani są z jednakową troską i szacunkiem. Wspólnota, która spełnia te warunki jest legitymizowana do stosowania przymusu wobec swoich członków, a osoby sprawujące w niej władzę do podejmowania związanych z tym decyzji. Na obywatelu takiej wspólnoty ciąży zaś obowiązek moralny — znający wyjątki — przestrzegania jej praw.

Bardzo ważnym elementem proponowanej przez Dworkina konstrukcji jest stopniowalność legitymizacji. Na jednym biegunie znajduje się sytuacja idealna, w której władza danej wspólnoty nie tylko przyjmuje zasadę równej troski i poszanowania, lecz również interpretuje tę zasadę w sposób, który nie budzi poważniejszych zastrzeżeń. Na drugim biegunie znajduje się sytuacja, w której władza w sposób oczywisty odrzuca ideę godności ludzkiej, to jest zasadniczo różnicuje między wartością poszczególnych ludzi. Jako historyczne przykłady Dworkin wskazuje państwa Hitlera i Stalina oraz Republikę Południowej Afryki z czasów prawodawstwa apartheidu. Pomiędzy tymi biegunami znajduje się jednak jeszcze trzeci obszar, w którym wspólnota nie odrzuca idei godności ludzkiej, natomiast

²⁹ R. Dworkin, *Keynote Address. „Justice for Hedgehogs”*, „Boston University Law Review” 90, 2010, s. 476.

³⁰ Zob. Z. Pulka, *Hart–Dworkin — dwa warianty „wewnętrznego” postrzegania prawa*, „Przegląd Prawa i Administracji” 42, Wrocław 1999, s. 32–33.

³¹ R. Dworkin, *Justice for...*, s. 321.

realizuje ją w sposób mniej lub bardziej kontrowersyjny czy niedoskonały. Trzeba przy tym zaznaczyć, że wspomniana stopniowalność legitymizacji nie polega tylko na wydzieleniu tych trzech sfer, lecz także — i przede wszystkim — na tym, że również w ramach tej trzeciej, pośredniej sfery, występuje daleko posunięta niejednorodność. Lokujące się w niej wspólnoty polityczne różnią się nie tylko pod względem pieczołowitości, z jaką uznają zasadę równej troski i poszanowania (czy też po prostu uznają — na bardziej abstrakcyjnym poziomie — godność ludzką), lecz także pod względem sposobu jej interpretacji oraz wyprowadzanych z niej konsekwencji oraz uwarunkowań kulturowych i historycznych, specyfikujących każdorazowo sytuację. Dworkin nie ma wątpliwości co do tego, że ocena siły legitymizacji wspólnot lokujących się w środkowym obszarze jest zwykle kontrowersyjna, uwikłana w kwestie interpretacyjne, zaś sposób derywacji z idei równej troski i szacunku uzasadnienia rozwiązań konkretnych problemów społecznych jest sporny³². Znacznie istotniejsze jest jednak to, że mniej sporny jest próg oddzielający ów środkowy obszar od tych sytuacji, w których wspólnota polityczna odrzuca ideę godności ludzkiej. W odniesieniu do takiej wspólnoty nie można rozsądnie twierdzić, że istnieje w niej coś takiego, jak moralne zobowiązanie do przestrzegania prawa. Zobowiązanie takie istnieje natomiast we wspólnotach z obszaru środkowego, co nie oznacza jednak, że nie może być ono uchylone w odniesieniu do konkretnych, pojedynczych regulacji³³.

Wobec proponowanego w koncepcji Dworkina uzasadnienia obowiązku posłuszeństwa prawu podnosi się zastrzeżenie, wedle którego na gruncie jej założeń trzeba by przyjąć, że w zdecydowanej większości społeczeństw, tak tych z przeszłości, jak i współczesnych, państwo nie spełnia testu legitymizacji, a zatem jego obywatele nie mieli i nie mają moralnego obowiązku respektowania prawa. Innymi słowy, sytuacja, w której państwo traktuje swoich obywateli z równą troską i szacunkiem, jeśli w ogóle się zdarza — stanowi wyjątek, a nie regułę, co z kolei sprawia, że i moralne zobowiązanie do posłuszeństwa prawu jest czymś rzadkim i nietypowym. W tym kontekście argumentacja Dworkina jawi się raczej jako „paliwo” do radykalnej krytyki większości społeczeństw i delegitymizacji porządków prawnych niż jako teoretyczne ugruntowanie obowiązku przestrzegania prawa³⁴. W szczególności wskazuje się, że na gruncie przyjętej przez niego konstrukcji legitymizacja współczesnych Stanów Zjednoczonych byłaby wątpliwa³⁵. W odpowiedzi na taki sposób odczytania, Dworkin podkreśla kluczowe

³² *Ibidem*, s. 330.

³³ Uchylenie takie łączy się z teorią obywatelskiego nieposłuszeństwa, której tutaj z braku miejsca nie omawiam — zob. R. Dworkin, *Biorąc prawa poważnie*, przeł. J. Kowalski, Warszawa 1998, s. 370–399; *idem*, *A Matter of Principle*, Cambridge, MA 1985, s. 104–116. Zob. też M. Pełka, *Konflikt uprawnień w teorii prawa Ronalda Dworkina*, Warszawa 2012, s. 289–300.

³⁴ Zob. S. Sreedhar, C. Delmas, *State Legitimacy and Political Obligation in Justice for Hedgehogs: The Radical Potential of Dworkinian Dignity*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2.

³⁵ *Ibidem*, s. 755.

znaczenie stopniowości legitymizacji oraz przypomina o potrzebie odróżnienia między sytuacją, w której wspólnota odrzuca ideę godności ludzkiej, a taką, w której realizuje ją w niepełny czy niedoskonały sposób³⁶.

Wskazywana kontrowersja wydaje się istotna, gdyż pozwala lepiej odsłonić specyfikę Dworkinowskiego sposobu myślenia o prawie. Oczywiście można przyjąć radykalną interpretację formułowanego przez niego wymogu legitymizacji, ale byłoby to nieroztropne. Po pierwsze bowiem, przy takiej interpretacji okazuje się, że trzeba odrzucić albo samą konstrukcję teoretyczną, jako naiwną i nieaplikowalną, albo odmówić większości znanych nam wspólnot politycznych legitymizacji do stosowania przymusu. Po drugie, taka interpretacyjna radykalizacja kryteriów moralnych paradoksalnie sprzyja legitymizowaniu systemów najbardziej opresyjnych. Jeśli bowiem okazuje się, że są one tak samo kwalifikowane jak większość innych wspólnot, to sama ta kwalifikacja traci na znaczeniu. Ostatecznie, w wartościującym podziale wspólnot na te, które w jakiś sposób uchylają godności ludzkiej oraz te, które czynią zadość radykalnie i bezkompromisowo interpretowanym wymogom moralnym, wszystkie wspólnoty znajdują się po tej samej stronie. Projekt Dworkina starannie unika tego typu pułapek. Konstruuje on teorię w ten sposób, by z jednej strony dostarczała ona argumentów na rzecz zmian i ciągłej poprawy wspólnot politycznych, ale by zarazem z drugiej pozwalała doceniać i bronić tego, co już udało się cywilizacyjnie osiągnąć. Dlatego też pewnego rodzaju polityczno-moralna cierpliwość, gotowość do uwzględnienia specyfiki kulturowej danej wspólnoty, wyrozumienie dla wielości sposobów interpretacji równej troski i poszanowania — wszystko to jest ważnym elementem tego, co Dworkin traktuje jako odpowiedzialne rozwijanie sieci interpretacyjnej. W szczególności zaś istotne jest odróżnienie sytuacji, w której jakaś wspólnota realizuje podstawową zasadę moralną w sposób wysoce niedoskonały od sytuacji, w której ją jawnie lub skrycie odrzuca.

Uwaga końcowa

Warto zauważyć, że myślenie Dworkina jest pod istotnym względem zbliżone do konstatacji Radbrucha poczynionej w słynnej formule, a dokładnie w tej jej części, która określana jest mianem formuły odmowy³⁷. Obaj zgadzają się co do tego, że istnieje taki stopień nieprawości porządku prawnego, którego rozpoznanie nie powinno budzić żadnych rozsądnych wątpliwości i który powinien skutkować odmową zastosowania się do niego. Obaj też — co warto podkreślić — łączą go z rozpoznaniem występowania braku dobrych intencji prawodawcy. W przypadku Radbrucha brak ten ujmowany jest jako sytuacja, w której prawodawca świadomie

³⁶ R. Dworkin, *Response*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2 s. 1075–1076.

³⁷ Zob. G. Radbruch, *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo* (Dodatek 3), [w:] *idem, Filozofia prawa*, przeł. E. Nowak, Warszawa 2009, s. 250.

nie dąży do sprawiedliwości i lekceważy fundującą ją ideę równości. W przypadku Dworkina brak dobrych intencji prawodawcy oznacza porzucenie przez niego idei równej troski i poszanowania, a więc odrzucenie wartości godności ludzkiej. Zasadnicza różnica między tymi stanowiskami polega natomiast na wyciągnięciu odmiennych konsekwencji ontologicznych. W teorii Radbrucha ujawnienie się braku dobrych intencji prawodawcy łączyło się z zastosowaniem wspomnianej formuły odmowy, która oznaczała już nie samo odmówienie prawu obowiązywania (jak w formule uciążliwości)³⁸, lecz brak rozpoznania wyniku działania prawodawcy jako prawa. Wedle Radbrucha taka władza nie tworzy prawa, lecz coś „prawopodobnego”. Dworkin jest natomiast w tej sprawie znacznie ostrożniejszy. Jego zdaniem nie warto się spierać o to, czy jeszcze mamy do czynienia z prawem, czy już nie, kluczowa jest natomiast konsekwencja praktyczna — rozpoznanie braku moralnego zobowiązania do traktowania przez jednostkę poważnie takiego prawa, które nie traktuje poważnie jednostki. Nie oznacza to, że na gruncie filozofii Dworkina jedyną adekwatną odpowiedzią na przekroczenie takiego progu przez prawodawcę jest rewolucja lub zbrojna interwencja innej wspólnoty politycznej. Oznacza natomiast to, że w sytuacji rzeczzonego przekroczenia, w całym skomplikowanym i nie do końca przejrzystym splocie czynników ukierunkowujących sposób postępowania, argument z moralnego obowiązku szacunku dla takiego prawa nie powinien mieć znaczenia, jako że na szacunek ono w takim przypadku nie zasługuje.

Jak trafnie zauważa Zbigniew Pulka, teoria Dworkinowska to „konceptja przeciwstawna wobec instrumentalnej wizji prawa”³⁹. Można dodać, że odrzucenie owej instrumentalnej wizji nie na tym polega, że prawo ma przestać pełnić funkcje instrumentalne, ale na tym, że nie może być do nich sprowadzane. Co więcej można nawet zaryzykować tezę, że w dłuższej perspektywie instrumentalna wydolność prawa wymaga, by nie sprowadzać go do samych tylko tych funkcji.

Bibliografia

- Appiah K.A., *Dignity and Global Duty*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2.
Dagger R., *Membership, Fair Play and Political Obligation*, „Political Studies” 48, 2000.
Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, przeł. J. Kowalski, Warszawa 1998.
Dworkin R., *Imperium prawa*, przeł. J. Winczorek, Warszawa 2006.
Dworkin R., *Justice for Hedgehogs*, Cambridge, MA 2011.
Dworkin R., *Keynote Address. „Justice for Hedgehogs”*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2.

³⁸ Relację między formułą uciążliwości a formułą odmowy przedstawiłem w: P. Jabłoński, *Formuła Radbrucha w świetle krytyki Herberta L.A. Harta*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 125–132. Tam też czytelnik znajdzie literaturę dotyczącą tego zagadnienia.

³⁹ Z. Pulka, *Legitymizacja państwa w prawoznawstwie*, Wrocław 1996, s. 193.

- Dworkin R., *A Matter of Principle*, Cambridge, MA 1985.
- Dworkin R., *Response*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2.
- Dworkin R., *Ronald Dworkin Replies*, [w:] *Dworkin and his Critics: with replies by Dworkin*, red. J. Burley, Hoboken 2004.
- Dyzenhaus D., *Dworkin and Unjust Law*, [w:] *The Legacy of Ronald Dworkin*, red. W. Waluchow, S. Sciaraffa, Oxford 2016.
- Green L., *Associative Obligations and the State*, [w:] *Dworkin and his Critics: with replies by Dworkin*, red. J. Burley, Hoboken 2004.
- Green T.H., *Lectures on the Principles of Political Obligation*, Kitchener 1999.
- Guest S., *Ronald Dworkin*, Palo Alto 2013.
- Jabłoński P., *Formuła Radbrucha w świetle krytyki Herberta L.A. Harta*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2.
- Makrośńska D., *Rethinking Political Obligation: Moral Principles, Communal Ties, Citizenship*, London 2012.
- Nye H., *Staying Busy While Doing Nothing? Dworkin’s Complicated Relationship with Pragmatism*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 29, 2016, nr 1.
- Pełka M., *Konflikt uprawnień w teorii prawa Ronalda Dworkina*, Warszawa 2012.
- Pietrzykowski T., *Etyczne problemy prawa. Zarys wykładu*, Katowice 2005.
- Pulka Z., *Hart–Dworkin — dwa warianty „wewnętrznego” postrzegania prawa*, „Przegląd Prawa i Administracji” 42, 1999.
- Pulka Z., *Legitymizacja państwa w prawoznawstwie*, Wrocław 1996.
- Radbruch G., *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo (Dodatek 3)*, [w:] *idem, Filozofia prawa*, przeł. E. Nowak, Warszawa 2009.
- Simmons A.J., *Associative Political Obligations*, „Ethics” 106, 1996, nr 2.
- Simmons A.J., *Moral Principles and Political Obligations*, Princeton 1979.
- Sreedhar S., Delmas C., *State Legitimacy and Political Obligation in Justice for Hedgehogs: The Radical Potential of Dworkinian Dignity*, „Boston University Law Review” 90, 2010, nr 2.
- Wellman Ch.H., *Associative Allegiances and Political Obligations*, „Social Theory and Practice” 23, 1997, nr 2.
- Wolff R.P., *In Defense of Anarchism*, Berkeley 1998.

JACEK KACZOR

ORCID: 0000-0002-8609-5113

Uniwersytet Wrocławski

jacek.kaczor@uwr.edu.pl

Oblicza człowieka masowego — od totalitaryzmu do konsumpcjonizmu

Słowa kluczowe: społeczeństwo masowe, społeczeństwo konsumpcyjne, totalitaryzm, autorytaryzm, wolność, demokracja.

FACES OF A MASS MAN: FROM TOTALITARIANISM TO CONSUMERISM

Abstract

The article presents two figures of mass society that emerged in the twentieth century. The former revealed itself in the era of totalitarianism, while the latter resulted in the emergence of a consumer society. Neither of these figures are a necessary consequence of the processes leading to the rise of the masses as a social phenomenon. They have been created as a result of specific historical conditions. Consequently, mass society can take on any of these forms. They are also not disjoint, which means that authoritarian attitudes and consumer behavior can occur simultaneously. The relationship between the described attitudes adopted by the mass man occurs at the level of their attitude to freedom and democratic institutions. Modernity has resulted in the fact that the individual cannot cope with the freedom they gained as a result of being freed from tradition and religion. If they cannot free themselves an authority to show them how to live. This authority may also be of a group nature. Belonging to a specific community gives an individual a sense of bond and security. Freedom in a consumer society is primarily the freedom to choose consumer goods. In any case, democracy is not a valued form of managing society. Before the rise of totalitarianism, it did not ensure sufficient coherence and a sense of participation. At the same time, in the consumer society, its basic procedures began to trivialize and become part of marketing mechanisms.

Keywords: mass society, consumer society, totalitarianism, authoritarianism, freedom, democracy.

Intensywnie ewoluująca wraz z nastaniem nowoczesności „linia rozwojowa” podmiotu doprowadziła do wykształcenia się różnych jego form ewolucyjnych, połączonych przynależnością do nadrzędnej kategorii „człowieka masowego”. Wbrew intencjom oświeceniowych wizjonerów, nowoczesność, zamiast otwartej, kreatywnej, refleksyjnej i odpowiedzialnej jednostki, wyprodukowała „jej »wersję ekonomiczną« — podmiotowość śmieciową, fragmentaryczną, bezradną i zewnątrzsterowną, raczej automatyczną niż autonomiczną; impulsywno-kompulsywną”¹. Źródłem tego paradoksu powszechnie upatruje się w konsekwencjach, jakie przyniósł nowoczesny projekt modernizacji świata, który dokonał się przez wyrwanie jednostki z krępujących jej rozwój ograniczeń preindustrialnego świata. Kosztem wykorzenia z zapewniającego poczucie egzystencjalnego bezpieczeństwa azylu tradycyjno-religijnego światopoglądu stało się poczucie osamotnienia i braku życiowych drogowskazów. Zjawiskami towarzyszącymi opisanemu wyżej procesowi wykorzenia jednostki były procesy aglomeracji oraz ekspansji stosunków kapitalistycznych na inne dziedziny życia społecznego. Pojawienie się aglomeracji była prostą konsekwencją industrializacji, która wyzwoliwszy zapotrzebowanie na siłę roboczą, zapełniła duże ośrodki miejskie masami ludności wyrwanej z małych wspólnot wiejskich. Z kolei wolnorynkowy kapitalizm zaczął stopniowo przenikać nawet do tych dziedzin życia społecznego, które oparte były na innych, aniżeli ekonomiczne, regułach funkcjonowania, na przykład do nauki i kultury. Choć w konsekwencji powyższych procesów jednostka zyskała atrybuty predysponujące ją do bycia podmiotem, a więc bytem zdolnym do samodecydowania i odpowiedzialności, to jednocześnie stanęła przed wyborem: czy samorealizować się i urzeczywistniać wolność pozytywną, czy też wyzbyć się niezależności i uciec nawet od negatywnego aspektu przynależnej jej wolności. W znacznej mierze wybrała tę drugą opcję.

Zjawisko umasowienia społeczeństwa miało, zdaniem niektórych przynajmniej autorów, charakter stadialny i następowało w wyniku kryzysów powodujących dezintegrację struktur społecznych². Wprawdzie już wcześniej obiektem naukowej refleksji był fenomen zachowań zbiorowych, lecz badany na przykładzie mas traktowanych jako byty *stricte* ilościowe — tłumy, zbiegowiska, zgromadzenia. Tymczasem masy w takim kształcie, w jakim narodziły się w wyniku zarysowanych wyżej procesów, nie były już zjawiskiem wyłącznie ilościowym. To nie przynależność do odpowiednio dużej zbiorowości decydowała o byciu „człowiekiem masowym”, lecz mentalność jednostki tak kwalifikowanej³. Głównym jej rysem stał się właśnie stosunek jednostki do wolności.

¹ J. Dobrowolski, *Wzlot i upadek człowieka nowoczesnego*, Warszawa 2015, s. 76.

² M. Marody, *Zindywidualizowane społeczeństwo masowe*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, z. 3, s. 267–269.

³ K.M. Machowska, „Refleksyjny specjalista” w społeczeństwie masowym, „Principia” 39, 2004, s. 173.

Powszechnie znane analizy Ericha Fromma pokazują, w jaki sposób wolność okazała się dla mas ciężarem i zagrożeniem oraz jak przemiany ekonomiczne czy religijne wywołały poczucie izolacji i bezsilności. Zdaniem Fromma inspirowany kulturowo proces indywidualizacji wywołał osamotnienie jednostki, która utraciła oparcie w bezpiecznej, hierarchicznej strukturze przednowoczesnego świata. Rozwijające się stosunki kapitalistyczne i powiązana z nimi instrumentalizacja relacji społecznych jeszcze bardziej pogłębiły uczucie alienacji, bowiem stosunki międzyludzkie zatraciły osobowy charakter i zostały zdominowane anonimowymi relacjami ekonomicznymi⁴. Zdiagnozowaną przez tego autora formą ucieczki od wolności i radzenia sobie z przerażeniem i bezsilnością ogarniającymi człowieka nowoczesnego był między innymi autorytaryzm (pojmwany jako dyspozycja psychologiczna), wyrażający się w tendencji do rezygnacji z własnej niezależności i chęci wtopienia się w zewnętrzną strukturę, dającą jednostce poczucie siły⁵.

Również Wilhelm Reich podkreślał rolę paradoksu, polegającego z jednej strony na tęsknocie mas za wolnością, a z drugiej na ich lęku przed odpowiedzialnością⁶. Napięcie to implikowało konieczność istnienia państwa jako bytu zapewniającego spójność i poczucie bezpieczeństwa⁷. Okoliczność tę wykorzystywali wszyscy dyktatorzy, budując swoją władzę właśnie na społecznym braku odpowiedzialności mas⁸. Reich podkreślał także znaczenie masowości dla faszyzmu. Jak pisał, „faszyzm jako ruch polityczny tym odróżnia się od innych partii reakcyjnych, że opiera się na masach ludzkich i jest przez nie reprezentowany”⁹. Autorytaryzm, zdaniem przywoływanego autora, był formą posłuszeństwa wobec silnej władzy. Znajdował on wsparcie w instytucji tradycyjnej rodziny oraz religii, zaś z drugiej strony stanowił przeciwwagę dla procesów laicyzacyjnych i emancypacyjnych. Wielkie kryzysy pierwszej połowy XX wieku Reich wyjaśniał różnicami psychologicznymi, których podłożem był patriachalizm i wczesny kapitalizm¹⁰.

Na inne aspekty osobowości człowieka masowego zwrócił uwagę José Ortega y Gasset. Według niego zasadniczy problem z człowiekiem masowym polega na jego zadufaniu, opartym na posiadanej wiedzy. Niewątpliwie jest on lepiej wykształcony od swoich poprzedników, jednak nie zdaje sobie sprawy ze swoich

⁴ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa 1993, s. 54–136.

⁵ *Ibidem*, s. 142.

⁶ „Jeśli przez wolność rozumieć przede wszystkim odpowiedzialność każdego obywatela Ziemi za racjonalne prowadzenie osobistej, zawodowej i społecznej egzystencji, to nie ma większego lęku przed wprowadzeniem powszechnej wolności” — W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, przeł. E. Drzazgowska, M. Abraham-Diefenbach, Warszawa 2009, s. 299.

⁷ W. Reich, *op. cit.*, s. 217–218.

⁸ *Ibidem*, s. 297.

⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁰ P. Ścigaj, *Od osobowości autorytarnej do uzasadniania systemu. Elementy teorii krytycznej w psychologicznych koncepcjach wyjaśniających wrogość międzygrupową*, „Teoria Polityki” 2018, nr 2, s. 185.

ograniczeń. Jego wiedza ma charakter powierzchowny i fragmentaryczny, jest bardziej zbiorem komunałów niż usystematyzowanych twierdzeń, ale w przekonaniu jej posiadacza jest wystarczająca do zajmowania stanowiska w każdej sprawie¹¹. Człowiek masowy przejawia brak poszanowania dla autorytetów i gotów jest zakwestionować każde twierdzenie, bez względu na jego legitymację. Arogancja mas sprawia, że nie liczą się one z ograniczeniami wynikającymi z zasad konstytuujących porządek publiczny i nie darzą szacunkiem legalnych instrumentów działania politycznego. Jedyłą ich racją jest bowiem odrzucenie wszelkich innych racji¹². Człowiek masowy nie czuje szacunku do instytucji publicznych, nie zdaje sobie sprawy z tego, że nie mają one charakteru „naturalnego” i ich podtrzymanie wymaga wysiłku¹³.

Masy nie stałyby się problemem filozofii politycznej, gdyby nie zyskały legitymacji do sprawowania władzy. Stało się tak za sprawą demokracji liberalnej, która nadała im prawa i upoważniła do decydowania w sprawach ogółu. Wcześniej jednak, jak trafnie zauważył Ortega y Gasset, masy same poczuły swą moc, gdy przestały żyć w rozproszeniu. Siła mas wzięła się z odkrycia, że wokół pełno jest ludzi, którzy wyznają podobny, potoczny sposób myślenia, zaś ci, którzy do tej pory wyznaczali standardy postępowania, stanowią bezpodstawnie uprzywilejowaną mniejszość¹⁴. Typowy dla mas brak samokrytycyzmu kazał im uwierzyć, że są one co najmniej tak samo predysponowane do rządzenia, jak dotychczasowe elity. Indywidualne przymioty przestały bowiem mieć znaczenie wobec dogmatu równości, utożsamianej raczej z przeciętnością i pospolitością niż z formalną równością szans i praw. Demokratyzacja sprawiła więc, że owa przeciętność i pospolitość stały się roszczeniem powszechnym.

Pierwsza dostrzeżona przez socjologię generacja społeczeństwa masowego zaowocowała zjawiskiem totalitaryzmu. Nie jest oczywiście tak, że totalitaryzm był koniecznym następstwem procesu umasowienia. Związek totalitaryzmu i masowości ma raczej charakter przygodny. Doszło do niego w wyniku skumulowania się zjawisk towarzyszących wykorzenieniu jednostki oraz potężnych kryzysów gospodarczych i politycznych, co doprowadziło do powstania warunków sprzyjających ujawnianiu się postaw autorytarnych. Za Hannah Arendt można zatem powtórzyć, że totalitaryzm jest konsekwencją ludzkich predyspozycji, ujawniających się w określonych okolicznościach historycznych i społecznych. Psychologicznym następstwem owych głębokich kryzysów dotyczących społeczeństwo pierwszej połowy XX wieku było wykształcenie się jednostki nieprzychylnie nastawionej do instytucji demokratycznych i rezygnującej z własnej oceny zjawisk na rzecz podporządkowania się autorytetowi zewnętrznemu. Theodor Adorno ten typ osobowości określił mianem autorytarnej. Jako jej komponenty wskazał:

¹¹ J. Ortega y Gasset, *Bunt mas*, przeł. P. Niklewicz, Warszawa 2006, s. 73.

¹² *Ibidem*, s. 78–79.

¹³ *Ibidem*, s. 60–62.

¹⁴ *Ibidem*, s. 10–16.

— konwencjonalizm — sztywne przywiązanie do tradycyjnych norm, konserwatywizm obyczajowy;

— autorytarna podporządkowanie — chęć posiadania silnego przywódcy, bezkrytyczna postawa wobec wyidealizowanego autorytetu, potrzeba hierarchiczności;

— autorytarną agresję — nieufność, odrzucanie, ocenianie i karanie osób łamiących konwencjonalne wartości, skłonność do potępiania innych ludzi z powodów moralnych;

— antyintrację — postawę sprzeciwu wobec tego, co subiektywne, niechęć do wnikania we własne wnętrze;

— przesądność i stereotypowość — tendencję do myślenia w sztywnych kategoriach, do przerzucania odpowiedzialności na czynniki zewnętrzne, siły nadprzyrodzone;

— kult siły i potępianie słabości — skłonność do postrzegania wszystkich relacji społecznych w kategoriach dominacji i podporządkowania, tendencję do identyfikowania się i podporządkowywania osobom sprawującym władzę, nadmierne manifestowanie siły i twardego charakteru;

— destrukcyjność i cynizm — ogólną wrogość i pogardę dla innych;

— skłonność do projekcji — projektowanie tłumionych impulsów na innych, przy jednoczesnym ich potępianiu;

— obsesyjne zainteresowanie seksem — przesadne zainteresowanie czynnościami seksualnymi, z towarzyszącą temu skłonnością do karania osób łamiących zakazy seksualne¹⁵.

Niechęć tak scharakteryzowanej jednostki do demokracji brała się z poczucia zagubienia, strachu i frustracji. Problemów tych nie potrafiło rozwiązać państwo oparte na mechanizmach demokratycznych, które rozczarowywało nieumiejętnością zintegrowania społeczeństwa, a ujawniało antagonizmy. Skoro zatem świat jawił się jako źródło zagrożeń, a autonomia kojarzyła się z samotnością, to jedynym rozwiązaniem mógł wydawać się silny związek ze wspólnotą oferującą jednoznaczny porządek wartości i poczucie celu.

Adorno, podobnie jak Reich, podkreślał związek faszyzmu z masowością społeczeństwa. Jego zdaniem „fasyzm, aby stać się skutecznym ruchem politycznym, musi zyskać poparcie w masach”¹⁶. Uważał, że podatność jednostki na określoną ideologię rośnie wraz z przynależnością do określonej grupy społecznej, która promuje dany typ wyobrażeń, zaś chęć przystosowania się do wymogów tej grupy bądź choćby proste naśladownictwo, prowadzą do przejmowania opinii, postaw i wartości charakterystycznych dla danej grupy¹⁷.

O społeczeństwie masowym drugiej generacji można mówić w odniesieniu do społeczeństw konsumpcyjnych drugiej połowy XX i początku XXI wieku. Specyficznymi rysami tego społeczeństwa są kultura nieracjonalności i ucieczka

¹⁵ T.W. Adorno, *Osobowość autorytarna*, przeł. M. Pańków, Warszawa 2010, s. 45–60.

¹⁶ *Ibidem*, s. 12.

¹⁷ *Ibidem*, s. 11.

od odpowiedzialności. Mają one swe źródło zarówno w manipulacyjnych praktykach rynkowych, jak i ułomnościach państwa opiekuńczego. Społeczeństwo to charakteryzuje nastawienie na doraźną korzyść, chwilową satysfakcję oraz niechęć do wszystkiego, co opóźnia niezwłoczne zaspakajanie potrzeb, wykluczające długoterminowe planowanie. Rację bytu traci odwoływanie się do racjonalności, gdyż w społeczeństwie konsumpcyjnym racjonalność traktowana jest jako balast opóźniający podjęcie decyzji. Jest ona ograniczana lub eliminowana, a jej miejsce zajmują interpelacje odwołujące się do emocji. Jednostka wyposażona w paletę praw podmiotowych z jednej strony przejawia typowe dla człowieka masowego postawy roszczeniowe, z drugiej zaś oczekuje zwolnienia od odpowiedzialności za nietrafne decyzje. Nadal nie radzi sobie z wolnością, tym bardziej, że nigdy wcześniej nie stała przed koniecznością dokonywania nieustannych wyborów, przy jednoczesnym braku jakichkolwiek pewnych wytycznych. Zresztą sama wolność to w większości przypadków trywialna swoboda dokonywania codziennych wyborów konsumenckich¹⁸. Nie towarzyszy jej poczucie odpowiedzialności, nie ma ona żadnych walorów społecznościotwórczych, a w konsekwencji utrwała stan osamotnienia¹⁹. Z tej perspektywy nakazy i zakazy niekoniecznie muszą się być odbierane jako zagrożenie dla wolności (tym bardziej, że ich istota i cel często są kamuflowane), lecz mogą wydawać się polem bezpiecznego działania. W praktyce to wszelkie deregulacje mogą być odbierane jako otwarcie kolejnych pól do niechcianych wyzwań. Tym samym współcześnie właśnie nadmiar możliwości staje się największym źródłem nerwic.

Cechą liberalno-demokratycznego modelu społeczeństwa jest rozróżnienie sfery publicznej i prywatnej, zaś zadaniem polityki w tym modelu — wyznaczanie granic między tymi sferami²⁰. Wraz z pojawieniem się społeczeństwa masowego podział ten załamał się. Jak zostało już powiedziane, problematyka ekonomiczna rozszerzyła się na obszary zarezerwowane wcześniej dla sfery publicznej, zaś miejsce spersonalizowanych rządów zajęła bezosobowa administracja. O ile warunkiem uczestnictwa obywatela *polis* w życiu publicznym była niezależność majątkowa, pozwalająca mu debatować o sprawach ogółu w oderwaniu od partykularnego interesu, o tyle zdominowanie XIX-wiecznego życia społecznego przez pozbawione własności, lecz wyposażonych w prawa polityczne masy zogniskowało debatę publiczną wokół zaspokojenia ich roszczeń. Zatem skutkiem zachwiania relacji między sferą prywatną a publiczną było podniesienie

¹⁸ L. Hostyński, *Konsumpcyjna absolutyzacja wolności*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 2020, nr 2, s. 129.

¹⁹ *Ibidem*, s. 135.

²⁰ M.P. Sørensen, *Liberal democratic society and political consumerism — a problematic combination*, [w:] *Political Consumerism: Its motivations, power, and conditions in the Nordic countries and elsewhere*, Proceedings from the 2nd International Seminar on Political Consumerism, Oslo August 26–29, 2004, red. M. Boström *et al.*, https://www.academia.edu/14488187/Liberal_democratic_society_and_political_consumerism_a_problematic_combination (dostęp: 26.05.2021).

problemów ekonomicznych do rangi spraw ogólnospołecznych. Troska o zapewnienie dobrobytu czy w ogóle środków do egzystencji przestała być sprawą jednostkową, a stała się problemem ogółu²¹.

Nowym zjawiskiem po II wojnie światowej była „sponsorowana przez państwo gwarancja prywatnej konsumpcji”²². Wedle nowej „umowy społecznej” napisanej przez powojenny neoliberalizm, podstawową funkcją rządów miało być zwiększanie dochodu rozporządzalnego obywateli. Zmiana optyki gospodarczej polegała na przeniesieniu punktu ciężkości z producenta na konsumenta. W konsekwencji konsument stał się główną postacią ekonomii, osiągając status swojego politycznego odpowiednika — jednostki, którą z początkiem XIX wieku liberalizm postawił w centrum zainteresowania polityki państwa²³. Role obywatela i konsumenta spłotyły się z sobą, bowiem od tego momentu obowiązkiem dobrego obywatela było konsumowanie, które rynek następnie transformował na ogólnospołeczny dobrobyt. W ten sposób dobrobyt gospodarczy miał się zespolić z wolnością polityczną²⁴. Nieco inaczej, i zapewne bardziej pod wpływem niemieckiego ordoliberalizmu niż szkoły chicagowskiej, diagnozował te zmiany wspomniany już Wilhelm Reich, pisząc o „kapitalizmie państwowym”. Twierdził on, że po wielkim kryzysie państwo zaczęło usamodzielniać się wobec systemu prywatnej gospodarki kapitalistycznej i częściowo przejęło funkcje należące wcześniej do kapitalistów prywatnych. Jako przykłady tego rodzaju działań wskazywał na systemem ubezpieczeń społecznych i częściowe ograniczenie niekontrolowanej wcześniej działalności kapitalistów. Jego zdaniem dzięki temu państwo odzyskało pierwotną funkcję spajania społeczeństwa za wszelką cenę²⁵.

W XX wieku narodziła się demokracja masowa, która już w kolejnym wieku zaczęła przeżywać kryzys z powodu społecznego niezadowolenia z przebiegu procesów politycznych. Kryzys ten objawia się przede wszystkim wycofywaniem się obywateli z polityki. Ludzie nadal są zainteresowani treścią polityki, jednak przestają wierzyć w praktykę polityczną, która powszechnie przedstawiana jest zarówno jako nieetyczna, jak i nieefektywna²⁶. Winą za taki stan rzeczy obarcza się na równi kulturę polityczną oraz obywatelską²⁷.

²¹ J. Kaczor, *Sfera publiczna i sfera prywatna w społeczeństwie konsumpcyjnym*, [w:] *Prawo i polityka w sferze publicznej: perspektywa zewnętrzna*, red. P. Jabłoński, J. Kaczor, M. Pichlak, Wrocław 2018.

²² M. Hopkinson, *Consumer democracy*, <https://www.griffithreview.com/articles/consumer-democracy/> (dostęp: 3.06.2021).

²³ M. Hopkinson, *op. cit.*

²⁴ M. Scammell, *Citizen Consumers: towards a new marketing of politics?*, https://www.researchgate.net/publication/30522737_Citizen_consumers_towards_a_new_marketing_of_politics (dostęp: 31.05.2021).

²⁵ W. Reich, *op. cit.*, s. 263.

²⁶ G. Stoker, *Politics in mass democracies: destined to disappoint?*, „Representation” 2006, nr 42, s. 181 i 183.

²⁷ *Ibidem*, s. 184.

Od kiedy interesy poszczególnych grup społecznych zaczęły reprezentować partie polityczne, to rywalizacja między nimi zaczęła zastępować debatę publiczną. Powstanie państwa opiekuńczego sprawiło z kolei, że obywatel stał się klientem państwa, zaś polityka została sprowadzona do walki o głosy wyborcze, przy jednoczesnej deprecjacji roli dyskusji i argumentacji. Do sfery polityki przeniknęły mechanizmy ekonomiczne — „polityka została zredukowana do sztuki dostosowywania się do wymogów rynku”²⁸. Marketing polityczny przeniósł do języka polityki pojęcie rynku (politycznego, wyborczego), *public relations*, sprzedaży programu politycznego, a nawet sprzedaży polityka. Z tej perspektywy partie polityczne stały się „wysoco profesjonalnymi organizacjami zorientowanymi na rynek [...] nastawionymi na potrzeby praktycznie ciągłej kampanii”. Stosowana przez nie retoryka polityczna w przeważającej mierze wciąż realizuje schematy propagandowe dostosowane do specyfiki społeczeństwa masowego, odwołujące się do polaryzacji, upraszczania, powtarzania przesłania i oczerniania przeciwnika²⁹. Wybory polityczne jawią się jako wielka wyprzedaż, na której prezentowana jest oferta wielu partii, zaś konsument nie wychodzi ze swej roli kupującego. Miałość przekazu politycznego wynika z chęci dostosowania go do wymagań masowego odbiorcy, do którego — wobec przekonania o jego wszechwiedzy, przy jednoczesnym nastawieniu na zabawę — nie trafia merytoryczna argumentacja, lecz chwytliwy wideoklip.

Opisane wyżej dwie odsłony procesu umasowienia społeczeństwa, które w niniejszym artykule identyfikuję z totalitaryzmem pierwszej połowy XX wieku i konsumpcjonizmem drugiej, są jedynie dwoma typami postaw, których specyfika wynika z uwarunkowań historycznych, mających ewidentnie zmienny charakter. Nie są one rozłączne, przynajmniej w tym sensie, że przejawianie przez jednostkę zachowań kwalifikujących ją jako typowego przedstawiciela społeczeństwa konsumpcyjnego nie wyklucza jednoczesnego posiadania przez nią cech charakterystycznych dla osobowości autorytarnej. Jak już kilkakrotnie podkreślałem, katalizatorem przemian determinujących kształt społeczeństwa masowego zawsze były głębokie kryzysy polityczno-gospodarcze. Obecny stan ustabilizowania się społeczeństw zachodnich w postaci nastawionych na doraźną konsumpcję mas wydaje się tworem dość delikatnym i efemerycznym oraz całkowicie uzależnionym od ciągłego pobudzania i zaspakajania potrzeb konsumentów. Badania pokazują, że wzrost postaw autorytarnych najczęściej jest związany z odczuwaniem przez jednostkę stanów zagrożenia i niepewności. Mogą one wynikać z odbioru otaczającego jednostkę świata jako niezrozumiałego i nieprzewidywalnego, z poczucia utraty kontroli nad rzeczywistością, z kryzysu zagrażającego ekonomicznym podstawom egzystencji czy z ataku na podzielną przez nią

²⁸ S. Filipowicz, *Kryzys demokracji. Krok w kierunku diagnozy*, <http://rekrutacja.uw.edu.pl/files/pdf/S-Filipowicz.pdf> (dostęp: 28.06.2021).

²⁹ M. Scammell, *op. cit.*

system wartości³⁰. Z kolei czynnikami redukującymi niepewność i niepokój są integracja ze wspólnotą, z którą jednostka się identyfikuje, zaufanie do autorytetu tej grupy oraz troska o wartości ją spajające³¹.

Jak już wspominałem, mechanizmy rządzące społeczeństwem konsumpcyjnym nie generują postaw prowsólnotowych i są nieodporne na zjawiska kryzysowe. Również instytucje demokratyczne nie wydają się jednostce dostateczną gwarancją bezpieczeństwa w sytuacjach odczuwanego zagrożenia epistemologicznego i egzystencjalnego. Procedury demokratyczne niejednokrotnie okazywały się zawodne i niewydolne w obliczu kryzysów, z drugiej zaś strony samemu pojęciu demokracji przypisywane są nieadekwatne treści, za którymi idą zawyżone oczekiwania. Demokracja oznacza przede wszystkim odrzucenie przemocy i afirmację konsensusu osiąganego na drodze racjonalnej debaty. Wartości te niejako z definicji były negowane w państwach totalitarnych. Z kolei we współczesnych społeczeństwach konsumpcyjnych nie wydają się atrakcyjne z racji upadku autorytetu rozumu i dominacji zachowań opartych na emocjach. Skoro nie wiadać wyraźnych symptomów wychodzenia z kryzysu demokracji liberalnej, zaś jedynym remedium na kryzys postaw obywatelskich wydaje się być wyłącznie edukacja, to granica między społeczeństwem konsumpcyjnym a społeczeństwem zdominowanym przez postawy autorytarne wydaje się dość krucha.

Bibliografia

- Adorno T.W., *Osobowość autorytarna*, przeł. M. Pańków, Warszawa 2010.
- Dobrowolski J., *Wzlot i upadek człowieka nowoczesnego*, Warszawa 2015.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa 1993.
- Hopkinson M., *Consumer democracy*, <https://www.griffithreview.com/articles/consumer-democracy/>.
- Hostyński L., *Konsumpcyjna absolutyzacja wolności*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 2020, nr 2.
- Kaczor J., *Sfera publiczna i sfera prywatna w społeczeństwie konsumpcyjnym*, [w:] *Prawo i polityka w sferze publicznej: perspektywa zewnętrzna*, red. P. Jabłoński, J. Kaczor, M. Pichlak, Wrocław 2018.
- Machowska K.M., „Refleksyjny specjalista” w społeczeństwie masowym, „Principia” 39, 2004.
- Marody M., *Zindywidualizowane społeczeństwo masowe*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, z. 3.
- Ortega y Gasset J., *Bunt mas*, przeł. P. Niklewicz, Warszawa 2006.
- Reich W., *Psychologia mas wobec faszyzmu*, przeł. E. Drzazgowska, M. Abraham-Diefenbach, Warszawa 2009.
- Reykowski J., *Rozczarowanie demokracją. Perspektywa psychologiczna*, Sopot 2019.
- Scammell M., *Citizen Consumers: towards a new marketing of politics?*, https://www.researchgate.net/publication/30522737_Citizen_consumers_towards_a_new_marketing_of_politics.

³⁰ J. Reykowski, *Rozczarowanie demokracją. Perspektywa psychologiczna*, Sopot 2019, s. 241.

³¹ *Ibidem*, s. 239.

- Sørensen M.P., *Liberal democratic society and political consumerism — a problematic combination*, [w:] *Political Consumerism: Its motivations, power, and conditions in the Nordic countries and elsewhere*, Proceedings from the 2nd International Seminar on Political Consumerism, Oslo August 26–29, 2004, red. M. Boströmet *et al.*, https://www.academia.edu/14488187/Liberal_democratic_society_and_political_consumerism_a_problematic_combination.
- Stoker G., *Politics in mass democracies: destined to disappoint?*, „Representation” 42, 2006, nr 3.
- Ścigaj P., *Od osobowości autorytarnej do uzasadniania systemu. Elementy teorii krytycznej w psychologicznych koncepcjach wyjaśniających wrogość międzygrupową*, „Teoria Polityki” 2018, nr 2.

JAKUB ŁAKOMY

ORCID: 0000-0002-6655-6787

Uniwersytet Wrocławski

jakub.lakomy2@uwr.edu.pl

Koncepcja polityczności Chantal Mouffe a poststrukturalizm w filozofii interpretacji prawniczej

Słowa kluczowe: polityczność, autorytaryzm, poststrukturalizm, interpretacja prawa.

CHANTAL MOUFFE'S CONCEPT OF *THE POLITICAL* AND POSTSTRUCTURALISM IN THE PHILOSOPHY OF LEGAL INTERPRETATION

Abstract

The present article deals with the political nature of the interpretation theory, using poststructuralism as a source of reflection. The analysis is conducted by using poststructuralist epistemology and poststructuralist political theory. The thesis of this article, which is metatheoretical in nature, is that the poststructuralist concepts of legal interpretation can be used only after simultaneously adopting the assumptions of the political philosophy which originated in poststructuralism. Chantal Mouffe's concept of *the political* is very much tied to considerations about agonistic democracy and agonistic pluralism, which gives us original answers to the questions of how society, the political system, and the legal system can help us prevent the emergence and flourishing of authoritarianism. The first part of the text presents the poststructuralist definition of *the political* and politics as well as shows its importance for the analysis of the contemporary legal interpretation concepts. In the next part, the author discusses the topic of poststructuralism in jurisprudence and its most important features for a change in the discourse of philosophy of interpretation. The third part of the article examines poststructuralist anti-essentialism using the example of one from the most famous neopragmatist and poststructuralist philosophers — Stanley Fish. In the fourth and last part of the considerations, the thesis about the necessity of joint use of poststructuralist epistemology and political theory for research on legal interpretation is verified and metatheoretical conclusions are drawn from it.

Keywords: political, populism, authoritarianism, poststructuralism, legal interpretation.

Pojęcie polityczności — wprowadzenie

Na początku należy przyjąć pewne rozumienie terminów „polityka” i „polityczność”, które posłużą do analizy poststrukturalistycznych koncepcji interpretacji prawniczej. Polityczność jest rozumiana poniżej jako „wymiar antagonizmu leżący u podstaw każdego ludzkiego społeczeństwa”¹, polityka natomiast jako „zestaw praktyk i instytucji, które w obliczu wprowadzonego przez polityczność konfliktu tworzą porządek umożliwiający ludzkie współistnienie”². Przez „polityczności interpretacji prawniczej” rozumiem *the political* w ujęciu Chantal Mouffe. Kluczowe jest dla mnie usytuowanie interpretatora prawa w ramach struktury konfliktów społecznych obecnych w społeczeństwie. Teksty prawne są elementem tła tych konfliktów. Abstrahuję od potocznego wyobrażenia o politycznym uwikłaniu procesów wykładni, jako o związkach interpretatorów z bieżącą polityką w instytucjach legislacyjnych czy w partiach politycznych. Zupełnie poza zakresem mojego zainteresowania znajdzie się empiryczna analiza uwikłania sędziów w „subświecie” polityki³.

Pomijam często przyjmowane w filozofii prawa i filozofii politycznej rozumienia pojęcia polityki: jako „działań zmierzających do udziału we władzy lub wywierania wpływu na jej podział między [...] państwem, jednostkami i organizacjami [...] z odwołaniem się do przemocy”⁴ oraz jako „działalność celową, sztukę lub zrjonalizowaną umiejętność podejmowania decyzji w sferze publicznej”, która wyływa z Arystotelesowskich rozważań o dobru wspólnym⁵.

Też niniejszego tekstu, mającego charakter metateoretyczny, jest wykazanie, że posługiwanie się poststrukturalistycznymi koncepcjami interpretacji prawniczej jest możliwe dopiero po przyjęciu precyzyjnych narzędzi filozofii polityki, również o poststrukturalistycznym rodowodzie. Na gruncie jurysprudenencji bardzo rzadko rozpatruje się problematykę epistemologiczną, metodologiczną, równoległe z siatką pojęciową filozofii polityki. W przypadku badania koncepcji filozofii interpretacji prawniczej mających rodowód poststrukturalistyczny jest to niezbędne.

Koncepcja polityczności Chantal Mouffe jest bardzo mocno związana z rozważaniami o demokracji agonistycznej oraz o pluralizmie agonistycznym. Jak

¹ Ch. Mouffe, *Polityczność. Przewodnik „Krytyki Politycznej”*, Warszawa 2008, s. 24.

² *Ibidem*.

³ Szerzej o polityczności w ujęciu Mouffe zob. M. Paździora, M. Stambulski, *Co może dać nauce prawa polityczność? Przyczynek do przyszłych badań*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 1, s. 55 n. Por. A. Bator, J. Łakomy, *Pojęciowe uwarunkowania badań nad związkami prawa i polityki*, „Przegląd Prawa i Administracji” 122, Wrocław 2020, s. 16–17; A. Sulikowski, R. Mańko, J. Łakomy, *Introduction*, [w:] *Legal Scholarship and the Political. In Search of a New Paradigm*, red. A. Sulikowski, R. Mańko, J. Łakomy, Warszawa 2020, s. XI n.

⁴ A. Bator, *Polityczne interpretacje analitycznej teorii prawa*, [w:] *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 1, red. M. Zirk-Sadowski, B. Wojciechowski, T. Bekrycht, Łódź 2014, s. 14.

⁵ *Ibidem*.

wykazywano w literaturze, koncepcje te dają nam oryginalne odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób społeczeństwo, system polityczny i system prawny mogą nam pomóc zapobiegać powstawaniu i rozkwitowi autorytaryzmów⁶.

Poststrukturalizm a wykładnia prawa

Używanie poststrukturalistycznej definicji polityczności jest naturalnym wyborem, spójnym ze sposobem myślenia o epistemologii przyjmowanym poniżej. Dyskurs epistemologii i filozofii polityki łączy się wyraźnie w Nietzscheańskich perspektywizmie i interpretacjonizmie⁷. Stanowiska te zakładają, że wszystko jest interpretacją, a my nie mamy wglądu w prawdę obiektywną. Zderzenie odmiennych perspektyw, epistemologicznie rzecz biorąc, nie może być rozstrzygnięte na gruncie ontologicznym i metodologicznym. Na poziomie społecznym (oraz prawnym) jesteśmy uczestnikami „agonu”, bronimy prawd, do których docieramy z naszych osobistych perspektyw⁸. Agon ów znajduje również odzwierciedlenie w sferze ścierania się sprzecznych interesów, gdzie spory perspektyw motywowane są politycznie.

Niniejszy artykuł jest głosem w dyskusji, jaką poststrukturalistyczne nurty filozofii prowadzą od dziesięcioleci z filozofią analityczną, która stanowi podstawę wielu klasycznych pozytywistycznych teorii interpretacji prawniczej. Moja argumentacja jest prowadzona z perspektywy obozu krytyków analitycznych teorii znaczenia tekstu i metodologii czytania tekstów na nich wyrosłych. Przełom poststrukturalistyczny miał znaczący wpływ na teorie prawa i teorie interpretacji prawniczej; pod jego wpływem ukształtowało się kilka bardzo oryginalnych nurtów w ogólnej refleksji nad prawem⁹. Przełom poststrukturalistyczny oznaczał radykalne wprowadzenie problematyki polityczności do namysłu nad interpretacją prawa i dał badaczom prawa narzędzia, koncepcje i język do ujawniania problematyki uwikłania politycznego samych procesów interpretacji prawniczej. Należy podkreślić, że poststrukturalizm doprowadził do powiązania kwestii semantycznych z politycznością. Poststrukturaliści wierzyli, że poprzez dekonstrukcje

⁶ Por. na przykład A. Sulikowski, *Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie (nowego) prawniczego logosu*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 43–44

⁷ M.P. Markowski, *Nietzsche. Filozofia interpretacji*, Kraków 2001, *passim*.

⁸ O takiej perspektywie i o koncepcji hermeneutycznego uniwersalizmu, która jest elementem tła w niniejszych rozważaniach, pisałem szczegółowo między innymi w: J. Łakomy, *Polityczność (teorii) wykładni prawa. Perspektywa neopragmatyzmu Stanleya Fisha*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 3, s. 24–37; *idem*, *Hermeneutic universalism: a post-analytical inquiry into the political of legal interpretation*, [w:] *A post-analytical approach to philosophy and theory of law*, red. A. Bator, Z. Pulka, Berlin 2019, s. 39–56.

⁹ Zob. na przykład A. Sulikowski, *Współczesny paradygmat sądownictwa konstytucyjnego wobec kryzysu nowoczesności*, Wrocław 2008, s. 149 n.

powszechnie przyjmowanych znaczeń podważają fundamenty opresywnego systemu politycznego. Polityczny charakter miała zarówno dekonstrukcyjna lektura tekstów, jak i formułowanie teoretycznych tez dotyczących samego procesu lektury. Filozofia interpretacji tekstów z natury rzeczy musiała być zatem polityczna.

Pokazując niestabilność znaczenia i niemożność zakotwiczenia odniesienia, poststrukturaliści kierowali naszą uwagę na to, że dokonując interpretacji tekstów z konieczności dokonujemy jednocześnie aktów *stricte* politycznych. Jeśli mamy pewne narzędzia, pozwalające nam demaskować ideologie, które skryzalizowały się w postaci hegemonii spopularyzowanych znaczeń, utrzymujących *status quo*, to sama demaskacja, dekonstrukcja będzie aktem politycznym *per se*. Rola i zadania poststrukturalistycznej teorii interpretacji będą zatem odmienne od teorii klasycznej. Niektóre jej wersje będą bardziej aktywistyczne, dążące do zmian prawnych i społecznych, inne bardziej deskrypcyjne, opisujące praktykę i jej polityczne uwikłania. Tym, co połączy różne wersje poststrukturalistycznej teorii, będzie sprzeciw wobec budowania teorii normatywnej, w takich wersjach, które dają interpretatorowi pewien uporządkowany zbiór dyrektyw, mający pomóc mu dotrzeć do właściwego, obiektywnego znaczenia tekstu. Poniżej zaprezentowana zostanie jedna z wersji poststrukturalistycznej teorii interpretacji.

Antyesencjalizm Stanleya Fisha jako przykład poststrukturalizmu w teorii interpretacji

Przykładem filozofii interpretacji prawniczej, która uwewnętrznia poststrukturalistyczną koncepcję procesów poznawania tekstów, jest koncepcja amerykańskiego neopragmatystycznego filozofa interpretacji literackiej i prawniczej Stanleya Fisha¹⁰. Na polityczne implikacje antyesencjalistycznego stanowiska Fisha zwraca uwagę Richard Rorty we wstępie do polskiego przekładu esejów *Interpretacja, retoryka, polityka*¹¹. Rorty wskazuje tam jeden z fragmentów pism Fisha, cytując esej *No bias, no merit* ze zbioru *Doing What Comes Naturally*:

Krótko mówiąc, to, co istotowe, jest kategorią raczej polityczną niż esencjalną i jako taka zawsze będzie ona odzwierciedlać nasze interesy — w sposób całkowicie uprawniony, ponieważ bez interesów nie byłoby także żadnych wartości — tych, którzy przyłożyli rękę do jej ukształtowania. W tym czasie interesy innych zostaną wykluczone czy zlekceważone, a grupy te będą najczęściej protestować przeciwko ich wykluczeniu w imię inherentnych własności. Lecz to, co będą naprawdę czynić, to próbować zastąpić kogoś innego, pojęcie inherentnej własności, swoim własnym¹².

¹⁰ Pisałem o niej szerzej między innymi w: J. Łakomy, *Polityczność (teorii) wykładni...*

¹¹ R. Rorty, *Wstęp do polskiego wydania wyboru esejów Stanleya Fisha*, [w:] S. Fish, *Interpretacja, retoryka, polityka*, Kraków 2008, s. 5 n.

¹² S. Fish, *No bias, no merit*, [w:] *idem, Doing What Comes Naturally*, Durham 1989, s. 174; przeł. A. Szahaj, [w:] S. Fish, *Interpretacja, retoryka, polityka*, s. 8. Tłumaczenie zmodyfikowane — J.Ł.

Rorty wpisuje teorię interpretacji Fisha w szerszy antyplatoński, antymetafizyczny projekt filozoficzny, sytuując poglądy swojego neopragmatystycznego towarzysza obok Heideggera, Derridy, Wittgensteina, Quine'a, Hume'a, Brandoma czy Kuhna. Antyplatoński charakter takiej odmiany antymetafizycznego neopragmatyzmu polega na przyznaniu, że powinniśmy porzucić wysiłki poszukiwania „precyzyjnego, literalnego znaczenia wyrażen językowych”, gdyż „nigdy nie zdołamy wyjść [...] poza politykę ku czemuś mniej lokalnemu i przygodnemu”. Projekt Fisha jest również sytuowany w ramach utopijnej kultury, gdzie, jak chciał Nietzsche, nie będzie faktów, a jedynie interpretacje¹³.

Antyplatońskie myślenie w sferze interpretacji wychodzi z ogólniejszego założenia ontologicznego, że nie istnieją esencje, byty pozaludzkie, które mogłyby być twardymi i obiektywnymi punktami odniesienia, do których moglibyśmy się odwołać, aby rozwiązywać spory między nami. To ludzie, kultura czy wspólnoty interpretacyjne są według Rorty'ego jedynym i ostatecznym źródłem władzy. Paradoksalnie, w momencie gdy twierdzimy, że możemy mieć kontakt z takim ponadkontekstualnym bytem, dokonujemy również pewnego politycznego zabiegu. W sferze interpretacji prawniczej, jeśli uzyskujemy rzekomo „obiektywny rezultat wykładni prawa”, „znaczenie literalne tekstu”, w istocie mamy do czynienia jedynie z wynikiem pewnego procesu politycznego. Rezultat interpretacji prawniczej, „znaczenie literalne”, zyskało takie miano w wyniku aktu interpretacji, który został zaakceptowany dzięki skutecznej perswazji (lub aktu hegemonicznego, jeśli spoglądamy na ten proces przy użyciu poststrukturalistycznych ujęć polityczności).

To, że poszczególne wspólnoty interpretacyjne, których jesteśmy członkami, są umieszczone na „mapie” konfliktów społecznych sprawia, iż konkretne akty interpretacji członków owych wspólnot są polityczne *per se* — „polityczne” w rozumieniu *the political* właśnie. Możemy wyprowadzić wniosek, że członkowie wspólnot interpretacyjnych, usytuowani w społeczeństwie w ramach grup społecznych, posiadający odmienne interesy, odmiennie kategoryzujący Mouffe'owskich oponentów w radykalnej demokracji liberalnej (demokracji agonistycznej), rozgrywają jeden z najistotniejszych agonizmów we współczesnych, zjurydyzowanych systemach społeczno-politycznych.

Podsumowanie — polityczność filozofii interpretacji

Na zakończenie spójrzmy na poniższe tezy Chantal Mouffe:

Wtedy, gdy uznamy „to, co polityczne” w jego antagonistycznym wymiarze, będziemy mogli postawić kluczowe dla demokratycznej polityki pytanie. I nie brzmi ono, z całym szacunkiem dla liberalnych teoretyków, w jaki sposób powinniśmy negocjować kompromis pomiędzy konkurującymi interesami, ani też jak osiągnąć „racjonalny”, to jest w pełni inkluzywny kon-

¹³ R. Rorty, *Wstęp do polskiego wydania...*, s. 8.

sensus, konsensus bez żadnego wykluczenia. Polityka wiąże się z tworzeniem jakiegoś „my”, a to wymaga odróżnienia od jakiegoś „oni”. Wbrew temu, w co chciałoby, abyśmy uwierzyli wielu liberałów, specyfiki polityki demokratycznej nie stanowi przekroczenie podziału my–oni, lecz inny sposób jego ustanawiania. Tym, czego demokracja wymaga, jest wytyczanie podziału my–oni w sposób zgodny z uznaniem roli pluralizmu, będącym istotą nowoczesnej demokracji¹⁴.

Jeśli skonfrontujemy z sobą te stanowiska — pojmowanie interpretacji przez poststrukturalistów, kulturalistyczne, konstruktywistyczne spojrzenie neopragmatystów i poststrukturalną teorię społeczną i polityczną, będziemy zmuszeni wyprowadzić wnioski, które, na gruncie teorii interpretacji prawniczej, zmuszą nas do odrzucenia wielu tez zarówno pozytywistycznej, jak i hermeneutycznej (czy też konsensualnej — porawlsowskiej, habermasowskiej) jurysprudencji; zmusi nas to też do całkowitej rekonceptualizacji relacji między prawem a polityką. Przede wszystkim każdy prawnik, każdy interpretator będzie musiał zdać sobie sprawę, że wszelkie spory sądowe są również w określony sposób wpisane w szersze, makrospołeczne konflikty. Będzie musiał zdać sobie sprawę, że problematyka poznania — ustalania znaczenia tekstu, brania pod uwagę kontekstu funkcjonowania prawa — wymaga uwzględnienia perspektyw wszystkich stron biorących udział w sporze. Moment uświadomienia sobie głębszych, społecznych implikacji konfliktu sądowego, jest momentem, w którym zdamy sobie sprawę z politycznego charakteru procesu ustalania znaczenia prawa (oraz teorii, która daje nam wskazówki, jak prawo interpretować). Właśnie dlatego dyskurs epistemologiczny, metodologiczny przenika się z tezami i pojęciami filozofii polityki¹⁵.

Oddajmy raz jeszcze na koniec głos Mouffe:

Uznanie wymiaru tego, co polityczne, jako stale obecnej możliwości antagonizmu pociąga za sobą konieczność pogodzenia się z brakiem ostatecznego ugruntowania, z nierozstrzygalnością przenikającą każdy ład. Oznacza to uznanie hegemonicznej natury każdego ładu społecznego oraz faktu, że każde społeczeństwo jest wytworem systemu praktyk zmierzających do ustanowienia ładu w warunkach przygodności. Domena tego, co polityczne, powiązana jest z aktami hegemonicznego ustanawiania¹⁶.

Akceptacja poststrukturalizmu w teorii poznania powinna nas skłonić do tego, aby powyższe stwierdzenie odnosić nie tylko do analizy problemów społecznych i politycznych, ale w równym stopniu do analizy praktyk stosowania prawa oraz teorii interpretacji prawniczej. Brak ostatecznego ugruntowania i nierozstrzygalność

¹⁴ <https://recyklingidei.pl/mouffe-agonistyczne-przestrzenie-publiczne-polityka-demo-kratyczna> (dostęp: 29.06.2021).

¹⁵ Por. na przykład R. Mańko, *Judicial Decision-Making, Ideology and the Political: Towards an Agonistic Theory of Adjudication*, „Law and Critique” 2021, *passim*, <https://doi.org/10.1007/s10978-021-09288-w> (dostęp: 30.06.2021).

¹⁶ <https://recyklingidei.pl/mouffe-agonistyczne-przestrzenie-publiczne-polityka-demo-kratyczna> (dostęp: 29.06.2021).

przenikająca każdy ład społeczno-prawny musi być brany pod uwagę, kiedy konceptualizujemy i operacjonalizujemy jakąkolwiek teorię wykładni prawa.

Bibliografia

- Bator A., Łakomy J., *Pojęciowe uwarunkowania badań nad związkami prawa i polityki*, „Przegląd Prawa i Administracji” 122, 2020.
- Bator A., *Polityczne interpretacje analitycznej teorii prawa*, [w:] *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 1, red. M. Zirk-Sadowski, B. Wojciechowski, T. Bekrycht, Łódź 2014.
- Fish S., *Interpretacja, retoryka, polityka*, Kraków 2008.
- Fish S., *No bias, no merit*, [w:] *idem, Doing What Comes Naturally*, Durham 1989.
- Łakomy J., *Hermeneutic universalism: a post-analytical inquiry into the political of legal interpretation*, [w:] *A post-analytical approach to philosophy and theory of law*, red. A. Bator, Z. Pulka, Berlin 2019.
- Łakomy J., *Polityczność (teorii) wykładni prawa. Perspektywa neopragmatyzmu Stanleya Fisha*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 3.
- Mańko R., *Judicial Decision-Making, Ideology and the Political: Towards an Agonistic Theory of Adjudication*, „Law and Critique” 2021, <https://doi.org/10.1007/s10978-021-09288-w>.
- Markowski M.P., *Nietzsche. Filozofia interpretacji*, Kraków 2001.
- Mouffe Ch., *Agonistyczne przestrzenie publiczne i polityka demokratyczna*, <https://recyklingidei.pl/mouffe-agonistyczne-przestrzenie-publiczne-polityka-demokratyczna>.
- Mouffe Ch., *Polityczność. Przewodnik „Krytyki Politycznej”*, Warszawa 2008.
- Paździora M., Stambulski M., *Co może dać nauce prawa polityczność? Przyczynek do przyszłych badań*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 1.
- Sulikowski A., *Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie (nowego) prawniczego logosu*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3.
- Sulikowski A., *Współczesny paradygmat sądownictwa konstytucyjnego wobec kryzysu nowoczesności*, Wrocław 2008.
- Sulikowski A., Mańko R., Łakomy J., *Introduction*, [w:] *Legal Scholarship and the Political. In Search of a New Paradigm*, red. A. Sulikowski, R. Mańko, J. Łakomy, Warszawa 2020.

JAKUB HUDSKÝ

ORCID: 0000-0001-5673-0705

Uniwersytet Wrocławski

hudsky.jakub@gmail.com

Populizm a praworządność: między władzą ludu a „regułami gry”

Słowa kluczowe: populizm, praworządność, agonizm, demokracja populistyczna.

POPULISM AND THE RULE OF LAW: BETWEEN THE POWER OF THE PEOPLE AND “THE RULES OF THE GAME”

Abstract

The growing influence of populists on the exercise of power in many European countries made it necessary to analyze populism also in the context of its relation to law and jurisprudence. Populism as an anti-liberal structure introduces a different view on many demoliberal legal institutions, including the key concept of the rule of law.

The first part of the article focuses on the concept of populism and its analysis to the extent that is justified by the chosen topic. Investigating the current scientific discourse allows the thesis that populism has a dualistic character. On the one hand, it can be seen as a set of ideas, based on specific “material” assumptions, but on the other hand, it is a specific *modus operandi* used to promote any ideology. The second part of the article attempts to analyze the concept of the rule of law and focuses on its goals as well as the role it plays in the structure of liberal democracy. In this context, it should be noted that the meaning of the rule of law cannot be reduced solely to the principle that not only citizens, but also authority can act only within the limits of valid and binding law. For the rule of law — by clearly delineating the boundaries of power — also creates a broader context for the functioning of the system: specific “rules of the game” which define the way and rules of its functioning. In this sense, the rule of law is a key element of liberal democracy, which, although based on the power of the people, constitutes procedures and mechanisms that prevent its implementation to an unlimited extent.

The third part of the paper summarizes the theses indicated in previous parts. Among the basic ideological tenets of populists is the pursuit of institutional unlimited power of the people. However, such a belief is incompatible with the basic demoliberal assumption that all power and its functioning should be subject to a rigid procedural framework, the violation of which is unacceptable. It

would seem that the rule of law — which is, after all, the realization of those restrictions within the liberal democracy framework — will be rejected by populists in advance. However, the populists do not deny the necessity of the rule of law existing, but modify it in such a way that complies with their tenets. Populists emerge from the agonistic conviction that the rule of law in the demoliberal discourse — although presented as politically neutral — in fact served only the interests of the elites and the establishment. With populist views gaining real influence on power, the time comes for the rule of law to be an instrument in the hands of the people, serving only the realization of their free will in the greatest possible extent.

Keywords: populism, the rule of law, agonism, populist democracy.

Wprowadzenie

Populizm to pojęcie szczególnie aktualne. W ostatnich kilku (lub kilkunastu) latach coraz częściej pojawia się ono w dyskursie naukowym, weszło także już na stałe do przekazu publicystycznego oraz potocznego. Co jednak najważniejsze, ostatnie dwudziestolecie przyniosło niespotykany dotąd wzrost liczby partii populistycznych na scenach politycznych większości krajów Zachodu. Obecnie w sferze publicznej w zasadzie większości państw europejskich i Ameryki Północnej funkcjonują ugrupowania, które można określić jako populistyczne; w wielu krajach populisci wchodzą nawet w składy rządów lub rządzą samodzielnie¹.

Coraz większy wpływ wspomnianego zjawiska na realne wykonywanie władzy przejawia się również w sferze prawnej. Populizm — jako struktura kwestionująca polityczno-prawne *status quo* — nie tylko modyfikuje, lecz często skutecznie „ucisza” wiele zasadniczych mechanizmów wynikających z wartości demokracji liberalnej. Poprzez takie działania populizm dąży do utworzenia nowego rodzaju rządów, opartych co prawda na zasadzie reprezentacji, lecz skupionych wyłącznie na wprowadzeniu jak najbardziej nieograniczonej władzy ludu. Kontestowane w tym celu procedury to przede wszystkim kluczowe instytucje prawne, stanowiące urzeczywistnienie liberalnej zasady, że władza powinna być poddana normom ogólnym, wyznaczającym granicę jej sprawowania².

Zwrócenie uwagi na to, że populizm w celu urzeczywistnienia swoich założeń odrzuca konieczność istnienia wielu powszechnie przyjętych mechanizmów prawnych, prowadzi wprost do pytania o relację populizmu i praworządności. Co ciekawe, literatura (szczególnie z zakresu politologii i ogólnie pojętych nauk politycznych) poświęciła populizmowi bardzo dużo miejsca, rzadko jest on jednak (nawet przez prawników) odnoszony bezpośrednio do określonych elementów

¹ Jak wskazuje N. Urbinati, zjawisko populizmu ujawniło się już w XIX wieku, obecnie jednak występuje w niespotykanym dotąd natężeniu i staje się wszechobecne w polityczno-prawnej rzeczywistości; ruchy populistyczne pojawiły się już chyba w każdej demokracji; *idem, Me The People: How Populism Transforms Democracy*, Cambridge-London 2019, s. 1.

² N. Bobbio, *Liberalizm i demokracja*, Kraków 1998, s. 11.

prawnych, a w szczególności do praworządności³. Tym bardziej uzasadnione jest pochylenie się nad tematyką artykułu.

Rozważania związane z relacją pojęć znajdujących się w tytule artykułu są również szczególnie aktualne w kontekście dyskursu medialnego, w ramach którego w stosunku do populistów często padają oskarżenia o naruszanie zasad praworządności⁴. Dodatkowym uzasadnieniem dla prowadzenia rozważań w powyższym zakresie jest również szczególna sytuacja związana z epidemią wirusa SARS-CoV-2; temat naruszania praworządności przez populistów poruszany jest bowiem w kontekście wprowadzania obostrzeń w sposób budzący wątpliwości na tle obowiązujących regulacji konstytucyjnych⁵.

Aby przeanalizować relację jaka zachodzi między populizmem a praworządnością, na wstępie konieczne będzie podjęcie próby zdefiniowania pierwszego z wymienionych pojęć. Pomimo znacznych trudności, jakie występują przy badaniu istoty i znaczenia populizmu, w początkowej części artykułu zwięźle przedstawię związaną z nim problematykę oraz — na podstawie aktualnej literatury — opiszę jego zasadnicze cechy.

Drugi fragment tekstu poświęcony będzie próbie przybliżenia zagadnienia praworządności. Pojęcie to posiada ugruntowane zaplecze teoretyczne, lecz przedstawienie jego zróżnicowanych koncepcji nie byłoby celowe ze względu na charakter niniejszej pracy. W tym fragmencie skupię się zatem na konsekwencjach praworządności, które przejawiają się poprzez ograniczenie władzy za pośrednictwem prawnych „bezpieczników” i utworzenie pewnych „reguł gry” funkcjonowania państwa.

Trzecia część artykułu skupi się już na konkretnej relacji między populizmem a praworządnością. Choć *prima facie* mogłoby się wydawać, że populizm w swoich założeniach odrzuca rządy prawa i wynikające z nich ograniczenia, sprawa ma się w istocie poniekąd odmiennie. Populiści, przyjmując agonistyczny punkt widzenia, postrzegają dyskurs publiczny jako nieustanny konflikt, a wszelkie jego elementy mają dla nich charakter *stricte* polityczny. Praworządność — jako instytucja polityczno-prawna — zawsze służy określonym interesom, w populistycznej optyce powinna ona zatem służyć urzeczywistnieniu woli ludu i jego przedstawicieli.

³ N. Lacey, *Populism and the Rule of Law*, „Annual Review of Law and Social Science” 2019, nr 15, s. 4.

⁴ Przykładowe artykuły: <https://www.nytimes.com/2020/11/17/magazine/trump-investigations-criminal-prosecutions.html> (dostęp: 23.03.2021); <https://www.theguardian.com/commentis-free/2016/may/21/europe-asia-law-rule-of-mob-rule-institutions-defuse-tensions-populism> (dostęp: 23.03.2021); <https://denikn.cz/584130/prezidentuv-komplic-babis-oslabil-pravni-stat-i-parlament-arismus-budeme-za-to-platit-jeste-roky/> (dostęp: 23.03.2021).

⁵ Przykładowy artykuł: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/sla-vlada-v-nouzovem-stavu-proti-ustave-soud-rozhodne-102785> (dostęp: 23.03.2021).

1. Populizm jako ideologia i sposób działania

Zdefiniowanie populizmu — choćby na potrzeby niniejszego artykułu — nie stanowi łatwego zadania. Jest to spowodowane tym, że termin „populizm” często występuje w dyskursie publicznym w rozmaitych znaczeniach. Już na wstępie należy jednak odrzucić powszechne utożsamianie omawianego zjawiska z demagogią, to jest z nadmiernie uproszczonym, emocjonalnym dyskursem, odwołującym się do ludu i jego instynktownych uczuć⁶. Jednoznacznie błędne wydaje się również ujmowanie populizmu jako oportunistycznego politycznego (to jest sposobu prowadzenia polityki opartego wyłącznie na „przekupieniu” elektoratu, a nie na przyjęciu najbardziej racjonalnych rozwiązań⁷).

Również w ramach dyskursu naukowego — pomimo licznych prac na temat populizmu — nie udało się wykształcić jednolitego paradygmatu w zakresie jego istoty i zasadniczych cech. Badając omawianą problematykę, niektórzy autorzy doszli nawet do wniosku, że poszczególne przypadki populizmu są na tyle różne, że nie można ich zamknąć w jednej kategorii⁸. Rozmaite trudności związane z definiowaniem i opisywaniem rzeczywiście występujących przypadków tego zjawiska nie zniechęciły jednak badaczy do przedstawiania coraz to nowych teorii populizmu.

Do nurtu klasycznych koncepcji populizmu należy zaliczyć przede wszystkim tych badaczy, którzy brali udział w powstaniu publikacji wydanej kilka lat po słynnej konferencji *To Define Populism*, która odbyła się na London School of Economics w latach sześćdziesiątych XX wieku. Wielość zaprezentowanych wówczas ujęć teoretycznych potwierdzała jedynie wcześniej zaznaczoną tezę o nieuchwytności pojęcia populizmu. Najbardziej doniosłe znaczenie miały koncepcje D. MacRae’a (populizm odwołuje się do ideału prostego i pierwotnego — w rozumieniu myśli J.J. Rousseau — rolnika, funkcjonującego w ramach określonej grupy lub kultury)⁹, P. Wilesa (populizm to przekonanie, że cnota tkwi w prostym ludzie, który stanowi przytłaczającą większość oraz w jego kolektywnych tradycjach)¹⁰ czy choćby K. Minogue (populizm to ruch — lub zamien-

⁶ C. Mudde, *Populistyczny Zeitgeist*, [w:] *Populizm*, red. O. Wysocka, Warszawa 2010, s. 339. Należy zaznaczyć, że utożsamianie populizmu z demagogią jest w zasadzie pozbawione logicznego sensu i pragmatycznego uzasadnienia. Każda osoba publiczna zabiega przecież o względy odbiorców i jest do pewnego stopnia demagogiem, granice tak ujętej demagogii są dodatkowo znacznie nieostre i nie pozwalają na jednoznaczne określenie, który dyskurs jest emocjonalny, a które uproszczenia zbyt daleko idące.

⁷ C. Mudde, *op. cit.*, s. 340.

⁸ M. Canovan, *Populism*, New York 1981, s. 7.

⁹ D. MacRae, *Populism as an ideology*, [w:] *Populism. Its meanings and national characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, Letchword 1969, s. 156.

¹⁰ P. Wiles, *A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism*, [w:] *Populism. Its meanings...*, s. 166.

nie ideologia — przekonujący ludzi, że są częścią większej wspólnoty, która kreuje ideologię i instytucje polityczne)¹¹.

Od czasów przedstawienia pierwotnych teorii populizmu, zjawisko stanowiące przedmiot zainteresowania badaczy wykryształizowało się i zmieniło nieco swój kształt. To spowodowało — szczególnie na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat — sformułowanie nowych teorii, które jednak nadal nie wykształciły jednolitej definicji omawianego pojęcia.

Warto zwrócić uwagę na koncepcję C. Mudde’a, zgodnie z którą populizm przyjmuje postać ideologii, podkreślającej ostry podział społeczeństwa na dwie przeciwstawne sobie grupy: nieskażony lud i zepsutą elitę. Populistyczne założenie o wspomnianym podziale społecznym prowadzi do postulatu, że polityka powinna stanowić wyłącznie wyraz ogólnej woli ludu¹². Podobne stanowisko zaprezentowali D. Albertazzi i D. McDonell. W ich teorii populizm to ideologia, która stawia szlachetny i jednolity lud naprzeciw elit i niebezpiecznych „innych”, którzy dążą do pozbawienia tegoż suwerennego ludu jego praw, tożsamości i przede wszystkim głosu¹³. Istotny wkład w dyskusję o populizmie wniósł również P. Taggart, który rozumie to zjawisko jako pozbawioną podstawowych wartości quasi-ideologię, która dostosowuje się do otoczenia¹⁴.

Do nowoczesnych teorii populizmu zaliczyć można również dojrzałą koncepcję E. Laclaua. Stanowczo odrzuca on koncepcję przedmiotowego zjawiska widzianą przez pryzmat ideologii i populizm rozumie wyłącznie jako praktykę polityczną. W teorii Laclaua określony ruch polityczny uznaje się za populistyczny ze względu na sposób artykułowania przez niego swoich poglądów (sposób działania), a nie przez to, że w swoich ideologicznych założeniach reprezentuje populistyczne treści¹⁵. Podobne stanowisko zajął również francuski badacz P.A. Taguieff. Identyfikuje on populizm jako polityczny styl pozbawiony właściwej treści merytorycznej, który można zastosować do różnych ideologii (nadaje się do wykorzystania przez dowolny ruch czy rząd)¹⁶.

Analizując przedstawione powyżej podejścia do populizmu nie można oprzeć się wrażeniu, że w ramach wielości dostępnych ujęć dominują dwa zasadnicze nurty. Pierwszy z nich ujmuje populizm jako ideologię lub doktrynę, to jest jako zbiór myśli i poglądów o określonej treści, tworzący odrębny koncept polityczno-prawny. Zgodnie z tym ujęciem populizm stanowi pełnowartościową ideologię,

¹¹ K. Minogue, *Populism as a political movement*, [w:] *Populism. Its meanings...*, s. 197.

¹² C. Mudde, *op. cit.*, s. 340.

¹³ D. Albertazzi, D. McDonnell, *Introduction: The Sceptre and the Spectre*, [w:] *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, red. D. Albertazzi, D. McDonnell, New York 2008, s. 5.

¹⁴ P. Taggart, *Populism*, Buckingham 2000, s. 2.

¹⁵ E. Laclau, *Populism: What's in a Name?*, [w:] *Populism and the Mirror of Democracy*, red. F. Panizza, New York 2000, s. 33.

¹⁶ P.A. Taguieff, *Nauki polityczne w konfrontacji z populizmem. Od konceptualnego mirażu do realnego problemu*, [w:] *Populizm*, s. 146.

która podobnie jak na przykład liberalizm czy komunizm zawiera pewne merytoryczne postulaty i założenia, i która w sposób bezpośredni kształtuje poglądy społeczeństwa. Drugi kierunek natomiast odnosi się do populizmu wyłącznie jako do pewnej praktyki politycznej — sposobu działania lub zestawu określonych taktów politycznych i zabiegów. W tym rozumieniu populizm nie posiada żadnej właściwej treści, pozostaje jedynie narzędziem, które może zostać wykorzystane w celu urzeczywistnienia dowolnych poglądów politycznych.

Uważam, że — wbrew powszechnemu przekonaniu badaczy — nie jest konieczne opowiadanie się po jednej ze stron i jednoznaczne rozstrzygnięcie, które podejście do populizmu jest prawidłowe. Przeciwnie — warto zauważyć, że pojęcie populizmu odnosi się do dwóch różnych elementów rzeczywistości i funkcjonuje w dyskursie jako pojęcie o charakterze dualnym. Należy mieć na uwadze, że populizm może być jednocześnie zespołem idei, który nie jest zestawiany z populistycznym sposobem działania, jak również populistyczny *modus operandi* nie musi być wykorzystywany wyłącznie do wprowadzania populistycznych założeń ideologicznych. Definiując na potrzeby niniejszego artykułu istotę populizmu, należy w świetle powyższej tezy odrębnie przyrzeć się populizmowi-ideologii i populizmowi-modus operandi.

Populizm w ideologicznej płaszczyźnie przejawia się dwóch zasadniczych założeniach. Pierwszym z nich jest przekonanie o nadrzędności woli ludu; według populistów pożądana jest sytuacja, w której ludowi przyznana jest nieograniczona władza, nieskrępowana przez jakiegokolwiek ustrojowe ograniczenia (właściwe choćby dla demokracji liberalnej)¹⁷. Drugie założenie populizmu-ideologii polega na agonistycznym przekonaniu o ciągłej i koniecznej walce politycznej między ludem a elitami¹⁸. W tym kontekście populiści przyjmują realistyczny pogląd, zgodnie z którym wszelkie instytucje państwowe (w tym prawo i prawoznawstwo) są — wbrew liberalnemu mitowi — polityczne.

Populizm-modus operandi z kolei przejawia się głównie w dwóch zasadniczych praktykach. Pierwsza z nich odnosi się do działań, polegających na podkreślaniu pewnego jednolitego i ostrego podziału społeczeństwa na lud i elity. Narracja populistów w tym zakresie opiera się na twierdzeniu, że wyłącznie lud stanowi prawdziwy naród i społeczeństwo. Wszelkie elity (lub ewentualnie mniejszości czy określone grupy społeczne) są w ich retoryce określone jako

¹⁷ M. Canovan w kontekście populizmu porusza kwestię tak zwanej demokracji populistycznej. W teorii badaczki jest to pewien idealny koncept demokracji radykalnej, który zmierza do możliwie najbardziej bezpośredniej samorządności ludu bez interwencji politycznych elit (*eadem, op. cit.*, s. 173).

¹⁸ Teza ta znajduje swoją podstawę w przedstawionej przez Ch. Mouffe koncepcji tak zwanej agonistycznej demokracji. Opiera się ona na przekonaniu, że w przestrzeni demokratycznej antagonizmy są nieuniknione i konieczne — „Debata demokratyczna nie polega na rozważaniach ukierunkowanych na osiągnięcie jednego racjonalnego i akceptowanego przez wszystkich rozwiązania, lecz na konfrontacji pomiędzy adwersarzami” (*eadem, The Challenge of Carl Schmitt*, London-New York 1999, s. 4).

pewien zepsuty element, wyjęty poza nawias społeczeństwa. Drugą typową cechą dla populistycznego sposobu działania jest antypluralizm¹⁹. Retoryka populistów oparta jest na stanowisku, zgodnie z którym to wyłącznie oni posiadają legitymację do reprezentowania prawdziwego ludu i tylko oni realizują jego rzeczywistą wolę. Takie podejście w niektórych przypadkach prowadzi do podkreślania, że demokratyczne wybory nigdy nie wyrażą rzeczywistej woli ludu i są w związku z tym niepotrzebne²⁰.

2. Praworządność jako „reguły gry”

Po omówieniu pierwszego wyrażenia znajdującego się w tytule artykułu należy skupić się na pojęciu praworządności. Choć mamy tu do czynienia z elementem, który stanowił zainteresowanie badaczy od wieków i należy do centralnych zagadnień prawoznawstwa, podobnie jak w przypadku populizmu nauka jest daleka od utworzenia jego jednolitej definicji. W ramach niniejszego artykułu nie byłoby celowe przedstawianie szeregu obszernych teorii praworządności i porównywanie ich z sobą. Skupię się więc wyłącznie na zasadniczej esencji wspomnianego pojęcia, która jest istotna pod kątem zestawienia praworządności z populizmem.

Idea praworządności jest znana ludzkości co najmniej od czasów Arystotelesa²¹, a swoje historyczne ujęcie znalazła w dokumencie *Magna Carta Libertatum*, który stanowił ograniczenie władzy króla i stanowcze określenie niektórych jego kompetencji. Rozważania nad praworządnością stanowiły również istotny element liberalnej teorii Johna Locke’a, który wskazywał, że

Rząd, posiadając pełną władzę dla dobra społeczeństwa, nie może sprawować jej arbitralnie ani według swego upodobania, lecz poprzez ustanowione i ogłaszane prawa, tak aby lud mógł znać zarówno swoje obowiązki, jak i być chroniony i bezpieczny w granicach tych praw. Na rządzących zaś prawa te powinny nałożyć stosowne ograniczenia, by nie wystawiać ich na próbę wykorzystywania władzy złożonej w ich rękach w celu i w sposób ludowi nie znany i przezeń nie uznany²².

Sformułowana przez Locke’a teza, poza opisem pożądanego stanu uformowania władzy, skupia się przede wszystkim na celach praworządności, które są w istocie jej kluczowym aspektem. Locke zauważa, że lud²³ to grupa jednostek, które zdecydowały się przekazać część swoich naturalnych wolności na rzecz ogółu

¹⁹ J.W. Muller, *Co to jest populizm?*, Warszawa 2017.

²⁰ D. Albertazzi, D. McDonnel, *op. cit.*, s. 16.

²¹ M. Krygier, *Rethinking the Rule of Law*, [w:] *Rethinking the Rule of Law after Communism*, red. A. Czarnota, M. Krygier, W. Sadurski, Budapest 2005, s. 265.

²² J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, s. 262.

²³ Locke nie posługuje się terminem „lud”, lecz wyrażeniem „społeczność polityczna”. Uwzględni jednak, że na potrzeby niniejszego artykułu można traktować oba pojęcia zamiennie.

i powołać wspólny rząd²⁴. W ujęciu angielskiego myśliciela władza pochodzi więc bezpośrednio od ludu, który decyduje, czy jest przez niego uznawana i wykonywana zgodnie z jego wolą. Locke postuluje wprowadzenie rzetelnego prawa, które z jednej strony stanowczo określi uprawnienia i obowiązki obywateli, z drugiej jednak ograniczy rządzących w taki sposób, aby nie mogli oni nadużywać swojej pozycji.

Teoria praworządności Locke'a wprowadza zasadnicze założenie, że władza powinna być ograniczona przez prawo; przedstawiciele rządów są zobowiązani do przestrzegania go w takim samym stopniu jak pozostali obywatele. W sytuacji, gdy przedstawiciele władzy nie stosują się do owego prawa (to jest ograniczeń w rządzeniu), społeczeństwo obywatelskie ustępuje na rzecz tyranii („Wszędzie, gdzie kończy się prawo, rozpoczyna się tyrania, jeżeli prawo zostanie naruszone ze szkodą dla innych”²⁵).

Pomimo tego, że od czasów Locke'a powstała niezliczona liczba koncepcji praworządności, kwestia nałożenia ograniczeń prawnych na władzę odgrywa w nich zwykle kluczową rolę. Choć większość badaczy proponuje znacznie bardziej rozwinięte teorie, część z nich wychodzi z założenia, że samo związanie władzy prawem jest wystarczającym elementem konstytuującym praworządność²⁶. Podsumowując powyższe, można posłużyć się stwierdzeniem M. Krygiera, który zbiorczo charakteryzuje postulaty zwolenników praworządności jako przekonanie, że prawo nie powinno służyć władzy, lecz stanowić jej ograniczenia i ukierunkowywać ją²⁷.

Zasadnicze (klasyczne) założenie praworządności w postaci konieczności nałożenia na władzę ograniczeń prawnych, przejawia się według H. Tamanaha w dwóch głównych aspektach. Pierwszy z nich — jak już wspomniano — polega przede wszystkim na tym, że osoba (lub osoby) rządzące mogą działać jedynie w granicach ważnego i obowiązującego prawa²⁸. Drugi aspekt sprowadza się z kolei do tego, że prawa obowiązujące władzę nie mogą być przez nią dowolnie i arbitralnie zmieniane — jest ona przecież związana prawem i wynikającymi z niego procedurami²⁹.

Tamanaha słusznie zauważa, że nawet legalnie ustanowiona władza ustawodawcza napotyka w ramach praworządności na ograniczenia. W każdym społeczeństwie są przecież pewne potencjalne regulacje, które byłyby niedopuszczalne (niezależnie od tego, czy wynikałyby to z ich niezgodności z prawem natury,

²⁴ J. Locke, *op. cit.*, s. 230–233, 260.

²⁵ *Ibidem*, s. 307.

²⁶ R. Kleinfeld Belton, *Competing definitions of the rule of law — Implications for Practitioners*, Washington 2005, s. 9.

²⁷ M. Krygier, *op. cit.*, s. 265.

²⁸ B. Tamanaha, *On the Rule of Law — History, Politics, Theory*, Cambridge 2004, s. 115.

²⁹ *Ibidem*.

zwyczajem, prawami człowieka czy na przykład prawami podmiotowymi)³⁰. Podsumowując, wspomniany autor podkreśla najważniejszy aspekt praworządności, w myśl którego władza suwerena nad prawem pozytywnym jest ograniczona przez prawo³¹.

Rozważania Tamanahy pozwalają na wyprowadzenie wniosku, że praworządność, poprzez zakreślenie jednoznacznych granic władzy, tworzy niejako szerszy kontekst funkcjonowania określonego systemu. Chodzi o pewne „reguły gry”, które nie tylko określają, jakie kroki władza może podejmować w stosunku do obywateli, ale również definiują zasady jej funkcjonowania — sposób jej rozdzielania, rotacji osób piastujących odpowiednie funkcje czy nawet zmiany tych właśnie zasad. W tym znaczeniu praworządność stanowi kluczowy element demokracji liberalnej.

Posługując się najprostszą, etymologiczną definicją demokracji, można powiedzieć, że jest to po prostu władza ludu. Nie ulega jednak wątpliwości, że taka definicja jest niewystarczająca; demokracja liberalna to bowiem nie tylko władza ludu, lecz również instytucjonalne i proceduralne mechanizmy, które władzę ludu ograniczają i kierunkują³². Owe reguły są na tyle istotne dla funkcjonowania i trwałości demokracji, że ograniczają nawet ten jej najważniejszy element w postaci władzy ludu³³. Wszelkie tego typu procedury zakotwiczone bywają zwykle w konstytucji³⁴, stąd też w stosunku do demokracji liberalnej często używa się zamiennego określenia „demokracja konstytucyjna”.

Wspomniane reguły ograniczające władzę ludu są w mojej ocenie ściśle związane z praworządnością. Władza ludu, w której wola suwerena i jego przedstawicieli nie doznaje żadnych ograniczeń w postaci prawa, nie może być uznana za demokrację liberalną. Brak praworządności z kolei ma zwykle daleko idące następstwa — władza, która czerpie jedyne swojego ograniczenia z woli ludu (suwerena) jest zwykle niestabilna oraz krótkotrwała.

3. Starcie populizmu i praworządności

Na potrzeby ukazania relacji populizmu i praworządności należy zwrócić uwagę na konsekwencję założeń populizmu-ideologii. Podkreślenia wymaga przede wszystkim pogląd o konieczności przekazania władzy w ręce ludu i sprawienia, by była ona możliwie nieograniczona i instytucjonalnie nieskrępowana.

³⁰ *Ibidem.*

³¹ *Ibidem.*

³² Y. Mény, Y. Surel, *The Constitutive Ambiguity of Populism*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, New York 2002, s. 3.

³³ G. Pasquino, *Populism and Democracy*, [w:] *Twenty-First Century Populism*, s. 18.

³⁴ *Ibidem.*, s. 16.

Takie przekonanie stoi w bezpośredniej opozycji do demokracji liberalnej, a co za tym idzie — również do idei praworządności³⁵.

Populiści dążą do wyeliminowania wszelkich ograniczeń, jakie nakłada na nich liberalny *framework*, albowiem uważają, że tylko oni reprezentują prawdziwą wolę ludu³⁶. Jeżeli zaś wola ludu jest realizowana w pełni, nie ma konieczności ustanawiania jakichkolwiek prawnych mechanizmów i procedur, które by ją regulowały. Można powiedzieć, że populizm w pełni odrzuca zasadniczy element liberalny na rzecz dążenia do tak zwanej demokracji populistycznej.

W. Kornhauser definiuje demokrację populistyczną poprzez jej zestawienie z wspomnianą powyżej demokracją liberalną. Autor zwraca uwagę, że prowadzenie polityki w ramach demokracji liberalnej jest zapośredniczone przez pewne reguły (instytucjonalne), to jest ograniczenia w sprawowaniu władzy zarówno przez większość, jak i mniejszość³⁷. Demokracja populistyczna natomiast przewiduje bezpośrednie uczestnictwo dużej grupy ludzi, co zwykle prowadzi do omijania wspomnianych reguł instytucjonalnych³⁸.

Mogłoby się wydawać, że zasadnicza niezgodność założeń o konieczności ograniczenia władzy i demokracji populistycznej prowadzi do odrzucenia przez populistów idei praworządności. W istocie jednak populizm niejako anektuje praworządność i modyfikuje ją na swoje potrzeby.

W tym miejscu należy przypomnieć o drugim wspomnianym aspekcie populizmu-ideologii, to jest o agonizmie. Pojęcie to zostało zaczerpnięte od francuskiej badaczki Ch. Mouffe i wywodzi się od starogreckiego słowa *agon*, oznaczającego współzawodnictwo³⁹. Teoria agonizmu wyprowadzona została z koncepcji polityczności C. Schmitta⁴⁰, którą należy rozumieć jako możliwość rozróżnienia przyjaciela i wroga⁴¹. Polityczność w rozumieniu Schmitta jest konieczna i może wystąpić w zasadzie w każdej dziedzinie ludzkiego życia⁴². Jak wskazuje sam autor: „Każde przeciwieństwo religijne, moralne, ekonomiczne, etniczne lub jakiegokolwiek inne przekształca się ostatecznie w przeciwieństwo

³⁵ Podobne stanowisko reprezentuje N. Urbinati, która wskazuje, że poprzez eliminację wszelkich elementów pośredniczących pomiędzy ludem a rządzącym (*leader*) mogą prowadzić do „oszpecenia praworządności” (*eadem, op. cit.*, s. 4).

³⁶ *Ibidem*, s. 99; za: P. Espejo, *Power to Whom? The People between Procedure and Populism*, [w:] *The Promise and Perils of Populism: Global Perspective*, red. C. de la Torre, Lexington 2015, s. 61.

³⁷ W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Abingdon, IL 1959, s. 131.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ F. Biały, *Konflikt jako wartość? Demokracja agonistyczna a populizm europejski w ujęciu Chantal Mouffe*, „Refleksje” 2010, nr 1, s. 220.

⁴⁰ A. Lewandowski, *Konflikt i przemoc w koncepcjach Chantal Mouffe i Carla Schmitta*, „Społeczeństwo Edukacja Język” 2017, nr 1 (5), *passim*.

⁴¹ C. Schmitt, *Pojęcie polityczności*, [w:] *idem, Teologia polityczna i inne pisma*, Warszawa 2012, s. 198.

⁴² *Ibidem*, s. 248, 250.

polityczne, o ile jest dostatecznie silne, by podzielić ludzi na przyjaciół i wrogów”⁴³.

Idąc dalej należy zauważyć, że polityczność jest w ustrojach opartych na władzy ludu (jako niemogących nigdy realizować woli całości społeczeństwa) nieunikniona. Będzie ona pojawiać się we wszystkich sytuacjach opartych na dychotomii „my *versus* oni”⁴⁴. W tym sensie wszystkie sytuacje, w których mogą ujawnić się przeciwstawne tożsamości, są jednoznacznie polityczne⁴⁵.

Opierając się na przedstawionej koncepcji, Mouffe zauważa, że demokratyczny dyskurs publiczny nie może sprowadzać się jedynie do wypracowania powszechnie akceptowanego konsensusu. Przeciwnie, powinien on zostać oparty na konflikcie między przeciwnikami⁴⁶. W odróżnieniu jednak od stanowiska Schmitta, Mouffe uważa, że adwersarze nie powinni być traktowani w egzystencjalnych kategoriach przyjaciel/wróg⁴⁷, lecz jako przeciwnicy w sporze, którzy nawzajem się akceptują i funkcjonują na wspólnej płaszczyźnie⁴⁸ (agonizm). Powyższy spór w koncepcji belgijskiej badaczki przejawia się we wszystkich płaszczyznach, które mogą zostać uznane za polityczne, dotyczy zatem również wszelkich prawniczych dyskursów. Od powyższej zasady koncepcja agonizmu przewiduje jednak zasadniczy wyjątek — podczas urzeczywistniania nieustannego politycznego konfliktu konieczne jest zachowanie pewnego instytucjonalnego minimum, które umożliwi trwanie tego konfliktu i stanowi zabezpieczenie, aby nie przybrał on niedopuszczalnej i niepożądanego formy⁴⁹.

Populizm w pełni realizuje założenia agonizmu. Wychodzi on z przeświadczenia, że konflikt między ludem a elitami (establishmentem) jest konieczny i na jego tle realizuje swoje cele. Populiści nieustannie odnoszą wszelkie swoje działania do rządów elit, a ich krytyka jest jednym z charakterystycznych elementów populizmu⁵⁰. Warto jednak podkreślić, że retoryka populistyczna potrzebuje istnienia elit, w razie ich braku utraciłaby argument o konieczności „przywrócenia władzy w ręce ludu”.

Populistyczne koncepcje również adaptują wspomniany „agonistyczny wyjątek”. Populizm znajduje swoje uzasadnienie w zasadzie reprezentacji, która niezależnie od realizowanego politycznego konfliktu powinna być, według populistów, zachowana. W przypadku utraty legitymacji ludu i upadku założenia o bezpośrednim urzeczywistnianiu jego nieskrępowanej woli populizm utraciłby swoje uzasadnienie.

⁴³ *Ibidem*, s. 208.

⁴⁴ A. Sulikowski, *Apolityczność w prawoznawstwie: kryzys idei a zjawisko populizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 3, s. 135.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Ch. Mouffe, *op. cit.*, s. 4.

⁴⁷ F. Biały, *op. cit.*, 57.

⁴⁸ Ch. Mouffe, *op. cit.*, s. 4.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ J.W. Muller, *op. cit.*.

Podsumowanie

Populizm, korzystając z agonistycznej optyki, rozumie praworządność jako kategorię *stricte* polityczną. Tak samo jak pozostałe instytucje prawno-polityczne stanowi ona pole, na którym nieustannie dochodzi do starcia odmiennych stanowisk i sił. Praworządność jako określone „reguły gry” nigdy nie była i nie będzie zupełnie neutralna (politycznie niezależna) i w każdej sytuacji będzie służyła interesom określonych grup.

W tym kontekście dotychczasowe rozumienie i wykorzystanie praworządności było zawłaszczone przez demoliberalne elity. Wspomniana instytucja służyła wyłącznie potrzebom zepsutego establishmentu i nie ograniczała jego władzy, lecz wręcz przeciwnie — umacniała jego pozycję i petryfikowała.

Populiści nie negują słuszności obowiązywania prawa również w stosunku do władzy i konieczności uregulowania tej kwestii w sposób instytucjonalny. W tych jednak momentach, gdzie jest to w ich ocenie uzasadnione, czynią z niej oręż politycznej walki i — podobnie jak wcześniej elity — wykorzystują do realizacji swoich celów. Populistyczny pogląd zakłada, że jeżeli wola ludu jest najwyższą wartością i jedynym prawdziwym głosem społeczeństwa, praworządność należy rozumieć w sposób, jaki chce tego lud (lub jaki będzie najkorzystniejszy dla dobra ludu). Praworządność pochodzi przecież od ludu i to właśnie jego wola każdorazowo powinna definiować to pojęcie⁵¹.

Należy zauważyć, że populiści w chwili, kiedy zaczynają mieć istotny wpływ na sprawy publiczne, korzystają z praworządności ukształtowanej przez myśl liberalną i dopiero w ramach wykonywania swoich ideowych założeń wprowadzają w niej zmiany lub po prostu ją pomijają. Takie modyfikacje są w rzeczywistości dopuszczalne tak długo, jak pozostają one zgodne z wolą ludu; pomimo tego, że populiści są przekonani, iż jako jedyni realizują prawdziwą wolę społeczeństwa, jej ustalenie bywa często trudne i może prowadzić do nadużyć.

Reasumując powyższe twierdzenia warto zauważyć, że populistyczne postrzeganie praworządności wynika bezpośrednio ze wszystkich jego cech przedstawionych w części artykułu poświęconej omówieniu jego istoty. Jeżeli chodzi o populizm-ideologię, to po pierwsze — widzi on w praworządności mechanizm umożliwiający rozszerzenia zasady bezpośredniej i nieskrępowanej woli ludu, po drugie zaś — traktuje ją jako element *stricte* polityczny, to jest będący instrumentem w immanentnym konflikcie ludu z elitami. Natomiast założenia populizmu-modus operandi są realizowane poprzez odrzucenie jej dotychczasowej (liberalnej) tożsamości na rzecz pełnej zgodności z aktualną wolą ludu. Drugi aspekt populistycznego sposobu działania urzeczywistnia się zaś w przekonaniu, że to wyłącznie populiści reprezentują wolę ludu, w związku z czym wyłącznie ten sposób, w jaki oni podchodzą do praworządności, jest właściwy.

⁵¹ Stwierdzenie o pochodzeniu praworządności od ludu wywodzi się z teorii J. Locke’a, opisaną w ramach drugiej części niniejszego artykułu.

Bibliografia

- Albertazzi D., McDonnell D., *Introduction: The Sceptre and the Spectre*, [w:] *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, red. D. Albertazzi, D. McDonnell, New York 2008.
- Biały F., *Konflikt jako wartość? Demokracja agonistyczna a populizm europejski w ujęciu Chantal Mouffe*, „Refleksje” 2010, nr 1.
- Bobbio N., *Liberalizm i demokracja*, Kraków 1998.
- Canovan M., *Populism*, New York 1981.
- Espejo P., *Power to Whom? The People between Procedure and Populism*, [w:] *The Promise and Perils of Populism: Global Perspective*, red. C. de la Torre, Lexington 2015.
- Kleinfield Belton R., *Competing definitions of the rule of law — Implications for Practitioners*, Washington 2005.
- Kornhauser W., *The Politics of Mass Society*, Abingdon, IL 1959.
- Krygier M., *Rethinking the Rule of Law*, [w:] *Rethinking the Rule of Law after Communism*, red. A. Czarnota, M. Krygier, W. Sadurski, Budapest 2005.
- Lacey N., *Populism and the Rule of Law*, „Annual Review of Law and Social Science” 2019, nr 15.
- Laclau E., *Populism: What's in a Name?*, [w:] *Populism and the Mirror of Democracy*, red. F. Panizza, New York 2000.
- Lewandowski A., *Konflikt i przemoc w koncepcjach Chantal Mouffe i Carla Schmitta*, „Społeczeństwo Edukacja Język” 2017, nr 1 (5).
- Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992.
- MacRae D., *Populism as an ideology*, [w:] *Populism. Its meanings and national characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, Letchword 1969.
- Mény Y., Surel Y., *The Constitutive Ambiguity of Populism*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, New York 2002.
- Minogue K., *Populism as a political movement*, [w:] *Populism. Its meanings and national characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, Letchword 1969.
- Mouffe Ch., *The Challenge of Carl Schmitt*, London-New York 1999.
- Mudde C., *Populistyczny Zeitgeist*, [w:] *Populizm*, red. O. Wysocka, Warszawa 2010.
- Muller J.W., *Co to jest populizm?*, Warszawa 2017.
- Schmitt C., *Pojęcie polityczności*, [w:] *idem, Teologia polityczna i inne pisma*, Warszawa 2012.
- Sulikowski A., *Apolityczność w prawoznawstwie: kryzys idei a zjawisko populizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2018, nr 3.
- Taggart P., *Populism*, Buckingham 2000.
- Taguieff P.A., *Nauki polityczne w konfrontacji z populizmem. Od konceptualnego mirażu do realnego problemu*, [w:] *Populizm*, red. O. Wysocka, Warszawa 2010.
- Tamanaha B., *On the Rule of Law — History, Politics, Theory*, Cambridge 2004.
- Urbinati N., *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, Cambridge-London 2019.
- Wiles P., *A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism*, [w:] *Populism. Its meanings and national characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, Letchword 1969.

ALEKSANDRA SZADOK-BRATUŃ

ORCID: 0000-0001-8897-216X

Uniwersytet Wrocławski

aleksandra.szadok-bratun@uwr.edu.pl

Fullerowski paradygmat (nie)dobrego prawa i jego aktualność *hic et nunc*

Słowa kluczowe: Fuller, paradygmat (nie)dobrego prawa, moralność wewnętrzna prawa, przypadki króla Rexa, przykłady antypraworządności formalnej, anokracja.

FULLER'S PARADIGM OF (NOT) GOOD LAW AND ITS *HIC ET NUNC* RELEVANCE

Abstract

The subject of the article is Fuller's concept of the (not) good law paradigm defined by three notions: "internal morality of law," "natural law of a formal nature," and "formal rule of law" — in the perspective of its application in the current legal order of the Republic of Poland. The discourse was conducted in two stages: on a general, theoretical, and axiological levels as well as on a detailed, practical, and praxeological ones.

The epistemological level with its retrospective view bears resemblance of two models: bad law and good law. The first, encapsulated in literary legal fiction, describes eight cases (anti-values) of King Rex's legislative failures. King Rex is monarch with authoritarian and conservative traits who excludes the system of government based on the proportional cohabitation of three powers — legislative, executive, and judicative — in favour of anocracy, which is a hybrid regime "suspended" between democracy and authoritarianism. The second is a remedy in the form of axiological contours, postulates (values) of good law: generality, promulgation, prospectivity, clarity, non-contradiction, reality, stability, and compliance. These principles of the formal rule of law, contained in the concept of "soft" jusnaturalism, are a specific professional and ethical code for the public authority which constitutes, executes, and applies the law.

The practical-cognitive level refers to subjectively selected examples of abusing the good law standard in the Polish legal and administrative order. It shows the omnipotent and simultaneously dysfunctional executive power in the area of governance and administration, aimed at a radical reconstruction of the social and legal system.

Keywords: Fuller, paradigm of (not) good and bad law, internal morality of law, King Rex's cases, examples of formal anti-rule of law, anocracy.

Na początek o prawniczej fikcji literackiej

Amerykański filozof prawa — jusnaturalista Lon Luvois Fuller¹, by uplastycznąć i zwiększyć siłę swych rozważań w mini traktacie o wewnętrznej moralności prawa², sięga do prawniczej fikcji literackiej. Narracja Fullera to pewien rodzaj języka literackiego, odformalizowana metodologicznie ekspresja wypowiedzi. Cechują ją nie tylko jasność, precyzja, prostota, lecz również kunszt obudowywania filozoficznoprawnych wywodów wymyślonymi kazusami ubranymi w szatę przypowieści³, formę wyrazu typową dla literatury moralistyczno-dydaktycznej. Wybór takiej *licentia poetica* wydaje się celowym zabiegiem autora. Pozwala ukazać ogólną prawdę o aksjologicznym charakterze systemu prawa w dwóch warstwach semantycznych: dosłownej i alegorycznej. Pierwsza jest rodzajem bezpośredniego opisu kazusu prawniczego — (anty)reformy prawa przeprowadzanej przez nieudolnego pyszałka, króla Rexa. Druga, związana z erudycją odbiorcy, to próba wydobywania z tego studium przypadku głębszego sensu, odkrycia wewnętrznej moralności prawa, swego rodzaju praworządności formalnej. Sprzyja temu konstrukcja przypowieści-paraboli oparta na niedookreśleniu miejsca, czasu, wydarzeń i postaci, co czyni z niej uniwersalne narzędzie wypowiedzi⁴, również prawniczej — o czym przekonuje oryginalna i inspirująca metoda Fullerowskiej twórczości.

Metoda indukcyjnego rozumowania zastosowana przez pragmatycznego jusnaturalistę w prezentowanym dyskursie polega najpierw na analizie badawczej błędów prawodawczych, a następnie refleksji nad nią z intencją ustalenia standardów

¹ Skondensowany rys poglądów, dorobku i biografii Fullera w polskiej literaturze prezentują przede wszystkim R. Tokarczyk i T. Snarski. Zob. prace pierwszego z nich, na przykład *Doktryna prawa natury Lon Luvois Fullera*, Lublin 1976; *Wstęp*, [w:] L.L. Fuller, *Moralność prawa*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 2004; *Prawa wierne naturze. Krytyka doktryny Lona Luvoisa Fullera*, Lublin 1980; *Historia filozofii prawa w retrospektywie prawa natury*, Białystok 1999; *Klasyki prawa natury*, Lublin 1988 oraz monografię drugiego autora *Debata Hart — Fuller i jej znaczenie dla filozofii prawa*, Gdańsk 2018.

² Określenie „mini traktat o wewnętrznej moralności prawa” pomieszczony w rozdziale zatytułowanym *Moralność, dzięki której prawo jest możliwe* wydaje się uprawnione, jeśli spojrzeć się rozłącznie na dzieło Fullera *Moralność prawa*. Wtedy można dostrzec kolejne mini traktaty tematyczne: „o moralności” (rozdział *Dwie moralności*), „o prawie, prawie pozytywnym i prawie naturalnym” (rozdział *Pojęcie prawa*) czy też „o związkach wewnętrznej moralności prawa i zewnętrznej moralności prawa” (rozdział *Materialne cele prawa*).

³ Fuller, oprócz przypowieści o nieudanych rządach króla Rexa, znany jest także z dwóch innych paraboli dydaktycznych. Pierwsza, traktuje o grotołazach uwięzionych w jaskini skazanych na śmierć za akt kanibalizmu, obszernie skomentowana przez T. Wiślak w pracy *Fuller*, Sopot 2016. Druga, dotyczy wyboru przez ministra sprawiedliwości strategii postępowania wobec donosicieli po upadku reżimu Purpurowych Koszul, zamieszczona w dodatku zatytułowanym *Problem donosiciela* w Fullerowskiej *Moralności prawa*.

⁴ Zob. T. Kostkiewiczowa, *Alegoreza*, [hasło w:] M. Głowiński *et al.*, *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, s. 22–23. Por. A. Okopień-Sławińska, *Alegoria*, [hasło w:] *ibidem*, oraz J. Sławiński, *Przypowieść*, [hasło w:] *ibidem*, s. 412.

zapobiegających owym uchybieniom. Inspirując się powyższym podejściem, przyjęć należy trychotomiczną systematyzację prowadzonych analiz. W pierwszej kolejności warto przypomnieć osiem przypadków niepowodzeń w stanowieniu prawa, następnie zaprezentować Fullerowski środek zaradczy w postaci spójnego logicznie i pojęciowo paradygmatu, tworzącego tyleż samo reguł dobrego prawa, a dopiero na koniec odwołać się do subiektywnie wyselekcjonowanych przykładów nadużycia owego paradygmatu w polskim porządku prawno-administracyjnym.

Osiem błędów prawodawczych

W krotkachwilnej przypowieści Fuller zilustrował dwa uniwersalne zbiory sytuacyjnych wykładników rozkładu systemu prawnego, mogących zaistnieć w każdym czasie, miejscu i państwie niezależnie od ustroju⁵. Pierwszy z nich koncentruje się na antyprawodawczych poczynaniach króla o imieniu *nomen omen Rex*, a drugi — na cechach osobowościowych władcy prowadzących do fiaska działań reformatorskich. Szersze odczytanie Fullerowskiej alegorii prowadzi do wyodrębnienia trzeciego zbioru — form wypowiedzenia posłuszeństwa władcy. O ile pierwszy zbiór wykładników w dyskusji naukowej jest twórczo interpretowany⁶, o tyle dwa pozostałe wydają się niedostrzegane. Dlatego warto w tym miejscu chociaż je zaakcentować, zważywszy na ich *continuum* — ponadczasową ciągłość, odradzalność we współczesnych reżimach hybrydalnych, tak zwanych anokracjach, w którym to kierunku, jak się wydaje, podąża również Polska w okresie ostatnich pięciu lat⁷.

Król Rex w Fullerowskim rysie był napsuzonym zarozumiałcem, negującym wszelkie walory prawa zastanego po poprzednikach. Pragnął władzy i sławy, by zyskać miano wielkiego prawodawcy i sędziego, mimo że nie miał odpowiedniego przygotowania intelektualnego ani wrażliwości moralnej. Te braki nie predestynowały go do takiej roli i przesądziły o niepowodzeniu reform w stanowieniu

⁵ L.L. Fuller, *op. cit.*, s. 27–31.

⁶ Zob. na przykład P. Kantor-Kozdrowicki, *Prakseologia prawa w pracach Lona L. Fullera i Johna Finnisa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 4, 2018; T. Chauvin, *Przypadki króla Rexa — koncepcja wewnętrznej moralności Lona Luvois Fullera*, „Edukacja Prawnicza” 2013, nr 4. Z literatury anglojęzycznej zob. na przykład publikacje D. Lubana dotyczące etyki prawnej czy prawa naturalnego jako etyki zawodowej i cytowane tam publikacje: D. Luban, *Rediscovering Fuller's Lakel Ethics*, 1998, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1753/> (dostęp: 23.11.2020); *idem*, *Natural Law as Professional Ethics: A Reading of Fuller*, Works 2000, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1581> (dostęp: 23.11.2020).

⁷ Anokracja uproszczając to hybrydalna postać państwa „zawieszonoego” między demokracją a autorytaryzmem, reżim polityczno-prawny wewnętrznie niespójny, posiadający konstytucyjne cechy demokracji i zarazem autokracji. Szerzej o pojęciu „anokracja” pisze między innymi M. Prokop, *Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej*, „Historia i Polityka” 2015, nr 13, s. 31–46. Zob. zwłaszcza dziesięć wskaźników reżimu hybrydalnego analizowanych na s. 41–43.

i stosowaniu prawa. Największym mankamentem okazała się niezdolność do logicznego rozumowania, zarówno dedukcyjnego (od kodeksu do orzeczeń), jak i indukcyjnego (od orzeczeń do kodeksu), wiodącego do ustanowienia dobrego prawa ugruntowanego w rozumie i wartościach. Zacięcie reformatorskie, megalomania i zonglerka pozorem prawa nie mogły zastąpić rzetelnej erudycji. Do tego dołączyły kolejne niedostatki charakteru — choćby takie jak: niecierpliwość, mściwość, surowość, arbitralność, nieroztropność — gwarantujące nieudolne reformy prawa, a implikatywnie obywatelskie nieposłuszeństwo.

Fullerowski model nieposłuszeństwa podwładnych wobec monarchy, uzurpatora reform prawodawczych, motywowany racjami aksjologiczno-prawnymi, prezentuje stopniowalny dobór instrumentów. Na pierwszym poziomie pojawiają się środki sprzeciwu związane z fenomenem języka. Poddany Rexa to nie tylko *homo loquens*, sięgający do werbalnych wyrazów swojego niezadowolenia, poczynawszy od złowieszczonego milczenia przez opinie przywódców protestów, prawników, ekspertów aż po apele samych obywateli. To również *homo scribens*, piórem wysmiewający postanowienia kodeksu i jego twórcę, czyniący to za pomocą petycji, anonimowego pamfletu, a także obraźliwej karykatury króla. Na drugim poziomie środki prawa do oporu przybierają drastyczniejsze formy wyrazu. Poddani sięgają po protest zbiorowy w postaci demonstracji przed pałacem królewskim, wyrażając swój sprzeciw w celu zmiany kwestionowanego prawa.

Wymaginowany król w wymaginowany państwie z hybrydalnym reżimem, zbliżonym do anokracji⁸, popełnił osiem błędów wiodących do chaosu prawnego. Jak określone zostały te błędy w języku Fullera i w jakich okolicznościach powstały?

1. Stanowienie niedostatecznie ogólnego prawa, co skutkowało rozstrzygnięciem każdego sporu *ad hoc*. Rex po zniesieniu obowiązującego prawa — w jego ocenie skostniałego, językowo archaicznego, procesowo uciążliwego i kosztownego oraz kontrolowanego przez niedbałych i przekupnych sędziów — przystąpił do opracowania nowego kodeksu. Jego niezdolność do artykułowania ogólnych zasad prawnych zniweczyła ten zamysł. Monarcha postanowił ów defekt nadrobić praktyką sędziowską, rozstrzygając zaistniałe konflikty w oparciu o jedyne źródło prawa, jakim była jego wola wyrażona w wyrokach. Mimo wydania licznych orzeczeń, nie zdołał jednak w ich uzasadnieniach zwerbalizować ogólnych reguł prawnych będących osnową kodeksu⁹.

2. Nieogłaszanie prawa adresatom. Monarcha wzmocniony intelektualnie po wysłuchaniu wykładów o prawidłach uogólniania powrócił do roli prawodawcy i przygotował kodeks. Ponieważ nie był przekonany o walorze prawnym dokumentu, utajnił go, zapewniając o kierowaniu się jego przepisami przy wydawaniu

⁸ Użycie tego terminu znajduje uzasadnienie choćby w cytacie: „Niezrozumienie teorii ewolucyjnego, demokratycznego zbawienia, brak wiary w nią lub niewłaściwe jej stosowanie — uznano za zdradę stanu”. L.L. Fuller, *op. cit.*, s. 30.

⁹ *Ibidem*, s. 27–28, 32.

orzeczeń. Oburzeni poddani uznali za niedopuszczalne sądzenie ich na podstawie nieopublikowanego prawa¹⁰.

3. Stanowienie prawa z mocą wsteczną. Postawa poddanych skłoniła króla do zastosowania nowej techniki procedowania. Ogłosił, że na początku każdego roku będzie osobiście rozstrzygał wszystkie spory ubiegłoroczne i podawał uzasadnienia orzeczeń, lecz nie będą one wiążące na przyszłość. Zapowiedział też publikację swych wyroków ze stosownymi przepisami, niwelując w ten sposób zarzut niemożliwości zapoznania się z prawem, skoro jego treść będzie dotyczyć zaistniałych już okoliczności. Poddani i tym razem wytknęli reformatorowi uchybienie — prawo trzeba znać wcześniej, by móc się do niego stosować¹¹.

4. Stanowienie prawa niezrozumiałego. Wobec narastającego niezadowolenia, władca zapowiedział ogłoszenie kodeksu i osądzanie przyszłych sporów na jego podstawie. Opublikowany dokument zawiódł oczekiwania poddanych swą niejasnością — eksperci prawa zwrócili uwagę, że jest niezrozumiały nie tylko dla zwykłego obywatela, lecz również dla wykształconego prawnika¹².

5. Stanowienie praw sprzecznych. Wskutek kolejnych protestów Rex powierzył rewizję kodeksu prawnikom. Zalecił królewskie prawo uczynić zrozumiałym dla wszystkich, jednocześnie nic w nim nie zmieniając. Uporządkowany akt prawny mimo swej przejrzystości i ścisłości był pełen wewnętrznych sprzeczności, co doprowadziło do demonstracji¹³.

6. Stanowienie praw niemożliwych do przestrzegania. Rozgniewany protestami król nakazał, przy okazji usuwania sprzeczności w przepisach kodeksowych zastrzyć kary i dodać nową listę przestępstw. Poddany miał się stawić przed oblicze monarchy w ciągu dziesięciu sekund, za kaszlenie czy kichanie w jego obecności karano dziesięcioletnim więzieniem, a niezrozumienie teorii ewolucyjnego, demokratycznego zbawienia było równe zdradzie stanu. Ogłoszenie tak znowelizowanego kodeksu wywołało kolejną falę sprzeciwu. W licznych petycjach składanych królowi poddani ośmieszali akt prawny, zarzucając mu nałożenie obowiązków niemożliwych do zrealizowania¹⁴.

7. Częste zmiany prawa. Kodeks ponownie trafił do ekspertów, którzy — tym razem zmieniając wszystkie przepisy — opracowali jasny i spójny dokument. Jednakże nieudolne i przewlekłe reformy Rexa wpłynęły niekorzystnie na treść postanowień kodeksu. Okazały się przestarzałe, nieadekwatne do realiów życia społecznego i wymagały niemal codziennej nowelizacji. Niepewność prawa i brak jego stabilności przyczyniły się do ponownych protestów niezadowolonych poddanych¹⁵.

¹⁰ *Ibidem*, s. 28–29, 32.

¹¹ *Ibidem*, s. 29, 32.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, s. 29–30, 32.

¹⁴ *Ibidem*, s. 30, 32.

¹⁵ *Ibidem*, s. 30–32.

8. Stosowanie prawa niezgodnie z przepisami. Monarcha odpowiedzialnością za swą nieudolność prawodawczo-sądowniczą obarczył ekspertów. Chcąc zapobiec kolejnym kryzysom, postanowił osobiście wykonywać władzę sądowniczą, by kontrolować stosowanie znowelizowanego kodeksu. Opublikowany zbiór królewskich orzeczeń przyniósł kolejne rozczarowanie poddanych, którzy zastanawiali się nad formą protestu, która wymusiłaby na władcy rezygnację z funkcji sędziego. Okazało się bowiem, że wyrokowano niezgodnie z literą kodeksu, mimo że przywoływany był w każdym orzeczeniu jako podstawowe prawo w państwie. Następca Rexa, Rex II, po śmierci rozżalonego niewdzięcznością obywateli monarchy-reformatora odziedziczył zdemontowane królestwo zagrożone rebelią, ze zrujnowanym prawodawstwem i sądownictwem. Jego pierwszym krokiem było pozbawienie władzy prawników oraz przekazanie jej psychoanalitykom i specjalistom od *public relations*. Tym ekstrawaganckim krokiem chciał uszczęśliwić poddanych, uwalniając ich całkowicie od kodeksu prawnego¹⁶.

Osiem postulatów dobrego prawa

Paradygmat złego prawa przedstawiony w alegorycznej formie niepowodzeń prawodawczych króla Rexa stanowi dla Fullera punkt wyjścia do sformułowania kontrpropozycji — paradygmatu dobrego prawa. Zaproponował jeden z najbardziej znanych, powielanych i dopełnianych kanonów praworządności formalnej. Mówiąc językiem Fullerowskim: sformułował uniwersalny katalog postulatów stanowiących minimum wewnętrznej moralności prawa utożsamianej z prawem naturalnym o charakterze proceduralnym. Postulatów gwarantujących realizację podstawowych wartości prawa naturalnego porządku społecznego: zdolności porozumiewania się, celowości, proceduralności i praktyczności. To komunikacyjne, teleologiczne, procesualistyczne i utylitarystyczne podejście do relacji między prawem a moralnością pozwala umiejscowić jego myśl filozoficznoprawną w anglosaskim pragmatyzmie — nurcie przedkładającym badania nad działanie i skuteczność prawa, polegającym na odczytywaniu go w kontekście zjawisk społecznych (*law in action*) i podporządkowaniu temu analiz teoretycznoprawnych (*law in books*).

Kanon klasycznych zasad eunomii¹⁷ umieszczony został w rozdziale o znamiennym tytule *Moralność, dzięki której prawo jest możliwe*, w którym autor uzasadnia tezę o prymarnym poszanowaniu moralności wewnętrznej prawa (inaczej

¹⁶ *Ibidem*, s. 31–32.

¹⁷ Eunomia (łac. *legalitas*) — grecki termin złożony z dwóch członów: *eu* — dobry i *nomos* — prawo, co zwykle się przekładać na praworządność czy też sprawiedliwy porządek społeczny. W mitologii greckiej Eunomia — Praworządność to imię jednej z córek Temidy i Zeusa, strzegącej wspólnie z siostrami, Dike — Sprawiedliwość i Eirene — Pokój, ładu społecznego i porządku natury. Szerzej zob. A. Szadok-Bratuń, *Minirefleksje nad maksikwestiami, czyli o aksjologicznych aspektach praworządności*, [w:] *Praworządność, decentralizacja, przedsiębiorczość. Księga jubileuszowa Profesora Leona Kieresa*, red. K. Kiczka, T. Kocowski, W. Małecki, Wrocław 2018, s. 234–235.

praworządności formalnej), prowadzącej do poszanowania moralności zewnętrznej prawa (inaczej praworządności materialnej). Dyskurs traktujący o relacji między prawem a moralnością przeprowadzony został w metodologicznej konwencji dychotomii.

W ujęciu Fullerowskim moralność to swoisty dwutakt wyznaczony obowiązkami i aspiracjami. Moralność obowiązku, pokrewna prawu, ucieleśnia podstawowe reguły uporządkowanego społeczeństwa, przybierające postać obowiązku powstrzymania się od czynów negatywnych (na przykład nie oszukuj, nie zniesławiaj)¹⁸. Moralność aspiracji, pokrewna estetyce, uosabia w rozumieniu sokratejskim osobiste dążenie człowieka do życia godziwego wspólnie z innymi, by chronić i ubogacać społeczne dziedzictwo języka, myśli i sztuki¹⁹.

Według Fullera prawo również ma charakter dwuwartościowy. Desygnat tego pojęcia obejmuje prawo pozytywne i prawo naturalne. To założenie implikatywnie prowadzi go do binarnego podziału doktryn filozoficznoprawnych na prawnonaturalne i prawnopozystywistyczne. Jako przedstawiciel jusnaturalizmu nie tylko recypuje klasyczną ideę teorii *ius naturale*, czyli związku prawa z moralnością, ale twórczo ją pogłębia w kontekście aksjologicznego i prakseologicznego normatywizmu, odrzucając dystynkcję bytu i powinności, faktów i wartości, tak charakterystyczną dla pozytywizmu, a wywodzącą się od Kanta²⁰. Prawo pozytywne pojmuje jako przedsięwzięcie, działalność mającą na celu podporządkowanie ludzkiego zachowania określonym regułom postępowania²¹. Zakres treściowy tej kategorii prawa, jak pisze Fuller w jednym z esejów, to nie tylko systemy prawne państwa i narodów, ale także mniejsze systemy, występujące w związkach zawodowych, samorządach zawodowych, klubach, kościołach czy uniwersytetach²². Prawo naturalne w kontekście historycznym określa szeroko jako

idealny system prawa podyktowany przez Boga, przez naturę człowieka lub przez samą naturę. Ów idealny system jest taki sam dla wszystkich społeczeństw i dla wszystkich okresów historii. Jego zasady mogą być dostrzeżone na drodze rozsądku i refleksji. Prawa stanowione, sprzeczne z tym idealnym prawem, są nieważne i nie mogą wysuwać żadnego moralnego roszczenia, by je przestrzegano²³.

¹⁸ L.L. Fuller, *op. cit.*, s. 3, 9, 35.

¹⁹ *Ibidem*, s. 9–10.

²⁰ Zob. J. Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2008, s. 331. Por. T. Scheffler, *Fuller Lon Luvois*, [hasło w:] *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, red. E. Kundera, M. Maciejewski, Warszawa 2009, s. 601–603.

²¹ L.L. Fuller, *op. cit.*, s. 90.

²² „I mean the word »law« to be construed very broadly. I intend it to include not only the legal systems of states and nations, but also the smaller systems — at least »law-like« in structure and function — to be found in labor unions, professional associations, clubs, churches, and universities. These miniature legal systems are, of course, concerned with the member's duties and entitlements within the association itself. They find their most dramatic expression when the erring member is called up to be tried for offenses that may lead to his being disciplined or expelled”. L.L. Fuller, *Human interaction and the law*, „The American Journal of Jurisprudence” 1969, t. 14, s. 1, <https://academic.oup.com/ajj/issue/14/1> (dostęp: 28.12.2020).

²³ L.L. Fuller, *Anatomia prawa*, przeł. R. Tokarczyk, Lublin 1993, s. 170.

Z kolei swą autorską koncepcję *ius naturale* ujmując wąsko, odwołując się do rozumu człowieka i jego społecznej natury²⁴, co pozwala zakwalifikować ją do teorii prawa naturalnego o zmiennej treści²⁵.

Kolejna dychotomia Fullerowska przebiega na osi formalne–materialne prawo naturalne, zwane odpowiednio moralnością wewnętrzną i zewnętrzną prawa. Kwintesencja tej ostatniej kategorii pojęciowej wybrzmiewa w jednej niepodważalnej zasadzie, sformułowanej przez jusnaturalistę tymi słowami: „Rozszerzaj, podtrzymuj i zachowuj integralność kanałów porozumiewania się, za pośrednictwem których człowiek może przekazać bliźniemu to, co postrzega, odczuwa i czego pragnie”²⁶. Dzięki komunikacji następuje artykulacja i realizacja aspiracji w wymiarze osobowym, wspólnotowym, pokoleniowym w dążeniu do utrzymania naturalnego porządku społecznego opartego na akceptowalnej umowie społecznej aksjologii celu²⁷. Gwarantem realizacji systemu wartości materialnego prawa naturalnego jest proceduralne prawo naturalne. Ten skuteczny środek legalizmu (praworządność formalna), służący kształtowaniu dobrego prawa, wiedzy do poszanowania celów substancjalnych materialnego prawa naturalnego (praworządność materialna) ugruntowanych w naturze człowieka, jego wymiarze indywidualnym, wolnościowym, godnościowym czy też wspólnotowym²⁸. Te dwa byty prawno-moralne, nie mając w pełni charakteru autonomicznego, wzajemnie się uzupełniają.

Koncepcja proceduralnego prawa naturalnego (zamiennie nazywanego wewnętrzną moralnością prawa czy też praworządnością o charakterze formalnym) jest sednem odpowiedzi na pytanie: *quid ius naturale?* Fuller poszukiwał odpowiedzi w fenomenie natury porządku społecznego oraz w immanentnym

²⁴ „Prawa naturalne nie mają niczego wspólnego z koncepcją, jakoby prawa »powstały z woli niebios«”; L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 82. Zob. R. Tokarczyk, *Prawa wierne...*, s. 228–229, 323–324, 3.

²⁵ Na temat klasyfikacji prawa naturalnego i w tym kontekście pozycji doktryny Fullera zob. R. Tokarczyk, *Prawa wierne...*, s. 321 n. Por. także prace M. Szyszkowskiej, między innymi *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989, s. 56 n.; *eadem*, *Teorie prawa natury XX wieku w Polsce*, Warszawa 1982, s. 55–137.

²⁶ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 160–161.

²⁷ Idąc za P. Kantorem-Kozdrowickim (*op. cit.*, s. 122), Fullerowską aksjologię celu można zawrzeć w trzech pytaniach o celowościową naturę prawa: „jakiemu celowi ma określona reguła służyć? jakie zło ma usuwać? jakie dobro ma chronić?”. Aksjologię opartą na prawnonaturalnej tezie: prawo nie może być zbudowane na prawie wyrażonej przez Fullera w polemice z H.L.A. Hartem w artykule *Positivism and fidelity to law: A reply to Professor Hart*, „Harvard Law Review” 1958, nr 4, s. 645, <https://www.jstor.org/stable/1338226> (dostęp: 4.01.2021).

²⁸ Szerzej o Fullerowskim modelu relacji między materialnym a formalnym prawem naturalnym zob. R. Tokarczyk, *Prawa wierne...*, s. 285–293. W koncepcji materialnego prawa naturalnego Fuller zbliża się do personalizmu interdyscyplinarnego w rozumieniu natury osoby ujmowanej w kluczu jurydyczno-społecznym i dystansuje się od doktryn katolickich, neotomistycznych. Szerzej w kwestii personalizmu interdyscyplinarnego zob. A. Szadok-Bratuń, M. Bratuń, *Personalizm filozoficzny a kultura prawna*, [w:] *Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej*, red. G. Dammacco, B. Sitek, O. Cabaj, Olsztyn-Bari 2008, s. 81 n.

porządku prawa. Te badania naukowe pozwoliły mi na wyabstrahowanie ośmiu inkluzywnych i kumulatywnych postulatów²⁹ przesądających o sprawiedliwości prawa, ściśle powiązanych z pragmatycznym rozumieniem dobra na poziomie tworzenia, stosowania i interpretowania prawa³⁰. Zaproponował następujący kanon wewnętrznych atrybutów-wartości prawa:

1. ogólność — prawo powinno istnieć, działać na podstawie norm uniwersalnych;

2. promulgacja — akty prawne powinny być podane do publicznej wiadomości, a ogłaszanie być gwarantem ich znajomości;

3. prospektywność — prawo nie powinno działać wstecz, jest regulatorem zachowań przyszłych, a nie przeszłych, zakaz retroakcji;

4. jasność — prawo powinno być zrozumiałe i spójne w swej treści;

5. niesprzeczność — prawo powinno być logiczne i niesprzeczne wewnętrznie;

6. realność — stanowienie prawa możliwego do wykonania;

7. trwałość — prawo nie powinno zmieniać się zbyt często, racjonalna stabilność;

8. zgodność — prawo stosowane w działaniach urzędowych powinno być zgodne z ogłoszonym, tak zwana praworzędność stosowania prawa.

Prezentowany zbiór wytycznych (pryncypiów, zasad, reguł, zaleceń, prawidłowości, dyrektyw, ponderabiliów) skonstruowany w drugiej połowie XX wieku to instrumentarium wiodące racjonalnego prawodawcę do ukształtowania moralno-prawnego porządku społecznego. To *sensu largo* istota rządów prawa, „praworzędność doskonała”³¹ rozumiana jako dualny konstrukt uwzględniający tak zasady dobrego prawa (ogólność, pewność, jasność, stabilność), jak i zasady dobrej legislacji (promulgacja, prospektywność, niesprzeczność, zgodność)³². O tym, jak dalece uniwersalna w czasoprzestrzeni jest koncepcja wewnętrznej moralności prawa, świadczy jej odwzorowanie w polskim systemie prawnym, a zwłaszcza wysoki stopień adekwatności w odniesieniu do standardów prawotwórczych. W literaturze przedmiotu można dostrzec dwie płaszczyzny ukazujące *unctim* między Fullerowskim archetypem a krajowymi regulacjami: prawną i orzeczniczą. Tytułem przykładu, pierwsza to zbiór dyrektyw techniki prawodawczej zawartych w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 roku w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”³³. Druga zaś to zasady prawidłowej legislacji wywiedzione

²⁹ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 38–80, 172–194. Por. J. Nowacki, *Rządy prawa. Dwa problemy*, Katowice 1995, s. 33–37.

³⁰ „Rażące naruszenie któregośkolwiek z tych ośmiu warunków prowadzi nie tyle do złego systemu prawa, co — ściśle mówiąc — do czegoś, co już w ogóle systemem prawnym nie jest; chyba że w pickwickowskim sensie, w którym to umowa nieważna jest mimo wszystko jakąś umową”. L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 32.

³¹ *Ibidem*, s. 34–36.

³² Por. P. Kantor-Kozdrowicki, *op. cit.*, s. 123 n.

³³ Tekst jedn. Dz.U. z 2016 roku poz. 283. Warto w tym miejscu wybiórczo przywołać badania T. Snarskiego (*op. cit.*, s. 263), który zestawiał postulaty wewnętrznej moralności prawa z przepisa-

z praktyki orzeczniczej Trybunału Konstytucyjnego³⁴. Już tylko te dwa przykłady czynią z kanonu wewnętrznej moralności prawa rodzaj formuły walidacyjnej do oceny jakości obowiązującego prawodawstwa z perspektywy aksjologicznej.

Osiem przykładów dekompozycji dobrego prawa

Polski prawodawca — niczym wymagowany król Rex, ale już nie w wymagowanym, lecz realnym państwie o reżimie hybrydalnym, półdemokracji — notorycznie w ostatnim czasie dekonstruuje praworządność formalną i materialną, czyli rozłącza system prawno-aksjologiczny, czyniąc to również na poziomie systemu mentalno-pojęciowego. Ta negatywna dialektyka prowadzi do destabilizacji żmudnie wypracowanej idei rządów prawa, a w konsekwencji do jej entropii. Biorąc za punkt wyjścia do dalszej refleksji Fullerowski paradygmat dobrego prawa, warto zarysować w daleko idącym uproszeniu dysonans między tym archetypem a jego aplikacją w krajowym porządku prawnym. Podejmując taką próbę, należy odwołać się do subiektywnie wybranych przykładów nadużycia owego paradygmatu, by zwrócić uwagę na postępujące pogarszanie jakości tworzonego prawa, proces określany jako „inflacja prawa” bądź dosadniej — „*elephantiasis* prawa”.

Przykład 1. (Nie)ogólność prawa

Nie bez powodu Fuller w swej typologii wartości praworządności formalnej na pierwszym miejscu umieszcza postulat ogólności prawa, warunkujący zachowanie

mi techniki prawodawczej plastycznie ukazując przejście od filozoficznej propozycji Fullera do jej prakseologicznego zastosowania. I tak: 1. ogólność — § 2, § 3 ust.1 normujące zakres i konstrukcję ustawy; 2. promulgacja — dział III, dział IV ustanawiające reguły ogłaszania tekstu jednolitego i sprostowania błędów; 3. nieretroaktywność — § 159 statuujący zasady odesłań dynamicznych; 4. jasność — § 7, § 8 określające wymogi redagowania zdań i poprawności wyrażań językowych; 5. niesprzeczność — § 82, § 83, § 84 stanowiące wytyczne nowelizacji ustawy; 6. realność — § 36, § 70 wprowadzające nakaz stanowienia przepisów przejściowych i dostosowujących w sposób nieuciążliwy dla adresatów i zakaz regulowania spraw niewyjaśnionych; 7. trwałość — § 107 zakazujący wprowadzania w tekście jednolitym zmian nie sformułowanych w ustawie zmieniającej; 8. zgodność — rozdz. 8 regulujący przepisy upoważniające do wydania aktów podustawowych.

³⁴ Rekonstrukcję katalogu zasad prawidłowej legislacji z dotychczasowych orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego, wykazujących zbieżność z aksjologią Fullera, przeprowadził T. Zalasieński w pracy *Zasady prawidłowej legislacji w poglądach Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2008, s. 51–53. Wyróżnił dwie grupy podzasad: główną i szczegółową, które stanowią treść zasady dobrej legislacji. Do grupy pierwszej zaliczył podzasady, służące ochronie wartości związanych z zaufaniem obywateli do państwa, pewnością prawa i procesem jego tworzenia, takie jak: a) niedziałanie prawa wstecz, b) ochrona praw nabytych, c) odpowiednie *vacatio legis*, d) określoność przepisów prawa. Drugą grupę stanowią następujące podzasady o charakterze instrumentalnym: a) *pacta sunt servanda*, b) poszanowanie interesów w toku, c) nakaz stosowania przepisów przejściowych, d) zakaz zmiany prawa podatkowego w trakcie roku podatkowego.

ludzkie zgodne z istniejącymi regułami³⁵. Przykładem niepowodzenia w formułowaniu norm uniwersalnych, odnoszących się do rozlicznych stanów faktycznych, jest instytucja tak zwanego koronera covidowego. Prawodawca podobnie do króla Rexa zamiast uregulować całościowo status koronera, uczynił to *ad hoc* ze względu na stan epidemii, i to dopiero wskutek doniesień prasowych opisujących przypadki odmowy stwierdzenia zgonu przez lekarzy z powodu niedostępności na rynku środków ochrony indywidualnej przed wirusem. Stosownie do brzmienia art. 7g ust. 1 „ustawy covidowej”³⁶, wojewoda został zobligowany, by powołać lekarzy na terenie województwa do stwierdzenia zgonów osób podejrzanych o zakażenie wirusem SARS-CoV-2 albo zakażonych tym wirusem poza szpitalem. Zarzut jednorazowości wprowadzonego rozwiązania ze względu na stan epidemii dotyczy nie tyle niesłuszności wydanego przepisu, co braku ogólnych wzorców normujących instytucję koronera. Zasadność tego zarzutu wzmacnia projekt ustawy o stwierdzeniu zgonów konkretyzujący pozycję koronera, który mimo zapowiedzi wejścia w życie 1 stycznia 2021 roku (art. 35 *in principio*), utknął na etapie konsultacji publicznych³⁷.

Przykład 2. (Nie)publikowanie prawa

Trudno nie dostrzec w Fullerowskim dezyderacie proklamującym obowiązek ogłaszania prawa funkcji aksjologicznej i prakseologicznej. Postulat ten ze względu na jego łatwą formalizację jest gwarantem znajomości prawa w wyniku skutecznego dotarcia do adresatów norm prawnych³⁸. Jednocześnie warunkuje moralnoprawne zachowanie zarówno po stronie obywateli (przestrzeganie prawa), jak i po stronie prawodawcy (egzekwowanie jego realizacji).

W polskim porządku prawnym wymóg ogłoszenia aktów prawa powszechnie obowiązującego oraz orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego o identycznej mocy obowiązywania sformalizowany został na poziomie ustawy zasadniczej³⁹. Wymownym przykładem naruszenia konstytucyjnej zasady ogłaszania orzeczeń Trybunału jest zaniechanie opublikowania wyroku w sprawie zakazu aborcji z przesłanki embriopatologicznej. Trybunał 22 października 2020 roku podał do wiadomości publicznej sentencję wyroku, stwierdzając niekonstytucyjność

³⁵ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 38–41.

³⁶ Ustawa z dnia 2 marca 2020 roku o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniu COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (tekst jedn. Dz.U. z 2020 roku poz. 1842 ze zm.).

³⁷ Zob. projekt Ministra Zdrowia z dnia 21 listopada 2019 roku ustawy o stwierdzeniu, dokumentowaniu i rejestracji zgonów, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12327506> (dostęp: 7.01.2021).

³⁸ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 36, 41–43.

³⁹ Zob. art. 88 ust. 1 i art. 190 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.) dalej: Konstytucja. Por. art. 114 ust. 1 ustawy z dnia 30 listopada 2016 roku o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (tekst jedn. Dz.U. z 2019 roku poz. 2393).

przepisu dopuszczającego aborcję z powodu ciężkiego, nieodwracalnego upośledzenia płodu albo nieuleczalnej choroby zagrażającej jego życiu⁴⁰. Prezes Trybunału zarządziła ogłoszenie orzeczenia, a Rządowe Centrum Legislacji wyznaczyło termin jego publikacji na dzień 2 listopada 2020 roku. Premier nie dopełnił obowiązku zarządzenia druku wyroku, wbrew ugruntowanej praktyce ogłaszania orzeczeń Trybunału niezwłocznie, to znaczy natychmiast, bez zbędnej zwłoki⁴¹. Naruszył *eo ipso* konstytucyjne zasady: działania organów władzy publicznej na podstawie i w granicach prawa (art. 7) i równowagi władz (art. 10 ust. 1) poprzez sytuowanie władzy wykonawczej nad sądowniczą, oraz normę techniczną, określającą kompetencję Prezes Rady Ministrów do wydawania Dziennika Ustaw i Monitora Polskiego⁴². Narastający sprzeciw obywateli, niepewność prawna, utrata zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa skłoniły rząd do zajęcia oficjalnego stanowiska w kwestii terminu publikacji orzeczenia⁴³. Rada Ministrów zaistniałą sytuację uznała za stan wyższej konieczności (nowa, pozakonstytucyjna kategoria stanu nadzwyczajnego), usprawiedliwiający niepublikowanie wyroku, i zapewniła, że nastąpi to po ogłoszeniu przez Trybunał uzasadnienia. Wyrok został opublikowany w Dzienniku Ustaw, a uzasadnienie w Monitorze Polskim 27 stycznia 2021 roku wbrew dotychczasowej praktyce nieogłaszania uzasadnień, które w przeciwieństwie do sentencji wyroku nie mają charakteru wiążącego (mocy powszechnie obowiązującej)⁴⁴.

Przykład 3. (Nie)prospektywność prawa

Bezsporne są dwa twierdzenia Fullera: prawo ze swej natury jest regulatorem przyszłych stosunków społecznych, a nie przeszłych, oraz nieretroaktywność prawa to najbardziej złożony konstrukcyjnie dylemat moralności wewnętrznej prawa⁴⁵. Poziom złożoności aksjonormatywnej tej kwestii pokazuje przykład obniżenia wieku przejścia w stan spoczynku sędziów Sądu Najwyższego. Na mocy

⁴⁰ Trybunał orzekł niezgodność art. 4a ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny i ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. z 1993 r. Nr 17, poz. 78 ze zm.) z art. 38 w związku z art. 30 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji.

⁴¹ Zob. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 9 grudnia 2015 roku sygn. akt K 35/15 <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/k-35-15-wyrok-trybunalu-konstytucyjnego-522033241> (dostęp: 10.01.2021).

⁴² Zob. art. 9 ust. 1 pkt 6, art. 21 ust. 1 pkt 1 ustawy z dnia 20 lipca 2000 roku o ogłaszaniu aktów normatywnych i niektórych innych aktów prawnych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 roku poz. 1461).

⁴³ Stanowisko Rady Ministrów z dnia 1 grudnia 2020 roku w przedmiocie terminu publikacji wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 1/20 (M.P. poz. 1104).

⁴⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2020 roku sygn. akt K 1/20 (Dz.U. z 2021 roku poz. 175); Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 stycznia 2021 roku w sprawie ogłoszenia uzasadnienia wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 1/20 wraz ze zdaniem odrębnymi do wyroku oraz zdaniem odrębnymi do jego uzasadnienia (M.P. poz. 114).

⁴⁵ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 36 i s. 43–53.

art. 37 § 1 w związku z art. 111 § 1 ustawy z dnia 8 grudnia 2017 roku o Sądzie Najwyższym⁴⁶ wiek spoczynkowy sędziów został obniżony z dotychczasowych 70⁴⁷ do 65 lat. Oznaczało to przejście w stan spoczynku w ciągu 3 miesięcy 37% sędziów, w tym skrócenie sześcioletniej kadencji I Prezes Sądu, zagwarantowanej konstytucyjnie⁴⁸. Zmiana naruszająca zasadę *lex severior non retro agit* nie miała na celu reformy ustroju sądu w rozumieniu art. 180 ust. 5 Konstytucji, lecz wymianę „starych” sędziów na „nowych”⁴⁹ i wprowadzenie mechanizmu podporządkowania sądu władzy wykonawczej skupionej w rękach jednej partii⁵⁰. Od uchwalenia tej ustawy (lipiec 2017 roku), wraz z projektem zmiany ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa, do jej wejścia w życie (kwiecień 2018 roku) społeczeństwo obywatelskie, niczym poddani króla Rexa, protestowało wobec nadużycia retroaktywnego prawa, braku poszanowania praw słusnie nabytych i quasi-reformy sądownictwa. Zarzucano prawodawcy naruszenie konstytucyjnych zasad, zwłaszcza: nieusuwalności (art. 180 ust.1) i niezawisłości sędziów (art. 178 ust. 1), trójpodziału władzy (art. 10) oraz odrębności i niezależności sądów (art. 173). Europejska Komisja na rzecz Demokracji przez Prawo (tak zwana Komisja Wenecka)⁵¹ oraz Komisja Europejska⁵², oceniając krytycznie reformę sądownictwa, uznały przejście sędziów w stan spoczynku za niezgodne z Konstytucją i prawem unijnym. Ustawą naprawczą, mającą na celu *restitutio ad integrum* retroaktywnych i opresyjnych regulacji, przywrócono 1 stycznia 2019 roku stan czynny sędziom przeniesionym w stan spoczynku i uznano kadencję I Prezes Sądu Najwyższego za nieprzerwaną⁵³.

⁴⁶ Dz.U. z 2018 r. poz. 5.

⁴⁷ Zob. art. 30 ustawy z dnia 23 listopada 2002 roku o Sądzie Najwyższym (tekst jedn. Dz.U. z 2016 r. poz. 1254 ze zm.).

⁴⁸ Zob. art. 183 § 3 Konstytucji.

⁴⁹ Zob. art. 111 § 2 ustawy o Sądzie Najwyższym, zachęcający sędziów przed 65. rokiem życia do przejścia w stan spoczynku. Ta zachęta wraz z ustawowym skróceniem kadencji 31 z 83 sędziów skutkowałaby koniecznością powołania przez prezydenta na wniosek zreformowanej Krajowej Rady Sądownictwa obsadzonej osobami z klucza politycznego nowych sędziów w miejsce dotychczasowych.

⁵⁰ Zob. na przykład art. 37 § 2 (ustawy z dnia 8 grudnia 2017 roku o Sądzie Najwyższym, Dz.U. z 2017 r. poz. 5) powierzający prezydentowi kompetencje do arbitralnego decydowania o tym, kto zachowa stan czynny sędziego Sądu Najwyższego.

⁵¹ Zob. argumentację Komisji Weneckiej w opinii CDL-AD(2917)031-ePoland w rozdziale III, lit. B, pkt 2 „Wcześniejsze przejście na emeryturę dużej liczby sędziów seniorów”, s. 11–12, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)031-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)031-e#) (dostęp: 8.01.2021).

⁵² Zob. Zalecenie Komisji (UE) 2018/103 z dnia 20 grudnia 2017 roku w sprawie praworządności w Polsce uzupełniające zalecenia (UE) 2016/1374, (UE) 21017/146 i (UE) 2017/1520 (Dz.Urz. L z 23.01.2018), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0103&from=PL>, w którym prezentuje swoje stanowisko w sprawie obowiązkowego przeniesienia w stan spoczynku sędziów Sądu Najwyższego, s. 54–57 (dostęp: 8.01.2021).

⁵³ Ustawa z dnia 21 listopada 2018 roku o zmianie ustawy o Sądzie Najwyższym (Dz.U. z 2018 r. poz. 2057). Prawodawca przywołaną ustawą zmienił retroaktywne przepisy pod wpływem organów Unii Europejskiej, a mimo to Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, nie mając

Przykład 4. (Nie)jasność prawa

Zdaniem Fullera prawodawca ma moralny obowiązek tworzenia prawa jasnego i zrozumiałego. Postulat jasności prawa to jeden z najistotniejszych składników praworządności, a nierealizowanie go w dalszej perspektywie wiedzie do „upadku idei rządów prawa”⁵⁴. Koresponduje to z zasadą rzetelności legislacji, czyli stanowieniem aktów normatywnych o odpowiedniej jakości (precyzyjność, transparentność, spójność, zrozumiałość), co przekłada się na realizację praw podmiotowych w wymiarze wewnętrznej i zewnętrznej moralności prawa.

Niejasność prawa to nie tylko wieloznaczność normy prawnej, budząca wątpliwości co do treści nakładanych obowiązków i przyznawanych praw, czy też nieostrość pojęciowa; to również nieadekwatność uregulowań do rzeczywistości, czego wyrazem są luki w prawie. Przykładem luki faktycznej i zarazem aksjologicznej jest kwestia transkrypcji zagranicznych aktów urodzenia dzieci rodziców jedнопłciowych. Małoletnim obywatelom polskim urodzonym za granicą i legitymującym się zagranicznymi aktami urodzenia, w których jako rodziców wskazano osoby tej samej płci, kierownicy urzędu stanu cywilnego, wojewodowie i sądy administracyjne odmawiali transkrypcji takich aktów do polskiego rejestru stanu cywilnego. Tym samym odmawiano niezbędnej podstawy w postaci transkrybowanego aktu urodzenia do uzyskania dowodu osobistego, paszportu czy numeru PESEL, a także pozbawiano możliwości korzystania między innymi z publicznej służby zdrowia czy przedszkola. Zaistniała sytuacja doprowadziła do ukształtowania się dwóch przeciwstawnych linii orzeczniczych sądów administracyjnych. Pierwsza, tak zwana zachowawcza, wyraża się w stanowisku niedopuszczalności transkrypcji takiego aktu urodzenia z powodu naruszenia podstawowych zasad polskiego porządku prawnego⁵⁵. Druga linia, tak zwana postępową, zapoczątkowana została w 2018 roku przełomowym wyrokiem Naczelnego Sądu Administracyjnego⁵⁶. Sąd uznał odmowę transkrypcji aktu urodzenia za naruszenie

pewności, czy znowelizowane przepisy nie naruszają prawa, wydał 24 czerwca 2019 roku wyrok w sprawie C 619/18 *Komisja Europejska v. Polska*, stwierdzając, że ustawodawstwo polskie dotyczące obniżeniu wieku spoczynkowego sędziów Sądu Najwyższego są sprzeczne z prawem Unii i naruszają zasady nieusuwalności i niezależności sędziów <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2019-06/cp190081pl.pdf> (dostęp: 8.01.2021).

⁵⁴ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 35, 53–54.

⁵⁵ Zob. art. 7 ustawy z dnia 4 lutego 2011 roku Prawo prywatne międzynarodowe (tekst jedn. Dz.U. z 2015 roku poz. 1792) i art. 107 pkt 3 ustawy z dnia 28 listopada 2014 roku Prawo o aktach stanu cywilnego (tekst jedn. Dz.U. z 2020 roku poz. 463 ze zm.). Tezę tę wzmocniono trojąką argumentując: 1. pojęcie „rodzicielstwa” odnosi się do osób różnej płci (art. 18 Konstytucji); 2. w wyniku transkrypcji powstaje polski akt urodzenia przez wierne i literalne przeniesienie zagranicznego aktu do polskiego rejestru stanu cywilnego, czyli wpisanie rodziców jedнопłciowych jest niewykonalne technicznie ze względu na formularz takiego aktu; 3. zagraniczny akt urodzenia ma moc dowodową równą polskiemu aktowi o czym stanowi art. 1138 ustawy z dnia 17 listopada 1964 roku — Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn. Dz.U. z 2020 roku poz. 1575 ze zm.).

⁵⁶ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 10 października 2018 roku (sygn. akt II OSK 2552/16), <http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/013EB55F39> (dostęp: 10.01.2021).

praw dziecka, zwłaszcza w kontekście gwarancji zapewnianych przez: instytucję transkrypcji obligatoryjnej⁵⁷, Konstytucję (art. 72 ust. 1) i Konwencję o prawach dziecka (art. 3)⁵⁸. W rezultacie owej polaryzacji stanowisk w 2019 roku Naczelny Sąd Administracyjny w składzie siedmiorga sędziów podjął następującą uchwałę: przepis art. 104 ust. 5 i art. 7 pkt 3 prawa o aktach stanu cywilnego w związku z art. 107 prawa prywatnego międzynarodowego nie dopuszcza transkrypcji zagranicznego aktu urodzenia dziecka, w którym jako rodzice wpisane są osoby tej samej płci⁵⁹. Zdaniem Rzecznika Praw Obywatelskich sąd nie skorzystał z możliwości poprawienia sytuacji prawnej małoletnich, których prawa są ograniczane wyłącznie dlatego, że w ich zagranicznych aktach urodzenia wskazano jako rodziców osoby jednopłciowe⁶⁰. Uchwała sądu nie jest ostatecznym głosem w przedmiotowej kwestii. Na wniosek rzecznika w grudniu 2020 roku Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie skierował do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej pytanie prejudycjalne w przedmiotowej sprawie⁶¹. Rzecznik, postulując niezbędne zmiany legislacyjne, podejmuje liczne działania na rzecz modyfikacji *status quo*, uczestnicząc w postępowaniach sądowych bądź wnosząc w imieniu obywateli skargi do sądów administracyjnych.

Przykład 5. (Nie)sprzeczność prawa

Postulat niesprzeczności prawa jest ściśle skorelowany z postulatem jego jasności, zrozumiałości komunikatywnej. Unikanie niezamierzonych sprzeczności w prawie wymaga znacznej dbałości od prawodawcy⁶². Odpowiednio zmodyfikowane twierdzenie Fullera odnosi się także do obszaru stosowania prawa. Dlatego też do wyrażenia w języku empirycznym antypostulatu — sprzeczności w stosowaniu prawa posłuży przywołana wyżej uchwała Naczelnego Sądu Administracyjnego. W ocenie Rzecznika Praw Obywatelskich podjęta uchwała nie traktuje priorytetowo ochrony praw dziecka i najlepszego zabezpieczenia jego interesów, lecz przenosi na obywatela ciężar domagania się ochrony tych dóbr w skomplikowanych i długotrwałych postępowaniach administracyjnych i sądowych⁶³. Sąd

⁵⁷ Art. 104 ust. 5 w związku z art. 104 ust. 2 prawa o aktach stanu cywilnego, przywołanego w przypisie 55.

⁵⁸ Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 roku (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

⁵⁹ Uchwała Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 2 grudnia 2019 roku sygn. akt II OPS 1/19, <http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/0CB4DBF3D4> (dostęp: 10.01.2021).

⁶⁰ Zob. komentarz M. Adamczewskiej-Stachury z Zespołu do spraw Równego Traktowania, reprezentującej rzecznika, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/NSA-transkrypcja-zagranicznego-aktu-urodzenia-dziecka-rodzicow-tej-samej-płci-niedopuszczalna> (dostęp: 10.01.2021).

⁶¹ Postanowienie Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z 9 grudnia 2020 roku, sygn. akt III SA/Kr 1217/19, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Postanowienie_pytanie_%20prejudycjalne_9.12.2020.pdf (dostęp: 10.01.2021).

⁶² L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 55.

⁶³ Zob. przypis 60.

w uzasadnieniu sformułował trzy tezy: 1. odmowa transkrypcji zagranicznego aktu urodzenia małoletnich obywateli RP par jednopłciowych nie może stanowić przeszkody do uzyskania polskiego paszportu, dowodu tożsamości lub numeru PESEL; 2. organy administracji powinny tak stosować przepisy prawa, by wydawać te dokumenty i nadawać numer PESEL na podstawie zagranicznego aktu urodzenia o mocy dowodowej równej polskiemu aktowi; 3. jeśli będą postępować niezgodnie z przyjętą wykładnią i odmawiać potwierdzenia tożsamości prawnej, obywatele powinni skarżyć takie działania w odrębnych postępowaniach administracyjnych. Zaproponowane rozwiązanie mające na celu zmianę wzorca zachowania organów władzy publicznej i obywateli nie jest realizowane w pragmatyce administracyjnej, co pogłębia zaistniałą sprzeczność w stosowaniu prawa⁶⁴. Nie odmawiając roli i wagi tak zwanemu pasywizmowi sędziowskiemu⁶⁵ trzeba podkreślić, że prezentowane zagadnienie będące przedmiotem sporu aksjologiczno-prawnego powinno być uregulowane poprzez szerokie konsultacje, konsensus społeczno-prawny uzyskany na etapie nowelizacji przepisów.

Przykład 6. (Nie)realność prawa

Prawo domagające się od adresata rzeczy niemożliwych dzięki swej absurdalności służyć może jedynie bezprawnej, nieograniczonej władzy⁶⁶. *Tenor tesis* tej wypowiedzi Fuller łagodzi, wskazując na praktyczną złożoność kwestii rozgraniczenia między niemożnością spełnienia wymogów prawa a ich trudnością⁶⁷.

Działania obecnej władzy wykonawczej podejmowane w związku z organizacją szczepień przeciw COVID-19 potwierdzają tę złożoność, ale z wyraźnym akcentem na słowo „niemożność”. Zasady regulujące kolejność dostępu obywateli do szczepień podano do publicznej wiadomości na dzień przed ich wejściem

⁶⁴ Ze skarg kierowanych do Rzecznika Praw Obywatelskich wynika, że prezydenci miast i konsulowie dla skutecznego rozpatrzenia wniosku o paszport lub dowód osobisty wymagają przedłożenia polskiego odpisu aktu urodzenia.

⁶⁵ Postawa powściągliwości sędziowskiej, tak zwany pasywizm sędziowski, charakteryzujący się choćby takimi cechami, jak: sędzia stosuje prawo mechanicznie według modelu sylogistycznego, w myśl monteskiuszowskiej reguły ma być jedynie *la bouche de la loi*; nie musi odwoływać się do argumentów pozaprawnych, słusznościowych (na przykład aksjologicznych, antropologicznych czy socjologicznych), pozostając wiernym literze prawa w zgodzie z wykładnią językową; nie powinien zmieniać lub korygować prawa swoim orzecznictwem, skoro nie odpowiada za społeczne, ekonomiczne, polityczne i moralne konsekwencje swoich decyzji. W kontrze występuje postawa „miękkiego aktywizmu sędziowskiego”, z którym mamy najczęściej do czynienia w wypadku przełomowych orzeczeń dotyczących między innymi kwestii ochrony prawa człowieka. Miękki aktywizm, w przeciwieństwie do aktywizmu twardego (nieskrępowane prawotwórstwo sądów), wiąże się ze stosowaniem wykładni celowościowej, rozwijaniem prawa i wyprowadzaniem nowych reguł z istniejących treści przepisów; T. Widłak, *op. cit.*, s. 125. Granica pomiędzy tymi postawami jest płynna i ostatecznie o wyborze jednej z nich decyduje sędzia, orzekając zgodnie z literą prawa (pasywizm sędziowski) albo z duchem prawa (aktywizm sędziowski); *ibidem* s. 128.

⁶⁶ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 59.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 67.

w życie. Od 15 stycznia 2021 roku zaczęło obowiązywać znowelizowane rozporządzenie Rady Ministrów dotyczące nakazów i zakazów związanych ze stanem epidemii, zawierające nowy rozdział zatytułowany *Szczepienia ochronne przeciw COVID-19*⁶⁸. Ustalono w nim wyłącznie dwie priorytetowe grupy społeczne: na etapie zerowym szczepione będą między innymi służby medyczne, a na etapie pierwszym — osoby powyżej 60. roku życia. Pominięto procedurę i terminy szczepień, co w praktyce skutkuje zatarciem granicy między poszczególnymi grupami w dostępie do świadczenia medycznego. Rejestracja na szczepienia osób powyżej 80. roku życia rozpoczęła się 15 stycznia 2021 roku, 22 stycznia — powyżej 70 lat, a 25 stycznia przystąpiono do szczepienia zarejestrowanych seniorów. Ten niezmiernie krótki czas był jedną z przyczyn ogromnych trudności, a wręcz niemożliwości zarejestrowania się, czyli ustalenia terminu i punktu szczepienia⁶⁹. Przyjęte przez pełnomocnika rządu do spraw szczepień⁷⁰ rozwiązania organizacyjno-prawne i techniczno-logistyczne w sytuacji niewystarczającej podaży szczepionek nie zagwarantowały równego, sprawiedliwego, powszechnego dostępu do dobrowolnego szczepienia przeciw COVID-19⁷¹.

Zgodnie z Narodowym Programem Szczepień⁷² seniorzy mogli zarejestrować się na trzy sposoby: telefonicznie, internetowo lub osobiście w punkcie szczepień. Zarejestrowanie się przez infolinię utworzoną do obsługi programu szczepień czy też w formie e-rejestracji za pomocą profilu zaufanego oraz przez SMS (tę formę dodano z chwilą rozpoczęcia szczepień osób powyżej 70. roku życia) okazało się niemożliwe z powodu pominięcia przez twórców strategii szczepień uwarunkowań społeczno-logistyczno-technologicznych. Tych czynników jest wiele: 60%

⁶⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 stycznia 2021 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz.U. z 2021 r. poz. 91).

⁶⁹ Pełnomocnik rządu do spraw szczepień, dysponując danymi pokazującymi ponad 60% chętnych do zaszczepienia się oraz harmonogramem dostaw szczepionki i mimo trwającej rejestracji seniorów z grupy liczącej 1 685 mln osób powyżej 80. roku życia, otwiera rejestrację dla ponad 3 mln osób powyżej 70 lat. Zob. dane Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące struktury ludności według wieku <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-piramida/> (dostęp: 25.01.2021).

⁷⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2020 roku w sprawie ustanowienia Pełnomocnika Rządu do spraw narodowego programu szczepień ochronnych przeciwko wirusowi SARS-CoV-2 (Dz.U. z 2020 r. poz. 2191).

⁷¹ Stosownie do brzmienia art. 6 ust. 2 ustawy z dnia 6 listopada 2008 roku o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 849), pacjent ma prawo, w sytuacji ograniczonych możliwości udzielenia odpowiednich świadczeń zdrowotnych, do przejrzystej, obiektywnej, opartej na kryteriach medycznych procedury ustalającej kolejność dostępu do tych świadczeń.

⁷² Zob. s. 20–21 załącznika do uchwały Rady Ministrów nr 187/2020 z dnia 15 grudnia 2020 roku w sprawie przyjęcia Narodowego Programu Szczepień przeciw COVID-19. Ta strategiczna uchwała, ustanawiająca kosztowny program szczepień, w przeciwieństwie do innych uchwał tego typu wydana została bez podstawy prawnej i została nie opublikowana w „Monitorze Polskim” (czyżby powrót do uchwał samoistnych?), a udostępniona na stronie <https://www.gov.pl/web/szczepimysie/narodowy-program-szczepien-przeciw-covid-19> (dostęp: 25.01.2021).

osób w wieku powyżej 65 lat nie korzysta z Internetu, a im starszy rocznik, tym ten odsetek jest większy; niska biegłość w obsłudze korespondencji smsowej i e-mailowej; brak odpowiedniego sprzętu (na przykład komputera z kamerką, mikrofonem) i sieci internetowej; samotność i niepełnosprawność; brak pomocy cyfrowej i transportowej; niedostępność punktu szczepień w pobliżu miejsca zamieszkania; problemy techniczne z przeciążoną infolinią i systemem informatycznym; niedostateczna liczba punktów i zespołów mobilnego szczepienia. Wykluczeniu informatyczno-telefonicznemu towarzyszyło wykluczenie „kolejkowe”, skoro w punktach szczepień informowano o braku miejsc nawet na listach rezerwowych do końca marca, czyli w okresie, jaki zaplanowano dla grupy wiekowej powyżej 70. roku życia. To nie obywatel, zwłaszcza obywatel-senior podlegający szczególnej opiece zdrowotnej, powinien poszukiwać możliwości zarejestrowania się na szczepienie. To władze publiczne (administracja rządowa i samorządowa) z poszanowaniem konstytucyjnych prawa człowieka zapewniają obywatelom, niezależnie od ich statusu ekonomiczno-społecznego, równy, niewykluczający dostęp do świadczenia medycznego, jakim są szczepienia przeciw COVID-19.

Przykład 7. (Nie)trwałość prawa

O stopniu niestabilności prawodawczej, jak zauważa Fuller, decydują dwa czynniki: nagłe i częste zmiany przepisów, a także stanowienie ich z mocą wsteczną⁷³, co skutkuje niemożliwością kierowania się nimi, utratą zaufania do legislatora i brakiem bezpieczeństwa prawnego. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na „nadprodukcję” prawodawczą, wywołującą poczucie niepewności prawnej zagrożonej ryzykiem łamania prawa skorelowanym z niezawinioną karą.

Raport prezentujący dane za 2019 roku opublikowany przez ekspertów tak zwanego barometru prawa⁷⁴ zawiera alarmujące wnioski ukazujące w liczbach skalę zmienności systemu prawnego w Polsce. Na cztery z nich warto zwrócić uwagę. Pierwszy: w 2019 roku w życie weszło 21 537 stron maszynopisu nowych aktów prawnych (ustaw, rozporządzeń i umów międzynarodowych). To wzrost o 2,5% w porównaniu z rokiem poprzednim, ale znaczny spadek o 40% w porównaniu z rekordowym rokiem 2016, kiedy uchwalono ponad 35 tysięcy stron nowego prawa⁷⁵. Drugi: nowe regulacje to głównie rozporządzenia wprowadzane przez władzę

⁷³ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 68.

⁷⁴ *Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce* to projekt badawczy prowadzony od 2015 roku przez firmę audytorsko-doradczą Grand Thornton w ramach którego monitorowana jest (nie)stabilność polskiego prawa, <https://barometrprawa.pl> (dostęp: 8.01.2021).

⁷⁵ Jak czytamy w jednym z raportów ekspertów Grand Thornton, zmienność prawa od około dwóch dekad w szybkim tempie wzrasta. Na początku transformacji ustrojowej (w latach dziewięćdziesiątych) w życie wchodziło około pięć tysięcy stron nowego prawa. W latach 2000–2009 było to średnio po 16,5 tysiąca stron przepisów, a w ostatnich latach liczba ta przekroczyła już 20 tysięcy. Dla porównania, w dwudziestolecu międzywojennym i w PRL rocznie wchodziło w życie

wykonawczą. Pod auspicjami rządu powstało 17,5 tysiąca stron maszynopisu, czyli 81% nowego prawa. Na jedną stronę ustawy przypadało blisko pięć stron rządowego rozporządzenia. Najwięcej, bo niemal 5,5 tysiąca stron rozporządzeń, opracowanych zostało przez Ministerstwo Edukacji Narodowej⁷⁶. Trzeci: żeby przeczytać wszystkie nowe regulacje z pominięciem kontekstu prawnego (na przykład przepisów związkowych, rozporządzeń Unii Europejskiej, orzeczeń sądów, aktów kierownictwa wewnętrznego) należało poświęcić około trzech godzin każdego dnia roboczego przez cały rok, czyli przeczytać dziennie 86 stron, i to przy założeniu, że jedną stronę czyta się w dwie minuty. Czwarty: proces uchwalenia ustawy (od wniesienia do sejmu przez poprawki senatu do podpisu prezydenta) trwał średnio 69 dni, a senat nie zgłosił poprawek aż do 88% projektów ustaw. Ten najgorszy wynik w historii pięcioletniego okresu badań Barometru Prawa wskazuje na znaczące ograniczenie prac merytorycznych nad przyjmowanymi regulacjami. Odsekt procedowanych ustaw przez komisje sejmowe na obu posiedzeniach wynosił 20%, a tylko 16% projektów ustaw zgłaszanych przez rząd miało udokumentowane należycie przeprowadzone konsultacje publiczne na stronie Rządowego Centrum Legislacji. Prezydent RP podpisywał ustawę średnio w ciągu dziesięciu dni (w roku 2000 i 2005 odpowiednio 25 i 23 dni), czyli tyle czasu przeznaczał ze swoim zapleczem eksperckim na analizę najważniejszego aktu prawnego.

Przykład 8. (Nie)zgodność prawa

Postulat zgodności w rozumieniu Fullera oznacza harmonię zachodzącą na poziomie wykonywania i stosowania ogłoszonego prawa. Innymi słowy, chodzi o równowagę między aksjologią a prakseologią praworządności, wyrażającą się w zgodnym z prawem postępowaniu organów administracji i sądownictwa. Wśród rozmaitych sposobów naruszenia tego postulatu wymienia „niedostępność prawa, brak wglądu w to, co niezbędne do utrzymania integralności systemu prawnego”⁷⁷.

Odniesienie zacytowanego fragmentu do istniejącej sytuacji prawnej *hic et nunc* i jego wykładnia celowościowa prowadzą do przykładu wyraźnego naruszenia zasady zgodności. Szczepienia ochronne przeciw COVID-19 rozpoczęły się w Polsce 27 grudnia 2020 roku bez podstawy prawnej określającej pierwszeństwo w dostępie tego świadczenia zdrowotnego. Obowiązujące w tym czasie akty

maksymalnie kilka tysięcy stron nowych regulacji. Przyczyny rosnącej zmienności prawa to przede wszystkim: nieodpowiednia jakość prawa, nadmierna biurokracja i niska świadomość realiów społeczno-ekonomiczno-gospodarczych legislatorów, <https://grantthornton.pl/polskie-prawo-najbardziej-chwiejne-w-historii/> (dostęp: 8.01.2020).

⁷⁶ Przykładem *elephantiasis* prawa jest rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 16 maja 2019 roku w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa branżowego oraz dodatkowych umiejętności zawodowych w zakresie zawodowego szkolnictwa branżowego (Dz.U. z 2019 r. poz. 991), które liczy 4 320 stron.

⁷⁷ L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 69.

normatywne: ustawa o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, znowelizowane rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2 oraz rozporządzenie powołujące pełnomocnika rządu do spraw programu szczepień pomijały kwestię kolejności szczepień⁷⁸. Harmonogram szczepień, zakładający 4 etapy z przyporządkowanymi grupami osób, zamieszczony został w Narodowym Programie Szczepień w formie uchwały Rady Ministrów. Uchwała ta w myśl Konstytucji ma charakter wewnętrzny i obowiązuje wyłącznie jednostki organizacyjne podległe organowi wydającemu ów akt (art. 93 ust. 1) — mimo że wpływa na ukształtowanie sytuacji prawnej obywateli, nie kreuje po ich stronie żadnych praw i obowiązków, tak jak i po stronie podmiotów leczniczych. Dopiero 4 stycznia 2021 roku opublikowano rozporządzenie retroaktywne, wprowadzające z mocą wsteczną od 27 grudnia 2020 roku szczepienia jako metodę przeciwdziałania epidemii. Dziesięć dni później ogłoszono rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 stycznia 2021 roku, regulujące zasady pierwszeństwa w dostępie obywateli do szczepień dla dwóch pierwszych etapów z pominięciem pozostałych⁷⁹.

W ocenie Rzecznika Praw Obywatelskich to rozporządzenie w zakresie kolejności szczepień nie znajduje oparcia w treści przepisów przywołanych w upoważnieniu ustawowym⁸⁰. W myśl art. 46 ust. 4 pkt 7 ustawy o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, możliwość określenia we wskazanym akcie prawnym grupy osób podlegających szczepieniu jest wyraźnie powiązana z kategorią szczepień obowiązkowych, a nie zalecanych, dobrowolnych, jakimi są szczepienia przeciw COVID-19. W konsekwencji Rada Ministrów ustaliła warunki udzielania świadczenia zdrowotnego w postaci szczepienia ochronnego samoistnie w niekonstytucyjnym rozporządzeniu bez wytycznych w tym zakresie zawartych w ustawie, co stoi w wyraźnej sprzeczności z zasadami konstytucyjnymi: konstrukcją delegacji ustawowej oraz gwarancją realizowania prawa do ochrony zdrowia w drodze ustawy⁸¹. Rzecznik w swym krytycznym stanowisku zaapelował o zwalczanie epidemii w ramach porządku prawnego, do przestrzegania którego zobowiązani są nie tylko obywatele, lecz także organy władzy publicznej. To władza wykonawcza powinna zapewnić adekwatne procedury zwalczania epidemii, działając w granicach i na podstawie prawa w celu zagwarantowania skutecznej ochrony wolności i praw człowieka i obywatela.

⁷⁸ Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Dz.U. z 2020 r. poz. 1845 ze zm.); rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 10 grudnia 2020 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2 (Dz.U. z 2020 r. poz. 2212) oraz rozporządzenie ustanawiające pełnomocnika rządu do spraw programu szczepień przywołane w przypisie 70.

⁷⁹ Rozporządzenie z dnia 31 grudnia 2020 roku w sprawie metody zapobiegania COVID-19 (Dz.U. z 2021 r. poz. 10.). Zob. także przypis 68.

⁸⁰ Stanowisko Rzecznika Praw Obywatelskich, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-rzad-nie-mial-podstaw-do-okreslenia-kolejnosci-szczepien-przeciw-koronawirusowi> (dostęp: 10.01.2021).

⁸¹ Zob. art. 92 ust 1 i art. 68 ust. 2 zdanie drugie ustawy zasadniczej.

Na koniec o korzyściach z czytania Fullera

W ramach pewnego dydaktycznego eksperymentu wypada rozważyć pytanie: czego o naszej praworządności formalnej możemy dowiedzieć się od Fullera? Osiem uwag, jakie by zapewne wypowiedział, gdyby odwiedził Polskę *anno domini* 2021 (jak to miało miejsce w 1961 roku), brzmiałyby podobnie do odpowiedzi, jakich udzielił krytykom ze szkoły analitycznego pozytywizmu prawniczego⁸². Oto niektóre z nich:

1. prawo traktuje się jako jednostronne sprawowanie władzy zamiast jako proces wzajemnego oddziaływania prawodawca–obywatel, co wywołuje nieposłuszeństwo obywatelskie (*ius resistendi*) wobec prawa rażąco niesłusznego (*lex iniustissima non est lex*);

2. prawo sprowadzone zostało do pytań o to, kto stanowi prawo i komu przysługują uprawnienia prawodawcze, zamiast czym jest prawo, jaka jest jego natura i jak ono działa;

3. prawodawca nie pełni wyróżniającej go funkcji w drodze sprawowania szczególnego urzędu racjonalnego i proporcjonalnego legislatora, który został podporządkowany władzy wykonawczej;

4. prawodawcy nie wiąże moralność zawodowa, kodeks etyczny rządzący postępowaniem zawodowym prawodawcy nie istnieje, prawa nikczemne naruszają ogólne zasady moralności, ale nie moralność zawodową;

5. postulaty praworządności zostały podporządkowane skuteczności osiągnięcia arbitralnych celów przez władzę państwową, co prowadzi do apoteozy subiektywnych wartości rządzących w kontrze do obiektywnych wartości konstytucyjnych;

6. brak należnego szacunku do prawa, którego przepisy są zmieniane na rzecz realizacji zasady tożsamości: państwa i prawa, skuteczności i moralności;

7. brak zaufania do państwa, prawa stanowionego i stosowanego subiektywnie, burzliwie, wadliwie, niespójnie, niezrozumiale, nieprzewidywalnie, w konflikcie z aksjologią rządów prawa;

8. instrumentalizacja prawa jako środek wspomagający realizację celów politycznych, ideologicznych czy ekonomicznych państwa, co pociąga za sobą reifikację społeczeństwa obywatelskiego.

Bibliografia

- Chauvin T., *Przypadki króla Rexa — koncepcja wewnętrznej moralności Lona Luvois Fullera*, „Edukacja Prawnicza” 2013, nr 4.
Fuller L.L., *Anatomia prawa*, przeł. R. Tokarczyk, Lublin 1993.
Fuller L.L., *Moralność prawa*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 2004.

⁸² L.L. Fuller, *Moralność...*, s. 167–194.

- Fuller L.L., *Human interaction and the law*, „The American Journal of Jurisprudence” 14, 1969, <https://academic.oup.com/ajj/issue/14/1>.
- Fuller L.L., *Positivism and fidelity to law: A reply to Professor Hart*, „Harvard Law Review” 1958, nr 4, <https://www.jstor.org/stable/1338226>.
- Kantor-Kozdrowicki P., *Prakseologia prawa w pracach Lona L. Fullera i Johna Finnis*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 4, 2018.
- Kostkiewiczowa T., *Alegoreza*, [hasło w:] M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989.
- Luban D., *Natural Law as Professional Ethics: A Reading of Fuller*, 2000, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1581>.
- Luban D., *Rediscovering Fuller's Lakel Ethics*, 1998, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1753/>.
- Okopień-Sławińska A., *Alegoria*, [hasło w:] M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989.
- Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2008.
- Prokop M., *Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej*, „Historia i Polityka” 2015, nr 13.
- Scheffler T., *Fuller Lon Luvois*, [hasło w:] *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, red. E. Kundera, M. Maciejewski, Warszawa 2009.
- Sławiński J., *Przypowieść*, [hasło w:] M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989.
- Snarski T., *Debata Hart-Fuller i jej znaczenie dla filozofii prawa*, Gdańsk 2018.
- Szadok-Bratuń A., *Minirefleksje nad maksikwestiami, czyli o aksjologicznych aspektach praworządności*, [w:] *Praworządność, decentralizacja, przedsiębiorczość. Księga jubileuszowa Profesora Leona Kieresa*, red. K. Kiczka, T. Kocowski, W. Małecki, Wrocław 2018.
- Szadok-Bratuń A., Bratuń M., *Personalizm filozoficzny a kultura prawna*, [w:] *Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej*, red. G. Dammacco, B. Sitek, O. Cabaj, Olsztyn-Bari 2008.
- Szyszkowska M., *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989.
- Szyszkowska M., *Teorie prawa natury XX wieku w Polsce*, Warszawa 1982.
- Tokarczyk R., *Historia filozofii prawa w retrospektywie prawa natury*, Białystok 1999.
- Tokarczyk R., *Doktryna prawa natury Lon Luvois Fullera*, Lublin 1976.
- Tokarczyk R., *Klasyca prawa natury*, Lublin 1988.
- Tokarczyk R., *Prawa wierne naturze. Krytyka doktryny Lona Luvoisa Fullera*, Lublin 1980.
- Tokarczyk R., *Wstęp*, [w:] L.L. Fuller, *Moralność prawa*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 2004.
- Widlak T., *Fuller*, Sopot 2016.

PAWEŁ WIĄZEK

ORCID: 0000-0002-9153-4539

Uniwersytet Wrocławski

pawel.wiazek@uwr.edu.pl

Między utopią a antyutopią. Krytycznie o doktrynie Jana Jakuba Rousseau w świetle kontrowersji wokół jego poglądów na istotę woli powszechnej

Słowa kluczowe: filozofia prawa, doktryna polityczna, oświecenie, wola powszechna, umowa społeczna.

BETWEEN UTOPIA AND ANTI-UTOPIA: CRITIQUE OF JEAN-JACQUES ROUSSEAU'S DOCTRINE IN THE LIGHT OF THE CONTROVERSY SURROUNDING HIS VIEWS ON THE ESSENCE OF GENERAL WILL

Abstract

The article is devoted to the controversy related to the interpretation of key concepts in the doctrine of one from among the most important thinkers of the eighteenth-century Europe — Jean-Jacques Rousseau. The considerations are carried out on many levels, focusing on the key concept of *volonté générale* in the treatise *Du Contrat social ou principes de droit politique*. The applied method, exegesis of the source text, corresponds with the polemic that has been conducted for decades, creating a rich literature on the subject. Selecting the positions of many distinguished researchers, the author attempts to confront Rousseau's views with the flagship triad of basic values of the Great French Revolution: freedom, equality, and fraternity. This allowed the formulation of numerous comments, assessments, and opinions, at least some of which could be considered polemical or directly controversial

Keywords: philosophy of law, political doctrine, enlightenment, general will, social contract.

1. O relacjach między utopią pozytywną a negatywną

W języku potocznym słowo „utopia” oznacza zazwyczaj mrzonkę, chimerę, wytwór nieliczącej się z faktami fantazji, projekt, którego urzeczywistnienie nie jest możliwe¹. W świecie nauki definiowana jest najczęściej jako projekt lub przedstawienie doskonałego ustroju politycznego, opierającego się na sprawiedliwości, solidarności i równości. W bogatej literaturze przedmiotu reprezentowany jest pogląd, w myśl którego w szerokim rozumieniu zakres semantyczny utopii winien obejmować wszelkie systemy poglądów ugruntowane na sprzeczności wobec aktualnie istniejących stosunków i przeciwstawianiu im propozycji stosunków innych, bardziej odpowiadających istotnym potrzebom ludzkim². Pojęcie utopii spopularyzował w eseju z XVI wieku Thomas More, kreślący alegoryczny obraz abstrakcyjnego społeczeństwa i państwa idealnego³.

Proweniencja terminu nie budzi poważniejszych kontrowersji. Można oczywiście przyjąć perspektywę spojrzenia apologety tej idei, dostrzegającego w niej

najpowszechniejszy pierwiastek w świecie ducha; składnik wszystkich wierzeń religijnych, teorii moralnych i prawnych, systemów wychowawczych, utworów poetyckich, słowem, wszelkiej wiedzy i twórczości, dającej wzory życia ludzkiego, [...] bowiem gdzie tylko istnieją — a istnieją zawsze i wszędzie — nędza, krzywda i boleść, tam musi zjawić się rozważanie usunięcia przyczyn złego. W olbrzymiej skali, która rozciąga się przez całą historię kultury, od rojeń dzikiego koczownika, do rozmyślań nowoczesnego filozofa, mieści się niezliczona ilość odmian utopii⁴.

Zachowując jednak odrobinę dystansu wobec podobnej ekspresji przepojonej bezmiarem empatii⁵, wypada przychylić się do powszechnej opinii, uznającej

¹ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 2000, s. 16.

² M. Głazewski, *Terra Utopia. Głosy i konteksty pedagogiczne utopii*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89288/PDF/3_Glazewski_Michal_Terra_utopia.pdf, s. 28–29; za: J. Szacki, *op. cit.*, s. 24–25.

³ T. More, *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia*, Louvain 1516 [Reprint of the Original from 1516 (Latin Edition), EOD Network 2013]. Stosunkowo skromne objętościowo, dwutomowe dzieło po raz pierwszy opublikowane zostało staraniem wydawcy z Louvain, Thierry’ego Martinsa; por. T. Vanderstappen, *Thomas More and his Utopia: The Leuven Connection*, „The Brussels Times”, 7.11.2016, <https://www.brusselstimes.com/opinion/39946/thomas-more-and-his-utopia-the-leuven-connection/> (dostęp: 22.01.2021). Po ukazaniu się *Utopii* w 1516 roku ruszyła lawina jej kolejnych łańciskich wydań. Wychodziły one jedno po drugim spod pras drukarskich w Paryżu, Bazylei, Florencji, Wenecji, Wiedniu, Kolonii, Wittenberdze, Frankfurtu, Hanowerze, Mediolanie, Amsterdamie, Oksfordzie, Londynie, Glasgow i Berlinie. Pierwszym angielskim tłumaczeniem *Utopii* było wydanie w przekładzie Ralpa Robinsona z roku 1551. Pierwszy polski przekład dokonany przez Kazimierza Abgarowicza pochodzi z roku 1947; zob. P. Rutkowski, *Polityczne korzenie „Utopii” Tomasza Morusa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 45, 2001.

⁴ A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa 1910, s. 7.

⁵ Zob. na przykład F. Graus, utrzymujący, że „zanim utopijne koncepcje Platona mogły się rozpowszechnić w Europie, przez całe wieki pozostawały »w uśpieniu« i na zbudzenie musiały

antyczny, grecki rodowód utopii, utożsamiany z dziełami Platona⁶ i innych myślicieli starożytnej Hellady⁷. Pewne wątpliwości pojawiają się czasami na tle poszukiwań etymologicznych, które wskazują także na grecki źródłosłów⁸.

O ile utopia przedstawia wizję idealnej, to antyutopia (zwana czasami również utopią negatywną) stanowić ma jej przeciwieństwo, jako projekcja świata przyszłości, którego organizacja polega na ograniczaniu wolności jednostki poprzez całkowite podporządkowanie jej systemowi władzy, gdzie doskonały porządek społeczny opiera się najczęściej na całkowitym kontrolowaniu ludzi, czyniącym z nich bezwolne przedmioty. Tym samym obnaża ona prawdę o iluzoryczności utopijnego ideału w wyobraźmalnej rzeczywistości. W istocie ukazuje obraz społeczeństwa podporządkowanego dyktaturze, sterroryzowanego przez totalitaryzm. W jego bowiem barwach przedstawia ostatecznie pozorność dobrobytu, równości i wolności, których obietnicą tak chętnie kuszą utopiści.

Utopia i antyutopia są pojęciami, które w świadomości powszechnej koegzystują najczęściej w logice kontrydiktoryjności. Ich przeciwstawny charakter często przedstawiany bywa obrazowo w ujęciu idealny świat *versus* piekło dyktatury. Innymi słowy, o ile utopie pozytywne stanowią sumaryczne ujęcie cech społeczeństwa doskonałego, o tyle utopie negatywne — analogiczne ujęcie społeczeństwa złego (w projekcji hipotetycznej). Niezaprzeczalny urok prostoty podobnego zestawienia bywa jednak często tyleż uwodzicielski, co zwodniczy. Warto bowiem pamiętać, że prostota bywa nierzadko iluzją niebezpiecznie balansującą na granicy uproszczenia, bliskiego już prostactwu myśli. Upatrywanie w negatywnych utopiach jedynie odwrócenia charakterystycznej dla utopii pozytywnych opozycji ideału i rzeczywistości niepokojąco zdaje się potwierdzać podobne obawy. Można przecież relację między utopią i antyutopią przedstawić zupełnie inaczej — choćby jako polemikę z utopijnymi wyobrażeniami o świecie doskonałym. Nie jako stojące w totalnej opozycji, lecz przeciwnie, jako wzajemne uzupełniające się

początek do końca średniowiecza. Powodem tej znaczącej przerwy w utopijnej tradycji był średniowieczny brak zainteresowania utopią. Ludzie tego okresu wierzyli, że w zmiennym świecie żadna rzecz stworzona przez człowieka nie jest w stanie osiągnąć doskonałości, która z definicji możliwa jest jedynie poza ziemskim czasem i przestrzenią. W swym pragnieniu ideału ludzie liczyli raczej na lepszy świat oczekujący ich po śmierci”, *idem, Social Utopias in the Middle Ages, „Past and Present”* 38, 1967, s. 5.

⁶ „Pierwszą wykończoną utopię dał Platon (427–347) w dwóch dziełach: *Państwie (Politeia)* i *Prawach (Nomoi)*”, A. Świętochowski, *op. cit.*, s. 10.

⁷ Na przykład Arystotelesa (pisma o państwie w *Polityce*) czy Ksenofonta (*Cyropedia*); por. M. Głazewski, *op. cit.*, s. 29.

⁸ Pochodzenie terminu nie jest jednoznaczne. Słowo „topia” (od greckiego *topos/θέση*) oznaczało miejsce. Poprzedzająca to litera „u” mogła pochodzić od greckiego *eu/ev* lub *ou/oú*. W pierwszym wypadku mielibyśmy do czynienia z eutopia/*ευτοπία* (dobrym miejscem), w drugim — z outopia (miejscem, którego nie ma). Za wysoce prawdopodobne uznaje się, że „niepoprawny kalamburzysta” More celowo wykorzystał taką dwuznaczność, zaś jego *Utopia* była jednym i drugim; por. J. Szacki, *op. cit.*, s. 11–12. Por. także R. Brandwajn, *Utopia walcząca*, Warszawa 1962, s. 15–16; *The Oxford companion to English literature*, red. M. Drabble, Oxford 1994, s. 1019.

elementy, między którymi granica jest nie wyrazista, lecz płynna. Czyż tak oczywistym jest absurdalność spojrzenia na antyutopię jako odpowiedź na zagrożenia płynące z bezkrytycyzmu wielu autorów utopii, przekonanych niejednokrotnie o niekwestionowanej doskonałości ich subiektywnej wizji alternatywnej rzeczywistości? Czyż dzieje ludzkich cywilizacji nie dowiodły tego, jak bliska jest granica między szlachetnymi intencjami wizjonera powszechnej szczęśliwości, kreatora nowego, wspaniałego świata, któremu przyświecają piękne i wzniosłe idee a koszmarem totalitarnej rzeczywistości powstałej w wyniku urzeczywistnienia jego wizji? Czy, *nomen omen*, utopijnym jest wniosek uznający, że utopia może przekształcać się w antyutopię? Wystarczy przecież ogląd rzeczy przez pryzmat innego systemu wartości, przez konstatację: „marzenia jednego człowieka są koszmarem innego”⁹, by konstrukcja prostej opozycji utopii do antyutopii z hukiem legła w gruzach.

2. Rousseau jako ikona europejskiego oświecenia

O Janie Jakubie Rousseau panuje powszechne przekonanie jako o osobowości pełnej sprzeczności, filozofie chętnie przywoływanym i często opacznie rozumianym¹⁰. I trudno jest ze zdaniem tym się nie zgodzić. Imponujące zdaje się zwłaszcza szerokie spektrum jego zainteresowań¹¹, korespondujące ze śmiałością, oryginalnością i kontrowersyjnością formułowanych tez. Jego poglądy do dziś stanowią przedmiot zainteresowań zarówno luminarzy, jak i mniej znanych adeptów wielu dyscyplin naukowych¹².

W spojrzeniu na postać i twórczość obywatela Genewy nie sposób niemal oprzeć się wrażeniu wszechobecnej paradoksalności, a jednocześnie nietuzinkowości. Dotyczą one zarówno jego biografii, głoszonych poglądów, jak i samej jego obecności wśród największych myślicieli osiemnastego stulecia. Uznawany powszechnie za jednego z najwybitniejszych reprezentantów filozofii oświecenia, wymieniany w jednym rzędzie obok takich myślicieli, jak Voltaire, D. Diderot, J. Locke, J. d'Alembert, D. Hume czy Ch.L. de Montesquieu, w swych

⁹ M. Mead, *Towards More Vivid Utopias*, [w:] *Utopia*, red. G. Kateb, New York 2017, s. 44.

¹⁰ A. Porada, *Jan Jakub Rousseau — filozof w stanie natury*, <https://www.polityka.pl/tygodnik-polityka/historia/1528293,1,jan-jakub-rousseau---filozof-w-stanie-natury.read> (dostęp: 19.01.2021).

¹¹ Na przykład w dziedzinie muzyki zasłynął między innymi jako autor opery *Le Devin du Village* i zwolennik poglądu akcentującego znaczenie melodii i przekazywania emocji jako centralnych elementów funkcji muzyki. W historii literatury uznawany jest za twórcę sentymentalizmu i powieści epistolograficznej, których wyrazem miała być jego powieść *Nowa Heloiza*. W pedagogice wciąż niesłabnącym zainteresowaniem cieszą się jego poglądy, którym dał wyraz w dziele *Emil, czyli o wychowaniu*, uznawanym za jeden z najważniejszych nowożytnych traktatów pedagogicznych wszechczasów.

¹² Szerzej na ten temat zob. na przykład M. Ludwisiak, *Postać Jana Jakuba Rousseau i jego wpływ na współczesnych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 2007, nr 81, s. 87–108.

poglądach kwestionuje fundamentalne wartości epoki: racjonalizm, uniwersalizm, empiryzm czy umiłowanie nauki i sztuki. Prowadząc permanentną niemal polemikę z jednostronnie racjonalnym kształtowaniem życia, niezależnie od tego, że w swojej krytyce oświecenia miał na przestrzeni XVIII wieku nieba-nalnych poprzedników (*vide* J.O. de La Mettrie¹³), Rousseau godził przecież w podstawy oświecenia; w okresie uwielbienia dla cywilizacji i rozumu bronił praw prostej natury i uczucia.

Wszystko to nie przeszkodziło mu jednocześnie zaskarbić sobie miana „twórcy nauk humanistycznych” czy „prekursora socjologii”¹⁴, niezależnie od reprezentowanego w nauce poglądu o sprzecznościach w doktrynie Rousseau i niekonsekwencji metodologicznej¹⁵ całej twórczości autora *Contrat Social*¹⁶. Niezrozumiała sprzeczność? Niekoniecznie.

Analogicznie rzecz ma się z pozycją Rousseau w epoce „wieku filozofów”. Za wybitnie krytyczny wobec myślicieli swoich czasów uznać należy jego pogląd sytuujący ich pośród *post-hoc* racjonalizatorów własnego interesu, apologetów różnych form tyranii, odgrywających niepośrednią rolę w wyobcowaniu jednostki od naturalnego ludzkiego odruchu współczucia¹⁷. A jednak pomimo, lub paradoksalnie dzięki temu, że jego własna opinia o filozofii i filozofach była tak wybitnie krytyczna, a poglądy tak dalece odbiegały od głównego nurtu czasów oświecenia, uchodzi on jednocześnie za jego ikonę, czego potwierdzeniem jest teza, że ostatnie cztery dekady XVIII stulecia — „wieku systemów” — upływają w Europie pod znakiem kultu postaci filozofa-pisarza Jana Jakuba Rousseau¹⁸.

Na temat osoby i twórczości obywatela Genewy napisano już tysiące słów i wygłoszono setki opinii. Czy jednak rozstrzyga to ostatecznie o wyeksploatowaniu przestrzeni potencjalnych eksploracji związanych jego poglądami? Wprost przeciwnie. Nie tyle bowiem sama tylko tematyka, ile w zdecydowanie większym stopniu aspekt i sposób jej przedstawienia decydują o wartości pracy badawczej, analogicznie do artystycznej. W kontekście poglądów Rousseau zasadność takiego twierdzenia wzmacniają ich waga, uniwersalizm i aktualność. Wciąż powszechna jest bowiem teza o wyjątkowym ich znaczeniu, zarówno ze względu na

¹³ *Ibidem*, s. 87.

¹⁴ C. Lévi-Strauss, *Jan Jakub Rousseau, Twórca nauk humanistycznych*, przeł. L. Kolankiewicz, „Twórczość” 1984, nr 6; por. P. Urbański, *Jean Jacques Rousseau: oświecenie a sobą-pisanie*, „Filozofia i Nauka. Studia filozoficzne i interdyscyplinarne” 5, 2017, s. 171.

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. zwłaszcza A. Melzer, *The Natural Goodness of Man: On the System of Rousseau's Thought*, Chicago 1990, *passim*.

¹⁶ Por. B. Baczek, *Rousseau, Samotność i wspólnota*, Warszawa 1964.

¹⁷ Ch. Bertram, *Jean Jacques Rousseau*, [hasło w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (wydanie zimowe 2020), red. E.N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/rousseau> (dostęp: 20.01.2021).

¹⁸ L. Ludwisiak, *op. cit.*, s. 87.

swój wkład w filozofię polityczną i psychologię moralną, jak i wpływ na późniejszych myślicieli¹⁹.

Warto w tym miejscu przytoczyć uwagę, że na pytanie „czemu (w pierwszym rządzie) Jean-Jacques Rousseau zawdzięcza swą sławę?”, Encyklopedia *Britannica*²⁰ spośród wielu możliwych odpowiedzi, udziela takiej: uznaniu „umowy społecznej za porozumienie między jednostką a zbiorową »wolą powszechną«, której celem jest dobro wspólne, odzwierciedlone w prawach państwa idealnego”²¹. To tylko jedna z wielu przyczyn i jeden z wielu argumentów przesądających o decyzji co do *clou* naszych eksploracji.

Nie sposób nie zgodzić się z dość powszechną tezą, uznającą poglądy Rousseau o istocie woli powszechnej za wątpliwie konsekwentne, sprecyzowane, logiczne i spójne, a tym samym za nacechowane niejasnościami rodzącymi naturalne wątpliwości i w konsekwencji — różnorodność interpretacyjną. Historia polemiki toczonej w obrębie tej problematyki przez dziesiątki lat imponowała i wciąż imponuje wielowątkowością i bogactwem sprzecznych często opinii. Niewątpliwie to te właśnie niejasności i nieściśłości spowodowały zainteresowanie komentatorów niemal już nazajutrz po pierwszej ich publikacji. Przesądziły jednocześnie o wielopłaszczyznowości i wieloaspektowości toczonego dyskursu.

Jedną z wielu jego konwencji jest na przykład dychotomiczne ujęcie sporu w formie alternatywy między utożsamianiem poglądów autora *Umowy społecznej* z koncepcją demokratyczną, w której powszechna wola jest po prostu tym, co obywatele państwa postanowili wspólnie w swoim suwerennym zgromadzeniu, a alternatywną interpretacją, że wola ta jest transcendentnym wcieleniem wspólnego interesu obywateli, wyabstrahowanego od tego, czego każdy z nich rzeczywiście pragnie²². Inną formułą dysputy może być układ trójdzielnej sekwencji, współtworzonej w oparciu o relację woli jednostkowej z wolą zbiorową. W takim ujęciu pierwsza propozycja oparta byłaby na uznaniu, że wszystkie jednostki mają prywatną wolę odpowiadającą ich własnym egoistycznym interesom jako jednostkom fizycznym. Drugą byłaby perspektywa przyjmująca, że każda jednostka, o ile utożsamia się ze zbiorowością jako całością i przyjmuje tożsamość obywatela, chce, aby ogólna wola tego kolektywu była swoją własną, odkładając na bok samolubne interesy na rzecz zbioru praw, które pozwalają wszystkim koegzystować na warunkach równej wolności. Wreszcie trzecią — propozycja

¹⁹ Ch. Bertram, *op. cit.*

²⁰ Sięgająca swymi początkami czasów oświecenia, szanowana powszechnie anglojęzyczna encyklopedia powszechna, wydana po raz pierwszy w latach 1768–1771 w Edynburgu przez Colina Macfarquhara i Williama Smellie’a, a od 1901 wydawana w Stanach Zjednoczonych. Od 2012 roku wychodzi tylko w wersji online.

²¹ „[S]ocial contract as a compact between the individual and a collective »general will« aimed at the common good and reflected in the laws of an ideal state and for maintaining that existing society rests on a false social contract that perpetuates”, B. Duignon, *Jean-Jacques Rousseau*, [hasło w:] *Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Jean-Jacques-Rousseau> (dostęp: 20.01.2021).

²² Ch. Bertram, *op. cit.*

uznająca zasadność założenia, że osoba może identyfikować się z korporacyjną wolą podgrupy, populacji, jako całości²³.

Akceptując pomysł trójdzielnej ekspozycji polemicznej można jednak pokusić się o zaproponowanie innej jeszcze konwencji przedstawiającej kontrowersje wokół istoty pojęcia woli powszechnej u Jana Jakuba Rousseau. Oryginalna i nowatorska wydaje się projekcja jego poglądów w ujęciu ich relacji do sztandarowych haseł Wielkiej Rewolucji Francuskiej, która tak chętnie sięgała do filozofii politycznej obywatela Genewy: wolności, równości i braterstwa. Ryzykowne? Zapewne, zwłaszcza, jeśli zachowujemy świadomość tego, że debaty dotyczące zgodności i kolejności tych trzech terminów rozpoczęły się w tym samym czasie co rewolucja. Czasami jednak warto takie ryzyko podjąć nawet wtedy, gdy wszystkie znaki na niebie i ziemi wskazują, że powodzenie podobnego projektu graniczy z niemożliwością. Trudno bowiem wyobrazić sobie rozwój nauki, ograniczając badania wyłącznie do utartych, eksploatowanych już kanonów. Nie aspiruję przy tym bynajmniej do tego, by w podobnym projekcie przedstawić obraz kompletny i skończony, choćby tylko w zakresie granic wytyczonych przyjętą konwencją. Nie byłoby to już bowiem balansowaniem na granicy, lecz jałowym buszowaniem w krainie niemożliwego, nie będącym niczym więcej niż autodyskredytacją z kategorii nowego wymiaru ignorancji.

Wola powszechna jest kluczowym zagadnieniem w koncepcji umowy społecznej Rousseau. Czymże jednak ona jest? Odpowiedź filozofa na to, podstawowe przecież, pytanie z pewnością nie jest precyzyjna. Pisząc o woli powszechnej ma przeważnie na myśli jej ujęcie racjonalistyczne, traktuje ją jako „wolę rozumną”, wyrażającą dobro wspólne danej społeczności. Czasami jednak stosuje do niej ujęcie empiryczne, traktując ją jako faktyczną wolę wyrażaną przez daną wspólnotę w głosowaniu, wolę, która nie zawsze musi być tożsama z uświadomionym dobrem wspólnoty²⁴.

Choć idea woli powszechnej pojawia się w wielu traktatach Rousseau, to jednak zasadnym jest uznanie, że kluczowe znaczenie mają jego poglądy przedstawione w będącym niemal przedmiotem kultu traktacie *Du contrat social ou Principes du droit politique*. Współczesne rozważania epistemiczne koncentrują się głównie wokół uwag autora zamieszczonych w trzecim rozdziale książki drugiej tego dzieła, zatytułowanym: *Czy wola powszechna może błędzić (Si la volonté générale peut errer)* oraz w pierwszym rozdziale książki czwartej, której nadano tytuł *Wola powszechna jest niezniszczalna (Que la volonté générale est indestructible)*²⁵.

²³ *Ibidem*.

²⁴ J. Baćłowski, *Wola powszechna i jej stabilność według koncepcji J.J. Rousseau*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 21, 2012, nr 4, s. 183.

²⁵ Fundamentem źródłowym jest polskojęzyczna wersja traktatu w przekładzie A. Peretiatkowicza (J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, przeł. A. Peretiatkowicz, Kęty 2007; dalej: *Umowa społeczna*), którą dla potrzeb weryfikacji konfrontowano z francuskojęzyczną jego wersją, którą jest

3. *Liberté et la volonté générale*

„Wola powszechna jest zawsze słuszna i zmierza zawsze ku korzyści ogólnej²⁶”, śmiało twierdzi Rousseau. Tyle że poza kontekstem i bez uzasadnienia twierdzenie to jest zwyczajnie gołosłowne. To jednak dopiero początek złotych myśli autora *Contrat Social* na temat woli powszechnej; wypada więc dać szansę panegirystyce, pokładając nadzieję w proroczym charakterze słów Ewangelii²⁷. Na szczery podziw zasługuje moim zdaniem ten, kogo przekonuje, że

różnica między wolą wszystkich a wolą powszechną [polega na tym, że — P.W.] ta ostatnia uwzględnia interes wspólny, tamta — interes prywatny i jest tylko sumą woli prywatnych; ale odejmijmy od tych samych woli plusy i minusy, które się nawzajem znoszą, a pozostanie jako wynik tych różnic — wola powszechna.

Szczególnie uznanie należne jest w tym miejscu A. Peretiatkowiczowi, który nie waha się przedstawić własnej interpretacji tych słów²⁸.

Gdybyż tylko problem „woli powszechnej” można było sprowadzić do ułomności czytelnika, jego ignorancji i godnego politowania braku umiejętności zrozumienia słów mistrza, nie byłoby się czym zajmować. Jednak gdy beztróskę niezrozumienia zaczyna zastępować niepokój, żarty się kończą. A mogą go wywołać słowa definiujące wolność jako „zdolność do pełnego stosowania i gotowość do bycia kierowanym przez wolę powszechną”²⁹. W tym kontekście niewiele zmienia kontrowersyjne twierdzenie Rawlsa utrzymującego, że według Rousseau wszyscy ludzie mają równą zdolność do bycia wolnymi i są równie zainteresowani wolnością³⁰. Podobnie uwaga M. Webera, dostrzegającego we władzy szansę na przeprowadzenia swej woli we wspólnotowym działaniu przez jednostki lub wielu

w tym wypadku amsterdamskie wydanie z 1762 roku (*1758-août 1761, Bibliothèque publique et universitaire de Geneve (première version); „Le manuscrit contenant la version définitive du Contrat social qui a été imprimée a disparu.” le Pléiade édition t. III, p.1866. Publication, Amsterdam, février-mars 1762, Marc Michel Rey, etc.; le Pléiade édition t. III, pp. 347–470, 1866–1874. Du Peyrou/Moultou 1780–1789 quarto édition; t. I, pp. 187–360 (1782) dostępne na stronie <https://www.rousseauonline.ch/Text/du-contrat-social-ou-principes-du-droit-politique.php> (dalej: *Contrat social*) (dostęp: 25.01.2021).*

²⁶ *Umowa społeczna*, s. 28.

²⁷ „[S]zukajcie, a znajdziecie”; Mt 7, 7.

²⁸ Przypis 13: „Znaczenie tego trudnego ustępu wywołuje liczne spory w literaturze naukowej. Co do mnie, sądzę, że proponowane tłumaczenia nie są trafne i że woli prywatnej nie należy tu rozumieć w formie woli faktycznie istniejącej (bo tej nie można dzielić na składniki nadające się do działań arytmetycznych), ale w znaczeniu interesu prywatnego. Rousseau chce powiedzieć, że interes każdej jednostki nakazywałby jej żyć kosztem społeczeństwa, to znaczy wziąć sobie »więcej«, a innym zostawić »mniej«. Ponieważ jednak interes każdej jednostki jest podobny, więc te »plusy« i »minusy« znoszą się ze stanowiska społecznego, a pozostaje tylko to, co leży w interesie wszystkich”, *Umowa społeczna*, s. 29.

²⁹ J. Baclawski, *op. cit.*, s. 190.

³⁰ J. Rawls, *Wykłady z historii filozofii polityki*, Warszawa 2010, s. 301; por. J. Baclawski, *op. cit.*, s. 185.

ludzi, także wbrew oporowi innych jego uczestników³¹. Rousseau stawia bowiem w tym przypadku sprawę wyjątkowo, jak na swoje zwyczaje, jasno, stwierdzając: „Jak natura daje każdemu człowiekowi władzę absolutną nad wszystkimi jego członkami, tak umowa społeczna daje ciału politycznemu władzę absolutną nad wszystkimi jego członkami; ta właśnie władza, kierowana [jest — P.W.] przez wolę powszechną”³². Jeśli nawet przyjmujemy za stoikami, że wolność to umiejętność zrozumienia konieczności rządzących światem i świadome podporządkowanie się im³³, nie oznacza to jeszcze konieczności podporządkowania się enigmatycznej woli powszechnej, podobnie jak tego, że ta eteryczna figura retoryczna rządzi światem.

Wszystko to jednak wyda się niewiele znaczącą igraszką w momencie, w którym filozof oznajmia, że „jeśli ktokolwiek odmówi posłuszeństwa woli powszechnej, będzie do tego zmuszony przez całe ciało; co nie oznacza niczego innego jak tylko to, że będzie zmuszony do wolności”³⁴. Z punktu widzenia klasycznego pojmowania wolności, w którym przymus stanowi jej antytezę, stanowisko to jest nie do przyjęcia, jako obrazoburcze. Entuzjaści geniuszu obywatela Genewy będą go jednak zapewne bronić z pozycji heglowskiej koncepcji dwóch wolności: pozytywnej i negatywnej („do” i „od”)³⁵, perorując o „przymusie wyższego rzędu”³⁶. Ten przymus miał wkrótce uzyskać wymiar bardzo konkretny, gdyż po ustanowieniu „liberalnej wolności” rewolucjoniści twierdzili, że „prawdziwa” wolność związana jest z przemocą. Saint-Just ze śmiertelną przecież powagą i całą otwartością głosił, że „Rewolucje kroczą od słabości do śmiałości i od zbrodni do cnoty [...]. Na mieczu jedynie oprzeć można wolność ludu”³⁷.

Tego, czym są „spełnione marzenia” miłośnika „zmuszania do wolności” nie dowiodła dopiero praktyka wielkich, dwudziestowiecznych totalitaryzmów. Znacznie wcześniej uczynili to francuscy jakobini, nie przypadkiem tak chętnie powołujący się na poglądy autora *Umowy społecznej*. *On le forcera d’être libre*,

³¹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 679; por. M. Kunicka, *Władza, przymus i wolność w edukacji*, „Opuscula Socjologica” 2012, nr 1, s. 35.

³² *Umowa społeczna*, s. 30.

³³ M. Baranowska, *Marzenie o szczęściu, czyli idea prawa natury w filozofii Jana Jakuba Rousseau*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, z. 2, s. 66.

³⁴ *Umowa społeczna*, s. 22.

³⁵ Rozróżnienie to, którego początki łączone są z osobą Martina Luthera, swoje najpełniejsze chyba rozwinięcie znalazło w poglądach Georga Wilhelma Hegla. Pierwsza wyraża się w świadomości „siebie jako istoty myślącej, ponoszącej odpowiedzialność za wybory, których się dokonuje i potrafiącej wyjaśnić je w odniesieniu do własnych idei i zamierzeń”, I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, Warszawa 1991, s. 129. Natomiast „wolność od” „umożliwia całkowitą swobodę bycia i działania według własnej woli, bez wtrącania się, ingerencji innych osób, bez ponoszenia odpowiedzialności”, M. Czerepaniak-Walczak, *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka*, Gdańsk 2006, s. 19. Por. M. Kunicka, *op. cit.*, s. 35.

³⁶ Por. *ibidem*.

³⁷ A.L. de Saint-Just, *Wybór pism*, przeł. J. Ziemiński, B. Kulikowski, Warszawa 1954, s. 100.

to hasło wielkiego terroru i najmroczniejszego koszmaru; nie pojmuję, jak można traktować podobną ideę w kategoriach cnoty³⁸.

Jeśli nawet urzekającymi wydadzą się słowa genewczyka, że wolność to postępowanie zgodne z własną wolą, warto pamiętać, że zdanie to jest uwarunkowane. Jest tak jedynie wówczas, gdy wola ta jest doskonale zgodna z wolą innych, to jest wolą powszechną, co z kolei dla ikony oświecenia jest rzeczą tak oczywistą, że niewartą wiarygodnego uzasadnienia. Jako żywo nasuwa to na myśl skojarzenie z wiekową niemal dykteryjką o wolności wyboru koloru samochodu³⁹.

4. *Égalité et la volonté générale*

Kontestowanie powszechnego poglądu uznającego, że myśl społeczna Jana Jakuba Rousseau stanowi punkt centralny w systemie idei egalitarnych epoki francuskiego oświecenia⁴⁰ byłoby z pewnością bezzasadne, przez co niezbyt poważne. W kontekście interesującej nas problematyki ma on znaczenie kluczowe. Według pozornie pięknie brzmiącej deklaracji genewskiego wizjonera podstawowymi prawami są wolność i równość. Już to twierdzenie uznać można jednak za dyskusyjne. Wiele zależy bowiem od tego, jak definiujemy obie te wartości. Należy uchylić kapelusza, gdy ikona oświecenia dowodzi swych demagogicznych zdolności, argumentując, że każdy człowiek będąc z natury wolnym i równym innym, na zasadzie wzajemności będzie traktować innych, ponieważ miłość własna determinuje każdego, by dbał o swoją pomyślność, która istnieć nie może poza społecznością równych. *Chapeau bas*, pomijając, że to jednak ponownie raczej deklaracja niż argumentacja.

Im bardziej wnikliwie zaczniemy przyglądać się wizji równości twórcy *Contrat Social*, wyłaniający się z niej obraz zacznie stawać się coraz mniej idylliczny. Prawda jest taka, że Rousseau traktował własność prywatną z jednej strony jako nienaruszalną, a z drugiej państwo w jego koncepcji miało wyrównywać naturalne nierówności między istotami ludzkimi. Od niego właśnie jakobinizm przejął gorącą wiarę w równość praw, a także żarliwe poszukiwanie dróg do „równości rzeczywistej”⁴¹.

³⁸ Zob. J. Bartyzel, *Jakobini byli roussoistami*, <https://teologiapolityczna.pl/prof-jacek-bartyzel-jakobini-byli-roussoistami> (dostęp: 25.01.2021).

³⁹ Potencjalny nabywca pyta sprzedawcę w salonie samochodowym: „Czy mogę wybrać pojazd w dowolnym kolorze?”. „Ależ, naturalnie”, odpowiada sprzedawca; „pod warunkiem, że będzie to kolor czarny”.

⁴⁰ M. Błaszke, *Umowa społeczna J.J. Rousseau — polityka i racjonalność*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 32, 1987, s. 41.

⁴¹ Por. J. Derek, *Ideal nowego państwa Jana Jakuba Rousseau i Rewolucja Francuska*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2009, nr 4–5, s. 24; J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja Francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 94.

„Wola prywatna dąży z natury swej do prerogatyw, a wola powszechna do równości”⁴². Czy aby jednak na pewno dąży „z natury swej”? Jak ma się to do postulatu zakładającego, że „by [...] mieć prawdziwy wyraz woli powszechnej, ważnym jest, by nie było w państwie społeczeństwa częściowego [...]. Skoro są już społeczeństwa częściowe, należy pomnożyć ich ilość, by zapobiec nierówności”⁴³? Jak „pomnożyć”? „Przymuszając do wolności”?

Jakkolwiek zgrabnie nie wdzięczyłby się genewczyk do miłośników egalitaryzmu, twierdząc, że „wola powszechna, czyli zwierzchnia powinna stanowić zawsze obowiązującą i jedyną regułę dla wszystkich [...]”⁴⁴, umiejętnie promując przy tym swoje ukochane dziecko — *volonté générale*, nie sposób pozbyć się wątpliwości, czy aby dla filozofa rzeczywiście równość i wolność zajmują tę samą pozycję jako „podstawowe prawa”. Przekonanie o tym, że powtarzanie największej nawet niedorzeczności odpowiednią liczbą razy uczyni cuda w świadomości odbiorcy nie jest epokowym odkryciem, zaś do mnie nie przemawia w ogóle. Za nużące i bezproduktywne uznaję więc zabiegi autora powtarzającego ponownie, że

z jakiegokolwiek strony wracamy do zasady, dochodzimy zawsze do tego samego wniosku, mianowicie, że umowa społeczna wprowadza taką równość między obywatelami, iż wszyscy zobowiązują się na tych samych warunkach i wszyscy winni o korzystać z tych samych praw⁴⁵.

„Źródłem wszelakiego zła jest nierówność”⁴⁶. To nie brzmi już jak samo stwierdzenie czegoś, co komuś wydać się może oczywistością. To brzmi jak zapowiedź rewolucji i to niekoniecznie takiej, którą można byłoby później nazwać chwalebna.

Gdyby egalitaryzm Rousseau sprowadzał się jedynie do kwestionowania nierówności politycznej, byłby wówczas może niezbyt oryginalnym, ale z pewnością godnym odnotowania głosem w publicznym dyskursie. Gdy jednak idea równości wkracza w sferę kondycji ekonomicznej jednostek, ujawniona ostatecznie wrogość wobec własności indywidualnej staje się chwilami niemal obsesyjna, zbliżając się tym samym do przypisywanemu Prudhonowi hasła: *La propriété, c'est le vol!*⁴⁷. Z *Umowy społecznej* wyłania się upiorna twarz ochłokratycznego rewanżyzmu mas nad elitami. Jedynie ogół „obywateli” jest bowiem panem wszystkich dóbr i ma prawo wydać jakiegokolwiek postanowienia kwestionujące dotychczasowe stosunki w jakiegokolwiek dziedzinie. Jedną z zasad *Contrat Social* jest prawo ogółu (utożsamiane przecież z wolą powszechną) do tego, by za pomocą państwa

⁴² *Umowa społeczna*, s. 26.

⁴³ *Ibidem*, s. 29.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 53.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 32.

⁴⁶ Zob. J. Baclawski, *op. cit.*, s. 184.

⁴⁷ P.-J. Proudhon, *Qu'est-ce que la Propriété?, ou, recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire*, Paris 1840, s. 2, https://books.google.pl/books?id=hu_-vQAA-CAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y&hl=pl#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.01.2021).

dokonać nowego rozdziału własności. *Contrat Social* sankcjonuje prawo ogółu do przeprowadzenia rewolucji totalnej w każdej dziedzinie życia jednostki, grup lub całego społeczeństwa. Przed wolą ogółu nie chronią jednostki żadne prawa, gdyż wszelkie normy mają jedno uzasadnienie: *volonté générale*.

5. *Fraternité et la volonté générale*

Ideę braterstwa w doktrynie genewskiego filozofa interpretować można na wiele sposobów. Z pewnością z realnymi szansami na sukces można bronić tezy idealistycznej, upatrując w poglądach Rousseau na braterstwo (nawet uwzględniając towarzyszącą mu wolę powszechną) wyrazu jego osobistej wrażliwości na krzywdę innych — cierpiących, ubogich, niesprawiedliwie traktowanych, upokarzanych, krzywdzonych przez wieki w realiach społeczno-politycznych dotychczas istniejących państw. „Rousseau, jako uosobienie empatii wieku filozofów” to figura, która z pewnością z uznaniem została by przyjęta przez zwolenników jego przekonań, których nie brak w dziejach filozofii politycznej. Do ich grona zaliczyłbym na przykład A. Peretiatkowicza, który co prawda zarzeka się, że absolutnie nie głosi apologii Rousseau⁴⁸, by za chwilę stwierdzić, że „niewielu znamy myślicieli, którzy by wycisnęli tak silne piętno osobiste, uczuciowe na głoszonych przez siebie poglądach. Niewielu wkładało tyle duszy w swoje teorie przeżywało je tak intensywnie, głęboko”⁴⁹.

W tym kontekście idea braterstwa byłaby bliską pojęciu solidarności społecznej. Uznanie, że w miłości oraz w trosce o siebie upatruje on naturalnego źródła ludzkiej odrazy do cierpienia innych ma swoje uzasadnienie. Genewski filozof uznaje współczucie (*pitié*) jako integralny składnik ludzkiej osobowości. Była to wedle niego jedyna strona kondycji jednostki równoważąca naturalny egoizm. Dzięki niej wspólnota mogła powstać, opierając się na przesłankach pozytywnych („dążenie do dobra”), a nie tylko negatywnych („ucieczka przez złem”)⁵⁰. Jedyną siłą zdolną zjednoczyć odrębne klasy społeczeństwa w jeden naród, jest współodczuwanie tych, którzy nie cierpią, z cierpiącymi, klas wyższych wobec plebsu. Ten punkt widzenia na pojmowanie, rolę i znaczenie współczucia i współodczuwania w doktrynie Rousseau podsumować można twierdzeniem uznającym autora *Contrat Social* za myśliciela, który wprowadził współczucie do teorii polityki⁵¹.

Wizerunek Rousseau, jako szlachetnego idealisty bywa jednak w tym kontekście kwestionowany. Przykładowo C. Pateman twierdzi, że jaskrawą cechą różnych ujęć historii o umowie stanowi brak namysłu nad braterstwem, podczas gdy wolność i równość są bezustannie dyskutowane. Istotę braterstwa w koncepcji

⁴⁸ A. Peretiatkowicz, *Filozofia społeczna J.J. Rousseaus'a*, Poznań 1921, s. 2.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 7.

⁵⁰ J. Derek, *op. cit.*, s. 34.

⁵¹ H. Arendt, *O rewolucji*, Kraków 1991, s. 80–81.

woli powszechnej autorstwa Rousseau przedstawia ona z pozycji wojującego feminizmu, jako maskulinistyczny pakt braci⁵².

Pojęcie braterstwa nie jest dla wspomnianej australijskiej badaczki cokolwiek niefortunnym określeniem na międzyludzką solidarność, w rzeczywistości jest to bowiem więź przynależności do egalitarnej męskiej wspólnoty. Kobiety nie mają do niej dostępu, co oznacza, że wyłaniana z takiej umowy społecznej wola powszechna nie jest ich wolą. W braterskiej umowie społecznej chodzi, zdaniem Pateman, właśnie o podporządkowanie kobiet. Umowa społeczna nie jest uniwersalnym demokratycznym zrzeszeniem, jest „braterskim paktem, ustanawiającym społeczeństwo obywatelskie jako porządek patriarchalny”⁵³. Umowa społeczna zatem wyłania wspólnotę, w której wszyscy są wolni i równi, o ile są mężczyznami⁵⁴.

6. Uwagi końcowe

Delektowanie się smakiem lektury Rousseau dla jednych jest podróżą do intelektualnego Gan Eden, dla innych — doświadczeniem męki Tantalusa lub w najlepszym razie wyrazem niezaprzeczalnego umiłowania perwersji. Nic jednak nie stoi również na przeszkodzie, by z pozycji bliskich konwencji Foucaulta podejść do problematyki źródeł pochodzenia porządku społecznego uznając, że epistemologiczne ograniczenia związane z poznaniem usytuowanym stanowią ontologiczną szansę na uchwycenie złożoności społecznej bez redukowania jej do przedmiotu jako efektu syntetycznych zdolności oświeconego rozumu⁵⁵. Być może każdy wybór byłby tu jedynie kwestią estetyki, pozbawionej znaczenia z punktu widzenia prowadzonych rozważań.

Sądzę, że warto skonfrontować na przykład opinie Walsh’a o *Umowie społecznej* Rousseau⁵⁶ ze zdaniem Szackiego, że *Contrat Social*, uwzględniając jedynie

⁵² K. Szumlewicz, *Braterska umowa społeczna, czyli filozofia Jana Jakuba Rousseau w ujęciu Carole Pateman*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 21, 2012, nr 4, s. 367.

⁵³ C. Pateman, *Braterska umowa społeczna* (r. 2 książki *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, Cambridge 1989), przeł. K. Szumlewicz, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/pateman.pdf>, s. 1 (dostęp: 25.01.2021)..

⁵⁴ K. Szumlewicz, *op. cit.*, s. 371.

⁵⁵ Por. P. Urbański, *op. cit.*, s. 169. Zob. też M. Foucault, *Sobą pisanie*, przeł. P. Markowski, [w:] *idem, Szaleństwo i literatura*, Warszawa 1999.

⁵⁶ Walsh konstatował, że niezależnie od akceptacji tezy, w myśl której konkretne utopie są wyrazem charakterystycznych dla poszczególnych epok zagrożeń, wszystkie one akceptują *explicite* następujące założenia: człowiek jest zasadniczo dobry, to jest jego zaobserwowane wady są następstwem nie tyle wiecznej natury ludzkiej, ile niesprzyjających warunków życia; człowiek jest istotą plastyczną i łatwo ulega zmianie; nie istnieje żadna nieusuwalna sprzeczność między pomyślnością jednostki a pomyślnością społeczeństwa; człowiek jest istotą rozumną i zdolną do stawiania się coraz rozumniejszą, co umożliwia likwidację absurdów życia społecznego i ustanowienie w końcu pełni racjonalnego ładu; przyszłość obejmuje ograniczoną liczbę możliwości i są one całkowicie przewidywalne; należy dążyć do szczęścia na ziemi; ludzie nie mogą odczuwać znużenia szczęściem; możli-

formę wypowiedzi, można przedstawić jako relację z dobrze rządzonego kraju, analogicznie jak *Utopię* More'a dałoby się „przełożyć” na projekt konstytucji⁵⁷. Warto je porównać z egzotyką punktu widzenia Poteman czy wnikliwymi interpretacjami Peretiatkowicza oraz stanowiskami wielu innych badaczy, przedstawiających swój sposób myślenia o idei woli powszechnej autora *Contrat Social* w kontekście sztandarowych haseł Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

Jeśli sprowadzimy istotę utopii do uznania, że jej rację bytu stanowi jakaś alternatywa, to *Umowa społeczna* Rousseau „jakaś” alternatywą niewątpliwie jest. Tyle tylko, że ubóstwo podobnego uzasadnienia dla „co bardziej wrażliwych” mogłoby okazać się koszmarem nie do zniesienia. Zaliczmy się w ich poczet, wbrew pozorom wcale nie aż tak elitarny. Tym samym jednak nieuchronnie skieruje nas to w stronę wniosku przeciwnego, skłaniającego do przychylności wobec uznania antyutopijnego charakteru poglądów obywatela Genewy.

I ten punkt widzenia ostatecznie byłbym skłonny przyjąć, z całym bogactwem inwentarza, czyli pełną świadomością relatywizmu pojęć oraz wątpliwej wartości prostego zakwestionowania antyutopii, jako tylko opozycji wobec utopii pozytywnej. Umacnia mnie w tym przekonaniu nieodparcie towarzyszące mi wrażenie, że uwagi Rousseau na temat woli powszechnej w odniesieniu do idei wolności, równości i braterstwa (tu: solidarności społecznej), niejednokrotnie więcej mają w sobie z sofistyki i makiawelizmu niż wyrafinowanej głębi empatycznego intelektualisty. Oczywiście przy zachowaniu pełnego uznania i szacunku słusznie należnych potencjałowi i efektom badawczym adwersarzy; nawet wówczas, jeśli ich bezkrytycyzm wobec poglądów osiemnastowiecznego uczonego wyda mi się przesadny lub zwyczajnie niezrozumiały. Mogę nie zgadzać się z niemal wszystkimi tezami autora *Śmiertelnego boga Demosa*⁵⁸, ale zakwestionuję bez chwili refleksji jego opinię, że jakobini byli roussoistami w najgorszej z możliwych projekcji idei obywatela Genewy, a jego poglądy stanowiły fundament rządów jakobińskich i Komitetu Ocalenia Publicznego. Nie będąc zwolennikiem skrajnych opinii, nie odrzuciłbym jednak bez wahania i takiej, która w poglądach Rousseau (na czele z kluczowym dla jego doktryny pojęciem *volonté générale*) upatruje korzeni totalitaryzmu, narodowego socjalizmu i komunizmu radzieckiego. Jeśli jednak łączenie poglądów filozofa z totalizmem uznać za przesadne, to uznanie w nich kwintesencji komunitaryzmu, z pewnością już przesadą nie będzie. W moim przekonaniu wątpliwy to powód do chwały.

we jest znalezienie sprawiedliwych władców lub nauczenie sprawiedliwości wybranych do rządzenia ludzi; utopia nie zagraża ludzkiej wolności, ponieważ prawdziwa wolność realizuje się właśnie w jej ramach; Ch. Walsh, *From Utopia to Nightmare*, London 1962, s. 71 n.

⁵⁷ J. Szacki, *op. cit.*, s. 13.

⁵⁸ J. Bartyzel, *Śmiertelny bóg Demos. Pięć wykładów o demokracji i jej krytykach*, Warszawa 2020.

Bibliografia

- Arendt H., *O rewolucji*, Kraków 1991.
- Bacławski J., *Wola powszechna i jej stabilność według koncepcji J.J. Rousseau*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 21, 2012, nr 4.
- Baczko M., *Rousseau. Samotność i wspólnota*, Warszawa 1964.
- Baranowska M., *Marzenie o szczęściu, czyli idea prawa natury w filozofii Jana Jakuba Rousseau*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, z. 2.
- Baszkiewicz J., Meller S., *Rewolucja Francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, Warszawa 1991.
- Błaszke M., *Umowa społeczna J.J. Rousseau — polityka i racjonalność*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 32, 1987.
- Brandwajn R., *Utopia walcząca*, Warszawa 1962.
- Czerepaniak-Walczak M., *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka*, Gdańsk 2006.
- Derek J., *Ideal nowego państwa Jana Jakuba Rousseau i Rewolucja Francuska*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2009, nr 4–5.
- Foucault M., *Sobą pisanie*, przeł. P. Markowski, [w:] *idem, Szaleństwo i literatura*, Warszawa 1999.
- Graus F., *Social Utopias in the Middle Ages*, „Past and Present” 1967, nr 38.
- Kunicka K., *Władza, przymus i wolność w edukacji*, „Opuscula Socjologica” 2012, nr 1.
- Lévi-Strauss C., *Jan Jakub Rousseau, Twórca nauk humanistycznych*, przeł. L. Kolankiewicz, „Twórczość” 1984, nr 6.
- Ludwisiak M., *Postać Jana Jakuba Rousseau i jego wpływ na współczesnych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2007, nr 81.
- Mead M., *Towards More Vivit Utopias*, [w:] *Utopia*, red. G. Kateb, New York 2017.
- Melzer A., *The Natural Goodness of Man: On the System of Rousseau's Thought*, Chicago 1990.
- More T., *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia*, Louvain 1516 [Reprint of the Original from 1516 (Latin Edition), EOD Network 2013].
- The Oxford companion to English literature*, red. M. Drabble, Oxford 1994.
- Peretiatkiewicz A., *Filozofia społeczna J.J. Rousseau's'a*, Poznań 1921.
- Peretiatkiewicz A., *Państwo faszystowskie (Bilans rządów pięcioletnich)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1927, nr 4.
- Proudhon P.-J., *Qu'est-ce que la Propriété?, ou, recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire*, Paris 1840.
- Rawls J., *Wykłady z historii filozofii polityki*, Warszawa 2010.
- Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, przeł. A. Peretiatkiewicz, Kęty 2007.
- Rutkowski P., *Polityczne korzenie „Utopii” Tomasza Morusa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 45, 2001.
- de Saint-Just A.L., *Wybór pism*, przeł. J. Ziemiński, B. Kulikowski, Warszawa 1954.
- Szacki J., *Spotkania z utopią*, Warszawa 2000.
- Szumlewicz K., *Braterska umowa społeczna, czyli filozofia Jana Jakuba Rousseau w ujęciu Carole Pateman*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 21, 2012, nr 4.
- Świętochowski A., *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa 1910.
- Urbański P., *Jean Jacques Rousseau: oświecenie a sobą-pisanie*, „Filozofia i Nauka. Studia filozoficzne i interdyscyplinarne” 5, 2017.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002.

Witryny internetowe

- 1758-août 1761, *Bibliothèque publique et universitaire de Geneve (première version)*; “Le manuscrit contenant la version définitive du Contrat social qui a été imprimée a disparu.” le *Pléiade édition t. III*, p.1866. Publication, Amsterdam, février-mars 1762, Marc Michel Rey, etc.; le *Pléiade édition t. III*, pp. 347–470, 1866–1874. Du Peyrou/Moultou 1780–1789 *quarto édition*; t. I, pp. 187–360 (1782), <https://www.rousseauonline.ch/Text/du-contrat-social-ou-principes-du-droit-politique.php>.
- Bartyzel J., *Jakobini byli roussoistami*, <https://teologiapolityczna.pl/prof-jacek-bartyzel-jakobini-byli-roussoistami>.
- Bertram Ch., *Jean Jacques Rousseau*, [hasło w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (wydanie zimowe 2020), red. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/rousseau>.
- Duignan B., *Jean-Jacques Rousseau*, [hasło w:] *Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Jean-Jacques-Rousseau>.
- Głazewski M., *Terra Utopia. Głosy i konteksty pedagogiczne utopii*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89288/PDF/3_Glazewski_Michal_Terra_utopia.pdf.
- Pateman C., *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*, przeł. K. Szumilewicz, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/pateman.pdf>.
- Porada A., *Jan Jakub Rousseau — filozof w stanie natury*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1528293,1,jan-jakub-rousseau---filozof-w-stanie-natury.read>.
- Vanderstappen T., *Thomas More and his Utopia: The Leuven Connection*, „The Brussels Times”, 7.11.2016, <https://www.brusselstimes.com/opinion/39946/thomas-more-and-his-utopia-the-leuven-connection/>.

ALEKSANDER CIEŚLIŃSKI

ORCID: 0000-0001-7459-564X

Uniwersytet Wrocławski

aleksander.cieslinski@uwr.edu.pl

Europejski Trybunał Praw Człowieka wobec totalitarnej destrukcji porządku własnościowego w Polsce. Część 1

Słowa kluczowe: własność, reprivatyzacja, totalitarna destrukcja, Europejski Trybunał Praw Człowieka.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE TOTALITARIAN DESTRUCTION OF PROPRIETARY ORDER IN POLAND. PART 1

Abstract

The aim of this article is to analyze the role of the European Court of Human Rights in overcoming totalitarian regime in the area of proprietary rights in Poland, the only state not adopting special legislation to meet these claims. It is the destruction of this part of the traditional legal system after World War II that can be considered as a key element of totalitarianism itself. However, this paper is not focused on historical developments, but rather on their current consequences, trying to evaluate links between them and modern legal order — particularly important in terms of limited temporal court jurisdiction over the area. In terms of the rule of law principle, it is essential how can a state cope with making good damages suffered by the victims. Careful research has proved practical application of the domestic law as well as functioning of public institutions to be based on serious systemic deficiencies making effective legal protection very difficult and sometimes impossible. They were rulings of the court playing a crucial role in supporting national authorities and setting standards of better protection — also achieved through judicial dialogue with the national judiciary. This very case-law also has a more general meaning, as it pictures a mode of ECHR's jurisdictional activity and quite functional approach to the interpretation of the convention.

This article is divided into two parts. The first one presents the general meaning of the area, the genesis of the protection, and major trends in the case-law development. The second part will offer a legal analysis of art. 1 and careful a systematization of leading rulings.

Keywords: property, reprivatization, totalitarian destruction, European Court of Human Rights.

Wprowadzenie

Europejski Trybunał Praw Człowieka powszechnie kojarzy się z ochroną klasycznych praw obywatelskich i politycznych, gdyż te zagadnienia dominują w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹. Z pewnością jego orzecznictwo odegrało istotną rolę, nadając właściwe ramy transformacji państw Europy Środkowo-Wschodniej po upadku Związku Sowieckiego. Aktualizując wypracowane standardy, Trybunał wspierał systemy krajowe w przewycięzaniu skutków działań reżimów totalitarnych po II wojnie światowej oraz przyczyniał się do zmian systemowych.

Nie zawsze jednak docenia się znaczenie, jakie w tym procesie odegrała ochrona prawa własności, a ten obszar nadawał się do tego szczególnie, chociażby w względu na skalę dewastacji i piętno na tradycyjnym od pokoleń porządku, traktowanym jako ostoja egzystencji. W przeciwieństwie do naruszeń innych praw, zwłaszcza z najczarniejszego okresu lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku — nieodwracalnych, poza jurysdykcją Trybunału, których ofiary często nie mogły już przemówić w latach dziewięćdziesiątych, w tych sprawach sięganie do historii było relatywnie dostępne. Wynikało to ze swoistej międzypokoleniowej kontynuacji, pozwalającej nawet spadkobiercom kierować roszczenia już pod rządami Konwencji, choć pod pewnymi wymagającymi poniższej analizy warunkami. Chyba jedynymi porównywalnymi skargami, w których można było odwoływać się do tego rodzaju przeszłości, były takie jak rodzin katyńskich² albo ojca zakatowanego Grzegorza Przemyska³. Jednakże tam punkt ciężkości musiano kłaść na współczesny sposób działania państwa i niezdolność osądzenia sprawców, a nie pierwotnie naruszenia — na przykład nietykalności czy życia. Także w sprawach majątkowych element ten jest kluczowy, jednak ochrona samego prawa własności wywodzonego sprzed dekad i bezprawnie odebranego nie została całkiem wykluczona.

Równocześnie przypadek III RP wydaje się godny specjalnej uwagi na tle innych państw, skoro ustawodawca po upadku PRL nie przyjął powszechnych regulacji reprivatyzacyjnych, czyniących zadość roszczeniom ofiar powojennych nacjonalizacji i wywłaszczeń. To zresztą rodzi reperkusje współcześnie, ze względu

¹ Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, dalej: Konwencja, Europejska Konwencja Praw Człowieka, EKPCz.

² *Janowiec i inni przeciwko Rosji* — wyrok ETPCz z 21 października 2013 roku, skargi nr 555 08/07 i 29520/09.

³ *Przemyski przeciwko Polsce* — wyrok ETPCz z 17 września 2013 roku, skarga nr 22426/11.

na złożoność procedur, także wykorzystywanych nieuczciwie, co choćby ostatnio zaowocowało pomysłem ostatecznego wygaszenia roszczeń, który w skrajnym ujęciu grozić może kolejną falą wieloletnich postępowań w Strasburgu. Stąd analizowana problematyka nie jest tylko zawieszona w zamkniętej historii rządów totalitarnych, a później autorytarnych, oraz utrwalonego i zamkniętego dorobku ETPCz i polskiej doktryny. Nawet jeżeli zmierzono się już z różnymi typami spraw i zarzutów, to nadal może pojawić się takie zaktualizowane wyzwanie, a generalnie materia pozostaje wciąż żywa i interesująca dla literatury⁴.

Dlatego warto pokazywać ogólniejsze znaczenie tej problematyki, które obok genezy i rozwoju ochrony orzeczniczej stanowić będzie przedmiot niniejszej części artykułu. Część druga przedstawi analizę postanowień konwencyjnych — specyfikę interpretacji oraz strukturę, celem skonkretyzowania zakresu ochrony, a przede wszystkim autorską systematyzację przełomowych orzeczeń ze wskazaniem kluczowych elementów o takim znaczeniu.

Znaczenie ogólne orzecznictwa w sprawach polskich

Podejście do spraw własnościowych po upadku komunizmu w państwach takich jak Polska pozwala adekwatnie zdiagnozować wszelkie problemy przewycięzania destrukcyjnych skutków tego ustroju. Jak w soczewce skumulowały się tutaj systemowe deficyty procesu transformacji obecne w sferze publicznej, zwłaszcza w procedurach administracyjnych i sądowych oraz szerzej w mechanizmach ochrony praw jednostek. Próby sprostania roszczeniom co do utraconego mienia ukazują zarazem ogólniejsze wyzwania realizacji praw człowieka, towarzyszące władzom krajowym w czasach przełomu, które nawet tu wykraczają poza wymiar ekonomiczny. Dotyczy to na przykład restytucji odbudowanych ze środków publicznych nieruchomości, zajmowanych od lat przez inne podmioty czy wypłat znacznych rekompensat z budżetu — tym trudniejsze do zaspokojenia w czasach kryzysu towarzyszącego początkom transformacji. W jeszcze szerszym ujęciu wiąże się to z koniecznością ważenia różnych dóbr i trudnych, także moralnie, wyborów w zakresie realizacji zobowiązań państwa, nawet wobec różnych ofiar totalitaryzmu.

Od samego Trybunału wymagało to wypracowania właściwego podejścia do kwestii granic swobody, jaką należało pozostawić władzom krajowym i właśnie w tych ramach kształtował się uniwersalniejszy, godny uwagi mechanizm współpracy z najwyższymi sądami krajowymi. Nie był on jedynie jednostronny, przyjmując raczej postać dialogu sądowego wzajemnie inspirujących się organów. To także w tym obszarze zdiagnozowano swoistą konstytucjonalizację systemu

⁴ Zob. niedawno wydaną monografię: A. Mężykowska, *Procesy reprivatyzacyjne w państwach Europy Środkowo-Wschodniej a ochrona prawa własności w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Gdańsk 2019.

konwencyjnego — wspierając nowe państwa w przejściu do praworządnego, chroniącego prawa człowieka ustroju, ETPCz nie mógł koncentrować się tylko na skargach indywidualnych, często bardzo wielu zawierających analogiczne zarzuty, lecz musiał sprostać wyzwaniom systemowym i strukturalnym⁵. Warto przypomnieć, że to dwie polskie sprawy własnościowe przyczyniły się do ostatecznego ukształtowania procedury wyroku pilotażowego — najpierw Broniowskiego⁶, a wkrótce potem Hutten-Czapskiej⁷. To umożliwiała ustanawianie standardów o powszechnym zastosowaniu, służących budowie skuteczniejszych mechanizmów ochrony — w tym wypadku prawa poszanowania mienia⁸.

Postępowania w przedmiotowym zakresie stanowiły zarazem jedno z pól doświadczalnych rozwoju strasburskiego modelu orzeczniczego, a zwłaszcza poszerzania granic jurysdykcji dzięki funkcjonalnej wykładni, nawet jeżeli polegało to na twórczym rozwinięciu wcześniejszego dorobku. Zastosowano ją już w kwestii zakresu czasowego Konwencji, aby właśnie skuteczniej chronić roszczenia własnościowe, mające źródło w przeszłości sprzed jej ratyfikacji — w kolejnych orzeczeniach niezbędne stało się usankcjonowanie konstrukcji spraw ciągłych. Co prawda już wcześniej Trybunał testował metody oceny tego, na ile odległe zdarzenia mogą mieć obecnie kontynuację⁹, jednak to upadek komunizmu i powszechny charakter tych roszczeń stanowił przełom w poszukiwaniu swoistej kontynuacji — zarówno w wymiarze materialnym, co do samego posiadania mienia, jak i proceduralnym, z uwzględnieniem specyfiki postępowań krajowych.

Zwiększanie zakresu skutecznej ochrony w tym obszarze stanowiło funkcję wykorzystania otwartego podejścia do pojęć konwencyjnych i struktury przepisów — istotnego dla całego systemu, poczynawszy od odpowiedniego ukształtowania rozumienia samego mienia wykraczającego poza cywilistyczną własność¹⁰. Nie mniej istotne okazało się obejmowanie zakresem kontroli nie tylko wyraźnie przewidzianego pozbawienia czy ograniczenia sposobu korzystania z niej, lecz

⁵ W. Sadurski, *Partnering with Strasbourg: Constitutionalisation of the European Court of Human Rights, the Accession of Central and East European States to the Council of Europe, and the Idea of Pilot Judgment*, „Human Rights Law Review” 9, 2009, nr 3, s. 412.

⁶ *Broniowski przeciwko Polsce* — wyrok ETPCz z 22 czerwca 2004 roku, skarga nr 31443/96, [w:] M.A. Nowicki, *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005, s. 1224.

⁷ *Hutten-Czapska przeciwko Polsce* — wyrok ETPCz z 19 czerwca 2006 roku, skarga nr 350 14/97, [w:] M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2006*, Kraków 2007, s. 199.

⁸ Co do specyfiki wyroków pilotażowych zob. J. Czepek, M. Lubiszewski, *Procedura wyroku pilotażowego w praktyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2016.

⁹ Na przykład *Loizidou przeciwko Turcji w związku z inwazją Cypru przed uznaniem jurysdykcji ETPCz*, wyrok ETPCz z 23 marca 1995 roku, skarga nr 15318/89.

¹⁰ I. Lach, *Przedmiot ochrony prawa do własności w ujęciu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2000, nr 3–4, s. 32; M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2017, s. 851–854; L. Garlicki, *Komentarz do EKPC*, t. 2, Warszawa 2011, s. 474.

także mniej oczywistych ingerencji, wymykających się prostej kategoryzacji — również w powyższych sprawach polskich. Stało się to możliwe dzięki odejściu od traktowania pierwszego zdania art. 1, stanowiącego, że każdy ma prawo do poszanowania swego mienia, jako tylko zasady ogólnej, dopiero podlegającej konkretyzacji dalszymi postanowieniami szczególnymi, na rzecz uznania, że jest to samoistna podstawa weryfikacji działań państw¹¹.

Geneza ochrony własności

Należy przypomnieć, że wśród twórców systemu Konwencji w latach czterdziestych nie było powszechnej zgody co do objęcia ochroną prawa własności, zwłaszcza że nie miała ona obejmować praw ekonomicznych, a obawiano się też żądań odszkodowań za popularne — nie tylko w bloku sowieckim — nacjonalizacje. Efektem była eliminacja dotyczących tego zapisów z przyjętego tekstu zasadniczego, ale ostatecznie jeszcze przed jego wejściem w życie prawo poszanowania mienia znalazło się w art. 1 Protokołu Dodatkowego I z 1953 roku. Zwyciężyło przekonanie co do jego wyjątkowego charakteru jako podstawy egzystencji, chociaż lewica krytykowała brak równoczesnego usankcjonowania praw socjalnych, na przykład prawa do pracy¹².

Przez kolejne dekady orzecznictwo rozwijało się z pewnym opóźnieniem na tle innych praw, ale właśnie upadek komunizmu i objęcie nim nowych państw nadał stosowaniu tego artykułu nowy wymiar. Dotąd Trybunał najczęściej rozstrzygał incydentalne spory jednostek z państwami na tle wywłaszczeń czy ograniczeń, typowych dla praworządnych państw. Odtąd musiał stawić czoła efektom systemowej i planowej destrukcji ustroju, którego własność była fundamentem, opartej na niespotykanym bezprawiu i to w okresie zniszczeń substancji materialnej oraz nowych porządków terytorialnych. Wymagało to podejścia kompleksowego na tyle, aby objąć odległe, często złożone faktycznie i prawnie scenariusze w nowych okolicznościach historycznych, politycznych i socjalnych.

Wcześniejszy dorobek mógł oczywiście stanowić punkt wyjścia, ale nie był wystarczający ani do tych nowych wyzwań dostosowany. Inaczej musiało też wyglądać szukanie równowagi między wyzwaniem i potrzebami grup społecznych, zwłaszcza gdy naprawa dawnych nieprawości groziła nowymi i to w tych ramach

¹¹ C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford 2009, s. 666; I. Nakielska, *Prawo do własności w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Gdańsk 2002, s. 109–118; C. Mik, *Ochrona prawa własności w prawie europejskim*, [w:] *O prawach człowieka. W podwójną rocznicę Paktów. Księga pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1996, s. 438; B. Gronowska, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. W poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki*, Toruń 2011, s. 177.

¹² M. Nowicki, *Wokół Konwencji...*, s. 851; L. Garlicki, *Komentarz...*, s. 469; Z. Kulińska-Kępa, *Prawa obywatelskie i polityczne a prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne. Porównanie systemów ochrony*, Warszawa 2017, s. 73–78.

potrzebny był margines uznania władz krajowych. W praktyce pojawiły się dwie kategorie skarg, nie zawsze równie skuteczne. Próbowano kwestionować same wywłaszczenia i nacjonalizacje powojenne lub późniejsze, ale głównie chodziło o kontrolę rozwiązań restytucyjnych lub rekompensujących straty — już z okresu transformacji, ale i z rodowodem w poprzednim ustroju, ewentualnie nowelizowane¹³.

Rozwój spraw polskich

Polska przystąpiła do Protokołu I z rocznym opóźnieniem wobec uznania samej Konwencji, a więc 26 sierpnia 1994 roku. Polskie doświadczenia doby przeobrażeń i potrzeb rozliczenia się z totalitaryzmem oraz zadośćuczynienia ofiarom różnorodnych naruszeń dowodzą, że rozwiązywanie sporów własnościowych nie stanowiło priorytetu, a nawet budziło polityczną niechęć. Jednak brak uregulowań nie powodował ich uśmierzenia, zwiększając tylko potencjał skarg do ETPCz. Dlatego jeżeli obecnie planuje się ostatecznie zablokować rozszczenia reprivatyzacyjne, warto dokładać starań umiejętnego wyważenia potrzeb bezpieczeństwa prawnego z zachowaniem szans na rzetelny proces sądowy, aby uniknąć kolejnej ich fali.

Celem tego punktu jest nakreślenie głównych trendów rozwoju orzecznictwa w sprawach polskich w kontekście historycznym, aby uchwycić kluczowe problemy, co będzie podstawą systematyzacji wyroków i ich analizy prawnej w części drugiej artykułu. Na początek jednak warto zwrócić uwagę na wyzwanie dla ETPCz, jakim stało się zjednoczenie Niemiec, gdyż przyjęty w tych ramach standard stosowania art. 1 do dzisiaj stanowi punkt odniesienia dla różnych rozstrzygnięć reprivatyzacyjnych w wielu państwach¹⁴. Wyzwanie to determinował kontekst geopolityczny, związany z powojennym podziałem Niemiec, a wynikający oczywiście z nazistowskiego totalitaryzmu. Ale już kształt powojennych państw, zwłaszcza tego wschodniego i jego ustroju dewastującego własność, to owoc działania tego samego sowieckiego totalitaryzmu, którego ofiarami stały się państwa i obywatele regionu, co wymagało przewyciężenia po latach, kiedy terytorium byłej NRD poddano systemowi prawnemu RFN.

¹³ L. Garlicki, *Transformacja ustrojowa a ochrona prawa własności (aktualne tendencje w orzecznictwie ETPCz)*, [w:] *Ratio est anima legis. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Janusza Trzczińskiego*, red. J. Góral, Warszawa 2007, s. 386.

¹⁴ *Jahn i inni przeciwko Niemcom* — wyrok ETPCz z 22 stycznia 2004 roku, skargi nr 46720/99, 72203/01 i 72552/01, [w:] M.A. Nowicki, *Nowy Europejski Trybunał...*, s. 1221; A. Nußberger, *Własność, która się „nie należy”*. *Kontrowersyjne orzeczenia sądowe Federalnego Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczące wywłaszczeń bez odszkodowania w procesie zjednoczenia Niemiec*, [w:] *Własność — zagadnienia ustrojowo-prawne. Porównanie rozwiązań w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. K. Skotnicki, Łódź 2006, s. 243 n.

Zaryzykować można natomiast tezę, że im bardziej ów kontekst geopolityczny obecny jest bezpośrednio w danej sprawie, tym pełniej pozwala ona ukazać skutki tego reżimu w ich całokształcie. Warto bowiem uwzględnić znaczenie, jakie dla sytuacji właścicieli miał rosyjski imperializm, wykorzystujący instrumenty komunistycznego porządku dla ekspansji terytorialnej — wymuszonej na Polsce, formalnie za zgodą pozostałych mocarstw. Ten wymiar totalitaryzmu odcisnął dodatkowe piętno na porządku własnościowym w Polsce, poza narzuceniem ustroju gwałcącego zasady gospodarki rynkowej o tak drastycznych skutkach dla poszanowania mienia. Wywoływało to reperkusje jeszcze długo po upadku PRL, wymagając adekwatnego standardu orzeczniczego, i dlatego warto wyodrębnić związaną z tym kategorię spraw, a nawet potraktować ją priorytetowo, zwłaszcza że w tych ramach zainicjowano wyroki pilotażowe w obliczu roszczeń około 80 tysięcy tak zwanych Zabuzan.

Historyczna kumulacja czynników miała bowiem istotny wpływ na sytuację obywateli II RP i ich spadkobierców dysponujących majątkami często od pokoleń na ziemiach przejętych przez Związek Sowiecki. Były one dotkliwsze niż dla właścicieli w nowych granicach, nawet mocno pokrzywdzonych nowym ustrojem i naruszaniem ówczesnego prawa. Ponad milion Polaków *de facto* wypędzono na warunkach państwa totalitarnego, wymuszając porzucenie całego dobytku, którego nie dało się zabrać, i w sposób nieodwracalny pozbawiając prawa własności, zwłaszcza nieruchomości, w tym nawet dostępu do nich. O ile skargi tej kategorii, kierowane już wkrótce po uznaniu jurysdykcji ETPCz, nie dotyczyły *par excellence* reprzywatyzacji, to jednak adekwatnie oddają sposób, w jaki reżim totalitarny obszedł się z właścicielami w ogóle, a niepodległe już państwo potraktowało roszczenia będące następstwem utraty własności. Chodzi więc zarówno o czasy PRL, jak i okres po 1989 roku, uznawany za przywracający system poszanowania praw człowieka, kiedy uzewnętrzniły się wspomniane wyzwania transformacji. W tym sensie orzecznictwo zabuzańskie dotykało problemów wspólnych dla innych postępowań „reprzywatyzacyjnych”, stając się symptomatyczne w ogólniejszym wymiarze.

Jest jeszcze jeden aspekt wyróżniający te sprawy, zwłaszcza w kontekście braku ustawy reprzywatyzacyjnej, gdyż tutaj podstawę dochodzenia roszczeń z tytułu utraconego mienia stworzono — i to jeszcze o charakterze międzynarodowo-prawnym — jako traktatowy element relacji geopolitycznych. Były to tak zwane umowy republikańskie zawarte w 1944 roku między PKWN, marionetkowym organem władzy wykonawczej, a Socjalistycznymi Republikami Rad: Ukrainą, Białoruską i Litewską, w których państwo polskie przejęło odpowiedzialność za rekompensowanie strat z tytułu tych majątków. Nawet jeżeli upodobniało to sytuację do rozwiązań innych krajów, to jednak nie zapewniało automatycznego, pełnego zaspokojenia roszczeń, gdyż dla skuteczności w indywidualnych sprawach niezbędne było przyjęcie regulacji krajowych. Pojawiły się one już w latach

czterdziestych, aby ulegać zmianom, na tyle niedoskonałym, że doprowadziły do wyroku ETPCz¹⁵.

Takiego systemowo interesującego rozwiązania zabrakło w eliminacji niemieckiego totalitaryzmu po rozciągnięciu polskiego zwierzchnictwa nad ziemiemi zachodnimi i północnymi, co próbowało wykorzystać Pruskie Powiernictwo jako swoistą próżnię prawną, sugerując brak nieodwracalnego wykluczenia roszczeń tak zwanych wypędzonych. Trybunał zablokował to w 2008 roku ze względu na oczywistą niedopuszczalność, ostatecznie obciążając Niemcy odpowiedzialnością także za majątkowe konsekwencje zmian granic i wykluczając roszczenia wobec Rzeczypospolitej¹⁶.

Innym charakterystycznym obszarem, który przyczynił się do rozwoju orzecznictwa stały się tak zwane grunty warszawskie. Sam radykalny sposób uregulowania specjalnym dekretem tego wycinka nieruchomości w mieście stołecznym, jak i późniejszy model praktycznego wykonania, urągający praworządności, można uznać za kwintesencję totalitarnej destrukcji porządku własnościowego. Państwo z mocy prawa odebrało je prawowitym właścicielom, zastrzegając tylko możliwość wnioskowania o prawo wieczystej dzierżawy, zabudowy lub nieruchomości zastępczej, które w praktyce często załatwiano odmownie, nie rozpatrywano, nie doręczając decyzji. Nie lepiej było z roszczeniami odszkodowawczymi, gdzie przewidziano krótki termin, aby jeszcze za PRL je wygasić, niezależnie od indywidualnych okoliczności¹⁷.

Co istotne, pewne cele tych rozwiązań, a nawet ich racjonalne stosowanie, broniłyby się w wyjątkowych powojennych okolicznościach zniszczeń, zwłaszcza że nacjonalizacje nie były jedynie domeną państw komunistycznych. Standard konwencyjny też ich nie wykluczył. Ale akurat przyjęte gwarancje ochrony mogące ucywilizować proces często pozostawały martwą literą. A dochodząca do tego praktyka tak zwanej dzikiej reprivatyzacji stała się symbolem niewydolności systemu instytucjonalno-prawnego państwa postkomunistycznej transformacji.

Jednakże ponieważ ograniczenia zakresu czasowego stosowania Konwencji wobec Polski często wykluczały jurysdykcję wobec czystych roszczeń własnościowych, w orzecznictwie ukształtował się równoległy trend w sprawach byłych właścicieli, pozwalający kontrolować państwo niekoniecznie na podstawie art. 1 Protokołu I. O ile bowiem mienie utracono bezpowrotnie w reżimie totalitarnym,

¹⁵ P. Filipek, *The 1944 "Republican Agreements" and the compensation for "property left beyond the Bug River": reaching a definite settlement after 60 years?* „The Polish Yearbook of International Law” 2004–2005, s. 27.

¹⁶ *Preussische Treuhand GMBH and CO. KG. A.A. przeciwko Polsce*, [w:] M. Krzyżanowska-Mierzewska, *Skarga Powiernictwa Pruskiego. Glosa do decyzji ETPC z dnia 7 października 2008 r.*, 47550/06, „Europejski Przegląd Sądowy” 2009, nr 2, s. 44–47.

¹⁷ Dekret z 26 października 1945 roku o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. z 1945 r. Nr 50, poz. 279 ze zm.), wydany na podstawie ustawy z 3 stycznia 1945 roku o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz.U. z 1945 r. Nr 1, poz. 1); Ł. Bernatowicz, *Reprivatyzacja na przykładzie gruntów warszawskich*, Warszawa 2015, *passim*.

to ich postępowania toczyły się już pod rządami EKPCz. To właśnie ich „jakość”, a więc przekroczenie dopuszczalnych granic przewlekłości w rozumieniu art. 6 Konwencji, stawała się pierwszoplanowa i na tej podstawie rozstrzygał Trybunał, rezygnując czasem nawet z analiz materialnoprawnych, co wystarczało jednak do jakiegoś zadośćuczynienia ofiarom totalitarnych rządów¹⁸.

Bibliografia

- Bernatowicz Ł., *Reprywatyzacja na przykładzie gruntów warszawskich*, Warszawa 2015.
- Czepek J., Lubiszewski M., *Procedura wyroku pilotażowego w praktyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2016.
- Filipek P., *The 1944 “Republican Agreements” and the compensation for “property left beyond the Bug River”: reaching a definite settlement after 60 years?* „The Polish Yearbook of International Law” 2004–2005.
- Garlicki L., *Komentarz do EKPC*, t. 2, Warszawa 2011.
- Garlicki L., *Transformacja ustrojowa a ochrona prawa własności (aktualne tendencje w orzecznictwie ETPCz)*, [w:] *Ratio est anima legis. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Janusza Trzczińskiego*, red. J. Góral, Warszawa 2007.
- Gronowska B., *Europejski Trybunał Praw Człowieka. W poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki*, Toruń 2011.
- Jarosz-Żukowska S., *Właściwość Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wywłaszczeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego — sprawy polskie*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2009.
- Krzyżanowska-Mierzewska M., *Skarga Powiernictwa Pruskiego. Glosa do decyzji ETPC z dnia 7 października 2008 r.*, 47550/06, „Europejski Przegląd Sądowy” 2009, nr 2.
- Kulińska-Kępa Z., *Prawa obywatelskie i polityczne a prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne. Porównanie systemów ochrony*, Warszawa 2017.
- Lach I., *Przedmiot ochrony prawa do własności w ujęciu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2000, nr 3–4.
- Mężykowska A., *Procesy reprywatyzacyjne w państwach Europy Środkowo-Wschodniej a ochrona prawa własności w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Gdańsk 2019.
- Mik C., *Ochrona prawa własności w prawie europejskim*, [w:] *O prawach człowieka. W podwójną rocznicę Paktów. Księga pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1996.
- Nakielska I., *Prawo do własności w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Gdańsk 2002.
- Nakielska I., „Mienie zabużańskie” i „grunty warszawskie” w polskich sprawach przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, „Gdańskie Studia Prawnicze” 14, 2005.
- Nowicki M.A., *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005.
- Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2006*, Kraków 2007.

¹⁸ I. Nakielska, „Mienie zabużańskie” i „grunty warszawskie” w polskich sprawach przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, „Gdańskie Studia Prawnicze” 14, 2005, s. 131–132; S. Jarosz-Żukowska, *Właściwość Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wywłaszczeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego — sprawy polskie*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2009, s. 205–207; *Beller przeciwko Polsce*, skarga nr 51837/99; *Sierpiński przeciwko Polsce*, skarga nr. 38016/07, [w:] D. Sześciło, *Glosa do wyroku ETPC z dnia 3 listopada 2009 r.*, 38016/07, „Samorząd Terytorialny” 7–8, 2010, s. 171–174.

- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2017.
- Nußberger A., *Własność, która się „nie należy”*. *Kontrowersyjne orzeczenia sądowe Federalnego Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczące wyłączeń bez odszkodowania w procesie zjednoczenia Niemiec*, [w:] *Własność — zagadnienia ustrojowo-prawne. Porównanie rozwiązań w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, red. K. Skotnicki, Łódź 2006.
- Sadurski W., *Partnering with Strasbourg: Constitutionalisation of the European Court of Human Rights, the Accession of Central and East European States to the Council of Europe, and the Idea of Pilot Judgment*, „Human Rights Law Review” 9, 2009, nr 3.
- Sześciło D., *Glosa do wyroku ETPC z dnia 3 listopada 2009 r., 38016/07, „Samorząd Terytorialny”* 7–8, 2010.
- Warbrick C., *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford 2009.

MICHAŁ RADUŁA

ORCID: 0000-0002-9527-966X

Uniwersytet Wrocławski

michal.radula@uwr.edu.pl

Podmioty służby zdrowia w PRL

Słowa kluczowe: służba zdrowia, Polska Rzeczpospolita Ludowa, zespoły opieki zdrowotnej, świadczenia opieki zdrowotnej finansowane ze środków publicznych.

HEALTHCARE PROVIDERS IN POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

Abstract

In the current legislation, the public tasks related with healthcare are performed by the healthcare entities. In the totalitarian and authoritarian Polish People's Republic, the healthcare was functioning as a communist health and social welfare system. It was a centralised structure with the main role of the Ministry of Health. The article shows the most important regulations in the field of healthcare system entities in the Polish People's Republic.

Keywords: healthcare, Polish People's Republic, healthcare facilities, healthcare services financed from public funds.

Podmioty służby zdrowia w Konstytucji i ustawodawstwie PRL

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku, w art. 60 ust. 1 stanowiła, że „Obywatele mają prawo do ochrony zdrowia oraz do pomocy w razie choroby lub niezdolności do pracy”. Ponadto art. 60 ust. 2 rozwijał, że

szerszemu urzeczywistnieniu tego prawa [do ochrony zdrowia — M.R.] służą:

1. rozwój ubezpieczenia społecznego robotników i pracowników umysłowych na wypadek choroby, starości i niezdolności do pracy oraz rozbudowa różnych form pomocy społecznej,

2. rozwój organizowanej przez państwo ochrony zdrowia ludności, rozbudowa urządzeń sanitarnych i podnoszenie stanu zdrowotnego miast i wsi, stałe polepszanie warunków bezpieczeństwa, ochrony i higieny pracy, szeroka akcja zapobiegania chorobom i ich zwalczania, coraz szersze udostępnianie bezpłatnej pomocy lekarskiej, rozbudowa szpitali, sanatoriów, ambulatoriów, wiejskich ośrodków zdrowia, opieka nad inwalidami¹.

Zaznaczenia wymaga, że do 1948 roku system ochrony zdrowia w PRL funkcjonował na podstawie ustawodawstwa II Rzeczypospolitej². W wymiarze ubezpieczeniowym była to ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o ubezpieczeniu społecznym³, a jeśli chodzi o system opieki zdrowotnej — ustawa z dnia 15 czerwca 1939 roku o publicznej służbie zdrowia⁴. Dopiero w 1948 roku uchwalono ustawę o zakładach społecznych i planowej gospodarce w służbie zdrowia, który to akt normatywny wprowadzał socjalistyczne mechanizmy do opieki zdrowotnej w kraju⁵.

Jako podstawowe podmioty służby zdrowia w PRL ustanowiono „zakłady społeczne służby zdrowia”, do której to kategorii zakwalifikowano:

1. zakłady lecznicze utrzymywane przez państwo, instytucje państwowe, związki samorządu terytorialnego, a także przez instytucje ubezpieczeń społecznych;
2. szpitale posiadające prawo publiczności na podstawie art. 6 i 78 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku o zakładach leczniczych⁶;

¹ Art. 60 Konstytucji Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232 ze zm.).

² O kształtowaniu się polskiego systemu ochrony zdrowia w XX wieku szerzej zob. J. Nosko, *Zdrowie publiczne w Europie i w Polsce. Kształtowanie się rozwiązań modelowych (szkic historyczny)*, [w:] *Zdrowie publiczne. Wybrane zagadnienia*, red. J.A. Indulski, Z. Jethon, L. Dawydzik, Łódź 2000, s. 43–48; a także Z. Jethon, *Rozwój zdrowia publicznego na przestrzeni wieków w Europie i Polsce*, [w:] *Zdrowie publiczne — wybrane zagadnienia*, red. D. Wałęga-Szych, Legnica 2015, s. 15–18.

³ Dz.U. z 1933 r. Nr 51, poz. 396 ze zm.

⁴ Dz.U. z 1939 r. Nr 54, poz. 342 ze zm.

⁵ Ustawa z dnia 28 października 1948 roku o zakładach społecznych i planowej gospodarce w służbie zdrowia (Dz.U. z 1948 r. Nr 55, poz. 434 ze zm.) (dalej: ustawa o zakładach społecznych); zob. też o sytuacji społeczno-ekonomicznej w Polsce po II wojnie światowej w kontekście zdrowia publicznego E. Więckowska, *Migracje ludności w Polsce po zakończeniu I wojny światowej w świetle międzynarodowych konwencji zapobiegania chorobom zakaźnym*, [w:] *Zdrowie i choroba jako problem społeczny. Medycyna w kontekście działań państwa*, red. B. Płonka-Syroka, T. Srogosz, Wrocław 2005 s. 116; M. Sygit, *Zdrowie publiczne*, Warszawa 2010, s. 34; M. Pośluszna, *Zdrowie społeczeństwa polskiego w środowisku wiejskim w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Zdrowie i edukacja prozdrowotna społeczeństwa polskiego na przestrzeni XIX i XX wieku. Wybrane aspekty*, red. M. Pośluszna, Poznań 2007, s. 91; J. Sobczak, *Kasy chorych w Wielkopolsce w początkach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska polityka zdrowotna a akcesja Rzeczypospolitej do Unii Europejskiej*, red. T. Maksymiuk, J. Skrzypczak, Poznań 2006, s. 204–206; J. Leowski, *Polityka zdrowotna a zdrowie publiczne. Ochrona zdrowia w gospodarce rynkowej*, Warszawa 2009, s. 162.

⁶ Dz.U. z 1928 r. Nr 38, poz. 382 ze zm.

3. zaliczone przez Ministra Zdrowia do tej kategorii zakłady lecznicze utrzymywane przez fundacje, kongregacje, związki i stowarzyszenia religijne oraz niestawione na zysk zakłady lecznicze innych osób prawnych;

4. apteki⁷.

Ustawa o zakładach społecznych dotyczyła państwowych zakładów leczniczych o charakterze specjalistycznym (zakładanych i utrzymywanych przez państwo). Podmioty te zabezpieczać miały zapotrzebowanie zdrowotne na obszarze co najmniej jednego województwa, w szczególności w zakresie onkologii, sanatoriów dla osób chorych na gruźlicę, szpitali psychiatrycznych oraz sanatoriów dla osób nerwowo chorych. Drugą kategorią państwowych zakładów leczniczych były szpitale wojewódzkie, a więc szpitale specjalistyczne mające swą siedzibę w miastach wojewódzkich lub w większych miastach, których celem było udzielanie pomocy specjalistycznej pacjentom na terenie całego województwa lub znacznej jego części. Ponadto zadaniem szpitali wojewódzkich było także dokształcanie oraz szkolenie lekarzy i innego personelu medycznego. Trzecim rodzajem państwowego zakładu leczniczego ustanowionego w treści ustawy o zakładach społecznych były szpitale kliniczne, zatem szpitale, których wszystkie lub większość oddziałów przeznaczonych były na cele klinik szkół wyższych. Szpitale kliniczne realizowały jednocześnie zadania szpitali wojewódzkich⁸.

Jeśli chodzi o samorządowe zakłady lecznicze, obowiązek ich zakładania i utrzymywania spoczywał na powiatowych związkach samorządu terytorialnego. Jako zakłady lecznicze samorządu terytorialnego ustanowiono okręgowe ośrodki zdrowia, powiatowe ośrodki zdrowia oraz szpitale powiatowe. Ponadto analogiczny obowiązek spoczywał na miastach wydzielonych z powiatowego związku samorządu terytorialnego. Rada Państwa na wniosek ministra zdrowia zgłoszony w porozumieniu z ministrem administracji publicznej lub ministrem Ziem Odzyskanych posiadała kompetencje do modyfikacji wyżej wskazanych obowiązków, poprzez ich intensyfikację lub odjęcie⁹.

Oprócz państwowych oraz samorządowych zakładów leczniczych, jako społeczne zakłady służby zdrowia funkcjonowały także zakłady instytucji ubezpieczeń społecznych. Ówczesny kształt ustawodawstwa regulował, że celem wykonania obowiązków dotyczących udzielania pomocy leczniczej osobom ubezpieczonym, a także innym osobom uprawnionym, instytucje ubezpieczeń społecznych korzystają w szczególności z ośrodków zdrowia, szpitali oraz innych urządzeń leczniczych¹⁰. Instytucje ubezpieczeń społecznych posiadały również kompetencje do tworzenia nowych zakładów leczniczych samodzielnie, a także wspólnie

⁷ Art. 1 ustawy o zakładach społecznych.

⁸ Zob. art. 3–5 ustawy o zakładach społecznych; A. Zemke-Górecka, *Status prawny samodzielnego publicznego zakładu opieki zdrowotnej i jego prywatyzacja*, Warszawa 2010, s. 29–35.

⁹ Art. 6–8 ustawy o zakładach społecznych.

¹⁰ Art. 9 ust. 1 ustawy o zakładach społecznych.

ze związkami samorządu terytorialnego, do tworzenia i prowadzenia zakładów i urzędzeń leczniczych¹¹.

Na mocy przepisów ustawy o zakładach społecznych Rada Ministrów posiadała kompetencje do objęcia — w drodze uchwały — zakładu społecznego służby zdrowia w zarząd państwowy lub na własność państwa, gdy utrzymywanie danego zakładu było kwalifikowane jako zadanie państwa. Podobnie w drodze uchwały Rada Ministrów mogła ustanowić przejęcie przez związek samorządu terytorialnego w zarząd lub na własność zakładu społecznego służby zdrowia. Przejęcie miało na celu zapewnienie prawidłowego funkcjonowania sieci zakładów społecznych służby zdrowia. Ponadto przejęcie było możliwe, gdy właściciel zakładu nie był w stanie utrzymać zakładu na odpowiednim, wymaganym poziomie¹². W aktualnym kształcie ustawodawstwa brak analogicznej regulacji, natomiast pewnych podobieństw można upatrywać w treści przepisu art. 59 ustawy o działalności leczniczej¹³, regulującego kompetencje podmiotu tworzącego do likwidacji Samodzielnego Publicznego Zakładu Opieki Zdrowotnej.

Mówiąc o funkcjonowaniu strukturalnym zakładów społecznych służby zdrowia, warto podkreślić kwestię ich ulokowania. Kompetencje do ustalenia — w porozumieniu z właściwymi ministrami — planów rozmieszczenia (tak zwanych sieci) zakładów społecznych służby zdrowia, posiadał minister zdrowia. Natomiast nowe zakłady społeczne służby zdrowia mogły być tworzone jedynie w ramach planu rozmieszczenia¹⁴. Aktualnie obowiązująca ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych również wprowadza rozwiązania dotyczące oceny potrzeb zdrowotnych. Bezpieczeństwo zdrowotne jednostek w kontekście zapewnienia dostępności do świadczeń opieki zdrowotnej, gwarantowane jest na podstawie regionalnych map potrzeb zdrowotnych. Mapy te sporządzane są dla obszaru województwa, z uwzględnieniem specyfiki zapotrzebowania zdrowotnego społeczności lokalnych. Organem kompetentnym do sporządzenia regionalnej mapy potrzeb zdrowotnych jest właściwy wojewoda, który realizuje to zadanie w porozumieniu z Wojewódzką Radą do spraw Potrzeb Zdrowotnych. Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego — Państwowy Zakład Higieny sporządza, na podstawie regionalnych map potrzeb zdrowotnych, Ogólnopolską Mapę Potrzeb Zdrowotnych. Zarówno mapa ogólnopolska, jak i mapy regionalne, zatwierdzane są przez ministra właściwego do spraw zdrowia¹⁵.

¹¹ Art. 9 ust. 2 ustawy o zakładach społecznych.

¹² Zob. art. 13 ustawy o zakładach społecznych.

¹³ Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej, tekst jedn. z dnia 16 marca 2021 roku (Dz.U. z 2021 r. poz. 711); zob. T. Rytlewski, [w:] *Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, red. F. Grzegorzczak, Warszawa 2013, s. 202–206.

¹⁴ Art. 15 ustawy o zakładach społecznych.

¹⁵ Szerzej zob. art. 95a ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 roku o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, tekst jedn. z dnia 15 lipca 2020 roku (Dz.U. z 2020 r. poz. 1398 ze zm.); E. Fryźlewicz-Chrapisińska, [w:] *Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej fi-*

Organizacja i funkcjonowanie podmiotów służby zdrowia na podstawie rozporządzeń ministra zdrowia i opieki społecznej

Służba zdrowia w okresie PRL była strukturą ściśle scentralizowaną i hierarchiczną. Podstawy prawne funkcjonowania podmiotów służby zdrowia były w szerokim zakresie regulowane w treści rozporządzeń ministra zdrowia i opieki społecznej. Reformy były wprowadzane w latach 1967¹⁶, 1973¹⁷, 1975¹⁸, 1982¹⁹ i 1989²⁰, zaś jako mającą największe znaczenie wskazać należy reorganizację z 1973 roku, z uwagi na wprowadzenie do służby zdrowia zespołów opieki zdrowotnej, które miały istotny wpływ na rozwój służby zdrowia w PRL²¹.

W rozporządzeniu ministra zdrowia i opieki społecznej z dnia 20 lutego 1973 roku w sprawie organizacji zespołów opieki zdrowotnej, jako zakłady służby zdrowia realizujące opiekę zdrowotną uregulowano: zespoły opieki zdrowotnej (obszar powiatu), zespoły wojewódzkich przychodni, zespoły specjalistyczne oraz szpitale wojewódzkie (obszar województwa), a także jednostki organizacyjne akademii medycznych i instytutów naukowych (obszar obejmujący terytorium więcej niż jednego województwa). Za zgodą ministra zdrowia i opieki społecznej mogły być tworzone także zespoły przemysłowej służby zdrowia oraz opieki zdrowotnej dla szkół wyższych. System opieki zdrowotnej uzupełniały również inne podmioty, takie jak na przykład powiatowe, portowe i wojewódzkie stacje sanitarno-epidemiologiczne, wojewódzkie stacje krwiodawstwa oraz wojewódzkie stacje pogotowia ratunkowego. Zespoły opieki zdrowotnej realizowały zadania z zakresu udzielania miejscowej ludności podstawowej oraz specjalistycznej opieki zdrowotnej. Zespoły wojewódzkich przychodni wykonywały natomiast w szczególności zadania związane z udzielaniem ambulatoryjnych świadczeń specjalistycznych, które uzupełniały świadczenia udzielane przez zespoły opieki zdrowotnej. Ponadto do zakresu działania tych jednostek należało także udzielanie świadczeń

nansowanych ze środków publicznych. Komentarz, red. A. Pietraszewska-Macheta, Warszawa 2018, s. 665–666.

¹⁶ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 31 lipca 1967 roku w sprawie organizacji otwartej opieki zdrowotnej (Dz.U. z 1967 r. Nr 36, poz. 183).

¹⁷ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 lutego 1973 roku w sprawie organizacji zespołów opieki zdrowotnej (Dz.U. z 1973 r. Nr 7, poz. 52).

¹⁸ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 30 czerwca 1975 roku w sprawie organizacji i zadań zakładów opieki zdrowotnej (Dz.U. z 1975 r. Nr 25, poz. 134).

¹⁹ Rozporządzenie z dnia 19 maja 1982 roku w sprawie organizacji i zadań zakładów opieki zdrowotnej (Dz.U. z 1982 r. Nr 15, poz. 121).

²⁰ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 2 maja 1989 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie organizacji i zadań zakładów opieki zdrowotnej (Dz.U. z 1989 r. Nr 28, poz. 152).

²¹ K. Prętki, *Przekształcenia systemu ochrony zdrowia w Polsce po II Wojnie Światowej*, Poznań 2007, s. 55.

konsultacyjnych oraz nadzór specjalistyczny. Zadania wojewódzkich zespołów specjalistycznych ogniskowały się wokół świadczenia opieki zdrowotnej o charakterze specjalistycznym w danej dziedzinie medycyny²². Natomiast szpitale wojewódzkie realizowały zadania w szczególności z zakresu:

1. sprawowania opieki stacjonarnej w dziedzinach uzupełniających opiekę zdrowotną specjalistyczną sprawowaną przez zespoły opieki zdrowotnej lub w przypadkach wymagających szczególnych warunków lub kwalifikacji zawodowych,
2. udzielanie specjalistycznych i konsultacyjnych świadczeń ambulatoryjnych, jeżeli w skład szpitala wchodzi poradnie specjalistyczne,
3. organizowanie i prowadzenie szkolenia i doksztalcanie pracowników medycznych²³.

Zakłady służby zdrowia kwalifikowane jako jednostki organizacyjne akademii medycznych i instytutów badawczych, które sprawowały opiekę zdrowotną na obszarze większym niż jedno województwo, wykonywały w szczególności zadania takie jak udzielanie wysoko kwalifikowanych świadczeń konsultacyjnych, udzielanie specjalistycznych świadczeń leczniczych, sprawowanie nadzoru specjalistycznego²⁴.

Wnioski

Służba zdrowia w PRL wzorowana była na modelu radzieckim, charakteryzującym się przede wszystkim powszechnym dostępem do świadczeń zdrowotnych finansowanych z budżetu państwa oraz zatrudnieniem lekarzy na etatach państwowych²⁵. Zadaniem podmiotów służby zdrowia w PRL było udzielanie świadczeń zdrowotnych, przy zachowaniu ich ciągłości oraz dostępności. Realizacja tych zadań przebiegała jednak niesprawnie, a to z uwagi na duży — w kontekście strukturalnym systemu — stopień centralizacji decyzji, niską samodzielność decyzyjną podmiotów służby zdrowia, brak postępowania zgodnie z rachunkiem ekonomicznym odnośnie do środków finansowych przekazywanych danym podmiotom (nadmierne zadłużanie się poszczególnych jednostek, a w efekcie całego systemu). Jako pozytywne aspekty służby zdrowia w okresie PRL wskazać natomiast można upowszechnienie opieki zdrowotnej w kraju, a także odbudowę podmiotów ochrony zdrowia po ustąpieniu działań wojennych²⁶.

²² § 1, 2, 6, 8, 9, 10 rozporządzenia w sprawie organizacji zespołów opieki zdrowotnej.

²³ Działalność szpitala wojewódzkiego obejmować mogła jedną dziedzinę medycyny lub różne specjalności — § 11 rozporządzenia w sprawie organizacji zespołów opieki zdrowotnej.

²⁴ § 13 ust. 1 rozporządzenia w sprawie organizacji zespołów opieki zdrowotnej.

²⁵ E.P. Wąsiewicz, *Obraz polskiej reformy zdrowia*, [w:] *Ekonomiczno-organizacyjne problemy restrukturyzacji służby zdrowia. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 23 listopada 1999 r. w Wyższej Szkole Marketingu i Zarządzania w Lesznie*, red. T. Mendel, W. Kapczyński, Leszno 1999, s. 45, za: K. Prętki, *op. cit.*, s. 58.

²⁶ K. Prętki, *op. cit.*, s. 58 i 64.

Podmioty służby zdrowia w okresie PRL funkcjonowały w radykalnie odmiennym od aktualnego kształtu prawodawstwa otoczeniu prawnym. Służba zdrowia stanowiła scentralizowaną administrację specjalną, z rozległymi kompetencjami ministra zdrowia. Finansowana była bezpośrednio z budżetu państwa, zakłady opieki zdrowotnej wykonywały swe zadania jako państwowe jednostki organizacyjne, w których zatrudnieni byli lekarze, kwalifikowani jako funkcjonariusze publiczni (dodać jeszcze można państwowy monopol dotyczący zaopatrzenia w leki i materiały medyczne)²⁷. W aktualnym stanie prawnym zadania z zakresu ochrony zdrowia wykonują podmioty będące jednostkami systemu ochrony zdrowia, w ramach którego celem nadrzędnym jest realizacja publicznego prawa podmiotowego pacjentów — prawa do ochrony zdrowia (art. 68 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej)²⁸.

Bibliografia

- Dercz M., Rek T., *Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Ekonomiczno-organizacyjne problemy restrukturyzacji służby zdrowia. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 23 listopada 1999 r. w Wyższej Szkole Marketingu i Zarządzania w Lesznie*, red. T. Mendel, W. Kapczyński, Leszno 1999.
- Leowski J., *Polityka zdrowotna a zdrowie publiczne. Ochrona zdrowia w gospodarce rynkowej*, Warszawa 2009.
- Polska polityka zdrowotna a akcesja Rzeczypospolitej do Unii Europejskiej*, red. T. Maksymiuk, J. Skrzypczak, Poznań 2006.
- Prętki K., *Przekształcenia systemu ochrony zdrowia w Polsce po II Wojnie Światowej*, Poznań 2007.
- Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014.
- Sygit M., *Zdrowie publiczne*, Warszawa 2010.
- Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, red. F. Grzegorzczak, Warszawa 2013.
- Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych. Komentarz*, red. A. Pietraszewska-Macheta, Warszawa 2018.
- Zdrowie i choroba jako problem społeczny. Medycyna w kontekście działań państwa*, red. B. Płonka-Syroka, T. Srogosz, Wrocław 2005.
- Zdrowie i edukacja prozdrowotna społeczeństwa polskiego na przestrzeni XIX i XX wieku. Wybrane aspekty*, red. M. Posłuszna, Poznań 2007.
- Zdrowie publiczne. Wybrane zagadnienia*, red. J.A. Indulski, Z. Jethon, L. Dawydzik, Łódź 2000.
- Zdrowie publiczne — wybrane zagadnienia*, red. D. Wałęga-Szych, Legnica 2015.
- Zemke-Górecka A., *Status prawny samodzielnego publicznego zakładu opieki zdrowotnej i jego prywatyzacja*, Warszawa 2010.

²⁷ M. Dercz, [w:] M. Dercz, T. Rek, *Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 44.

²⁸ Zob. w szczególności Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 stycznia 2004 roku (K 14/03); S. Jarosz-Żukowska, *Prawo do ochrony zdrowia i dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 659–689.

TADEUSZ KOCOWSKI

ORCID: 0000-0002-4086-8803

Uniwersytet Wrocławski

tadeusz.kocowski@uwr.edu.pl

Autorytarne decyzje dyskrecjonalne w procesie nacjonalizacji w Polsce

Słowa kluczowe: nacjonalizacja, decyzje administracyjne, decyzje dyskrecjonalne.

AUTHORITARIAN DISCRETIONARY DECISIONS IN THE PROCESS OF NATIONALIZATION IN POLAND

Abstract

Nationalisation in Poland took place for and without compensation. Decisions concerning the nationalization of German companies, as declaratory decisions confirming only their adoption by law. The remaining enterprises were taken over on the basis of constitutional decisions. These were discretionary decisions to which, due to the effects caused, it was possible to successfully include the term authoritarian.

Keywords: nationalisation, administrative decisions, discretionary decisions.

Wstęp

Zakończenie II wojny światowej związane było ze zmianami politycznymi i gospodarczymi, jakie zaszły w naszym kraju. Ważną rolę odgrywały zmiany dokonywane w sferze stosunków własnościowych, zmierzające w istocie do przejęcia w sferze gospodarki nierolniczej własności podstawowych środków produkcji przez państwo. Warto zaznaczyć, że większość ugrupowań politycznych, także tych znajdujących się na emigracji, w swoich programach przewidywało potrzebę dokonania zmian własnościowych w gospodarce¹.

¹ S. Grabski, *Upaństwowienie czy uspołecznienie i unarodowienie*, „*Ekonomista Polski*” 1942, nr 4, s. 15.

Prawnego rozstrzygnięcia i uregulowania wymagał problem przejmowanego, opuszczonego mienia poniemieckiego, znajdującego się przede wszystkim na terenie tak zwanych ziem odzyskanych, których przynależność do państwa polskiego długo pozostawała bez jednoznacznego rozstrzygnięcia podjętego przez zwycięskie mocarstwa. Pozbawienia właścicieli majątku produkcyjnego faktycznego władztwa nad nim dokonane zostało w niedługim czasie po wkroczeniu na terytorium państwa polskiego niemieckich wojsk okupacyjnych, a po zakończeniu działań wojennych większość zakładów przemysłowych faktycznie przejmowana była przez nowe władze.

Formalnie nacjonalizacja dokonana została przepisami ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej², której art. 1 wskazywał cele zamierzone przez prawodawcę. Dokonywana była celem planowego odbudowania gospodarki narodowej, zapewnienia państwu suwerenności gospodarczej i podniesienia ogólnego dobrobytu. Zakres i zasady dokonywanego upaństwowienia przesądzały w istocie o ustanowieniu czynnego udziału państwa w gospodarce na skalę dotychczas w Polsce niespotykaną. Zamiarem państwa było bowiem przejęcie na siebie procesów organizowania i prowadzenia gospodarki narodowej³.

Organy ówczesnego państwa zostały zaangażowane w realizację zmian w stosunkach własnościowych, pozwalających na wprowadzenie nowego, niewynikającego z celów nacjonalizacji ustroju gospodarczego. Pozostaje więc ustalić, na ile proces stanowienia prawa nacjonalizacyjnego — a przede wszystkim praktyka jego stosowania, czyli wydawania odpowiednich decyzji — sprzyjał realizacji celu. Szczególnie warto ustalić, czy i na ile działania mające na celu stosowanie prawa nacjonalizacyjnego dokonywane były z maksymalnym wykorzystaniem możliwości prawnych tworzonych specjalnie w procesie stanowienia prawa, doprowadzając do rażącego jego naruszania w procesie stosowania.

1. Otoczenie prawne nacjonalizacji

Działaniom nacjonalizacyjnym podjętym po II wojnie światowej sprzyjała także sytuacja faktyczna, w jakiej znalazł się prywatny majątek produkcyjny, wynikająca zarówno z działań wojennych, jak i regulacji prawnych okresów przedwojennego, wojennego oraz tych wprowadzonych przez okupanta.

W dniu 1 września 1939 roku prezydent Rzeczypospolitej wydał dekret o rozciągnięciu mocy obowiązującej dekretu w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego na obszar całego państwa⁴, co miało ułatwić utrzymanie niezbędnej produkcji, a tym samym zaopatrzenie w stanie wojny. Przepisy dekretu

² Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17.

³ Por. T. Rabska, *Prawo administracyjne stosunków gospodarczych*, Poznań 1978, s. 13.

⁴ Dz.U. z 1939 r. Nr 87, poz. 545.

z 16 grudnia 1918 roku w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego⁵ w okresie po zakończeniu I wojny światowej i odzyskaniu niepodległości miały pozwolić w szczególności na objęcie przymusowym zarządem państwowym majątku zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, których utrzymanie w ruchu lub uruchomienie leżało w interesie państwa.

Działania wojenne oraz polityka okupanta spowodowały porzucanie majątku przez wielu obywateli państwa polskiego. Prowadzona przez okupanta polityka eksterminacji poskutkowałą śmiercią wielu właścicieli przedsiębiorstw oraz ich rodzin. Część majątków z kolei pozostawiona została na skutek ucieczki właścicieli związanej z nadciągającymi wojskami radzieckimi.

Nowa władza zainteresowana była jak najszybszym uregulowaniem sytuacji prawnej oraz faktycznej opuszczonego i porzuconego mienia, zakładów mogących podjąć produkcję niezbędną na cele wojenne, a także mienia poniemieckiego w związku z przewidywanymi zmianami terytorialnymi. Szło bowiem o jak najszybsze ich formalne przejęcie i uruchomienie. Bezpośrednio po wojnie formułowano różne poglądy co do obowiązywania przedwojennych aktów prawnych, jednak dekret z dnia 16 grudnia 1918 roku w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego został uznany za obowiązujący⁶, co pozwoliło na wykorzystanie jego przepisów w ramach dokonywanych powojennych przekształceń własnościowych jako podstawy do wydania licznych aktów stosowania prawa.

2. Podstawy prawne decyzji nacjonalizacyjnych

Podstawą prawną nacjonalizacji przemysłu w Polsce była ustawa z dnia 3 stycznia 1946 roku o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej⁷. Ustawa ta stała się podstawą do wydania licznych aktów wykonawczych. Działania podejmowane na jej podstawie miały pozwolić na realizację wskazanych ustawą celów, choć głównie szło o upaństwowienie przemysłu, czyli stworzenie bazy pod nowy system gospodarczy. Wszak nacjonalizacja, podobnie jak wywłaszczenie, jest postacią przekształceń własnościowych.

Ustawa z 3 stycznia 1946 roku zawierała przepisy pozwalające na przeprowadzenie nacjonalizacji w Polsce. Z formalnego punktu widzenia był to treściowo bardzo skromny akt prawny liczący niewiele ponad dziesięć artykułów. Przesądzał on w treści art. 2 ust. 1 o przejściu na własność państwa — bez odszkodowania — przedsiębiorstw przemysłowych, górniczych, komunikacyjnych, bankowych, ubezpieczeniowych oraz handlowych Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska oraz ich obywateli. Wyjątki określone były w przepisie art. 2.

⁵ Dz.U. z 1918 r. Nr 21, poz. 67.

⁶ J. Litwin, *W sprawie mocy obowiązującej niektórych ustaw przedwojennych*, „Palestra” 1957, nr 3, s. 23–24.

⁷ Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17 ze zm.

Nacjonalizacja bez odszkodowania dotyczyła mienia ponemieckiego, które znajdowało się przede wszystkim na tak zwanych ziemiach odzyskanych i było przejmowane bezzwłocznie. Realizowana w odniesieniu do pozostałego mienia, prowadzona miała być za odszkodowaniem i została w istocie rozłożona w dłuższym czasie. Tym samym dokonano dywersyfikacji nacjonalizowanego mienia na dwie grupy: przedsiębiorstwa przejmowane bez odszkodowania i przedsiębiorstwa przejmowane za odszkodowaniem⁸, przy czym termin „przedsiębiorstwo” używany był tutaj w znaczeniu podmiotowym. Tym samym pozostałe dokonywane działania nacjonalizacyjne odbywać się miały za odszkodowaniem. Zgodnie z przepisami art. 3 ustawy, w tym trybie państwo przejmowało na własność:

A. Przedsiębiorstwa górnicze i przemysłowe w podstawowych gałęziach gospodarki narodowej, bez względu na rozmiary i reprezentowane zdolności produkcyjne w 17 wymienionych w ustawie gałęziach gospodarki narodowej, a także przedsiębiorstwa komunikacyjne (kolei żelaznych normalnych i wąskotorowych, kolei elektrycznych, komunikacji powietrznej), przedsiębiorstwa telekomunikacyjne (telefoniczne, telegraficzne, radiowe).

B. Przedsiębiorstwa przemysłowe niewymienione w A, jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników. Spod działania tego przepisu wyłącza się przedsiębiorstwa robót budowlanych oraz instalacyjnych bez względu na liczbę pracowników, którą zdolne są zatrudnić.

Przedsiębiorstwa przejęte na zasadzie przepisu art. 2 lub art. 3 przechodziły na rzecz państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego w całości wraz z nieruchomością i ruchomym majątkiem oraz wszelkimi prawami (prawo do firmy, patenty, licencje, znaki towarowe, użytkowe itp.). Przejęcie miało więc charakter pierwotny⁹, czyli obejmujący wszystkie składniki przedsiębiorstwa, wolne jednak od obciążeń i zobowiązań z wyjątkiem zobowiązań o charakterze publiczno-prawnym, zobowiązań na rzecz polskich osób prawnych prawa publicznego, zobowiązań na rzecz osób prawnych, stanowiących własność polskich osób prawnych prawa publicznego, służebności gruntowych oraz zobowiązań, mających swe źródło w stosunku najmu pracy lub odpowiedzialności za czyny niedozwolone.

Zgodnie z art. 3 za mienie przejęte przez państwo jego właściciel miał otrzymać odszkodowanie. Zasady obliczania odszkodowania, sposób jego wypłacania oraz tryb amortyzacji papierów wartościowych określić miało rozporządzenie Rady Ministrów, które wszakże nie zostało wydane, co formalnie uniemożliwiło wypłatę tych odszkodowań, choć nie całkowicie¹⁰.

⁸ Por. T. Bigo, *Ogólne podstawy prawne administracji stosunków gospodarczych*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Jaroszyński, Warszawa 1952, s. 11.

⁹ Por. Z. Rybicki, *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1973, s. 248.

¹⁰ Sprawa wyglądała inaczej w przypadku wypłaty odszkodowań za nacjonalizację mienia cudzoziemców. Najogólniej mówiąc, odszkodowanie to wypłacone zastało na podstawie i w trybie określonym w zawartych przez Polskę umowach indemnizacyjnych z państwami, których obywa-

3. Decyzje nacjonalizacyjne

O przejściu przedsiębiorstwa na własność państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego orzekał właściwy (ze względu na rodzaj przedsiębiorstwa) minister, którego orzeczenie było ostateczne i nie podlegało zaskarżeniu do Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Orzeczenia w sprawach przejścia przedsiębiorstwa na własność państwa mogło być wydane trybie art. 3 ustawy jedynie do dnia 31 grudnia 1946 roku.

Decyzje dotyczące nacjonalizacji przedsiębiorstw wymienionych w art. 2 ustawy i przedsiębiorstw nacjonalizowanych za odszkodowaniem, ale należących do tak zwanych podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, miały charakter decyzji określanych mianem deklaratoryjnych, czyli wskazujących na stopień zdeterminowania aktu administracyjnego przez podstawę prawną, taki, że norma prawna zawarta w ustawie determinuje te skutki w sposób niemal całkowity. Akt ten jedynie więc potwierdza skutki, które wynikają wprost z ustawy. Skutek prawny nie wynika z aktu deklaratoryjnego, lecz z samej ustawy. To przepis art. 2 ust. 1 przesądzał o przejściu przedsiębiorstw na własność państwa bez odszkodowania. Nie przewidywał on żadnych okoliczności i warunków niezbędnych do takiego przejścia. Ze skutkiem prawnym w postaci nabycia własności przez państwo mamy tu do czynienia w momencie wejścia w życie przepisów ustawy. Skutek prawny nie wynika więc z aktu administracyjnego deklaratoryjnego, który jedynie potwierdza ten fakt¹¹. Stąd też akt ten obowiązuje *ex tunc*, czyli od momentu wejścia w życie zawartej w przepisie art. 2 normy ustawowej. Od tego momentu do chwili wydania aktu skutki prawne już istnieją, lecz są w pewien sposób „zawieszane” do jego formalnego wydania. Potwierdza on, że stosunek prawny już zaistniał¹².

Przepisy art. 3 pkt B ustawy zawierają normy prawne, które były podstawą do wydania aktu administracyjnego konstytutywnego, oznaczającego, że z mocy tego właśnie orzeczenia ministra określone w nim przedsiębiorstwo przemysłowe zostało przejęte na własność przez państwo za odszkodowaniem. Norma ustawowa determinuje te decyzje inaczej niż w przypadku aktów deklaratoryjnych. Ustala ona jedynie możliwość własnej konkretyzacji i wyznaczenia własnych skutków w drodze takiego właśnie aktu. Z tego powodu akty te obowiązują *ex nunc* (od teraz), czyli od wydania aktu w ostatecznej formie¹³.

Kryterium związania indywidualnego aktu administracyjnego normą (podstawą prawną) staje się kanwą dalszego podziału decyzji na akty związane i akty swobodne. Podstawa prawna aktu administracyjnego może być tak skonstruowana

tele utracili swe mienie w wyniku nacjonalizacji. Szerzej zob. W. Dudek, *Międzynarodowe aspekty nacjonalizacji w Polsce*, Warszawa 1976.

¹¹ Por. M. Zimmermann, [w:] M. Jaroszyński, M. Zimmermann, W. Brzeziński, *Polskie prawo administracyjne*, Warszawa 1956, s. 330.

¹² Por. E. Ochendowski, *Prawo administracyjne, część ogólna*, Toruń 2000, s. 168.

¹³ Por. J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Kraków 2005, s. 349.

(sformułowana), że w razie zaistnienia danego stanu faktycznego nie pozostawia organowi administracyjnemu żadnego wyboru działania (akt związany) lub sformułowana elastycznie, żeby organ wydający akt mógł wybrać rozwiązanie optymalne w danej bieżącej sytuacji faktycznej (akt swobodny). Aktami związanymi są zwłaszcza akty deklaratoryjne, natomiast konstytucyjne cechują się pewną możliwością swobody, którą dysponuje organ wydający je. Należy wskazać, że stopień związania organu wydającego akt administracyjny przepisami prawa może być bardzo różny¹⁴.

Wskazuje się więc, że wśród norm ustawowych będących podstawą prawną wydania aktu administracyjnego wyróżnić można dwie kategorie:

1. normy, które precyzują wymogi ustawowe (warunki) działania organów administracyjnych i nakreślają w sposób jednoznaczny treść działania administracyjnego;

2. normy blankietowe, które nie oznaczają w sposób jednoznaczny treści działania administracyjnego, lecz zawierają tylko upoważnienie dla władzy administracyjnej do działania.

Normy blankietowe nie określają więc warunków działań, wskutek czego organ administracyjny ma wybór między różnymi sposobami zachowania się¹⁵. Niekiedy norma blankietowa może przybierać postać tak zwanej normy uznaniowej, zawierającej mniej lub bardziej precyzyjne zwroty niedookreślone, tworzącej przy ich interpretacji przez organ tak zwane luzy decyzyjne lub interpretacyjne. W takiej sytuacji swobodne uznanie dotyczy przyszłych skutków. Przedmiotem jego nie jest bowiem ustalenie znaczenia samego tekstu prawnego będącego podstawą ani ocena występujących faktów, lecz przede wszystkim określenie następującego skutku prawnego¹⁶.

Z formalnego punktu widzenia granice swobody organu w przypadku uznania administracyjnego mógłby określić sąd. Formalnie sąd administracyjny mógłby w sytuacjach wątpliwych co najmniej zbadać, czy nie zostały przekroczone granice uznania i czy podjęte w takiej sytuacji rozwiązanie nie było zupełnie dowolne¹⁷. Sytuacja taka jest możliwa jedynie w przypadku, gdy podejmowane rozstrzygnięcia poddane zostały kontroli sądowej. W przypadku decyzji podejmowanych na podstawie przepisów ustawy z dnia 3 stycznia, sądowa kontrola podejmowanych rozstrzygnięć została wyłączona przepisami ustawy.

Można przyjąć, że wyłączenie sądowej kontroli decyzji podejmowanych w sprawach załatwianych decyzjami deklaratoryjnymi dotyczy w gruncie rzeczy legalności formalnej. Wszak akt jedynie ustala, że na podstawie przepisów ustawy z dnia 3 stycznia należące do Rzeszy Niemieckiej przedsiębiorstwo przemysłowe

¹⁴ Por. *ibidem*, s. 350.

¹⁵ Por. T. Bigo, *Prawo administracyjne. Instytucje ogólne*, Wrocław 1948, s. 65.

¹⁶ Por. M. Mincer, *Uznanie administracyjne*, Toruń 1983.

¹⁷ Por. T. Bigo, *Kontrola uznania administracyjnego*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1959, nr 14 A.

X z dniem wejścia w życie przepisów ustawy bez odszkodowania przeszło na własność państwa. Stąd też przyjąć można, że ewentualny brak sądowej kontroli tych decyzji nie stanowił dla legalności podejmowanych działań większego problemu.

Nieco inaczej sprawa zdaje się wyglądać w przypadku wydawania decyzji na podstawie art. 3 ustawy z 3 stycznia, dotyczących przejęcia przez państwo na własność za odszkodowaniem przedsiębiorstw przemysłowych nie wymienionych w pkt A, jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników. Zgodnie z przepisem ustawy o tym, czy dane przedsiębiorstwo przemysłowe przejmowane było przez państwo na własność za odszkodowaniem, orzekał właściwy ze względu na rodzaj przedsiębiorstwa minister, którego orzeczenie jest ostateczne i nie ulega zaskarżeniu do Najwyższego Trybunału Administracyjnego. W odróżnieniu od decyzji wydawanych na podstawie przepisów art. 2, orzeczenie to było decyzją administracyjną konstytutywną. To orzeczenie decydowało o skutku, jakim było przejęcie przedsiębiorstwa przemysłowego przez państwo na własność za odszkodowaniem. Norma prawna będąca podstawą wydania takiej decyzji mogła być zaliczona do kategorii norm blankietowych, żeby nie powiedzieć, że była ona normą kompetencyjną. Wydany akt był więc w istocie aktem swobodnym.

Kanwą podjęcia orzeczenia, czyli warunkiem kwalifikacyjnym było zawarte w normie określenie „jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników”. Przepis ten nie zawierał w swej treści żadnych innych warunków, które powinien brać pod uwagę organ wydający decyzję. Mieliśmy więc do czynienia z normą blankietową, której interpretacja zależała od podejścia organu. Wszakże organy podejmując decyzje nacjonalizacyjne same ustalały i oceniały stany faktyczne określone w normach blankietowych. I tak to one wykorzystywały przepis art. 6 ustawy dotyczący składników majątkowych włączonych w skład przedsiębiorstwa. Organy często uznawały, że nacjonalizacja może dotyczyć nie tylko samego przejmowanego na własność państwa przedsiębiorstwa, ale także innych składników majątkowych, które nie wchodziły w jego skład. Niejednokrotnie dotyczyło to przejęcia całego majątku właściciela nacjonalizowanego zakładu.

Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w przypadku zakwalifikowania przedsiębiorstwa do znacjonalizowanych kategorii ze względu na liczbę pracowników zatrudnionych na jedną zmianę, bowiem nacjonalizacji według art. 3 ust. 1 lit. b) ustawy podlegały przedsiębiorstwa przemysłowe niewymienione w A, jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników. Ten przepis wprowadzał niemal pełną dowolność w ustalaniu stanu faktycznego będącego podstawą kwalifikacji do wydania orzeczenia (formalnie, o czym zdawano się zapominać, dotyczyło to jedynie pracowników produkcyjnych, nie zaś wszystkich zatrudnionych). Dodatkowo także orzeczenia zapadały często w oparciu o hipotetyczną liczbę pracowników, która mogła być zatrudniona w przedsiębiorstwie, a nie liczbę rzeczywistą. Ustalano też niekiedy liczbę osób, które dane

przedsiębiorstwo mogłoby zatrudniać w przyszłości, bądź też liczbę faktycznie zatrudnionych pracowników w dniu wejścia w życie ustawy, pomimo że przedsiębiorstwo było zdolne zatrudnić zupełnie inną liczbę pracowników w tym dniu. Te wszystkie elementy podnoszone były w orzeczeniach sądowych w sytuacji, gdy podejmowane orzeczenia nacjonalizacyjne mogły zostać poddane sądowej kontroli¹⁸ (ustawa nacjonalizacyjna sytuacji takiej nie przewidywała) w tak zwanych postępowaniach nieważnościowych.

Ustawa nie przewidywała w zasadzie żadnej procedury dotyczącej podejmowania orzeczeń. Określone wskazówki co do procedury postępowania w przypadku wydawania orzeczeń nacjonalizacyjnych wprowadzały przepisy rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1946 roku w sprawie trybu postępowania przy przejmowaniu przedsiębiorstw na własność państwa¹⁹, zastąpione wkrótce przepisami rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 stycznia 1947 roku w sprawie trybu postępowania przy przejmowaniu przedsiębiorstw na własność państwa²⁰. Nie miało to wszakże większego wpływu na prawidłowość podejmowanych orzeczeń.

Warto też wskazać, że pominięto także problematykę odszkodowania, gdyż zgodnie z przepisem art. 7 ust. 1 ustawy 1 za przedsiębiorstwo przejęte przez państwo na własność (art. 3) jego właściciel miał otrzymać od Skarbu Państwa odszkodowanie. Odszkodowania te w stosunku do obywateli polskich nie zostały wypłacone. Radykalne rozwiązanie dotyczyło także mienia przejętego pod zarząd państwowy. Ustawa z dnia 25 lutego 1958 roku o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym²¹ uchyliła dekret z dnia 16 grudnia 1918 roku i stanowiła, że przedsiębiorstwa pozostające pod przymusowym zarządem przechodzą z mocy prawa na własność państwa bez odszkodowania.

Zakończenie

Decyzje podejmowane w procesie prywatyzacji w większości wypadków były orzeczeniami podejmowanym z wyraźnym naruszeniem prawa. Wskazuje na to wiele postępowań, jakie toczyły się i toczą przed sądami w sprawie unieważnienia tak zwanych decyzji nacjonalizacyjnych. Wydający te decyzje nie starali się przestrzegać nawet minimalnie określonych warunków określonych w normie ustawowej ograniczających w niewielkim stopniu swobodę organu w procesie jej wydawania. Korzystali więc z możliwości podejmowania decyzji w sposób

¹⁸ Zob. na przykład wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z 4 lutego 2004 roku, sygn. akt II SA/Po 3076/01); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 2 lutego 2000 roku, sygn. akt IV SA 1495/99; oraz wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 21 marca 2018 roku, I OSK 1409/16.

¹⁹ Dz.U. z 1946 r. Nr 17, poz. 114.

²⁰ Dz.U. z 1947 r. Nr 16, poz. 62.

²¹ Dz.U. z 1958 r. Nr 11, poz. 37.

dyskrecjonalny, czyli swobodny, nieskrępowany konkretnymi przepisami prawa, nawet tymi zawartymi w ustawie.

Można wskazać, że autorytaryzm w działaniach podejmowanych w procesie nacjonalizacji wyrażał się w dużym stopniu brakiem troski o proceduralne legitymizowanie podejmowanych władczych rozstrzygnięć, w większości niekorzystnych dla ich adresatów²². Podmioty władzy autorytarnej contentują się samym założonym skutkiem jaki ma być osiągnięty za pomocą tych rozstrzygnięć. Dominował cel, procedury prawne jego osiągania stawały się w tej sytuacji mało istotne. Świadczyło o tym także niedotrzymanie zapowiedzi wypłaty odszkodowania, co spowodowało, że wbrew ustawie przedsiębiorstwa stanowiące własność obywateli polskich przechodziły na własność państwa bez odszkodowania.

Bibliografia

- Bigo T., *Prawo administracyjne. Instytucje ogólne*, Wrocław 1948.
- Bigo T., *Ogólne podstawy prawne administracji stosunków gospodarczych*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Jaroszyński, Warszawa 1952.
- Bigo T., *Kontrola uznania administracyjnego*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1959, nr 14 A.
- Dudek W., *Międzynarodowe aspekty nacjonalizacji w Polsce*, Warszawa 1976.
- Grabski S., *Upaństwowienie czy uspołecznienie i unarodowienie*, „*Ekonomista Polski*” 1942, nr 4.
- Litwin S., *W sprawie mocy obowiązującej niektórych ustaw przedwojennych*, „*Palestra*” 1957, nr 3.
- Mincer M., *Uznanie administracyjne*, Toruń 1983.
- Ochendowski E., *Prawo administracyjne, część ogólna*, Toruń 2000.
- Rabska T., *Prawo administracyjne stosunków gospodarczych*, Poznań 1978.
- Rybicki Z., *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1973.
- Tokarczyk R., *Autorytaryzm — dociekanie istoty pojęcia*, „*Historia i Polityka*” 2009–2010, nr 2–3 (9–10).
- Zimmermann M., [w:] M. Jaroszyński, M. Zimmermann, W. Brzeziński, *Polskie prawo administracyjne*, Warszawa 1956.
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Kraków 2005.

²² Por. R. Tokarczyk, *Autorytaryzm — dociekanie istoty pojęcia*, „*Historia i Polityka*” 2009–2010, nr 2–3 (9–10), s. 37.

KRZYSZTOF HORUBSKI

ORCID: 0000-0003-3062-6015

Uniwersytet Wrocławski

krzysztof.horubski@uwr.edu.pl

Problem zamówień publicznych w PRL

Słowa kluczowe: zamówienia publiczne, gospodarka centralnie planowana, gospodarka nakowo-rozdzielcza, dyskryminacja przedsiębiorców prywatnych, umowa jako prawna forma działania administracji, przetargowe i bezprzetargowe tryby zawierania umów.

THE PROBLEM OF PUBLIC PROCUREMENT IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

Abstract

The article characterises selected legal solutions applied in the process of public contract award in the realities of the nationalised centrally-planned economy in the times of the Polish People's Republic. In the study, manifestations of discrimination of private businesses in the access to public contracts are presented. Such discrimination was one of the foundations for the legislation applicable at the time. The article also highlights other features of legal acts of statutory rank governing contracts awarded by state-owned organisational units, such as the fragmented nature of their regulations, including the omission of regulations governing the procedure of reaching an agreement and executing a contract. This allowed formulating conclusions about the merely superficial role of the provisions on supplies, services, and works for state entities and the fundamental inability of these regulations to play the role attributed to public procurement in the market economy, consisting in deploying the mechanism of competition between entrepreneurs for cost-efficiencies in public spending.

Keywords: public procurement, public contract award, command-and-quota system, centrally controlled economy, discrimination of private entrepreneurs, contract as a legal form of administration, tender and non-tender procedures for concluding contracts.

Wprowadzenie

Instytucja prawna zamówień publicznych, będąca reżimem prawnym odpłatnego nabywania dóbr i usług przez podmioty publiczne, jawi się obecnie jako niezbędny element ustroju gospodarczego opartego na zasadach gospodarki

rynkowej. Prawo zamówień publicznych stanowi bowiem konsekwencję odniesienia prawa podstawowego do wolności gospodarczej oraz powinności państwa tworzenia warunków do rozwoju konkurencji między przedsiębiorcami¹, do występowania przez jednostki organizacyjne szeroko rozumianego państwa w charakterze nabywców oferowanych na rynku dóbr i usług. Z powyższym stwierdzeniem koresponduje założenie o związaniu podmiotów publicznych prawem publicznym (zasadami prawa publicznego) także wtedy, gdy działają w formach właściwych prawu prywatnemu lub zapożyczonych (wzorowanych) na prywatnoprawnych formach działania. Związanie to trafnie w poglądach niemieckiej doktryny prawa administracyjnego określa się jako brak możliwości „ucieczki na prawo prywatne” (niem. *Flucht ins Privatrecht*)².

Prawo zamówień publicznych jako prawo publiczne³ ma za zadanie urzeczywistniać, w swym zakresie normowania, zasady równego traktowania oferentów (wykonawców) oraz ochrony konkurencji⁴. Powoduje to, że ten zespół unormowań powinien obejmować reguły prawne „wymuszające” na podmiotach publicznych możliwie szerokie otwieranie dostępu do udzielanych zamówień, zarówno pod względem podmiotowym, jak i przedmiotowym. W związku z tym konkurencyjne sposoby zawierania umów w prawie zamówień publicznych, w szczególności mające charakter przetargowy, wpisują się w model społecznej gospodarki rynkowej jako porządku gospodarczego, w którym zaspokajanie potrzeb społecznych odbywa się głównie, choć oczywiście nie wyłącznie, w wyniku aktywności przedsiębiorców prywatnych.

Oparte na powyższych założeniach prawo zamówień publicznych tworzy rynek zamówień publicznych (rynek nabywcy publicznego), stanowiący, obok rynku nabywców prywatnych, istotny element gospodarki rynkowej. Natomiast w ramach ustroju gospodarczego innego niż oparty na zasadach gospodarki rynkowej, kwestie znaczenia oraz treści podstawowych rozwiązań prawnych odpłatnego nabywania dóbr i usług przez podmioty publiczne muszą kształtować się w znacznym stopniu odmiennie, niż ma to miejsce we wskazanym modelu gospodarczym. Treścią rozważań niniejszego artykułu będą wybrane zagadnienia zamówień publicznych w ustroju gospodarki centralnie planowanej (upaństwowionej), w postaci jaka była urzeczywistniana w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Punktem odniesienia dla tej tematyki będzie kwestia odrębności (swoistości) rozwiązań, które

¹ Zob. art. 5, art. 20, art. 22 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

² Zob. M. Burgi, *Die künftige Bedeutung der Freiheitsgrundrechte für staatliche Verteilungsentscheidungen*, [w:] *Wirtschaftsverfassung und Vergaberecht — Der Verfassungsrechtliche Rahmen der Auftrags- und Konzessionsvergabe*, red. M. Bugenberg, P. Huber, R. Streinz, Stuttgart 2011, s. 29–30; H. Maurer, *Ogólne prawo administracyjne. Allgemeines Verwaltungsrecht*, Wrocław 2003, s. 43.

³ Zob. R. Szostak, *Zakres i struktura prawa zamówień publicznych*, „Kwartalnik. Prawo Zamówień Publicznych” 2013, nr 4, s. 15–17.

⁴ Zob. art. 16 ustawy z dnia 11 września 2019 roku — Prawo zamówień publicznych, Dz.U. z 2019 r. poz. 2019 ze zm.

możemy określać mianem prawa zamówień publicznych, w ramach gospodarki planowej PRL⁵, na tle rozwiązań typowych dla prawa zamówień publicznych jako elementu ustroju gospodarczego społecznej gospodarki rynkowej.

Zamówienia publiczne a gospodarka planowa (upaństwowiona)

Prawo zamówień publicznych jako zespół unormowań służących nabywaniu przez podmioty sektora publicznego dóbr i usług zasadniczo od podmiotów prywatnych jest niewątpliwie koncepcją nieadekwatną w odniesieniu do założeń systemu gospodarki centralnie planowanej (sterowanej), wywodzącego się z ideologii komunistycznej, w szczególności zaś kluczowego dla niej komponentu zakładającego możliwie szeroką eliminację własności prywatnej w funkcjonowaniu społeczeństwa i gospodarki. Model gospodarki planowej (nakazowo-rozdzielczej) zakłada, docelowo, istnienie gospodarki upaństwowionej, w ramach której to organizacja państwa jako dysponent środków produkcji, w tym nieruchomości wykorzystywanych na cele produkcyjne, ponosi odpowiedzialność za zaopatrzenie społeczeństwa oraz własnych struktur w dobra i usługi. W takim systemie zasadniczo nie ma potrzeby ochrony takich, właściwych gospodarce rynkowej, wartości jak wolność działalności gospodarczej czy swoboda konkurencji przedsiębiorców, bowiem to państwo, działając poprzez różnorakie jednostki organizacyjne (na przykład przedsiębiorstwa państwowe) ma być, w ogólności, podmiotem organizującym i wykonującym działalność gospodarczą („hegemonem gospodarczym”). Wobec tego w okresie powojennym w Polsce Ludowej wraz z postępami upaństwowiania gospodarki i wdrażania ustroju gospodarki centralnie planowanej odpowiednim zmianom i dostosowaniu musiała podlegać regulacja prawna odpłatnego nabywania dóbr i usług przez państwowe jednostki organizacyjne. W tym kontekście należy wskazać, że w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej wprowadzono regulację zamówień publicznych właściwą dla uwarunkowań gospodarki rynkowej, zakładającą zaspokajanie istotnej części potrzeb publicznych przez przedsiębiorców prywatnych⁶ konkurujących o możliwość zawierania kontraktów z publicznymi nabywcami. Ustawa z dnia 15 lutego 1933 roku

⁵ R. Szostak wskazuje, że okresie nakazowo-rozdzielczego sterowania gospodarką w PRL doszło wręcz do zaniku obecności pojęcia zamówień publicznych w języku prawnym oraz prawniczym. Nie zmienia to jednak faktu, że funkcjonowała regulacja prawna działań jednostek państwowych polegających na zawieraniu umów, w celu uzyskiwania świadczeń majątkowych dla zaspokojenia potrzeb takich jednostek; *idem*, *Regulacja prawa zamówień publicznych w Polsce w ujęciu historycznym*, „Prawo Zamówień Publicznych. Kwartalnik” 2012, nr 4, s. 26–27.

⁶ Zob. § 2–3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 29 stycznia 1937 roku o dostawach i robotach na rzecz Skarbu Państwa, samorządu oraz instytucyj prawa publicznego, Dz.U. z 1937 r. Nr 13, poz. 92; dalej: rozporządzenie z 1937 roku.

o dostawach i robotach na rzecz Skarbu Państwa, samorządu oraz instytucyj prawa publicznego⁷, a także wydane do niej rozporządzenie z 1937 roku przewidywały możliwość ubiegania się o zamówienia, przede wszystkim, przez przedsiębiorców krajowych, dopuszczając do rynku zamówień publicznych także przedsiębiorców zagranicznych, zarejestrowanych zgodnie z prawem polskim i dysponujących „wydzielonym kapitałem” na obszarze Polski. Odnośnie unormowania wprowadzały preferencje krajowe poprzez wskazanie, że „dostawy i roboty powinny być wykonywane przy użyciu sił krajowych i surowców oraz wszelkich wyrobów pochodzenia krajowego, względnie o ile ich produkcja w kraju jest niewystarczająca z użyciem tych surowców i wyrobów, w takim stopniu, aby produkcja ich została całkowicie wykorzystana” (art. 2 ust. 2 ustawy z 1933 roku). Wskazane akty prawne normowały istotne aspekty proceduralne udzielania zamówień publicznych, czyniąc najbardziej konkurencyjny tryb przetargu nieograniczonego podstawowym sposobem dochodzenia do zawarcia umowy o zamówienie publiczne⁸.

Ustawa z 1933 roku formalnie obowiązywała do roku 1948, kiedy to uchwalono ustawę o dostawach, robotach i usługach na rzecz Skarbu Państwa, samorządu oraz niektórych kategorii osób prawnych⁹. Ustawa ta zmierzała do dostosowania reżimu prawnego zakupów publicznych do równoległe wprowadzanych zasad gospodarki planowej oraz postępującego upaństwowienia działalności gospodarczej. W tym kontekście warto zauważyć, że w 1946 roku uchwalono ustawę o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej¹⁰. Z kolei w 1947 roku został wydany dekret o planowej gospodarce narodowej¹¹, a także ustanowiono akty prawne, będące podstawą dla szeroko zakrojonych działań, mających na celu redukcję prywatnej działalności handlowej w ramach tak zwanej bitwy o handel¹² w związku z podnoszonym „zagrożeniem” odrodzenia

⁷ Ustawa z dnia 15 lutego 1933 roku o dostawach i robotach na rzecz Skarbu Państwa, samorządu oraz instytucyj prawa publicznego, Dz.U. z 1933 r. Nr 19, poz. 127 ze zm.; dalej: ustawa z 1933 roku.

⁸ Zob. § 16 ust. 2 rozporządzenia z 1937 roku.

⁹ Ustawa z dnia 18 listopada 1948 roku o dostawach, robotach i usługach na rzecz Skarbu Państwa, samorządu oraz niektórych kategorii osób prawnych (Dz.U. z 1948 r. Nr 63, poz. 494); dalej: ustawa z 1948 roku.

¹⁰ Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 roku o przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17 ze zm.

¹¹ Dekret z dnia 1 października 1947 roku o planowej gospodarce narodowej, Dz.U. z 1947 r. Nr 64, poz. 373.

¹² Zob. ustawa z dnia 2 czerwca 1947 roku o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych, Dz.U. z 1947 r. Nr 43, poz. 218 ze zm.; ustawa z dnia 2 czerwca 1947 roku o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych, Dz.U. z 1947 r. Nr 43, poz. 220 ze zm.; ustawa z dnia 2 czerwca 1947 roku o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym, Dz.U. z 1947 r. Nr 43, poz. 218 ze zm.

się kapitalizmu¹³. Widać więc wyraźnie, że ustawa z 1948 roku wpisywała się w ciąg działań zmierzających do transformacji gospodarki powojennej Polski do modelu typowego dla państw tworzącego się bloku sowieckiego.

Wybrane aspekty regulacji zamówień publicznych w prawodawstwie Polski Ludowej

W świetle ustawy z 1948 roku główną zasadą, jaką powinien kierować się państwowy nabywca (zamawiający) było dążenie do zawarcia umowy z innym podmiotem (jednostką organizacyjną) o charakterze państwowym. Odnośny akt prawny przewidywał tylko dwa sposoby kontraktowania — tryb bezprzetargowy oraz pisemny tryb przetargowy. Pierwszy z nich był dostępny wyłącznie dla umów zawieranych pomiędzy podmiotami państwowymi zobowiązanymi do stosowania ustawy a przedsiębiorstwami znajdującymi się pod dominującym wpływem administracji państwowej, wskazanymi w art. 5 ust. 1.

Drugi z odnośnych trybów miał wprowadzić charakter konkurencyjny, ale skorzystanie z niego, a więc stworzenie możliwości zawarcia umowy z podmiotem prywatnym, z założenia należało do rzadkości. Przetarg nieograniczony na zamówienie państwowe był dopuszczalny jedynie wtedy, gdy przedmiot zamówienia nie był objęty działalnością przedsiębiorstw kontrolowanych przez państwo albo jeżeli takie przedsiębiorstwa nie podejmowały się wykonania zamówienia w ilości i terminach zakładanych przez zamawiającego (art. 6 ust. 1 ustawy z 1948 roku). Oznaczało to konieczność poszukiwania, w tak zwanym trybie bezprzetargowym, potencjalnych wykonawców zamówienia spośród jednostek gospodarczych wymienionych w art. 5, czyli spośród między innymi przedsiębiorstw państwowych, przedsiębiorstw pod zarządem państwowym, przedsiębiorstw państwowo-spółdzielczych czy centrów spółdzielczo-państwowych. Dopiero brak efektu takich poszukiwań otwierał możliwość skorzystania z trybu przetargu nieograniczonego. Dodatkowo zgodnie z art. 6 ust. 2 właściwy minister mógł upoważnić podległe mu jednostki organizacyjne do udzielania zamówień przedsiębiorcom prywatnym, lecz jedynie w określonym „przeciągu czasu” oraz do wysokości określonych sum.

Kierunek dyskryminacji podmiotów prywatnego sektora gospodarczego, wciąż istniejącego, choć bardzo ograniczonego w stosunku do realiów przedwojennych, znajdował kontynuację i utrwalenie w kolejnej ustawie z dnia 28 grudnia 1957 roku o dostawach, robotach i usługach na rzecz jednostek państwowych¹⁴. Odnośny akt prawny, analogicznie jak uchylona przez niego ustawa z 1948 roku, przewidywał jako zasadę udzielanie zamówień w kręgu państwowych jednostek

¹³ R. Szostak, *Regulacja prawa zamówień...*, s. 25.

¹⁴ Ustawa z dnia 28 grudnia 1957 roku o dostawach, robotach i usługach na rzecz jednostek państwowych, Dz.U. z 1957 r. Nr 3, poz. 7 ze zm.; dalej: ustawa z 1957 roku.

organizacyjnych zobowiązanych do stosowania się do ustawy¹⁵. Wykonawcami dostaw, usług lub robót budowlanych miały być te spośród jednostek państwowych, które wykonywały działalność gospodarczą, w szczególności: przedsiębiorstwa państwowe, przedsiębiorstwa pod zarządem państwowym, spółki, w których państwo, instytucje lub przedsiębiorstwa państwowe posiadały ponad 50% kapitału zakładowego. Na zasadach analogicznych jak wskazane podmioty, w kontekście możliwości uzyskiwania zamówień, traktowane były spółdzielnie, ale już nie rzemieślnicze spółdzielnie utworzone dla celów zaopatrzenia lub zbytu. Ta ostatnia grupa podmiotów była traktowana na równi z tak zwanymi jednostkami gospodarki nieuspołecznionej, dalece ograniczonymi w dostępie do zamówień od jednostek państwowych (art. 2 ust. 4). Gdy chodzi o takie ograniczenia, to ustawa z 1957 roku przewidywała możliwość udzielenia zamówienia rzemieślnikom, przedsiębiorstwom prywatnym lub innym osobom nie będącym jednostkami gospodarki uspołecznionej jedynie wtedy, gdy łączna wartość przedmiotu zamówienia nie przekraczała wyznaczonych, niskich progów wartości (na przykład 5 tysięcy zł przy dostawach; 60 tysięcy zł przy robotach budowlano-remontowych).

Do tego w niektórych przypadkach przewidywano fakultatywną „kontrolę społeczną” zamiaru powierzenia zamówienia podmiotowi niepaństwowemu (jednostce gospodarki nieuspołecznionej). Zgodnie z przepisem art. 5 ust. 1 taki zamiar powinien być podany do wiadomości załogi jednostki udzielającej zamówienia poprzez wywieszenie ogłoszenia dotyczącego zamówienia oraz proponowanego wykonawcy, wzywającego członków załogi oraz innych zainteresowanych do zgłaszania ewentualnych zastrzeżeń. W razie ich zgłoszenia ostateczną decyzję w sprawie udzielenia zamówienia danemu podmiotowi, spoza kręgu państwowych jednostek organizacyjnych, miała podejmować właściwa rada robotnicza, a w razie jej braku kierownik jednostki zamawiającej.

Odnosząc się do innych aspektów treści ustaw z 1948 oraz z 1957 roku należy zwrócić uwagę na fragmentaryczność zawartych w nich regulacji. Wyrażało się to między innymi w obecności przepisów delegujących na różne organy administracji państwowej (w szczególności szczebla ministerialnego) kompetencje¹⁶ do normowania istotnych kwestii udzielania oraz wykonywania zamówień, w drodze aktów podustawowych, w tym aktów prawa wewnętrznego. Materią takich aktów miały być między innymi kwestie samych sposobów zawierania umów, udzielania zaliczek czy przyjmowania przedmiotu zamówienia¹⁷. Taki sposób regulowania udzielania i wykonywania zamówień państwowych, gdzie ramowej ustawie, nieodnoszącej się do wielu podstawowych kwestii dla umownych form działania administracji, towarzyszyły regulacje w drodze rozporządzeń czy aktów prawa

¹⁵ W ustawie z 1957 roku nie używano już określenia „zamawiający”, obecnego jeszcze w treści poprzedniej ustawy z 1948 roku.

¹⁶ Zob. art. 6 ust. 2–4, art. 9 ustawy z 1947 roku oraz art. 3 ust. 3, art. 6 ust. 2, art. 9–10 ustawy z 1957 roku.

¹⁷ Zob. art. 6 ust. 2–4, art. 9 ustawy z 1948 roku; art. 9–10 ustawy z 1957 roku.

wewnętrznych wiążących jednostki organizacyjne z poszczególnych resortów albo branż działalności gospodarczej¹⁸, utrzymywał się do lat osiemdziesiątych¹⁹.

W roku 1984 weszły w życie przepisy, w ramach których ustawowo nadano Radzie Ministrów uprawnienie do nakładania obowiązku przeprowadzenia postępowania przetargowego, w którym o zawarcie umowy mogły ubiegać się również jednostki gospodarki nieuspołecznionej. W przypadkach takich Rada Ministrów określała zasady i tryb przeprowadzenia takiego postępowania. Zamówienia rządowe były więc regulowane tak zwanymi uchwałami samoistnymi Rady Ministrów²⁰. Uchwały te zostały zniesione rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 22 września 1987 roku w sprawie szczegółowego trybu i zasad zlecania zamówień rządowych²¹.

Zarysowując problem zamówień publicznych w PRL należy także zwrócić uwagę na wyłączenie z zakresu regulacji (względnie ograniczenia stosowania) przepisów o dostawach, usługach i robotach na rzecz jednostek państwowych do świadczeń pomiędzy jednostkami gospodarki uspołecznionej, w ramach realizacji państwowych planów gospodarczych²². Ta kwestia oraz inne wyłączenia stosowania odnośnych ustaw przesądzały o ich nieznacznej roli w normowaniu działań polegających na uzyskiwaniu potrzebnych świadczeń majątkowych przez zamawiających państwowych. W końcu należy pamiętać o charakterystycznej cesze dominacji instrumentów administracyjnoprawnych nad cywilnoprawnymi w regulacji prawnej procesów gospodarczych w ustroju gospodarki planowej. Wpływ tego stanu rzeczy na znaczenie umów w działalności państwowych jednostek organizacyjnych dobrze oddaje stwierdzenie R. Szostaka, zgodnie z którym

W ponadczterdziestoletnim okresie gospodarki nakazowo-rozdziałowej regulacje świadczeń zamawianych na cele publiczne funkcjonowały w rozproszeniu, na dodatek przepełnione były pierwiastkami administracyjnymi. Podstawowe bowiem znaczenie miały plany dyrektywne — przesądzające o rodzajach i wielkości świadczeń, rozdzielniki administracyjne — wskazujące uprawnionych oraz cenniki urzędowe, natomiast umowa stanowiła jedynie niewiele znaczące dopełnienie²³.

¹⁸ Zob. art. 6 ust. 2–3, art. 9 ust. 3 ustawy z 1948 roku; art. 1 ust. 2, art. 6 ust. 2, art. 11 ustawy z 1957 roku. Por. rozporządzenie ministra handlu wewnętrznego z dnia 17 marca 1958 roku w sprawie zasad i trybu udzielania zamówień na dostawy, roboty i usługi przez państwowe jednostki handlowe (Dz.U. z 1958 r. Nr 19, poz. 83 ze zm.).

¹⁹ H. Nowicki, *Wprowadzenie do systemu zamówień publicznych*, [w:] *System zamówień publicznych w Polsce*, red. J. Sadowy, Warszawa 2013, s. 18.

²⁰ O. Rytel, *Rozwój zamówień publicznych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2012, nr 95, s. 510. Przykładem takiego aktu jest uchwała nr 8 Rady Ministrów z dnia 24 stycznia 1986 roku w sprawie zamówień rządowych na realizację zadań z zakresu rozwoju nauki i techniki, „Monitor Polski”, nr 6, poz. 37.

²¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 września 1987 roku w sprawie szczegółowego trybu i zasad zlecania zamówień rządowych do 1990 roku oraz ich realizacji, Dz.U. z 1987 r. Nr 29, poz. 160.

²² O. Rytel, *op. cit.*, s. 508–509. Zob. art. 1 ust. 3 ustawy z 1948 roku oraz art. 11–12 ustawy z 1957 roku.

²³ R. Szostak, *Założenia treści prawa zamówień publicznych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Research Papers of Wrocław University of Economics” 2017, nr 497, s. 39.

Dominacja administracyjnych form reglamentacji świadczeń na cele publiczne, w postaci skorelowanych z planami gospodarczymi rozdzielników i uzgodnień dostaw (robót) oraz rozmaitych urzędowych cenników w połączeniu z ustalonymi przez właściwe organy administracji szczegółowymi warunkami umów o charakterze normatywnym, w praktyce eliminowały swobodę kontraktową do tego stopnia, że umowa w obrocie z udziałem jednostek gospodarki społecznej pełniła rolę przysłowiowego „listka figowego”²⁴.

Zakończenie

W ramach powyższych rozważań wybranych zagadnień regulacji zamówień publicznych w PRL wyraźnie rysuje się motyw systemowej dyskryminacji potencjalnych wykonawców spoza sektora państwowego. Kwestia ograniczenia do jak najrzadszych sytuacji możliwości wykonywania zamówień państwowych przez prywatne podmioty gospodarcze stanowiła niewątpliwie jeden z naczelných aspektów przedmiotowego ustawodawstwa. Ten stan rzeczy odpowiadał założeniom upaństwowionej, centralnie planowanej gospodarki, w ramach której to państwowe jednostki gospodarcze miały zaspokajać towarowo-usługowe potrzeby całego sektora państwowego. Oznaczało to, że, co do zasady, te same rodzajowo podmioty występowały po stronie zamawiających oraz wykonawców. Znamionną cechą przedstawianego w niniejszym artykule ustawodawstwa był duży stopień ogólności regulacji oraz jej fragmentaryczność. Ustawodawstwo to w bardzo niewielkim stopniu normowało — stanowiące dziś zasadniczy przedmiot regulacji prawa zamówień publicznych — kwestie rozwiązań proceduralnych w zakresie sposobów zawierania umów. Sposób dochodzenia do zawarcia umowy był natomiast w większym stopniu przedmiotem normowania aktów podustawowych. Biorąc pod uwagę, że odnośne przepisy przewidywały zawieranie umów między jednostkami gospodarki społecznej, w tak zwanym trybie bezprzetargowym, można stwierdzić, że przepisy takie właściwie nie normowały kwestii ubiegania się o zamówienia, co potwierdza przekonanie o ich „fasadowości”. Tak skonstruowana regulacja nie mogła przyczynić się w większym zakresie do osiągnięcia uniwersalnego i pierwotnego celu leżącego u podstaw prawa zamówień publicznych, jakim jest efektywność (gospodarność) w wydatkowaniu publicznych środków finansowych. Wynikało to przede wszystkim ze szczątkowych możliwości wykorzystywania mechanizmu konkurencji, zasadniczo obcego gospodarce upaństwowionej.

Odtworzenie rynku zamówień publicznych jako istotnej części procesów gospodarczych w Polsce stało się możliwe dopiero wraz z transformacją ustrojową, w tym przechodzeniem do ustroju społecznej gospodarki rynkowej. Konsekwencją

²⁴ R. Szostak, *Regulacja prawa zamówień...*, s. 26.

tego procesu było uchwalenie w 1994 roku ustawy o zamówieniach publicznych²⁵ opartej na zasadzie równego traktowania podmiotów gospodarczych, bez względu na pochodzenie ich kapitału, a także na zasadzie ochrony konkurencji.

Bibliografia

- Burgi M., *Die künftige Bedeutung der Freiheitsgrundrechte für staatliche Verteilungsentscheidungen*, [w:] *Wirtschaftsverfassung und Vergaberecht — Der Verfassungsrechtliche Rahmen der Auftrags- und Konzessionsvergabe*, red. M. Bugenberg, P. Huber, R. Streinz, Stuttgart 2011.
- Maurer H., *Ogólne prawo administracyjne. Allgemeines Verwaltungsrecht*, Wrocław 2003.
- Nowicki H., *Wprowadzenie do systemu zamówień publicznych*, [w:] *System zamówień publicznych w Polsce*, red. J. Sadowy, Warszawa 2013.
- Rytel O., *Rozwój zamówień publicznych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2012, nr 95.
- Szostak R., *Regulacja prawa zamówień publicznych w Polsce w ujęciu historycznym*, „Prawo Zamówień Publicznych. Kwartalnik” 2012, nr 4.
- Szostak R., *Zakres i struktura prawa zamówień publicznych*, „Prawo Zamówień Publicznych. Kwartalnik” 2013, nr 4.
- Szostak R., *Założenia treści prawa zamówień publicznych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Research Papers of Wrocław University of Economics” 2017, nr 497.

²⁵ Ustawa z dnia 10 czerwca 1994 r. o zamówieniach publicznych, Dz. U. Nr 76, poz. 344, ze zm.

JAN GOLA

ORCID: 0000-0001-9236-9259

Uniwersytet Wrocławski

jan.gola@uwr.edu.pl

Działania organów administracji gospodarczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — wybrane zagadnienia

Słowa kluczowe: organy administracji gospodarczej, Polska Rzeczpospolita Ludowa, prawne formy działania, rady narodowe, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komisja Planowania Gospodarczego.

ACTIVITIES OF THE ECONOMIC ADMINISTRATION BODIES IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC: SELECTED ISSUES

Abstract

The article presents the basic assumptions of the economic administration system in the Polish People's Republic, including the functioning of national councils in a centralized economy. The legal forms of action used by economic administration bodies and their impact on the economy are characterized. Attention is also paid to state-owned enterprises, which in the communist state constituted a kind of foundation for the economic system. In addition, there is a reference to economic planning, which contributed to the long-term poor economic condition of the state.

Keywords: economic administration bodies, Polish People's Republic, legal forms of operation, national councils, Polish United Workers' Party, Economic Planning Commission.

Wprowadzenie

W reżimie socjalistycznym w Polsce organy administracji gospodarczej zajmowały istotne miejsce w systemie administracji publicznej. To na nich w dużej mierze spoczywał ciężar zarządzania gospodarką narodową państwa. Mimo swoistego systemu gospodarczego często były zobligowane do prawidłowego wydatkowania środków publicznych, realizując jednocześnie założenia zasad prawa zarządzania gospodarką narodową, między innymi odnoszących się do prawidłowego gospodarowania mieniem publicznym¹. Nie było to jednak efektywne i charakteryzowało się wieloma nieścis. Wskazane organy organizowały ponadto państwowe jednostki prowadzące działalność gospodarczą oraz wpływały bezpośrednio na ich działalność. Już na wstępie warto zaznaczyć, że podstawą dla wyznaczania zadań państwowym podmiotom gospodarczym były dyrektywne akty planistyczne, które miały w założeniu wyeliminować niedogodności wynikające ze spontanicznie działających mechanizmów rynkowych². Przedstawiciele doktryny prawa administracyjnego zwracali uwagę na to, że charakter prawodawczy planów gospodarczych określał całokształt działalności państwa w sferze gospodarki i *de facto* wpływa na rozwój społeczno-gospodarczy³. W kontekście tytułowej problematyki istotne jest też, że w konstytucji lipcowej zostały zawarte podstawowe założenia ustroju gospodarczego PRL⁴, a podstawę ekonomiczną państwa socjalistycznego stanowiła społeczna własność produkcji⁵.

Celem artykułu jest przedstawienie systemu organów administracji gospodarczej PRL, a także podejmowanych przez nie działań. Wyodrębniona zostanie specyfika planów gospodarczych i ich wpływ na gospodarkę.

¹ Szerzej zob. A. Chełmoński, *Swoiste zasady administracyjnego prawa gospodarczego*, [w:] A. Borkowski *et al.*, *Administracyjne prawo gospodarcze*, Wrocław 2009, s. 61 n.

² T. Kocowski, *Od administracji zarządzającej do administracji nadzorczej*, [w:] *Administracja publiczna pod rządami prawa: księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, red. J. Korczak, Wrocław 2016, s. 245–246.

³ *Ibidem*, s. 246.

⁴ Zgodnie z tym aktem prawnym gospodarka oparta była na uspołecznionych środkach produkcji, wymiany, komunikacji i kredytu, rozwijaniu życia gospodarczego i kulturalnego kraju na postawie narodowego planu gospodarczego, w szczególności przez rozbudowę państwowego przemysłu socjalistycznego, rozstrzygającego czynnika w przekształcaniu stosunków społeczno-gospodarczych. Stwierdzono także, że państwo posiada monopol handlu zagranicznego, a zasadniczym celem planowej polityki gospodarczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest stały rozwój sił wytwórczych kraju, nieustanne podnoszenie poziomu życiowego mas pracujących, umacnianie siły, obronności i niezależności ojczyzny. Zob. art. 7 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232 ze zm.). Por. A. Chełmoński, *Instytucje administracyjnoprawne w zarządzaniu gospodarką narodową*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 4, red. T. Rabska, Wrocław 1980, s. 429 n.

⁵ M. Błachucki, *Liberalizacja zasad działalności gospodarczej*, [w:] *Transformacja systemowa w Polsce*, red. K. Żurkowska, Warszawa 2010, s. 374.

Organy administracji gospodarczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Już w tym miejscu należy zaznaczyć, że doktryna prawa administracyjnego wyróżnia podstawowe rodzaje organów będące skutkiem podziału całości administracji publicznej: administracji państwowej, rządowej, samorządu terytorialnego oraz samorządu zawodowego⁶. W PRL organy administracji gospodarczej zajmowały szczególne miejsce. Organizowaniem stosunków gospodarczych zajmowały się organy władzy oraz administracji państwowej. Właśnie z tej drugiej kategorii można wyodrębnić takie instruktywne przykłady, jak organy wykonawczo-zarządzające (przykładem była Rada Ministrów); terenowe organy administracji państwowej (województwie, prezydenci, naczelnicy; podlegały im przedsiębiorstwa państwowe oraz terenowe zakłady państwowe)⁷; niezespalone organy administracji państwowej (podlegały koordynacji sprawowanej przez rady narodowe)⁸.

Ważną rolę pełniły także rady narodowe. Najważniejszym aktem prawnym odnoszącym się do ich funkcjonowania była ustawa z dnia 25 stycznia 1958 roku o radach narodowych⁹. Rady były ciałami kolegialnymi i działały na sesjach lub przez swoje organy — komisje oraz prezydium¹⁰. Celem wprowadzenia tego aktu do systemu prawnego PRL było określenie zakresu działania tych podmiotów i dalszego rozszerzenia ich uprawnień. Wskazano także na umocnienia kwestii samodzielności przy równoczesnym ustaleniu uprawnień nadzorczych, niezbędnych dla realizacji jednolitej polityki w państwie¹¹. Normodawca wyodrębnił rady narodowe stopnia najniższego (gromadzkie, miejskie, dzielnicowe)¹².

⁶ Por. W. Chróścielewski, *Organ administracji publicznej w postępowaniu administracyjnym*, Warszawa 2002, s. 12 n.; J. Jagoda, M. Jerominek, *Pojęcie organu w prawie samorządowym*, [w:] *Koncepcja systemu prawa administracyjnego. Zjazd Katedr Prawa Administracyjnego i Postępowania Administracyjnego, Zakopane 24–27 września 2006 r.*, red. J. Zimmermann, Warszawa 2007, s. 195 n.; K. Kiczka, *Administracja gospodarcza — pojęcie*, [w:] J. Grabowski et al., *System Prawa Administracyjnego*, t. 8A. *Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2018.

⁷ Zob. Z. Leoński, *Terenowe organy administracji państwowej szczególnej w systemie rad narodowych*, „Państwo i Prawo” 198, nr 11, *passim*.

⁸ Z. Rybicki, *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1975, s. 78.

⁹ Dz.U. z 1958 r. Nr 5, poz. 16. Można wskazać także na uchwaloną przez Krajową Radę Narodową 11 września 1944 roku ustawę o organizacji i zakresie działania rad narodowych (Dz.U. z 1944 r. Nr 5, poz. 22). Ustawodawca stwierdził, że rady narodowe to tymczasowe organy ustawodawcze i samorządowe na oswoobodzonych od okupanta terenach Rzeczypospolitej Polskiej, funkcjonujące w tej formie do czasu powołania stałej politycznej reprezentacji narodu.

¹⁰ Z. Rybicki, *Działalność i organizacja rad narodowych w PRL*, Warszawa 1965, s. 263.

¹¹ Zob. wstęp do ustawy o radach narodowych.

¹² Zob. I. Lewandowska-Malec, *Dwie koncepcje udziału rad narodowych w życiu publicznym PRL*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1, s. 123–139; A. Wendel, *Rozwój rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 44, s. 543–560; Z. Leoński, *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, nr 4, s. 1–16; W. Kozyra, *Ustrój administracji państwowej w Polsce w latach 1944–1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”

Odpowiedzialne były one za troszczenie się o zaspokajanie potrzeb bytowych, organizowanie działalności produkcyjnej mieszkańców wsi, a także za funkcjonowanie punktów usługowych i handlowych. Kolejną grupę stanowiły rady stopnia powiatowego, które posiadały kompetencje w rozstrzyganiu indywidualnych spraw administracyjnych. Były one między innymi organizatorami sieci placówek oświaty, służby zdrowia i opieki społecznej, a także koordynowały usługi dla ludności i organizowały produkcję rolną. Do trzeciej grupy zaliczyć można rady stopnia wojewódzkiego. Koordynowały one działalność wszystkich przedsiębiorstw terenowych, bez względu na stopień ich podporządkowania. Zarządzały także jednostkami produkcyjnymi, usługowymi oraz innymi, których zakres działania przekraczał obszar powiatu. Ponadto posiadały uprawnienia w zakresie koordynowania działalności przedsiębiorstw kluczowych¹³.

Warto także wskazać na rolę, jaką miała PZPR i jej wpływ na organy administracji gospodarczej. Wskazywano, że celem jej działalności był rozwój kraju, w tym między innymi

troska o rozwój demokratycznych instytucji polityczno-prawnych, służących pośredniemu (przedstawicielskiemu) i bezpośredniemu udziałowi ludzi pracy w rządzeniu; zapewnienie realizacji założeń politycznych w węzłowych sprawach społecznego, kulturalnego i gospodarczego rozwoju kraju; stwarzanie niezbędnych warunków efektywnego działania poszczególnych ogniw i całości aparatu państwowego; sprawowanie kontroli nad działalnością organów oraz osób sprawujących odpowiedzialne funkcje w aparacie państwowym¹⁴.

Prawne formy działania organów administracji gospodarczej w sferze zarządzania gospodarką

Wydaje się, że kluczową rolę w sferze zarządzania gospodarką przez organy administracji gospodarczej w PRL odgrywały plany gospodarcze¹⁵, które *de facto* przyczyniały się do katastrofalnej sytuacji ekonomicznej państwa. Zawierały one obowiązujące dla adresatów postanowienia, ustalające ich kierunek działania, a także określające cele, do jakich dany organ ma zmierzać w swojej pracy. Ponadto warto zaakcentować, że ich realizacja gwarantowana była środkami politycznymi, ekonomicznymi i prawnymi, w zależności od potrzeb oraz działalności państwa socjalistycznego. Były one uchwalane przez organy władzy państwowej (narodowe i terenowe), natomiast w ramach ustaleń planów podstawowych przez

2011, nr 1, s. 171–191; W. Morawski, *Zagadnienia rad narodowych w Polsce Ludowej*, Warszawa 1954, *passim*; J. Starościec, *Rady narodowe. Ustrój i działalność*, Warszawa 1971, *passim*; J. Jakimowski, E. Trznadel, *Zarys organizacji rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Wrocław 1946, *passim*.

¹³ Z. Rybicki, *Administracja gospodarcza w PRL*, s. 139–140.

¹⁴ Z. Rybicki, *Administracja gospodarcza europejskich krajów RWPG*, Wrocław 1975, s. 73–74.

¹⁵ Szerzej o genezie planowania zob. R. Stasiński, *O istocie funkcji planistycznej administracji publicznej*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2009, nr 5, s. 23–39.

organy, które były upoważnione do wydawania aktów o charakterze wykonawczym¹⁶. Można skonstatować w tym miejscu, że PZPR ustalała *de facto* „kierunek” działań gospodarczych państwa. Przedstawiciele doktryny prawa administracyjnego tworzący w tamtym okresie podkreślali, że partia wskazywała „najsłuszniejsze dla danego etapu rozwoju metody i formy organizacyjne zarządzania gospodarką narodową. Państwo jest instrumentem realizacji zadań politycznych i dlatego też wskazania partii znajdują swoje odzwierciedlenie w aktach państwowych oraz działalności całego systemu organów państwa socjalistycznego”¹⁷.

Wskazywano, że

konkretność normy planu gospodarczego, którą można nazwać normą planową, odróżnić należy od indywidualnego aktu prawnego, a w szczególności od aktu administracyjnego. Norma planowa ustala skonkretyzowane w czasie, wyrażone w liczbach, a często i umiejscowione terytorialnie generalne zadania określonych jednostek powołanych do realizacji planu. Ta konkretność normy planowej odróżnia ją od abstrakcyjności normy tradycyjnej i stanowi najistotniejszy element nowego jej charakteru¹⁸.

Z. Rybicki zauważa ponadto, że wskazana konkretność normy planowej nie jest związana z rozstrzygnianiem zindywidualizowanych sytuacji w celu wywołania określonych skutków prawnych, które charakterystyczne są dla aktów administracyjnych¹⁹. Autor podkreślał:

wyodrębnienie zasady planowego zarządzania oznacza przede wszystkim, że dla właściwego przebiegu budownictwa ustroju socjalistycznego istnieć musi system gospodarki planowej. Konieczność przyjęcia tego systemu jako metody realizacji zadań ekonomicznych wynika z wymogów obiektywnych praw ekonomicznych, ukształtowanych w socjalistycznym systemie społeczno gospodarczym. Planowe zarządzanie jest zasadą organizacji i funkcjonowania socjalistycznego aparatu państwowego. Stwarza to konieczność odpowiedniego do wymogów tej zasady zorganizowania organów władzy i administracji oraz wyposażenia ich w skuteczne formy i metody działania²⁰.

Przedstawiciele doktryny prawa administracyjnego podkreślali, że akty planowania posiadają swoisty charakter jako źródła prawa, który wywodzili z tego, że w ich treści występują normy o zróżnicowanym charakterze — ogólne, indywidualne, informacyjne, o imperatywnym charakterze, a także oddziałujące pośrednio. Charakteryzowały się one różnorodnością — miały cechy aktów zewnętrznych lub wewnętrznych oraz ulegały dezaktualizacji²¹. Warto też

¹⁶ Z. Rybicki, *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną na tle przekształceń ustrojowych*, Warszawa 1969, s. 270.

¹⁷ Z. Rybicki, *Zarządzanie gospodarką narodową w PRL. Zagadnienia administracyjno-prawne*, Warszawa 1963, s. 93.

¹⁸ Z. Rybicki, *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną...*, s. 270–271.

¹⁹ *Ibidem*, s. 271.

²⁰ Z. Rybicki, *Administracyjno-prawne zagadnienia gospodarki planowej*, Warszawa 1968, s. 112.

²¹ M. Stahl, *Szczególne prawne formy działania administracji*, [w:] A. Błaś *et al.*, *Prawne formy działania administracji. System Prawa Administracyjnego*, t. 5, Warszawa 2013. Autorka przytacza

zaznaczyć, że plany gospodarcze były przyjmowane w formie uchwał sejmu (na przykład uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 12 lipca 1957 roku o planie rozwoju gospodarczego w latach 1956–1960)²².

Z planami gospodarczymi w PRL bezpośrednio powiązane były inne formy stanowiące podstawę działania organów administracji gospodarczej. Zaliczano do nich akty generalne, które również wtedy odgrywały najistotniejszą rolę. Wśród nich wyodrębniano: akty normatywne, które stanowiły podstawę prawną aktów o charakterze indywidualnym; akty normatywne nie stanowiące źródeł prawa, które zawierały na przykład normy planowe i techniczne; wytyczne; statuty wewnętrzne organów przedsiębiorstw państwowych lub zakładów. Kolejną grupę stanowiły akty prawne indywidualne — wydawane na podstawie aktów normatywnych należących do źródeł prawa lub statutów wewnętrznych. Zaliczano do nich: umowy cywilnoprawne; akty administracyjne (w tym decyzje administracyjne); postanowienia podejmowane w sprawach o charakterze proceduralnym oraz materialno-technicznym; polecenia administracyjne; ustalenia wiążących opinii lub wyrażanie zgody; udzielanie wiążących zaleceń, zawierających obowiązek konkretnego działania. Wyodrębniano również zawieranie porozumień administracyjnych (w tym porozumień dotyczących koordynacji działalności gospodarczej), a także stosowanie niewładczych form działania i podejmowanie czynności materialno-technicznych²³.

W tym miejscu trzeba jeszcze wspomnieć, że organy administracji gospodarczej PRL wywierały realny wpływ na działalność przedsiębiorstw państwowych, które posiadały osobowość prawną i stanowiły swoistą podstawę funkcjonowania gospodarki państwa²⁴. Do aktów prawnych regulujących pozycję tych podmiotów można zaliczyć dekret z dnia 26 października 1950 roku o przedsiębiorstwach państwowych²⁵, w którym znalazły się główne założenia funkcjonowania rzeczonych przedsiębiorstw. Warto podkreślić, że zgodnie z tym aktem przedsiębiorstwa państwowe tworzone były dla wykonywania planów gospodarczych. Ich utworzenie następowało w drodze zarządzenia właściwego ministra w porozumieniu z ministrem finansów i za zgodą przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego²⁶.

między innymi poglądy E. Ochendowskiego. Zob. *idem*, *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2004, s. 140. Zob. też: A. Chełmoński, *Koordynacja gospodarcza*, [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 4, red. T. Rabska, Warszawa 1980, s. 478; A. Żywicka, *Nadzór nad wyrobami podlegającymi dyrektywom „nowego podejścia” w Polsce — kilka refleksji o koordynacji działań organów nadzoru*, „Prawo” 2019, nr 329, s. 435.

²² Dz.U. z 1967 r. Nr 40, poz. 179.

²³ Z. Rybicki, *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną...*, s. 266–267.

²⁴ Szerzej na temat przedsiębiorstw państwowych zob. T. Kocowski, *Komercjalizacja przedsiębiorstw państwowych a właścicielskie uprawnienia nadzorcze administracji publicznej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 362, s. 196–210.

²⁵ Dz.U. z 1950 r. Nr 49, poz. 439. Dalej: DPP.

²⁶ Przedsiębiorstwa państwowe podlegały wpisowi do rejestru przedsiębiorstw państwowych i nabywały osobowość prawną z dniem wpisu. Zob. art. 1 i 4 DPP.

Z punktu widzenia tematu artykułu warto skonstatować, że najważniejsza rola w zarządzaniu omawianym podmiotem prawa przypadła dyrektorowi danego przedsiębiorstwa państwowego²⁷. Kierował on samodzielnie daną jednostką i za nią odpowiadał. Ciekawe może wydawać się to, że dyrektor traktowany był przez doktrynę i prawodawcę w systemie komunistycznym jako organ administracji gospodarczej²⁸. Ponadto wydawał decyzje administracyjne kierowane na zewnątrz kierowanej przez niego jednostki. Wskazywano, że całe przedsiębiorstwo nie może być uważane jako organ administracji państwowej, ponieważ załoga przedsiębiorstwa powołana jest tylko do bezpośredniej działalności produkcyjnej, a nie do jej zarządzania²⁹.

Dyrektor przedsiębiorstwa państwowego zależny był od naczelnego dyrektora zjednoczenia³⁰, a także był członkiem kolegium zjednoczenia³¹. Samo zaś zjednoczenie różni się od

przedsiębiorstwa wielozakładowego z jednej strony wyższym stopniem koncentracji produkcji, a z drugiej strony mniejszą intensywnością powiązań kooperacyjnych ze zgrupowanymi jednostkami. Stopień intensywności tych powiązań jest przy tym niejednolity — począwszy od zarządzania przedsiębiorstwami o bardzo ograniczonej autonomii (a więc zbliżając się do formy przedsiębiorstwa wielozakładowego), aż do zarządu w wyższym stopniu usamodzielnionymi przedsiębiorstwami³².

Wnioski

W PRL działania organów administracji gospodarczej charakteryzowały się swoistym podporządkowaniem aktualnym założeniom planów gospodarczych i polityki PZPR. Wydatkowanie środków publicznych nie było więc często racjonalne i efektywne. Organy te zajmowały istotne miejsce w strukturach administracji publicznej państwa autorytarnego. System gospodarki był zależny od podejmowanych decyzji przez te podmioty. Wpływały na funkcjonowanie przedsiębiorstw państwowych i wytyczały kierunki ich działań. Brak mechanizmów

²⁷ Zgodnie z art. 14 DPP powoływał go i odwoływał właściwy minister. Natomiast dyrektora przedsiębiorstwa podlegającego terenowemu jednolitej władzy państwowej powoływało i odwoływało prezydium rady narodowej za zgodą właściwego ministra.

²⁸ Zob. Z. Niedbała, *Dyrektor przedsiębiorstwa państwowego. Stanowisko prawne w świetle zasady jednoosobowego kierownictwa*, Poznań 1973, s. 21 n.

²⁹ Z. Rybicki, *Zarządzanie gospodarką narodową...*, s. 219 n.

³⁰ Zob. uchwała nr 383 Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1966 roku w sprawie zasad organizacji i funkcjonowania zjednoczeń (Monitor Polski z 1966 r. Nr 69, poz. 327 ze zm.).

³¹ Szerzej na temat zjednoczeń zob. Z. Niedbała, *Tryb podejmowania i charakter prawny decyzji powołujących i odwołujących dyrektorów przedsiębiorstw państwowych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1972, nr 1, s. 43–54; *idem*, *Nowe elementy statusu pracowniczego dyrektora przedsiębiorstwa państwowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 1, s. 1–11.

³² J. Wierzbicki, *Główne kierunki przebudowy zjednoczeń a zasady rozrachunku gospodarczego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1965, nr 1, s. 244.

wolnorynkowych i zbyt duża rola organów administracji publicznej w gospodarce doprowadziły *de facto* do złej sytuacji ekonomicznej kraju. Ponadto kierownicze stanowiska w scentralizowanej administracji publicznej obejmowały osoby często nieprzygotowane i bez odpowiedniego wykształcenia. Nie stosowały one podstawowych założeń zasady prawidłowego gospodarowania mieniem publicznym, co w dłuższej perspektywie także miało wpływ pośrednio na rozwój ekonomiczny kraju.

Zadania i funkcje administracji publicznej w gospodarce scentralizowanej i planowej nie charakteryzowały się istnieniem sprawnie funkcjonującego systemu administracyjnoprawnych środków wydatkowania środków publicznych. Nie istniała prawidłowo działająca kontrola społeczna nad wykonywaniem władzy publicznej³³, a tym samym nie sprzyjało to budowie społeczeństwa obywatelskiego. Dochodziło do rozwoju wielu patologii w administracji publicznej, między innymi do korupcji i nepotyzmu. Pozytywne zmiany w omawianej sferze nastąpiły dopiero w 1989 roku wraz z narodzinami w Polsce demokratycznego państwa prawnego.

Bibliografia

- Błachucki M., *Liberalizacja zasad działalności gospodarczej*, [w:] *Transformacja systemowa w Polsce*, red. K. Żurkowska, Warszawa 2010.
- Chełmoński A., *Instytucje administracyjnoprawne w zarządzaniu gospodarką narodową*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 4, red. T. Rabska, Wrocław 1980.
- Chełmoński A., *Koordynacja gospodarcza*, [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 4, red. T. Rabska, Warszawa 1980.
- Chełmoński A., *Swoiste zasady administracyjnego prawa gospodarczego*, [w:] A. Borkowski, A. Chełmoński, M. Guziński, K. Kiczka, L. Kieres, T. Kocowski, M. Szydło, *Administracyjne prawo gospodarcze*, Wrocław 2009.
- Chróścielewski W., *Organ administracji publicznej w postępowaniu administracyjnym*, Warszawa 2002.
- Jagoda J., Jerominek M., *Pojęcie organu w prawie samorządowym*, [w:] *Koncepcja systemu prawa administracyjnego. Zjazd Katedr Prawa Administracyjnego i Postępowania Administracyjnego, Zakopane 24–27 września 2006 r.*, red. J. Zimmermann, Warszawa 2007.
- Jakimowski J., Trznadel E., *Zarys organizacji rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Wrocław 1946.
- Kiczka K., *Administracji gospodarcza — pojęcie*, [w:] J. Grabowski, L. Kieres, A. Walaszek-Pyziół, M. Biliński, R. Blicharz, T. Długosz, K. Horubski, K. Kiczka, T. Kocowski, M. Szydło, A. Żurawik, *System Prawa Administracyjnego*, t. 8A. *Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2018.
- Kozyra W., *Ustrój administracji państwowej w Polsce w latach 1944–1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2011, nr 1.

³³ G. Wróblewska, *Komitety kontroli społecznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1979, nr 3, s. 107–123.

- Kocowski T., *Komercjalizacja przedsiębiorstw państwowych a właścicielskie uprawnienia nadzorcze administracji publicznej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 362.
- Kocowski T., *Od administracji zarządzającej do administracji nadzorczej*, [w:] *Administracja publiczna pod rządami prawa: księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, red. J. Korczak, Wrocław 2016.
- Leoński Z., *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, nr 4.
- Leoński Z., *Terenowe organy administracji państwowej szczególnej w systemie rad narodowych*, „Państwo i Prawo” 1984, nr 11.
- Lewandowska-Malec I., *Dwie koncepcje udziału rad narodowych w życiu publicznym PRL*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1.
- Morawski W., *Zagadnienia rad narodowych w Polsce Ludowej*, Warszawa 1954.
- Niedbała Z., *Dyrektor przedsiębiorstwa państwowego. Stanowisko prawne w świetle zasady jednoosobowego kierownictwa*, Poznań 1973.
- Niedbała Z., *Nowe elementy statusu pracowniczego dyrektora przedsiębiorstwa państwowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 1.
- Niedbała Z., *Tryb podejmowania i charakter prawny decyzji powołujących i odwołujących dyrektorów przedsiębiorstw państwowych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1972, nr 1.
- Ochendowski E., *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2004.
- Rybicki Z., *Administracja gospodarcza europejskich krajów RWPG*, Wrocław 1975.
- Rybicki Z., *Administracja gospodarcza w PRL*, Warszawa 1975.
- Rybicki Z., *Administracyjno-prawne zagadnienia gospodarki planowej*, Warszawa 1968.
- Rybicki Z., *Działalność i organizacja rad narodowych w PRL*, Warszawa 1965.
- Rybicki Z., *Zarządzanie gospodarką narodową w PRL. Zagadnienia administracyjno-prawne*, Warszawa 1963.
- Rybicki Z., *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną na tle przekształceń ustrojowych*, Warszawa 1969.
- Stahl M., *Szczególne prawne formy działania administracji*, [w:] A. Błaś, J. Boć, M. Stahl, K. Ziemiński, *Prawne formy działania administracji. System Prawa Administracyjnego*, t. 5, Warszawa 2013.
- Starościak J., *Rady narodowe. Ustrój i działalność*, Warszawa 1971.
- Stasikowski R., *O istocie funkcji planistycznej administracji publicznej*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2009, nr 5.
- Wendel A., *Rozwój rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 44.
- Wierzbiński J., *Główne kierunki przebudowy zjednoczeń a zasady rozrachunku gospodarczego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1965, nr 1.
- Wróblewska G., *Komitety kontroli społecznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1979, nr 3.
- Żywicka A., *Nadzór nad wyrobami podlegającymi dyrektywom „nowego podejścia” w Polsce — kilka refleksji o koordynacji działań organów nadzoru*, „Prawo” 2019, nr 329.

JOLANTA BEHR

ORCID: 0000-0002-2688-2836

Uniwersytet Wrocławski

jolanta.behr2@uwr.edu.pl

Rola prawa działalności kulturalnej w indoktrynowaniu społeczeństwa w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — część I

Słowa kluczowe: prawo działalności kulturalnej, Polska Rzeczpospolita Ludowa, indoktrynacja, propaganda, cenzura, administracja państwowa, zadania i ustrój administracji państwowej, kultura.

THE ROLE OF THE LAW ON CULTURAL ACTIVITY IN THE SOCIAL INDOCTRINATION DURING THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC PERIOD — PART I

Abstract

The aim of the article is to establish the role of the law on cultural activity in the process of indoctrinating society in the Polish People's Republic period. The work will analyze the legal acts regulating the system and tasks of state entities involved in promoting ideas and views approved by the then authorities, primarily of a socialist nature.

It will be shown in the work that the law on cultural activity played an important role in indoctrinating society during the communist period. It actively supported state bodies, legitimizing their actions. The support was provided to a different extent and in various forms, both imperious and non-imperative. The general axiology of law included the values approved by the rulers, in the light of which legal provisions should be interpreted. The law also created an organized state administration apparatus whose task was to influence the society. A complex, multi-level system of state administration was created, the scope of which was to form a new reality as well as support the authorities and parties. Care was taken to ensure that the information provided to the public was “properly” verified. Entities providing them were regulated, in various forms and scope. Actions in this area were carefully planned and carried out, taking into account the orders of the party authorities subordinate to the powers in Moscow. The minister for propaganda, organizing and coordinating the state entities' activities, functioned informally. The tasks and competences of state administration entities and bodies in the field of cultural activity were often constructed by law with

the use of undefined concepts. This created a wide field of interpretation for the state administration body, which adjusted the meaning assigned to them to the current needs and directions of the policy pursued, thus extending the scope of its activities. In many cases, the provisions of acts and decrees defined tasks and competences in a concise manner, allowing them to be further specified or developed by the provisions of regulations. This created a lot of room for maneuver for the administration, which itself created the regulations on the basis of which it functioned. In practice, it often extended the scope of its activities, interfering in an unauthorized way in the area of human and civil rights and freedoms. All this, however, was legal — based on and within the limits of the law. Moreover, the law regulated the control and supervision of entities popularizing cultural activity, enabling wide-ranging censorship. The law also specified severe sanctions against entities not complying with the current policy of the rulers. They were regulated by acts of cultural activity and acts of criminal law. Furthermore, internal law played an important role.

Keywords: law of cultural activity, Polish People's Republic, indoctrination, propaganda, censorship, state administration task and system of public administration, culture.

Wstęp

W opracowaniach naukowych poświęconych zagadnieniu indoktrynowania w okresie PRL¹ analizuje się najczęściej konkretne metody indoktrynowania oraz jego przejawy i skutki². Zdecydowanie rzadziej poddaje się natomiast analizie przepisy prawa dotyczące konkretnych struktur i zadań państwowych. Indoktrynowanie jest bowiem działaniem faktycznym, wywołuje skutki w postaci zmiany sposobu myślenia i postrzegania rzeczywistości. Łatwiej jest dzięki niemu sterować społeczeństwem, które rzadziej buntuje się przeciwko władzy, ponieważ utrwala się w nim postawę uległości.

Rozważania dotyczące okresu PRL powinny być prowadzone z uwzględnieniem kontekstu silnego oddziaływania władz ZSRR na rządzących Polską we wszelkich obszarach, w tym stosunków: społecznych, politycznych, gospodarczych oraz

¹ „Podstawą ustrojową tego systemu była zasada ludowładztwa realizowana w formie demokracji pośredniej. Odrzucając organizację państwową opartą na doktrynie Monteskiusza przyjęto, iż system organów państwowych tworzyły organy władzy i administracji państwowej oraz organy kontroli państwowej i ochrony prawnej. Jako podstawę funkcjonowania systemu organów państwowych przyjęto zasadę jednolitości władzy państwowej” (C. Kosikowski, *Rada Ministrów PRL w nowym systemie zarządzania gospodarką narodową*, „Folia Iuridica” 1991, nr 45, s. 91).

² Zob. na przykład G. Łęcicki, *Cenzura w Polsce Ludowej: propaganda, manipulacja, destrukcja*, „Kwartalnik Nauk o Mediach” 2015, nr 2, <http://knm.uksw.edu.pl/cenzura-w-polsce-ludowej-propaganda-manipulacja-destrukcja/> (dostęp: 20.04.2021); M. Drąkowska, *Nowa Polska — nowa kultura — nowa historia. Przeszłość jako przedmiot propagandy w PRL-u*, Poznań 2018; J. Maciejewski, *Cenzura w Polsce w latach 1957–1980 i sposoby jej omijania przez pisarzy*, „Napis” 15, 2009, s. 327–336; A. Domska, *Ograniczenia wolności prasy w PRL*, „Studia Prawo-Ekonomiczne” 34, 2011, s. 79–100; Z. Radzikowska, *Z historii walki o wolność słowa w Polsce. Cenzura w PRL w latach 1981–1987*, Kraków 1990.

kulturalnych³. Podkreśla się występujące wówczas całkowite podporządkowanie⁴ władzom ZSRR. Mowa jest nawet w tym kontekście o państwie satelickim i „ubez własnowolnionym”⁵. Oddziaływanie to przyjmowało różne formy. Niektóre z nich można ustalić badając treść aktów normatywnych, odwołujących się wprost do tego systemu i propagowanych w nim wartości. Większość z nich była jednak odformalizowana i przyjmowała formę nacisków, poleceń, wywierania presji, a nawet zastraszania.

Przedmiotem pracy jest analiza przepisów prawa określających ustrój i zadania podmiotów państwowych, w szczególności umożliwiających lub ułatwiających im prowadzenie działań związanych z indoktrynowaniem społeczeństwa. Rozważania zostaną ograniczone do przepisów z zakresu prawa działalności kulturalnej, czyli prawa regulującego aktywność kulturalną podejmowaną przede wszystkim w zinstytucjonalizowanych formach⁶. Ograniczenie obszaru badawczego jest warunkowane jego rozległością, indoktrynowanie występowało bowiem na wielu płaszczyznach, których ujęcie w ramach krótkiego opracowania nie byłoby możliwe.

Celem pracy jest ustalenie roli prawa działalności kulturalnej w procesie indoktrynowania społeczeństwa w okresie PRL. Chodzi przede wszystkim o to, czy prawo regulowało indoktrynowanie w sposób szczątkowy i było wyłącznie ogólną podstawą podejmowania działań przez podmioty państwowe — podczas gdy większość z nich podejmowano w obszarze nieuregulowanym prawnie — czy formowało ono zorganizowany aparat indoktrynacji, tworząc instytucje i organy państwowe oraz wyposażając je w kompetencje umożliwiające: podejmowanie działań twórczych, sprawowanie szerokiego zakresu kontroli i nadzoru nad podejmowaną działalnością oraz sprawowanie władztwa państwowego, dzięki któremu „legalnie” (na podstawie prawa) wkraczano w sferę praw i wolności człowieka. I wreszcie — jeśli prawo pełniło taką funkcję, to jaki był sposób (technika)

³ Przykładowo można zwrócić uwagę na relację z Wszechzwiązkowym Towarzystwem Łączności Kulturalnej z Zagranicą (WOKS). Formalnie było ono organizacją zrzeszającą osoby ze świata nauki i sztuki, których zadaniem było zaznajamianie społeczeństwa radzieckiego z wytworami działalności kulturalnej obywateli innych państw oraz upowszechnianie kultury radzieckiej poza granicami kraju. W istocie jednak ich zadaniem było prowadzenie propagandy i cenzurowanie, zgodnie z wytycznymi partii komunistycznej. Ograniczenie wpływu tej organizacji na działalność kulturalną w naszym kraju nastąpiło dopiero wtedy, gdy uznano, że „nasz” aparat propagandy został dostatecznie rozwinięty i był w stanie względnie samodzielnie pełnić funkcje, dla których został utworzony (M. Golon, *Między stalinowską propagandą a upowszechnianiem kultury. Działalność Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą (WOKS) wobec Polski w latach 1945–1956*, „Dzieje Najnowsze” 38, 2006, nr 4, s. 123–124).

⁴ S. Weremiuk, *Specyfika stosunków polsko-radzieckich w latach 1944–1991*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 11, s. 43.

⁵ Zob. K. Rokicki, S. Stępień, *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, Warszawa 2009.

⁶ Szerzej na temat różnic między kulturą a działalnością kulturalną zob. J. Behr, *Kultura a działalność kulturalna*, [w:] eadem, *Gmina jako podmiot administracji świadczącej w zakresie usług niematerialnych*, Warszawa 2019, s. 140–143.

formułowania przepisów oraz jakie czynniki zewnętrzne miały wpływ na kształtowanie jego treści. Chodzi więc także o badanie źródeł prawa *sensu largo*.

W pracy zostanie zastosowana metoda formalno-dogmatyczna, polegająca na analizie i wykładni tekstów aktów prawnych, oraz metoda historyczno-prawna, zorientowana na proces rozwoju danej instytucji i poszukiwanie określonych związków przyczynowo-skutkowych.

Funkcje kultury w państwach o ustrojach niedemokratycznych

Poczynienie zakreślonych we wstępie ustaleń jest warunkowane poznaniem specyfiki kultury w państwach o ustrojach niedemokratycznych oraz jej wpływu na indoktrynowanie. Kultura jest bowiem istotnym nośnikiem idei i poglądów, przekazującym określony sposób myślenia i interpretowania faktów⁷. Tak pojmowanej kulturze można przypisać przede wszystkim dwie funkcje.

Pierwszą jest wzmocnienie pozycji aktualnie panującej władzy i poprawienie jej wizerunku oraz polityczne i ideologiczne indoktrynowanie społeczeństwa. Funkcja ta ma charakter twórczy. Zmierza do wykreowania i utrwalenia w świadomości członków społeczeństwa wizerunku władzy przyjaznej obywatelom i dążącej do zaspokojenia ich potrzeb⁸. W ramach tej funkcji wpaja się idee i sposoby postępowania aprobowane przez rządzących, czego celem jest ukształtowanie nowego typu człowieka⁹, uznającego je za własne. W następstwie tego tworzone są nowe elity społeczne wspierające władzę. Jako że działania te są podejmowane w ramach autorytetu państwa, odgrywa ono rolę gwaranta ich właściwej realizacji. Wykorzystuje w tym celu aparat przymusu, stosując środki o charakterze represyjnym wobec niepodporządkowujących się jednostek. Działania związane z realizacją tej funkcji są najczęściej uregulowane przepisami prawa. Akty normatywne z tego zakresu wprowadzają instrumenty prawne służące jej realizacji oraz określają organy i podmioty, których zadaniem jest wykonywanie zadań

⁷ Szerszej na temat kultury w PRL zob. V. Dunaeva, *Badanie kultury w PRL i ZSRR oraz nowe spojrzenie na kulturę w polskiej i rosyjskiej socjologii na przełomie ustrojowym*, „Kultura i Społeczeństwo” 55, 2011, nr 2–3, s. 113–127; R. Habielski, *Przeszłość i pamięć historyczna w życiu kulturalnym PRL. Kilka uwag wstępnych*, [w:] *Polityka czy propaganda. PRL wobec historii*, red. P. Skibiński, T. Wiścicki, Warszawa 2009, s. 87–115.

⁸ W preambule Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232, dalej: Konstytucja PRL) stanowi się o umacnianiu ustroju społecznego, odpowiadającego interesom i dążeniom najszerzych mas ludności. Artykuł 4 ust. 1 stanowi z kolei, że prawa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej są wyrazem interesów i woli ludu pracującego. Stwarza się więc przekonanie, jakoby dobro człowieka stanowiło nadrzędny cel działania ówczesnych władz państwowych, co nie było zgodne z rzeczywistością.

⁹ Zob. R. Grzybowski, *Idea wychowania nowego człowieka (Homo Sovieticus) i jej odzwierciedlenie w założeniach programowych Wszechzwiązkowej Organizacji Pionierskiej*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2018, nr 4, s. 297–322.

państwowych w tym obszarze. Są one tworzone wyłącznie w tym celu lub wykonywanie tych zadań jest tylko jednym z obszarów ich aktywności. Niezależnie od zakresu ich działania, nazwy, liczebności oraz formy organizacyjnoprawnej, podmioty te funkcjonują w oparciu o zasadę centralizacji aparatu administracji państwowej. Łączy je ścisła zależność osobowa i służbowa, cechuje hierarchiczne podporządkowanie: organy niższego stopnia są podporządkowane woli i decyzjom organów wyższego stopnia¹⁰. W układzie tym nie występuje autonomia, samodzielność ani niezależność. Cechuje go natomiast podporządkowanie. Silnie rozbudowana jest funkcja kontrolna i nadzorcza, a zadania państwowe są realizowane w sposób jednolity na terenie całego państwa.

Oprócz tego działania z zakresu tej funkcji są równolegle podejmowane „w ramach społeczeństwa”. Można je określić jako inicjatywę oddolną, bowiem realizują je osoby znajdujące się poza formalną strukturą państwa. W okresie PRL byli to przedstawiciele „ludu pracującego miast i wsi”¹¹. Działali oni w różny sposób: dając przykład oczekiwanego zachowania, popularyzując określony system wartości oraz donosząc władzom o niepodporządkowujących się jednostkach. Ich zachowanie było w wielu przypadkach sterowane przez podmioty państwowe, działające w sposób odformalizowany, aby nie ujawniać ich bezpośredniego zaangażowania w sprawę.

Drugą funkcją kultury w państwach o ustrojach niedemokratycznych jest natomiast walka z panującym reżimem. Tak zwana kultura protestu¹² jest nośnikiem idei wolnościowych, wzbudza ducha walki oraz rozwija idealistyczne i krytyczne myślenie, zachęcając do dokonywania samodzielnych i obiektywnych ocen rzeczywistości. Działania podejmowane w ramach tej funkcji są prowadzone — w sposób bardziej lub mniej zorganizowany — najczęściej poza strukturami państwowymi. Dlatego „najczęściej”, bo nawet w ramach tych struktur obserwuje się zachowania wymierzone przeciwko propagowanym ideom i panującej władzy. Polegają one na sabotowaniu realizowanych przedsięwzięć lub wyraźnym sprzeciwie względem władzy. Napotyka ją one zdecydowany opór rządzących. Z wiadomych względów nie są one uregulowane prawnie.

Działalność kulturalna narzędziem w rękach władz

Funkcje tak pojmowanej kultury są umiejętnie wykorzystywane przez rządzących w państwach o ustrojach niedemokratycznych dla osiągnięcia celów partykularnych oraz celów partii rządzącej. Ich intencją jest przede wszystkim ograniczenie

¹⁰ M. Wierzbowski, A. Wiktorowska, *Centralizacja i decentralizacja*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2017, s. 87.

¹¹ Artykuł 1 ust. 2 Konstytucji PRL stanowił, że w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej władza należy do ludu pracującego miast i wsi.

¹² Zob. na przykład P. Szymczyk, M. Maciąg, *Życie społeczne, kultura i polityka w PRL*, Lublin 2018.

wszelkich przejawów działalności kulturalnej związanej z nurtami wolnościowymi i poszerzenie zasięgu kultury, a raczej propagandy, sukcesu¹³ panującej władzy. Obszar ten uznawano za jeden z filarów systemu politycznego PRL¹⁴.

Szeroko pojęta działalność kulturalna była istotnym narzędziem w rękach władz. Jej rangę podkreślano wielokrotnie w przepisach Konstytucji PRL¹⁵, kładąc nacisk na przyspieszenie rozwoju kulturalnego państwa. W świetle postanowień tego aktu było jednak jasne, że nie chodzi o popularyzowanie wszelkich przejawów działalności kulturalnej, lecz wyłącznie aprobowanych przez rządzących. Wielokrotnie odwoływano się bowiem do kultury narodu i kultury mas ludowych, podkreślając istotną rolę oddziaływań socjalistycznych na ten obszar. W świetle przepisów Konstytucji PRL, kultura przenikała w zasadzie wszystkie obszary funkcjonowania społeczeństwa. Miała wpływ na sposób spędzania wolnego czasu, była jednym z wyznaczników równego statusu kobiet i mężczyzn oraz wszystkich obywateli. Stanowiła ponadto powód ich zrzeszania się.

Główną regulacją dotyczącą kultury był art. 62 Konstytucji PRL. Stanowił on, że obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej mają prawo do korzystania ze zdobyczy kultury i do twórczego udziału w rozwoju kultury narodowej. Ich realizację miały zapewniać coraz szerzej: rozwój i udostępnienie ludowi pracującemu miast i wsi bibliotek, książek, prasy, radia, kin, teatrów, muzeów i wystaw, domów kultury, klubów, świetlic, wszechstronne popieranie i pobudzanie twórczości kulturalnej mas ludowych i rozwoju talentów twórczych. Konstytucja PRL stwarzała zatem podstawy do świadczenia usług państwowych w tym zakresie oraz do podejmowania działań o charakterze inicjatywno-promocyjnym, ukierunkowanych na zwiększenie aktywności kulturalnej obywateli. Nie ulegało wątpliwości, że w tym obszarze popierane będą inicjatywy prowadzone „w duchu socjalizmu”.

Zadania publiczne w kulturze były realizowane na poziomie centralnym i terenowym¹⁶. W początkowym okresie PRL wykonywano je na podstawie aktów normatywnych wydanych jeszcze pod rządami Ustawy Konstytucyjnej z dnia 19 lutego 1947 roku o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej¹⁷.

Jeden z nich dotyczył funkcjonowania aparatu administracyjnego przydanego do administrowania Kierownikowi Resortu Kultury i Sztuki¹⁸. Do jego zadań

¹³ Szerzej na temat propagandy sukcesu zob. P. Sowiński, *Kierowanie „propagandą sukcesu” w mass mediach*, „Studia Polityczne” 2009, nr 24, s. 47–70.

¹⁴ Zob. Ł. Kamiński, *Struktury propagandy PRL*, [w:] *Propaganda w PRL*, red. P. Semkowa, Gdańsk 2010, s. 10; A. Piasecki, *Pośmiertne sukcesy propagandy PRL*, Toruń 2012, s. 1.

¹⁵ W składającej się z 91 artykułów Konstytucji PRL aż 22 razy odwoływano się do kultury, działalności kulturalnej i ich przejawów.

¹⁶ Szerzej na temat systemu administracji terenowej zob. J. Behr, *Ewolucja gminy w Rzeczypospolitej Polskiej: zarys problematyki*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2015, nr 4/1, s. 295–297.

¹⁷ Dz.U. z 1947 r. Nr 18, poz. 71.

¹⁸ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 15 września 1944 roku o zakresie działania i organizacji resortu Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1944 r. Nr 5, poz. 25).

należało między innymi sprawowanie pieczy nad twórczością i sztuką odtwórczą w wybranych dziedzinach, krzewienie kultury i sztuki oraz propaganda polskiej kultury i sztuki za granicą¹⁹. Dekret obowiązywał w niezmiennym brzmieniu do 1961 roku, jednak z wpływem czasu sposób jego interpretowania uległ zmianie, uwzględniając socjalistyczne idee.

W 1961 roku uchwalono przepisy prawa regulujące kompetencje ministra kultury i sztuki, będącego naczelnym organem administracji państwowej. Ustawa określała je bardzo ogólnie, formułując otwarty katalog spraw mieszczących się w zakresie jego działania. Rozwijało go znacznie rozporządzenie, dopuszczając określenie dodatkowych kompetencji w przepisach szczególnych. W konsekwencji dotyczyły one w zasadzie wszelkich form i przejawów działalności kulturalnej. Obejmowały działania o charakterze władczym — dopuszczając bezpośrednią ingerencję i kształtowanie pozycji prawnej podmiotu nadzorowanego — oraz niewładczym. W zakresie działania ministra mieściły się w szczególności sprawy nadzoru nad organizacją i działalnością bibliotek, muzeów oraz imprez widowiskowo-rozrywkowych. Oprócz tego wydawał on zezwolenia na publiczną działalność artystyczną i rozrywkową oraz na produkcję, rozpowszechnianie i wyświetlanie filmów. Zatwierdzał on także tematyczne plany poszczególnych wydawnictw i popierał rozwój wszelkich dziedzin twórczości artystycznej. W każdym z tych obszarów minister był związany podstawowymi założeniami polityki kulturalnej państwa i instrukcjami innych podmiotów, przede wszystkim Rady Ministrów — która posiadała wyłączną właściwość w zakresie spraw prasy i wydawnictw — oraz partii²⁰. Wszelkie instytucje i organizacje były z kolei zobowiązane do uzgadniania z nim swoich zamierzeń, mieszczących się w zakresie jego działania. Uzgodnienie było środkiem nadzoru prewencyjnego, uniemożliwiającym samodzielne podjęcie działania przez te organizacje i instytucje. Ponadto minister sprawował nadzór nad działalnością organów do spraw kultury²¹ w prezydiach rad narodowych.

W 1982 roku na nowo sformułowano katalog spraw mieszczących się w zakresie jego właściwości. Wśród celów jego działania nadal mieściła się szeroko pojęta troska o zapewnienie „właściwego” miejsca kultury w życiu narodu i w rozwoju społeczno-gospodarczym socjalistycznego państwa²². Kierunek jego działania pozostał zatem niezmienny.

¹⁹ Aktem wykonawczym do dekretu było rozporządzenie regulujące utworzenie organów kultury przy urzędach wojewódzkich i starostwach powiatowych (rozporządzenie Kierownika Resortu Kultury i Sztuki wydane w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 5 października 1944 roku o utworzeniu organów kultury i sztuki przy urzędach wojewódzkich i starostwach powiatowych, Dz.U. z 1944 r. Nr 7, poz. 37).

²⁰ Ustawa z dnia 16 lutego 1961 roku o zakresie działania Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1961 r. Nr 10, poz. 53), rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 lutego 1961 roku w sprawie szczegółowego zakresu działania Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1961 r. Nr 10, poz. 56).

²¹ *Ibidem*.

²² Zob. ustawa z dnia 4 maja 1982 roku o urzędzie Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1982 r. Nr 14, poz. 112).

Na podstawie powojennych regulacji prawnych działań również Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa²³. Posiadał on bardzo rozbudowaną strukturę organizacyjną. Przejął liczne wydawnictwa, podlegał mu także zakład graficzno-wydawniczy. Sprawował on ponadto bezpośredni nadzór państwowy nad wymienionymi w uchwale Rady Ministrów spółdzielczymi instytucjami wydawniczymi. Jego zasięg był zatem bardzo szeroki, podobnie jak zakres realizowanych zadań, który ujęto w otwartym katalogu. Mimo że niektóre kwestie nie były wyeksponowane w treści przepisów prawa, to sposób ich formułowania umożliwiał wspieranie działań indoktrynacyjnych. Przepisy prawa nie określały bowiem szczegółowych wytycznych odnośnie do podejmowanych działań. Stwarzały organowi szerokie pole interpretacyjne. Działał on w ramach luzu decyzyjnego, dzięki czemu mógł: wpływać na publikowane treści²⁴, regulować²⁵ liczbę i rodzaj podmiotów obecnych na rynku wydawniczym²⁶ oraz faworyzować podmioty sympatyzujące ze środowiskami socjalistycznymi. Wykonywał on ponadto wiele innych działań służebnych względem woli władzy państwowej i partyjnej²⁷.

Kolejnym podmiotem funkcjonującym początkowo na podstawie aktów normatywnych wydanych jeszcze przed uchwaleniem Konstytucji PRL był Centralny Urząd Kinematografii. Podlegał on Prezesowi Rady Ministrów, do którego należały sprawy kinematografii. Na jego czele stał prezes, przy którym działały rada programowa i rada techniczna, będące organami o charakterze opiniodawczym. Ustawa wprowadzała prawo wyłączności urzędu i podlegających jemu przedsiębiorstw w zakresie sprzedaży i wynajmu polskich filmów w kraju i za granicą oraz kupna i wynajmu zagranicznych filmów dla kraju, umożliwiając przez to decydowanie o zakresie i tematyce udostępnianych treści. Wzmacniało to prowadzenie propagandy sukcesu. Zgody urzędu i określenia szczegółowych warunków wymagały także produkcja filmów przeznaczonych do publicznego wyświetlania, prowadzenie teatrów świetlnych oraz publiczne rozpowszechnianie filmów. Ustawa wymieniała ponadto rodzaje urzędzeń umożliwiających projekcję filmów, których posiadanie podlegało obowiązkowemu zgłoszeniu wraz z ich szczegółowym opisem. Na podstawie zgromadzonych danych, organy administracji mogły zatem łatwo

²³ Dekret z dnia 2 sierpnia 1951 roku o utworzeniu i zakresie działania Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa (Dz.U. z 1951 r. Nr 41, poz. 309).

²⁴ Sprawowanie kontroli nad jakością produkcji wydawniczej, opracowywanie państwowego planu wydawniczego i zatwierdzanie tematyczne planów wydawnictw.

²⁵ Poprzez udzielanie lub odmowę udzielenia koncesji na prowadzenie działalności wydawniczej.

²⁶ Uchwała nr 578 Rady Ministrów z dnia 11 sierpnia 1951 roku w sprawie zakresu działania i tymczasowej struktury organizacyjnej Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa (M.P.A Nr 85, poz. 1165).

²⁷ Zob. A. Chamera-Nowak, *Książka a stalinizm: Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa i jego rola w kształtowaniu ruchu wydawniczo-księgarskiego 1951–1956*, Warszawa 2019.

ustalić podmiot prowadzący propagandę przeciwną władzom i partii oraz ukarać winnych. Obsługiwać te urządzenia mogły wyłącznie osoby posiadające zezwolenie urzędu. Utrudniało to dostęp do nich osobom niepowołanym, ograniczając ryzyko wyświetlania filmów o charakterze wolnościowym i antysocjalistycznym. Ustawa określała kary za niedopełnienie obowiązków w niej określonych²⁸.

W drugiej części pracy zostaną poddane analizie przepisy prawa dotyczące innych organów i podmiotów państwowych, w zakresie działania których mieściły się sprawy związane z organizowaniem, upowszechnianiem oraz sprawowaniem kontroli i nadzoru nad działalnością kulturalną w PRL. Zostaną omówione przede wszystkim: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, tak zwana ustawa o cenzurze, przepisy prawa dotyczące działalności kulturalnej w stanie wojennym oraz podmioty bezpośrednio świadczące usługi z tego zakresu, przede wszystkim instytucje upowszechniania kultury, funkcjonujące na podstawie odrębnych ustaw. Ponadto zostaną wyciągnięte wnioski dotyczące całości rozważań.

Bibliografia

Literatura

- Behr J., *Ewolucja gminy w Rzeczypospolitej Polskiej: zarys problematyki*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2015, nr 4/1.
- Behr J., *Kultura a działalność kulturalna*, [w:] eadem, *Gmina jako podmiot administracji świadczącej w zakresie usług niematerialnych*, Warszawa 2019.
- Chamera-Nowak A., *Książka a stalinizm: Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa i jego rola w kształtowaniu ruchu wydawniczo-księgarskiego 1951–1956*, Warszawa 2019.
- Domska A., *Ograniczenia wolności prasy w PRL*, „Studia Prawo-Ekonomiczne” 3, 2011.
- Drajkowska M., *Nowa Polska — nowa kultura — nowa historia. Przeszłość jako przedmiot propagandy w PRL-u*, Poznań 2018.
- Dunaeva V., *Badanie kultury w PRL i ZSRR oraz nowe spojrzenie na kulturę w polskiej i rosyjskiej socjologii na przełomie ustrojowym*, „Kultura i Społeczeństwo” 55, 2011, nr 2–3.
- Golon M., *Między stalinowską propagandą a upowszechnianiem kultury. Działalność Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą (WOKS) wobec Polski w latach 1945–1956*, „Dzieje Najnowsze” 38, 2006, nr 4.
- Grzybowski R., *Idea wychowania nowego człowieka (Homo Sovieticus) i jej odzwierciedlenie w założeniach programowych Wszechzwiązkowej Organizacji Pionierskiej*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2018, nr 4.
- Habielski R., *Przeszłość i pamięć historyczna w życiu kulturalnym PRL. Kilka uwag wstępnych*, [w:] *Polityka czy propaganda. PRL wobec historii*, red. P. Skibiński, T. Wiścicki, Warszawa 2009.
- Kamiński Ł., *Struktury propagandy PRL*, [w:] *Propaganda w PRL*, red. P. Semkowa, Gdańsk 2010.
- Kosikowski C., *Rada Ministrów PRL w nowym systemie zarządzania gospodarką narodową*, „Folia Iuridica” 1991, nr 45.

²⁸ Ustawa z dnia 15 grudnia 1951 roku o kinematografii (Dz.U. z 1951 r. Nr 66, poz. 452).

- Łęcicki G., *Cenzura w Polsce Ludowej: propaganda, manipulacja, destrukcja*, „Kwartalnik Nauk o Mediach” 2015, nr 2, <http://kmm.uksw.edu.pl/cenzura-w-polsce-ludowej-propaganda-manipulacja-destrukcja/>.
- Maciejewski J., *Cenzura w Polsce w latach 1957–1980 i sposoby jej omijania przez pisarzy*, „Napis” 15, 2009.
- Piasecki A., *Pośmiertne sukcesy propagandy PRL*, Toruń 2012.
- Radzikowska Z., *Z historii walki o wolność słowa w Polsce. Cenzura w PRL w latach 1981–1987*, Kraków 1990.
- Rokicki K., Stępień S., *W objęciach Wielkiego Brata. Sowieci w Polsce 1944–1993*, Warszawa 2009.
- Sowiński P., *Kierowanie „propagandą sukcesu” w mass mediach*, „Studia Polityczne” 2009, nr 24.
- Szymczyk P., Maciąg M., *Życie społeczne, kultura i polityka w PRL*, Lublin 2018.
- Weremiuk S., *Specyfika stosunków polsko-radzieckich w latach 1944–1991*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 11.
- Wierzbowski M., Wiktorowska A., *Centralizacja i decentralizacja*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2017.

Wykaz źródeł prawa

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 15 września 1944 roku o zakresie działania i organizacji resortu Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1944 r. Nr 5, poz. 25).
- Dekret z dnia 2 sierpnia 1951 roku o utworzeniu i zakresie działania Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa (Dz.U. z 1951 r. Nr 41, poz. 309).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232).
- Rozporządzenie Kierownika Resortu Kultury i Sztuki wydane w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 5 października 1944 roku o utworzeniu organów kultury i sztuki przy urzędach wojewódzkich i starostwach powiatowych (Dz.U. z 1944 r. Nr 7, poz. 37).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 lutego 1961 roku w sprawie szczegółowego zakresu działania Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1961 r. Nr 10, poz. 56).
- Uchwała nr 578 Rady Ministrów z dnia 11 sierpnia 1951 roku w sprawie zakresu działania i tymczasowej struktury organizacyjnej Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa (M.P.A Nr 85, poz. 1165).
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 roku o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1947 r. Nr 18, poz. 71).
- Ustawa z dnia 15 grudnia 1951 roku o kinematografii (Dz.U. z 1951 r. Nr 66, poz. 452).
- Ustawa z dnia 16 lutego 1961 roku o zakresie działania Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1961 r. Nr 10, poz. 53).
- Ustawa z dnia 4 maja 1982 roku o urzędzie Ministra Kultury i Sztuki (Dz.U. z 1982 r. Nr 14, poz. 112).

KRZYSZTOF NOWICKI

ORCID: 0000-0002-3692-2563

Uniwersytet Wrocławski

krzysztof.nowicki@uwr.edu.pl

Niezależność sądu oraz niezawisłość sędziowska w sprawach karnych w okresie rządów autorytarnych i totalitarnych w Polsce

Słowa kluczowe: niezależność sądu, niezawisłość sędziowska, trójpodział władzy, proces karny.

THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY AND JUDICIAL AUTONOMY IN CRIMINAL CASES WITHIN THE PERIOD OF AUTHORITATIVE AND TOTALITARIAN REGIMES IN POLAND

Abstract

At present, there is no doubt that a need exists to ensure the citizens' right to have a criminal case examined by an independent and unbiased court. For the proper functioning of the court-based administration of justice to be possible, the courts must have the attribute of independence and the judges must be autonomous. These issues are regulated in international treaties to which Poland is a party. The aim of this study is to describe the role of judiciary independence and judicial autonomy in criminal cases. In order to achieve these goals, considerations will be presented on the essence of such independence and autonomy, and a reference will be made to the way the authoritarian state functioned after the May coup in the Second Polish Republic, and the totalitarian state during the era of the Polish People's Republic.

Keywords: independence of the judiciary, judicial autonomy, tripartite division of powers, criminal proceedings.

Uwagi wstępne

Aktualnie nie budzi wątpliwości konieczność zapewnienia obywatelom prawa do rozpoznania sprawy karnej przez niezależny i bezstronny sąd. Aby można było mówić o właściwym funkcjonowaniu sądowego wymiaru sprawiedliwości, sądy muszą mieć atrybut niezależności, zaś sędziowie muszą być niezawisli. Zagadnienia te są uregulowane w aktach prawa międzynarodowego, których Polska jest stroną. Niniejsze opracowanie ma za zadanie opisać role niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej w sprawach karnych. Przedstawione zostaną standardy konwencyjne, konstytucyjne oraz zakres realizacji tych standardów w polskim ustawodawstwie. Dla osiągnięcia tych celów przedstawione zostaną rozważania dotyczące tytułowych zagadnień związanych z funkcjonowaniem struktur autorytarnych i totalitarnych w najnowszej historii Polski. W pierwszej części opracowania omówione zostaną zagadnienia związane z istotą i ujęciem historycznym niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej odwołującym się do funkcjonowania państwa autorytarnego po przewrocie majowym w II Rzeczypospolitej oraz totalitarnego w okresie PRL. W drugiej części opisane zostaną zagadnienia dotyczące realizacji tych standardów w aktualnym porządku prawnym oraz tego, czy zakres gwarancji mających zapewnić prawidłowe funkcjonowanie omawianych instytucji stanowi odpowiednią ochronę przed zagrożeniem funkcjonowania demokratycznego państwa prawa.

1.

Istotą rozważań związanych z omawianą problematyką jest oddzielenie sądów od władzy wykonawczej i ustawodawczej oraz ukształtowanie takiego funkcjonowania państwa, które zapewni wzajemne równoważenie się tych władz. Szczególne znaczenie ma zapewnienie skutecznej ochrony władzy sądowniczej przed możliwością ingerencji pozostałych władz, w szczególności wykonawczej. Przełomowe znaczenie dla ukształtowania się takiej idei miały publikacje Monteskiusza. Argumentując potrzebę rozdziału władz wskazywał on, że nie ma wolności, gdy w jednej i tej samej osobie lub jednym i tym samym ciele zespolona jest władza ustawodawcza i wykonawcza, ponadto

nie ma również wolności, jeżeli władza sądowa nie jest oddzielona od prawodawczej i wykonawczej. Gdyby była połączona z władzą prawodawczą, władza nad wolnością obywateli byłaby dowolną, sędzia byłby bowiem prawodawcą. Gdyby była połączona z władzą prawodawczą, sędzia mógłby mieć siłę ciemiężyciela¹.

Wskazywał, że dla osiągnięcia możliwości nadużywania władzy, „trzeba aby przez naturalną grę rzeczy, władza powściągnęła władzę”².

¹ Montesquieu, *O duchu praw*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa 1957, s. 234.

² *Ibidem*.

Idea trójpodziału władzy znalazła swoje normatywne odbicie między innymi w Deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 roku, we francuskiej Konstytucji z 1791 roku oraz Konstytucji 3 maja, uchwalonej w tym samym roku. Niezależność sądów oraz niezawisłość sędziowska stanowią aktualnie istotny element regulacji międzynarodowych związanych z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. Zgodnie z art. 14 ust. 1 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych „każdy ma prawo do publicznego i sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy przez właściwy, niezależny i bezstronny sąd, ustanowiony przez ustawę, przy orzekaniu co do zasadności oskarżenia przeciw niemu w sprawach karnych [...]”. Podobnie prawo sprawiedliwego i publicznego procesu przed niezależnym i bezstronnym sądem zawiera regulacja art. 10 Powszechnej deklaracji praw człowieka, będącej pierwszym aktem prawnym regulującym kompleksowo prawa człowieka. Omawiane kwestie stanowią też przedmiot regulacji. Regulacje odwołujące się do prawa do rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd znajdują się również w art. 6 ust. 1z Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz w art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej.

Omawiane zagadnienia mają swoje normatywne ujęcie w Konstytucji RP. Zgodnie z regulacją art. 173 sądy są władzą odrębną i niezależną od innych. Ponadto każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP). Natomiast zgodnie z regulacją art. 173 sądy i trybunały są odrębną władzą niezależną od innych. Zagadnienia dotyczące aktualnego stanu prawnego, zakresu funkcjonowania niezależności sądów i niezawisłości sędziów oraz konieczności stworzenia niezbędnych gwarancji w tym zakresie zastaną przedstawione w drugiej części niniejszego opracowania.

2.

Niniejsza część pracy będzie obejmowała zagadnienia związane z funkcjonowaniem sądownictwa w okresie II Rzeczypospolitej oraz w PRL. Opis ten zostanie ograniczony do wykazania, w jakim zakresie była realizowana niezależność sądów oraz niezawisłość sędziów w okresie funkcjonowania państwa autorytarnego oraz totalitarnego.

Po odzyskaniu niepodległości w Konstytucji z 1921 roku wprowadzono zasadę trójpodziału władzy. Ustawa zasadnicza przyjęła, że sędziowie są w sprawowaniu swojego mandatu niezawisli i podlegają tylko ustawom. Orzeczenia sądowe nie mogły być zmieniane, ani przez władzę ustawodawczą, ani przez władzę wykonawczą (art. 77).

Na istotną rolę niezawisłości sędziowskiej wskazano w sprawozdaniu ze 179. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z 1920 roku. Podkreślono, że nie może on

wywierać żadnego wpływu na orzecznictwo sądowe ani interes państwa, ani interes poszczególnych grup czy warstw. Sędzia powinien być pod każdym względem niezależny. Ponadto wskazano, że wyrok sądowy może być zmieniony tylko w drodze instancji i nie może być stosowana żadna sprawiedliwość gabinetowa, gdzie orzeczenie sądowe może być zmienione bądź to przez ministra, bądź przez Prezesa Rady Ministrów, bądź nawet przez kogoś wyżej postawionego³. W literaturze, mimo kwestii spornych, wśród najbardziej istotnych ustrojowych gwarancji niezawisłości sędziowskiej wskazywano: właściwy system obsadzania stanowisk sędziowskich, pewność stanowiska, samorząd sędziowski, należyte uposażenie i odpowiednie warunki pracy, właściwy system nadzoru, niepołączalność z innym zatrudnieniem, apolityczność, odpowiednie przygotowanie⁴.

3.

Po przewrocie majowym dokonano wielu działań mających na celu osłabienie niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej. W pierwszej kolejności osłabiono gwarancje konstytucyjne wykorzystując ustawodawstwo zwykłe. Zgodnie z art. 102 § 2 lit. a Rozporządzenia Prezydenta RP — Prawo o ustroju sądów powszechnych z 6 lutego 1928 roku (dalej: Prawo o ustroju sądów powszechnych) sędzia mógł być mianowany na inne stanowisko, przeniesiony na inne miejsce służbowe w wypadkach zmiany ustroju sądownictwa lub zniesienia danego sądu. Istniała nawet możliwość przeniesienia sędziego w stan spoczynku (art. 107 i 109). Natomiast zgodnie z regulacją art. 78 zd. 2 Konstytucji RP, sędziego można było usunąć lub przenieść w inne miejsce tylko wówczas, gdy było to wywołane zmianą w organizacji sądów postanowioną w drodze ustawy (wyr. — K.N.). Zgodnie z art. 2 § 2 Prawa o ustroju sądów powszechnych Prezydent RP miał prawo do ustalenia i zmiany okręgu i siedziby sądu w drodze rozporządzenia. Ponadto, także w drodze rozporządzenia, minister sprawiedliwości mógł w siedzibie sądu grodzkiego dla jednego lub kilku sądów grodzkich tworzyć stałe oddziały zamiejscowe sądów okręgowych (art. 3 Prawa o ustroju sądów powszechnych). Do tych oddziałów nie mianowano nowych sędziów, lecz przenoszono ich z danego sądu okręgowego⁵. Nowe przepisy pozwalały ponadto na usuwanie i przenoszenie sędziów do innej miejscowości lub w stan spoczynku „w interesie wymiaru sprawiedliwości lub powagi stanowiska sędziego” (art. 102 § 2 lit. c i 110 lit. c Prawa o ustroju sądów powszechnych). Przepisy nie

³ Ze sprawozdania stenograficznego 179. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w 1920 roku, s. 32–33, za: M. Materiak-Pawłowska, *Zawód sędziego w Polsce w latach 1918–1939*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63, 2011, z. 1, s. 75.

⁴ Por. G. Ławnikowicz, *Idea niezawisłości sędziowskiej w porządku prawnym i myśli prawniczej Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2009, s. 342–377 i wskazana tam literatura.

⁵ M. Materiak-Pawłowska, *Zawód sędziego...*, s. 76.

przewidywały gwarancji rzetelnej procedury dotyczącej takiego postępowania, w tym możliwości odwołania się od omawianej decyzji. W ówczesnej literaturze słusznie wskazywano na „bardzo rozciągliwy” zakres tych pojęć. Ponadto podnieszono, że

wprawdzie ma o tym decydować sąd w postaci Zgromadzenia Ogólnego, ale pytanie czy i Zgromadzenie Ogólne w tych wypadkach ma prawo sędzię usunąć lub przenieść, bo z ducha art. 78 konstytucji wynika, że usunięcie lub przeniesienie sędzię może nastąpić na mocy orzeczenia sądu karnego lub dyscyplinarnego za przestępstwo lub wykroczenie dyscyplinarne, nie zaś ze względów oportunistycznych⁶.

Trafnie wskazywano także na iluzoryczny charakter owej rękąmi sądowej związanej z koniecznością wydania orzeczenia przez Zgromadzenie Ogólne, gdyż może ono zostać zastąpione przez Kolegium Administracyjne.

Opierając się na tych regulacjach usunięto wielu niewygodnych dla ówczesnej władzy wykonawczej sędziów. Wśród nich byli Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego Władysław Seyda, prezes Izby Karnej Sądu Najwyższego Aleksander Mogilnicki⁷ oraz sędziowie Sądu Najwyższego: W. Barański, M. Fedyński, L. Mendelsburg, F. Ochimowski. Nowelizacja Prawa o ustroju sądów powszechnych z dnia 4 marca 1929 roku uchylili przepisy umożliwiające przenoszenie sędziów Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych bez ich zgody w inne miejsce lub w stan spoczynku w tak zwanym okresie organizacyjnym⁸. Niestety nastąpiło to już po usunięciu wielu niewygodnych sędziów.

Prawo o ustroju sądów powszechnych przewidywało ponadto system nadzoru nad sądami, który nie zapewniał sędziom poczucia bezpieczeństwa ze strony władz, mimo prawidłowego wykonywania przez nich swoich obowiązków. Powołano kolegia administracyjne z szerokimi uprawnieniami. W skład kolegiów wchodził prezes sądu i dwóch powołanych przez niego członków oraz dwóch członków wybieranych przez Zgromadzenie Ogólne. Prezes z osobami powołanymi przez siebie mieli więc w takim kolegium większość. Władze sądu miały liczne kompetencje umożliwiające wywieranie nacisku na sędziów w sytuacji, gdy wydawali oni orzeczenia zgodnie ze swoim sumieniem, ale takie które nie były zgodne z oczekiwaniem władzy wykonawczej. Należały do nich między

⁶ J. Jamontt, *Historia i krytyka rozporządzenia o ustroju sądów powszechnych*, Warszawa 1928, s. 115.

⁷ A. Mogilnicki, *Wspomnienia: spisane w Łodzi w latach 1949–1955*, Warszawa 2008, s. 208, 218–230. Autor wskazuje, że przyczyną zwolnienia jego oraz W. Seydy była związana z uprawnieniem Sądu Najwyższego do wskazania trzech kandydatów na Generalnego Komisarza Wyborczego. Jednego z tych kandydatów miał w dalszym etapie wybrać Prezydent RP. Prezesi Sądu Najwyższego odmówili umieszczenia wśród trzech kandydatów przedstawienia osoby wskazanej przez Józefa Piłsudskiego. Kandydatem tym miał być ówczesny wiceminister S. Car, którego później prezydent i tak wybrał na Głównego Komisarza Wyborczego, wbrew przepisom prawa. A. Mogilnicki skorzystał z możliwości odwołania się od dekretu przenoszącego go w stan spoczynku do Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Wniosek nie doczekał się rozpatrzenia przez 10 lat.

⁸ Dz.U. z 1930 r. Nr 5, poz. 43.

innymi odsuwanie od wyrokowania przy delegowaniu do czynności administracyjnych, udzielanie urlopu wypoczynkowego w niedogodnym dla sędziego okresie, celowe przeciążenie sędziego pracą oraz niedopuszczanie do awansu. Jednocześnie mieli możliwość — w wyżej opisanym zakresie — „wynagradzać” posłusznych sędziów⁹.

Przepisy Prawa o ustroju sądów powszechnych dawały władzy wykonawczej możliwość istotnego oddziaływania na sędziów pokoju. Zgodnie z art. 2 § 2 tej regulacji minister sprawiedliwości miał prawo przenoszenia i usuwania sędziów pokoju poprzez rozporządzenia ustanawiające okręgi i siedziby sądów do ustalenia i zmiany okręgu sądu oraz umożliwiające ich znoszenie. Minister sprawiedliwości miał też prawo zwolnić sędziego pokoju przed upływem okresu, na który był powołany na podstawie uchwały zgromadzenia ogólnego właściwego sądu okręgowego lub zastępującego go kolegium administracyjnego (art. 206 § 2 Prawa o ustroju sądów powszechnych)¹⁰.

Kolejne bardzo istotne ograniczenie niezawisłości sędziowskiej wiązało się z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 roku¹¹. W regulacji tej znacznie ograniczono kompetencje zgromadzenia ogólnego na rzecz kolegium administracyjnego. Kolejne rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z tego samego dnia upoważniało władzę mianującą do przenoszenia w okresie od 27 sierpnia do 31 października 1932 roku sędziów wszystkich sądów bez ich zgody do innego równorzędnego sądu lub w stan spoczynku¹². Przepisy te pozwoliły na ponowne usunięcie niewygodnych dla władzy wykonawczej sędziów z pogwałceniem niezawisłości sędziowskiej¹³.

Należy też zwrócić uwagę na kwestię uposażeń sędziowskich na podstawie regulacji rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 października 1933 roku, które przewidywało cztery grupy wynagrodzenia zasadniczego sędziów¹⁴. Szczegółowe zasady przyznawania sędziemu uposażenia właściwego dla danej grupy przewidywało natomiast rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1933 roku¹⁵. Sędziowie danego sądu mogli zostać przypisani do jednej z dwóch

⁹ M. Materiak-Pawłowska, *Ustrój sądownictwa powszechnego w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2003, s. 277.

¹⁰ Sędziowie pokoju mieli orzekać przy sądach grodzkich, nigdy jednak nie zostali na to stanowisko powołani.

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 roku zmieniające niektóre przepisy Prawa o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 1932 r. Nr 73, poz. 661).

¹² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 roku w sprawie upoważnienia władzy mianującej do przenoszenia sędziów w stan spoczynku i na inne miejsce służbowe (Dz.U. z 1932 r. Nr 73, poz. 663).

¹³ S. Włodyka, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. 2, red. F. Ryszka, Warszawa 1968, s. 26.

¹⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 grudnia 1933 roku (Dz.U. z 1933 r. Nr 786, poz. 665).

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1933 roku o zasadach zaszeregowania do grup uposażenia sędziów w sądownictwie powszechnym i administracyjnym, prokuratorów,

grup uposażenia przewidzianej dla danego sądu. Decyzję w tym zakresie podejmował minister sprawiedliwości. Przykładowo sędzia sądu okręgowego mógł otrzymać uposażenie zasadnicze z grupy IV lub III. Ponadto nowelizacja tego rozporządzenia z 1935 roku dała ministrowi sprawiedliwości, za zgodą Prezesa Rady Ministrów, możliwość wyjątkowego przyznawania sędziemu uposażenia grupy bezpośrednio wyżej od tej jaka mu przysługiwała z rozporządzenia¹⁶. Minister mógł więc decydować, którą z trzech grup uposażenia będzie sędzia danego sądu otrzymywał i w ten sposób miał możliwość nacisku na sędziego w zakresie jego orzecznictwa¹⁷.

Konstytucja kwietniowa z 1935 roku wprowadziła zasadę jednolitości władzy państwowej. Zgodnie z jej art. 3 wśród organów państwa pozostających pod zwierzchnictwem Prezydenta Rzeczypospolitej znajdowały się także sądy. W ten sposób zerwano z zasadą niezależności sądownictwa od innych władz. Zgodnie z art. 64 ust. 3 sędziowie w ramach sprawowanego urzędu sędziowskiego byli niezawisli, niemniej w treści przepisu nie znalazł się już zapis „podlegają tylko ustawie”. Sędzia mógł zostać przeniesiony na inne miejsce urzędowania lub w stan spoczynku, gdy wywołane to było zmianą w organizacji sądów, postanowioną przez akt ustawodawczy (art. 66 ust. 2). Rozszerzono w ten sposób w stosunku do Konstytucji marcowej podstawę reorganizacji sądownictwa, pozwalającą na zawieszenie nieusuwalności i nieprzenaszalności sędziego z wyłączności ustawy także na dekret Prezydenta Rzeczypospolitej. Zawężono także zakres immunitetu sędziowskiego. Zgodnie z art. 67 Konstytucji z 1935 roku sędzia nie mógł być pociągnięty do odpowiedzialności karnej bez zezwolenia właściwego sądu dyscyplinarnego ani zatrzymany bez nakazu sądu, chyba że został schwytyany na gorącym uczynku. Zniesiono natomiast zapis widniejący w art. 79 Konstytucji marcowej nakazujący, w przypadku zatrzymania na gorącym uczynku, niezwłoczne zwolnienie aresztowanego na żądanie sądu.

4.

Po drugiej wojnie światowej Polsce narzucony został ustrój, w którym nie było miejsca na niezależne sądy i niezawisłych sędziów. Sądownictwo, obok takich struktur jak wojsko czy policja, miało pomagać w utrzymaniu władzy oraz likwidacji przeciwników politycznych. Jako przykład rozumowania osób prowadzących otwarcie tę politykę można podać program przedstawiony przez Władysława Gomułkę, który w czasie narady PPR w Lublinie 14 listopada 1944 roku wskazał, że

oraz asesorów i aplikantów sądowych, tudzież i dodatkach lokalnych i funkcyjnych (Dz.U. z 1933 r. Nr 102, poz. 782).

¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 lutego 1935 roku (Dz.U. z 1935 r. Nr 10, poz. 51).

¹⁷ Por. na przykład M. Materiak-Pawłowska, *Zawód sędziowski...*, s. 96.

trzeba obsadzić wszystkie kierownicze stanowiska w aparacie administracyjnym państwa, jak też wszystkie ogniwa siły zbrojnej narodu, również i sądownictwa, ludźmi którzy wszystkimi nici związani są z obozem demokracji polskiej, którzy myślą takimi kategoriami, jakimi myśli rząd demokratyczny¹⁸.

Pierwsze regulacje ustrojowe dotyczące funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości zmierzały do ukształtowania przepisów, dzięki którym będzie możliwe odpowiednie dla władzy wykonawczej kształtowanie polityki kadrowej wśród sędziów. Dekretem PKWN z 27 grudnia 1944 roku zrównano pozycję sędziów z pozycją urzędników państwowych¹⁹. Zgodnie z art. 6 ust. 1 tego dekretu minister sprawiedliwości posiadał ponadto prawo do zmiany stanowiska służbowego sędziego, zwolnienia go lub przeniesienia w stan spoczynku bez konieczności wystąpienia okoliczności przewidzianych w Prawie o ustroju sądów powszechnych.

Z późniejszych wypowiedzi przedstawicieli władzy wykonawczej wynikało, że w PRL nie ma miejsca na niezależność sądownictwa i niezawisłość sędziów w rozumieniu wynikającym z trójpodziału władzy. Tworzono własne definicje niezawisłości sędziowskiej na potrzeby funkcjonowania państwa totalitarnego. Wiceminister T. Rek w 1951 roku napisał, że

sędzia nie ma i nie może posiadać jakiegś niezawisłości abstrakcyjnej [...]. Sądownictwo Polski Ludowej — organ władzy państwowej, składowa części aparatu ucisku w stosunku do wroga klasowego — jest organem dyktatury proletariatu i zadaniem tego organu jest pełny współdziałanie wraz ze wszystkimi innymi organami władzy w realizacji tej dyktatury. [...] zasada niezawisłości sędziowskiej stanowi [...], że sędziowie nie mogą działać samowolnie, nie mogą sami tworzyć norm prawnych, lecz obowiązani są postępować zgodnie z prawem, zgodnie z wytycznymi partii i polityką Rządu²⁰.

Istotne znaczenie dla omawianych zagadnień miał dekret z 22 stycznia 1946 roku o wyjątkowym dopuszczeniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorских, notarialnych oraz wpisywania na listę adwokatów, który wprowadził do prawa o ustroju sądów powszechnych pojęcie rękojmi²¹. Zgodnie z art. 4 dekretu poszczególne osoby miały dawać rękojmie należytego wykonywania obowiązków sędziowskich lub prokuratorских ze względu na „kwalifikacje osobiste, działalność naukową, zawodową, społeczną lub polityczną i dostateczną znajomość prawa [...]”. Jednocześnie ten sam przepis dawał ministrowi sprawiedliwości uprawnienie w okresie pięciu lat od wejścia w życie dekretu do dopuszczania do zawodu sędziego osób niespełniających wymogu ukończenia uniwersyteckich studiów prawniczych, odbycia aplikacji i złożenia egzaminu sędziowskiego oraz przesłużenia określonej liczby lat na stanowiskach sędziowskich i prokuratorских.

¹⁸ W. Gomułka, *Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1962. Cyt. za: A. Rzepiński, *Sądownictwo w PRL*, Warszawa 1989, s. 27.

¹⁹ Dekret PKWN z 27 grudnia 1944 roku o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego i zaszerogowaniu funkcjonariuszy, Dz.U. z 1944 r. Nr 16, poz. 89.

²⁰ Cyt. za: J. Szarycz, *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988, s. 328.

²¹ Dz.U. z 1946 r. Nr 54, poz. 54.

Konstytucja z 1952 roku przewidywała formalną niezawisłość sędziów, natomiast gwarancje niezawisłego orzekania miały charakter fasadowy. Było wiele przepisów, które miały na celu podporządkowanie sędziów organom władzy. W PRL nie respektowano międzynarodowej zasady wyłącznej kompetencji sądów do rozstrzygania sporów prawnych. Powielono w ten sposób tendencje obecne w innych krajach bloku socjalistycznego i korzystano z orzecznictwa organów o charakterze społeczno-administracyjnym²². W sprawach o wykroczenia orzekały kolegia do spraw wykroczeń. Istniało również wiele innych podobnych organów mających uprawnienia orzecznicze, na przykład komisje rozjemcze i odwoławcze do spraw pracy, komisje do spraw szkód górniczych, Państwowy Arbitraż Gospodarczy, Komisja Odwoławcza przy Urzędzie Patentowym oraz izby morskie.

W okresie Polski Ludowej dążono do jak największego uzależnienia sędziów od władzy wykonawczej i kierownictwa administracji sądowej. Działania takie zaczynały się już na etapie aplikacji sądowej i zmierzały do wybrania „odpowiedniego” kandydata. Niewątpliwie miała w tym pomóc między innymi opisana powyżej instytucja rękojmi. Od kandydatów na sędziów wymagano przynależności do partii komunistycznej. Jak wskazywał sędzia Sądu Najwyższego S. Rudnicki, podejmowane były celowe działania zmierzające

do zachwiania równowagi między poszczególnymi wymaganiami stawianymi kandydatom do zawodu wykonywania sędziowskiego, przez przyznawanie decydującego znaczenia przynależności partyjnej, często także deklarowanemu światopoglądowi materialistycznemu kandydata. Wytworzyła się tzw. grupa sędziów dyspozycyjnych. Osoby, które nie chciały się poddać tendencjom, albo w ogóle nie trafiały do wymiaru sprawiedliwości, albo szybko z niego odchodziły²³.

Z danych statystycznych przedstawionych przez A. Rzepińskiego wynika, że w okresie PRL im wyższy był szczebel sądownictwa, tym więcej sędziów należało do PZPR²⁴. Dyspozycyjność sędziów kształtowano także przy pomocy kar wymierzanych za niepodporządkowanie się poleceniom wydanym przez prezesa sądu. Wśród tych kar i elementów nacisku można wymienić: odebranie sędziemu orzekania w powierzonych mu sprawach, wstrzymanie należnego awansu, nadmierne obciążenie pracą w porównaniu do innych sędziów, przesunięcie sędziego do innego wydziału czy nawet odległego sądu²⁵.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na dwie kwestie mające istotny wpływ na omawiane zagadnienia związane z Sądem Najwyższym. Pierwsza z nich odnosi się do wytycznych Sądu Najwyższego. Stanowiły one sposób oddziaływania na sądy zgodnie z oczekiwaniami partii, ministerstwa sprawiedliwości, MSW i innych instytucji władzy wykonawczej. Wytyczne Sądu Najwyższego w zakresie

²² L. Garlicki, *Aktualne tendencje ustroju sądownictwa w europejskich państwach socjalistycznych*, „Państwo i Prawo” 1974, nr 11, s. 43–44.

²³ Cyt. za: J. Szarycz, *op. cit.*, s. 334.

²⁴ A. Rzepiński, *op. cit.*, s. 69–70.

²⁵ Szerzej zob. *ibidem*, s. 66–73.

wykładni prawa i praktyki sądowej wiązały wszystkie sądy (art. 23 ust. 1 ustawy o Sądzie Najwyższym z 1984 roku). Jednocześnie sprzeczność orzeczenia sądowego z treścią wytycznych Sądu Najwyższego mogła być samoistną podstawą uchylenia tego orzeczenia (art. 13 ust. 3, art. 17 ustawy o Sądzie Najwyższym z 1984 roku). Wytyczne dotyczyły zdarzeń przyszlých, nie były związane z konkretną sprawą karną (postępowaniem). Słusznie wskazano w literaturze, że miały one w istocie charakter przepisów prawnych, dodając, że wniosek uprawnionego podmiotu w zakresie wydania wytycznych musiał być co najmniej akceptowany przez partię²⁶. Drugim zagadnieniem związanym z Sądem Najwyższym jest jego kadencyjność. Po zakończeniu pięcioletniej kadencji sędziego, który był nieposłuszny oczekiwaniom władzy wykonawczej, miał realne zagrożenie niepowołania na kolejną kadencję. Nie było możliwości zaskarżenia lub skutecznego kwestionowania takiej decyzji. Niewątpliwie omawiane rozwiązanie ustawowe stanowiło istotne naruszenie gwarancji związanych z niezawisłością sędziowską.

Przedstawione zagadnienia dotyczące okresów, kiedy w Polsce przejawiały się rządy autorytarne lub totalitarne pozwalają na wyciągnięcie istotnych wniosków dotyczących konieczności odpowiedniego ukształtowania aktualnie obowiązujących rozwiązań. Zapewnienie funkcjonowania zasady niezależności sądów oraz niezawisłości sędziowskiej oznacza nie tylko konieczność przyjęcia takich rozwiązań w przepisach prawa. Uregulowanie trójpodziału władzy oraz niezawisłości sędziowskiej w przepisach najwyższej rangi w danym kraju nie daje gwarancji spełnienia celów tych regulacji. Niezbędne jest takie ukształtowanie odpowiednich gwarancji, które pozwoli na realizację tych zasad procesowych. Analiza funkcjonowania omawianych zagadnień najnowszej historii Polski wskazuje na zagrożenia jakie mogą wiązać się z niedocenieniem roli wskazanych gwarancji. Jednocześnie należy pamiętać o korzyściach, jakie w związku z ograniczeniem niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej mają osoby sprawujące przede wszystkim władzę wykonawczą, zarówno w państwie autorytarnym, jak i totalitarnym. Im większe uprawnienia w takiej sytuacji ma władza wykonawcza, tym większe jest zagrożenie dla swobód obywatelskich.

Kształtując po 1989 roku ustrój państwa polskiego starano się przyjąć takie rozwiązania, które zapewnią realne gwarancje niezależności sądów oraz niezawisłości sędziowskiej. W pierwszej kolejności przywrócono zasadę podziału władzy oraz ustanowiono konstytucyjnie Krajową Radę Sądownictwa składającą się z przedstawicieli władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej. Organ ten ma wpływ między innymi na ocenę kandydatów na sędziów oraz ich awanse. Wprowadzono zasadę powoływania sędziów przez Prezydenta RP oraz zasadę nieusuwalności sędziów z wyjątkiem ściśle określonych przypadków. Ustanowiono zakaz przynależności sędziego do partii politycznych i związków zawodowych. Znacznie rozszerzono uprawnienia samorządu sędziowskiego, któremu

²⁶ *Ibidem*, s. 74.

dano uprawnienia do współdecydowania o obsadzaniu stanowisk członków kolegium sądu oraz prezesów sądu (bezpośrednio lub pośrednio). Ponadto wprowadzono kadencyjność prezesów sądów. Wśród najbardziej istotnych zmian, które nastąpiły po okresie państwa totalitarnego, należy też wskazać uzależnienie wysokości wynagrodzenia sędziów jedynie od rodzaju sądu, wysługi lat oraz sprawowanej funkcji. Wprowadzono też między innymi dwie bardzo istotne zmiany dotyczące funkcjonowania Sądu Najwyższego: zniesiono kadencyjność sędziów orzekających w tym sądzie oraz zrezygnowano z wymogu rękojmi należytego wykonywania obowiązków sędziego, obowiązującej wcześniej przy powoływaniu i odwoływaniu sędziów.

Bibliografia

- Garlicki L., *Aktualne tendencje ustroju sądownictwa w europejskich państwach socjalistycznych*, „Państwo i Prawo” 1974, nr 11.
- Gomułka W., *Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1962.
- Jamontt J., *Historia i krytyka rozporządzenia o ustroju sądów powszechnych*, Warszawa 1928.
- Ławnikowicz G., *Idea niezawisłości sędziowskiej w porządku prawnym i myśli prawniczej Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2009.
- Materiał-Pawłowska M., *Ustrój sądownictwa powszechnego w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2003.
- Materiał-Pawłowska M., *Zawód sędziego w Polsce w latach 1918–1939*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63, 2011, z. 1.
- Mogilnicki A., *Wspomnienia: spisane w Łodzi w latach 1949–1955*, Warszawa 2008.
- Montesquieu, *O duchu praw*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa 1957.
- Rzepiński A., *Sądownictwo w PRL*, Warszawa 1989.
- Szarycz J., *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.
- Włodyka S., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. 2, red. F. Ryszka, Warszawa 1968.

JANUSZ SAWICKI

ORCID: 0000-0002-2952-9544

Uniwersytet Wrocławski

janusz.sawicki@uwr.edu.pl

Kara śmierci za przestępstwa dewizowe w totalitarnym systemie komunistycznej Polski Ludowej

Słowa kluczowe: Polska Ludowa, przestępczość dewizowa, kara śmierci, represje stalinowskie, totalitaryzm.

THE DEATH PENALTY FOR FOREIGN EXCHANGE CRIMES IN THE TOTALITARIAN SYSTEM OF THE COMMUNIST POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

Abstract

The subject of the article is the penalisation of foreign exchange crimes in the Act of October 28, 1950 on the prohibition of possessing foreign currencies, gold coins, gold, and platinum, as well as the tightening of penalties for certain foreign exchange offenses. In this act, illegal foreign exchange trading was threatened with the most severe penalties, including the death penalty. The article contains a historical outline of liability for foreign exchange crime, from the legal regulations in the Second Polish Republic to the Fiscal Penal Code in force. The author pays special attention to the Act of 1950, which is a symbol of criminal law during the period of Stalinist repressions in Polish People's Republic. The author introduces the atmosphere of those years, related to the currency reform and radical tightening of criminal liability for foreign exchange offenses, in particular for the illegal trade in foreign currencies. The article indicates the axiological foundations of applying penal repression in the economic area of the state, typical for the totalitarian system of the communist Polish People's Republic.

Keywords: Polish People's Republic, foreign exchange crime, the death penalty, Stalinist repressions, totalitarianism.

Od początku Polski Ludowej siły komunistyczne, które przejęły władzę w Polsce, nie ukrywały, że prawo karne ma odegrać istotną rolę w realizacji celów politycznych i gospodarczych oraz w zachowaniu i umocnieniu podstaw nowego ustroju powojennego państwa. Dlatego spośród wielu ustaw i dekretów karnych bądź zawierających przepisy karne, wyjątkowe znaczenie miały te, które typizowały przestępstwa przeciwko państwu. Za szczególnie restrykcyjne w tym zakresie uznaje się: a) dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 roku — Kodeks Karny Wojska Polskiego¹; b) dekret z dnia 30 października 1944 roku o ochronie państwa²; c) dekret z dnia 16 listopada 1945 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa³; d) dekret z dnia 22 stycznia 1946 roku o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego⁴; e) dekret z dnia 13 czerwca 1946 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa⁵. Wymienione dekrety wpisują się w mroczny okres stalinizmu⁶ w Polsce po II wojnie światowej, który w prawie karnym nazywany jest okresem represji stalinowskich. Wyjątkowo negatywną rolę odegrał w tym okresie wspomniany Kodeks Karny Wojska Polskiego, uchwalony jeszcze w czasie wojny, który uważany jest za początek ustawodawstwa Polski Ludowej w zakresie przestępstw przeciwko państwu⁷. Zawierał on rozdział obejmujący w art. 85–103 zbrodnie stanu, których popełnienie groziło karą śmierci. Przestępstwa te nazywane były kontrrewolucyjnymi⁸. W literaturze ocenia się, że wobec normatywnej treści tych przepisów i ich interpretacji trudno nawet mówić o jakimkolwiek nawiązującym do wartości fundamencie aksjologicznym tych przepisów — jedyną ich podstawą były interesy polityczne tych, którzy uzurpowali sobie w Polsce władzę i za wszelką cenę chcieli ją utrzymać, kosztem represji wobec stawiającego opór społeczeństwa⁹.

¹ Dz.U. z 1944 r. Nr 6, poz. 27.

² Dz.U. z 1944 r. Nr 10, poz. 50.

³ Dz.U. z 1945 r. Nr 53, poz. 300.

⁴ Dz.U. z 1946 r. Nr 5, poz. 46.

⁵ Dz.U. z 1946 r. Nr 30, poz. 192. Nosił taki sam tytuł, jak dekret z 16 listopada 1945 roku. Był powszechnie znany pod nazwą „małego kodeksu karnego” (m.k.k.).

⁶ Stalinizm to system rządów w ZSRR w latach dyktatury Józefa Stalina, a po II wojnie światowej (do około 1956 roku) także w krajach tak zwanej demokracji ludowej (w tym w Polsce). W polityce stalinizm oznaczał faktyczną władzę dyktatorską Stalina nad partią komunistyczną i państwem, rozrost aparatu bezpieczeństwa i ludobójstwa obejmujące eliminację wielu grup polityczno-społecznych, a nawet całych narodów. Jako system sprawowania władzy został oficjalnie potępiony na zjazdach KPZR w 1956 i 1961 roku (zob. *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, t. 3, Warszawa 1999, s. 397).

⁷ A. Krukowski, [w:] *System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności*, red. I. Andrejewa, L. Kubicki, t. 4, Warszawa 1985, s. 35.

⁸ A. Lityński, *Podstawy prawa terroru. O niektórych zmianach w prawie karnym pierwszej dekady Polski Ludowej*, [w:] *Z dziejów sądów i prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1992, s. 115.

⁹ A. Grześkowiak, *Aksjologiczne podstawy prawnokarnej ochrony Rzeczypospolitej Polskiej w perspektywie stuletnich dziejów*, cz. 2., „Teki Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 13, 2020, nr 1, s. 133.

Podstawowym organem stojącym na straży przepisów chroniących nowy porządek społeczno-polityczny był tworzony od lipca 1944 roku aparat bezpieczeństwa publicznego. W skład powołanego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego¹⁰ wchodził Resort Bezpieczeństwa Publicznego z jednostkami terenowymi w postaci wojewódzkich, miejskich oraz powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego. Jego dominująca rola wynikała z adaptacji wzorców radzieckich, przyznających tej części aparatu państwowego rolę szczególną¹¹. Aparat bezpieczeństwa publicznego w roli strażnika nowej rzeczywistości ustrojowej był organem niezmiernie efektywnym, działającym w sposób typowy dla systemów totalitarnych w ich komunistycznym wariacie. Andrzej Paczkowski dzieli pierwsze dziesięciolecie Polski Ludowej na dwa okresy: podbój państwa, czyli terror masowy (lata 1944–1947) oraz podbój społeczeństwa, czyli terror powszechny (lata 1948–1956)¹². Z uwagi na przedmiot zainteresowania w niniejszym artykule, szczególne znaczenie ma ten drugi okres. W polityce represyjnej chodziło w nim nie tyle o zwalczanie środowisk konspiracyjnych (były już stosunkowo nieliczne i całkowicie rozproszone), ile o terror, który miał za zadanie zastraszenie społeczeństwa. Można śmiało stwierdzić, że jego celem był podbój społeczeństwa, uzyskanie całkowitego posłuszeństwa oraz wymuszenie lojalności wobec ideologii i uosabiającej ją partii komunistycznej. Był to przy tym terror powszechny, ukierunkowany na wroga wewnętrznego¹³.

Użyte w tytule niniejszego artykułu określenie „Polska Ludowa” stosowane było w ciągu sześciu lat poprzedzających uchwalenie konstytucji w 1952 roku¹⁴ — obok nazwy oficjalnej państwa Rzeczpospolita Polska — choć w zasadzie tylko przez partię komunistyczną i jej sojuszników, mimo iż przymiotnik „ludowa” nie należał do stałego repertuaru pojęciowego ruchu komunistycznego. Tradycyjnie stosował je przede wszystkim ruch ludowy (chłopski). W literaturze historycznej uważa się, że określenie to było — podobnie jak wiele innych pojęć i nazw

¹⁰ PKWN został powołany jako tymczasowy organ władzy na ziemiach zajmowanych przez armię sowiecką. Składał się głównie z komunistów. Uznawał za nielegalne władze RP na uchodźstwie. Zwalczał Polskie Państwo Podziemne. Ogłosił manifest, zwany lipcowym, datowany na 22 lipca 1944 roku, w którym zawarto program reform społeczno-politycznych i określono sojusze z ZSRR. Wydał wiele dekretów, stanowiących podstawy terroru wobec opozycji politycznej. Przekształcony 31 grudnia 1944 roku w Rząd Tymczasowy (zob. A. Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999, s. 6; *Encyklopedia PWN...*, s. 3).

¹¹ P. Majer, *Przestępczość w Polsce w latach 1944–1956. Próba zestawień sumarycznych na podstawie materiałów własnych aparatu policyjnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71, 2019, z. 2, s. 77; szerzej zob. P. Kładocny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004.

¹² A. Paczkowski, *Polacy pod obcą i własną przemocą*, [w:] S. Courtois *et al.*, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania* (wstęp do wydania polskiego K. Kersten), Warszawa 1999, s. 351–365.

¹³ A. Paczkowski, *Od sfalszowanego...*, s. 55–56.

¹⁴ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona w dniu 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232).

— zawłaszczone przez komunistów dla łatwiejszego zdobycia legitymizacji. Nazwa Polska Rzeczpospolita Ludowa — formalnie rzecz biorąc — obowiązywała właściwie dopiero od 22 lipca 1952 i aż do 29 grudnia 1989 roku, kiedy kolejna nowelizacja konstytucji przywróciła dawną nazwę Rzeczpospolita Polska. Przyjęło się wszakże określeniem „PRL” obejmować także okres od połowy 1944 roku, ściślej od ogłoszenia 22 lipca przez radio moskiewskie faktu utworzenia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego¹⁵.

Niniejszy artykuł ma na celu ukazać praktyczny wymiar systemu totalitarnego obowiązującego w komunistycznej Polsce Ludowej początku lat pięćdziesiątych XX wieku w obszarze kryminalizacji i penalizacji czynów godzących w przepisy dewizowe, oparty na naczelnym założeniu, że podstawowym instrumentem zwalczania przestępczości dewizowej ma być zastraszanie potencjalnych sprawców, a w szerszym kontekście całego społeczeństwa, a także eliminacja tych, którzy zastraszyć się nie dali i podjęli działalność przestępczą. Warto też porównać ówczesny model odpowiedzialności karnej skarbowej z obecnym modelem tej odpowiedzialności, opartym na zupełnie odmiennej aksjologii.

Pierwsza polska ustawa karna skarbowa, uchwalona 2 sierpnia 1926 roku¹⁶ z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1927 roku, będąca zarazem pierwszym całościowo opracowanym aktem prawnym w dziele porządkowania prawa karnego po okresie zaborów, nie obejmowała czynów karalnych związanych z prawem dewizowym. Także kolejne akty prawne regulujące prawo karne skarbowe w II Rzeczypospolitej, to jest ustawa karna skarbowa z dnia 18 marca 1932 roku¹⁷ oraz dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 listopada 1936 roku — Prawo karne skarbowe¹⁸, nie penalizowały dewizowych czynów zabronionych. Czyny karalne w zakresie naruszeń przepisów dewizowych były początkowo uregulowane odrębnymi aktami prawnymi, niewchodzącymi w skład prawa karnego skarbowego. Już 9 lipca 1920 roku uchwalono ustawę w przedmiocie udzielenia rządowi pełnomocnictw do wydawania rozporządzeń w sprawie regulowania obrotu pieniężnego z krajami zagranicznymi¹⁹. Akt ten zawierał również przepis dotyczący sankcji karnych za przekroczenia postanowień, które miały być zawarte w przyszłych rozporządzeniach wykonawczych. Ustawa z 1920 roku obowiązywała do 1927, kiedy to została uchylona rozporządzeniem ministra skarbu z dnia 2 listopada 1927 roku w porozumieniu z ministrem sprawiedliwości w sprawie zniesienia ograniczeń obrotu dewizami i walutami zagranicznymi oraz obrotu pieniężnego z zagranicą²⁰. Nową reglamentację dewizową wydano dopiero dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 kwietnia 1936 roku w sprawie obrotu

¹⁵ A. Paczkowski, *Od sfalszowanego...*, s. 6.

¹⁶ Dz.U.R.P. z 1926 r. Nr 105, poz. 609.

¹⁷ Dz.U.R.P. z 1932 r. Nr 34, poz. 335.

¹⁸ Dz.U.R.P. z 1936 r. Nr 84, poz. 581.

¹⁹ Dz.U.R.P. z 1920 r. Nr 56, poz. 347.

²⁰ Dz.U.R.P. z 1927 r. Nr 97, poz. 858.

zagranicznymi i krajowymi środkami płatniczymi²¹. W okresie międzywojennym dekret ten był wielokrotnie nowelizowany. Ostatnia nowela przeprowadzona dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 2 września 1939 roku o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej w sprawie obrotu pieniężnego z zagranicą oraz obrotu zagranicznymi i krajowymi środkami płatniczymi²² wprowadziła obowiązek zgłoszenia i zaofiarowania do skupu posiadanych w kraju zagranicznych środków płatniczych, złota i papierów wartościowych oraz poważnie zaostrzyła zagrożenie karne za przestępstwa dewizowe²³. W praktyce chodziło o dostosowanie sytuacji ekonomicznej do potrzeb wojny, toteż za uczynienie sobie przez sprawcę procederu z popełniania przestępstw dewizowych groziła kara nie niższa niż pięć lat więzienia i 200 tysięcy złotych grzywny, jak również przepadek przedmiotów przestępstwa. Sąd mógł wymierzyć karę więzienia dożywotnio, a grzywnę do wysokości nieograniczonej. Dekret przewidywał, że minister finansów ogłosi jednolity tekst dekretu Prezydenta RP z dnia 26 kwietnia 1936 roku z uwzględnieniem zmian wprowadzonych przez dekret z dnia 2 września 1939 roku. Oczywiście nigdy nie było możliwości jego wykonania²⁴.

Spośród wszystkich działów prawa karnego w Polsce Ludowej prawo karne skarbowe — poza prawem karnym wojskowym — zostało zreformowane najwcześniej. Dostosowanie ustawodawstwa karnego skarbowego do warunków częściowego etapu budownictwa socjalistycznego zostało przeprowadzone w 1947 roku dekretem z dnia 11 kwietnia — Prawo karne skarbowe²⁵, z mocą obowiązującą od dnia 1 czerwca 1947 roku. Dekret ten został uzupełniony rozporządzeniem ministrów skarbu, sprawiedliwości, administracji publicznej, Ziemi Odzyskanych, obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego z dnia 14 sierpnia 1948 roku — Przepisy wykonawcze do prawa karnego skarbowego²⁶. Dekret ten przewidywał po raz pierwszy unifikację przepisów dotyczących przestępstw podatkowych oraz przestępstw z zakresu opłat skarbowych w ramach prawa karnego skarbowego, natomiast przepisy dotyczące przestępstw dewizowych nadal pozostawały poza formalnym prawem karnym skarbowym. Przedwojenny system reglamentacji dewizowej (dekret z dnia 26 kwietnia 1936 roku) obowiązywał po II wojnie światowej z niezbędnymi zmianami strukturalnymi aż do roku 1952. Reglamentacja dewizowa miała w początkowym okresie bardzo poważne znaczenie nie tylko ekonomiczne (utrzymanie wartości pieniądza polskiego, walka z rosnącą spekulacją), ale także polityczno-społeczne (okres ostrej walki

²¹ Dz.U.R.P. z 1936 r. Nr 32, poz. 249.

²² Dz.U.R.P. z 1939 r. Nr 87, poz. 549.

²³ Z. Siwik, *Systematyczny komentarz do ustawy karnej skarbowej. Część ogólna*, Wrocław 1993, s. 2–4.

²⁴ W.E. Łyszczak, *Wojenne Dzienniki Ustaw sierpień–wrzesień 1939 r.*, „Palestra” 38, 1994, nr 11, s. 127.

²⁵ Dz.U. z 1947 r. Nr 32, poz. 140.

²⁶ Dz.U. z 1948 r. Nr 42, poz. 307.

klasowej z przeżytkami kapitalizmu oraz między różnymi ustrojami politycznymi)²⁷. W początkowym okresie sprowadzała się w zasadzie do nakazu stawiania do dyspozycji państwa części lub całości uzyskanych za granicą z handlu lub ze zdobyczy wojennej wartości w postaci pieniądza kruszcowego, a następnie monetarnego, jak również dewiz, oraz do zakazu wywozu do innego kraju — w jakiegokolwiek formie — wartości majątkowych. Z biegiem czasu ta ingerencja władz przybrała określone formy zakazów i nakazów związanych z reglamentacją obrotu dewizowego²⁸.

Istotne przeobrażenia prawa dewizowego zostały zapoczątkowane w 1950 roku w ramach podjętej reformy walutowej. Była to już druga reforma walutowa w Polsce Ludowej, dokonana 30 października 1950 roku (pierwszej wymiany pieniędzy dokonano dekretem PKWN w 1944 roku). Wymianę pieniędzy władze przygotowywały w ścisłej tajemnicy i z dużym wyprzedzeniem²⁹. Ogłoszono ją 28 października 1950 roku w oparciu o ustawę z dnia 28 października 1950 roku o zmianie systemu pieniężnego³⁰, a nowy złoty wchodził do obiegu dwa dni później, natomiast już 8 listopada 1950 roku traciły ważność wszystkie pieniądze będące w obiegu przed dniem 30 października. W piśmiennictwie zwraca się uwagę na to, że wymiana pieniędzy przeprowadzona w 1950 roku była powiązana z denominacją złotego. Pieniądze zdeponowane w bankach wymieniano w proporcjach 100 zł starych na 3 zł nowe (tak samo przeliczono wszystkie ceny i płace pracownicze). Natomiast gotówkę wymieniano w stosunku 100 zł starych na 1 zł nowy, nadto w ograniczonym zakresie. Ta trzykrotna dysproporcja uderzała w tych, którzy trzymali gotówkę w domu lub obracali gotówką poza obiegiem bankowym. Władze komunistyczne uzasadniały reformę koniecznością zwalczania prywaciarzy i spekulantów³¹.

W tych szczególnych okolicznościach uchwalona została w dniu 28 października 1950 roku także ustawa o zakazie posiadania walut obcych, monet złotych, złota i platyny oraz zaostrzeniu kar za niektóre przestępstwa dewizowe³², która weszła w życie z dniem 30 października 1950 roku. Przewidywała ona surowe kary więzienia (od 2 do 10 lat) aż do kary dożywotniego więzienia włącznie. Nadto w art. 9 ust. 1 za obrót wszelkiego rodzaju walutą obcą, monetami złotymi, złotem i platyną bez zezwolenia Komisji Dewizowej — obok wymienionych kar — przewidywała karę śmierci. W myśl ust. 2 w przypadku skazania za takie przestępstwo sąd obligatoryjnie orzekał grzywnę w sumie do 300 tysięcy zł

²⁷ Z. Siwik, *op. cit.*, s. 4–5.

²⁸ L. Wilk, [w:] L. Wilk, J. Zagrodnik, *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, Warszawa 2021, s. 500–501.

²⁹ Nowe banknoty wydrukowano w Szwecji, Czechosłowacji i na Węgrzech z datą 1 lipca 1948 roku. Były przechowywane w tajemnicy w strzeżonych magazynach wojskowych (J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, Warszawa 1986, s. 240).

³⁰ Dz.U. z 1950 r. Nr 50, poz. 459.

³¹ J. Kaliński, Z. Landau, *op. cit.*, s. 240 n.

³² Dz.U. z 1950 r. Nr 50, poz. 460.

i przepadek walut obcych, monet złotych, złota i platyny, stanowiących przedmiot przestępstwa. Na podstawie tego przepisu mógł także orzec przepadek całego majątku. Według art. 10 tej ustawy sprawy o przestępstwa spenalizowane w art. 9 podlegały postępowaniu doraźnemu. W ocenie Zygryda Siwika mimo przejściowego charakteru ustawa ta miała szczególny akcent klasowo-polityczny³³. Choć przestała obowiązywać z dniem 5 czerwca 1952 roku na mocy art. 39 pkt 3 ustawy dewizowej z dnia 28 marca 1952 roku³⁴, a więc obowiązywała niecałe dwa lata, odcisnęła się wyjątkowym piętnem w polskim prawie karnym. Stanowiła ona szczególne urzeczywistnienie represji stalinowskich, gdyż przewidywała najsurowszą karę połączoną z przepadkiem całego majątku za przestępstwo dewizowe, którego waga w żadnym przypadku nie może dorównywać najcięższym zbrodniom, za które prawo karne przewidywało karę śmierci. Trzeba też zauważyć, że tej najsurowszej kary za przestępczość dewizową nie przewidywał nawet dekret z dnia 2 września 1939 roku wprowadzony na czas wojny.

Kara śmierci groziła w art. 9 ust. 1 przedmiotowej ustawy między innymi za nielegalny obrót walutą obcą. W literaturze historycznej odnoszącej się do obrotu dewizowego w Polsce podkreśla się, że zjawisko nielegalnego handlu walutami pojawiło się już podczas okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej. Zjawisko to rozwijało się także w Polsce Ludowej, z powodu monopolu państwa w zakresie dewizowym i znacznej rozbieżności między oficjalnym kursem walut w gospodarce centralnie planowanej a dużo wyższym kursem czarnorynkowym. W tych warunkach cudzoziemcy chętnie wymieniali swoją walutę na złotówki u tak zwanych „waluciarzy”, którzy oferowali wyższy kurs wymiany niż państwowe banki. Świadczyli oni swoje usługi przed hotelami, bankami, dworcami i lotniskami oraz na giełdach samochodowych, a z czasem przed sklepami sieci Baltona i Pewex, gdzie można było kupić towary wyłącznie za walutę obcą lub bony PKO. Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku określenie „waluciarz” zostało zastąpione nowym: „cinkciarz”. Jak podają językoznawcy, pochodzi ono od zniekształconego angielskiego *change money*³⁵. Wymiana pieniędzy u waluciarzy, a potem cinkciarzy, związana była z dużym ryzykiem, z uwagi na dość częste oszustwa polegające na podmianie pieniędzy na papier na końcu transakcji, jak też używaniu banknotów fałszywych lub nawet wycofanych z obiegu. Legalną alternatywę dla działalności cinkciarzy stworzyła dopiero ustawa z dnia 15 lutego 1989 roku — Prawo dewizowe³⁶, która zniósła monopol państwa w dziedzinie skupu i sprzedaży walut obcych (wcześniej działalność w tej dziedzinie była zastrzeżona wyłącznie dla banków dewizowych lub uprawnionych podmiotów, na

³³ Z. Siwik, *op. cit.*, s. 5.

³⁴ Dz.U. z 1952 r. Nr 21, poz. 133. Była to ustawa o charakterze administracyjnym, w odróżnieniu od ustawy karnej dewizowej z tej samej daty (Dz.U. z 1952 r. Nr 21, poz. 134).

³⁵ A. Markowski, R. Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001, s. 114.

³⁶ Dz.U. z 1989 r. Nr 6, poz. 33 ze zm.

przykład biur podróży czy oddziałów Polskiego Związku Motorowego). Ustawa ta umożliwiła prowadzenie przez krajowe osoby fizyczne punktów kupna–sprzedaży walut i pośrednictwa w zakupie walut obcych, zwanych kantorami wymiany walut. W praktyce doprowadziło to do zniknięcia z rynku walutowego cinkciarzy. Niektórzy z nich, dysponując większą gotówką, od razu otworzyli kantory, a nawet całe sieci kantorów wymiany walut i w ten sposób stali się legalnymi przedsiębiorcami, „legalizującymi” w ten sposób kapitał zgromadzony przez lata nielegalnej działalności³⁷.

Zagrożenie od 1950 roku nielegalnego obrotu walutą obcą karą śmierci nie mieści się w dzisiejszej aksjologii. Poszukując podstaw aksjologicznych komunistycznego ustawodawstwa Polski Ludowej mającego za cel ochronę państwa, należy wyraźnie stwierdzić, że bezpośredni wpływ na treść przepisów chroniących Polskę Ludową nie miały określone wartości, ale przede wszystkim ideologia przekazywana przez polityczne gremia rządzące, odwołująca się do klasyków marksizmu-leninizmu³⁸ i doświadczeń sowieckich w dziedzinie zwalczania przestępczości³⁹. Zadaniem ówczesnego prawa karnego była ochrona komunistycznego państwa, uosobionego zwłaszcza w jego władzach partyjno-rządowych, złamanie oporu klas wrogich socjalistycznemu państwu oraz zniszczenie wszelkiej opozycji politycznej i zabezpieczenie interesów rządzących, pod ogólnym szyldem ochrony mas pracujących miast i wsi. Na tle takiej racjonalizacji wprowadzanych przepisów prawno-karnych chroniących Polskę Ludową, trudno nawet mówić o ich stabilnej podstawie aksjologicznej, gdyż dostarczały jej stale aktualizowane rezultaty walki z narodem polskim, niegodzącym się z ustrojem narzuconym przemocą i terrorem, także terrorem prawa karnego. Podstawy aksjologiczne ustawodawstwa mającego na celu ochronę Polski Ludowej nie miały zatem żadnego odniesienia do wartości konstytucyjnych. Tworzone komunistyczne prawo karne było przede wszystkim prawem interesu panującej klasy⁴⁰. Dzięki niemu komuniści mogli sprawować władzę i kontrolować społeczeństwo w sposób charakterystyczny dla totalitaryzmu⁴¹, powszechnie uważanego za skrajną i specyficzną postać rządów autorytarnych.

³⁷ W. Wójtowicz, *Prawo dewizowe z komentarzem*, Warszawa 1992, s. 39 n.; M. Przybylik, *To było tak. Dzień Targowy*, Warszawa 2009, s. 303–304; zob. też J. Sawicki, *Wadliwe prowadzenie kantoru jako przestępstwo lub wykroczenie skarbowe*, „Prokuratura i Prawo” 2009, nr 3, s. 41–59.

³⁸ L. Lemell, *Materiały do nauki prawa karnego. Nauka o przestępczości i karze*, Łódź-Warszawa 1955, s. 24.

³⁹ A. Grześkowiak, *op. cit.*, s. 137.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 136–137.

⁴¹ Totalitaryzm oznacza system rządów (oraz wspierającą go ideologię) charakterystyczny dla państw w XX wieku. Stanowi nowoczesną odmianę tyranii i despotyzmu, zapewniającą rządzącym o wiele skuteczniejszą kontrolę nad społeczeństwem. W komunizmie sowieckim i krajów znajdujących się w sowieckiej strefie wpływów (również w Polsce) występował pod hasłami nacjonalizacji własności i walki klasowej, opierając się na cenzurze i propagandzie oraz całkowitym podporządkowaniu społeczeństwa partii komunistycznej. Od tradycyjnych rządów autokratycznych

W nauce prawa karnego zwraca się uwagę na wyjątkowy charakter kary śmierci. Witold Świda wskazywał, że dla zwolenników sprawiedliwego odwetu jest ona odpowiednią odpłatą za zabójstwo (śmierć za śmierć). Ze stanowiska prewencji ogólnej kara śmierci, najsurowsza ze wszystkich kar, przedstawia się jako środek najlepiej powstrzymujący zastraszeniem przed popełnianiem przestępstw zagrożonych tą karą, gdyż życie jest dobrem, które człowiek ceni najwyżej. Z kolei opowiadający się za prewencją szczególną widzą w niej niezawodny sposób unieszkodliwienia przestępcy, którego nie da się już ani poprawić, ani zastraszyć. Świda zwracał jednocześnie uwagę, że kara śmierci obraża uczucia humanitarne człowieka, a największą jej wadą jest jej nieodwracalność w przypadku wydania błędnego wyroku. Jeżeli wyrok taki zostanie wykonany, nie da się już tego naprawić⁴².

Niezależnie od powyższych poglądów, nie ulega wątpliwości, że zagrożenie karą śmierci przestępstw o charakterze finansowym jest nieadekwatne do ich społecznej szkodliwości. W doktrynie wskazuje się, że kary śmierci nie da się dzisiaj pogodzić z zasadą godności człowieka i współczesnym systemem wartości, nawet w przypadku najcięższych zbrodni, a tym bardziej w odniesieniu do przestępstw gospodarczych. Funkcję zabezpieczenia społeczeństwa przed najgroźniejszymi przestępcami wystarczająco realizuje kara dożywotniego pozbawienia wolności⁴³. Karę śmierci w polskim prawie karnym zniósł ostatecznie Kodeks karny z 1997 roku⁴⁴. Wcześniej ustawą nowelizacyjną z dnia 12 lipca 1995 roku⁴⁵ wprowadzono zakaz jej wykonywania przez pięć lat od wejścia w życie tej ustawy (było to formalne moratorium). Rezygnacja z kary śmierci w Polsce została formalnie zatwierdzona dnia 14 kwietnia 2000 roku ustawową ratyfikacją Protokołu nr 6 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczącej zniesienia kary śmierci⁴⁶.

Trzeba jednak dodać, że kara śmierci była szeroko stosowana zarówno w Polsce Ludowej, jak i w całym okresie PRL. Zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku dochodziło do licznych procesów karnych dotyczących także przestępstw gospodarczych (najgłośniejsze z nich to tak zwane afery mięsna, skórzana, węglowa, ceglana czy zegarkowa, o charakterze

różni go przede wszystkim ideologiczna nadbudowa oraz skala zinstytucjonalizowanego terroru (*Encyklopedia PWN...*, s. 601).

⁴² W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1989, s. 240–241.

⁴³ J. Kosonoga-Zygmunt, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2018, s. 303.

⁴⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.); obowiązuje od 1 września 1998 roku.

⁴⁵ Ustawa z dnia 12 lipca 1995 roku o zmianie kodeksu karnego, kodeksu karnego wykonawczego oraz o podwyższeniu dolnych i górnych granic grzywn i nawiązek w prawie karnym (Dz.U. z 1995 r. Nr 95, poz. 475).

⁴⁶ Ustawa z dnia 14 kwietnia 2000 roku o ratyfikacji Protokołu nr 6 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczącego zniesienia kary śmierci (Dz.U. z 2000 r. Nr 48, poz. 549).

dewizowo-przemysłowym), których swoistym symbolem był proces pokazowy w największej aferze czasów gomułkowskich, tak zwanej aferze mięsnej (w latach 1964–1965), zakończony orzeczeniem kary śmierci wobec Stanisława Wawrzeckiego (dyrektora Miejskiego Handlu Mięsem Warszawa-Praga) i jej wykonaniem 19 marca 1965 roku (27 lipca 2004 roku Sąd Najwyższy uchylił wyroki w aferze mięsnej, uzasadniając, że zapadły one z rażącym naruszeniem prawa)⁴⁷. W kodeksie karnym z 1969 roku, wzorowanym na radzieckim ustawodawstwie karnym, karą śmierci zagrożonych było dziewięć najpoważniejszych przestępstw, a kara ta występowała także w niektórych ustawach szczególnych. Rażącym odstępstwem od wyjątkowego charakteru kary śmierci był dekret z dnia 12 grudnia 1981 roku o postępowaniach szczególnych w sprawach o przestępstwa i wykroczenia w czasie obowiązywania stanu wojennego⁴⁸, wprowadzonego przez władze komunistyczne PRL 13 grudnia 1981 roku, który za przestępstwo podlegające postępowaniu doraźnemu rozszerzył możliwość stosowania kary śmierci aż do 86 przestępstw⁴⁹. Ostatnia kara śmierci została wykonana w PRL 21 kwietnia 1988 roku w Krakowie⁵⁰, a ostatni wyrok śmierci, już w III Rzeczypospolitej, został orzeczony przez Sąd Wojewódzki w Elblągu 7 lutego 1996 roku⁵¹.

Wracając do karalności przestępczości dewizowej po uchyleniu ustawy z dnia 28 października 1950 roku, to została ona uregulowana ustawą karną dewizową z dnia 28 marca 1952 roku⁵². Było to pierwsze w historii polskiego ustawodawstwa dewizowego rozdzielanie przepisów administracyjnych od karnych dewizowych. Ustawa karna dewizowa z 1952 roku była typową ustawą dodatkową, ale powszechnego prawa karnego, a nie prawa karnego skarbowego. Zawierała ona katalog przestępstw dewizowych z bardzo surowymi sankcjami⁵³ (z karą dożywotniego pozbawienia wolności włącznie), ale już bez kary śmierci. Włączenie przestępstw i wykroczeń dewizowych do prawa karnego skarbowego, które nastąpiło w ustawie karnej skarbowej z dnia 13 kwietnia 1960 roku⁵⁴, wiązało się z uchyleniem ustawy karnej dewizowej z 1952 roku i radykalnym złagodzeniem odpowiedzialności karnej za przestępstwa dewizowe (groziła za nie głównie

⁴⁷ M. Romański, *Afery i nadużycia gospodarcze. Przyczynek do badań nad przestępczością w PRL*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 12, 2013, s. 123–135.

⁴⁸ Dz.U. z 1981 r. Nr 29, poz. 156 ze zm.

⁴⁹ Z. Sienkiewicz, [w:] *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski J. Giezek, Z. Sienkiewicz, Warszawa 2020, s. 354.

⁵⁰ W zakładzie karnym przy ul. Montelupich w Krakowie na skazanym 12 czerwca 1986 roku przez Sąd Wojewódzki w Tarnowie za gwałt i zabójstwo kobiety oraz usiłowanie zabójstwa jej córek, *Lista osób skazanych na karę śmierci w Polsce po roku 1945*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_os%C3%B3b_skazanych_na_kar%C4%99_%C5%9Bmierci_w_Polsce_po_roku_1945 (dostęp: 7.12.2021).

⁵¹ Za zabójstwo dwóch kobiet (*Lista osób skazanych...*).

⁵² Dz.U. z 1952 r. Nr 21, poz. 134.

⁵³ Z. Siwik, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁴ Dz.U. z 1960 r. Nr 21, poz. 123 ze zm.

grzywna, a za niektóre kara aresztu do trzech lat). Był to rezultat dostosowania sankcji za przestępstwa dewizowe do odmiennego systemu penalnego prawa karnego skarbowego. Dość szybko okazało się, że sankcje za przestępstwa dewizowe typu aferowego, spekulanckiego i przemytniczego były zbyt łagodne. Dlatego ustawą z dnia 29 czerwca 1963 roku o zmianie ustawy karnej skarbowej⁵⁵ wprowadzono do ustawy karnej skarbowej z 1960 roku nieznaną w niej karę więzienia, zaostrzając poważnie sankcje karne za przestępstwa dewizowe (aż do kary więzienia na czas nie krótszy od dwóch lat do lat 15)⁵⁶. W kolejnej ustawie karnej skarbowej z dnia 26 października 1971 roku niektóre przestępstwa dewizowe zagrożone były karą w postaci pozbawienia wolności do lat pięciu, a w przypadku recydywy od roku do lat dziesięciu.

Pod rządami ustaw karnych skarbowych z 1960 i 1971 roku czyny zabronione naruszające prawo dewizowe stanowiły zasadniczą grupę przestępstw i wykroczeń skarbowych. Świadczyło o tym umiejscowienie tych przepisów, gdyż były one uregulowane w pierwszym rozdziale części szczególnej obu ustaw. Taka waga przestępstw i wykroczeń dewizowych związana była z daleko posuniętą reglamentacją obrotu dewizowego. Uwarunkowania powyższe były tak silne, że przez lata wiele osób kojarzyło prawo karne skarbowe przede wszystkim z przestępczością dewizową⁵⁷. Obowiązujący kodeks karny skarbowy z 1999 roku⁵⁸ za przestępstwa dewizowe przewiduje przede wszystkim karę grzywny w systemie stawek dziennych, a tylko za dwa przestępstwa także karę pozbawienia wolności od pięciu dni do dwóch lat⁵⁹. W przypadku nadzwyczajnego obostrzenia kara ta wynosi od jednego miesiąca do trzech lat⁶⁰. W obecnym prawie karnym skarbowym dominuje model karania oparty na ustawowym priorytecie środków dolegliwości ekonomicznej, z dominacją kary grzywny i majątkowych środków karnych (głównie przypadku przedmiotów)⁶¹. Należy też zaznaczyć, że kolejność rozdziałów części szczególnej kodeksu karnego skarbowego opiera się na hierarchii dóbr przyjętej w 1999 roku. Najważniejszą, bo uregulowaną jako pierwsza i zarazem najliczniejszą grupę czynów zabronionych stanowią przestępstwa i wykroczenia podatkowe. Przestępstwa i wykroczenia dewizowe zajmują w tej hierarchii dopiero trzecie miejsce.

⁵⁵ Dz.U. z 1963 r. Nr 28, poz. 167.

⁵⁶ Z. Siwik, *op. cit.*, s. 6.

⁵⁷ A. Bartosiewicz, R. Kubacki, *Kodeks karny skarbowy. Przestępstwa i wykroczenia podatkowe oraz dewizowe*, Warszawa 2010, s. 560.

⁵⁸ Ustawa z dnia 10 września 1999 roku — Kodeks karny skarbowy (Dz.U. z 2021 r. poz. 408 ze zm.).

⁵⁹ Za przestępstwo wyłudzenia zezwolenia dewizowego z art. 97 § 1 k.k.s. oraz za przestępstwo użycia takiego zezwolenia z art. 97 § 2 k.k.s.

⁶⁰ Na podstawie art. 38 § 1 pkt 3 k.k.s.

⁶¹ Zob. J. Sawicki, *Charakterystyka sankcji w prawie karnym skarbowym*, [w:] *Współczesne przekształcenia sankcji karnych — zagadnienia teorii, wykładni i praktyki stosowania*, red. P. Góralski, A. Muszyńska, Warszawa 2018, s. 297–313.

Podsumowując, należy stwierdzić, że obrót dewizowy będący podstawową konstrukcją prawną ustawodawstwa dewizowego, różnorodnie ujmowany i określany w ustawach dewizowych zarówno okresu międzywojennego, jak i w Polsce powojennej, podlegał różnym ograniczeniom, rzutującym na zachowania w sferze gospodarczo-finansowej. Zakres i stopień szczegółowości tych przepisów był zawsze funkcją przyjętej przez ustawodawcę w danym okresie polityki⁶². W ustawodawstwie karnym okresu Polski Ludowej penalizacja przestępstw i wykroczeń dewizowych odgrywała szczególnie ważną rolę, a rozwijała się w sposób typowy dla systemu totalitarnego. W piśmiennictwie prawa karnego skarbowego⁶³ podkreśla się, że apogeum restrykcyjne reglamentacji dewizowej osiągnięte zostało na początku lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia poprzez zagrożenie ukarania posiadania walut obcych karą więzienia, a obrotu nimi także karą śmierci, co słusznie uznawane jest za ponury rozdział historii polskiego ustawodawstwa karnego w obszarze przestępczości finansowej. W odniesieniu do tych przepisów trudno mówić o jakimkolwiek fundamencie aksjologicznym. Z ulgą zatem można odnotować, że ten stan rzeczy należy już od dawna do przeszłości, a obowiązujące regulacje prawa karnego skarbowego są wyrazem poszanowania podstawowych wartości, zasad humanitaryzmu, standardów konstytucyjnych i prawa międzynarodowego.

Bibliografia

- Bartosiewicz A., Kubacki R., *Kodeks karny skarbowy. Przestępstwa i wykroczenia podatkowe oraz dewizowe*, Warszawa 2010.
- Encyklopedia PWN w trzech tomach*, t. 3, Warszawa 1999.
- Grześkowiak A., *Aksjologiczne podstawy prawnokarnej ochrony Rzeczypospolitej Polskiej w perspektywie stuletnich dziejów*, cz. 2, „Tekna Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 13, 2020, nr 1.
- Jerzak S., *Procesy ewolucyjne polskiego ustawodawstwa dewizowego*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2002, nr 1.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, Warszawa 1986.
- Kładocznny P., *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004.
- Kosonoga-Zygmunt J., [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2018.
- Krukowski A., *System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności*, red. I. Andrejew, L. Kubicki, t. 4, Warszawa 1985.
- Lernell L., *Materiały do nauki prawa karnego. Nauka o przestępczości i karze*, Łódź Warszawa 1955.
- Lista osób skazanych na karę śmierci w Polsce po roku 1945*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_os%C3%B3b_skazanych_na_kar%C4%99_%C5%9Bmierci_w_Polsce_po_roku_1945.

⁶² S. Jerzak, *Procesy ewolucyjne polskiego ustawodawstwa dewizowego*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2002, nr 1, s. 9.

⁶³ L. Wilk, [w:] L. Wilk, J. Zagrodnik, *op. cit.*, s. 501–502.

- Lityński A., *Podstawy prawa terroru. O niektórych zmianach w prawie karnym pierwszej dekady Polski Ludowej*, [w:] *Z dziejów sądów i prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1992.
- Łyszczak W.E., *Wojenne Dzienniki Ustaw sierpień–wrzesień 1939 r.*, „Palestra” 38, 1994, nr 11.
- Majer P., *Przestępczość w Polsce w latach 1944–1956. Próba zestawień sumarycznych na podstawie materiałów własnych aparatu policyjnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71, 2019, z. 2.
- Markowski A., Pawelec R., *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001.
- Paczkowski A., *Polacy pod obcą i własną przemocą*, [w:] S. Courtois *et al.*, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania* (wstęp do wydania polskiego K. Kersten), Warszawa 1999.
- Paczkowski A., *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999.
- Przybylik M., *To było tak. Dzień Targowy*, Warszawa 2009.
- Romański M., *Afery i nadużycia gospodarcze. Przyczynek do badań nad przestępczością w PRL*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 12, 2013.
- Sawicki J., *Charakterystyka sankcji w prawie karnym skarbowym*, [w:] *Współczesne przekształcenia sankcji karnych — zagadnienia teorii, wykładni i praktyki stosowania*, red. P. Góralski, A. Muszyńska, Warszawa 2018.
- Sawicki J., *Wadliwe prowadzenie kantoru jako przestępstwo lub wykroczenie skarbowe*, „Prokuratura i Prawo” 2009, nr 3.
- Sienkiewicz Z., [w:] *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, J. Giezek, Z. Sienkiewicz, Warszawa 2020.
- Siwik Z., *Systematyczny komentarz do ustawy karnej skarbowej. Część ogólna*, Wrocław 1993.
- Świda W., *Prawo karne*, Warszawa 1989.
- Wilk L., [w:] L. Wilk, J. Zagrodnik, *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, Warszawa 2021.
- Wójtowicz W., *Prawo dewizowe z komentarzem*, Warszawa 1992.

PIOTR LISOWSKI

ORCID: 0000-0002-8154-3167

Uniwersytet Wrocławski

piotr.lisowski@uwr.edu.pl

Nihil novi? Czyli o antecedenjach sądowej ochrony autonomii administracyjnej uczelni publicznej w Polsce

Słowa kluczowe: autonomia administracyjna, uczelnie publiczne, sądowa ochrona.

NIHIL NOVI? ON THE ANTECEDENTS OF THE JUDICIAL PROTECTION OF THE ADMINISTRATIVE AUTONOMY OF A PUBLIC UNIVERSITY IN POLAND

Abstract

Administrative autonomy, which is the most advanced type of decentralising public administration, plays a key role in robustly safeguarding academic freedom. In the over a century-long history of the practice of the Polish regulations pertaining to the organisation and functioning of public universities, no principle of the judicial protection of the higher education institutions' independence has been formulated — not even under the regulations of article 70 (5) of the Constitution of the Republic of Poland. This legislative negligence poses serious threats in the current legal situation, which only worsens in the environment that facilitates the authoritarian activities of public authorities in Poland.

Keywords: administrative autonomy, public universities, judicial protection.

1. *Ratio saursoria* — deficyt normatywny czy przezroczysty aksjomat prawa ustrojowego

W żadnym z polskich źródeł powszechnie obowiązującego prawa regulujących — na przestrzeni ponad stu ostatnich lat¹ — w formule przepisów typu *lex generalis*² problematykę szkół wyższych, nie wprowadzono zasady sądowej ochrony ich samodzielności. To zaskakujące ustalenie, jeżeli wziąć pod uwagę atrybuty i potrzeby autonomii uczelni — szczególnie zastanawiające począwszy od dnia 17 października 1997 roku, to jest pod rządami konstytucyjnie już gwarantowanej autonomii szkół wyższych³ (a więc w stosunku do: u.sz.w.1990, P.sz.w. i P.sz.w.n.). Co ciekawe, takiej klauzuli nie wprowadza też żadne z 16 źródeł prawa, do których odsyłają przepisy art. 25 ust. 4–5 Konstytucji RP, ani ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴. O ile jednak w odniesieniu do 15 kościołów i innych związków wyznaniowych niewprowadzenie tego rodzaju gwarancji można uznać za niewywołujące istotnych konsekwencji⁵, to w kontekście uczelni nie jest to już tak bezpieczna konstatacja. Przede wszystkim w kontekście systemowym, wobec konstataowanych już zmian, których skutki nie bez przyczyny określa się mianem „konwulsji państwa

¹ Ustawa z dnia 20 lipca 2018 roku — Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2021 r. poz. 478 ze zm.; dalej: P.sz.w.n.) jest dziewiątym z kolei aktem normatywnym o takim przeznaczeniu. Wcześniej obowiązywały: ustawa z dnia 13 lipca 1920 roku o szkołach akademickich (Dz.U. z 1920 r. Nr 72, poz. 494 ze zm.; dalej: u.sz.a.1920); ustawa z dnia 15 marca 1933 roku o szkołach akademickich (Dz.U. z 1938 r. Nr 1, poz. 6 ze zm.; dalej: u.sz.a.1933); dekret z dnia 28 października 1947 roku o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego (Dz.U. z 1947 r. Nr 66, poz. 415 ze zm.; dalej: dekret z 1947 roku); ustawa z dnia 15 grudnia 1951 roku o szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki (Dz.U. z 1956 r. Nr 45, poz. 205 ze zm.; dalej: u.sz.w.p.n.); ustawa z dnia 5 listopada 1958 roku o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 1973 r. Nr 32, poz. 191 ze zm.; dalej: u.sz.w.1958); ustawa z dnia 4 maja 1982 roku o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 1985 r. Nr 9, poz. 191 ze zm.; dalej: u.sz.w.1982); ustawa z dnia 12 września 1990 roku o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 1990 r. Nr 65, poz. 395 ze zm.; dalej: u.sz.w.1990); ustawa z dnia 27 lipca 2005 roku — Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 2017 r. poz. 2183 ze zm.; dalej: P.sz.w.).

² Analiza nie obejmuje ustaw dotyczących wyodrębnionych typów szkół wyższych. Charakter opracowania przesądza także o skupieniu uwagi na polskich doświadczeniach w normatywizacji tej materii, ograniczonych do — stosując aktualną nomenklaturę — uczelni publicznych.

³ Art. 70 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.; dalej: Konstytucja RP). Notabene ustrojodawca po raz pierwszy wprowadził takie zastrzeżenie, zob. P. Lisowski, *Fenomen autonomii uczelni jako aksjomat administracji publicznej (prawa administracyjnego)*, [w:] *Fenomen prawa administracyjnego. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Zimmermanna*, red. W. Jakimowicz, M. Krawczyk, I. Niżnik-Dobosz, Warszawa 2019, s. 586, 578 (przypis 10).

⁴ Dz.U. z 2017 r. poz. 1153 ze zm.

⁵ Ustrojodawca różnicuje bowiem podejście do autonomii na korzyść podmiotów konfesyjnych, wyraźniej gwarantując filary ich autonomii (P. Lisowski, *Fenomen autonomii uczelni...*, s. 584–585).

prawa”⁶. Poza tym aktualny stan normatywizacji autonomii administracyjnej szkół wyższych prowokuje zagrożenia dla sytuacji ustrojowej szkół wyższych⁷.

Możliwość zaskarżania aktów nadzoru dotyczących szkół wyższych nie wynika więc z systemowego przyzwolenia, jak dotychczas, dawkowana jest bowiem punktowo, legitymując się przedmiotowo motywowanym uzasadnieniem. Zatem to typ formy działania administracji i związana z nim normatywna dekretacja przesądzają o dopuszczalności poddawania ingerencji nadzorczej bezpośredniej kontroli sądowej. Nie jest to więc efekt uzasadnień o *stricte* podmiotowej proweniencji — nie ma więc też mowy o wprowadzaniu tak motywowanej klauzuli generalnej (jak w przypadku jednostek samorządu terytorialnego)⁸.

Tego rodzaju wymagań *explicite* nie inspirują też postanowienia Magna Charta Universitatum⁹, dość aksjomatycznie i wybiórczo traktujące kontekst autonomicznych atrybutów uczelni, w dodatku skupiające uwagę na wolności akademickiej (a więc autonomii odnoszonej do działalności podstawowej uczelni)¹⁰. Tymczasem równie istotna, by nie rzec — podstawowa, jest autonomia administracyjna¹¹, stanowiąca najbardziej zaawansowaną formę decentralizacji administracji publicznej¹². To w jej gestii pozostaje bowiem prawne dookreślenie zasad organizacji i funkcjonowania poszczególnych szkół wyższych. Trudno nie doceniać praktycznego i docelowego kontekstu, wymiaru oraz znaczenia tej właśnie — ujawniającej się w płaszczyźnie ściśle prawno-pozytywnej — odmiany decentralizacji autonomicznej. Bezsporne jest przecież, że „autonomia szkół wyższych ma na celu stworzenie tym instytucjom warunków do optymalnej realizacji ich zadań w zakresie prowadzenia badań naukowych i nauczania”¹³.

⁶ E. Łętowska, *Państwo prawa na peryferiach Europy*, <https://publica.pl/teksty/letowska-panstwo-prawa-na-peryferiach-europy-61676.html> (dostęp: 16.02.2021); wystąpienie prof. Ewy Łętowskiej z okazji przyznania nagrody Democracy & Diversity Institute przyznawanej przez New School for Social Research Europe Collective.

⁷ P. Lisowski, *Fenomen autonomii uczelni...*, s. 586–587, 589–591.

⁸ Notabene Konstytucja RP — podobnie jak jej poprzedniczki — również nie wprowadza tak motywowanej gwarancji systemowej (*Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, red. J. Boć, Wrocław 1998, s. 128–130).

⁹ Dalej: Karta.

¹⁰ Zd. pierwsze i drugie pkt 1 oraz 3 podstawowych zasad Karty.

¹¹ Zwana też instytucjonalną — na przykład A. Budnik, A. Miruć, *Autonomia szkół wyższych w świetle przepisów ustawy — Prawo o szkolnictwie wyższym*, [w:] *Kryzys prawa administracyjnego? Inflacja prawa administracyjnego*, t. 2, red. P.J. Suwaj, Warszawa 2012, s. 207–208. Tam też wskazano na potrzebę delimitowania wspomnianego wymiaru autonomii szkół wyższych względem autonomii (swobody) akademickiej. Tę *sui generis* dyletację terminologiczno-pojęciową eksponuje obecnie treść art. 3 ust. 2 P.sz.w.n.

¹² W kwestii odróżniania autonomii administracyjnej od ustawodawczej — na przykład P. Lisowski, *Różnicowanie samorządu terytorialnego a unitarność*, [w:] *Unitarny charakter państwa a samorząd terytorialny*, red. M. Stec, K. Małysa-Sulińska, Warszawa 2019, s. 215–216.

¹³ M. Masternak-Kubiak, *Autonomia szkół wyższych na gruncie Konstytucji RP*, [w:] *Nowe prawo o szkolnictwie wyższym a podmiotowość studenta*, red. A. Szadok-Bratuń, Wrocław 2007, s. 17.

O ile jednak — *summa summarum* — nie dziwi brak definicji legalnej autonomii (także administracyjnej)¹⁴, to zastanawia, a obecnie wręcz niepokoi¹⁵, dotychczasowe podejście do kwestii sądowej ochrony samodzielności autonomicznych szkół wyższych. Wobec doświadczanego w Polsce kryzysu standardów demokratycznego państwa prawnego warto więc postawić pytanie o to, czy taki stan prawny należy kwalifikować jako zaniechanie prawodawcze czy tylko wyraz optymistycznego podejścia ustawodawcy do potrzeb autonomii administracyjnej uczelni (sprowadzający wątek sądowego jej asekurowania do rangi przezroczyściego akjomatu), niegrożący brzemieniami w skutkach konsekwencjami?

Bezspornie aktualne zaliczanie¹⁶ do materii ustawowej zasady autonomii administracyjnej szkół wyższych¹⁷, a potem jej dookreślanie w ramach autonomicznego prawa zakładowego oraz praktyki wykonywania prawa ustrojowego szkół wyższych — istotnie warunkują praktyczny wymiar „wolności nauczania, twórczości artystycznej, badań naukowych i ogłaszania ich wyników” (art. 3 ust. 1 P.sz.w.n.). Niewątpliwie stanowią ważne filary wyznaczające swego rodzaju pole siłowe chroniące funkcjonowanie uczelni przed nadmiernymi, zewnętrznie inspirowanymi akcesami kontrolno-nadzorczymi. W tym zakresie trudno natomiast przecenić znaczenie regulacji prawnych wyznaczających zasady i tryb nadzorowania uczelni. Faktem notoryjnym jest przecież, że swoistym rewersem przepisów skupionych na normowaniu nadzoru są — w kontekście tego rodzaju sposobów oddziaływania w ramach relacji strukturalnych¹⁸ — przepisy o sądowej kontroli aktów nadzoru. Takowe w tym względzie występują, problem jednak w tym, że są „dawkowane”, w dodatku w stosunku do podmiotów administracji publicznej korzystających z ustrojowego przyzwolenia do funkcjonowania w ramach najwyższego stopnia decentralizacji administracyjnej. Co zaś szczególnie istotne, *hic et nunc* owo „dawkowanie” dotyczy praktyki administracyjnej poddawanej coraz wyraźniejszym wpływom „autorytarnych pokus” władzy publicznej.

¹⁴ „Przesądza o tym eteryczna natura autonomii, wymagająca niekazuistycznych identyfikacji. Mamy bowiem do czynienia ze zjawiskiem obiektywnie trudno uchwytnym, którego — niejako *ex defintione* — nie należy wyczerpująco normatywizować. Kluczowe założenie konstrukcyjne sprowadza się przecież w tym przypadku do kreowania podmiotu administracji publicznej o ustrojowo motywowanej swobodzie funkcjonowania, której właściwości inklinują bardziej do atrybutów typu niezależność niż samodzielność. Sprzyjają temu silne konotacje do konstruowania sytuacji ustrojowych takich podmiotów bardziej w formule »wolności od« niż »prawa do«” — P. Lisowski, *Fenomen autonomii uczelni...*, s. 581–582.

¹⁵ Zważywszy na nasilające się od jesieni 2015 roku autorytarne inklinacje w funkcjonowaniu wielu instytucji publicznych w Polsce, w tym ministra sprawującego nadzór nad uczelniami publicznymi — czego szczególnym wyrazem jest zarówno tryb wydania, jak i treść komunikatu Ministra Edukacji i Nauki z dnia 9 lutego 2021 roku w sprawie wykazu czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych.

¹⁶ Analiza historyczna wykaże, że eksponowanie autonomii administracyjnej szkół wyższych cieszy się relatywnie niedługim stażem ustawodawczym.

¹⁷ Art. 70 ust. 5 Konstytucji RP, w zw. z art. 9 ust. 2 P.sz.w.n.

¹⁸ Na temat tego rodzaju terminologiczno-pojęciowych antecedenencji — P. Lisowski, *Relacje strukturalne w polskim samorządzie terytorialnym*, Wrocław 2013, s. 31, 117–171.

2. Autonomia administracyjna uczelni publicznych — refleksje systemowe w perspektywie historycznej

Retrospektywa ograniczona do początków II RP potwierdza, że stopień uwzględniania autonomicznych potrzeb szkół wyższych, dywersyfikacji płaszczyzn ich ujawniania i eksponowania takich kontekstów nieustająco ewoluuje. Warto zatem w określonej powyżej perspektywie historycznej spojrzeć na uwarunkowania problematyki sądowej ochrony autonomii uczelni publicznych.

Dopiero pod rządami siódmej z kolei regulacji — to jest u.sz.w.1990 — zdecydowano się na monograficzne normatywizowanie materii nadzoru nad szkołami wyższymi¹⁹, utrzymując ten trend w kolejnych ustawach: P.sz.w. i P.sz.w.n.²⁰ Nie zawsze jednak tego rodzaju zabiegi legislacyjne prowadziły do wyczerpującego uregulowania w takim rozdziale problematyki nadzoru nad uczelniami publicznymi²¹.

Zdecydowanie dłuższym wsparciem normatywnym legitymuje się sfera wolności akademickiej. Już bowiem w art. 6 u.sz.a.1920 zastrzeżono, że

Szkołom akademickim przysługuje prawo wolności nauki i nauczania. Każdy profesor i docent szkoły akademickiej ma prawo podawać i oświetlać z katedry według swego naukowego przekonania i sposobem naukowym wszelkie zagadnienia, wchodzące w zakres gałęzi wiedzy, których jest przedstawicielem; tak samo ma zupełną swobodę w wyborze metod wykładów i ćwiczeń.

Równie wyraźnie, acz w sposób bardziej stonowany, uregulowano tę kwestię w u.sz.w.1933²².

Z kolei w dekreście z 1947 roku — co, zważywszy na ówczesne uwarunkowania, nie dziwi — ograniczono się w tym zakresie do następującego zastrzeżenia: „Badania naukowe są wolne” (art. 1 ust. 1). Również nie zaskakuje pominięcie tego rodzaju aspektów w u.sz.w.p.n. Bezspornie w 1951 roku trudno było przecieć o normatywną akceptację dla takich konotacji. Dlatego zauważeniu materii prowadzenia badań naukowych (art. 1 pkt 2–4) nie towarzyszyło eksponowanie atrybutów wolności akademickiej²³. Podejście do tej kwestii nie zmieniło się pod rządami u.sz.w.1958.

Paradoksalnie — zważywszy na fakt, że kolejną (szósta) ustawę uchwalono w stanie wojennym — pewne nawiązania do atrybutów wolności akademickiej

¹⁹ Rozdział 1 w dziale II (odpowiednio: *Nadzór nad uczelniami państwowymi*, *Nadzór nad uczelniami i przedstawicielstwo szkolnictwa wyższego*).

²⁰ Szczegóły w następnym punkcie.

²¹ Zob. na przykład w P.sz.w.: art. 11a ust. 5, art. 11b ust. 2–3, art. 57 ust. 1–2, art. 73 ust. 1 i 3, art. 74–75, art. 78 ust. 5–6.

²² Art. 1 ust. 1: „Szkoły akademickie zorganizowane są na zasadzie wolności nauki i nauczania. Zadaniem ich jest prowadzenie badawczej i twórczej pracy naukowej lub artystycznej, wdrażania do samodzielnych badań naukowych lub twórczości artystycznej [...]”.

²³ Także po zmianach wprowadzonych nowelizacją z dnia 10 września 1956 roku (Dz.U. z 1956 r. Nr 41, poz. 185).

powróciły (przynajmniej literalnie) w u.sz.w.1982. W art. 2 ust. 3 zd. pierwsze tego aktu normatywnego przesądono bowiem o tym, że „Szkoły wyższe w swej działalności kierują się zasadami wolności nauki i sztuki”. Zarówno jednak sposób sformułowania tego przepisu (nie zagwarantowano nim przecież prawa do wolności akademickiej jako klasycznie rozumianej klauzuli generalnej — zamiast tego ograniczono się kreowania dyrektywy kierunkowej dopuszczającej „kierowanie się” nawiązaniami do wzmiankowanych w tym przepisie zasad), jak i uwarunkowania determinowane innymi przepisami tej ustawy²⁴ sprawiały, że trudno było o realny i pełny powrót do standardów wolności akademickiej.

To stało się natomiast możliwe — wobec zmiany uwarunkowań politycznych i ustrojowych — pod rządami u.sz.w.1990. Począwszy bowiem od 27 września 1990 roku ponownie *expressis verbis* klasycznie i systemowo opowiedziano się za wolnością akademicką: „Szkoły wyższe, zwane dalej »uczelniami«, są organizowane i działają na zasadzie wolności badań naukowych, wolności twórczości artystycznej i wolności nauczania” (art. 2 ust. 1). Tę tendencję utrzymano w ósmym z kolei akcie normatywnym przeznaczonym do regulowania problematyki szkolnictwa wyższego, dając temu wyraz w art. 4 ust. 2 P.sz.w.: „Uczelnie kierują się zasadami wolności nauczania, badań naukowych i twórczości artystycznej”. Tym razem ponownie więc znalazła zastosowanie formuła odwołująca się (przy wyznaczaniu tego rodzaju autonomicznych atrybutów) do „kierowania się zasadami [...]”, jednak — inaczej niż w latach osiemdziesiątych XX wieku — nie obudowano tego uwarunkowaniami w istocie blokującymi skorzystanie z tak motywowanych swobód.

Pamiętając o kluczowym znaczeniu autonomii administracyjnej, wypada za uważać, że tym zakresie również daje się dostrzec fluktuacje w sposobie normatywizowania. Co ciekawe, polski prawodawca dość długo *explicite* nie zajmował się tym aspektem autonomii ustrojowej szkół wyższych. Wyraźną zmianę podejścia do tej kwestii zawdzięczamy skutkom konstytucyjnego zagwarantowania autonomii uczelni. Ten impuls znalazł jednak *expressis verbis* potwierdzenie dopiero w P.sz.w. — a więc po prawie ośmiu latach od wejścia w życie Konstytucji RP. Wcześniej natomiast wątek autonomii administracyjnej albo nie był wprost wyrażany, albo nawet nie znajdował domyślnego zastosowania.

I tak w u.sz.a.1920 opowiedziano się za tą formą decentralizacji autonomicznej w następujący sposób: „Ustawa niniejsza określa zasady ustroju szkół akademickich, w sposób jednolity. W granicach jej zostaje przyznany każdej z nich samorząd i możliwość wydawania własnego statutu, zawierającego przepisy szczegółowe i rozwijającego podane tu zasady. Przepisy te nie mogą jednak sprzeciwiać się zawartym tu postanowieniom” (art. 1 u.sz.a.1920). Akcenty autonomiczne nie zostały więc wyrażone *explicite*. Tego rodzaju konteksty wyraźnie stonowano w u.sz.w.1933 (zob. art. 3 ust. 3), co jeszcze pogłębiło się po II wojnie światowej (zob. art. 56 ust. 1 zd. pierwsze dekretu z 1947 roku).

²⁴ Na przykład: art. 1 ust. 1, art. 2 ust. 2 i art. 3 ust. 1–2 u.sz.w.1982.

W kolejnych ustawach (u.sz.w.p.n. i u.sz.w.1958) analizowany kontekst stracił już literalny punkt zaczepienia. Z kolei w u.sz.w.1982 podejmowano wątek atrybutów związanych z samodzielnością szkół wyższych, jednak ówczesne uwarunkowania nie dość, że wykluczały nawiązywanie „aż” do autonomii administracyjnej, to jeszcze nie sprzyjały realnemu wdrażaniu rozwiązań o samorządowym przeznaczeniu²⁵.

Proces ustawowego przywracania nawiązań do ustrojowych konotacji z autonomią administracyjną nabrał tempa w ostatniej dekadzie XX wieku. Początkowo jednak jeszcze w dotychczasowej konwencji, akcentującej atrybuty właściwe dla perspektywy związanej z samorządnością, tyle że tym razem mające już realne szanse na realizację. W art. 6 ust. 2 u.sz.w.1990 przesądzono bowiem o tym, że „Nauczyciele akademicki, studenci i pracownicy uczelni nie będący nauczycielami akademickimi tworzą samorządną społeczność akademicką”. Natomiast w stanie prawnym obowiązującym od 1 września 2005 roku wprost już stwierdzono, że „Uczelnia jest autonomiczna we wszystkich obszarach swojego działania na zasadach określonych w ustawie” (art. 4 ust. 1 P.sz.w.)²⁶. Tak szeroko ustawionego zapewnienia nie utrzymano jednak w aktualnym stanie prawnym — zob. art. 9 ust. 2 P.sz.w.n.²⁷

3. Historyczna perspektywa przepisów dotyczących zasad i trybu nadzorowania uczelni publicznych

Prawodawca dopiero od u.sz.w.1990 zaczął poświęcać problematyce nadzorczej osobny rozdział w ustawie. Wcześniej te zagadnienia stanowiły oczywiście przedmiot normowania, jednak najpierw w ramach „porozruczanych” po aktach normatywnych regulacji, a z czasem (począwszy od u.sz.w.1958, poprzez u.sz.w.1982) w warunkach narastającej tendencji do systemowego podejmowania tego rodzaju problematyki (tyle że jeszcze nie w randze rozdziału o takim przeznaczeniu). Co ciekawe, tym zagadnieniom najmniej uwagi poświęcono w u.sz.a.1920. Poza art. 1 zd. czwarte i art. 5 nie wprowadzono bowiem innych tytułów do nadzorowania ówczesnych szkół akademickich. Sprawowanie przez ministra wyznań religijnych

²⁵ „Szkoly wyższe są samorządными społecznościami nauczycieli akademickich, studentów i innych pracowników szkoły” — art. 1 ust. 2; „W zarządzaniu samorządną szkołą wyższą uczestniczy cała społeczność szkoły poprzez wybieralne organy kolegalne i jednoosobowe” — art. 4 ust. 1. Tytułem przykładu wystarczy wskazać na przepisy dotyczące trybu wyboru rektora (zob. art. 41 u.sz.w.1982), a ich ewolucję trudno uznać za sprzyjającą urealnianiu samorządności akademickiej.

²⁶ Co jednak warto podkreślić, tego rodzaju dyrektywy kierunkowej nie wspierano już przepisem ustanawiającym społeczność akademicką (na co między innymi zwrócił uwagę Z. Janku, *Publiczna szkoła wyższa — korporacja czy zakład administracyjny*, [w:] *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, red. J. Supernat, Wrocław 2009, s. 239.

²⁷ P. Lisowski, *Fenomen autonomii uczelni...*, s. 579.

i oświecenia publicznego zwierzchniej władzy rządowej nad tymi szkołami nie polegało więc na intensywnym legitymowaniu do podejmowania aktów nadzoru (zarówno w płaszczyźnie *ad meritum*, jak i *ad personam*).

W kolejnej ustawie podejście zdecydowanie się zmieniło, doprowadzając do ustanowienia licznych podstaw prawnych do sprawowania nadzoru przez wspomnianego ministra (jako władzę naczelną szkół akademickich sprawującą nad nimi zwierzchni nadzór)²⁸, także w zakresie oddziaływania w płaszczyźnie *ad personam* (w stosunku do wyboru rektora i prorektora)²⁹.

Dekret z 1947 roku jeszcze bardziej zintensyfikował tę tendencję. Punkt wyjścia do tego progresu stanowił art. 7: „Minister Oświaty jest władzą naczelną w sprawach organizacji nauki, szkół wyższych [...]. W tym zakresie sprawuje on kierownictwo naczelne oraz opiekę i zwierzchni nadzór nad instytucjami podlegającymi przepisom niniejszego dekretu”. Zmiany polegały przede wszystkim na zwiększeniu nadzorczego wpływu ministra (na przykład w miejsce zatwierdzenia statutu wprowadzono jego nadawanie³⁰; zamiast zatwierdzenia rektora — uprzednio wybranego przez zebranie delegatów wydziałów — przez Prezydenta RP, na wniosek zwierzchniej władzy rządowej, w przypadku na przykład wyższych szkół akademickich, wprowadzono powołanie rektora przez Prezydenta RP na wniosek ministra oświaty po zasięgnięciu opinii Rady Głównej³¹).

Pogłębianiu koncentracji kompetencji w zarządzaniu szkołami wyższymi w warunkach wzmacnianej centralizacji sprzyjał moment uchwalenia kolejnej ustawy. W efekcie u.sz.w.p.n. w pierwotnym brzmieniu³² poddała szkoły wyższe jeszcze intensywniejszemu oddziaływaniu — tym razem ministra szkolnictwa wyższego. Dobrze ilustrują to przyjęte wówczas rozwiązania: utrzymaniu kompetencji ministra do nadawania statutu szkole wyższej towarzyszyło ustanowienie instytucji statutu wzorcowego; powołanie i odwołanie rektora zastrzeżono do kompetencji ministra (nie przewidując już udziału innych organów w tych procedurach³³). Z czasem jednak unormowania u.sz.w.p.n. uwzględniły efekty tak zwanej odwilży. Na mocy postanowień ustawy z dnia 10 września 1956 roku o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym i pracownikach nauki zrezygnowano więc z instytucji statutu wzorcowego, przesądzając zarazem o tym, że „Statut nadaje minister na wniosek senatu szkoły, przedstawiony przez rektora” (art. 5 ust. 3 u.sz.w.p.n.). Z kolei w dodanym art. 19a ust. 1 i 2 u.sz.w.p.n. zastrzeżono, że rektora wybiera senat (lub odpowiednio ukonstytuowane na forum szkoły wyższej zebranie wyborcze)³⁴.

²⁸ Zob. art. 4 ust. 1, w zw. z (na przykład): art. 3 ust. 4, art. 5 ust. 4 i 7, art. 6 ust. 6, art. 7 ust. 2, art. 16 ust. 6, art. 42 ust. 2–4 — u.sz.a.1933.

²⁹ Zob. art. 9 ust. 3–4 oraz art. 14 ust. 1 u.sz.a.1933.

³⁰ Por. art. 3 ust. 4 u.sz.a.1933 z art. 56 ust. 2 dekretu z 1947 roku.

³¹ Por. art. 9 ust. 1–4 u.sz.a.1933 z art. 31 ust. 1 dekretu z 1947 roku.

³² Zob. Dz.U. z 1952 r. Nr 6, poz. 38.

³³ Odpowiednio: art. 5 ust. 2 i 3 oraz art. 19 ust. 1 i 4 pierwotnego brzmienia u.sz.w.p.n.

³⁴ Z możliwością złożenia sprzeciwu w stosunku do tego wyboru przez ministra (art. 19a ust. 5 u.sz.w.p.n.). Zarazem pozostawiono ministrowi kompetencje do odwoływania rektora, ze wskazaniem

Pod rządami u.sz.w.1958 zapoczątkowano zaś normatywizację szerzej i wyraźniej podejmującą już problematykę kontrolno-nadzorczą. Oprócz unormowań przewidujących oddziaływanie na szkoły wyższe z pozycji — wtedy — eksponujących nastawienie na zarządzanie nimi (zob. przepisy dotyczące powoływania i odwoływania rektora, notabene — ponownie ewoluujące³⁵), doszły bowiem regulacje o *stricte* kontrolno-nadzorczym przeznaczeniu. W pierwotnym brzmieniu tej ustawy wprowadzono następujące przepisy: „Minister [...] kontroluje działalność szkoły wyższej. Minister może żądać od organów szkoły wyższej złożenia wyjaśnień w każdej sprawie”; „Minister [...] ma prawo uchylić lub zawiesić każdą uchwałę lub decyzję organu szkoły wyższej w przypadku, gdy jest ona sprzeczna z prawem lub narusza interes publiczny”³⁶. Docelowo wspomnianą kompetencję nadzorczą uregulowano następująco: „Minister [...] może zawiesić, uchylić lub zmienić decyzję każdego organu szkoły, naruszającą prawo lub interes społeczny; w razie uchylecia decyzji Minister określa dalszy tryb postępowania”³⁷. W u.sz.w.1958 po raz pierwszy też wyznaczono systemową kompetencję ministra do stosowania *ex post* środka nadzoru *ad meritum* — działającego ze skutkiem *ex nunc*, z dewolucją kompetencji włącznie. Ówczesne uwarunkowania nie stwarzały zarazem szansy na poddawanie tego rodzaju ingerencji bezpośredniej kontroli sądowej.

Przypomnieć warto również o tym, że w art. 5 ust. 1 pkt 7 tej ustawy *expressis verbis* przyznano, że w ramach wykonywania zwierzchniego nadzoru nad szkołami wyższymi właściwy minister wykonuje w stosunku do tych podmiotów administracji publicznej inne czynności nadzorcze niż określone w art. 5 ust. 1 pkt 1–6, co istotne — nie tylko „określone w ustawie niniejszej”, ale i w przepisach o urzędzie tego ministra.

Kolejna ustawa (uchwalona w stanie wojennym) pierwotnie — w rozdziale 4 działu I pod tytułem *Minister Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki* — podtrzymała trend do systemowego podejmowania problematyki kontrolno-nadzorczej³⁸. Szczególnie zaś zasługuje na przypomnienie to, że w pierwotnej wersji tekstu tej ustawy³⁹ zadebiutował przepis przewidujący, iż decyzje nadzorcze ministra „mogą

powodu takiej ingerencji oraz z zastrzeżeniem, że może do tego dojść na wniosek senatu lub po wysłuchaniu jego opinii (art. 19c u.sz.w.p.n.).

³⁵ Pierwotnie bowiem pierwszeństwo w wyborze rektora zapewniono organom szkoły wyższej, odwołanie z tej funkcji pozostawiono ministrowi — zob. art. 21 i art. 24 pierwotnego brzmienia u.sz.w.1958 (Dz.U. z 1958 r. Nr 68, poz. 336). Nowelizacja uchwalona w dniu 20 grudnia 1968 roku (Dz.U. z 1968 r. Nr 46, poz. 334; inspirowana kolejnym PRL-owskim „przesileniem”) — przywróciła zaś do samodzielnej właściwości ministra powoływanie i odwoływanie rektorów (docelowo — art. 12 ust. 1 i 2 u.sz.w.1958).

³⁶ Zob. art. 5 ust. 3 i 4.

³⁷ Art. 5 ust. 4 u.sz.w.1958.

³⁸ Zob. art. 24–25 u.sz.w.1982 (w pierwotnym brzmieniu — Dz.U. z 1982 r. Nr 5, poz. 20).

³⁹ Oprócz podtrzymania systemowego umocowania do sprawowania nadzorczego nadzoru *ad meritum* — do uchylania „decyzji rektora i uchwał senatu naruszających prawo” — art. 25 ust. 1 pkt 2 pierwotnego brzmienia u.sz.w.1982.

być zaskarżane do sądu administracyjnego na zasadach i w trybie przewidzianym przez Kodeks postępowania administracyjnego” (art. 25 ust. 3 u.szw.1982⁴⁰). Na podobne traktowanie zasługuje też pierwotna treść art. 6 ust. 4 u.szw.1982, zaliczająca do materii ustawowej podstawy prawne do ingerencji nadzorczej: „Właściwe organy państwowe mogą podejmować decyzje dotyczące działalności szkół tylko w wypadkach przewidzianych w ustawie”.

Ponownie jednak przy omawianiu tej ustawy zauważyć należy, że w trakcie jej obowiązywania ustawodawca odchodził od rozwiązań o relatywnie progresywnym nastawieniu. Na mocy ustawy z dnia 25 lipca 1985 roku o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym⁴¹ od dnia 12 sierpnia 1985 roku u.s.w.1982 nie zawierała już bowiem przepisów o takim przeznaczeniu jak wzmiankowane w art. 24–25 tej ustawy (w pierwotnym ich brzmieniu)⁴². Nieco mniej radykalna, ale też skutkująca uszczupleniem gwarancji samodzielności szkół wyższych zmiana dotyczyła wspomnianego zastrzeżenia do materii ustawowej. We wzmiankowanym art. 6 ust. 4 zwrot „w wypadkach przewidzianych w ustawie” zastąpiono bowiem (niestety) sformułowaniem „w wypadkach przewidzianych w przepisach ustawowych”.

W nawiązaniu do wątków statutowo-rektorskich warto dodać, że uchwalenie statutu pozostawiono wówczas w gestii senatu (we współdziałaniu z organami kolegialnymi szkoły oraz działającymi w niej organizacjami politycznymi i społecznymi), wikłając zarazem tę procedurę w ewoluujące (aczkolwiek zawsze silne) zależności z właściwym ministrem⁴³. Co się zaś tyczy obsady stanowiska rektora, to jego wybór pozostawiono najpierw w gestii senatu (lub kolegium elektorów), z czasem był to już jednak wybór kandydatów na rektora. Poza tym pierwotnie minister mógł zablokować wybór rektora sprzeciwem, by po przeszło trzech latach uzyskać kompetencję do jego powoływania (spośród kandydatów wybranych przez senat)⁴⁴.

⁴⁰ W pierwotnym brzmieniu tej ustawy. Notabene w art. 25 ust. 1 pkt 2 ingerencję *ad meritum ex post* ograniczono do uchylecia. Utrzymano też brak terminu na zastosowanie tego środka nadzorczego.

⁴¹ Dz.U. z 1985 r. Nr 36, poz. 167 (dalej: nowela z 1985 roku).

⁴² W konsekwencji, przepisy rangi ustawy dotyczące nadzoru państwowego nad szkołami wyższymi ograniczyły się do unormowań o następującej treści: „Minister [...] realizuje politykę państwa w dziedzinie szkolnictwa wyższego, koordynuje w tym zakresie działalność szkół wyższych oraz nadzoruje i kontroluje podległe szkoły wyższe. Uprawnienia Ministra [...] w zakresie nadzoru i kontroli podległych szkół wyższych określają przepisy ustawowe”. Docelowo — art. 6 ust. 1 u.s.w.1982.

⁴³ Pierwotnie był bowiem legitymowany do zgłaszania zastrzeżeń, a jeśli w tym zakresie nie dochodziło do uzgodnienia stanowisk, to minister (za zgodą prezydium RGNiSzW) podejmował „decyzję w sprawie treści statutu” (art. 7 ust. 1–4 pierwotnego brzmienia u.s.w.n.1982). Z czasem — na mocy noweli z 1985 roku — minister uzyskał kompetencję do ustalania statutu wzorcowego oraz, docelowo, do zatwierdzania statutu danej szkoły wyższej „po sprawdzeniu jego zgodności z prawem i zasadami określonymi w statucie wzorcowym” (docelowo — art. 9 ust. 1–6 u.s.w.1982).

⁴⁴ Por. pierwotne brzmienie art. 41 ust. 1–6 z art. 41 ust. 1–6 u.s.w.1982 w wersji wynikającej z noweli z 1985 roku.

Jak już wskazywano, dopiero od dnia 27 września 1990 roku analizowany proces ewoluowania regulacji prawnych zapoczątkował etap monograficznego wyodrębnienia rozdziału o nadzorze⁴⁵ (aczkolwiek w stanie prawnym obowiązującym od, co do zasady, dnia 1 października 2018 roku wyeksponowano poszerzenie spektrum zainteresowań rozdziału o nadzorczym przeznaczeniu⁴⁶). Doszły do tego innowacje o *stricte* merytorycznym charakterze. W art. 31 ust. 2 u.sz.w.1990 wprowadzono bowiem termin (miesięczny) na uchylenie uchwały senatu lub decyzji rektora⁴⁷. Z drugiej jednak strony przepisy u.sz.w.1990 kończą praktykę normatywną — notabene dość krótką — wymagającą od ingerencji w działalność szkół wyższych umocowania w przepisach rangi ustawy (art. 7).

Istotne — dla tytułowych antecedencji — ustalenie wynikające z analizy przepisów trzech ustaw (u.sz.w.1990, P.sz.w. i P.sz.w.n.) utrzymujących monograficzne zainteresowanie materią nadzorczą⁴⁸ przedstawia się zaś następująco:

Daje się w tym względzie zauważyć tendencję, którą można nazwać malejącą. [...] jeżeli już ustawodawca zauważał w kontekście analizowanych aktów nadzoru problematykę form działania, to albo (od tego zaczęto) używał określeń wskazujących na to, że uznaje te formy działania za decyzje administracyjne (zob. także ww. art. 31 ust. 2 u.sz.w.1990), albo — poprzez art. 36 ust. 1a P.sz.w. [...] do obecnie obowiązującego art. 427 ust. 3 P.sz.w.n. — preferuje poprzestawanie na pośrednim nawiązywaniu do formy decyzji administracyjnej (co ważne, już nie dla potrzeb postępowania w sprawie wydania takiego aktu nadzoru, lecz z punktu widzenia trybu jego późniejszego zaskarżenia do sądu administracyjnego)⁴⁹.

Warto też zauważyć, że w płaszczyźnie *ad personam* ustawodawca — począwszy od u.sz.w.1990 — zastrzega do wyłącznej gestii właściwego organu uczelni wybór rektora (z wyjątkiem pierwszego rektora nowo utworzonej uczelni publicznej, wtedy — państwowej)⁵⁰. Co ważne, co do zasady jego odwołanie też pozostaje

⁴⁵ Rozdział 1 w dziale II — *Nadzór nad uczelniami państwowymi*.

⁴⁶ O ile bowiem w rozdziale 3 działu I P.sz.w. chodziło jeszcze o *Nadzór nad uczelniami*, o tyle dział XIII P.sz.w.n. zatytułowany już *Nadzór nad systemem szkolnictwa wyższego i nauki*.

⁴⁷ W art. 36 ust. 1 P.sz.w. wprowadzono w tym zakresie dwie zmiany: wydłużono termin na zastosowanie tej ingerencji nadzorczej do dwóch miesięcy oraz wprowadzono sankcję stwierdzenia nieważności — a więc działającą ze skutkiem *ex tunc*. Na temat unormowania tej instytucji w P.sz.w.n. zob. pkt 4.

⁴⁸ Co się zaś dotyczy unormowań dotyczących statutów uczelni publicznych, to — od u.sz.w.1990 — ustawodawca zastrzega ich uchwalanie dla senatu (z wyjątkiem ministerialnej kompetencji do nadania pierwszego statutu nowo utworzonej uczelni), zob. art. 11–14 u.sz.w.1990; art. 19 ust. 3 i art. 56 P.sz.w.; art. 28 ust. 1, art. 34 ust. 2 i art. 35 ust. 8 P.sz.w.n. Wątek rektorski (rozpatrywany w perspektywie nadzorczej) powróci w dalszej części analizy.

⁴⁹ P. Lisowski, *Decyzje administracyjne w sprawach ustrojowych (decyzje nadzorcze)* — tekst oddany do publikacji przygotowywanej pod egidą XXVI Zjazdu Katedr Prawa i Postępowania Administracyjnego *Kierunki rozwoju jurysdykcji administracyjnej* (w procesie wydawniczym; fragment ze s. 5).

⁵⁰ Art. 60 i art. 10 ust. 4 u.sz.w.1990; art. 72 i art. 19 ust. 2 P.sz.w.; art. 24 ust. 2–4 i ust. 9 pkt 1 P.sz.w.n.

sprawą wewnętrzną danej szkoły wyższej⁵¹, z tym że pod rządami P.sz.w. — i to w ramach przepisów o nadzorze⁵² — ustanowiono kompetencję do odwoływania rektora uczelni publicznej przez ministra („W przypadku rażącego naruszenia prawa przez rektora, minister właściwy do spraw szkolnictwa wyższego może odwołać rektora [...] i wyznaczyć termin do powołania rektora w trybie określonym w statucie uczelni”)⁵³. Ten trend utrzymuje art. 432 ust. 5 P.sz.w.n., „Jeżeli rektor rażąco lub uporczywie narusza przepisy prawa, minister może go odwołać, po zasięgnięciu opinii RGNiSW oraz właściwej konferencji, o której mowa w art. 329 ust. 1 pkt 2–4. Opinie są przedstawiane w terminie 30 dni od dnia doręczenia wniosku o ich wydanie. W przypadku bezskutecznego upływu tego terminu, wymóg zasięgnięcia opinii uważa się za spełniony”. Z kolei w art. 432 ust. 1 P.sz.w.n. podtrzymano umocowanie ministra do wystąpienia wnioskiem o odwołanie rektora do właściwego organu danej uczelni⁵⁴, zastrzegając zarazem, że „[d]o czasu rozpatrzenia wniosku o odwołanie rektora minister może zawiesić go w pełnieniu funkcji”⁵⁵.

4. Konsekwencje braku klauzuli generalnej gwarantującej sądową ochronę autonomii administracyjnej uczelni publicznych — rozważania *hic et nunc*

Aktualny stan normowania problematyki nadzoru nad szkołami wyższymi stanowi efekt wieloletnich procesów, nie zawsze konsekwentnych i wolnych od zagrożeń charakterystycznych dla patologii administracji publicznej. Co więcej, *hic et nunc* ewentualne braki w unormowaniu tej materii mogą uruchamiać relatywnie groźniejsze konsekwencje dla praktycznego wymiaru autonomii uczelni publicznych (a docelowo — dla sfery wolności akademickiej)⁵⁶. Jest tak przede wszystkim dlatego, że notoryjny jest przecież poważny kryzys instytucji demokratycznego państwa prawnego w Polsce. Poza tym obecnie obowiązująca ustawa, choć utrzymuje większość z wypracowanych w tym względzie dobrych praktyk legislacyjnych, notuje kilka istotnych regresów w normatywizowaniu materii nadzorczej⁵⁷. Nie jest też przełomowa w kwestii sądowej ochrony autonomii ad-

⁵¹ Art. 61 u.sz.w.1990; art. 78 P.sz.w.; art. 27 ust. 1–2 P.sz.w.n.

⁵² Takiej kompetencji nie przewidywała u.sz.w.1990.

⁵³ Art. 38 ust. 5 P.sz.w.

⁵⁴ Por. art. 432 ust. 1 P.sz.w.n. z art. 38 ust. 1 P.sz.w.

⁵⁵ Art. 432 ust. 3 P.sz.w.n. Zob. też art. 432 ust.2 P.sz.w.n. i art. 38 ust. 2–3 P.sz.w.

⁵⁶ Co więcej, także dla sfery wolności obywatelskiej (społecznej). Takie są bowiem przecież również kojarzone z zakładami administracyjnymi (publicznymi) — zob. Z. Czarnik, J. Połuszny, *Zakład publiczny*, [w:] *System Prawa Administracyjnego. Podmioty administrujące*, t. 6, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2011, s. 452.

⁵⁷ Między innymi podtrzymuje (po P.sz.w.) stan niezaliczania tytułów do ingerencji nadzorczej do materii ustawowej; poza tym nie ogranicza „rozstrzygnięcia w sprawie stwierdzenia nieważności aktu” terminem (art. 427 ust. 3 P.sz.w.n.).

ministracyjnej uczelni publicznych — nie wprowadza bowiem podmiotowo motywowanej klauzuli generalnej w tym zakresie⁵⁸. Poprzestaje natomiast na utrwaleniu dającej się w ostatnim czasie zauważyć tendencji do odchodzenia od traktowania większości decyzji nadzorczych podejmowanych w ramach nadzoru państwowego nad uczelniami publicznymi jako decyzji administracyjnych. Istotne jest przy tym to, że zarówno w pierwotnej fazie (zakładającej traktowanie środków nadzoru *ad meritum* jako decyzji administracyjnych), jak i późniejszej (poprzestającej na wykorzystywaniu decyzyjnych konotacji do wyznaczenia trybu zaskarżania do sądu administracyjnego rozstrzygnięcia w sprawie stwierdzenia nieważności aktu organu uczelni) chodziło o zagwarantowanie sądowej ochrony przed ingerencją nadzorczą. Problem jednak w tym, że nadal ta materia nie doczekała się gwarancji w randze podmiotowo konstruowanej zasady. Analiza historyczna może prowadzić w tym kontekście do konkluzji w typie *nihil novi*. Nie ulega przy tym wątpliwości, że w wielu omawianych wyżej okresach autonomia administracyjna uczelni wraz z dopuszczalnością poddawania jej ochronie sądowej znajdowały się w zdecydowanie gorszym położeniu. Niemniej perspektywa drugiej dekady XXI wieku jako punktu odniesienia dla konstatacji wyraźnie się intensyfikujących w polskich realiach zagrożeń dla tej sfery konstytucyjnie gwarantowanej samodzielności w administrowaniu — nadaje konstatacji braku powyższej klauzuli nowego, niepokojącego wymiaru i znaczenia. Powyższy regres zastanawia tym bardziej, że inspirowany jest *ad intra* (a nie, jak to wcześniej bywało, *ad extra*).

Dobrze eksponuje to sfera nadzoru *ad personam*. Pod rządami P.sz.w. wprost bowiem nie przesądzono o zaskarżalności zarówno odwołania, jak i zawieszenia rektora w pełnieniu funkcji — w trybie nadzoru. Przepisy dotyczące tych aktów nadzoru (art. 38 ust. 5 art. 38 ust. 1–3), w przeciwieństwie do art. 36 ust. 1a P.sz.w.⁵⁹, nie kwalifikowały tego rodzaju form działania administracji i nie zajmowały się ich zaskarżalnością. Związane z tym wątpliwości analizowała judykatura, opowiadając się za uznaniem tak wspomnianego zawieszenia⁶⁰, jak i odwołania⁶¹ za decyzje administracyjne (z konsekwencjami co do trybu zaskarżalności

⁵⁸ Poza tym pogłębia — po P.sz.w. — tendencję do rozbudowywania i uszczegółowienia regulacji rangi ustawy. W stosunku do poprzedniej ustawy takie podejście konstатовano na przykład w T. Jędrzejewski, P. Rączka, *Statut uczelni według przepisów ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym*, [w:] *Podmioty administracji publicznej i prawne formy ich działania. Studia i materiały z Konferencji Naukowej poświęconej Jubileuszowi 80-tych urodzin Profesora Eugeniusza Ochendowskiego. Toruń 15–16 listopada 2005 r.*, Toruń 2005, s. 254.

⁵⁹ W brzmieniu ustalonym nowelą z dnia 11 lipca 2014 roku (Dz.U. z 2014 r. poz. 1198; dalej: nowela z 2014 roku); do dnia 30 września 2014 roku tę kwestię regulował art. 36 ust. 1 zd. drugie i trzecie pierwotnego brzmienia P.sz.w.

⁶⁰ Na przykład postanowienie WSA w Warszawie z dnia 25 sierpnia 2011 roku (II SA/Wa 600/11, LEX nr 897199); postanowienie NSA z dnia 8 lutego 2012 roku (I OSK 2207/11, LEX nr 1126277).

⁶¹ Na przykład wyrok WSA w Warszawie z dnia 17 czerwca 2011 roku (II SA/Wa 40/11, LEX nr 993985); wyrok WSA w Warszawie z dnia 12 lutego 2013 roku (II SA/Wa 1600/12, LEX nr 1323779).

tych decyzji nadzorczych). Co jednak ciekawe, orzeczenia optujące za poddaniem wymienionych aktów nadzoru bezpośredniej kontroli sądów administracyjnych używały argumentu, który nie wpisuje się ani w dominujący trend orzeczniczy, ani w dającą się zauważyć tendencję w ewoluowaniu analizowanych przepisów. Jak już wskazywałem, ustawodawca odchodzi od uznawania tych aktów nadzoru za decyzje administracyjne⁶². Co symptomatyczne, orzeczenia kwalifikujące te środki nadzoru *ad personam* jako decyzje nie znalazły potwierdzenia w stanie prawnym obowiązującym od 1 października 2018 roku. Tego rodzaju argumentacji judykatura nie wykorzystywała też (jak dotychczas) w stosunku do art. 432 ust. 3 i 5 P.sz.w.n. Brakuje także podstaw prawnych do twierdzenia, że w tym zakresie powinien znaleźć zastosowanie mechanizm wskazywany w art. 427 ust. 3 P.sz.w.n. Ta sytuacja ewidentnie eksponuje ryzyko niewprowadzenia przez ustawodawcę klauzuli gwarantującej sądową ochronę autonomii administracyjnej uczelni publicznych, przekonując do kwalifikowania tego stanu jako zaniechanie prawodawcze⁶³. W warunkach trendu sprzyjającego autorytarnym zachowaniom władzy publicznej w Polsce trudno uznać to za optymistyczną konstatację. Tym bardziej, że wpisuje się w szerszy kontekst zagrożeń i patologii administrowania, który dobrze ilustruje następująca refleksja: „Ograniczanie autonomii i niezależności poprzez kontrolowanie i uzależnianie [...] dokonuje się nie tylko bezpośrednio, ale i przez nominacje kadrowe czy uzależnienia finansowe (rozdział grantów czy funduszy, tworzenie scentralizowanych form ich rozdziału, promocja niektórych organizacji)”⁶⁴. Autorytarne inklinacje obozu rządzącego dają zatem o sobie znać zarówno *de facto*, jak i *de iure*.

Bibliografia

- Budnik A., Miruć A., *Autonomia szkół wyższych w świetle przepisów ustawy — Prawo o szkolnictwie wyższym*, [w:] *Kryzys prawa administracyjnego? Inflacja prawa administracyjnego*, t. 2, red. P.J. Suwaj, Warszawa 2012, s. 207–225.
- Czarnik Z., Połuszny J., *Zakład publiczny*, [w:] *System Prawa Administracyjnego. Podmioty administrujące*, t. 6, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2011, s. 415–500.
- Janku Z., *Publiczna szkoła wyższa — korporacja czy zakład administracyjny*, [w:] *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, red. J. Supernat, Wrocław 2009, s. 234–242.

⁶² Na przykład wyrok NSA z dnia 2 grudnia 2010 roku (I OSK 1579/10, LEX nr 745091) — dotyczący pierwotnego brzmienia art. 36 ust. 1 P.sz.w. — oraz wyrok NSA z dnia 21 marca 2019 roku (I OSK 1317/17, LEX nr 2650402) podjęty w stanie prawnym ukształtowanym nowelą z 2014 roku.

⁶³ Eksponowaniu takiej konstatacji dodatkowo sprzyja fakt ponownego zauważania przez ustawodawcę korporacyjnych atrybutów uczelni (zob. art. 10 ust. 1 P.sz.w.n.). Powtórnie więc zyskują na znaczeniu korporacyjne konotacje szkół wyższych; więcej na ten temat na przykład E. Ochendowski, *Pojęcie i charakter prawny publicznej szkoły wyższej*, [w:] *Nowe prawo o szkolnictwie wyższym a podmiotowość studenta*, red. A. Szadok-Bratuń, Wrocław 2007, s. 34–35.

⁶⁴ E. Łętowska, *op. cit.*

- Jędrzejewski T, Rączka P., *Statut uczelni według przepisów ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym*, [w:] *Podmioty administracji publicznej i prawne formy ich działania. Studia i materiały z Konferencji Naukowej poświęconej Jubileuszowi 80-tych urodzin Profesora Eugeniusza Ochendowskiego. Toruń 15–16 listopada 2005 r.*, Toruń 2005, s. 249–264.
- Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, red. J. Boć, Wrocław 1998.
- Lisowski P., *Decyzje administracyjne w sprawach ustrojowych (decyzje nadzorcze)* — tekst oddany do publikacji przygotowywanej pod egidą XXVI Zjazdu Katedr Prawa i Postępowania Administracyjnego pt. *Kierunki rozwoju jurysdykcji administracyjnej*.
- Lisowski P., *Fenomen autonomii uczelni jako aksjomat administracji publicznej (prawa administracyjnego)*, [w:] *Fenomen prawa administracyjnego. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Zimmermanna*, red. W. Jakimowicz, M. Krawczyk, I. Niżnik-Dobosz, Warszawa 2019, s. 576–591.
- Lisowski P., *Relacje strukturalne w polskim samorządzie terytorialnym*, Wrocław 2013.
- Lisowski P., *Zróżnicowanie samorządu terytorialnego a unitarność*, [w:] *Unitarny charakter państwa a samorząd terytorialny*, red. M. Stec, K. Małyś-Sulińska, Warszawa 2019, s. 213–230.
- Łętowska E., *Państwo prawa na peryferiach Europy*, <https://publica.pl/teksty/letowska-panstwo-prawa-na-peryferiach-europy-61676.html> (dostęp: 16.02.2021).
- Masternak-Kubiak M., *Autonomia szkół wyższych na gruncie Konstytucji RP*, [w:] *Nowe prawo o szkolnictwie wyższym a podmiotowość studenta*, red. A. Szadok-Bratuń, Wrocław 2007, s. 13–20.
- Ochendowski E., *Pojęcie i charakter prawny publicznej szkoły wyższej*, [w:] *Nowe prawo o szkolnictwie wyższym a podmiotowość studenta*, red. A. Szadok-Bratuń, Wrocław 2007, s. 27–35.

KRZYSZTOF SOBIERALSKI

ORCID: 0000-0002-2412-6674

Uniwersytet Wrocławski

krzysztof.sobieralski@uwr.edu.pl

Rozwój instytucji wznowienia postępowania administracyjnego: od totalitaryzmu do demokracji

Słowa kluczowe: postępowanie administracyjne, decyzja administracyjna, strona postępowania, organ administracji publicznej, wznowienie postępowania administracyjnego, sąd administracyjny, totalitarna wykładnia prawa, wartości totalitarne.

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF RESUMING ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS: FROM TOTALITARIANISM TO DEMOCRACY

Abstract

The purpose of the paper is to present the evolution of the legal shape the institution of resuming administrative proceedings has undergone, starting from the classic regulation in the second decade of the 20th century, through the Polish People's Republic period, to the present day. The main function of the discussed procedural institution is to verify the final resolution of an individual case if the already completed procedure was affected by what qualified as procedural defect. The resumption of administrative proceedings in the present formula, mainly regulated by the Code of Administrative Procedure, was shaped mainly during the totalitarian rule of the Polish United Workers' Party of the PRL period. As a consequence, the way the discussed procedural institution formed was influenced by such circumstances as: the one-party system, the lack of social consultations before its passing, or the imposition of the communist ideology adopted in advance, affecting the legal understanding of individual premises for the resumption of proceedings. Due to the lack of administrative judiciary until 1980, which could independently control the public administration activities in the context of correctly interpreting and applying the provisions on resuming administrative proceedings, it was entirely dominated by the communist authorities. Importantly, the administrative law system during the existence of the so-called Polish People's Republic — which was *de facto* a non-sovereign state strongly influenced by the Soviet Union — made it impossible for individual legal institutions, including the institution of resuming administrative proceedings, to settle into social and economic realities naturally and free from extra-legal influences. Establishing the administrative judiciary in the form of the Supreme Administrative Court on September 1, 1980 was the first announcement

of the system transformation planned for the Polish Republic and democratic changes that were to affect the resumption of administrative proceedings institution by introducing an independent control of its application and interpretation. Due to the changes initiated in 1980 and continued in 1989, 1997, and 2002, the institution of resuming administrative proceedings was separated from political influence and totalitarian values in favor of a democratic state ruled by law.

Keywords: administrative proceedings, administrative decision, party to the proceedings, public administration authority, resumption of administrative proceedings, administrative court, totalitarian interpretation of law, totalitarian values.

Przeszło sześćdziesięcioletni okres obowiązywania kodeksu postępowania administracyjnego wskazuje, że polska procedura administracyjna okazała się zasadniczo neutralna politycznie. Kodeks nie był oczywiście zupełnie wolny od wpływów ideologicznych państwa komunistycznego (czego dowodem może być choćby treść zasad ogólnych), ale po zmianie ustroju udało się je wyeliminować bez szkody dla całości konstrukcji prawnej. Warto odnotować, że zasadniczy rdzeń regulacji procesowej został już ukształtowany w okresie II Rzeczypospolitej, dzięki czemu „powrót do źródeł” był szybki i sprawny. Proces ideologizacji rozwiązań kodeksowych i ich oczyszczania można obserwować na przykładzie poszczególnych instytucji procesowych systemu weryfikacji rozstrzygnięć. Jedną z nich jest wznowienie postępowania administracyjnego, będące od początku częścią skodyfikowanej procedury administracyjnej. W Polsce kodyfikacja ta została dokonana w kilku stadiach. Każde z nich wносиło nowy element do tej instytucji, a wszystkie razem są świadectwem poszukiwań i rozwoju myśli prawniczej w tym zakresie.

W 1918 roku, po odzyskaniu niepodległości, nasz ustawodawca stanął przed problemem unifikacji obowiązującego prawa z jednej strony, a z drugiej stworzenia trwałych podstaw dla kodyfikacji postępowania administracyjnego w niedalekiej przyszłości.

Tymczasowa ustawa z dnia 2 sierpnia 1919 roku o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji¹ była aktem prawnym, który jako pierwszy porządkował tok instancji na objętym polską władzą obszarze kraju. Ustawa nie mówiła jednak nic o wznowieniu postępowania administracyjnego. Instytucji tej nie wprowadziła również ustawa z dnia 3 grudnia 1920 roku o tymczasowej organizacji władz administracyjnych drugiej instancji na obszarze byłego Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spiszu i Orawy². W doktrynie polskiego postępowania administracyjnego instytucja jego wznowienia pojawiła się wraz z wejściem w życie ustawy, która w sposób bardziej kompleksowy ujęła procedurę administracyjną. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na mocy art. 44 Konstytucji marcowej³ ogłosił ustawę z dnia 1 sierpnia 1923 roku w sprawie środków prawnych od orzeczeń władz

¹ Dz.U. z 1919 r. Nr 65, poz. 395.

² Dz.U. z 1920 r. Nr 117, poz. 768.

³ Dz.U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

administracyjnych⁴. Ustawa weszła w życie 14 września. Ustanowiono zasadę instancyjności, jak również dopuszczono wnoszenie środków prawnych zwykłych i nadzwyczajnych od decyzji administracyjnych. Wznowienie postępowania administracyjnego stało się więc nadzwyczajnym środkiem prawnym, służącym stronie względem orzeczenia organu władzy. Artykuł 7 wspomnianej ustawy wyraża zasadę, że prośbę o wznowienie postępowania strona wnosi tylko co do prawomocnego orzeczenia władzy. Orzeczenie nabierało prawomocności z chwilą wyczerpania toku instancji — art. 1 wyraźnie stanowi, że władza administracyjna rozstrzyga sprawę ostatecznie — lub, zgodnie z art. 3, braku odwołania, jeżeli ustawa szczególna nie stanowiła inaczej, w terminie 14 dni od dnia doręczenia orzeczenia lub zarządzenia.

Poza tym art. 7 wymienia dwie dalsze przesłanki — prośbę o wznowienie postępowania może złożyć tylko strona; konieczne jest wykazanie nowych, istotnych okoliczności faktycznych. Te nieznanne okoliczności musiały istnieć przed wydaniem orzeczenia i być tego rodzaju, że mogły wpłynąć na zmianę orzeczenia. O dopuszczalności wznowienia orzekła władza, która w tej sprawie wydała orzeczenie w ostatniej instancji. Właściwym był więc zarówno organ pierwszej instancji, w wypadku braku odwołania lub uchybienia terminu, jak i drugiej. Konieczność wstrzymania wykonania prawomocnego orzeczenia objętego prośbą o wznowienie postępowania pozostawiona była ocenie organu władzy państwowej. Ustawa z 1923 roku zawierała jednak pewne wyłączenia. Nie stosowano jej (a więc i przepisu o wznowieniu postępowania) do orzeczeń wydanych w postępowaniu karnoadministracyjnym, a zgodnie z art. 11 na obszarze województwa śląskiego. Na terenach województw poznańskiego i pomorskiego nie stosowano jej w postępowaniu uchwałowym i sporno-administracyjnym. Przepisy ustawy z 1923 roku zostały powtórzone w ustawie z dnia 31 lipca 1924 roku o środkach prawnych przeciw orzeczeniom i zarządzeniom władz szkolnych⁵, a także w przepisach dotyczących opieki społecznej⁶. W 1922 roku rozpoczął działalność Najwyższy Trybunał Administracyjny (dalej: NTA), którego orzecznictwo miało duży udział w kształtowaniu i utrwalaniu zasad postępowania administracyjnego⁷.

Niewątpliwie ustawa z 1923 roku była tym pierwszym aktem prawnym, bez którego trudno byłoby sobie wyobrazić dalszy rozwój polskiego postępowania administracyjnego. Akt ten, w swej treści bardzo lapidarny, poprzez stworzenie podstawowych instytucji postępowania administracyjnego wyznaczał ogólne kierunki ich rozwoju w przyszłości. Regulacja zagadnienia wznowienia postępowania świadczy o tym dobitnie. Podczas gdy ustawa z 1923 roku poświęcała mu właściwie tylko jeden artykuł, to rozporządzenie Prezydenta RP z dnia

⁴ Dz.U. z 1923 r. Nr 91, poz. 712.

⁵ Dz.U. z 1924 r. Nr 76, poz. 748.

⁶ J. Borkowski, *Kodyfikacja polskiego prawa o postępowaniu administracyjnym na tle prawno-porównawczym*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Polskie postępowanie administracyjne i sądowniczo-administracyjne*, Warszawa 1996, s. 26.

⁷ *Ibidem*, s. 26.

22 marca 1928 roku o postępowaniu administracyjnym⁸ (dalej: r.p.a.) regulowało je już w czterech artykułach (95–98), przy czym zawierają one po dwa lub trzy ustępy. R.p.a. jako akt późniejszy i pełniejszy uchylono na podstawie art. 119 obojętowanie ustaw z lat 1923 i 1924 w zakresach, które samo normowało.

R.p.a. rozszerzyło katalog nadzwyczajnych środków prawnych. Tworzyły go, obok podania o wznowienie postępowania (nieokreślanego już jako „prośba”), wniosek o zmianę lub uchylenie decyzji prawidłowej oraz wniosek o uchylenie decyzji jako nieważnej. Po wejściu w życie r.p.a. wznowienie postępowania stało się działaniem mającym na celu ewentualne sprostowanie załatwionej poprzednio sprawy⁹.

Zgodnie z art. 96 władza mogła wznowić postępowanie w sprawie na skutek podania o wznowienie i z urzędu. Jeżeli o wznowienie postępowania występowała strona, do niej należało udowodnienie, że zaszły okoliczności uzasadniające wznowienie¹⁰. Podanie o wznowienie postępowania mogła wnieść osoba, która była stroną w sprawie, o wznowienie której występuje. Stwierdza to wyraźnie NTA w wyroku z dnia 19 maja 1926 roku, który stanowi, że: „[z] samej istoty wznowienia postępowania administracyjnego wynika, że domagać się go mogą tylko osoby, które w poprzednim, prawomocnie zakończonym postępowaniu administracyjnym brały udział jako strony”¹¹.

W myśl art. 95 r.p.a. przedmiotem wznowienia postępowania mogła być sprawa zakończona decyzją, od której nie służy środek prawny. Przy możliwości skorzystania z tej nadzwyczajnej instytucji procesowej obojętne było, czy zwykły środek procesowy już nie przysługuje dlatego, że strona z niego nie skorzystała lub już skorzystała. Nie miało też znaczenia to, że na podstawie szczególnych przepisów zwykły środek nie przysługuje w ogóle lub zachodzi sytuacja braku instancji odwoławczej.

Podanie o wznowienie postępowania miało postać kwalifikowaną, gdyż mogło być wnoszone w wypadku zaistnienia ściśle określonych w przepisach wad postępowania¹². Przyczyną wznowienia postępowania, zgodnie z art. 95 pkt a r.p.a., mogło być spowodowanie wydania decyzji przez sfałszowanie lub przedstawienie sfałszowanego dokumentu, przez fałszywe świadectwo, przekupstwo lub inny czyn karalny sądownie. Czyny te musiały mieć wpływ na wydanie decyzji lub jej treść. Wznowienie postępowania z tych przyczyn mogło nastąpić w każdym czasie.

Kolejną według r.p.a. przesłanką wznowienia postępowania administracyjnego było ujawnienie istotnych dla sprawy nowych okoliczności faktycznych,

⁸ Dz.U. z 1928 r. Nr 36, poz. 341.

⁹ Por. W. Klonowiecki, *Strona w postępowaniu administracyjnym*, Lublin 1938, s. 193.

¹⁰ *Ibidem*, s. 197.

¹¹ *Ibidem*.

¹² J. Borkowski, *Kodyfikacja postępowania administracyjnego w Polsce*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 30, 1983, s. 47–48.

które istniały już przy wydaniu decyzji lub nowych środków dowodowych, o ile okoliczności te i środki w toku postępowania nie były znane władzy rozstrzygającej i nie mogły być wówczas powołane przez stronę zainteresowaną bez winy tej strony. To wystarczało do wznowienia postępowania z urzędu. Natomiast w przypadku osoby, która nie mogła powołać przed wydaniem ostatecznej decyzji w sprawie nowych okoliczności lub dowodów, ta niemożność musiała się charakteryzować brakiem winy w obu jej postaciach¹³. Stąd wniosek, że udana ekskulpacja mogła nastąpić wówczas, gdy w czasie postępowania administracyjnego zaszła obiektywna niemożność powołania danej okoliczności lub dowodu, niezależnie od woli strony. Podkreślano jednak w doktrynie, że niemożność przedstawienia danego środka dowodowego nie zwalniała strony od obowiązku powołania go¹⁴. Trzecią przesłanką wznowienia postępowania była sytuacja, gdy właściwa dla rozstrzygnięcia tak zwanego pytania wstępnego władza administracyjna lub sądowa zadecydowała o nim odmiennie od oceny pytania przyjętej za podstawę decyzji (orzeczenia) kończącej postępowanie objęte wnioskiem o wznowienie. Dla konstrukcji prawnej tej przesłanki wznowienia postępowania ważne było istnienie dwóch decyzji (orzeczeń). Wydanie pierwszej, rozstrzygającej pytanie wstępne, należało do kompetencji sądu lub władz administracyjnych innych niż właściwych do wydania drugiej decyzji, kończącej postępowanie w sprawie objętej potem wnioskiem o wznowienie postępowania. W razie konieczności orzeczenia co do pytania wstępnego, władza rozstrzygająca sprawę mogła wydać na zasadzie art. 74 ust. 1 r.p.a. jedynie decyzję tymczasową. Decyzja ta traciła moc z chwilą rozstrzygnięcia pytania wstępnego przez kompetentny organ lub sąd, a władza rozstrzygająca musiała podjąć wówczas dalsze postępowanie w sprawie, w celu wydania decyzji ostatecznej¹⁵. Instytucja wznowienia postępowania w rozumieniu art. 95 n. r.p.a. nie miała tu zastosowania. Wznowienie mogło nastąpić tylko w przypadku, gdy władza wobec niemożności wydania decyzji tymczasowej rozstrzygnęła sprawę, opierając się na własnej ocenie pytań wstępnych — ta właśnie ocena stanowiła podstawę decyzji¹⁶. Opierając się na tej przesłance, można było złożyć wniosek o wznowienie postępowania przed upływem trzech lat od uprawomocnienia się decyzji.

Podanie o wznowienie postępowania należało wnieść do tej władzy, która wydała decyzję w pierwszej instancji, w ciągu dwu tygodni od dnia, w którym strona domagająca się wznowienia otrzymała, w sposób dający się udowodnić, wiadomość o przyczynie uzasadniającej wznowienie. Termin ten, oznaczony w tygodniach, kończył się w myśl art. 37 r.p.a. z upływem tego dnia w drugim tygodniu, który swą nazwą odpowiadał dniowi, kiedy strona dowiedziała się o przyczynie uzasadniającej wznowienie. Oczywiście zgodnie z zasadami postępowania

¹³ W. Klonowiecki, *op. cit.*, s. 195.

¹⁴ *Ibidem*, s. 196.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

dowodowego ciężar dowodu zaistnienia przesłanek wznowienia postępowania spoczywał na twierdzącym o nich. Władza pierwszej instancji była zobowiązana niezwłocznie po otrzymaniu podania o wznowienie postępowania przekazać je władzy, która wydała decyzję w ostatniej instancji, jeżeli sama nie była tą władzą. Zgodnie z art. 97 ust. 1 r.p.a. władza, która wydała decyzję w sprawie w ostatniej instancji, po stwierdzeniu, że podanie wniesione było przez osobę uprawnioną i w terminie, obowiązana była rozpatrzyć je merytorycznie, a w przeciwnym razie pozostawić je bez rozpoznania i zawiadomić o tym petenta. Decyzję o wznowieniu postępowania organ mógł wydać oddzielnie lub też łącznie z nową decyzją w sprawie, jeżeli akta, którymi rozporządzał, wystarczyły do wydania takiej decyzji. Decyzja łączna była jedną nową decyzją w sprawie, świadczącą jednocześnie o wznowieniu postępowania. Były także poglądy, że o wznowieniu postępowania mogło świadczyć wznowienie przez organy władzy tylko czynności procesowych¹⁷. W czasie ponownego postępowania organ nie mógł powtarzać poprzednich dochodzeń, które nie dotyczyły przyczyny wznowienia (art. 97 ust. 2 r.p.a.).

Zarówno przeciwko załatwieniu odmownemu, jak i decyzji o pozostawieniu podania bez rozpoznania można było wnieść odwołanie do organu wyższej instancji. Odwołanie należało wnieść w ciągu 14 dni od zawiadomienia o odmowie, a uczynić to mogła osoba, której podanie organ odrzucił. Do tego odwołania stosowano ogólne przepisy art. 82–93 r.p.a. dotyczące instytucji odwołania od decyzji. Natomiast, zgodnie z art. 98 ust. 2 r.p.a., przeciwko decyzji wznowiającej postępowanie nie było osobnego odwołania. Skutkiem wznowienia postępowania w ujęciu r.p.a. było to, że decyzja kończąca sprawę traciła swą moc i wydawano nową, która wchodziła na miejsce pierwotnej ze skutkiem wstecznym¹⁸.

Przepisy rozporządzenia Prezydenta RP z 1928 roku o postępowaniu administracyjnym stały się integralną częścią porządku prawnego Polski Ludowej w myśl zasad proklamowanych przez Manifest PKWN¹⁹. Oznaczało to z jednej strony zachowanie ciągłości systemu prawa, a z drugiej — stopniowe przekształcanie porządku prawnego zgodnie z nowymi warunkami społeczno-politycznymi²⁰. Efekty tego przekształcenia nastąpiły bardzo szybko. Przede wszystkim była to postępująca dekodyfikacja. Dla omawianego zagadnienia znaczące było „zjawisko” skarg i zażaleń. Prawne podstawy organizacji ich przyjmowania i załatwiania dała wspólna uchwała Rady Państwa i Rady Ministrów z dnia 14 grudnia 1950 roku w sprawie rozpatrywania i załatwiania odwołań, listów i zażaleń ludności oraz krytyki prasowej²¹. Jako akt wspólny najwyższych organów władzy i administracji państwowej uchwała obowiązywała wszystkie organy władzy

¹⁷ *Ibidem*, s. 199.

¹⁸ *Ibidem*, s. 202.

¹⁹ J. Borkowski, *Kodyfikacja postępowania...*, s. 49–50.

²⁰ *Ibidem*, s. 49–50.

²¹ Monitor Polski z 1951 r. Nr A-1, poz. 1.

i administracji²². Nie wprowadzono nowej instytucji prawnej, ale zgłoszenie krytycznej uwagi co do jakiegokolwiek działania administracji wywoływało konieczność jej rozpatrzenia. Spowodowało to rozsadzenie konstrukcji przepisów o postępowaniu administracyjnym z 1928 roku między innymi w kwestii trwałości decyzji ostatecznych²³. Bezprzedmiotowy stał się podział środków prawnych na zwykłe i nadzwyczajne. Trwałość decyzji administracyjnej stawiała się w tej sytuacji iluzoryczna, cierpiało na tym bezpieczeństwo obrotu prawnego, gdyż częściej korzystano z łatwiejszej drogi postępowania w sprawach administracyjnych, którą otwierały postanowienia uchwały z 1950 roku²⁴.

Instytucja wznowienia postępowania administracyjnego w kształcie nadanym jej w r.p.a. obowiązywała jednak aż do 31 grudnia 1960 roku. Dzień później weszła w życie ustawa z dnia 14 czerwca 1960 roku — Kodeks postępowania administracyjnego²⁵ (dalej: k.p.a.) przed nowelizacją. Instytucja wznowienia postępowania została unormowana w rozdziale jedenastym kodeksu (art. 127–134).

W art. 12 *expressis verbis* użyto pojęcia decyzji ostatecznej, czyli takiej, od której nie służy odwołanie w administracyjnym toku instancji. Prawodawca zastrzegł jednocześnie, że zmiana decyzji ostatecznej jest możliwa jedynie w przypadkach przewidzianych w kodeksie. Inaczej niż w przypadku r.p.a. ustawodawca wyraźnie wyodrębnił w k.p.a. przed nowelizacją zasady ogólne, które stanowią filary procesu administracyjnego. Wśród nich znalazła się wspomniana zasada ostateczności decyzji prawomocnych, będąca podstawowym elementem konstrukcji instytucji wznowienia postępowania administracyjnego.

W porównaniu z regulacją w r.p.a. instytucja wznowienia postępowania została wyraźnie rozbudowana. Przede wszystkim zwraca uwagę to, że wznowienie jest wyraźnie obligatoryjne²⁶. Zamiast słów „może nastąpić wznowienie postępowania” użyto sformułowania „wznawia się postępowanie”. Rozszerzone zostały przyczyny wznowienia, zarówno w interesie porządku publicznego, jak i w interesie stron.

Zgodnie z art. 129 k.p.a. przed nowelizacją wznowienie postępowania następuje z urzędu lub na żądanie strony. Ustawodawca wprowadzając jednak w art. 127 § 1 pkt 4 nową, w stosunku do r.p.a., przesłankę wznowienia postępowania — w sytuacji, gdy strona bez własnej winy nie brała udziału w postępowaniu — zastrzegł, że wznowienie z tej przyczyny następuje tylko na żądanie strony. Przesłanka ta ma podstawowe znaczenie dla istoty całej omawianej instytucji, o czym mowa będzie w dalszej części. Poza tym także przypadek, gdy decyzja została wydana przez pracownika lub organ administracji państwowej podlegający

²² Por. S. Rozmaryn, *Ustawa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1964, s. 260.

²³ J. Borkowski, *Kodyfikacja postępowania...*, s. 55.

²⁴ *Ibidem*, s. 55.

²⁵ Dz.U. z 1960 r. Nr 30, poz. 168.

²⁶ F. Longchamps, *Problem trwałości decyzji administracyjnej*, „Państwo i Prawo” 1961, z. 12, s. 914.

wyłaczeniu, został zakwalifikowany jako przesłanka wznowienia postępowania. Artykuł 7 r.p.a. przewidywał wyłączenie urzędników administracji, ale decyzja przez nich wydana nie stanowiła podstawy do wznowienia postępowania.

Katalog omawianych przesłanek został rozszerzony także o przepis art. 127 § 1 pkt 7 k.p.a. przed nowelizacją, który normuje sytuacje wydania decyzji ostatecznej w oparciu o inną decyzję lub orzeczenie sądu, które zostało następnie uchylone lub zmienione. Natomiast jeżeli chodzi o przesłankę tak zwanych fałszywych dowodów, to można przyjąć w drodze wykładni językowej przepisu art. 127 § 1 pkt 1 k.p.a. przed nowelizacją, że zakres tego pojęcia jest szerszy niż tylko wymienione w r.p.a. czynności sfalszowania lub przedstawienia sfalszowanego dokumentu. Jako dowód w postępowaniu administracyjnym należy rozumieć wszelkie źródła prawdziwych informacji umożliwiających dowodzenie²⁷ — czyli wszystko, co pozwala ustalić istotne dla sprawy okoliczności faktyczne. Postępowanie może być wznowione z wyżej określonej przyczyny również przed stwierdzeniem sfalszowania dowodu orzeczeniem sądu lub innego organu państwowego, jeżeli jest to niezbędne dla uniknięcia niebezpieczeństwa dla życia lub zdrowia ludzkiego albo poważnej szkody dla interesu społecznego. Ostatnią podstawą stanowiącą w porównaniu z r.p.a. rozszerzenie katalogu przesłanek warunkujących wznowienie postępowania administracyjnego, jest sytuacja oparcia decyzji administracyjnej na innej, wcześniejszej decyzji lub orzeczeniu sądu. Jeżeli zostały następnie uchylone, postępowanie zostanie wznowione.

Nie zmienił się tryb wnoszenia podania o wznowienie, wydłużono jedynie termin dokonania tej czynności do miesiąca, licząc od dnia, w którym strona dowiedziała się o okolicznościach stanowiących podstawę wznowienia postępowania. Jednak istotną nowością jest rozpoczęcie biegu terminu złożenia podania o wznowienie postępowania w sytuacji, gdy strona bez własnej winy nie brała udziału w postępowaniu, od dnia, w którym strona dowiedziała się o decyzji.

Doniosłe znaczenie zarówno dla strony, jak i dla organu ma to, że generalnie możliwość skorzystania z omawianej instytucji procesowej nie jest ograniczona czasowo. Podczas gdy w r.p.a. ta nieograniczona możliwość dotyczyła tylko sytuacji wydania decyzji na podstawie fałszywych dowodów i w wyniku przestępstwa, to k.p.a. przed nowelizacją — wniosek *a contrario* z art. 128 — zasadę tę pozwala stosować w wypadku wszystkich przesłanek wznowienia postępowania za wyjątkiem art. 127 § 1 pkt 5. Otóż przepis ten jest wyraźnym powtórzeniem omawianego już r.p.a. i stanowi, że gdy wyjdą na jaw istotne dla sprawy nowe, nieznanе organowi dowody i okoliczności, których strona bez swej winy nie podała, wznowienie postępowania może nastąpić tylko w okresie trzech lat od dnia wydania decyzji ostatecznej.

²⁷ B. Adamiak, *Dowody i postępowanie wyjaśniające*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Polskie postępowanie...*, s. 136.

W art. 131 k.p.a. przed nowelizacją sytuuje wyjątek od zasady, że decyzję o wznowieniu postępowania wydaje organ administracyjny, który rozstrzygnął sprawę w ostatniej instancji. Gdy przyczynę wznowienia stanowi działalność tego właśnie organu lub okoliczność, że podlega on wyłączeniu, następuje dewolucja kompetencji do orzekania o wznowieniu na organ wyższego stopnia. Nie dotyczy to jednak przypadków, gdy decyzję w ostatniej instancji wydał naczelny organ administracji państwowej. Ustawodawca jest w tej mierze konsekwentny, utrzymując obok zasady braku możliwości odwołania od decyzji o wznowieniu postępowania zasadę dopuszczalności odwołania od decyzji o odmowie wznowienia postępowania, wykluczając jednak tę możliwość w sytuacji, gdy decyzję wydał naczelny organ administracji państwowej. Według k.p.a. organ decydujący o wznowieniu postępowania nie rozstrzyga sprawy merytorycznie, tak jak to było możliwe na gruncie r.p.a., za wyjątkiem decyzji organów naczelných. Organ uchyla jedynie dotychczasową decyzję i ustala, w której instancji i w jakim zakresie ma nastąpić rozpatrzenie sprawy i wydanie nowej decyzji.

Nowością w stosunku do r.p.a. jest cały art. 134 k.p.a. przed nowelizacją. Pozwala on organowi administracji państwowej, właściwemu do wznowienia postępowania, jeszcze przed rozpatrzeniem tej sprawy, postanowić o wstrzymaniu wykonania decyzji wydanej w ostatniej instancji. Aby organ mógł wykorzystać ten środek, muszą zaistnieć łącznie dwie okoliczności: decyzja nie została jeszcze wykonana i wydano ją przy istnieniu sytuacji stanowiących przyczynę wznowienia postępowania. Oczywiście stronie przysługuje zażalenie na takie postanowienie, chyba że wydał je naczelny organ administracji państwowej.

Nowelizacja k.p.a. w 1980 roku²⁸ utrzymała podstawowe założenia instytucji wznowienia postępowania administracyjnego. Wprowadziła natomiast nowe rozwiązania w jej konstrukcji prawnej, wyraźnie ją wzbogacając. Znowelizowany kodeks poświęca omawianej instytucji procesowej art. 145–153 — czyli cały rozdział dwunasty.

Fundamentalne znaczenie dla konstrukcji prawnej wznowienia postępowania ma wprowadzenie, obok przesłanek ostateczności decyzji oraz taksatywnie wliczonych przyczyn wadliwości proceduralnych, dwóch negatywnych przesłanek dopuszczalności uchylecia decyzji w omawianym trybie. Możliwość wznowienia postępowania, z zastrzeżeniem wyjątku przewidzianego w art. 128 k.p.a. przed nowelizacją, nie ulegała przedawnieniu. Wprowadzona w wyniku nowelizacji przesłanka terminu nie dotyczy dopuszczalności wszczęcia postępowania w sprawie wznowienia, a jedynie wprowadzenia do obrotu prawnego wyników tego postępowania²⁹. Omówienie tych przesłanek stanowi przedmiot dalszych rozważań.

W wyniku nowelizacji zostały wprowadzone nowe rozwiązania w zakresie przyczyn wznowienia postępowania. Ich katalog został rozszerzony przez

²⁸ Tekst jedn. Dz.U. z 1980 r. Nr 9, poz. 26 ze zm.

²⁹ B. Adamiak, *Zmiany i nowe rozwiązania prawne w systemie środków zaskarżenia w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Prawo” 143, 1985, s. 11.

dodanie w art. 145 § 1 pkt 6 warunku, że wznawia się postępowanie, jeżeli decyzja wydana została bez wymaganego prawem stanowiska innego organu. W ten sposób została usunięta luka w prawie w zakresie konsekwencji prawnych naruszenia przewidzianego w przepisach prawa materialnego obowiązku współdziałania w procesie wydawania decyzji³⁰. Zmodyfikowano także konstrukcję prawną przyczyny dotyczącej dowodów, wskazanej w pkt 5 art. 127 k.p.a. przed nowelizacją — obecnie art. 145 § 1 pkt 5. Zrezygnowano z ostatniego elementu tej konstrukcji, to jest warunku, że „nie mogły być wówczas powołane przez stronę zainteresowaną we wznowieniu bez jej winy”. Zabieg ten powoduje, że utracono jedyną w k.p.a. (poza kosztami postępowania) gwarancję procesową, zmuszającą stronę do przytoczenia dowodów w toku postępowania instancyjnego — jest to związane z rozłożeniem w postępowaniu administracyjnym ciężaru dowodu, który spoczywa na organie³¹.

Także postępowanie w sprawie wznowienia postępowania zostało zmodyfikowane w wyniku nowelizacji k.p.a. Wychodząc naprzeciw postulatowi doktryny, aby uchylenie decyzji ostatecznej miało miejsce dopiero po ponownym przeprowadzeniu postępowania w sprawie i porównaniu wyników tego postępowania z treścią osnowy decyzji ostatecznej³², znowelizowany k.p.a. przyjął takie rozwiązanie.

O wszczęciu postępowania w sprawie wznowienia postępowania orzeka organ w formie ostatecznego postanowienia. Odmowa następuje w formie decyzji, od której przysługuje odwołanie na zasadach ogólnych.

W stosunku do poprzednio obowiązującej regulacji k.p.a. stanowi, że strona, która poniosła szkodę na skutek wydania decyzji z naruszeniem przepisu art. 145 § 1 albo uchylenia takiej decyzji w wyniku wznowienia postępowania, może dochodzić odszkodowania na zasadach kodeksu cywilnego przed sądem powszechnym.

Instytucja wznowienia postępowania administracyjnego w kształcie nadanym jej po nowelizacji w 1980 roku funkcjonuje do dziś. W ciągu ostatnich czterdziestu lat ustawodawca dokonał kilku zmian, które nie naruszyły konstrukcji prawnej tej instytucji procesowej. Zmiany te jedynie poszerzyły zakres jej zastosowania. W roku 1990, po przemianach ustrojowych, przywrócono w Polsce samorząd terytorialny³³. Organy samorządu terytorialnego (a od 1998 roku organy jednostek samorządu terytorialnego) pierwotnie miały kompetencje do prowadzenia orzecznictwa administracyjnego w sprawach z zakresu zadań własnych oraz zleconych. Obecnie po dokonaniu gruntownej i pełnej decentralizacji realizują swoje kompetencje z całkowitym poszanowaniem autonomii. Organy jednostek

³⁰ *Ibidem*, s. 12.

³¹ *Ibidem*.

³² J. Borkowski, *Z zagadnień aktualizacji kodeksu postępowania administracyjnego*, „Państwo i Prawo” 1978, z.1, s. 70.

³³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie terytorialnym (tekst jedn. Dz.U. z 1996 r. Nr 13, poz. 74; zmiany: Nr 58, poz. 261; Nr 106, poz. 496; Nr 132, poz. 622; z 1997 r. Nr 9, poz. 43).

samorządu terytorialnego w rozumieniu art. 5 § 2 pkt 6 k.p.a. równie często jak organy administracji rządowej wykorzystują instytucję wznowienia postępowania administracyjnego.

Natomiast art. 61 pkt 2 ustawy z dnia 11 maja 1995 roku o Naczelnym Sądzie Administracyjnym³⁴ (dalej: ustawa o NSA), uzupełniając treść art. 126 k.p.a., dozwolił stosować przepisy o wznowieniu postępowania do spraw zakończonych postanowieniem, od którego przysługuje zażalenie. W tym przypadku zamiast decyzji, o której mowa w art. 149 § 3 i 151 § 1, wydaje się postanowienie.

Dodanie w roku 1997 do kodeksu art. 145a umożliwiło wznowienie postępowania administracyjnego na żądanie strony w sytuacji, gdy Trybunał Konstytucyjny zakwestionował podstawę prawną wydania decyzji administracyjnej (niezgodność tego aktu z Konstytucją, umową międzynarodową lub z ustawą). Na podstawie art. 2 pkt 1 ustawy z dnia 17 czerwca 2004 roku o zmianie ustawy — Kodeks cywilny oraz o zmianie niektórych innych ustaw³⁵ z dniem 1 września 2004 roku został uchylony art. 153 k.p.a. Przepis ten regulował kwestię odszkodowania dla strony, która poniosła szkodę na skutek wydania decyzji z naruszeniem art. 145 § 1 k.p.a. albo uchylenia takiej decyzji w wyniku wznowienia postępowania. Na mocy art. 5 ustawy zmieniającej znajduje on jednak zastosowanie do stanów faktycznych sprzed 1 września 2004 roku. Do roszczeń odszkodowawczych powstałych po tym dniu stosuje się przepisy art. 417 i następnych kodeksu cywilnego bez żadnych odesłań.

Z dniem 1 stycznia 2011 roku w kodeksie pojawiła się kolejna przesłanka pozytywna wznowienia postępowania administracyjnego dodana na podstawie ustawy z dnia 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania³⁶. Zgodnie z dodanym art. 145b k.p.a., można żądać wznowienia postępowania również w przypadku, gdy zostało wydane orzeczenie sądu stwierdzające naruszenie zasady równego traktowania, zgodnie z ustawą z dnia 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, jeżeli naruszenie tej zasady miało wpływ na rozstrzygnięcie sprawy zakończonej decyzją ostateczną. Skargę o wznowienie wnosi się w terminie jednego miesiąca od dnia uprawomocnienia się orzeczenia sądu. Przesłanka ta stanowi uzupełnienie systemu gwarancji procesowych ustalenia stanu faktycznego sprawy administracyjnej przy poszanowaniu konstytucyjnych zasad równości wobec prawa. Gwarantuje realizację w postępowaniu administracyjnym zasady obowiązku ustalania prawdy materialnej. Naruszenie zasady równego traktowania w konkretnym postępowaniu polega na zróżnicowaniu traktowania strony, sprawy lub stanu faktycznego ze względu

³⁴ Dz.U. z 1995 r. Nr 74, poz. 368; zmiana: Nr 104, poz. 515.

³⁵ Dz.U. z 2004 r. Nr 162, poz. 1692.

³⁶ Dz.U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700.

na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną³⁷.

Od dnia 1 czerwca 2017 roku kodeks postępowania administracyjnego po zmianach dokonanych nowelą z dnia 7 kwietnia 2017 roku³⁸ przewiduje w art. 1 pkt 1 *in fine*, że milczący sposób jest formą załatwienia sprawy indywidualnej w postępowaniu jurysdykcyjnym, a zatem prawną formą zaniechania administracji o skutku jurysdykcyjnym³⁹. W myśl art. 122g zd. 1 k.p.a. znacznie poszerzono zakres przedmiotowy dopuszczalności wykorzystania instytucji wznowienia postępowania administracyjnego. Dopuszczono bowiem możliwość wykorzystania tej nadzwyczajnej instytucji procesowej do skutków milczącego załatwienia sprawy indywidualnej. Milczące załatwienie sprawy ze swej natury nie podlega kontroli instancyjnej, nie podlega również bezpośredniej kontroli sądu administracyjnego. Jest to zatem obecnie jedyny prawny środek weryfikacji skutków tego legalnego zaniechania organu administracji publicznej, gdy obarczone jest kwalifikowaną wadą procesową lub materialnoprawną⁴⁰.

W kontekście omawianej instytucji procesowej należy podkreślić, że w ostatnich latach coraz częściej rozważa się na czym konkretnie ma polegać wykonanie przez organ administracji publicznej prawomocnego wyroku sądu administracyjnego uwzględniającego skargę na akt prawa miejscowego. Szybkie, skuteczne i realne wykonanie prawomocnego orzeczenia sądu administracyjnego jest warunkiem uznania, że mamy do czynienia z efektywną ochroną sądową, która jest jednym z elementów konstrukcji prawa do sądu. W rozważaniach tych uwzględnia się, że akt prawa miejscowego stanowi szczególnie przedmiot kontroli sądu administracyjnego. Jest to bowiem — pochodzący od samej administracji — akt normatywny należący do konstytucyjnego systemu źródeł prawa powszechnie obowiązującego, sam będący często podstawą prawną wydania indywidualnych aktów administracyjnych (decyzji). Opisana sytuacja jest podobna do przewidzianej w art. 145a k.p.a. Co więcej, art. 147 § 2 ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 roku⁴¹ — Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (dalej: P.p.s.a.) stanowi w tym przypadku o „wzruszeniu w trybie określonym w postępowaniu administracyjnym albo w postępowaniu szczególnym”. Z punktu widzenia gwarancji efektywnej ochrony sądowej rozumianej jako zabezpieczenie realnego (rzeczywistego) wykonania orzeczenia sądu administracyjnego najwłaściw-

³⁷ Szerzej zob. B. Adamiak, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *KPA. Komentarz*, Warszawa 2011, s. 565.

³⁸ Dz.U. z 2017 r. poz. 935.

³⁹ Szerzej zob. K. Sobieralski, *Milczenie jako prawna forma niedziałania administracji — konsekwencje procesowe*, [w:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. UW: dra hab. Jana Jeżewskiego*, red. J. Korczak, Wrocław 2018, s. 447–460.

⁴⁰ Zob. K. Sobieralski, [w:] *System prawa administracyjnego procesowego*, red. G. Łaszczycyca, A. Matan, t. 2, cz. 5. *Weryfikacja rozstrzygnięć w postępowaniu administracyjnym ogólnym*, red. B. Adamiak, Warszawa 2019, s. 421 n.

⁴¹ Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 ze zm.

szym trybem jest wznowienie postępowania administracyjnego⁴². Kodeks nie przewiduje jednak *expressis verbis* takiej przesłanki. Wobec zaniechania legislacyjnego podstawę wznowienia postępowania administracyjnego w tym przypadku można wyprowadzić bezpośrednio z treści art. 147 § 2 P.p.s.a.

Bibliografia

- Adamiak B., *Dowody i postępowanie wyjaśniające* [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Polskie postępowanie administracyjne i sądowniczo-administracyjne*, Warszawa 1996.
- Adamiak B., *Zmiany i nowe rozwiązania prawne w systemie środków zaskarżenia w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Prawo” 143, 1985.
- Adamiak B., Borkowski J., *KPA. Komentarz*, Warszawa 2011.
- Borkowski J., *Kodyfikacja polskiego prawa o postępowaniu administracyjnym na tle prawno-porównawczym*, [w:] J. Borkowski, B. Adamiak, *Polskie postępowanie administracyjne i sądowniczo-administracyjne*, Warszawa 1996.
- Borkowski J., *Kodyfikacja postępowania administracyjnego w Polsce*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 30, 1983.
- Borkowski J., *Z zagadnień aktualizacji kodeksu postępowania administracyjnego*, „Państwo i Prawo” 1978, nr 1.
- Klonowiecki W., *Strona w postępowaniu administracyjnym*, Lublin 1938.
- Longchamps F., *Problem trwałości decyzji administracyjnej*, „Państwo i Prawo” 1961, z. 12.
- Rozmarn S., *Ustawa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1964.
- Sobieralski K., *Milczenie jako prawna forma niedziałania administracji — konsekwencje procesowe*, [w:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. UW dr. hab. Jana Jeżewskiego*, red. J. Korczak, Wrocław 2018.
- Sobieralski K., *Wykonanie orzeczenia sądu administracyjnego stwierdzającego nieważność aktu prawa miejscowego*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 16, 2018, nr 1 (1).
- System prawa administracyjnego procesowego*, t. 2, cz. 5. *Weryfikacja rozstrzygnięć w postępowaniu administracyjnym ogólnym*, red. B. Adamiak, Warszawa 2019.

⁴² Szerzej zob. K. Sobieralski, *Wykonanie orzeczenia sądu administracyjnego stwierdzającego nieważność aktu prawa miejscowego*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 16, 2018, nr 1 (1), s. 141–154.

JUSTYNA BAZYLIŃSKA-NAGLER

ORCID: 0000-0002-0190-7566

Uniwersytet Wrocławski

justyna.bazylińska-nagler@uwr.edu.pl

Zrównoważony rozwój w tradycji prawnej Chińskiej Republiki Ludowej

Słowa kluczowe: tradycja prawna, Chińska Republika Ludowa, konfucjanizm, totalitaryzm, autorytaryzm, despotyzm, zasada ogólna prawa międzynarodowego, zrównoważony rozwój.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE LEGAL HISTORY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Abstract

An old Chinese saying says: "Nature and man joined into one whole" (*Tian Ren He Yi*)¹. One could think that Chinese political thought, extensively bound to religion, philosophy, and tradition, laid perfect foundations for the implementation of public international law sustainable development principles. However, Chinese totalitarianism irreversibly changed the perception of the relation between humans and nature that used to be deeply rooted in traditional culture. The purpose of this work was to analyze the evolution of Chinese attitude towards sustainable development that serves environmental protection. The key issue concerning the Chinese willingness to fulfill their international obligations concerning sustainable development had to be addressed. Equally important was the question about the integration principle in Chinese law which would imply balancing environmental needs with economic development in all state politics as it does in the EU law under article 11 of the Treaty on the Functioning of the European Union. The research shows that Chinese environmental law has been notably shaped by public international law in correlation to its standards and has developed significantly for the last 35 years. A good example may be the amendment of 2014 of Chinese Environmental Law that implemented *expressis verbis* sustainable development as a priority before economic development. However, it seems to be a landmark change, opening new research fields considering its future execu-

¹ W. Hou, *Reflections on Chinese traditional views of nature*, „Environmental History” 2, 1997, s. 1.

tion. Considering the above, this work concludes with some moderate but ironic optimism linked to the current plan of the People's Republic of China to build „ecological civilization.”

Keywords: legal tradition, the People's Republic of China, Confucianism, Chinese totalitarianism, authoritarianism, despotism, general principle of public international law, sustainable development.

1. Środowisko naturalne w chińskiej tradycji prawnej

Oficjalną doktryną Chin², jednego z największych i najludniejszych państw świata, przez ponad dwa tysiące lat był konfucjanizm. Sfera jego wpływów wykraczała daleko poza ojczyznę Chiny. To właśnie konfucjanizm, jako system filozoficzny kładący szczególny nacisk na normy życia społecznego, na etykę i moralność, ukształtował w znacznej mierze moralno-etyczne oblicze Azji Wschodniej.

Konfucjusz mawiał, że „aby ujrzeć przyszłość, trzeba uchwycić przeszłość”³. W ujęciu historycznym, u zarania tradycji politycznych Chin leży ukształtowana tam szczególnego typu organizacja polityczna zwana „państwem konfucjańskim”. Jego podstawowe założenia wypracowane zostały w szkole Konfucjusza (555–479 p.n.e.), a po utworzeniu cesarstwa, za panowania cesarza Wudi (140–87 p.n.e.), stały się oficjalną ideologią. Starożytne konfucjańskie tradycje polityczne kładły nacisk na wyższość grupy nad jednostką. Przedkładały szacunek do władzy ponad swobody. Podkreślały, że odpowiedzialność jest ważniejsza od praw. W społeczeństwach konfucjańskich prawa jednostki jako przyrodzone człowiekowi nie istniały. Mogły natomiast być nadawane przez państwo. Zupełnie brakowało tam tradycji uznawania praw jednostki do obrony przed państwem. Największymi wartościami były ład społeczny i poszanowanie hierarchii. Stąd brało się usilne dążenie do zachowania harmonii i współpracy, a także bezwzględne potępienie dla sporów i konkurencji⁴. Wszelkie przejawy konfliktu, czy to na poziomie idei, grup, czy partii, postrzegano

² Chińska myśl polityczna, jak myśl żadnej innej cywilizacji, jest głęboko związana z religią i filozofią. W swych podstawach zachowała ciągłość od czasów „mitycznego cesarstwa” (około XXII wieku p.n.e.) aż do przełomu XIX i XX wieku. Legendarnym myślicielem z okresu „stu szkół” (770–221 p.n.e.) był Lao-tsy, któremu przypisuje się autorstwo dzieła *Tao Te Ching (Droga i jej potęga)*. W wiekach późniejszych interpretacje myśli Lao-tsy doprowadziły do wykształcenia się kościoła taoistycznego (II wiek n.e). *Tao* to droga, porządek istniejący w przyrodzie i w niebie, który powinien odnaleźć pełne odzwierciedlenie w „tao” człowieka. Szerzej zob. W. Bernacki, *Chińska myśl polityczna*, [hasło w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. M. Jaskólski, t. 1, Warszawa 1997, s. 351–358; *Encyklopedia mądrości Wschodu: buddyzm, hinduizm, taoizm, zen*, red. I. Fischer-Schreiber, przeł. M.J. Künstler, Warszawa 1997.

³ Konfucjusz, *Dialogi*, przeł. K. Czyżewska-Madajewicz, M.J. Kunstler, Z. Tłumski, Wrocław 1976.

⁴ K. Gawlikowski, *The Western and the Confucian approaches to war: The universe based on struggle versus the universe based on harmony*, [w:] *China: Confucian Tradition — Towards the New Century*, red. A.W. Jelonek, B.S. Zemanek, Kraków 2008, s. 19–40.

jako niebezpieczne i bezprawne⁵. Ten specyficzny typ państwa funkcjonował w Chinach mimo rozmaitych przemian, przez ponad dwa tysiące lat, a jeśli doliczyć okres jego formowania, jeszcze przed Konfucjuszem, to można mówić nawet o tradycjach politycznych⁶ sięgających ponad trzech tysiącleci⁷. System ten organizował życie zbiorowości ludzkich Południowo-Wschodniej Azji, w starożytności tak licznych jak Imperium Rzymskie, liczniejszych nawet od późniejszych państwowości w całej Europie. Był to jedyny starożytny twór prawo-polityczny, który przetrwał aż do początków XX wieku. Profesor Krzysztof Gawlikowski nazywał państwo konfucjańskie najtrwalszym systemem politycznym w dziejach ludzkości, obejmującym przez tysiąclecia ogromne obszary i największą liczbę obywateli⁸.

Tradycje polityczno-prawne państw konfucjańskich⁹ były zasadniczo odmienne od tradycji politycznych Zachodu, wywodzących się z dziedzictwa grecko-rzymskiego, czy też ze źródeł judeochrześcijańskich rozwijających się w basenie Morza Śródziemnego i w Europie¹⁰. W kręgu cywilizacji konfucjańsko-buddyjskiej, tradycyjne formy państwowości przetrwały w szczególnie szerokim zakresie. Państwa takie jak Chiny, Korea, Japonia czy Wietnam formowały się stosunkowo wcześniej i miały niezwykle rozbudowane struktury biurokratyczne, a ciągłość państwowa była w nich zachowana od starożytności aż do XX wieku. Procesy modernizacji przebiegały tam różnie, zależnie od charakteru miejscowych instytucji politycznych i tradycji kulturowych, które jednak wciąż zachowują tam mniejsze bądź większe znaczenie. Z czasem stworzono instytucje prawne typu zachodniego¹¹, najpierw pod

⁵ S.P. Huntington, *Democracy's third wave*, „Journal of Democracy” 2, 1991, nr 2, s. 24.

⁶ Tradycja (łac. *traditio* — przekaz, od *tradere* — przekazywać) w podstawowym rozumieniu oznacza „po prostu całokształt związków teraźniejszości z przeszłością”. Za: J. Szacki, *Tradycja*, Warszawa 2011, s. 37; „Trudno jest przyjąć jakąkolwiek definicję w pełni zadowalającą socjologów, historyków [...], prawników czy politologów, a więc spełniającą jednocześnie nie tylko ich szczególne wymagania, lecz i formułowane przez nich kryteria ścisłości naukowej [...] Próba wyzwolenia się od tradycji jako legitymizacji idei politycznych poprzez ich dawność, promowana przez myślicieli i ideologów podważających jej rolę z racji wyznawanego historyzmu i stopniowego zastępowania jej długotrwałym procesem historycznym, jak w przypadku K. Marksa, natrafiła na barierę konieczności poszukiwania »postępowych tradycji« dla wywiedzenia antecedenencji ich też historycznych [...] Siłą tradycji jest »dawność« jako wartość samoistna, niewymagająca uzasadnienia i zarazem na swój sposób samokreująca [...] Tradycja jest zjawiskiem i bytem społeczno-kulturowym o neutralnym zabarwieniu, pod warunkiem, że jest badana metodami naukowymi”. Za: M. Jaskólski, *Tradycja* [hasło w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 6, red. K. Chojnacka, M. Jaskólski, Warszawa 2015, s. 171–176.

⁷ K. Gawlikowski, *Konfucjański model państwa w Chinach*, Warszawa 2009, s. 7.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Wzorce i założenia modelu państwa konfucjańskiego przyjmowano w krajach ościennych takich jak: Wietnam, Korea i Japonia, a także w przejściowych formach państw: tanguckiego, ki-tańskiego, dżurdzeńskiego, mandżurskiego, Bohai czy też w sinitycznej Mongolii. K. Gawlikowski, *Konfucjański model państwa...*, s. 8 n.

¹⁰ *Ibidem*, s. 9.

¹¹ Przykładowo, współcześnie w zakresie tak zwanej demokracji środowiskowej wprowadzono: prawo do informacji o stanie środowiska oraz prawo partycypacji społecznej w decyzjach ma-

wpływem mocarstw kolonialnych¹², później także recypując standardy prawa międzynarodowego publicznego¹³. Instytucje te przyjęły formy hybrydalne, mieszając się z tradycyjnymi wzorami lokalnymi, lub nadal występują w swej historycznej postaci, przy niewielkich tylko adaptacjach do potrzeb współczesnych.

Życie człowieka w harmonii z naturą (Ziemią)¹⁴ było podstawowym założeniem chińskich nurtów filozoficzno-religijnych i zarazem doktryn politycznych, takich jak: taoizm, konfucjanizm, buddyzm, czy nawet chińskie tradycje ludowe¹⁵. Gloryfikowały one stan równowagi, człowiek powinien zachowywać harmonię

jącego wpływ na środowisko. Por. X. Zhu, K. Wu, *Public participation in China's environmental lawmaking: In pursuit of better environmental democracy*, „Journal of Environmental Law” 29, 2017. Wzorce zachodnie w Chinach nie są jednak traktowane jako oczywiście słuszne i dobre. Dyskusja o demokracji wywołuje wspomnienie bolesnych doświadczeń historycznych — lat dwudziestych XX wieku, gdy próbowano wprowadzać demokrację parlamentarną, która doprowadziła kraj do skrajnej nędzy i upadku, czy też „rewolucji kulturalnej” lat sześćdziesiątych XX wieku, gdy każdy mógł organizować protesty uliczne, strajki, wywieszać na ulicach propagandowe gazetki. Obecnie chińska konstytucja nie przewiduje prawa do strajku czy swobodnych protestów ulicznych.

¹² Do 1899 roku największą strefą wpływów państw zachodnich w Azji była strefa wokół doliny rzeki Jangcy, obejmująca niemal jedną trzecią obszaru Cesarstwa Chińskiego, należąca do Brytyjczyków. Strefy takie utworzyły też Niemcy, Francja, Rosja i Japonia. Por. *Doc. No 1898/1, Great Britain and China. Declaration concerning the non-alienation of the Yang-tse region, February 11, 1898*, [w:] *Treaties and Agreements with and Concerning China 1894–1919*, [w:] *Treaties and Agreements with and Concerning China 1894–1919*, red. J.V.A. MacMurray, t. 1. *Manchu Period (1894–1911)*, Oxford-New York 1921, s. 104–105; *Doc. No 1899/3, Great Britain and Russia*, [w:] *ibidem*, s. 204. Por. J. Pajor, *Wielka Brytania wobec kształtowania się amerykańskiej polityki „Otwartych drzwi” w Chinach (1898–1900)*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Historica” 89, 2012, s. 8; W. Rojek, *Ekspansja mocarstw w Chinach i jej wpływ na rozwój stosunków międzynarodowych w latach 1895–1914*, Kraków 1990, s. 24.

¹³ E.Y.J. Lee, *Early development of modern international law in East Asia — with special reference to China, Japan and Korea*, „Journal of the History of International Law” 4, 2002, s. 45–46.

¹⁴ Założenie, że Niebo i Ziemia są ojcem i matką wszystkich stworzeń, w tym oczywiście ludzi, formułowano jeszcze w starożytności, ale rozwinęli i upowszechnili te idee dopiero neokonfucjaniści. W sławnej Inskrypcji zachodniej (Xi ming, 西銘) Zhang Zaia, 張載 (1020–1077) jednego z twórców neokonfucjanizmu, stwierdza się: „Niebo jest moim ojcem, a Ziemia jest moją matką. Nawet tak drobna istota jak ja znajduje bezpieczne miejsce między nimi. Dlatego to, co wypełnia uniwersum, uznaję za swoje ciało, a to, co kieruje uniwersum (czyli wolę Nieba i Ziemi), uznaję za swoją naturę. Wszyscy ludzie są moimi braćmi i siostrami, a wszystkie byty są moimi towarzyszami” — za: K. Gawlikowski, *Zachodni indywidualizm a konfucjańska apoteoza wspólnoty i tożsamości grupowej*, „Azja-Pacyfik” 23, 2020, s. 41.

¹⁵ Tradycjonalizm (od łac. *traditio* — przekaz) „w pierwszym znaczeniu to postawa społeczna wyrażająca szczególnie przywiązanie do tradycji i związanych z nią wartości [...]. W drugim znaczeniu tradycjonalizm dotyczy tych idei i doktryn politycznych, które zbudowano na fundamencie tradycji. Wbrew pozorom nie jest to fundament ani jednolity, ani jednorodny, ani też pozbawiony wewnętrznych sprzeczności” — za: M. Jaskólski, *Tradycjonalizm*, [w:] *Słownik...*, s. 176–178; J. Szacki wskazał na następujące cechy tak zwanego tradycjonalizmu integralnego charakterystycznego dla okresu przedpiśmiennego, a potem dla znacznej części myślenia przedkapitalistycznego: 1. wyraźne zabarwienie religijne i sakralizacja przeszłości; 2. przyjęcie boskiego (naturalnego) porządku świata, a więc przyrody, obyczaju, prawa; 3. niezmiennosc tego porządku, dopuszczalność katastrof, lecz nie zmian; 4. zintegrowanie kultury jako całości i objęcie społeczną kontrolą całego życia jednostek; 5. bezalternatywnosc tego światopoglądu. J. Szacki, *Tradycja...*, s. 192–193.

psycho-fizyczną, zgodę w stosunkach z rodziną i z innymi ludźmi, a także z przyrodą. Powinien czuć się integralną częścią swojego naturalnego środowiska.

Zrównoważone korzystanie z zasobów przyrody, było nie tylko powszechnie stosowane w starożytnej filozofii Wschodniej Azji, ale też uznawane przez wielu badaczy za klucz do jej sukcesu¹⁶. Karl August Wittfogel¹⁷, historyk i badacz systemu politycznego Chin, w swojej pracy *Władza totalna: studium porównawcze despotyzmu wschodniego*¹⁸ przedstawił analizę społeczeństwa orientalnego, mechanizmów władzy oraz azjatycką teorię sposobu produkcji w tak zwanym państwie hydraulicznym¹⁹. Teoria ta wyrasta z przekonania o zasadniczym wpływie czynników przyrodniczych na ukształtowanie systemu agromenadżerskiego despotyzmu w krajach Wschodu. Wittfogel wykazał, że im bardziej umacniały się systemy despotyczne, tym mniej zrównoważone stawało się gospodarowanie (rolnictwo) ich społeczeństw. Despotyczna forma rządów, władza elit wiązała się bowiem z chęcią zysku, nadmierną akumulacją kapitału i dewastacją zasobów naturalnych. Brak szacunku dla przyrody powodował katastrofy naturalne i ostatecznie przyczyniał się do upadku starożytnych despotycznych mocarstw²⁰.

2. Zasady zrównoważonego rozwoju uznane przez narody cywilizowane

Podstawowe założenia prawa międzynarodowego w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia mają swoje źródło w rozwoju kultury i organizacji politycznej Zachodu. Prawo narodów zapuściło swoje korzenie i rozwijało się wraz z nauką renesansowej Europy, jego początki mają jednak o wiele szerszy rodowód i sięgają daleko w przeszłość. Po okresie lekceważenia, obecnie większym szacunkiem darzy się kultury i wartości, które powstały i rozwinęły się przed narodzeniem Chrystusa na Dalekim Wschodzie w ramach cywilizacji hinduskiej²¹ i chińskiej²². Wiele ówczesnych

¹⁶ E. Benvenisti, *Asian traditions and contemporary international law on the management of natural resources*, „Chinese Journal of International Law” 7, 2008, s. 279 n.

¹⁷ M. Albińska, *Karl August Wittfogel: badacz tradycji władzy totalnej w dziejach cywilizacji*, Toruń 2006.

¹⁸ K.A. Wittfogel, *Władza totalna: studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Toruń 2004.

¹⁹ Do cywilizacji rzecznych starożytnego świata zaliczamy: Chiny starożytne w dolinie Huang-ho, miasta Mohendzo-Daro i Harappa w dolinie Indusu, państwa powstałe w Mezopotamii wzdłuż Eufratu i Tygrysu, Egipt starożytny wzdłuż Nilu.

²⁰ E. Benvenisti, *op. cit.*, s. 279–280.

²¹ N. Singh, *The distinguishing characteristics of the concept of the Law of Nations as it developed in ancient India*, [w:] *Liber Amicorum for Lord Wilberforce*, red. A. Bos, I. Brownlie, Oxford 1987, s. 91.

²² I.C.Y. Hsu, *China's Entrance into the Family of Nations*, Harvard, 1960; K. Iriye, *The principles of international law in the light of Confucian doctrine*, „Recueil des Cours” 120, 1967, s. 1; E.Y.J. Lee, *op. cit.*, s. 42.

hinduskich norm było dowodem wzrastającego w tych społecznościach poczucia moralności. Cesarstwo Chińskie natomiast poświęciło sporo uwagi harmonijnym relacjom między jego warstwami społecznymi. Można tu wskazać wiele zasad, które przetrwały do dziś jako ważne elementy porządku międzynarodowego²³.

Zrównoważony rozwój jest szczególnym zjawiskiem prawa międzynarodowego. Jego normatywna postać nie została dotychczas jednoznacznie określona ani w przepisach prawa, ani w jurysprudencji i doktrynie. W języku prawniczym posługujemy się „pojęciem zrównoważonego rozwoju” (*sustainable development concept*)²⁴ albo mówimy o „zasadach zrównoważonego rozwoju” (*sustainable development principles*)²⁵, sugerując, że jest to swoisty konglomerat zasad prawa międzynarodowego (*sub-principles of sustainable development*). Niezbyt często, ale jednak pojawia się w literaturze „zasada zrównoważonego rozwoju” (*sustainable development principle*)²⁶, a już zupełnie nowatorskie jest ujęcie „prawa do zrównoważonego rozwoju” (*right to sustainable development*)²⁷.

Wykorzystanie w odniesieniu do zrównoważonego rozwoju pojęcia ogólnej zasady prawa w rozumieniu art. 38 ust. 1 lit. c Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości²⁸ wymaga spełnienia przesłanek właściwych dla tego przepisu. Statut mówi o trzecim, odrębnym od umowy i zwyczaju międzynarodowego

²³ M.N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2006, s. 34–35.

²⁴ S.R.W. van Hees, *Sustainable development in the EU: Redefining and operationalizing the concept*, „Utrecht Law Review” 10, 2014, nr 2; M. Kenig-Witkowska, *The concept of sustainable development in the European Union Policy and Law*, „Journal of Comparative Urban Law and Policy” 1, 2017, nr 1.

²⁵ *Sustainable Development Principles in the decisions of International Courts and Tribunals 1992–2012*, red. M.C. Cordonier Segger, C.G. Weeramantry, New York 2017, s. 35; *Intergenerational Justice in Sustainable Development Treaty Implementation: Advancing Future Generations Rights through National Institutions (Treaty Implementation for Sustainable Development)*, red. M.C. Cordonier Segger, M. Szabo, A. Harrington, Cambridge 2021; M.C. Cordonier Segger, A. Khalfan, *Sustainable Development Law: Principles, Practices, and Prospects*, Oxford 2011; S. Dresner, *The Principles of Sustainability*, London 2008; S. Fulton, A. Benjamin, *Foundations of sustainability*, „The Environmental Forum” 28, 2011; L.A. Avilés, *Sustainable development and the legal protection of the environment in Europe*, „Sustainable Development Law & Policy” 12, 2012, nr 3, s. 30.

²⁶ M. Humphreys, *Sustainable Development in the European Union: A General Principle*, London-New York 2020.

²⁷ C. Shall, *Public interest litigation concerning environmental matters before human rights courts: A promising future concept*, „Journal of Environmental Law” 20, 2008, nr 3; J. Bazylińska-Nagler, *Right to clean environment — a warrant of sustainable development?*, „Ekonomia — Wrocław Economic Review” 24, 2018, nr 3, s. 4.

²⁸ Artykuł 38: „Źródła prawa stosowane przez MTS przy orzekaniu: 1. Trybunał, którego zadaniem jest orzekać na podstawie prawa międzynarodowego w sporach, które będą mu przekazane, będzie stosował: a) konwencje międzynarodowe, bądź ogólne, bądź specjalne, ustalające reguły, wyraźnie uznane przez państwa spór wiodące; b) zwyczaj międzynarodowy, jako dowód istnienia powszechnej praktyki, przyjętej jako prawo; c) zasady ogólne prawa, uznane przez narody cywilizowane; d) z zastrzeżeniem postanowień art. 59 związanie wyrokiem, wyroki sądowe tudzież zdania najznakomitszych znawców prawa publicznego różnych narodów, jako środek pomocniczy do stwierdzenia przepisów prawnych. 2. Postanowienie niniejsze nie stanowi przeszkody, aby Try-

źródle prawa międzynarodowego — o „zasadach ogólnych prawa, uznanych przez narody cywilizowane”. Analiza tego przepisu doprowadza wielu przedstawicieli nauki do konkluzji powodującej rozdzielenie znaczenia ogólnych zasad prawa, odrębnie w stosunkach wewnętrznych i międzynarodowych. Już samo to twierdzenie jest wystarczające, aby nie traktować ogólnych zasad prawa jako zasad prawa międzynarodowego, gdyż te ostatnie wynikają z umów międzynarodowych i międzynarodowego prawa zwyczajowego²⁹. Ogólne zasady prawa to takie, które często mają rodowód sięgający czasów starożytnych³⁰. Realnie obowiązują one w systemach prawnych większości państw. Zdaniem profesora Ludwika Ehrlicha:

Wskazanie na ogólne zasady prawa uznane przez narody cywilizowane [w art. 38 Statutu MTS-u — J.B.N.] zapobiec miało, w myśl intencji autorów projektu Statutu możliwości stwierdzenia w konkretnym przypadku, że Trybunał, wobec braku norm obowiązujących, nie może sporu rozstrzygnąć (*non liquet*). Szło więc [...] o umożliwienie Trybunałowi ustalenia, że w danym przypadku obowiązują takie normy, których wprawdzie dotychczas, ani wyraźnie nie przyjęto, ani też nie ustalono ich jako norm prawa międzynarodowego, które jednak wynikają z ogólnych zasad prawa uznanych przez narody cywilizowane, a więc pośrednio już przyjęte przez te narody. Przez zastosowanie takiej zasady w konkretnym przypadku Trybunał ustala, że norma określająca konsekwencje danych faktów na podstawie tej zasady jest normą prawa międzynarodowego, tworzy więc precedens. Warunkiem jednak zastosowania tej zasady w celu ustalenia tej nowej normy jest nie tylko to, aby była „ogólną zasadą prawa”, lecz także aby była ogólnie uznana za taką przez państwa cywilizowane³¹.

Niezaprzeczalnie ramy proceduralne zrównoważonego rozwoju zostały określone przez sądy i trybunały międzynarodowe. Najbardziej znanym orzeczeniem w tej sprawie było *Gabčíkovo–Nagymaros* z 1997 roku Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości rozstrzygnął wtedy spór pomiędzy Węgrami a Słowacją dotyczący wykorzystania rzeki Dunaj³². Trybunał przeanalizował, czy

bunał mógł orzekać *ex aequo et bono*, o ile strony na to zgadzają się”. Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90.

²⁹ A. Peretiatkowicz, *Ogólne zasady prawa jako źródło prawa międzynarodowego a tendencje kosmopolityczne*, Poznań 1956, s. 3–4.

³⁰ L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1998, s. 31. Przykładowo: *lex retro non agit* (prawo nie działa wstecz); *nemo iudex in causa sua* (nikt nie może być sędzią we własnej sprawie); *nemo plus iuris in alium transfere potest quam ipse habet* (nikt nie może przekazać komuś więcej praw, niż sam posiada); *nullum crimen sine lege* (nie ma przestępstwa bez ustawy); *audiatur et altera pars* (należy wysłuchać również drugiej strony).

³¹ L. Ehrlich, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958, s. 25–26.

³² MTS, *Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, wyrok z 25 września 1997 roku, I.C.J Reports 1997, s. 7. Spór między Węgrami a Słowacją dotyczył jednostronnego zerwania przez Węgry umowy z 1977 roku o budowę dużego kompleksu hydroenergetycznego *Gabčíkovo–Nagymaros*. Samodzielne ukończenie przez Słowację tej inwestycji doprowadziło do zmiany biegu granicy między państwami, którą wyznaczał główny nurt rzeki, oraz do skierowania większości przepływu wody do kanału bocznego, co miało poważne skutki ekologiczne w dolinie rzeki. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze, który orzekał na wniosek Węgier w 1997 roku przyznał Słowacji prawo budowania zapory samodzielnie, ale bez prawa ograniczania ilości wody spływającej do Węgier.

Węgry miały prawo jednostronnie wypowiedzieć traktat bilateralny z 1977 roku. Zgodnie z art. 56 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów³³ mogło to mieć miejsce jedynie na podstawie przesłanek uwzględnionych w konwencji. Jedną z tych, na które powołały się Węgry, było powstanie nowych norm międzynarodowego prawa ochrony środowiska³⁴. I chociaż ostatecznie przesłanka ta nie została uwzględniona jako podstawa wygaśnięcia traktatu³⁵, to Trybunał wskazał na szereg zasad, norm międzynarodowego prawa ochrony środowiska, których przestrzeganie warunkuje zrównoważony rozwój. Są to: zasada ostrożności, odpowiedzialności odszkodowawczej, estopelu, a także obowiązek dokonywania ciągłej oceny wpływu (umowy międzynarodowej) na środowisko³⁶. W decyzji tej Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości po raz pierwszy odniósł się *expressis verbis* do pojęcia zrównoważonego rozwoju:

Od wieków ludzkość z przyczyn ekonomicznych lub innych nieustannie ingeruje w przyrodę. W przeszłości działo się to często bez rozważania skutków tych ingerencji dla środowiska. Rozwój nauki i wzrastająca świadomość ryzyka jakie niesie za sobą dla obecnych i przyszłych pokoleń nieustanne i z niesłabnącą siłą ingerowanie w przyrodę przyczyniły się do powstania w ciągu ostatnich dwóch dekad nowych norm i standardów wyrażonych w ogromnej liczbie instrumentów prawnych. Te nowe normy i nowe standardy należy wziąć pod uwagę, nie tylko kiedy państwa podejmują nowe aktywności, ale także w odniesieniu do przedsięwzięć podjętych w przeszłości. Tę potrzebę pogodzenia rozwoju gospodarczego z ochroną środowiska trafnie wyraża pojęcie zrównoważonego rozwoju. Dla potrzeb rozpatrywanej tutaj sprawy oznacza to, że Strony powinny wspólnie, na nowo przeanalizować skutki środowiskowe projektu elektrowni wodnej *Gabčíkovo–Nagymaros*. W szczególności powinny znaleźć zadowalające rozwiązanie w odniesieniu do ilości wody, która powinna płynąć starym korytem Dunaju i dopływami tej rzeki po obydwu jej stronach³⁷.

W tym samym duchu i czasie Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości wypowiedział się na temat międzypokoleniowej solidarności w swojej opinii doradczej z 1996 roku w sprawie legalności użycia broni jądrowej wydanej na wniosek Zgromadzenia Ogólnego ONZ:

Środowisko nie jest jakąś abstrakcją, lecz stanowi przestrzeń życiową oraz decyduje o jakości życia i zdrowia istot ludzkich, w tym przyszłych pokoleń. Ogólny obowiązek zagwarantowania, iż działania podejmowane przez państwa w ramach ich jurysdykcji i kontroli przebiegają z poszanowaniem środowiska innych państw oraz obszarów nie podlegających

³³ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 roku, Dz.U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439; *Konwencja wiedeńska o prawie umów międzynarodowych*, przeł. i oprac. S.E. Nahlik. Warszawa 1971.

³⁴ Sprawa *Gabčíkovo–Nagymaros*, pkt 92, 111–114.

³⁵ Artykuł 64: „Powstanie nowej imperatywnej normy powszechnego prawa międzynarodowego (*ius cogens*): Jeżeli powstanie nowa imperatywna norma powszechnego prawa międzynarodowego, jakkolwiek istniejący traktat sprzeczny z tą normą staje się nieważny i wygasa”.

³⁶ C. Cempelka, *The dispute over the Gabčíkovo–Nagymaros systems of locks is drawing to a close*, „Polish Yearbook of International Law” 20, 1993, s. 63–74.

³⁷ Sprawa *Gabčíkovo–Nagymaros*, pkt. 140 [przeł. i wyr. — J.B.N.].

kontroli państwowej, jest obecnie częścią całokształtu prawa międzynarodowego dotyczącego środowiska³⁸.

W decyzji w sprawie *Gabčíkovo–Nagymaros* Trybunał wypowiedział się zgodnie z duchem czasu i powszechnie uznawanym przesłaniem Raportu Brundtland³⁹, w którym zrównoważony rozwój zdefiniowano jako „rozwój, który zaspokaja potrzeby obecnych pokoleń, bez uszczerbku dla potrzeb przyszłych pokoleń”⁴⁰. Jednak wbrew oczekiwaniom przedstawicieli doktryny, MTS nie zajął jednoznacznego stanowiska w kwestii charakteru normatywnego zrównoważonego rozwoju. Komentatorzy podkreślali co prawda, że Trybunał użył zrównoważonego rozwoju jako zasady prawa — do kontroli spornej umowy międzynarodowej zawartej pomiędzy Węgrami a Czechosłowacją, jednak jest to wciąż zagadnienie dyskusyjne⁴¹.

Z tego powodu wiceprezes Trybunału, lankijski sędzia Christopher Weeramantry przygotował opinię odrębną do orzeczenia w sprawie *Gabčíkovo–Nagymaros*, w której przedstawił zrównoważony rozwój jako jedną zasadę międzynarodowego prawa ochrony środowiska⁴². Zasada ta, zdaniem Weeramantry’ego, jest syntezą: prawa do rozwoju i prawa do ochrony środowiska⁴³. Wskazał on, że jej źródła sięgają zasad życia społecznego i praktyk religijnych najstarszych azjatyckich cywilizacji rzecznych. Uważał te reguły za uprawnione źródło materialne współczesnego międzynarodowego prawa ochrony środowiska. W dążeniu do zdefiniowania pojęcia zrównoważonego rozwoju sędzia Weeramantry zbadał zasady funkcjonowania starożytnych cywilizacji opartych na nawadnianiu dolin wielkich rzek, najpierw na Sri Lance, a następnie w państwach Azji Południowo-Wschodniej. Wskazał na liczne przykłady dobrej współpracy sąsiadujących społeczności w Chinach, Kambodży, Indiach, Indonezji, Iranie i dalej na Środkowym Wschodzie w zakresie wspólnego zarządzania zasobami naturalnymi. Lokalne normy społeczne, wspólna kultura czy też religia stanowiły uzasadnienie dla zrównoważonego, długoterminowego i sprawiedliwego wykorzystywania zasobów

³⁸ MTS, Opinia doradcza z 8 lipca 1996 roku, I.C.J Reports 1996, s. 16, § 29 [przeł. i wyr. — J.B.N.].

³⁹ *Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future”*, 4.08.1987 (A/42/427, Annex), <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (dostęp: 24.06.2021).

⁴⁰ „1. Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts: the concept of ‘needs’, in particular the essential needs of the world’s poor, to which overriding priority should be given; and the idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment’s ability to meet present and future needs”. *Ibidem*.

⁴¹ J. Bazylińska-Nagler, *op. cit.*, s. 4 oraz literatura tam cytowana.

⁴² *Separate Opinion of vice-president Weeramantry w sprawie Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-03-EN.pdf> (dostęp: 15.04.2021).

⁴³ *Ibidem*, s. 91.

wodnych⁴⁴. W odniesieniu do historycznych zasad zrównoważonego gospodarowania zasobami wodnymi w Chinach sędzia Weeramantry odwołał się do monumentalnej pracy Josepha Needhama — *Science and Civilization in China*⁴⁵ na temat wszelkich aspektów prowadzenia prac irygacyjnych w starożytnych Chinach.

Christopher Weeramantry uważał też, że kształtujące się zasady międzynarodowego prawa ochrony środowiska znajdują oparcie w systemie filozoficzno-etycznym buddyzmu⁴⁶. Cytując buddyjskie kazanie z III wieku p.n.e. zapisane w Wielkiej Kronice Sri Lanki z IV wieku n.e. zwanej *Mahavamsa*⁴⁷, Weeramantry wskazał, że to kazanie⁴⁸ zawiera pierwszą zasadę nowożytnego prawa ochrony środowiska — zasadę powiernictwa zasobów naturalnych. Jej wykładnia, skorelowana znaczeniowo z anglosaską doktryną zaufania publicznego (*public trust doctrine*⁴⁹) pozostała aktualna przez ponad dwadzieścia stuleci. Doktryna zaufania publicznego, szczególnie popularna w państwach systemu *common law*, opiera się na założeniu, że tytuł prawny do zasobów środowiska naturalnego ma administracja państwowa, natomiast prawowitym właścicielem, na zasadach słuszości (*equitable ownership*), jest naród. Państwo jako powiernik jest

⁴⁴ Wiele systemów irygacyjnych, a także układów społecznych, które im towarzyszyły, przetrwało do dnia dzisiejszego. W czasach współczesnych stały się one niepopularne, gdyż rządy państw azjatyckich pod wpływem naukowców świata Zachodu, krytycznych wobec tych „prymitywnych praktyk”, zrezygnowały z rodzimych systemów na rzecz centralnie planowanego i niezrównoważonego zarządzania zasobami wodnymi na wzór zachodni. Obecnie rozczarowane rządy państw azjatyckich, przy wsparciu nauki, starają się powrócić do tych starożytnych praktyk i wprowadzać je na nowo tam, gdzie jest to możliwe. Dotyczy to zarządzania zasobami wodnymi takich rzek jak Indus, Ganges, czy Mekong. Por. E. Benvenisti, *op. cit.*; C.G. Weeramantry, *Tread Lightly on the Earth. Religion, the Environment and the Human Future*, Pannipitiya 2014.

⁴⁵ *Science and Civilization in China*, t. 4. *Physics and Physical Technology*, red. J. Needham, Cambridge 1971, s. 215, 368 n. Seria książek pod redakcją brytyjskiego historyka Josepha Needhama, wydawana od 1954 roku przez Cambridge University Press, liczy obecnie 27 tomów na temat dorobku chińskiej nauki i kultury. Prace Needhama stanowiły przeciwagę dla europocentrycznego postrzegania źródeł wiedzy, czy postępu i zapoczątkowały dyskusję na temat wielokulturowych korzeni globalnej nauki.

⁴⁶ Łacińska paremia: *Sic utere tuo ut alienum non laedas* [Używaj swojej własności w taki sposób, aby nie naruszyć cudzej] idealnie koreluje z analogiczną i centralną zasadą buddyzmu, w której *alienum* może oznaczać także przyszłe pokolenia. Por. *Separate Opinion...*, s. 99; K.N. Jayatilleke, *The principles of international law in Buddhist doctrine*, „Recueil des cours de l'Académie de droit international” 120, 1967, s. 558.

⁴⁷ W. Geiger, *The Mahavamsa or the Great Chronicle of Ceylon*, Delhi 2014, rozdział 14, za: *Separate Opinion...*

⁴⁸ „O great King, the birds of the air and the beasts have as equal a right to live and move about in any part of the land as thou. The land belongs to the people and all living beings; thou art only the guardian of it”. *Ibidem*, s. 99.

⁴⁹ „Powiernictwo” w doktrynie prawa *common law* jest stosunkiem prawnym pomiędzy właścicielem na mocy zasad słuszości (*equitable ownership in property*) oraz drugą osobą, która ma tytuł prawny do tej własności (*legal ownership*). Por. P. Stec, *O anglosaskim i kontynentalnym rozumieniu powiernictwa*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 1, 2003, s. 12–13.

zobowiązane zarządzać tą własnością w najlepszym interesie narodu. Geneza tej doktryny sięga czasów rzymskich, była o niej mowa także w instytucjach Justyniana — „Zgodnie z prawem naturalnym — powietrze, woda, zasoby mórz i wybrzeży są wspólnym dziedzictwem ludzkości”⁵⁰.

W odróżnieniu od bogatej i wielowiekowej azjatyckiej tradycji zrównoważonego korzystania z zasobów przyrody, w Europie idea zrównoważonego rozwoju zaczęła się rozwijać dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku głównie w wyniku działalności organizacji międzynarodowych. Chociaż samo pojęcie „zrównoważony rozwój” pojawiło się znacznie wcześniej, na początku XIX wieku był on kojarzony z dobrymi praktykami leśnymi. Zasada, że wolno ścinać tyle drzew, ile może odrosnąć, aby nie zabrakło drewna dla potomnych, a jego dostępność trwale się nie zmniejszała, miała swoich zwolenników wśród naukowców zajmujących się naukami leśnymi w Niemczech, Austro-Węgrach, Szwajcarii, Francji, Rosji, Skandynawii i Wielkiej Brytanii, a także w ich koloniach. Niemiecki inżynier i badacz lasów Hans Carl von Carlowitz dla określenia tego procesu użył niemieckiego terminu *Nachhaltigkeit*⁵¹. Dyrektor Francuskiej Akademii Leśnej w Nancy, profesor Adolphe Parade, przetłumaczył w 1837 roku *Nachhaltigkeit* na *production soutenu*. Francuskie słowo *soutenu* ma łacińskie korzenie — od *sustinere* (zachowywać). Wszystkie te znaczenia obejmuje angielskie słowo: *sustainable* (zrównoważony)⁵².

3. Internalizacja zasad zrównoważonego rozwoju w prawie Chińskiej Republiki Ludowej

Budowanie reżimu totalitarnego przez komunistów i przeprowadzana przez nich gwałtowna industrializacja Chińskiej Republiki Ludowej w okresie zimnej wojny (1947–1991) nie sprzyjały realizacji celów nowożytnego międzynarodowego prawa ochrony środowiska⁵³. W 1949 roku powstała Chińska Republika Ludowa, która była ogromnym, ale bardzo słabym i biednym krajem. Mao Zedong

⁵⁰ „By the law of nature, these things are common to mankind the air, running water, the sea, and consequently the shores of the sea” — przeł. J.B.N. *Res communis* — łaciński termin odpowiadający dzisiejszemu „wspólnemu dziedzictwu ludzkości”, por. *Instytucje Justyniana*, oprac. C. Kunderewicz, Warszawa 1986, księga 2.

⁵¹ H.C. von Carlowitz, *Sylvicultura oeconomica, oder haußwirthliche Nachricht und Naturmäßige Anweisung zur wilden Baum-Zucht*, Leipzig 1713.

⁵² H. Izdebski, *Zobowiązania wobec pokoleń przeszłych i przyszłych*, [w:] *Doktryny polityczno-prawne: fundamenty współczesnych państw*, Warszawa 2017, s. 287–293; M. Kulesza, *Zrównoważony rozwój z perspektywy historycznej*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Zarządzania i Marketingu im. J. Długosza w Częstochowie” 4, 2010, s. 9–10.

⁵³ Za początek tej dziedziny przyjmuje się symbolicznie datę pierwszej konferencji ONZ poświęconej ochronie środowiska — tak zwanej Konferencji Sztokholmskiej z 1972 roku. Zapoczątkowała ona cykl konferencji poświęconych sprawom środowiska i zrównoważonego rozwoju. Ko-

przedstawił propozycję „schińszczenia marksizmu” poprzez uwzględnienie specyficznych cech chińskiej kultury. Według jego ideologii, marksizm powinien zostać wzbogacony o elementy narodowe. Z kolei uprzemysłowienie tak zacofanego i ubogiego kraju, jakim były Chiny, zmusiło Mao do przyjęcia zasady „opierania się na własnych siłach”, a to oznaczało bezwzględną akumulację kapitału kosztem potrzeb ludności i środowiska naturalnego. Głosząc hasło o konieczności podboju i podporządkowania natury, Mao Zedong nie tylko zaognił konflikt z przyrodą, ale też usiłował zmienić rozumienie relacji człowieka z naturą, głęboko zakorzenione w chińskiej kulturze⁵⁴. Mosty przerzucane nad sztucznie wyprostowanymi rzekami i tarasowanymi wzgórzami, wylesiane grunty i wyrobiska świadczyły o konsekwentnym i bezrefleksyjnym ujarzmianiu przyrody. Natura, choć nie była wrogiem sama w sobie, stanowiła przeszkodę na drodze industrialnej⁵⁵ i kulturalnej rewolucji⁵⁶. Intensywna deforestacja wzdłuż koryt rzek Żółtej i Jangcy przyczyniła się do wzmożonej erozji gleby, co z kolei stało się przyczyną częstych i dewastujących powodzi⁵⁷. Bywały lata, że w wielkiej rzece Żółtej w związku z rozwojem przemysłu i intensyfikacją rolnictwa było tak mało wody, że można było ją przejść, zanurzając się zaledwie po kolana, a przypominała wtedy wielki ściek. Woda stała się zanieczyszczona i zaczęło jej brakować. Bardzo zanieczyściło się także powietrze, nasiliły procesy pustynnienia. W obliczu prawdziwej katastrofy ekologicznej, w 1971 roku Komunistyczna Partia Chin zainicjowała po raz pierwszy w historii chińską politykę ochrony środowiska. Teoretycznego uzasadnienia dla tych niezgodnych z maoistowskim imperatywem („wzrost gospodarczy ponad wszystko”) działań dostarczyła *Dialektyka przyrody* Fryderyka

lejna z nich odbyła się w Rio de Janeiro: 3–14 czerwca 1992 roku. Por. K. Wolfke, *Międzynarodowe prawo środowiska (tworzenie i egzekwowanie)*, Wrocław 1979, s. 7.

⁵⁴ C.R. McElwee, *Environmental history of China*, [w:] *Environmental Law in China — Mitigating Risk and Ensuring Compliance*, Oxford 2011, s. 1; J. Shapiro, *Mao's War Against Nature: Politics and Environment in Revolutionary China*, Cambridge-New York 2001.

⁵⁵ Wielki Skok Naprzód — kampania 1958–1960 na rzecz radykalnego przyspieszenia rozwoju gospodarczego ChRL w wyniku, której produkcja przemysłowa miała wzrosnąć ponad sześciokrotnie, a rolnicza ponad dwukrotnie. Nieprzemysłane decyzje kierownictwa partyjno-państwowego, przykładowo: skierowanie w czasie żniw chłopów do wytopu stali w prymitywnych piecach, doprowadziły do gigantycznego marnotrawstwa i chaosu. Pierwsze lata realizacji Wielkiego Skoku spowodowały gigantyczny kryzys gospodarczy i śmierć głodową 46 milionów ludzi, por. J. Fenby, *Wielki Skok w przepaść*, [w:] *idem, Chiny. Upadek i narodziny wielkiej potęgi*, Kraków 2009, s. 541–564.

⁵⁶ Wielka Proletariacka Rewolucja Kulturalna 1966–1976 — Kampania Mao przeciwko „zwolennikom kapitalizmu” w kierownictwie partii. Prześladowaniami objęto kilkadziesiąt milionów ludzi, kilka milionów zamordowano, terenowy aparat partyjny uległ rozproszению. W chaosie „rewolucji kulturalnej” spadła produkcja przemysłowa i rolna, wiele zabytków kultury chińskiej zostało zniszczonych — por. J. Fenby, *Uczta krytyki*, [w:] *idem, Chiny. Upadek...*, s. 597–665.

⁵⁷ M. Chengrui, H.E. Dregne, *Silt and the future development of China's Yellow River*, „Geographical Journal” 167, 2001, nr 1, s. 12–13; G. Leung, *Reclamation and sediment control in the Middle Yellow River Valley*, „Water International” 21, 1996, s. 12–19; E. Benvenuti, *op. cit.*, s. 282 n.

Engelsa⁵⁸. Utworzono rządowy departament ochrony środowiska, który w przyszłości został zastąpiony przez Narodową Komisję Rozwoju i Reform. W 1998 roku, po serii katastrofalnych powodzi, powołano w Chinach Narodową Agencję do Spraw Ochrony Środowiska na poziomie ministerialnym (*State Environmental Protection Administration, SEPA*)⁵⁹.

W tym czasie prawnomiędzynarodowy, zinstytucjonalizowany ruch na rzecz zrównoważonego rozwoju kształtował się pod egidą Organizacji Narodów Zjednoczonych, w której Chiny *notabene* odgrywały znaczącą rolę. Republika Chińska Czang Kaj-szeka była sygnatariuszem Karty Narodów Zjednoczonych⁶⁰ i do 1971 roku reprezentowała Chiny jako stałego członka Rady Bezpieczeństwa. Od tego czasu Chińska Republika Ludowa (ChRL) Mao Zedonga zajęła miejsce Republiki Chińskiej w ONZ, a przedstawiciele ChRL zastąpili swych poprzedników we wszystkich organach ONZ⁶¹. Jako sygnatariusz Karty Narodów Zjednoczonych ChRL była związana politycznymi, gospodarczymi i społecznymi celami ONZ⁶².

Na I Szczyt Ziemi w Sztokholmie w 1972 roku przybyła liczna chińska delegacja. Już w czasie przygotowań do konferencji poglądy na temat rozwoju i ochrony środowiska poróżniły rozwinięte państwa Północy i rozwijające się państwa

⁵⁸ F. Engels, *Dialektyka przyrody*, przeł. T. Zabłudowski, Warszawa 1953; C.R. McElwee, *op. cit.*, s. 21 n.

⁵⁹ W 2008 roku SEPA została przekształcona w Ministerstwo ds. Ochrony Środowiska ChRL, obecnie, od 2018 roku: Ministerstwo Ekologii i Ochrony Środowiska ChRL: <http://english.mee.gov.cn/> w ramach rządu centralnego — Rady Państwowej. Por. J. Rowiński, W. Jakóbiec, *System konstytucyjny Chińskiej Republiki Ludowej*, Warszawa 2006, s. 56–58. ChRL od 1946 roku do dzisiaj stała się stroną ponad 50 umów międzynarodowych i protokołów z obszaru ochrony środowiska. Niezmiennie problemem pozostaje implementacja ich założeń na poziomie lokalnym.

⁶⁰ Podpisana w San Francisco 26 czerwca 1945 roku, powołała do życia Organizację Narodów Zjednoczonych, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1945.html>. *Karta Narodów Zjednoczonych wraz ze statutem Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości*, oprac. L. Ehrlich, Kraków 1946; B. Fassbender, *The United Nations Charter as the Constitution of the International Community*, Leiden 2009.

⁶¹ Do 1971 Republika Chińska na Tajwanie, dzięki poparciu USA i ich sojuszników, była reprezentantem całych Chin w ONZ i miała miejsce w Radzie Bezpieczeństwa, mimo że realnie sprawowała władzę tylko nad Tajwanem i pobliskimi wyspami. Państwa bloku komunistycznego za jedynego reprezentanta Chin konsekwentnie uznawały rząd w Pekinie i próbowały usunąć Republikę Chińską z ONZ. Udało się to dopiero, gdy USA, dążąc do poprawy stosunków z Pekinem, oświadczyły, że nie będą się sprzeciwiać przyjęciu ChRL do ONZ. Przyjęta na wniosek Albanii Rezolucja 2758 szła jednak znacznie dalej, usuwając Republikę Chińską i zastępując ją we wszystkich organach ONZ przedstawicielami ChRL. Por. A/RES/2758(XXVI), *Restoration of the lawful rights of the People's Republic of China in the United Nations*, UN General Assembly Resolution 2758, 25.10.1971.

⁶² Kartą Narodów Zjednoczonych inspirowanych było *Pięć zasad pokojowej egzystencji* z 1954 roku. „The Prime Minister, Zhou En-lai clearly stated: »The Chinese people have consistently supported the purposes and principles of the UN Charter«”. *Collection of Documents Relating to the Foreign Relations*, t. 3. (1954–1955), Beijing, za: W. Tiewa, *International Law in China*, „Hague Recueil”, 221, 1990, s. 219–225.

Południa⁶³. Chińczycy zajęli twarde stanowisko, że globalna polityka ochrony środowiska uwzględniała wyłącznie interesy państw rozwiniętych, które próbowały narzucić krajom rozwijającym się zbyt ambitne standardy ochrony środowiska, stojące w sprzeczności z ich nieskrępowanym rozwojem gospodarczym⁶⁴. Ostatecznie na spotkaniu panelowym w Founex w Szwajcarii (4–12 czerwca 1971 roku) 27 ekspertów pod przewodnictwem Maurice’a Stronga ustaliło, że państwa rozwijające się, w tym Chiny, będą kreować swoją politykę ekologiczną zgodnie z ich narodowymi potrzebami i interesami. Przyjęcie tego stanowiska spowodowało, że państwa te ostatecznie nie zbojkotowały konferencji sztokholmskiej⁶⁵. 16 czerwca 1972 roku konferencja przyjęła Deklarację Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawie naturalnego środowiska człowieka, tak zwaną Deklarację Sztokholmską⁶⁶. Zwrócono tam uwagę na sytuację państw rozwijających się, w których problemy środowiskowe były ściśle związane z opóźnieniami w ich rozwoju. Podkreślono, że „należy [...] rozwijać odpowiednią politykę w odniesieniu do środowiska, także w ramach współpracy międzynarodowej, uwzględniając warunki i szczególne potrzeby państw rozwijających się”. Wskazano też konieczność przyjęcia zintegrowanego i skoordynowanego podejścia do rozwoju, by był on zgodny z potrzebami ochrony i ulepszania środowiska. Za istotny instrument synchronizujący potrzeby rozwoju i ochrony środowiska uznano racjonalne planowanie, które powinno być także stosowane w odniesieniu do ludzkich osiedli i procesów urbanizacyjnych. Właściwa polityka demograficzna powinna być uwzględniać specyfikę regionów i prawa człowieka.

W 1987 roku Światowa Komisja do Spraw Środowiska i Rozwoju (*World Commission on Environment and Development* — WCED⁶⁷), kierowana wówczas przez Gro Harlem Brundtland, przyjęła Raport Brundtland — przełomowy dokument dotyczący ochrony środowiska i rozwoju zatytułowany *Nasza wspólna przyszłość*. Koncepcja zrównoważonego rozwoju stała się następnie myślą przewodnią Deklaracji z Rio w sprawie Środowiska i Rozwoju z 1992 roku⁶⁸, która zwieńczyła drugą wielką międzynarodową konferencję w sprawie ochrony

⁶³ W czasach zimnej wojny demokratyczne kraje uprzemysłowione nazywano Pierwszym Światem, Drugi Świat stanowiły komunistyczne kraje uprzemysłowione (w tym ZSRR, Chiny), a Trzeci Świat — kraje rozwijające się.

⁶⁴ R. Clay, *China: The next environmental super power*, „Environmental Health Perspectives” 110, 2002, nr 9, s. 524–527.

⁶⁵ G. Handl, *Declaration of the United Nations Conference on the human environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992*, United Nations Audiovisual Library of International Law, 2012, www.un.org/law/avl (dostęp: 24.06.2021).

⁶⁶ *Stockholm Declaration on the Human Environment*, [w:] *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972.

⁶⁷ Powołana w 1983 roku w celu przeciwdziałania przez ONZ gwałtownemu pogarszaniu się stanu środowiska naturalnego, por. Resolution adopted by the General Assembly 38/161, *Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond*, A/RES/38/161.

⁶⁸ Rio Declaration on Environment and Development, in Report of the United Nations Conference on Environment and Development, UN Doc. A/CONF.151/26 (t. 1), 12.08.1992, Annex I.

środowiska w Rio de Janeiro w 1992 roku (II Szczyt Ziemi). Deklaracja z Rio miała duży wpływ na kształtowanie się zwyczaju międzynarodowego i późniejszych uregulowań traktatowych dotyczących zrównoważonego rozwoju. Jej postanowienia zostały skonkretyzowane w programie działań na rzecz środowiska i rozwoju zawartym w Agendzie 21⁶⁹. Podczas Konferencji w Rio de Janeiro otwarto też do podpisu Ramową Konwencję NZ w sprawie zmian klimatu z 9 maja 1992 roku⁷⁰. Jako główny cel konwencji wskazano doprowadzenie do ustabilizowania koncentracji gazów cieplarnianych w atmosferze na takim poziomie, który zapobiegałby niebezpiecznej ingerencji o charakterze antropogenicznym w system klimatyczny na świecie. Państwa-strony zobowiązały się do ochrony tego systemu dla obecnych i przyszłych pokoleń oraz uwzględniania w podejmowanych działaniach specyficznych potrzeb i szczególnej sytuacji państw rozwijających się. Państwa powinny podejmować środki zmierzające do zapobiegania i minimalizowania przyczyn zmian klimatu i łagodzenia ich negatywnych skutków. Powinny też promować zrównoważony rozwój i współdziałać na rzecz jego wdrożenia⁷¹. O ile pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku problemami ochrony środowiska żyły społeczeństwa państw zachodnich, to w wyniku intensyfikacji działań proekologicznych na forum międzynarodowym pod koniec lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych interesował się już nimi cały świat.

Bezpośrednim następstwem zaangażowania Chin w Konferencję Sztokholmską w 1972 roku było przyjęcie pierwszego chińskiego prawa o ochronie środowiska (*Environmental Protection Law*) w 1979 roku. Drugi wzrost zainteresowania ustawodawcy chińskiego ochroną środowiska przypadł na rok 1993 i był bezpośrednim skutkiem konferencji w Rio. Wtedy to przyjęto szereg szczegółowych ustaw środowiskowych i zrewidowano istniejące⁷². Do 2014 roku Parlament Chińskiej

⁶⁹ W agendzie 21 podkreślono, że w jej wdrażaniu powinny uczestniczyć państwa i organizacje międzynarodowe. Sprawy ochrony środowiska i rozwoju należy bowiem podejmować w zintegrowany sposób na płaszczyźnie krajowej, podregionalnej i regionalnej, a także ogólnosiwiatowej, zwłaszcza w ramach ONZ. Nowe zadania trzeba powierzyć organom ONZ i funkcjonującym w jej ramach programom — UNEP (*United Nations Environment Programme*) i UNDP (*United Nations Development Programme*). Postanowiono też utworzyć Komisję do spraw Zrównoważonego Rozwoju oraz sekretariat pomocniczy. W procesie tworzenia prawa międzynarodowego w zakresie zrównoważonego rozwoju powinny uczestniczyć wszystkie państwa, również państwa rozwijające się, a spory międzynarodowe w tej dziedzinie powinny być rozwiązywane środkami pokojowymi, zgodnie z Kartą NZ; https://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml (dostęp: 28.06.2021).

⁷⁰ United Nations Framework Convention on Climate Change, 9 May 1992, United Nations, Treaty Series, t. 1771, s. 107.

⁷¹ Na temat instytucjonalizacji działań na rzecz środowiska w ramach ONZ zob. G. Nagtzaam, E. van Hook, D. Guilfoyle, *International Environmental Law*, London-New York 2020, s. 15 n.

⁷² Z. Mu, S. Bu, B. Xue, *Environmental legislation in China: Achievements, challenges and trends*, „Sustainability” 6, 2014, s. 8969 n.; B. Zhang et al., *A new environmental protection law, many old problems? Challenges to environmental governance in China*, „Journal of Environmental Law” 28, 2016, s. 326 n.

Republiki Ludowej przyjął ponad 30 ustaw dotyczących ochrony środowiska. Trzeba zatem zauważyć, że w odpowiedzi na zobowiązania międzynarodowe i postępujący proces degradacji środowiska, w ciągu 35 lat od zera powstało w Chinach korelujące ze standardami międzynarodowymi kompleksowe ustawodawstwo środowiskowe. Przedstawiciele doktryny, także chińskiej, wskazywali jednak na jego niską efektywność i minimalny poziom egzekucji. Z tego powodu w 2014 roku, po trzech latach prac i konsultacji⁷³, znacząco zrewidowano prawo o ochronie środowiska z 1972 roku⁷⁴. Jednym z największych osiągnięć tej nowelizacji było wyartykułowanie tam zasad ogólnych międzynarodowego prawa ochrony środowiska, w tym zasad zrównoważonego rozwoju. Artykuł 4 chińskiego Prawa Ochrony Środowiska w nowej wersji stanowi: „Ochrona środowiska jest podstawową polityką państwa. Rozwój gospodarczy musi być skoordynowany z ochroną środowiska”⁷⁵. Zmiany przyjęte w ramach tego przepisu są przełomowe, zważywszy że w poprzedniej wersji z 1989 roku wyrażał on dokładnie przeciwną regułę: „interes gospodarczy ponad wszystko”. Trzeba także zauważyć, że pojęcie zrównoważonego rozwoju dotychczas w chińskim ustawodawstwie środowiskowym pojawiało się sporadycznie i nie było eksponowane jako zasada prawa⁷⁶. W nowym artykule 5 chińskiego prawa o ochronie środowiska znalazły się zasady, które w doktrynie europejskiego prawa ochrony środowiska uznaje się za elementy konstytutywne zrównoważonego rozwoju (*sub-principles*)⁷⁷. Mowa tu przede wszystkim o horyzontalnej zasadzie integracji wymogów ochrony środowiska z pozostałymi politykami oraz o zasadzie prewencji. Dodatkowo przepis ten zawiera zasadę partycypacji społecznej w podejmowaniu decyzji środowiskowych oraz zasadę „zanieczyszczający płaci”. Szeroko zakrojone zmiany legislacyjne, nie tylko na poziomie zasad ogólnych, ale także przepisów szczegółowych, budzą nadzieje na realizację celów chińskiego prawa o ochronie środowiska w nowej odsłonie. Zamierzenia są jednak ambitne, bo wraz ze wspomnianą nowelizacją kierownictwo partyjne Chińskiej Republiki Ludowej ogłosiło początek budowy „cywilizacji ekologicznej”⁷⁸.

Podsumowanie

W wymiarze ekologicznym Chiny to pełne sprzeczności autorytarne mocarstwo o ogromnym wpływie na losy współczesnego świata. Jednocześnie chińska

⁷³ L. Zhang, G. He, A.P.J. Mol, *China's new environmental protection law: A game changer?*, „Environmental Development” 13, 2015, s. 1–3.

⁷⁴ *China's NPC adopts revised Environmental Protection Law*, <http://ca.china-embassy.org/eng/zt/economy123/t1149908.htm> (dostęp: 28.06.2021).

⁷⁵ L. Zhang, G. He, A.P.J. Mol, *op. cit.*, s. 2.

⁷⁶ Mu Z., Bu S., Xue B., *op. cit.*, s. 8971.

⁷⁷ Por.: L.A. Avilés, *op. cit.*, s. 30–31; S.R.W. van Hees, *op. cit.*, s. 66–71.

⁷⁸ A.J. Liu, *Ecological civilization and China's environmental legislation*, „Chinese Journal of Population, Resources and Environment” 14, 2004, s. 36–39.

tradycja prawna i wielkie systemy filozoficzno-religijne Azji Południowo-Wschodniej — taoizm, konfucjanizm i buddyzm — jako materialne źródła ochrony przyrody mają wiele do zaoferowania. Nowoczesne podejście do prawa międzynarodowego podkreśla powszechny zasięg tego prawa i jego dążenie do reprezentowania głównych światowych form cywilizacji i podstawowych systemów prawnych. Z kolei artykuł 38 statutu MTS, zawierający katalog źródeł prawa międzynarodowego, zostawia otwarte drzwi dla „zasad ogólnych uznanych przez narody cywilizowane”. Zrównoważony rozwój jako jedna z najbardziej starożytnych idei ludzkości z pewnością do bycia taką zasadą aspiruje.

Wydawać by się mogło, że im większa zbieżność kultury i tradycji prawnej z zasadą prawa, która ma być uznana, tym większe szanse, że zasada ta zostanie włączona w system prawny⁷⁹. Pozostaje pytanie, w jakim stopniu trudna historia Chin XX wieku, totalitaryzm i maoistowski antytradycjonalizm przekreśliły wcześniejszy dorobek tej wielowiekowej cywilizacji. Dzisiaj internalizacja prawnomiędzynarodowych zasad zrównoważonego rozwoju we współczesnym prawie chińskim przebiega wolno, chociaż postępy są widoczne. Autorzy chińscy ze spokojem i słusznie zauważają, że jeszcze wiele pozostało do zrobienia⁸⁰.

Bibliografia

- Albińska M., *Karl August Wittfogel: badacz tradycji władzy totalnej w dziejach cywilizacji*, Toruń 2006.
- Alford W.P., Yuanyuan S., *Limits of law in addressing China's environmental dilemma*, „Stanford Environmental Law Journal” 12, 1997, nr 1.
- Antonowicz L., *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1998.
- Avilés L.A., *Sustainable development and the legal protection of the environment in Europe*, „Sustainable Development Law & Policy” 12, 2012, nr 3.
- Bachner B., *Regulating pollution in the People's Republic of China: An analysis of the enforcement of environmental law*, „Colorado Journal of International Environmental Law and Policy” 7, 1996, nr 2.
- Bao M., *Environmental history in China*, „Environment and History” 10, 2004.
- Bazylińska-Nagler J., *Right to clean environment — a warrant of sustainable development?*, „Ekonomia — Wrocław Economic Review” 24, 2018, nr 3.
- Benvenisti E., *Asian traditions and contemporary international law on the management of natural resources*, „Chinese Journal of International Law” 7, 2008.
- Beyer S., *Environmental law and policy in the People's Republic of China*, „Chinese Journal of International Law” 5, 2006.

⁷⁹ *Usus consuetudo* (przyzwyczajenie) oraz *opinio iuris sive necessitates* jako elementy konstytutywne zwyczaju międzynarodowego. Przyzwyczajenie i przekonanie o mocy wiążącej kształtują normy zwyczajowe prawa międzynarodowego, por. A. Cassese, *International Law*, Oxford 2001, s. 155 n.; R. Macrory, *Principles of European Environmental Law*, Groningen 2004, s. 22.

⁸⁰ Z. Mu, S. Bu, B. Xue, *op. cit.*, s. 8968 n.; J. Wang, *Thirty years rule of environmental law in China: Retrospect and reassessment*, „Journal of China University of Geosciences” 9, 2009, s. 3–9; Q.J. Li, *Chinese environmental legislation assessment: Sustainable development and innovation*, „Chinese Journal of Population, Resources and Environment” 11, 2001, s. 23–28.

- Bruntland G.H., *Our Common Future*, Oxford 1987.
- Carlowitz H.C. von, *Sylvicultura oeconomica, oder haußwirthliche Nachricht und Naturmäßige Anweisung zur wilden Baum-Zucht*, Leipzig 1713.
- Cassese A., *International Law*, Oxford 2001.
- Cepelka C., *The dispute over the Gabčíkovo–Nagyymaros systems of locks is drawing to a close*, „Polish Yearbook of International Law” 20, 1993, s. 63–74.
- Chengrui M., Dregne H.E., *Silt and the future development of China’s Yellow River*, „Geographical Journal” 167, 2001, nr 1.
- China: Confucian Tradition — Towards the New Century*, red. A.W. Jelonek, B.S. Zemanek, Kraków 2008.
- Chiny*, red. K. Gawlikowski, E. Potocka, Toruń 2001.
- Chiny: rozwój społeczeństwa i państwa na przełomie XX i XXI wieku*, red. K. Gawlikowski, K. Tomala, Warszawa 2002.
- Clay R., *China: The next environmental super power*, „Environmental Health Perspectives” 110, 2002, nr 9.
- Cordonier Segger M.C., Khalfan A., *Sustainable Development Law: Principles, Practices, and Prospects*, Oxford 2011.
- Dargas-Draganik M., *Idee i zasady konstytucyjne chińskiego porządku prawnego*, Warszawa 2017.
- Dresner S., *The Principles of Sustainability*, London 2008.
- Economy E.C., *Environmental enforcement in China*, [w:] *China’s Environment and the Challenge of Sustainable Development*, red. K.E. Day, London-New York 2005.
- Ehrlich L., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958.
- Elvin M., *The environmental legacy of imperial China*, „China Quarterly” 156, 1999.
- Elvin M., *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*, Yale 2006.
- Encyklopedia mądrości Wschodu: buddyzm, hinduizm, taoizm, zen*, red. I. Fischer Schreiber, przeł. M.J. Künstler, Warszawa 1997.
- Engels F., *Dialektyka przyrody*, przeł. T. Zabłudowski, Warszawa 1953.
- Fassbender B., *The United Nations Charter as the Constitution of the International Community*, Leiden 2009.
- Fenby J., *Chiny. Upadek i narodziny wielkiej potęgi*, Kraków 2009.
- Fong B., Hsu C., *Constitutional protection of a sustainable environment in the Hong Kong special administrative region*, „Journal of Environmental Law” 2, 2016.
- Fulton S., Benjamin A., *Foundations of sustainability*, „The Environmental Forum” 28, 2011.
- Gawlikowski K., *Konfucjański model państwa w Chinach*, Warszawa 2009.
- Gawlikowski K., *Nowa batalia o Konfucjusza*, Warszawa 1976.
- Handl G., *Declaration of the United Nations Conference on the human environment (Stokholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992*, United Nations Audiovisual Library of International Law, 2012, www.un.org/law/avl.
- Hees S.R.W. van, *Sustainable development in the EU: Redefining and operationalizing the concept*, „Utrecht Law Review” 10, 2014, nr 2.
- Hou W., *Reflections on Chinese traditional views of nature*, „Environmental History” 2, 1997.
- Hsu I.C.Y., *China’s Entrance into the Family of Nations*, Harvard 1960.
- Humphreys M., *Sustainable Development in the European Union: A General Principle*, London-New York 2020.
- Huntington S.P., *Democracy’s third wave*, „Journal of Democracy” 2, 1991, nr 2.
- Intergenerational Justice in Sustainable Development Treaty Implementation: Advancing Future Generations Rights through National Institutions (Treaty Implementation for Sustainable Development)*, red. M.C. Cordonier Segger, M. Szabo, A. Harrington, Cambridge 2021.
- Iriye K., *The principles of international law in the light of Confucian doctrine*, „Recueil des Cours” 120, 1967.

- Izdębski H., *Zobowiązania wobec pokoleń przeszłych i przyszłych*, [w:] *Doktryny polityczno-prawne: fundamenty współczesnych państw*, Warszawa 2017.
- Jayatilleke K.N., *The principles of international law in Buddhist doctrine*, „Recueil des cours de l'Académie de droit international” 120, 1967.
- Jelonek A.W., *Confucianism-Asian values and liberal democracy*, [w:] *China: Confucian Tradition — Towards the New Century*, red. A.W. Jelonek, B.S. Zemanek, Kraków 2008.
- Karta Narodów Zjednoczonych wraz ze statutem Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, oprac. L. Ehrlich, Kraków 1946.
- Kenig-Witkowska M., *The concept of sustainable development in the European Union policy and law*, „Journal of Comparative Urban Law and Policy” 1, 2017, nr 1.
- Konfucjusz, *Dialogi*, przeł. K. Czyżewska-Madajewicz, M.J. Kunstler, Z. Tłumski, Wrocław 1976.
- Konwencja wiedeńska o prawie umów międzynarodowych, przeł. i oprac. S.E. Nahlik, Warszawa 1971.
- Kulesza M., *Zrównoważony rozwój z perspektywy historycznej*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Zarządzania i Marketingu im. J. Długosza w Częstochowie” 4, 2010.
- Lee E.Y.J., *Early development of modern international law in East Asia — with special reference to China, Japan and Korea*, „Journal of the History of International Law” 4, 2002.
- Leung G., *Reclamation and sediment control in the Middle Yellow River Valley*, „Water International” 21, 1996.
- Li Q.J., *Chinese environmental legislation assessment: Sustainable development and innovation*, „Chinese Journal of Population, Resources and Environment” 11, 2001.
- Liu A.J., *Ecological civilization and China's environmental legislation*, „Chinese Journal of Population, Resources and Environment” 14, 2004.
- Macrory R., *Principles of European Environmental Law*, Groningen 2004.
- McElwee C.R., *Environmental history of China*, [w:] *Environmental Law in China — Mitigating Risk and Ensuring Compliance*, Oxford 2011.
- Mu Z., Bu S., Xue B., *Environmental legislation in China: Achievements, challenges and trends*, „Sustainability” 6, 2014.
- Nagtzaam G., Hook E. van, Guilfoyle D., *International Environmental Law. A Case Study Analysis*, London 2020.
- Science and Civilization in China*, t. 4. *Physics and Physical Technology*, red. J. Needham, Cambridge 1971.
- Pajor J., *Wielka Brytania wobec kształtowania się amerykańskiej polityki „Otwartych drzwi” w Chinach (1898–1900)*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Historica” 89, 2012.
- Peretiatkowicz A., *Ogólne zasady prawa jako źródło prawa międzynarodowego a tendencje kosmopolityczne*, Poznań 1956.
- Report of the World Commission on Environment and Development, “Our Common Future”*, 4.08.1987 (A/42/427, Annex), <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
- Rojek W., *Ekspansja mocarstw w Chinach i jej wpływ na rozwój stosunków międzynarodowych w latach 1895–1914*, Kraków 1990.
- Rowiński J., Jakóbiec W., *Parlament Chińskiej Republiki Ludowej*, Warszawa 2008.
- Rowiński J., Jakóbiec W., *System konstytucyjny Chińskiej Republiki Ludowej*, Warszawa 2006.
- Shall C., *Public interest litigation concerning environmental matters before human rights courts: A promising future concept*, „Journal of Environmental Law” 20, 2008, nr 3.
- Shapiro J., *Mao's War Against Nature: Politics and Environment in Revolutionary China*, Cambridge-New York 2001.
- Shaw M.N., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2006.
- Singh N., *The distinguishing characteristics of the concept of the Law of Nations as it developed in ancient India*, [w:] *Liber Amicorum for Lord Wilberforce*, red. A. Bos, I. Brownlie, Oxford 1987.

- Słownik historii doktryn politycznych*, red. M. Jaskólski, t. 1–6, Warszawa 2007.
- Stec P., *O anglosaskim i kontynentalnym rozumieniu powiernictwa*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 1, 2003.
- Stępień M., *Chińskie marzenie o konstytucjonalizmie*, Kraków 2015.
- Stockholm Declaration on the Human Environment*, [w:] *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972.
- Sustainable Development Principles in the decisions of International Courts and Tribunals 1992–2012*, red. M.C. Cordonier Segger, C.G. Weeramantry, New York 2017.
- Szacki J., *Tradycja*, Warszawa 2011.
- Tieya W., *International Law in China*, „Hague Recueil” 221, 1990.
- Treaties and Agreements with and Concerning China 1894–1919*, red. J.V.A. MacMurray, t. 1. *Manchu Period (1894–1911)*, t. 2. *Republican period (1912–1919)*, Oxford-New York 1921.
- The Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary*, red. O. Dörr, K. Schmalenbach, Berlin 2012.
- Villiger M., *Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties*, Leiden 2009.
- Wang J., *Thirty years rule of environmental law in China: Retrospect and reassessment*, „Journal of China University of Geosciences” 9, 2009.
- Weeramantry C.G., *Tread Lightly on the Earth. Religion, the Environment and the Human Future*, Pannipitiya 2014.
- Wittfogel K.A., *Władza totalna: studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Toruń 2004.
- Wolfke K., *Custom in Present International Law*, Wrocław 1964.
- Wolfke K., *Międzynarodowe prawo środowiska (tworzenie i egzekwowanie)*, Wrocław 1979.
- Xi W., *People’s Republic of China*, [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Environmental Law*, red. E. Lees, J.E. Viñuales, Oxford 2019.
- Zartner D., *East Asian legal tradition*, [w:] *Courts, Codes, and Custom: Legal Tradition and State Policy Toward International Human Rights and Environmental Law*, Oxford 2014.
- Zhang B., Cao C., Gu J., Liu T., *A new environmental protection law, many old problems? Challenges to environmental governance in China*, „Journal of Environmental Law” 28, 2016.
- Zhang L., He G., Mol A.P.J., *China’s new environmental protection law: A game changer?* „Environmental Development” 13, 2015.
- Zhu X., Wu K., *Public participation in China’s environmental lawmaking: In pursuit of better environmental democracy*, „Journal of Environmental Law” 29, 2017.

WITOLD MAŁECKI

ORCID: 0000-0002-8819-0317

Uniwersytet Wrocławski

witold.malecki@uwr.edu.pl

Prawo gospodarcze w trychotomicznym podziale prawa Wramszapu Samsonowicza Tadevosjana

Słowa kluczowe: prawo gospodarcze, gałąź prawa, system prawa, prawo radzieckie, W.S. Tadevosjan.

ECONOMIC LAW IN VRAMSHAP SAMSONOVICH TADEVOSYAN'S TRICHOTOMOUS DIVISION OF THE LAW

Abstract

In 1956, the Soviet legal science resumed discussion on the structure of the legal system, in particular — its division into branches. In the years 1938–1956, as a result of rejecting the concept of unified economic law, Soviet science did not use the category of “economic law” at all. The first scholar who in 1956 re-proposed the separation of economic law in the Soviet legal system was Wramshap Samsonovich Tadevosyan. His arguments for the separation of economic law referred to both practical (pragmatic) and theoretical reasons. On the one hand, Tadevosyan pointed out that the separation of economic law would contribute to improving the legal system of national economy management, which would be conducive to the implementation of the sixth five-year plan, adopted at the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in 1956. On the other hand, he emphasized that regulating the functioning of the national economy by the provisions of civil law — as has been the case so far — was unacceptable due to the incompatibility of relations within the national economy with the civil law paradigm. Tadevosyan saw economic law as one from among the three branches of the Soviet legal system — the other branches being state law and civil law.

Keywords: economic law, branch of law, system of law, Soviet law, V.S. Tadevosyan.

I

W historii Związku Radzieckiego rok 1956 był w wielu aspektach przełomowy. Zapoczątkowane w nim zmiany w sferach życia społecznego, politycznego i gospodarczego uwarunkowane były w zasadniczym stopniu konkluzjami XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, przeprowadzonego w lutym owego roku. Zjazd ten identyfikuje się jako zdarzenie o fundamentalnym znaczeniu dla „odwilży” postalinowskiej, kojarzonej przede wszystkim ze złagodzeniem represyjnej polityki wobec społeczeństwa. Rok 1956 odznaczył się wszakże doniosłością również dla nauki prawa radzieckiego, w szczególności zaś — dla koncepcji prawa gospodarczego. „Odwilż” 1956 roku doprowadziła do uwolnienia, „odmrożenia” dyskusji nad ukształtowaniem struktury poziomej systemu prawa radzieckiego, a ściślej rzecz ujmując — jego podziału na gałęzie. Przed rokiem 1956 za obowiązujące uznawano stanowisko wypracowane podczas dyskusji przeprowadzonej w latach 1938–1940, w której ważną rolę odegrał prokurator generalny ZSRR A.J. Wyszyński, podkreślający, że właściwie ustrukturyzowany system prawa stanowi „klucz do poznania natury, zasad i właściwości prawa w ogólności oraz każdej ze szczegółowych instytucji prawa”¹. W rezultacie tej dyskusji za jedyne kryterium wyróżniania gałęzi prawa uznano przedmiot regulacji, odmawiając podobnego statusu metodzie regulacji². Na podstawie kryterium przedmiotu regulacji Wyszyński wyróżnił katalog dziewięciu gałęzi prawa: państwowego, pracy, kołchozowego, administracyjnego, budżetowo-finansowego, rodzinnego, cywilnego, karnego i sądowego³, który na przestrzeni kolejnych lat nie był poddawany zasadniczej krytyce.

Znamiennym „nieobecny” w przywołanym katalogu gałęzi prawa było prawo gospodarcze, które przed rokiem 1938 stanowiło przedmiot ożywionych rozważań i analiz w radzieckiej nauce prawa. Za najdonioślejsze wówczas koncepcje prawa gospodarczego należy uznać koncepcję „dwóch sektorów” P.I. Stuczki⁴ z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych oraz koncepcję jednolitego prawa gospodarczego L.J. Gincburga i J.B. Paszukanisa⁵, dominującą w latach trzydziestych. Koncepcja jednolitego prawa gospodarczego zakładała objęcie ramami prawa gospodarczego całokształtu prawnej regulacji stosunków o charakterze

¹ A.Â. Vyšinskij, *XVIII s"ezd VKP(b) i zadači nauki socialističeskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1939, nr 3, s. 23. Przeł. W.M.

² I.V. Pavlov, *O sisteme sovetskogo socialističeskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1958, nr 11, s. 6.

³ A.Â. Vyšinskij, *op. cit.*, s. 39.

⁴ P.I. Stučka, *Kurs sovetskogo graždanskogo prava*, t. 3. *Osobennâ čast' graždanskogo prava*, Moskwa-Leningrad 1931, s. 5–6, 9. Zob. też W. Małecki, *Prawo gospodarczo-administracyjne w koncepcji „dwóch sektorów” Piotra Iwanowicza Stuczki*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 101–117.

⁵ *Kurs sovetskogo hozâjstvennogo prava*, t. 1, red. E.B. Pašukanis, L.Â. Gincburg, Moskwa 1935, *passim*.

majątkowym, co sprawiło, że ukształtowane w ten sposób prawo gospodarcze „wchłonęło” całość unormowań dotychczas zaliczanych do prawa cywilnego⁶. Koncepcja jednolitego prawa gospodarczego została odrzucona u schyłku lat trzydziestych, przede wszystkim za sprawą stanowiska Wyszynskiego, według którego koncepcja ta, przeformułowując tradycyjne konstrukcje cywilnoprawne zgodnie z potrzebami regulacji funkcjonowania gospodarki, doprowadziła do „całkowitego niezrozumienia i ignorowania żywych ludzi z ich interesami, prawami, z ich wolą, życzeniami i dążeniami”⁷. Pominięcie prawa gospodarczego w autorytatywnie sformułowanym, *de facto* „wiązącym”, katalogu gałęzi prawa sprawiło, że — jak zaznaczał W.K. Mamutow — w 1938 roku rozpoczął się w ZSRR okres „zakazu nauki prawa gospodarczego”⁸.

Dyskusja nad strukturą poziomą systemu prawa radzieckiego, jak wspomniano, została podjęta na nowo w 1956 roku i toczyła się głównie na łamach czasopiisma „Radzieckie Państwo i Prawo” („Sovetskoe gosudarstvo i prawo”), w którym publikowano artykuły poświęcone systemowi prawa i jego podziałowi na gałęzie autorstwa wielu czołowych przedstawicieli nauki prawa radzieckiego. W dyskusji tej często odnoszono się do zasadności wyróżniania wśród gałęzi prawa także prawa gospodarczego⁹ — niekiedy wręcz rozważania poświęcone prawu gospodarczemu stawały się podstawą i punktem wyjścia do ogólnych rozważań o podziale prawa na gałęzie. Jako bezpośrednią przesłankę konieczności podjęcia refleksji nad wyróżnieniem prawa gospodarczego wskazywano często przyjęcie na XX Zjeździe KPZR szóstego pięcioletniego planu rozwoju gospodarki narodowej ZSRR, którego realizacja wymagała istnienia efektywnych ram prawnych zarządzania gospodarką — podczas obrad Zjazdu premier ZSRR N.A. Bułganin wskazał na konieczność udoskonalenia i uszczegółowienia systemu zarządzania gospodarką narodową, posługując się Leninowskim zawołaniem „Więcej konkre-
tów!” (*Bol'she konkretnosti!*)¹⁰.

Wśród uczonych, którzy w dyskusji na łamach „Radzieckiego Państwa i Prawa” postulowali wyodrębnienie prawa gospodarczego w systemie prawa radzieckiego, za pioniera należy uznać W.S. Tadewosjana¹¹ — to jego artykuł pt. „Niektóre problemy systemu prawa radzieckiego” był pierwszym tekstem

⁶ O.S. Ioffe, *Izbrannye trudy po graždanskomu pravu. Iz istorii civilističeskoj mysli. Graždanskoe pravootnošenie. Kritika teorii „hozajstvennogo prava”*, Moskwa 2000, s. 213–214.

⁷ Za: L.A. Gincburg, *K voprosu o hozajstvennom prave*, „Sovetskoe gosudarstvo i prawo” 1956, nr 10, s. 87. Przeł. W.M.

⁸ V.K. Mamutov, *Hozajstvennoe pravo*, Kijów 2002, s. 7.

⁹ Zob. W. Małecki, *Dyskusja nad koncepcją prawa gospodarczego w nauce radzieckiej w latach 1956–1958*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, z. 3, s. 361–376.

¹⁰ N.A. Bulganin, *Direktivy XX s"ezda KPSS po šestomu pătiletnemu planu razvitiâ narodnogo hozajstva SSSR, [w:] XX s"ezd Kommunističeskoj Partii Sovetskogo Soūza, 14–25 fevralâ 1956 goda. Stenografičeskij otčet*, t. 2, Moskwa 1956, s. 13.

¹¹ O.V. Romanovskaâ, *Pravo i èkonomika v Rossijskoj Federacii (ot hozajstvennogo prava k megaotrasli)*, „Nauka. Obšestvo. Gosudarstvo” 8, 2020, nr 4, s. 36.

wskazującym na konieczność wyróżnienia prawa gospodarczego. Tadewosjan postrzegał prawo gospodarcze jako jedną z trzech podstawowych gałęzi tworzących system prawa radzieckiego — do gałęzi tych zaliczył także prawo państwowe i cywilne¹². W niniejszym artykule przedstawiony zostanie zarys stanowiska Tadewosjana w kwestii uzasadnienia i sposobu wyodrębnienia prawa gospodarczego w trychotomicznym podziale prawa.

II

Wramszapu Samsonowicz Tadewosjan urodził się w 1900 roku w miejscowości Wierchnie Akulisy na terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu. Był z pochodzenia Ormianinem. Początkowe lata jego działalności prawniczej wiązały się z pracą w instytucjach państwowych — był zatrudniony w Sądzie Najwyższym Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, Ludowym Komisariacie Sprawiedliwości RFSRR, Prokuraturze ZSRR, w latach 1947–1949 zajmował stanowisko Prokuratora Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W 1946 roku brał udział w pracach Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu jako asystent oskarżyciela delegowanego z ramienia ZSRR. W późniejszych latach życia Tadewosjan koncentrował się na działalności naukowej — w 1948 roku uzyskał stopień kandydata nauk prawnych na podstawie dysertacji „Rewizja orzeczeń sądowych w trybie nadzoru”, a w roku 1958 został doktorem nauk prawnych, broniąc pracy „Nadzór prokuratorowski w ZSRR”. Jego zainteresowania naukowe odznaczały się szerokim zakresem — publikował prace z zakresu prawa cywilnego, rodzinnego, karnego, procesowego i innych dziedzin. W.S. Tadewosjan zmarł w 1979 roku¹³.

Zgodnie z duchem czasu przypadającego po XX Zjeździe KPZR, Tadewosjan punktem wyjścia dla swoich rozważań o statusie prawa gospodarczego uczynił znaczenie wyróżnienia tej gałęzi prawa dla rozwoju gospodarki narodowej. Wprost stwierdził bowiem, że „prace naukowe poświęcone problemom prawa gospodarczego powinny być oceniane z perspektywy ich znaczenia dla praktyki organizacji gospodarki, ich użyteczności dla gospodarki narodowej”, przy czym „dlatego konieczne jest zaprzestanie niedoceniań teoretycznych problemów radzieckiego prawa gospodarczego”, albowiem „należy rozwijać radzieckie prawo gospodarcze, jako równoprawną i ważną gałąź prawa w systemie nauki prawa radzieckiego”¹⁴. Tadewosjan nawiązał także do słów N.A. Bułganina wygłoszonych podczas obrad Zjazdu, a także do przyjętego na Zjeździe szóstego planu pięcioletniego,

¹² V.S. Tadevosân, *Nekotorye voprosy sistemy sovetskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i prawo” 1956, nr 8, s. 105.

¹³ 120 let so dnâ roždeniâ doktora ūriđičeskikh nauk, professora Vramšapu Samsonoviča Tadevosâna, „Vestnik graždanskogo processa” 2020, nr 5, s. 306–307.

¹⁴ V.S. Tadevosân, *Nekotorye voprosy...*, s. 101. Przeł. W.M.

który miał wymagać „skrętu nauki prawa cywilnego i gospodarczego w kierunku potrzeb rozwoju gospodarki narodowej ZSRR”¹⁵. Zwolennikom dotychczas przyjmowanego w nauce podziału prawa na gałęzie, nieuwzględniającego prawa gospodarczego, zarzucał brak zrozumienia mechanizmów funkcjonowania gospodarki, jako że „większość badaczy teorii nie miało silnych związków z praktyką pracy organizacji gospodarczych”¹⁶. Wyróżnienie prawa gospodarczego miało służyć intensyfikacji badań nad prawnym ujęciem zasadniczych dla funkcjonowania gospodarki zagadnień takich jak między innymi rachunek ekonomiczny (*chozrasziot*), dyscyplina umowna czy status dyrektorów przedsiębiorstw — były to zagadnienia, które powinny stać się przedmiotem wspólnych analiz podejmowanych przez prawników-teoretyków i prawników-praktyków¹⁷.

Podkreślając praktyczną doniosłość wyodrębnienia prawa gospodarczego, Tadewosjan uzasadniał wyróżnienie tej gałęzi prawa również w perspektywie teoretycznej. Jego zasadnicza uwaga koncentrowała się tu wokół kwestii odseparowania prawa gospodarczego od prawa cywilnego, w ramach którego (dotychczas) regulowane były stosunki prawne kształtujące się w systemie gospodarki narodowej. Problem normowania funkcjonowania gospodarki narodowej przepisami prawa cywilnego stanowił przedmiot kontrowersji w radzieckiej nauce prawa od początków jej istnienia. Kontrowersje te uwidoczniły się szczególnie wyraźnie w związku z przyjęciem w 1922 roku kodeksu cywilnego RFSRR. Kodeks ten, obejmujący regulacją także stosunki kształtujące się wewnątrz państwowego sektora gospodarki, został poddany krytyce przez uczonych skupionych wokół czasopisma „Prawo i Życie” („Pravo i žizn”), według których miał on hamować dynamikę rewolucji poprzez sprzyjanie powrotowi burżuazyjnego porządku prawnego i gospodarczego¹⁸. Dla wielu uczonych radzieckich bardzo wątpliwe było normowanie funkcjonowania socjalistycznych organizacji gospodarczych — państwowego sektora gospodarczego — prawem cywilnym, jako gałęzią o proweniencji burżuazyjnej, opierającej się na paradygmacie regulacji stosunków między podmiotami prywatnymi. W 1940 roku M.M. Agarkow zaznaczał, że termin „prawo cywilne” (w języku rosyjskim *graždanskoe pravo* — dosłownie „prawo obywatelskie”) „ma czysto umowne znaczenie, już dawno utracił swój pierwotny sens”. Proponował w związku z tym wyróżnienie prawa cywilnego gospodarki socjalistycznej i prawa cywilnego jednostkowego obywatela¹⁹.

W nawiązaniu do powyższych kontrowersji W.S. Tadewosjan negatywnie odnosił się do ujmowania w ramach prawa cywilnego wszystkich stosunków majątkowych, w tym także stosunków w państwowym sektorze gospodarczym.

¹⁵ *Ibidem*, s. 99, 101. Przeł. W.M.

¹⁶ *Ibidem*, s. 100.

¹⁷ *Ibidem*, s. 101.

¹⁸ L.Â. Gincburg, *op. cit.*, s. 85.

¹⁹ M.M. Agarkov, *Predmet i sistema sovětskogo graždanskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1940, nr 8–9, s. 70.

Wskazywał, że charakter stosunków majątkowych między obywatelami i stosunków majątkowych w państwowym sektorze gospodarczym jest fundamentalnie odmienny. Odmienności te koncentrowały się na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, o ile stosunki między obywatelami nawiązywały się w rezultacie autonomicznych decyzji obywateli, o tyle stosunki w państwowym sektorze gospodarczym kształtowały się wskutek centralnego planowania. Po drugie, stosunki majątkowe między obywatelami odnosiły się do ich własności osobistej, podczas gdy stosunki w państwowym sektorze gospodarczym dotyczyły uspołecznionej własności środków produkcji. Regulowanie funkcjonowania gospodarki prawem cywilnym (to jest prawem „stworzonym przez burżuazję dla regulowania prywatnych stosunków własnościowych”) Tadevosjan uważał za naturalne w państwach burżuazyjnych, w których własność środków produkcji przysługuje podmiotom prywatnym, jednak za zupełnie nietrafne w państwie socjalistycznym, gdzie prywatna własność środków produkcji nie istnieje²⁰. „Majątkowość” obu wskazanych kategorii stosunków majątkowych Tadevosjan uznawał za zdecydowanie zbyt wąty wspólny mianownik, by stosunki te mogły być regulowane w ramach jednej gałęzi — prawa cywilnego. Wskazał przeto na konieczność wyodrębnienia prawa gospodarczego, będącego gałęzią prawa obejmującą „zbiór norm prawnych regulujących działalność przedsiębiorstw, organizacji, osób odpowiedzialnych i obywateli w dziedzinie zarządzania i rozwoju socjalistycznej gospodarki narodowej”²¹.

III

Tadevosjan postrzegał prawo gospodarcze jako jedną z trzech gałęzi tworzących system prawa radzieckiego. Jakkolwiek zasadniczo uznawał, że właściwym kryterium podziału prawa na gałęzie jest przedmiot regulacji²², to jednak skonstruowany przez niego trychotomiczny podział prawa zasadał się w istocie na odzwierciedleniu poszczególnych „zadań stojących przed prawem radzieckim i socjalistyczną praworządnością, ponieważ normy prawa są ustanawiane w celach realizacji tych zadań”²³. Prawo państwowe miało służyć ochronie i utrwaleniu radzieckiego ustroju państwowego, prawo gospodarcze koncentrowało się wokół ochrony i utrwalenia socjalistycznego systemu gospodarki i własności socjalistycznej, prawo cywilne było nakierowane na ochronę praw obywateli²⁴. Każda z tych gałęzi miała obejmować węższe podgałęzie. Wewnątrz prawa państwowego sytuowały się prawo konstytucyjne, administracyjne, finansowe, karne, o ustroju sądów, proceduralne i o nadzorze prokuratorskim. Do prawa gospodarczego

²⁰ V.S. Tadevosân, *Nekotorye voprosy...*, s. 102–103.

²¹ *Ibidem*, s. 103. Przeł. W.M.

²² *Ibidem*, s. 102.

²³ *Ibidem*, s. 104. Przeł. W.M.

²⁴ *Ibidem*, s. 105.

zaliczone zostały prawo przemysłowe, transportowe, rolne, spółdzielcze, handlowe, komunalno-mieszkaniowe i bankowo-kredytowe. Prawo cywilne miało obejmować prawo rodzinne, pracy, emerytalne, własności osobistej, spadkowe, autorskie, wynalazcze, mieszkaniowe i obligacyjne²⁵. Tadewosjan podkreślał, że ukształtowane zgodnie z jego koncepcją prawo cywilne zmieni swój charakter — jego osią przewodnią nie będzie już bowiem, jak dotychczas, regulacja stosunków majątkowych, lecz normowanie praw i obowiązków obywateli. Co z tym związane, postulował on przyjęcie kodeksu cywilnego ZSRR, mającego stać się powszechnie dostępnym dla ludności aktem prawnym, z którego „każdy obywatel ZSRR mógłby dowiedzieć się o swoich prawach i obowiązkach” w różnych dziedzinach życia²⁶. Inaczej niż w przypadku prawa cywilnego, w odniesieniu do prawa gospodarczego Tadewosjan nie uważał za zasadne stworzenia kodeksu, kompleksowo ujmującego materię normatywną sytuowaną w ramach tej gałęzi prawa. Wskazywał bowiem, że z uwagi na różnorodność i specyfikę poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej właściwe będzie ustanawianie odrębnych aktów prawnych dotyczących określonych gałęzi gospodarki²⁷.

Przyjęte przez W.S. Tadewosjana kryterium podziału prawa na gałęzie stało się głównym przedmiotem krytyki formułowanej w literaturze w odniesieniu do przedstawionej koncepcji. Wśród autorów, którzy szczególnie negatywnie odnosili się do stanowiska W.S. Tadewosjana, warto odwołać się do czechosłowackiego uczonego W. Knappa, czołowych radzieckich cywilistów M.D. Szargorodskiego i O.S. Joffego, a także znamienitego administratywisty G.I. Pietrowa. Zgodnie wskazywali oni, że wyróżnienie gałęzi prawa przez Tadewosjana nastąpiło na podstawie niejednakowych kryteriów. Prawo cywilne zostało wyodrębnione na podstawie kryterium podmiotowego (jako prawo normujące status prawny obywatela)²⁸, prawo gospodarcze wydzielono według regulowanej w jego ramach dziedziny działalności — gospodarczej²⁹, podczas gdy dla prawa państwowego próżno szukać pewnego jednolitego kryterium wyodrębnienia³⁰. Jako główny skutek powyższej okoliczności postrzegano przede wszystkim daleko posunięty brak precyzji dokonanego przez Tadewosjana podziału prawa na gałęzie. W. Knapp wskazał na trudności związane z określeniem gałęziowoprawnej przynależności instytucji prawnych, które znajdują zastosowanie zarówno w gospodarce państwowej, jak i stosunkach między obywatelami. Przykładowo, naprawienie szkody — jakkolwiek może występować w relacjach między przedsiębiorstwami

²⁵ *Ibidem*, s. 105, 107.

²⁶ *Ibidem*, s. 105–106. Przeł. W.M.

²⁷ *Ibidem*, s. 107.

²⁸ V. Knapp, *Po povodu diskussii o sisteme prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1957, nr 5, s. 117.

²⁹ M.D. Šargorodskij, O.S. Ioffe, *O sisteme sovetского prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1957, nr 6, s. 106.

³⁰ G.I. Petrov, *Sušnost' sovetского administrativnogo prava*, Leningrad 1959, s. 100.

państwowymi i między obywatelami — jest instytucją o spójnej tożsamości i nie powinno być „rozłączane” między prawo gospodarcze i prawo cywilne³¹. G.I. Pietrow oraz M.D. Szargorodski i O.S. Joffe akcentowali także brak wewnętrznej integralności prawa gospodarczego w kształcie wyznaczonym przez Tadewosjana. Stosunki kształtujące się w poszczególnych gałęziach gospodarki narodowej, regulowane prawem gospodarczym, przywołani autorzy uznawali za różnorodne do tego stopnia, że niemożliwe byłoby stworzenie pewnej „części ogólnej” prawa gospodarczego czy też ukształtowanie się nauki prawa gospodarczego — byłaby ona bowiem pozbawiona problemów badawczych wspólnych dla regulacji wszystkich dziedzin gospodarki³².

IV

Ogólna refleksja nad zarysowanym powyżej stanowiskiem Tadewosjana w kwestii wyodrębnienia prawa gospodarczego jako jednej z gałęzi w ramach trychotomicznego podziału prawa wymaga rozłączenia dwóch substratów (tez) tego stanowiska — po pierwsze, samego wyodrębnienia prawa gospodarczego w systemie prawa; po drugie, postrzegania go jako jednej z trzech gałęzi prawa tworzących system prawa. Pierwsza teza, zakładająca przydanie prawu gospodarczemu statusu odrębnej gałęzi prawa, oddzielnej od prawa cywilnego, zyskała niejaką popularność w nauce radzieckiej i legła u podstaw tak zwanej powojennej koncepcji prawa gospodarczego, której przedstawicielami byli między innymi W.W. Łaptiew, W.K. Mamutow oraz G.M. Swierdłow³³. Warto zaznaczyć, że również przeciwnicy koncepcji prawa gospodarczego przyznawali, że istnieją pewne okoliczności mogące przemawiać za oddzieleniem prawa gospodarczego od prawa cywilnego. Przykładowo, W. Knapp zaznaczał, że trudno nie zgodzić się z Tadewosjanem co do fundamentalnych odmienności różniących stosunki cywilnoprawne między obywatelami i stosunki cywilnoprawne między państwowymi organizacjami gospodarczymi — nie postrzegał ich jednak za doniosłe na tyle, by mogły uchybić integralności prawa cywilnego³⁴. Druga teza Tadewosjana, wskazująca na zasadność wyróżnienia w systemie prawa trzech gałęzi — państwowego, gospodarczego i cywilnego — nie zyskała uznania nawet wśród zwolenników koncepcji prawa gospodarczego. Nie sposób nie podzielić bowiem argumentacji

³¹ V. Knapp, *op. cit.*, s. 118.

³² M.D. Šargorodskij, O.S. Ioffe, *op. cit.*, s. 106; G.I. Petrov, *op. cit.*, s. 100. Warto wszakże zaznaczyć, że w odpowiedzi na powyższy zarzut Tadewosjan w artykule opublikowanym w 1959 roku przedstawił koncepcję wewnętrznej struktury prawa gospodarczego, obejmującej część ogólną i część szczegółową — zob. V.S. Tadevosjan, *Sušnost' sovetskogo hozjajstvennogo prava i predstojaša kodifikaciã graždanskogo zakonodatel'stva SSSR*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1959, nr 6, s. 61.

³³ Zob. E.B. Bragina, *Rossijskoe predprinimatel'skoe pravo*, Nowosybirsk 2011, s. 6.

³⁴ V. Knapp, *op. cit.*, s. 120.

krytyków tej tezy, podkreślających przeprowadzenie trychotomicznego podziału prawa bez zachowania jednolitego kryterium podziału. Niemniej stanowisko Tadevosjana co do statusu prawa gospodarczego z pewnością zasługuje na dostrzeżenie i utrwalenie jako głos, który w 1956 roku na nowo wprowadził problem prawa gospodarczego do radzieckiego dyskursu prawniczego.

Bibliografia

- 120 let so dnâ roždeniâ doktora ũriđičeskikh nauk, professora Vramšapu Samsonoviča Tadevosâna*, „Vestnik graždanskogo processa” 2020, nr 5.
- Agarkov M.M., *Predmet i sistema sovetskogo graždanskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1940, nr 8–9.
- Bragina E.B., *Rossijskoe predprinimatel'skoe pravo*, Nowosybirsk 2011.
- Bulganin N.A., *Direktivy XX s"ezda KPSS po šestomu pätiletnemu planu razvitiâ narodnogo hozâjstva SSSR*, [w:] *XX s"ezd Kommunističeskoj Partii Sovetskogo Soŭza, 14-25 fevralâ 1956 goda. Stenografičeskij otčet*, t. 2, Moskwa 1956.
- Gincburg L.Â., *K voprosu o hozâjstvennom prave*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1956, nr 10.
- Ioffe O.S., *Izbrannye trudy po graždanskomu pravu. Iz istorii civilističeskoj mysli. Graždanskoe pravootnošenie. Kritika teorii „hozâjstvennogo prava”*, Moskwa 2000.
- Knapp V., *Po povodu diskussii o sisteme prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1957, nr 5.
- Kurs sovetskogo hozâjstvennogo prava*, t. 1, red. E.B. Pašukanis, L.Â. Gincburg, Moskwa 1935.
- Małecki W., *Dyskusja nad koncepcjâ prawa gospodarczego w nauce radzieckiej w latach 1956–1958*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, z. 3.
- Małecki W., *Prawo gospodarczo-administracyjne w koncepcji „dwóch sektorów” Piotra Iwanowicza Stuczki*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2.
- Mamutov V.K., *Hozâjstvennoe pravo*, Kijów 2002.
- Pavlov I.V., *O sisteme sovetskogo socialističeskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1958, nr 11.
- Petrov G.I., *Sušnost' sovetskogo administrativnogo prava*, Leningrad 1959.
- Romanovskaâ O.V., *Pravo i èkonomika v Rossijskoj Federacii (ot hozâjstvennogo prava k megao-trasli)*, „Nauka. Obšestvo. Gosudarstvo” 8, 2020, nr 4.
- Šargorodskij M.D., Ioffe O.S., *O sisteme sovetskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1957, nr 6.
- Stučka P.I., *Kurs sovetskogo graždanskogo prava*, t. 3. *Osobennââ čast' graždanskogo prava*, Moskwa-Leningrad 1931.
- Tadevosân V.S., *Nekotorye voprosy sistemy sovetskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1956, nr 8.
- Tadevosân V.S., *Sušnost' sovetskogo hozâjstvennogo prava i predstoâšââ kodifikaciâ graždanskogo zakonodatel'stva SSSR*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1959, nr 6.
- Vyšinskij A.Â., *XVIII s"ezd VKP(b) i zadači nauki socialističeskogo prava*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo” 1939, nr 3.

ALICJA LIMBURSKA

ORCID: 0000-0002-6722-0249

Uniwersytet Wrocławski

alicja.limburska@uwr.edu.com

Rola prawa karnego w systemie totalnej teokracji państwa muzułmańskiego

Słowa kluczowe: islam, prawo karne, totalitaryzm, teokracja.

THE ROLE OF CRIMINAL LAW IN THE SYSTEM OF TOTAL THEOCRACY IN A MUSLIM STATE

Abstract

The aim of the study is to answer the question whether the way the system of criminal responsibility is shaped in classical Sharia law influences the characteristics of Islam understood as a political system seen as a total theocracy. The article presents the basic assumptions of the criminal law in Islam, focusing on the categories of crimes distinguished by traditional Muslim jurisprudence. The perceived features of Koranic criminal law regulation are juxtaposed with the attributes of criminal law of non-democratic systems, which leads to the conclusion that in the sphere of criminal law, there are many elements the two systems have in common. The individual's position and the degree of protecting their rights resulting from the criminal law of Islam seem to make it impossible for a system based on classical Islamic law to meet the requirements of a modern democratic state.

Keywords: Islam, criminal law, totalitarianism, theocracy.

Dla czytelnika zakorzenionego w europejskiej kulturze prawnej prawo islamu — stanowiące na dobrą sprawę zaprzeczenie wszystkiego tego, co znamy — jawi się jako całkowicie obce i niezrozumiałe. Z jednej strony ma ono charakter totalny¹ i dotyka każdej czynności człowieka w sposób, który może wydać

¹ Islam bywa wręcz nazywany „totalitarnym sposobem na życie” — zob. P. Przybytek, *Konceptcja władzy państwowej i prawa w państwach muzułmańskich i demokratycznych*, „Przegląd Geopolityczny” 2018, nr 23, s. 164.

się wręcz groteskowy: „każdy czyn, chociażby najdrobniejszy i mało ważny, jest przewidziany i sklasyfikowany przez skrupulatnych prawników muzułmańskich”². Z drugiej strony islam jako jedyna z wielkich religii stanowi konglomerat norm zarówno moralnych, jak i prawnych. W świecie muzułmańskim w niepowtarzalny sposób prawo miesza się z moralnością, to zaś, co religijne, splecione jest nierozdzielnie z tym, co polityczne³. W efekcie nie tylko przestrzeganie nakazów prawnych, ale do pewnego stopnia również i zasad religijnych, obwarowane jest przymusem państwowym⁴. Owo specyficzne sprzężenie zapoczątkowane zostało już u zarania islamu, kiedy to Mahomet budował wspólnotę wierzących w sposób uniemożliwiający rozdzielanie funkcjonowania prawa świeckiego od boskiego. Dość zauważyć, że Prorok, jedyny pośrednik między ludźmi a Bogiem, odgrywał zarazem rolę przywódcy politycznego, faktycznego prawodawcy⁵ — sukcesywnie przekazującego treść tworzących Koran szczegółowych regulacji prawnych — a także sprawnego przywódcy wojskowego⁶. Również dziś wielu muzułmanów nie tylko postrzega próby rozerwania związku państwa i religii jako zamach na islam, ale wręcz opowiada się za jeszcze pełniejszą implementacją zasad religijnych do krajowych systemów prawa stanowionego⁷.

I

W systemie normatywnym, w którym zaciera się dystynkcja między przestępstwem a grzechem, jako szczególnie zajmująca jawi się sfera, którą — stosując nomenklaturę właściwą prawu okcydentalnemu — nazwalibyśmy prawem

² J. Bury, J. Kasprzak, *Prawo karne islamu*, Warszawa 2007, s. 72. Dość zauważyć, że szczegółowe zasady — wynikające w przeważającej części z sunny Proroka — regulują takie kwestie, jak spożywanie posiłków, korzystanie z toalety, ubiór czy długość brody muzułmanina. Dodać należy jednak, że bardzo duża część nakazów pozbawiona jest jakiegokolwiek sankcji poza „popadnięciem w bożą niełaskę”. Szariat nie można bowiem postrzegać jedynie w kategoriach systemu prawnego, ale raczej kompleksowego zbioru zasad postępowania, który reguluje aktywność wyznawcy islamu zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej — zob. N.J. Coulson, A. El Shamsy, *Shari‘ah*, [hasło w:] *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Shariah> (dostęp: 8.07.2021).

³ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 162; R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Warszawa 2008, s. 215.

⁴ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 169. Z tym jednak zastrzeżeniem, że tradycyjnie kara za naruszenie norm prawa muzułmańskiego, choćby nawet pochodziła od państwa, w ostatecznym rozrachunku postrzegana była jako kara Boża — M. Sadowski, *Islam. Religia i prawo*, Warszawa 2017, s. 170.

⁵ Rzecz jasna stwierdzenie to jest dość daleko idącym uproszczeniem, gdyż zgodnie z założeniami islamu jedynym prawodawcą jest Bóg i tylko on jest zdolny do kreacji prawa — M. Sadowski, *Islam*, s. 174.

⁶ M. Samojedny, *Klasyczny model państwa muzułmańskiego*, „Acta Erasiana” 6, 2014, s. 180.

⁷ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 167; J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 232; M.S. Berger, *Review Essay: Three Recent Views on the Implementation of Islamic Law*, „Égypte/Monde arabe” 1998, nr 34, s. 1, <http://journals.openedition.org/ema/154> (dostęp: 4.07.2021).

karnym⁸. Na tym gruncie unikalne przenikanie się kategorii religijnych i prawnych jest dostrzegalne w sposób szczególnie jaskrawy. Za znamioną uznać należy w tym kontekście już samą klasyczną definicję przestępstwa, zgodnie z którą przestępstwo to czyn człowieka zabroniony pod groźbą kary, stanowiący „naruszenie wskazanego przez Allaha obszaru zakazanego (*haram*)”⁹.

W tradycyjnym ujęciu najważniejszymi źródłami prawa karnego islamu są Koran oraz sunna¹⁰. O ile powszechnie wiadome jest, że Koran ma status świętej księgi wyznawców islamu, to warto dodać, że stanowić ma on doskonale odwzorowanie znajdującej się u Boga „Księgi Matki”, zawierającej odwieczne i niezmiennie w swej treści boskie prawo¹¹. Sunna to zaś inaczej „tradycja Proroka”, zbiór wypowiedzi Mahometa zebrany w formie hadisów — opowieści o jego życiu i czynach¹². W klasycznym prawie karnym islamu w dość istotnej części to Koran i sunna wyznaczają zarówno sferę bezprawności, jak i karalności czynów uznawanych za przestępstwa. Podstawowa klasyfikacja przestępstw opiera

⁸ Prawo muzułmańskie nie przewiduje wyraźnych dystynkcji między tym, co w europejskiej kulturze prawnej postrzegane jest jako gałęzie prawa — „inaczej niż w systemach okcydentalnych, w prawie islamu nie ma istotnej różnicy pomiędzy prawem a zwyczajem, prawem prywatnym a prawem publicznym, procedurą a prawem materialnym, prawem karanim a prawem dotyczącym czynów niedozwolonych, międzynarodowym prawem prywatnym, prawem dotyczącym cudzoziemców i prawem międzynarodowym” — M. Sadowski, *Islam*, s. 165–166.

⁹ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 106–107.

¹⁰ Koran i sunna są uważane za podstawowe źródła nie tylko prawa karnego islamu ale szariatu w ogóle. Do powszechnie akceptowanych źródeł należą również *ijma* (idźma) oraz *quyas* (kijas), przy czym pierwszy termin odnosi się do konsensusu uczonych co do określonej kwestii, drugi zaś oznacza rozumowanie poprzez analogię. Jak zauważa się w literaturze, choć *corpus juris* Koranu obejmuje szeroki zakres stosunków prawnych, tekst koraniczny podaje rozwiązania problemów prawnych jedynie „w zarysach”. Dlatego też — mimo że to Koran zawsze był podstawowym źródłem norm prawa islamu — formułowanie konkretnych norm wymagało odwołania się do sunny Proroka, a także podejmowania przez prawników działalności prawotwórczej. Możliwość prowadzenia działalności tego rodzaju — określanej mianem *ijtihad* (idźtihad), które to pojęcie oznacza podejmowanie przez prawnika indywidualnego wysiłku celem wyinterpretowania w oparciu o tekst objawiony normy na potrzeby konkretnej sytuacji faktycznej — stanowi już od dłuższego czasu sporną. Rzecz bowiem w tym, że wielu badaczy przyjmuje, iż w X wieku osiągnięty został konsensus odnośnie do wszystkich zasadniczych problemów prawnych, co równoznaczne było z „zamknięciem bram *idźtihadu*” i rozpoczęciem okresu naśladownictwa wypracowanych do tego czasu koncepcji (B. Prochwicz-Studnicka, *Usul al-fiqh. Czym są klasyczne sunnickie „korzenie/podstawy wiedzy o prawie”?*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, z. 1, s. 17–18, 33; W.B. Hallaq, *Was the Gate of Ijtihad Closed?*, „International Journal of Middle East Studies” 1984, nr 1, s. 4 n.). Powyższy pogląd bywa kwestionowany przez dopatrujących się w praktyce *idźtihadu* narzędzia, które pozwoli na uwspółcześnienie prawa islamu. Podnoszą oni, że „jeżeli bramy *idźtihadu* pozostaną zamknięte na zawsze, szariat stanie się pozbawionymi życia szczątkami (*lifeless corpse*)” — zob. M. Bohlander, *Criminal Justice under Shari'ah in the 21st Century — An Inter-Cultural View*, „Arab Law Quarterly” 2009, nr 23, s. 422.

¹¹ *Koran*, przeł. J. Bielawski, Warszawa 1986, s. 43, a. 2–4; zob. też: M. Sadowski, *Islam*, s. 167.

¹² Na temat źródeł prawa islamu szerzej zob. M. Sadowski, *Islam*, s. 197 n.

się właśnie na kryterium podstaw karania, a w jej ramach wyróżnia się trzy klasy określane jako 1. *hudud*, 2. *kisas* i *dijja*, oraz 3. *ta'zir*¹³. Co ciekawe, z każdą z tych kategorii związane są nie tylko charakterystyczne sankcje, ale również swoiste normy proceduralne, w szczególności reguły dowodzenia¹⁴.

W przypadku *hudud* Koran i sunna zawierają zamknięty katalog przestępstw oraz ściśle określone kary przewidziane za ich popełnienie. Mówiąc inaczej, czyny te uznawane są za przestępne wyłącznie z woli Boga, który pewne zachowania — jako godzące bezpośrednio w islam oraz społeczność muzułmańską — określił jako zabronione. Do kategorii *hudud* zalicza się cudzołóstwo, fałszywe oskarżenie o cudzołóstwo, kradzież, rozbój, spożywanie alkoholu, rebelię oraz apostazję¹⁵. Czasami wyrażany jest pogląd, zgodnie z którym kategoria ta obejmuje najpoważniejsze przestępstwa prawa islamskiego, niemniej wydaje się, że teza ta nie jest dostatecznie precyzyjna¹⁶. Jakkolwiek nie sposób kwestionować, że *hudud* charakteryzują się wysokim — choć w istocie dość zróżnicowanym — ciężarem gatunkowym, to poza tą klasą znalazły się przestępstwa, które jawią się jako co najmniej porównywalnie „poważne”. Dość zauważyć, że do *hudud* nie jest zaliczane przestępstwo zabójstwa, mimo że „w islamie krew człowieka jest świętością i Bóg nakazał jej szczególną ochronę”¹⁷. Trafniejsze wydaje się więc stwierdzenie, że omawiana kategoria obejmuje tylko takie przestępstwa, których wyłączną podstawą karania jest prawo boskie, mówiąc konkretniej — które naruszają bezpośrednio boskie nakazy¹⁸. Jak zauważa przy tym Przemysław Kubiak, w przypadku *hudud* „sędzia nie ma swobody w zakresie wymiaru kary, stwierdza jedynie winę oskarżonego, a sankcja karna jest sztywno określona w źródłach i nie można jej zmienić”¹⁹.

Drugą grupę przestępstw stanowią *kisas* oraz *dijja*. Próbując scharakteryzować ją w sposób możliwie syntetyczny, powiedziec należałoby, że wywodzi się ona z przedislamskiego prawa zwyczajowego i obejmuje przestępstwa polegające na spowodowaniu śmierci lub uszkodzeniu ciała²⁰. Popełnienie *kisas* wiąże się z prawem pokrzywdzonego i jego rodziny do sprawiedliwej zemsty (odwet), natomiast w przypadku *dijja* odwet może zostać zastąpiony uiszczeniem przez

¹³ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 108–111.

¹⁴ K. Sadowa, *Przewinienia hudud w klasycznym prawie muzułmańskim — zarys tematyki*, „Acta Erasiana” 2017, nr 15, s. 30.

¹⁵ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 133–159.

¹⁶ P. Kubiak, *Najcięższe przestępstwa szariatu ('hudud') w świetle uwag zawartych w klasycznym podręczniku 'Umdat al-Salik' Al-Misriego*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 3, s. 161.

¹⁷ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 122. Warto w tym kontekście przywołać stosowny fragment tekstu koranicznego: „Ten kto zabił człowieka, który nie popełnił zabójstwa i nie szerzył zgorszenia na ziemi, czyni tak jakby zabił wszystkich ludzi” (*Koran*, s. 5, a. 32).

¹⁸ K. Sadowa, *op. cit.*, s. 30.

¹⁹ P. Kubiak, *Najcięższe przestępstwa...*, s. 161; E.E. Okon, *Hudud Punishments in Islamic Criminal Law*, „European Scientific Journal” 2014, nr 14, s. 228.

²⁰ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 121–133.

sprawcę stosownego zadośćuczynienia. Na to, czy konkretny czyn zakwalifikowany zostanie jako *kisas* czy też jako *dijja*, wpływ mają takie okoliczności, jak treść zamiaru sprawcy i kierujące nim pobudki, okoliczności popełnienia czynu, a także ewentualne naprawienie szkody oraz pojednanie się z pokrzywdzonym²¹.

Ostatnia z wyróżnianych kategorii — chyba najbardziej zróżnicowana a zarazem pozostawiana zwykle na marginesie rozważań doktrynalnych — obejmuje tak zwane *ta'zir*²². Jest to grupa przestępstw, które bądź to wcale nie wynikają z Koranu ani sunny, bądź to wysłowione są w tych źródłach jedynie w sposób ogólnikowy, bez wskazania przewidzianej za nie kary²³. Tradycyjnie z kategorią *ta'zir* związana była najdalej idąca uznaniowość organów stanowiących i stosujących prawo. O ile w przypadku *hudud* oraz *kisas* (*dijja*) zarówno typy przestępstw, jak i związane z nimi kary były ściśle określone przez prawo boskie — a po części doprecyzowane również wypowiedziami doktryny — o tyle w przypadku *ta'zir* sytuacja była dokładnie odwrotna. Rzecz w tym, że kara wymierzana w konkretnym przypadku, a mówiąc konkretniej — jej rodzaj i wymiar, zależały w zasadzie wyłącznie od decyzji orzekającego w sprawie sędziego²⁴. Również i katalog czynów uznawanych za *ta'zir* cechował się pewną uznaniowością²⁵. Specyfikę tych przestępstw dobrze oddaje stwierdzenie Ahmada Ibn Naqib al-Misri: „ktoś, kto dopuszcza się takiego aktu nieposłuszeństwa wobec Boga, który nie pociąga za sobą ani przepisanej prawem kary, ani pokuty, jest karany w stopniu, jaki kalif uzna za stosowny”²⁶. Wypowiedź ta zwraca uwagę na to, że — z jednej strony — w państwie muzułmańskim świeckie prawo represyjne winno stanowić uzupełnienie prawa boskiego, a z całą pewnością nie może stać z nim w sprzeczności²⁷. Ma ono wszak za zadanie przede wszystkim sankcjonować akty nieposłuszeństwa wobec Boga. Z drugiej zaś strony podkreśla ona szeroki zakres swobody władzy państwowej, zarówno co do samego zakresu

²¹ Dla przykładu: o ile zabójstwo „z premedytacją” uznawane jest za *kisas*, o tyle zabicie człowieka na jego życzenie (zgodnie z poglądami szkoły hanafickiej) pociąga karę za *dijja* — zob. J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 124–125.

²² Nazwa ta tłumaczona jest zwykle jako „kary uznaniowe” — zob. R. Cigdem, *The Concept of Ta'zir (Discretionary Punishment) in Theory and in Practice*, „Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi” 2002, nr 1–2, s. 167 n.

²³ Z Koranu oraz sunny wynikają *ta'zir* takie, jak spożywanie określonych pokarmów (na przykład mięsa wieprzowego, wyrobów z krwi), kłamstwo, oszustwa na wadze i miarach, lichwa, ukrywanie lub fałszowanie dowodów, znieważenie i zniesławienie, hazard oraz szzerzenie niemoralności (zgorszenia) — zob. J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 159–171.

²⁴ E.E. Okon, *op. cit.*, s. 228.

²⁵ Choć zwykle wskazuje się, że przestępstwa te charakteryzuje mniejszy ciężar gatunkowy, to jednak zauważyć wypada, że wśród kar tradycyjnie wymierzanych ich sprawcom znajdowały się między innymi wygnanie, pozbawienie wolności, a nawet śmierć — E.E. Okon, *op. cit.*, s. 228; R. Cigdem, *op. cit.*, s. 169–170.

²⁶ Cytat za: M. Bohlander, *op. cit.*, s. 429.

²⁷ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 171.

zachowań, które powinny zostać obwarowane sankcją, jak i co do wyboru kary, na którą zasługuje konkretny sprawca.

Katalog przestępstw karanych jako *ta'zir* wynikał zazwyczaj ze świeckiego prawa danego kraju, niemniej nie było to bezwzględna reguła. W odniesieniu do Imperium Osmańskiego Rudolph Peters zauważa, że wedle uznania sędziego lub urzędnika karze za *ta'zir* podlegać mogły również czyny, które nie zostały wprost uznane za zabronione przez prawo stanowione²⁸. Bardzo często jako *ta'zir* karane były czyny odpowiadające co do zasady *hudud* lub *kisas*, w przypadku których spełnione nie zostały proceduralne wymogi dowodzenia sprawstwa i winy bądź też zaktualizowały się szczególne okoliczności łagodzące²⁹. Współcześnie wiele ustawodawstw krajowych przewiduje zamknięty katalog przestępstw tego typu, wskazując jednocześnie względnie określone sankcje przewidziane za ich popełnienie³⁰. Co więcej, często podnosi się, że to właśnie *ta'zir* — jako czyny zabronione prawem wydawanym przez aktualne władze państwowe — stanowią swego rodzaju „furtkę”, przynajmniej do pewnego stopnia dostosowanie szariatu do warunków zmieniającego się świata³¹.

II

Islam to nie tylko religia. Postrzegany może być również w kategoriach systemu społeczno-politycznego³², który — jako oparty na idei objawionego przez Boga zbioru praw, regulującego w zasadzie każdy aspekt życia człowieka i objaśnianego przez uczonych w prawie teologów — określany bywa mianem totalnej teokracji³³. W państwie islamskim to Bóg uważany jest za suwerena i jedyne prawo dawcę, sprawującego pełną władzę nad światem. Człowiek (władca ziemski) może zostać uznany co najwyżej za przedstawiciela Boga na ziemi, którego

²⁸ R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge 2005, s. 74, 85.

²⁹ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 121 n.; E.E. Okon, *op. cit.*, s. 228.

³⁰ M. Bohlander, *op. cit.*, s. 430.

³¹ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 159. N. Akhter, *Punishment from Islamic Perspectives*, „FWU Journal of Social Sciences” 2015, nr 1, s. 55.

³² „Islam to nie tylko religia, lecz — przede wszystkim — system społeczno-polityczny, a nawet wszechobejmująca ideologia” — M. Sadowski, *Islam*, s. 162.

³³ Jak zauważa autor, islam — mimo swej niekwestionowanej totalności — nie powinien być utożsamiany z totalitaryzmem. Pomimo oczywistych paraleli między totalitaryzmem a islamem, najdonioślejsza różnica dotyczy roli prawa, które w islamie — odmiennie niż w systemie totalitarnym — nie podlega fluktuacjom i nie może być swobodnie modyfikowane celem jak najpełniejszej ochrony interesu osób, które pozostają u władzy — szerzej zob. M. Sadowski, *Czy islam ma charakter totalitarny?*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 2, s. 113–115. J. von Ess postrzegał islam jako źródło egalitarnej teokracji laickiej. Koncepcja ta zakłada „oparcie społeczeństwa na prawie boskim przy jednoczesnym braku kleru kierującego nim” — A. Sikora, *Pomiędzy wiarą a polityką. Perspektywa wprowadzenia demokracji w państwach islamskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2015, nr 13, s. 141.

pierwzoplanową rolą jest pilnowanie przestrzegania prawa bożego. Jak zauważa przy tym Anna Sikora, powyższe założenia prowadzić muszą do wniosku, że „państwo islamskie to państwo boże, w którym żyje się według sztywnych i niezmiennych zasad przekazanych przez Boga za pomocą Mahometa”³⁴.

Pamiętać należy, że z uwagi na globalny zasięg islamu, a także pewne swoistości związane z historią i kulturą poszczególnych regionów, państwa muzułmańskie cechuje znaczna różnorodność ustrojowa, której towarzyszy nieraz bardzo odmienny sposób ukształtowania relacji między sferą prawa religijnego a prawem państwowym. Owe różnice uległy znacznemu pogłębieniu w okresie kolonialnym — a w szczególności bezpośrednio po jego zakończeniu — kiedy to ustanie jurysdykcji państw europejskich na obszarze Bliskiego Wschodu wymusiło z jednej strony przemiany ustrojowe, a z drugiej gwałtowny rozwój ustawodawstwa świeckiego³⁵. Warto w tym kontekście zauważyć, że obecnie jedynie dwa państwa, Iran oraz Arabia Saudyjska, w sposób możliwie pełny wcielają w życie założenia szariatu³⁶. Choć wśród państw z kręgu islamu niewątpliwie dominują takie ustroje polityczne, jak monarchie absolutne, dyktatury i teokracje, to „generalnie nie można stwierdzić, że islam i systemy demokratyczne są niekompatybilne”³⁷. Rzecz w tym, że Koran nie zawiera wyraźnych zapisów na temat dopuszczalnego systemu władzy politycznej, co oznacza, że w zasadzie każda forma organizacji politycznej państwa może zostać uznana za właściwą — tak długo, jak nie pozostaje ona w sprzeczności z prawem islamu³⁸. Co jednak kluczowe, w literaturze przedmiotu zauważa się, że w zasadzie w każdym z państw Bliskiego Wschodu dostrzec można pewne cechy reżimu autorytarnego³⁹.

III

„W każdej epoce i w każdym systemie prawo karne stanowi instrument znakomicie nadający się do diagnozowania systemu politycznego państwa”⁴⁰. Wspomniana właściwość prawa karnego wynika chyba przede wszystkim ze specyficznej

³⁴ A. Sikora, *op. cit.*, s. 138.

³⁵ A.N. Hamzeh, *Qatar: The Duality of the Legal System*, „Middle Eastern Studies” 30, 1994, s. 79.

³⁶ A. Sikora, *op. cit.*, s. 138.

³⁷ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 161, 174.

³⁸ W literaturze zauważa się nadto, że tekst koraniczny przewiduje instytucję, która uznana może być za załączek struktur demokratycznych. Chodzi o instytucję szury — rady konsultacyjnej, której rolą jest sprawowanie kontroli nad działalnością głowy państwa — A. Syliwoniuk, *Autorytaryzm w państwach arabskich*, „Społeczeństwo i Polityka” 2009, nr 2, s. 105 n.; A. Sikora, *op. cit.*, s. 144.

³⁹ A. Syliwoniuk, *op. cit.*, s. 111.

⁴⁰ Część III niniejszego opracowania w dużej mierze inspirowana jest tekstem A. Zolla, z którego pochodzi przywołana wypowiedź — zob. *idem*, *Prawo karne w systemie totalitarnym*, „Znak” 1992, nr 11, s. 111 n.

roli, którą przypisuje się tej dziedzinie prawa w ramach systemu prawnego. W odróżnieniu od większości pozostałych gałęzi prawa jej główne zadanie nie polega bowiem na organizowaniu życia społecznego, lecz na ochronie tych dóbr, które uznane zostały przez prawodawcę za wymagające ochrony prawnej⁴¹. Jednocześnie funkcja ta realizowana jest przy wykorzystaniu środków związanych z największą dolegliwością i najbardziej odczuwalnym wkroczeniem w sferę praw jednostki. Analiza zasad i podstaw odpowiedzialności karnej pozwala więc na ustalenie nie tylko jakiego rodzaju dobra są wysoko „wyceniane” przez władzę państwową, ale również jaki jest stosunek rządzących do praw jednostki. Oba te parametry — które określić można nieco ogólniej jako sposób realizowania przez prawo karne funkcji ochronnej i gwarancyjnej — istotnie rzutują na ocenę charakteru ustroju politycznego danego państwa. Ujmując tę kwestię niejako z drugiej strony, można by powiedzieć, że każdy system polityczny wywiera charakterystyczne piętno na kształcie prawa karnego — jest ono tym wyraźniej dostrzegalne, im bardziej jednoznaczna charakterystyka konkretnego ustroju⁴².

Jak się zdaje, nic nie stoi na przeszkodzie, żeby owo „narzędzie diagnostyczne” zastosować do islamu rozumianego jako system polityczny oparty na szariacie. Na wstępie poczynić należy jednak pewne dość istotne zastrzeżenia. Po pierwsze, przedmiotem dalszej analizy będzie nie ustrój oraz porządek prawny konkretnego państwa z kręgu krajów islamu, lecz pewien idealny model ustroju państwa muzułmańskiego. W rzeczywistości modele ustrojów politycznych w idealnej postaci w zasadzie nie występują, a system polityczny danego państwa zazwyczaj charakteryzuje się co najwyżej przewagą cech jednego modelu⁴³. Po drugie, w przypadku islamu baczyc należy w szczególności na paradygmatyczne założenie, zgodnie z którym system ów — w którym to Bóg uznawany jest za jedyne pełnoprawnego władcę i prawodawcę — zbudowany jest na fundamencie objawionego (przed)wiecznego prawa. Oznacza to, że podstawowe cechy i kierunki prawodawstwa islamu nie są kształtowane samoistnie przez władzę państwową, lecz stanowią wobec niej pierwotny, niejako zastany element krajobrazu społeczno-politycznego. Mówiąc inaczej, właściwości regulacji prawnej wynikającej wprost z tekstu koranicznego — a do takiej zaliczyć można ważną część regulacji prawnokarnej — niewiele mogą powiedzieć o rzeczywistych intencjach i zamierzeniach władzy państwowej. Po trzecie, zwrócić należy również uwagę na to, że choć Koran nie przesądza o wyższości żadnej formy sprawowania władzy świeckiej, mimo intensywnych prób idea demokracji nie zakorzeniła się w państwach muzułmańskich⁴⁴. Wobec powyższego wysunąć można hipotezę, zgodnie z którą pewne zauważalne swoistości prawa karnego islamu składają

⁴¹ A. Zoll, *Prawo karne...*, s. 111; *idem*, *O normie prawnej z punktu widzenia prawa karnego*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1991, nr 23, s. 71–72.

⁴² A. Zoll, *Prawo karne...*, s. 111–112.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 174.

się na mechanizm, który — do pewnego przynajmniej stopnia — sprzyja wykształceniu się i utrwaleniu jakiejś postaci rządów autorytarnych czy może wręcz totalitarnych. W tym kontekście jako kluczowe jawią się w szczególności dwie omówione już wcześniej instytucje: przestępstwa kwalifikowane jako *hudud* oraz *ta'zir*.

Biorąc pod uwagę, że *hudud* stanowią wynikający wprost z tekstu koranicznego i sunny, niezmienny trzon katalogu czynów zabronionych przez prawo islamu, traktować można je jak swego rodzaju deklarację co do sposobu wartościowania dóbr prawnych oraz zakresu roztaczanej nad nimi ochrony. Za przyjęciem takiej optyki przemawiają również niezwykle surowe sankcje przewidziane za ich popełnienie, które nierzadko obejmują karę śmierci lub okaleczenia. W literaturze zgodnie podnosi się, że zachowania kwalifikowane jako *hudud* wymierzone są przeciwko Bogu, islamowi i społeczności muzułmańskiej⁴⁵. Mówiąc inaczej, przestępstwa te uważa się za czyny godzące przede wszystkim w porządek publiczny⁴⁶. Choć taki stan rzeczy może dziwić, gdyż do tej kategorii należy chociażby kradzież czy oskarżenie o cudzołóstwo — a zatem czyny związane z oczywistym naruszeniem dóbr jednostki — to uznać należy go za co najmniej symptomatyczny. Zaryzykować można twierdzenie, że tak ukształtowany rdzeń systemu odpowiedzialności karnej jest pochodną sposobu postrzegania jednostki w społeczeństwie, a konkretniej rzecz ujmując, akceptowanej w państwie muzułmańskim relacji między interesem zbiorowości a jednostki. Wyrażna preferencja dóbr ponadindywidualnych i zorientowanie systemu prawnego na ochronę dóbr przysługujących zbiorowości musi przy tym świadczyć o prymacie interesu społeczności muzułmańskiej ponad interesem pojedynczego wierzącego.

Takie spostrzeżenie koresponduje z podkreślaną w literaturze wspólnotowością charakteryzującą islam: „termin muzułmanin nie oznacza tylko wierzącego w Allaha, ale przede wszystkim członka społeczności żyjącej według zasad określonych w Koranie”⁴⁷. Jak zauważa Anna Sikora, w społeczeństwie zorganizowanym wedle filarów islamu dochodzi do wykształcenia przekonania, że to, co dobre dla całej społeczności, jest dobre również dla jednostki. W efekcie zachowania, które występują przeciwko boskiemu porządkowi, zagrażając tym samym wspólnocie wierzących, wiążą się z wykluczeniem ze społeczności, a co najmniej

⁴⁵ J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 133; K. Sadowa, *op. cit.*, s. 31–32; P. Kubiak, *Najcięższe przestępstwa...*, s. 161; E.E. Okon, *op. cit.*, s. 228.

⁴⁶ J. Brown, *Stoning and Hand Cutting: Understanding the Hudud and the Shariah in Islam*, Yaqeen Institute for Islamic Research 2016, s. 5, <https://yaqeeninstitute.org/wp-content/uploads/2017/01/Stoning-and-Hand-Cutting-Understanding-the-Hudud-and-the-Shariah-in-Islam-1.pdf> (dostęp: 11.07.2021). Jak zauważa Katarzyna Sadowa, taki status *hudud* znajduje odzwierciedlenie w normach o charakterze proceduralnym, które przewidują, że postępowanie karne w ich przedmiocie zainicjowane może być przez każdego muzułmanina (wyjątek stanowi wyłącznie fałszywe oskarżenie o cudzołóstwo), zaś pokrzywdzony po wszczęciu postępowania nie może zawrzeć ugody ze sprawcą — *eadem, op. cit.*, s. 31–32.

⁴⁷ A. Sikora, *op. cit.*, s. 146.

wymagają zdecydowanej reakcji o wymiarze prewencyjnym⁴⁸. Idąc jeszcze dalej, autorka stwierdza, że w przypadku islamu mamy do czynienia ze swoistym odwróceniem roli jednostki w państwie — „zachodnie społeczeństwa zbudowane są z jednostek, a islamska jednostka funkcjonuje prawidłowo, jeżeli jest członkiem społeczeństwa”⁴⁹. Spostrzeżenia te nie oznaczają naturalnie, że dobra o charakterze indywidualnym nie są w islamie chronione przed naruszeniami. Klasyczne prawo islamu zakładało jednak swego rodzaju „prywatyzację” tej sfery, kładąc nacisk na przysługujące pokrzywdzonemu i jego najbliższemu prawo odwetu oraz ciężący na sprawcy obowiązek restytucji wyrządzonej szkody⁵⁰.

Za znamienne uznać należy również to, jakie typy czynów uznawane są za *hudud*. W kontekście właściwego islamowi przenikania się sfery religijnej i politycznej szczególną uwagę zwraca apostazja — obejmująca również przypadki bluźnierstwa — oraz rebelia przeciwko władcy⁵¹. W opracowaniach poświęconych poruszanej tematyce oba te przestępstwa zagrożone karą śmierci zwykle wymienia się razem, co znajduje swe podstawy w tekście koranicznym. Rzecz w tym, że Koran nie tylko zobowiązuje do posłuszeństwa względem legalnie ustanowionej władzy ziemskiej⁵², ale również stawia niemalże znak równości między zwalczaniem Boga a „szerzeniem zepsucia na ziemi”, rozumianym jako bunt przeciwko rządzącemu⁵³. W efekcie działanie wymierzone we władze państwowe, których główną rolą jest wszak zapewnienie posłuchu zasadom islamu, stanowi zarazem wykroczenie przeciwko woli Bożej i boskiemu prawu⁵⁴. Taka perspektywa sprawia, że zarówno akty rebelii, jak i apostazji mają w istocie wymiar polityczny, zagrażając jedności i bezpieczeństwu społeczności muzułmańskiej.

⁴⁸ Co do prewencyjnego wymiaru *hudud* — K. Sadowa, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁹ A. Sikora, *op. cit.*, s. 147.

⁵⁰ „O wy, którzy wierzycie! Zostało wam przepisane prawo talionu w wypadku zabójstwa: »Człowiek wolny za człowieka wolnego, niewolnik za niewolnika, kobieta za kobietę«. A wobec tego, komu będzie nieco wybaczone przez jego brata, należy zastosować postępowanie według uznanego zwyczaju i wyznaczyć mu odszkodowanie w najodpowiedniejszy sposób” — *Koran*, s. 2, a. 178. Zob. J. Brown, *op. cit.*, s. 7.

⁵¹ Choć istnieją pewne spory co do zaliczania rebelii i apostazji w poczet *hudud*, to praktykę taką akceptuje w szczególności szkoła szaficka — P. Kubiak, *Najcięższe przestępstwa szariatu...*, s. 162; J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 157–158.

⁵² „O wy, którzy wierzycie! Słuchajcie Boga! Słuchajcie Posłańca! I słuchajcie tych spośród was, którzy posiadają moc rozkazywania!” — *Koran*, s. 4, a. 59.

⁵³ „Zapłatą dla tych, którzy zwalczają Boga i Jego Posłańca i starają się szerzyć zepsucie na ziemi, będzie tylko to, iż będą oni zabici lub ukrzyżowani albo też obetnie im się rękę i nogę naprzemianlegle, albo też zostaną wypędzeni z kraju” — *Koran*, s. 5, a. 33.

⁵⁴ E.E. Okon, *op. cit.*, s. 229. Zaznaczyć należy jednak uczciwie, że Koran przewiduje powinny sposób postępowania w przypadku braku zgody w społeczeństwie muzułmańskim, nakładając obowiązek podjęcia w pierwszej kolejności stosownych działań pojednawczych. Ostatecznie jednak — gdy konflikt nie zostanie zażegnany — sprawcom rebelii wymierzona winna być kara; zob. J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 156 n.

Pewne istotne uwagi poczynić można również w odniesieniu do kategorii czynów karanych jak za *ta'zir*. Biorąc pod uwagę, że szariat *expressis verbis* statuuje jedynie wąską grupę przestępstw, zadanie precyzyjniejszego wyznaczenia granic kryminalizacji pozostawione jest władzy państwowej. Jednocześnie w zasadzie jedynym ograniczeniem stawianym świeckim regulacjom jest ich zgodność z prawem boskim, co skutkuje szeroką dyskrecją — graniczącą wręcz z dowolnością — jeżeli chodzi o dekretywanie przestępności czynów. Dziwić nie może, że w literaturze wskazuje się w tym kontekście na jaskrawą niezgodność takiego stanu rzeczy z zasadami *nullum crimen sine lege* oraz *nulla poena sine lege*⁵⁵. Zwłaszcza, że w praktyce niemożność zakwalifikowania danego czynu jako *hudud* lub *kisas* zwykle wiąże się z pociągnięciem sprawcy do odpowiedzialności za *ta'zir*⁵⁶. Warto przy tym zaznaczyć, że choć nierzadko próbuje się wykazywać, iż wymienione zasady prawa karnego wynikają z tekstu koranicznego⁵⁷, to jednak — jak podkreśla Haider Ala Hamoudi — twierdzenie takie nie ma oparcia w rzeczywistym ukształtowaniu klasycznego prawa islamu i stanowi współczesną próbę uzgodnienia założeń tego systemu normatywnego z powszechnie akceptowanymi standardami⁵⁸. Co jednak kluczowe, nawet jeśliby przyjąć, że zasada *nullum crimen* stanowi — przynajmniej w pewnym zakresie — element konstrukcyjny prawa karnego islamu, to z pewnością tego samego powiedzieć nie można w odniesieniu do wymogu określoności i przewidywalności kary grożącej sprawcy przestępstwa. Zgodnie z poglądami klasycznej jurysprudencji muzułmańskiej istotą przestępstw określanych jako *ta'zir* jest bowiem właśnie związana z nimi uznaniowość, w szczególności w zakresie orzekanej kary, która w konkretnych przypadkach oznaczać może nawet wymierzenie sprawcy kary śmierci⁵⁹.

Zasygnalizowane swoistości prawa karnego islamu w co najmniej kilku punktach zbieżne są z cechami charakteryzującymi tę gałąź prawa w systemach niedemokratycznych. Takim „punktem stycznym” jest przede wszystkim wyraźna dysproporcja między stopniem realizacji przez prawo karne funkcji ochronnej oraz gwarancyjnej — z wyraźną przewagą tej pierwszej. Przejawia się ona między innymi w marginalizacji interesu jednostki kosztem ochrony dóbr ponadindywidualnych, w szczególności w imię ochrony samej społeczności. Trudno

⁵⁵ H.A. Hamoudi, *The Muezzin's Call and the Dow Jones Bell: On the Necessity of Realism in the Study of Islamic Law*, „The American Journal of Comparative Law” 2008, nr 2, s. 435–436.

⁵⁶ Taka praktyka niewątpliwie osłabia funkcję gwarancyjną przypisywaną zwykle szczegółowym przesłankom przypisania sprawstwa *hudud*, którym towarzyszą dalece sformalizowane reguły dowodowe — por. J. Brown, *op. cit.*, s. 11.

⁵⁷ „Jednak twój Pan nigdy nie niszczył miast, dopóki nie posłał do ich metropolii posłańca, by recytował im Nasze znaki. My niszczyliśmy miasta tylko wtedy, kiedy ich mieszkańcy byli niesprawiedliwi” — *Koran*, s. 28, a. 59. Por. między innymi J. Bury, J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 101.

⁵⁸ H.A. Hamoudi, *op. cit.*, s. 435–436.

⁵⁹ Zob. S. Glaser, *Nullum crimen sine lege*, „Journal of Comparative Legislation and International Law” 1942, nr 1, s. 32.

uniknąć wrażenia, że w przypadku islamu interes jednostki chroniony jest przez aparat państwowy tak długo, jak pokrywa się ze specyficznym rozumianym interesem ogółu w postaci wspólnoty wierzących. Jednocześnie owa ochrona następuje przy wykorzystaniu środków, które dla osoby spoza kręgu kultury islamu, jawią się jako nieproporcjonalne czy wręcz drastycznie surowe. Jest to tym bardziej uderzające, że penalizacją objęte zostają czyny, które nie tylko zgodnie z powszechnie przyjętymi kryteriami nie wiążą się z negatywną oceną, ale stanowią wręcz przejaw korzystania z podstawowych praw i wolności człowieka. W tym kontekście uwagę zwraca również właściwa islamowi w jego klasycznym kształcie otwartość systemu represji — i to zarówno jeśli chodzi o wyznaczanie pola kryminalizacji, jak i katalog powiązanych z nim sankcji.

Wymienione cechy prawa karnego islamu w dużej mierze odpowiadają wyróżnionym przez Andrzeja Zolla atrybutom prawa karnego w systemie totalitarnym, co sugerować mogłoby, że islam rozumiany jako system polityczny postrzegany winien być właśnie w takich kategoriach⁶⁰. Wniosek ten wymaga jednak pewnej korekty. Rzecz bowiem w tym, że podstawowa różnica między prawem karnym w obu wspomnianych systemach wynika ze sposobu pojmowania samego prawa oraz jego funkcji⁶¹. O ile w ustroju totalitarnym prawo, w tym również prawo karne, stanowi przede wszystkim narzędzie ochrony partykularnych interesów władzy państwowej, o tyle w przypadku islamu rozumiane jest ono jako niezmienny w swej treści boski rozkaz nakierowany na zabezpieczenie interesu całej społeczności wierzących. W konsekwencji w państwie islamskim istotą przestępstwa jest przede wszystkim sprzeciwienie się uswięconemu obowiązowi posłuszeństwa wobec Boga — w dalszej dopiero kolejności przeciwstawienie się ziemskiemu władcy⁶². Również wolności i prawa jednostki wynikają z boskiego prawa i nie mogą być postrzegane — jak to ma miejsce w ustroju totalitarnym — wyłącznie jako „akt łaski” ze strony władzy państwowej, który tak samo jak został arbitralnie przyznany, w każdej chwili może zostać przez nią cofnięty⁶³. Spostrzeżenia te zdają się popierać sformułowaną przez Mirosława Sadowskiego tezę, że pomimo oczywistych paraleli pomiędzy islamem a totalitaryzmem nie można stawiać pomiędzy nimi znaku równości⁶⁴. Czym innym jest bowiem ustrój totalitarny w jego klasycznym dwudziestowiecznym ujęciu, a czym innym ustrój noszący znamiona totalności, jakim niewątpliwie jest islam rozumiany jako system polityczny. Co jednak kluczowe, powyższy wniosek w żadnym stopniu nie wyklucza przyjęcia, że sposób ukształtowania prawa karnego islamu stanowi w istocie mechanizm predestynujący go do jakiejś formy rządów niedemokratycznych, rozumianych jako zaprzeczenie państwa prawnego

⁶⁰ A. Zoll, *Prawo karne...*, s. 113–114, 117.

⁶¹ M. Sadowski, *Czy islam ma charakter...*, s. 114.

⁶² A. Zoll, *Prawo karne...*, s. 115.

⁶³ *Ibidem*, s. 113.

⁶⁴ M. Sadowski, *Czy islam ma charakter...*, s. 114.

opartego na pluralizmie politycznym i respektującego prawa człowieka. Tak jest w istocie. Jak wskazano wyżej, patrząc z perspektywy pozycji jednostki i ochrony jej praw, stwierdzić można, że system ten cechuje niejako „przyrodzony” niedemokratyczny charakter. Unikalne przenikanie się sfery politycznej i religijnej powoduje nadto, że władza państwowa znajduje w prawie karnym islamu idealne narzędzie, które w imię ochrony boskiego ładu wykorzystane może zostać do ochrony partykularnego interesu rządzących. Mówiąc inaczej, już ze względu na wynikający z tekstu koranicznego model odpowiedzialności karnej nie wydaje się możliwe, ażeby ustrój oparty na klasycznym prawie islamu mógł odpowiadać wymogom współczesnego państwa demokratycznego⁶⁵.

Na zakończenie warto dodać, że istnieje jeszcze jedna bardzo charakterystyczna różnica między totalną teokracją państwa muzułmańskiego a ustrojem totalitarnym. Rzecz bowiem w tym, że totalitaryzm oparty jest na zinstytucjonalizowanej przemocy, „istnieje dopóty, dopóki trwa wspierająca go siła; gdy ona skruszeje, system ten skazany jest na upadek”⁶⁶. W przypadku islamu natomiast — z uwagi na rzeczywiste przenikanie się norm prawnych i moralnych, kategorii przestępstwa i grzechu — państwowy terror nie jest konieczny do zapewnienia posłuchu obowiązkom wynikającym z boskiego prawa. System ten jawi się jako wyjątkowy przede wszystkim dlatego, że podstawowy „mechanizm kontrolny” w postaci ludzkiego sumienia wprzężony został w pełni w tryby regulacji prawnokarnej⁶⁷. W efekcie — jak zauważa Piotr Przybytek — totalizm ukrywający się w przesłaniu Mahometa, cieszący się masowym wsparciem społecznym, jest zjawiskiem znacznie bardziej trwałym niż komunizm czy faszyzm⁶⁸.

Bibliografia

- Akhter N., *Punishment from Islamic Perspectives*, „FWU Journal of Social Sciences” 2015, nr 1.
Bankowicz M., *Autorytaryzm i totalitaryzm — analiza porównawcza*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku: idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz et al., Kraków 2010.
Berger M.S., *Review Essay: Three Recent Views on the Implementation of Islamic Law*, „Égypte/ Monde arabe” 1998, nr 34.

⁶⁵ Zwykle w literaturze wskazuje się, że drogą umożliwiającą pogodzenie islamu z wymogami współczesnego świata jest wspomniany już wcześniej *ijtihad*, a zatem głęboka reinterpretacja klasycznych zasad islamu. Dopuszczalność takiej praktyki kwestionowana jest jednak przez konserwatywnych przedstawicieli jurysprudencji — zob. *Special Report. Ijtihad. Reinterpreting Islamic Principles for the Twenty-first Century*, Washington 2004, <https://www.usip.org/publications/2004/08/ijtihad-reinterpreting-islamic-principles-twenty-first-century> (dostęp: 12.07.2021).

⁶⁶ M. Bankowicz, *Autorytaryzm i totalitaryzm — analiza porównawcza*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku: idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz et al., Kraków 2010, s. 28.

⁶⁷ „The Islamic penal system is unique in the sense that the inner deterrent of man, that is, his moral conscience is woven fully into the fabric of external supervision” — N. Akhter, *op. cit.*, s. 57.

⁶⁸ P. Przybytek, *op. cit.*, s. 175.

- Bohlander M., *Criminal Justice under Shari'ah in the 21st Century — An Inter-Cultural View*, „Arab Law Quarterly” 2009, nr 23.
- Brown J., *Stoning and Hand Cutting: Understanding the Hudud and the Shariah in Islam*, Yaqeen Institute for Islamic Research 2016, <https://yaqeeninstitute.org/wp-content/uploads/2017/01/Stoning-and-Hand-Cutting-Understanding-the-Hudud-and-the-Shariah-in-Islam-1.pdf>.
- Bury J., Kasprzak J., *Prawo karne islamu*, Warszawa 2007.
- Cigdem R., *The Concept of Ta'zir (Discretionary Punishment) in Theory and in Practice*, „Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi” 2002, nr 1–2.
- Coulson N.J., El Shamsy A., *Shari'ah*, [hasło w:] *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Shariah>.
- Glaser S., *Nullum crimen sine lege*, „Journal of Comparative Legislation and International Law” 1942, nr 1.
- Hallaq W.B., *Was the Gate of Ijtihad Closed?*, „International Journal of Middle East Studies” 1984, nr 1.
- Hamoudi H.A., *The Muezzin's Call and the Dow Jones Bell: On the Necessity of Realism in the Study of Islamic Law*, „The American Journal of Comparative Law” 2008, nr 2.
- Hamzeh A.N., *Qatar: The Duality of the Legal System*, „Middle Eastern Studies” 30, 1994.
- Koran*, przeł. J. Bielawski, Warszawa 1986.
- Kubiak P., *Najcięższe przestępstwa szariatu ('hudud') w świetle uwag zawartych w klasycznym podręczniku 'Umdat al-Salik' Al-Misriego*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 3.
- Okon E.E., *Hudud Punishments in Islamic Criminal Law*, „European Scientific Journal” 2014, nr 14.
- Peters R., *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge 2005.
- Prochwicz-Studnicka B., *Usul al-fiqh. Czym są klasyczne sunnickie „korzenie/podstawy wiedzy o prawie”?* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, z. 1.
- Przybytek P., *Koncepcja władzy państwowej i prawa w państwach muzułmańskich i demokratycznych*, „Przegląd Geopolityczny” 2018, nr 23.
- Sadowa K., *Przewinienia hudud w klasycznym prawie muzułmańskim — zarys tematyki*, „Acta Erasmiana” 2017, nr 15.
- Sadowski M., *Czy islam ma charakter totalitarny?*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 2.
- Sadowski M., *Islam. Religia i prawo*, Warszawa 2017.
- Samojedny M., *Klasyczny model państwa muzułmańskiego*, „Acta Erasmiana” 6, 2014.
- Sikora A., *Pomiędzy wiarą a polityką. Perspektywa wprowadzenia demokracji w państwach islamskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2015, nr 13.
- Special Report. Ijtihad. Reinterpreting Islamic Principles for the Twenty-first Century*, Washington 2004, <https://www.usip.org/publications/2004/08/ijtihad-reinterpreting-islamic-principles-twenty-first-century>.
- Syliwoniuk A., *Autorytaryzm w państwach arabskich*, „Społeczeństwo i Polityka” 2009, nr 2.
- Tokarczyk R., *Współczesne kultury prawne*, Warszawa 2008.
- Zoll A., *O normie prawnej z punktu widzenia prawa karnego*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1991, nr 23.
- Zoll A., *Prawo karne w systemie totalitarnym*, „Znak” 1992, nr 11.

Spis treści

Artykuły problemowe

Roman Bäcker, Joanna Rak, Challenging the theoretical framework of the totalitarian syndrome	7
Jacek Bartyzel, Catholic and monarchist nationalism in twentieth-century Portugal	19
Anna Citkowska-Kimla, Autobiografia jako narzędzie badań historyka idei. Casus <i>Wspomnień niezależnego</i> Richarda Pipesa	57
Piotr Kimla, Zbigniew Brzeziński a John Mearsheimer — dwie wizje rozwoju stosunków chińsko-amerykańskich	73
Elżbieta Kuźelewska, Prezydent w systemie politycznym Rosji. Rozwiązania prawne i praktyka polityczna	83
Ryszard Skarżyński, Internacjonalizacja. W kręgu nowej terminologii dwudziestowiecznej debaty ideologicznej i naukowej	97
Joanna Sondel-Cedarmas, Giorgio Pisanò — u źródeł neofaszystowskiego rewizjonizmu ..	111
Dariusz Szpoper, Michaił Katkow — u początków myśli politycznej apologety rosyjskiego samodziernawia	125
Mikołaj Tarkowski, Pomiedzy relacyjnością a ambiwalentnością. Rozwój idei własności i wolności w warunkach politycznych samodziernawia rosyjskiego w XIX wieku jako lejtmotyw w twórczości naukowej Richarda Pipesa	149
Adam Wielomski, Istota totalitaryzmu. Wokół teorii Zbigniewa Brzezińskiego i Carla Friedricha	171

* * *

Andrzej Bator, Dogmatyka prawa wobec politycznej opresji. Czy historia myśli prawnej może nas czegoś nauczyć?	201
Joanna Helios, Edukacja autorytarna. O przemocy symbolicznej w szkole	217
Przemysław Kaczmarek, Teatralność procesu sądowego: kilka uwag o profesjonalizmie ..	227
Wioletta Jedlecka, Szpital psychiatryczny jako przykład instytucji totalnej	241
Paweł Jabłoński, Utrata legitymizacji prawa według koncepcji Ronalda Dworkina	249
Jacek Kaczor, Oblicza człowieka masowego — od totalitaryzmu do konsumpcjonizmu ..	263
Jakub Łakomy, Koncepcja polityczności Chantal Mouffe a poststrukturalizm w filozofii interpretacji prawniczej	273
Jakub Hudský, Populizm a praworządność: między władzą ludu a „regułami gry”	281

Aleksandra Szadok-Bratuń, Fullerowski paradygmat (nie)dobrego prawa i jego aktualność <i>hic et nunc</i>	295
Paweł Wiązek, Między utopią i antyutopią. Krytycznie o doktrynie Jana Jakuba Rousseau w świecie kontrowersji wokół jego poglądów na istotę woli powszechnej	317

* * *

Aleksander Cieśliński, Europejski Trybunał Praw Człowieka wobec totalitarnej destrukcji porządku własnościowego w Polsce. Część 1	333
Michał Raduła, Podmioty służby zdrowia w PRL	343
Tadeusz Kocowski, Autorytarne decyzje dyskrecjonalne w procesie nacjonalizacji w Polsce	351
Krzysztof Horubski, Problem zamówień publicznych w PRL	361
Jan Gola, Działania organów administracji gospodarczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – wybrane zagadnienia	371
Jolanta Behr, Rola prawa działalności kulturalnej w indoktrynowaniu społeczeństwa w okre- sie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — część I	381
Krzysztof Nowicki, Niezależność sądu oraz niezawisłość sędziowska w sprawach karnych w okresie rządów autorytarnych i totalitarnych w Polsce	391
Janusz Sawicki, Kara śmierci za przestępstwa dewizowe w totalitarnym systemie komuni- stycznej Polski Ludowej	403
Piotr Lisowski, <i>Nihil novi?</i> Czyli o antecedencjach sądowej ochrony autonomii admini- stracyjnej uczelni publicznej w Polsce	417
Krzysztof Sobieralski, Rozwój instytucji wznowienia postępowania administracyjnego: od totalitaryzmu do demokracji	433

* * *

Justyna Bazylińska-Nagler, Zrównoważony rozwój w tradycji prawnej Chińskiej Republiki Ludowej	447
Witold Małecki, Prawo gospodarcze w trychotomicznym podziale prawa Wramszapu Sam- sonowicza Tadewosjana	467
Alicja Limburska, Rola prawa karnego w systemie totalnej teokracji państwa muzułmań- skiego	477

Contents

Articles

Roman Bäcker, Joanna Rak, Challenging the theoretical framework of the totalitarian syndrome	7
Jacek Bartyzel, Catholic and monarchist nationalism in twentieth-century Portugal	19
Anna Citkowska-Kimla, Autobiography as a research tool for a historian of ideas: The case of Richard Pipes' <i>Memoirs of a Non-belonger</i>	57
Piotr Kimla, Zbigniew Brzeziński and John Mearsheimer: Two visions of the development of Sino-American relations	73
Elżbieta Kuźelewska, The president in the political system of Russia: Legal basis and political practice	83
Ryszard Skarżyński, Internationalization: About the new terminology of the twentieth-century ideological and scientific debate	97
Joanna Sondel-Cedarmas, Giorgio Pisanò: At the roots of neo-fascist revisionism	111
Dariusz Szpoper, Michail Katkow: At the beginning of the political thought of the apologist Russian tsarist autocracy	125
Mikołaj Tarkowski, Between relationality and ambivalence. The development of ownership and freedom in the political conditions of the nineteenth-century Russian tsarist autocracy as a leitmotiv of Richard Pipes' scientific activity	149
Adam Wielomski, The essence of totalitarianism: On Zbigniew Brzeziński and Carl Friedrich's theory	171

* * *

Andrzej Bator, Dogmatics of law in the face of political oppression: Can the history of legal thought teach us anything?	201
Joanna Helios, Authoritarian education: On symbolic violence at school	217
Przemysław Kaczmarek, The theatricality of the court trial: A few remarks on professionalism	227
Wioletta Jedlecka, Psychiatric hospital as an example of a total institution	241
Paweł Jabłoński, The loss of legitimacy of law according to Ronald Dworkin's theory	249
Jacek Kaczor, Faces of a mass man: From totalitarianism to consumerism	263
Jakub Łakomy, Chantal Mouffe's concept of <i>the political</i> and poststructuralism in the philosophy of legal interpretation	273

Jakub Hudský, Populism and the rule of law: Between the power of the people and „the rules of the game”	281
Aleksandra Szadok-Bratuń, Fuller’s paradigm of (not) good law and its <i>hic et nunc</i> relevance	295
Paweł Wiązek, Between utopia and anti-utopia: Critique of Jean-Jacques Rousseau’s doctrine in the light of the controversy surrounding his views on the essence of general will	317

* * *

Aleksander Cieśliński, European Court of Human Rights and the totalitarian destruction of proprietary order in Poland. Part I	333
Michał Raduła, Healthcare providers in Polish People’s Republic	343
Tadeusz Kocowski, Authoritarian discretionary decisions in the process of nationalization in Poland	351
Krzysztof Horubski, The problem of public procurement in the Polish People’s Republic	361
Jan Gola, Activities of the economic administration bodies in the Polish People’s Republic: Selected issues	371
Jolanta Behr, The role of the law on cultural activity in the social indoctrination during the Polish People’s Republic period — part I	381
Krzysztof Nowicki, The independence of the judiciary and judicial autonomy in criminal cases within the period of authoritative and totalitarian regimes in Poland	391
Janusz Sawicki, The death penalty for foreign exchange crimes in the totalitarian system of the communist Polish People’s Republic	403
Piotr Lisowski, <i>Nihil novi?</i> On the antecedents of the judicial protection of the administrative autonomy of a public university in Poland	417
Krzysztof Sobieralski, Development of the institution of resuming administrative proceedings: From totalitarianism to democracy	433

* * *

Justyna Bazylińska-Nagler, Sustainable development in the legal history of the People’s Republic of China	447
Witold Małecki, Economic law in Vramshap Samsonovich Tadevosyan’s trichotomous division of the law	467
Alicja Limburska, The role of criminal law in the system of total theocracy in a Muslim state	477

Informacja dla Autorów

1. Teksty w wersji elektronicznej na nośnikach cyfrowych prosimy nadsyłać pod adresem: Tomasz Scheffler, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii UW, ul. Uniwersytecka 22/26, 50-145 Wrocław, lub pocztą elektroniczną pod adresem: tomasz.scheffler@uwr.edu.pl.

2. Teksty do kolejnych wydań należy przysłać najpóźniej do:

- a) 25 października do numeru 1;
- b) 25 lutego do numeru 2;
- c) 25 maja do numeru 3;
- d) 25 sierpnia do numeru 4.

3. O przyjęciu tekstu do wydania w czasopiśmie Autorzy zostaną poinformowani w możliwie najbliższym czasie za pośrednictwem poczty elektronicznej pod wskazanym przez nich adresem.

4. Wszystkie artykuły publikowane w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” są recenzowane.

5. W przypadku, gdy recenzja jest negatywna lub istotnie krytyczna, zostaje ona przesłana Autorowi, który może się do niej ustosunkować, w szczególności poprzez wprowadzenie odpowiednich poprawek. W przypadku dwóch recenzji negatywnych Redakcja odmawia przyjęcia tekstu do druku.

6. Teksty należy nadsyłać w formacie dokumentów programu Word lub tekstu sformatowanego RTF. Maksymalna objętość tekstu:

- a) artykuł — 60 000 znaków ze spacjami;
- b) recenzja — 25 000 znaków ze spacjami.

7. Szczegółowe informacje dotyczące formatowania tekstów oraz sporządzania przypisów znajdują się na stronie www.wuwr.com.pl w zakładce „Dla Autorów”.

8. Teksty odbiegające od podanych standardów będą odsyłane do Autorów z prośbą o dostosowanie ich do wymogów pisma.

9. Do tekstu należy dołączyć streszczenie (do 500 znaków ze spacjami) i słowa kluczowe w języku angielskim (maksymalnie 7), krótką notkę o Autorze z danymi teleadresowymi, jeżeli składa tekst w redakcji po raz pierwszy, adres e-mail, który będzie publikowany drukiem, oraz bibliografię sporządzoną w stylu Chicago.

10. Wydawnictwo zastrzega sobie prawo do dokonywania poprawek redakcyjnych tekstów.

11. Przesłanie przez Autora tekstu do Redakcji Czasopisma jest równoznaczne z jego oświadczeniem, że przysługują mu autorskie prawa majątkowe do tego tekstu, że tekst jest wolny od wad prawnych oraz że nie był wcześniej publikowany w całości lub części ani nie został złożony w redakcji innego czasopisma, a także z udzieleniem nieodpłatnej zgody na wydanie tekstu w czasopiśmie „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” oraz jego nieograniczone co do czasu i terytorium rozpowszechnianie, w tym wprowadzenie do obrotu egzemplarzy czasopisma oraz odpłatne i nieodpłatne udostępnianie jego egzemplarzy w internecie.

12. Autorzy są zobowiązani do wykonania korekty autorskiej w ciągu 7 dni od daty jej otrzymania. Niewykonanie korekty w tym terminie oznacza zgodę autora na wydanie tekstu w postaci przesłanej do korekty.

13. Po opublikowaniu artykułu Autor otrzymuje nieodpłatnie jeden egzemplarz drukowany czasopisma „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”. Wszystkie udostępniane przez Wydawnictwo artykuły, w formacie PDF, znajdują się na stronie www.cns.wuwr.pl.

14. Autorzy nie otrzymują honorarium autorskiego za przekazane artykuły.

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.
pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
uniwersytecka@uwur.com.pl

Wrocław University Press
pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
uniwersytecka@uwur.com.pl

Księgarnia internetowa
Online bookshop

sklep.uwur.com.pl

Strona główna
Website

uwur.com.pl

Facebook

[@wydawnictwouwr](https://www.facebook.com/wydawnictwouwr)